MLUVNICE ČEŠTINY (2)

Tvarosloví

Schváleno rozhodnutím ministerstva školství České socialistické republiky č. j. 15 079/85-31
ze dne 12. července 1985
jako vysokoškolská učebnice
pro studenty filozofických a pedagogických fakult
studijního oboru č. 73-21-8 a č. 76-12-8
aprobace český jazyk.

ACADEMIA / PRAHA 1986

Revize
1985 - 88

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha
57.674
21. IX. 1988

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1986

PŘEDMLUVA

Pojetí výkladů v oddílu IV 1 Funkční tvarosloví je založeno na teoretické koncepci vyložené M. Komárkem a J. Kořenským již ve stati Místo slovních druhů a morfologie v modelu přirozeného jazyka, Materiály ze semináře pro přípravu nové vědecké mluvnice spisovné češtiny, Praha 1974, podrobněji rozpracované týmiž autory v Teoretických základech synchronní mluvnice spisovné češtiny, SaS, 36, 1975, a zejména pak v monografii M. Komárka Příspěvky k české morfologii, 1978. Dominantním principem je důsledně funkční výklad systému jazykových, v tomto případě gramatických, morfologických prostředků, který byl akcentován zejména ve studii z roku 1974; tento přístup k výkladu systému jazykových prostředků vychází nejen z nejlepších tradic novodobé české jazykovědy, ale odpovídá i aktuálním trendům světové jazykovědy z let vzniku Mluvnice češtiny. Uspořádání výkladů o jednotlivých slovních druzích a jejich gramatických kategoriích zůstává však s ohledem na čtenářovu orientaci tradiční.

Výklady o funkčním tvarosloví zpracoval autorský kolektiv vedený dr. J. Kořenským, DrSc., a doc. dr. M. Komárkem, DrSc. Východiskem práce byl soubor samostatných podkladových studií, jejichž autory byli: obecné výklady o funkčním tvarosloví dr. J. Kořenský, DrSc., rod a číslo substantiv dr. A. Jirsová, pád podstatných jmen doc. dr. P. Novák, CSc., přídavná jména a příslovce prof. dr. J. Petr, DrSc., člen korespondent ČSAV, zájmena a spojky dr. N. Svozilová, CSc., číslovky prof. dr. K. Hausenblas, DrSc., obecné výklady o slovese dr. J. Kořenský, DrSc., infinitiv doc. dr. K. Svoboda, DrSc., podstatné jméno slovesné, přídavné jméno slovesné dr. J. Balhar, CSc., přechodníky dr. E. Dvořák, CSc., osoba dr. M. Rulfová, číslo u sloves dr. Z. Hrušková, čas dr. J. Panevová, CSc., slovesný způsob dr. E. Buráňová, CSc., slovesný rod dr. F. Štícha, CSc., vid slovesný prof. dr. J. Petr, DrSc., předložky primární dr. D. Konečná, CSc., předložky sekundární dr. L. Kroupová, CSc., částice a citoslovce dr. O. Uličný.

Na základě těchto rozsáhlých a zevrubných studií byla obsahově a redakčně zpracována (s ohledem na zajištění a koncepční jednolitost celého díla)

autorská verze funkčního tvarosloví. V nynější podobě jednotlivé části zpracovali a sjednotili tito autoři: část IV 1 (Obecné výklady o funkčním tvarosloví) doc. dr. M. Komárek, DrSc., a dr. J. Kořenský, DrSc., část IV 1 A (Podstatná jména) dr. J. Kořenský, DrSc., a dr. A. Jirsová, část IV 1 B (Přídavná jména) prof. dr. J. Petr, DrSc., IV 1 C (Zájmena a další deiktická slova) dr. N. Svozilová, CSc., IV 1 D (Číslovky) prof. dr. K. Hausenblas, DrSc. Část IV 1 E (Slovesa) autorská skupina v tomto složení: článek 1 (Funkčně-sémantická charakteristika slovesa), článek 1.1 (Verbum finitum) dr. J. Kořenský, DrSc., článek 1.2 (Podstatné jméno slovesné) a 1.3 (Přídavné jméno slovesné) dr. J. Balhar, CSc., 1.4 (Infinitiv) dr. J. Kořenský, DrSc., článek 1.5 (Přechodníky) dr. E. Dvořák, CSc., článek 2 (Gramatické prostředky slovesa) dr. J. Kořenský, DrSc., 2.1 (Slovesná osoba) dr. M. Rulfová, 2.2 (Číslo) dr. Z. Hrušková, článek 2.3 (Čas) dr. J. Panevová, CSc., 2.4 (Slovesný způsob) dr. E. Buráňová, CSc., 2.5 (Slovesný rod) doc. dr. M. Komárek, DrSc., článek 2.6 (Vid) prof. dr. J. Petr, DrSc. Část IV 1 F (Příslovce) prof. dr. J. Petr, DrSc., část IV 1 G (Předložky) dr. J. Kořenský, DrSc., a dr. L. Kroupová, CSc., část IV 1 H (Spojky a další spojovací prostředky) dr. N. Svozilová, CSc., část IV 1 I (Částice) a IV 1 J (Citoslovce) dr. O. Uličný.

Definitivní autorské a redakční zpracování oddílu při dokončení rukopisu provedli dr. J. Kořenský, DrSc., doc. dr. M. Komárek, DrSc., a dr. N. Svozilová, CSc., technickou redakci oddílu Funkční tvarosloví dr. A. Jirsová.

Oddíl IV 2 Formální tvarosloví, svým členěním a uspořádáním souvztažný s kapitolami oddílu IV 1 (Funkční tvarosloví), podává relativně úplný a zevrubný popis tvarového systému (paradigmatiky) současného spisovného jazyka se zřetelem k morfematické struktuře tvarů, k systémovým vztahům jevů a dynamice morfologického systému i funkční stylové diferenciaci tvarových prostředků jazyka (zejména u těch jevů, u nichž vývoj v posledních letech buď přinesl jejich přehodnocení, nebo k němu v současné době směřuje) a v neposlední řadě i se zřetelem k úzkým spojitostem existujícím mezi morfologií flexívní (tvarotvornou) a morfologií derivační (slovotvornou); zvláštní pozornost je v tomto ohledu věnována nejdůležitějším slovním druhům – substantivu a slovesu.

Zpracování se opírá o rozsáhlou materiálovou bázi (SSJČ, SSČ a excerpci morfologických jevů shromážděnou v ÚJČ ČSAV za posledních 25–30 let), i když možnosti jejího ilustračního uvedení byly značně omezené, a v mnohém vědomě navazuje na výtěžky dosavadní mluvnické tradice.

Jednotlivé kapitoly oddílu IV 2 Formální tvarosloví zpracovali: kap. IV 2a (Obecné výklady k formálnímu tvarosloví) dr. M. Dokulil, DrSc., IV 2b (Variantnost v tvarosloví) dr. M. Rulfová, z kap. IV 2 A část úvodní a část 1 (Úvod ke skloňování podstatných jmen a Podstatná jména obecná) dr. Z. Hrušková, část 2 (Vlastní jména) dr. M. Knappová, CSc., a M. Sedláček, kap. IV 2 B (Přídavná jména) prof. dr. J. Petr, DrSc., IV 2 C (Zájmena) dr. N. Svozilová, CSc., IV 2 D (Číslovky) prof. dr. K. Hausenblas, DrSc., z kap. IV 2 E (Slovesa) část 1

a 2 (Struktura slovesných tvarů, Systém slovesných tvarů) dr. Z. Hrušková, část 3 (Třídění sloves. Popis konjugačních typů 1.–5. slovesné třídy) J. Veselková.

Definitivní úpravu a sjednocení výkladů po stránce formální, zčásti i po stránce obsahové a konečnou redakci textu celého oddílu Formální tvarosloví provedla J. Veselková, která také ve spolupráci s dr. Z. Hruškovou zajistila technickou redakci rukopisu.

IV 1 FUNKČNÍ TVAROSLOVÍ

IV 1 0 OBECNÉ VÝKLADY O FUNKČNÍM TVAROSLOVÍ

0 Oddíl IV 1 se zabývá výkladem funkcí slov a slovních tvarů v systému jazykových prostředků a v procesu komunikace (funkčním tvaroslovím).

Čeština jako každý přirozený jazyk může být z hlediska výrazových prostředků chápána jako soubor zvukových a grafických jednotek, jejichž prostřednictvím mluvčí vypovídá o sobě a o skutečnosti, která ho obklopuje. To znamená, že základní zvukové a grafické jednotky (které byly vyloženy v 1. svazku) odkazují určitým způsobem k jevům skutečnosti, k věcem, faktům a vztahům v realitě.

0.1 Proces tohoto odkazování se nazývá označování a vztah vznikající v procesu tohoto odkazování mezi zvukovými a grafickými jednotkami a realitou (nebo přesněji odrazem reality ve vědomí) se považuje za znakový vztah. Jinak řečeno funkcí zvukových a grafických jednotek (prostředků) je označovat věci, fakta a vztahy v realitě. (Protože v těchto úvodních výkladech funkčního tvarosloví není možno přihlížet k rozdílům mezi psaným a mluveným jazykem, označují se zde zvukové a grafické jednotky souhrnně jako výrazové prostředky, jednotky.)

Vzhledem k tomu, že skutečnost je velmi obsáhlá, složitá, nekonečně proměnlivá a soubor výrazových prostředků, kterých jazyk v procesu jejího označování užívá, musí být relativně velmi stabilní a uzavřený, aby byl použitelný a uchopitelný, jsou vztahy mezi takto omezeným souborem označovacích prostředků a nekonečně proměnlivou skutečností velmi komplikované. Vztah těchto prostředků a jejich skupin k jednotlivým faktům v realitě nemůže být přirozeně nahodilý, nemůže vznikat vždy nově v každé komunikační situaci, neboť v takovém případě by byl obsah sdělení posluchači, adresátu zcela nesrozumitelný. Vztah mezi výrazovými prostředky (VP) a fakty skutečnosti (R) musí být zprostředkován relativně ustálenými obsahově-významovými prostředky (OVP), které jsou známy nejen mluvčímu, ale i posluchači.

Základní vlastností souboru těchto obsahově-významových prostředků je, že jsou ve svém celku (velmi složitě diferencovaném) pochopitelně stabilnější než nekonečně proměnlivá objektivní realita, ale zároveň (opět velmi diferencovaně) mnohem proměnlivější než soubor prostředků výrazových. Příčinou této proměnlivosti je fakt, že nekonečně proměnlivá skutečnost v procesu odrazu neustále dynamizuje soubor obsahově-významových prostředků. Proto je spíše výjimkou „jednoznačný" vztah označování, kte[illegible] lze znázornit jako

(1) $VP \rightarrow OVP \rightarrow R$

V jazyce mají své místo také vztahy typu

(2) $VP \rightarrow OVP \rightarrow$ třída R

ale zákonitě se musely vyvinout i vztahy typu

(3) $VP \swarrow \begin{matrix} OVP_1 \rightarrow R_1 \\ OVP_2 \rightarrow R_2 \end{matrix}$

V procesu vývoje výrazových a obsahově-významových prostředků dochází také k tomu, že vznikají různé typy kombinací výrazových prostředků, které pak mohou vytvářet jiný typ znakového vztahu, kde se k jedinému obsahově-významovému prostředku vztahuje více než jeden výrazový prostředek:

(4) $\begin{matrix} VP_1 \\ VP_2 \end{matrix} \searrow OVP \rightarrow R$

Třetí a čtvrtý typ uvedených znakových vztahů mezi výrazovými a obsahově-významovými prostředky se často kombinují a vytvářejí velmi významný rys soustavy znakových vztahů přirozeného jazyka, totiž tzv. asymetrický dualismus výrazových a obsahově-významových prostředků. Asymetrický dualismus je projevem dvojí zdánlivě protikladné tendence, která je pozitivní reakcí jazykového systému na neustále vzrůstající odrazové a sdělovací potřeby člověka: tendence k ekonomii jazykových prostředků, která se nejvýrazněji projevuje u prostředků výrazových a která směřuje k tomu, aby jazyk maximálně využíval co možná nejmenšího počtu výrazových prostředků, a tendence (která je důsledkem tendence první) k neustále větší složitosti znakových vztahů a k neustále větší rozmanitosti kombinací jazykových prostředků.

0.2 Nejstabilnější, nejuzavřenější soustavu velmi obecných jazykových významů představuje ve svém celku systém tvaroslovných významů. Obecně lze vymezit tvaroslovný význam jako význam, jehož vyjadřovacím prostředkem je slovo nebo tvar slova jako gramatická jednotka. Slovo nebo tvar

slova chápaný v tomto smyslu plní přímo nebo zprostředkovaně různé jazykové funkce.

Pod pojmem funkce se zde rozumí úloha, kterou slovo (neohebné) nebo tvar slova jako gramatický prostředek plní v komplexu odrazových vztahů a v procesu komunikace.

Slovo nebo tvar slova může fungovat

(a) v rámci tvaroslovné struktury samotné (např. *do domu, budu pracovat*);
(b) v rámci struktury sloužící vyjadřování globálních významů řetězců slov (základových větných struktur (ZVS) a jejich derivátů; tento pojem viz 3. B 0.2 a 3. D);
(c) v rámci komunikačních prostředků.

Jde tedy o různé typy funkční vázanosti slova nebo tvaru slova jako gramatického prostředku. Tvaroslovný prostředek může být zároveň funkčně vázán (přímo nebo zprostředkovaně) více než jednou.

Pod pojmem tvaroslovného významu se tedy rozumí sepětí slova nebo tvaru slova jako gramatického prostředku s některým z uvedených typů jazykových funkcí. Aby bylo možné mluvit o tvaroslovných významech podrobněji, je třeba vyložit rozdíly mezi jednotlivými třídami slov, projevující se z gramatického hlediska právě jako rozdíly v oblasti významů a funkcí slov a tvarů slov.

1 SLOVNÍ DRUHY

1.0 Při výkladu funkčního tvarosloví se tedy vychází z určitých skupin, souborů slov, z tzv. slovních druhů (druhů slov).

Z vědeckého hlediska je rozlišování, klasifikace slovních druhů značně složitým problémem. Jeho původ je třeba hledat již v starověké vědě a žádný ze soustavných popisů přirozeného jazyka (ať je jakkoli metodologicky orientován) se bez takové klasifikace neobejde. Rozlišování a klasifikace slovních druhů však naráží na problém výběru vhodného kritéria.

1.1 KLASIFIKAČNÍ KRITÉRIA

Při rozlišování slovních druhů se uplatňují různé typy klasifikačních kritérií, z nichž k nejčastěji používaným patří kritéria (a) obsahově-sémantická, (b) syntaktickofunkční, (c) tvaroslovná.

(a) Při klasifikaci podle kritérií obsahově-sémantických jsou slovní druhy chápány jako jazykové ztvárnění (modifikace) myšlenkových, logic-

kých, filozofických kategorií, jejichž prostřednictvím člověk „odráží" objektivní realitu. Sledují se pak zpravidla určité velmi obecné významy, které charakterizují a vzájemně odlišují jednotlivé slovní druhy. Tato kritéria vyhovují stanovení tzv. základních (autosémantických) slovních druhů - substantiv (podstatných jmen), adjektiv (přídavných jmen), verb (sloves), adverbií (příslovcí) a zpravidla i numerálií (číslovek).

(b) Při klasifikaci podle kritérií syntaktickofunkčních se zkoumá, jak se jednotlivé skupiny slov podílejí na výstavbě věty a textu. Na tomto základě lze dobře stanovit i takové slovní druhy, které se svou funkcí a významem liší od slovních druhů uvedených v (a) a fungují jako prostředky spojovací (spojky), specifikační a modifikační (předložky), deiktické (zájmena) aj. Uvnitř slovních druhů zavedených na základě kritérií typu (a) se z hlediska syntaktickofunkčních kritérií vyčleňují další funkčně specifické třídy. Typickým příkladem může být sloveso, které představuje celý komplex funkčních prostředků, svou úplností připomínající celý systém základních, tzv. autosémantických slovních druhů; podobné syntaktickofunkční vlastnosti však mají i ostatní základní slovní druhy.

(c) Klasifikace na základě tvaroslovných vlastností tříd slov vychází z lišení slov ohebných a neohebných, liší se slova, která se skloňují, slova, která se časují, slova, která se stupňují, přechylují apod. Tvaroslovné charakteristiky však jen málo postihují diference syntaktickofunkční i obsahově-sémantické (tak např. soubor slov neohebných je v tomto obojím smyslu výrazně heterogenní).

Z uvedených skutečností se vyvozují dva odlišné závěry:

(1) Uvažuje se o možnosti pracovat s několikerým tříděním slovních druhů, z nichž každé bude založeno na důsledném uplatnění některého z typů, popř. podtypů uvedených kritérií, přičemž takto stanovené soustavy slovních druhů by neměly univerzální platnost, ale sloužily by pouze speciálním jazykovědným analýzám. Tímto způsobem by bylo možno stanovit slovní druhy z hlediska lexikálněsémantického, z hlediska tvaroslovného, z hlediska syntaktických, komunikačních funkcí ap.

(2) Hledá se naopak takové kritérium, popř. taková soustava kritérií, která by byla v nějakém smyslu syntézou jednotlivých kritérií a dovolila by stanovit obecně platnou soustavu slovních druhů. Nalézt soustavu kritérií znamená určitým způsobem typy kritérií uspořádat, hierarchizovat. To vede k nutnosti hledat princip tohoto uspořádání. Lze jej hledat např. v rekonstrukci vznikových a vývojových principů jazyka. - Pak se zpravidla nadřazuje kritérium obsahově-sémantické kritériu syntaktickofunkčnímu a to opět kritériu tvaroslovnému s poukazem, že s uplatněním posledního z uvedených kritérií je možno počítat jen u některých typů jazyků, že ohebnost je vývojově pozdní apod.

Jindy se považuje za nezbytné, aby hierarchicky nejvýš stálo kritérium vyhraněně jazykové; pak se kritéria tvaroslovná a syntaktickofunkční nadřazují obsahově-sémantickému. Lze také usilovat o takové uspořádání, které by vedlo k odlišení právě takových slovních druhů, které jsou nezbytné pro zvolený typ lingvistického modelu; to však je již stanovisko blízké účelově zaměřeným klasifikačním postojům typu (1).

Objektivně nejobtížnější je stanovit kritérium, které by synteticky zahrnovalo všechny uvedené typy kritérií; zpravidla jde (byť v skryté podobě) o hierarchii kritérií, i když jednotlivá kritéria zcela zjevně nejsou uplatněna postupně. Usiluje se o určitou syntézu obsahově-sémantických a syntaktickofunkčních kritérií, řešení se spatřuje v lišení tzv. primárních a sekundárních syntaktických funkcí slovního druhu, tedy v důsledné hierarchizaci syntaktických funkcí, přičemž se vidí přirozená vazba mezi primární syntaktickou funkcí slovního druhu a jeho „nejobecnějším významem". Naopak v sekundárních syntaktických funkcích se „vlastní" význam slovního druhu chápe jako oslabený, posunutý směrem k nejobecnějšímu významu toho slovního druhu, pro který je příslušná funkce funkcí primární.

Ukazuje se, že při uplatnění různých klasifikačních postupů se dochází – zvláště pro jediný přirozený jazyk nebo pro různé jazyky typologicky blízké – v podstatě k téže soustavě slovních druhů nebo alespoň k soustavám velmi blízkým. Některé základní slovní druhy jsou sporné jen z hlediska některých klasifikačních soustav, jiné se jeví jako problémové u převážné většiny užívaných klasifikačních hledisek, a právě zde se projevují vážnější klasifikační diference.

Dále je třeba brát v úvahu, že slovní druhy v žádném případě nepředstavují vzájemně izolované, neprostupné třídy slov. Souvisí to právě se vztahem mezi primárními a sekundárními funkcemi slovního druhu a se vztahem mezi syntaktickou funkcí a významem. Tato určitá prostupnost má i příčiny vývojové (dynamické). Klasifikace slovních druhů musí tuto prostupnost nejen respektovat, ale přiměřeným způsobem i popisovat. Klasifikace musí zahrnovat principy přesahů mezi slovními druhy, musí vystihovat typy posunů v syntaktických funkcích a ve významech, a to ve vzájemných vztazích funkční a významové stránky.

1.1.1 Slovní druhy, které se v české mluvnické tradici vydělují, tj. podstatná jména (substantiva), přídavná jména (adjektiva), zájmena (pronomina), číslovky (numeralia), slovesa (verba), příslovce (adverbia), předložky (prepozice), spojky (konjunkce), citoslovce (interjekce) a nověji částice (partikule), popř. též tzv. kategorie stavu (predikativa), objektivně představují různé jazykové kvality; u každého z nich vystupuje do popředí jiný klasifikační rys. – Lze říci, že obtíže spojené s hledáním vhodných kritérií klasifikace netkvějí tedy v ne-

dostatečnosti lingvistické teorie, ale daleko spíše v podstatě jazyka samého.

S touto skutečností souvisí i problémy spojené s prezentací soustavy slovních druhů. Objevují se modely dvou- i trojrozměrné, které usilují různým způsobem postihnout obsahově-sémantickou, syntaktickofunkční a tvaroslovnou různorodost slovních druhů.

Každý ze způsobů klasifikace slovních druhů je závislý na určitých pojmech, které se stávají klasifikačním kritériem a které působí určité potíže, jsou-li zavedeny axiomaticky, nezávisle na dané klasifikaci. Tak např. je-li jediným nebo základním kritériem hledisko obsahově-významové, nelze se vyhnout pojmům jako obecný význam, základní význam apod., jejichž vymezení bez závislosti na jiných pojmech, které rovněž slouží jako klasifikační kritéria, je velmi obtížné. Stejný problém je spojen s pojmem kategorie, který nelze lingvisticky definovat bez respektování souvislostí s filozofií.

Obecný význam slovního druhu není ovšem možno zjistit zkoumáním vlastností izolovaných slov nebo tříd těchto slov, ale pouze se zřetelem k jejich funkcím. (Funkcí se tu rozumí úloha, kterou slovo nebo příslušná třída slov plní při výstavbě vět, ve vztazích mezi větami nebo v textu.) Obecný význam tradičních slovních druhů lze bez obtíží stanovit jen u některých z nich (u podstatných jmen, přídavných jmen, sloves, příslovcí a číslovek), a to ještě zpravidla se zřetelem pouze k některým jejich funkcím. U ostatních slovních druhů již nelze mluvit o obecném významu v tom smyslu jako u slovních druhů výše vymezených. Viz o tom níže (1.3).

Výklad slovních druhů má zde tyto cíle:

(a) popsat tvarosloví české slovní zásoby;

(b) soustavně popsat funkce slov a tvarů slov jako výrazových prostředků v odrazových a komunikačních prostředcích jazyka.

Těmto požadavkům dobře vyhovuje teorie slovních druhů založená na syntéze tvaroslovných a funkčních hledisek a určitým způsobem modifikující tradiční chápání soustavy slovních druhů v českém mluvnictví.

1.2 ZÁKLADNÍ SLOVNÍ DRUHY

1.2.0 Základní slovní druhy jsou substantiva (podstatná jména), adjektiva (přídavná jména), verba (slovesa) a adverbia (příslovce, popř. cirkumstantiva, okolnostní slova). Substantivum označuje jevy nazírané jako samostatná, zřetelně vydělená a vyhraněná fakta skutečnosti. K faktům označeným substantivem člověk přiřazuje (a zároveň od nich odděluje) různé příznaky; jsou to jednak příznaky dynamické, probíhající v čase (sloveso), jednak příznaky v čase neprobíhající (přídavné jméno). Dynamický příznak probíhající v čase i příznak v čase neprobíhající je nositelem příznaku s široce okolnostní sémantikou (adverbium - cirkumstantivum).

Tato soustava základních slovních druhů představuje v současném jazyce výrazově i funkčně složitě diferencovaný celek; základní slovní druhy vznikly

v procesu zobecňující myšlenkové činnosti, člověk v nich zachycoval složitou mnohotvárnost jevů vnějšího a druhotně i vnitřního světa a využíval jich při komunikaci.

Výklad základních slovních druhů vychází ze čtyř symetrických jednoznačných znaků majících charakter nejobecnějších jazykově myšlenkových kvalit sloužících odrazu objektivní reality, které z hlediska principů určujících vznik a vývoj jazyka mají charakter základu, z něhož se soustava slovnědruhových znakových vztahů současného jazyka vyvíjela. Z hlediska současného stavu jazyka mají charakter jádra soustavy slovnědruhových znaků s nejvyšším stupněm gramatického zobecnění. Tyto základní a jaderné znakové vztahy se vedle jednoznačnosti a symetričnosti vyznačují i jednotou významu a funkce. Pro větší názornost výkladu je možno tyto funkce charakterizovat prostřednictvím tradičních větněčlenských funkcí. O jednotě významu a funkce lze u substantiva mluvit v pozici tradičního podmětu (subjektu) a předmětu (objektu), u adjektiva v pozici shodného přívlastku (atributu), u slovesa v pozici slovesného přísudku, u adverbia v pozici příslovečného určení (adverbiále). V těchto svých primárních funkcích jsou příslušné slovní druhy „nejvíce samy sebou".

Tato základní soustava jednoznačných symetrických znaků charakterizovaných jednotou významu a funkce by však nestačila rozvíjejícím se odrazovým a komunikačním potřebám člověka, a proto se dále vyvíjela, přičemž se uplatňoval princip asymetrického dualismu jazykového znaku, princip dialektického rozporu významu a výrazu i princip dialektického rozporu významu a funkce.

1.2.1 Významová báze a funkční příznak

Rozvinutá soustava základních slovních druhů češtiny je vyložena pomocí dvou pojmů:

Významová báze základního slovního druhu je reprezentována významovou složkou symetrického jednoznačného základního jaderného znaku ve výše uvedeném smyslu. Funkční příznak je reprezentován příslušnou funkcí splňující požadavek jednoty významu a funkce.

Významová báze jaderných slovnědruhových znaků se symbolicky označuje velkými písmeny jako S (báze substantiva), A (báze adjektiva), V (báze verba), C (báze adverbia - cirkumstantiva) a funkční příznaky malými písmeny, tj. *s* (funkční příznak substantiva), *a* (funkční příznak adjektiva), *v* (funkční příznak verba), *c* (funkční příznak adverbia - cirkumstantiva). Soustava základních slovních druhů je zachycena tabulkou (tab. 1 na s. 18), v jejímž vertikálním sloupci jsou zapsány symbolicky obecné významy S, A, V, C a v horizontálním sloupci funkční příznaky *s, a, v, c*. V jednotlivých polích tabulky jsou

pak primární a sekundární funkce základních slovních druhů, které mohou být zapsány několikerým způsobem:

(a) Symbolicky jako S^s, S^a, S^v, S^c, A^s, A^a, A^v, A^c, V^s, V^a, V^v, V^c, C^s, C^a, C^v, C^c. Symboly S^s, A^a, V^v, C^c (se shodným symbolem báze a funkčního příznaku) jsou zápisem jaderných slovnědruhových znaků, ostatní symboly pak jsou zápisem sekundárních funkcí základních slovních druhů.
(b) V termínech tradičních větných členů (tohoto zápisu je užito v jednotlivých polích tabulky 2).
(c) Funkce základních slovních druhů je možné popsat také pomocí symbolů, kterých se užívá při popisu větných konstrukcí a které zaznamenávají funkční účast základních slovních druhů v ZVS (srov. sv. 3.).

T. 1	s	a	v	c
S	S^s	S^a	S^v	S^c
A	A^s	A^a	A^v	A^c
V	V^s	V^a	V^v	V^c
C	C^s	C^a	C^v	C^c

Příklady: S^s- *kos zpívá/chytil kosa,* S^a- *hlas kosa,* S^v- *tento pták je kos,* S^c- *přiletěl s kosem,* A^s- *sytý hladovému nevěří,* A^a- *černý kos,* A^v- *kos je černý,* A^c- *narodil se černý,* V^s- *pracovat neznamená řečnit,* V^a- *pracující muž/vůle pracovat,* V^v- *kos zpívá/kos byl chycen,* V^c- *pracoval sedě/vrátil se vyléčen,* C^s- *doma neznamená venku,* C^a- *místo nahoře,* C^v- *je to zadarmo,* C^c- *pracuje zadarmo/příjemně teplý*

T. 2	s	a	v	c
S	subj./obj. pády	neshod. subst. atribut	spona + subst.	okolnostní pády
A	adjektivum ve funkci subj./obj.	adj. shod. atribut	spona + adj.	adj. ve funkci adverbiále (tradiční doplněk)
V	infinitiv ve funkci subj./obj.	příčesti/infinitiv ve funkci atributu	určité sloveso (VF)	přechodník/příčesti ve funkci adverbiále (tradiční doplněk)
C	adverbium ve funkci subj./obj.	adverbium ve funkci atributu	spona + adverbium	adverbium ve funkci adverbiále

V tabulce 1 nejsou zachyceny terciární funkce slovních druhů (jejich tvarů), s nimiž je rovněž třeba počítat. Např. lsg *lesem* ve větě *Cesta vedla lesem* plní sekundární funkci substantiva S^c; po elizi slovesa se tvar *lesem* dostává do postavení atributu, tj. do terciární funkce $(S^c)^a$. O operacích, které vedou ke vzniku sekundárních a terciárních funkcí, viz 1.2.2. - O terciárních funkcích slovních druhů lze samozřejmě uvažovat také při metajazykovém užití slov, např. *‚Nahoře' není substantivum* - $(C^a)^s \leftarrow$ *Slovo ‚nahoře'* ... - C^a.

1.2.2 Slovnědruhové transpozice

Vzájemný vztah mezi primárními, sekundárními, popř. terciárními funkcemi jednotlivých základních slovních druhů budeme chápat jako dialektickou jednotu příslušného základního slovního druhu danou působením několika dynamických principů, jejichž prostřednictvím se uskutečňuje proces vzniku a vývoje jazyka směřující od jednoduchých, symetrických a jedno-jednoznačných znakových vztahů (tedy od jaderných znakových vztahů) k současné rozvinuté soustavě základních slovních druhů a jejich funkcí. Uvedené dynamické principy mají tento charakter:

(a) Slovnědruhová transpozice je proces přenesení výrazové složky jaderného slovnědruhového znaku do funkční pozice jiného jaderného slovnědruhového znaku. Tento proces má za následek změnu/specifikaci významu a změnu/specifikaci výrazu.

(b) Slovnědruhová transpozice může mít charakter procesu neukončeného nebo ukončeného. V prvém případě se mluví o transpozici gramatické, při níž je výsledkem sekundární funkce téhož základního slovního druhu (např. přídavné jméno slovesné chápané jako tvar slovesa). V druhém případě jde o transpozici slovotvornou, jejímž výsledkem je změna jednoho základního slovního druhu v jiný (např. dějová podstatná jména jsou včetně podstatného jména slovesného považována za substantiva). V procesu slovnědruhové transpozice dochází k narušení jednoty významu jaderného slovnědruhového znaku a primární funkce, která mu přísluší. Toto narušení je dialekticky překonáno vznikem sekundární nebo terciární funkce v rámci téhož základního slovního druhu (v procesu transpozice gramatické), nebo vznikem slovotvorné kvality jiného slovního druhu v rámci transpozice slovotvorné. Hranice mezi transpozicí gramatickou a transpozicí slovotvornou ovšem není ostrá a některé případy mohou být interpretovány dvojím způsobem; např. výrazy typu *chodící, nesený* lze chápat buď jako tvar slovesa - participium, nebo jako deverbativní adjektivum.

(c) Gramatické a slovotvorné transpozice lze označovat jako systémové; jedině tyto systémové transpozice budou předmětem výkladů funkčního tva-

rosloví. Vedle systémových transpozic je ovšem třeba počítat se širokou škálou transpozičních procesů funkčních, které se projevují jako ustálené funkční užití jazykového prostředku - slovního druhu nebo některých jeho gramatických prostředků - v neprimární komunikativní funkci. (O funkčních transpozičních procesech viz v syntaktických a textových výkladech.) Zatímco transpozice gramatické a slovotvorné působí v rámci systému základních slovních druhů jako celku (transpozice slovotvorné ve vzájemných vztazích mezi slovními druhy, transpozice gramatické uvnitř slovního druhu), transpoziční procesy funkční se týkají standardních funkčních aktualizací komunikačních užití jednotlivých slovnědruhových forem ve výpovědi a textu.

(d) Slovnědruhová transpozice může mít ze syntaktického hlediska charakter (1) tzv. zapouštěcí (začleňovací) transformace (srov. např. funkce přechodníku), (2) nominalizace (srov. funkce typu S^a *hod kladivem*, S^a *krok vpřed*), (3) elize (S^a *růže pro Emílii*). Systémové transpozice, které mají ze syntaktického hlediska charakter (1) - (3), vedou k sekundárním, popř. terciárním funkcím v rámci daného slovního druhu.

(e) Funkční a sémantická jednota základního slovního druhu je dána příslušnou významovou bází, tj. významem příslušného jaderného slovnědruhového znaku, z něhož jsou pak prostřednictvím slovnědruhové transpozice gramatické odvozeny vzájemně různé výrazové prostředky daného základního slovního druhu, které plní sekundární a terciární funkce.

1.2.3 Poznámka k otázce tzv. predikativ

Ustrnulé tvary substantiv jako *zima, hanba, škoda, radost, (po)třeba,* některá původně předložková spojení jako *zapotřebí, načase, nanic* a zejména deadjektivní adverbia jako *chladno, deštivo, nevolno* se někdy pokládají za zvláštní slovní druh; u nás se pro něj vžilo označení predikativum a v sovětských rusistických pracích kategorie stavu (kategorija sostojanija). Za konstitutivní (a jediný) funkční příznak této slovní třídy se považuje predikativní funkce, tj. funkce větného členu (charakterizovaného sepětím se sponou) zvaného predikativ. (Predikativní funkce je pro tato slova funkcí primární.) Např. *Bylo zima/tma. Není (po)třeba/nutno o tom mluvit. Bylo mu nevolno/hanba.* Tím se tato slova zařazují do blízkosti slovesa a odlišují od adverbií, pro která je predikativní funkce až funkcí sekundární: *Bylo pěkně. Je mi zle.*

Sémanticky jsou tato slova vyjádřením stavu všeobecného, explicitně nepojmenovaného nositele *(Je zima, chladno);* tento stav ovšem mnohdy bývá vztažen k místu nebo osobě, na nichž se projevuje (výrazy *zima, nevolno* pak vyjadřují subjektivní pocity a nálady). Jindy mají tato slova - jako *(po)třeba, radost* - výraz modálního nebo subjektivního hodnocení děje vyjádřeného infinitivní konstrukcí nebo vedlejší větou *(Je potřeba jít nakoupit/aby šel ten*

koupit. Byla radost na ni pohledět). - Jiné způsoby užití tohoto typu slov nejsou typické *(Takováhle pomoc je (mi) nanic).*

Jde o slovní třídu, která je co do složení nesourodá, která ovšem má z funkčního i sémantického hlediska svou specifičnost. Jejím jádrem jsou slova zakončená na *-o (smutno, čisto, ...),* do značné míry produktivní typ. (Mají podoby homonymní s krátkými tvary adjektiv.) Tato slova se tradičně řadí mezi adverbia (v této mluvnici ovšem jakožto jejich specifický druh s primární predikativní funkcí, srov. IV 1 F 3). K tomuto chápání vede např. jejich izomorfie s některými adverbii zakončenými na *-o,* jako *hluboko, vysoko,* a dále to, že také adverbia na *-ě/-e* (*špatně, dobře* atd.) plní funkci predikativu (pokud neexistuje podoba se zakončením na *-o*), ovšem jako funkci sekundární, C^v. Tvary zakončené na *-o (smutno, čisto)* se pak jeví jako speciální, specializované formy adverbia pro funkční pozici predikativu.

Také slova jako *načase, nanic, zapotřebí,* jakožto adverbializované předložkové pády, se uplatňují primárně nebo sekundárně ve funkci predikativu.

Ustrnulé tvary jako *zima, hanba, škoda, (po)třeba* je možno pokládat za substantivní tvary v sekundární funkci S^v, srov. *Lhát mamince by byla/bylo hanba.* V druhém případě *(bylo hanba)* mají ovšem blízko k adverbializaci (někdy se za adverbia také pokládají).

1.3 NEZÁKLADNÍ SLOVNÍ DRUHY

Na pozadí výkladů základních slovních druhů - podstatných a přídavných jmen, sloves a příslovcí - lze vyložit obecné vlastnosti ostatních slovních druhů, tj. slovních druhů nezákladních. Jsou to jednak tzv. nástavbové slovní druhy - zájmena a číslovky, dále citoslovce a konečně tzv. nesamostatné slovní druhy - předložky, spojky a částice. Nezákladní slovní druhy mají vzájemně velmi rozmanité funkční a významové vlastnosti.

Základním slovním druhům (s výjimkou sloves) jsou významově i funkčně nejblíže číslovky, mnohdy se proto k základním slovním druhům počítají. Pole, které vytvářejí primární a sekundární významy podstatných a přídavných jmen a adverbií, číslovky svým způsobem napodobují (viz 1.3.1).

Citoslovce jsou základním slovním druhům i číslovkám blízká jednak svou významovou samostatností, jednak sekundární tendencí plnit funkce základním slovním druhům vlastní, liší se však od nich specifickou výpovědní funkcí, spjatou s postojem mluvčího.

Zájmena, předložky a spojky jsou svého druhu „operátory", ovšem opět s velmi různými funkčními vlastnostmi. Zájmena tím, že postrádají obecný význam ve smyslu jaderného slovnědruhového znaku, avšak funkčně napodobují pole vytvářené základními slovními druhy (s výjimkou sloves) a i číslovkami, dobře reprezentují samu podstatu slovnědruhové nástavbovosti. - Na-

proti tomu předložky jsou v této soustavě zapojeny nikoli jako slovní druh nástavbový, ale jako nesamostatný prostředek morfémové povahy, jehož obecné funkční vlastnosti jsou definovány postavením v poli primárních a sekundárních funkcí substantiva a příslušných nástavbových slovních druhů. - Spojky mají specifické funkce uvnitř soustavy Z.VS, především však v rámci komplexnějších větných a textových útvarů. - Částice jsou textové formativy s charakteristickým rozptylem funkčních vlastností, slouží podobně jako citoslovce v oblasti vztahů mezi komunikací (textem), skutečností a účastníky komunikačního aktu.

1.3.1 Nástavbové slovní druhy

Ze skupiny nezákladních slovních druhů lze nejprve vyčlenit slovní druhy nástavbové, tj. ty slovní druhy, které svými funkčními vlastnostmi napodobují soustavu základních slovních druhů (neslovesných).

(a) Takové jsou především číslovky. Také u číslovek lze mluvit i o významové bázi (a to o významové bázi určité a neurčité kvantovosti, tj. vyjadřování kvanta, množství), i o funkčním příznaku typu *s, a, c*. Tendence číslovek k „nápodobě" soustavy základních (neslovesných) slovních druhů je velmi silná: uvnitř obecného významu kvantovosti se v rámci významové báze vydělují třídy slov, jejichž výrazová stránka má charakter podstatných a přídavných jmen a příslovcí. Tyto vlastnosti číslovek lze znázornit grafem:

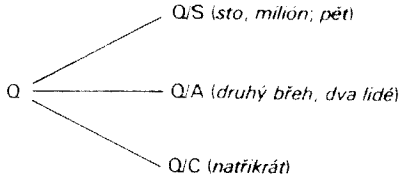

Významová báze kvantovosti (Q) je nejprve formována základními znaky S, A nebo C (pojem formování je třeba chápat nejen ve smyslu výrazovém, ale také ve smyslu významovém). Kvantovost tu dostává výrazový i významový charakter substantiva, adjektiva nebo adverbia. Zároveň se významová báze Q podstatně liší svými vlastnostmi od významových bází S, A, C, a to tím, že na rozdíl od nich sama o sobě nespoluvytváří (symetrický, jednoznačný) znak. Povahy znaku nabývá právě až spojením s významovou bází některého ze tří základních slovních druhů S, A, C. Teprve pak je funkčně diferencována funkčními příznaky *s, a, c*. Funkčně-významovou strukturu číslovek lze tedy schematicky znázornit dvěma „kroky":

(1) Q/S, Q/A, Q/C
(2) $(Q/S)^s$, $(Q/S)^a$, $(Q/S)^c$, $(Q/A)^s$, $(Q/A)^a$ ...

Zvláštní postavení mají číslovky typu *pět - několik*: v N a A mají funkční příznak *s* (substantivum počítaného jevu je pak v pozici S^s, např. *pět/několik let*), kdežto v ostatních pádech mají funkční příznak *a* (tvar substantiva počítaného jevu je pak určen jeho zapojením do věty: *v pěti/několika letech* atp.). S tímto podvojným charakterem číslovek typu *pět/několik* souvisí i jejich dvojtvarová flexe *(pět - pěti, několik - několika)*. Tyto syntaktické i morfologické vlastnosti se vyskytují pouze u číslovek (jsou typicky číslovkové, nikoli nástavbové). Syntaktické řešení této problematiky srov. 3. C 5.4.

Celkově lze funkčně-sémantické vlastnosti číslovek zachytit tabulkou:

T. 3	s	a	v	c
Q/S	sto(vka) lidí chybí měli sto(vku) lidí	zájem tisíců lidí	sto není tisíc	v tisících lidí
	pět lidí chybí měli pět lidí		šest není deset	zahynulo jich pět
Q/A	vystoupí každý čtvrtý dva zahynuli	s pěti lidmi druhý břeh dva lidé	byl druhý pachatelé byli dva	doběhl druhý pachatelé zahynuli dva
Q/C		úkol natřikrát	káva byla dvakrát	dvakrát měř

Některé číslovky, které vyjadřují kvantum (množství) neurčité, mají navíc i některé významové i výrazové rysy deiktických slov, např. *kolik ← kdo, tolik ← tak, několik ← někdo* ap. Tuto skutečnost lze vyjádřit symbolem Q/D/S, Q/D/A, Q/D/C.

Nástavbový slovní druh číslovek je tedy charakterizován vícestupňovitostí funkčně-významové struktury, přičemž teprve nejvyšší stupeň této struktury je funkčním příznakem zcela v tom smyslu jako funkční příznak u základních slovních druhů, tj. stanoví/podmiňuje příslušnou funkci tvaru ve větě.

Strukturní prvky nižších stupňů jsou zde spjaty s určitou formou typickou pro příslušný slovní druh: tato forma se tedy stává výrazem „propůjčeným" významu kvantovosti, jenž na rozdíl od významů základních slovních druhů zcela specifickou formu vyjádření nemá.

(b) Tradiční slovní druh zájmen je svými vlastnostmi těsně spjat se samou podstatou nástavbovosti. Jde o třídy deiktických slov, která se jako celek vyznačují významem jiného charakteru, než jaký mají základní slovní druhy

nebo i číslovky. (Třídy deiktických slov budou v této mluvnici přesahovat tradiční slovní druh zájmen: zahrnou také jednak soubor tzv. zájmenných příslovcí, jednak i některé tradiční číslovky neurčité.)

Nástavbový charakter deiktických výrazů je možné představit tabulkou (tab. 4), která zaznamenává příslušné funkce deiktických výrazů v ZVS. Jak je z tabulky zřejmé, příslušnou nástavbu v oblasti deiktických výrazů (stejně jako číslovek) nemají funkce slovních druhů zapsané v tabulce základních slovních druhů jako V^s, V^a, V^v, V^c. - Obdobně jako číslovky mají i deiktická slova vícestupňovou funkčně-významovou strukturu: příslušný funkční příznak určuje sémantické báze D/S, D/A, D/C. Proto je možno mluvit o substantivních nebo adjektivních deiktických slovech (zájmenech) a o adverbiálních deiktických slovech (zájmenných příslovcích).

T. 4	s	a	v	c
D/S	ty pracuješ; kdo pracuje/co děláš? tebe volají	je zájem nás všech	já nejsem ty; kdo jste?	vidí se v tobě
D/A	ten se naplatí	náš bratr	klobouk je můj; jaký jste?	jaký se narodil, takový zemřel
D/V	∅	∅	∅	∅
D/C	někde neznamená všude	život zde nebo smrt tam	jak je venku?	kde pracujete? kudy chodí?

Souhrnně lze říci, že deiktická slova jako celek představují přechod od takových výrazů, které mají funkční vlastnosti typické pro základní slovní druhy a číslovky, k takovým výrazům, které mají funkci operátoru. Vícestupňový funkční systém deiktických slov je o to složitější, že tvoří i nástavbu nad číslovkami. - Deiktická slova jsou výrazy diferencované převážně textotvornými funkcemi, které pak prostřednictvím funkčních příznaků *s, a, c* plní příslušné funkce v ZVS a jejich derivátech. Právě specifická stupňovitá funkční struktura dovoluje chápat deiktická slova jako jednotný slovní druh, pochopitelně s těsnými funkčními vztahy k číslovkám.

1.3.2 Specifický slovní druh citoslovce

Tradiční citoslovce představují specifický systém znaků, jakýsi jednoduchý, primitivní a značně variabilní jazyk, vyjadřující - podobně jako jazyk gest -

bezprostředně vztah mluvčího k jedné ze tří složek komunikační situace: (1) k mluvčímu (citoslovce expresívní, emocionální), (2) k posluchači (citoslovce apelová, kontaktová) a (3) k předmětu, o němž se mluví (citoslovce napodobující, onomatopoická). Citoslovce fungují tedy přímo v textu - v komunikační situaci; primárně se tyto funkce neuskutečňují prostřednictvím funkčních příznaků *s, a, v, c* - primárně se tedy citoslovce neúčastní výstavby ZVS; tvoří samostatné, rudimentární, nečleněné výpovědi. Teprve sekundárně napodobují citoslovce funkční strukturu základních slovních druhů (touto vlastností se dostávají do blízkosti předchozích dvou slovních druhů); mají pak schopnost fungovat jako S^{v} *(Žbluňk zaznělo do ticha)*, V^{v} *(Kámen žbluňk do vody)*. V takových případech by bylo možné mluvit o sekundárním funkčně podmíněném významu a zapisovat tyto funkční prostředky (interjekce) I^{v}, I^{v}; tyto sekundární funkce citoslovcí, které je zapojují do ZVS, jsou někdy provázeny morfologickou změnou *(Nate knihu. Heleďme/heleďte, kluci)*. Možnosti zapojení sekundárního citoslovečného významu do ZVS jsou pochopitelně zmnožený procesy slovotvorného odvozování (např. *Kámen žbluňkl do vody*), které ukazují, že i citoslovce přes specifičnost svých prvotních funkcí druhotně nabývají funkčních vlastností blízkých konstituentům ZVS, a to ve smyslu slovotvorné transpozice.

1.3.3 Tzv. nesamostatné slovní druhy

Další tři tradiční slovní druhy - předložky, spojky a částice - mají již zcela odlišný charakter. V teorii slovních druhů nacházela tato rozdílnost uvnitř soustavy slovních druhů výraz v rozlišování tzv. autosémantických slovních druhů (podstatná jména, přídavná jména, zájmena, číslovky, slovesa, příslovce) a tzv. synsémantických slovních druhů (předložky, spojky, částice). Kritériem tu je předpoklad relativně rozlišitelné samostatnosti významů slovních druhů; autosémantika přes funkčně různý charakter svých významů se musí vyznačovat relativní samostatností svých významů, přesněji řečeno, předpokládá se možnost stanovit kategoriální obecný význam slovního druhu „z něho samého", synsémantika tuto vlastnost nemají.

(a) Předložky jsou volné morfémové útvary, které specifikují podstatná jména a teprve spolu s nimi se podílejí na výstavbě ZVS. Jejich významové a funkční vlastnosti lze tedy vykládat jedině v těsné souvislosti s výše vyloženou soustavou základních slovních druhů, zejména pak s funkčními a významovými vlastnostmi primárních i sekundárních funkcí substantiv, S^{v}, S^{a} a zvláště S^{c}. Předložky se tedy významně, avšak nesamostatně podílejí na výstavbě ZVS a jejich derivátů.

(b) Spojky jsou gramatickým prostředkem rozvíjení a koordinace, který se uplatňuje zejména v komplexnějších (nezákladových) větných útvarech.

Gramatickým prostředkem rozvíjení jsou i tzv. relativní zájmena a relativní příslovce (relativa), která se však současně účastní výstavby ZVS a jejich derivátů jako členy příslušných vztahů.

(c) Částice jsou komunikační, textové výpovědní formativy s různými funkcemi: jde např. o funkce modalitní, emocionální, kontaktové, strukturační, navazovací a další.

1.4 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY (KATEGORIE) SLOVNÍCH DRUHŮ

V dosavadních výkladech byla podána charakteristika slovních druhů se zřetelem k jejich funkcím. Je dále třeba ukázat, pomocí jakých prostředků tyto slovnědruhové znaky fungují a které jazykové významy v těchto funkcích vyjadřují.

Tyto prostředky se v mluvnicích označují jako tzv. gramatické, a to morfologické kategorie slovních druhů. Obvykle se rozlišuje rod, číslo a pád u podstatných a přídavných jmen, číslovek a zájmen, osoba, číslo, čas, způsob a rod slovesný u sloves.

Posoudit soustavu těchto gramatických prostředků slovních druhů je náročný úkol, neboť tvoří celek s velmi složitými významovými a funkčními vztahy a neméně složitými vztahy k jednotlivým slovním druhům češtiny. Pochopení těchto vztahů předpokládá nejprve naznačit základní vlastnosti soustavy těchto prostředků jako celku, a to z podobných hledisek, z jakých se vycházelo při výkladu významových a funkčních vlastností základních slovních druhů.

Gramatické prostředky (gramatické, morfologické kategorie) chápané tradičně představují značně nehomogenní soustavu jazykových prostředků. Převládajícím typem prostředků jsou - obecně řečeno - takové, které slouží organizaci vztahů v jazykovém systému, pořádání (strukturaci) různých složek, a tímto prostřednictvím pochopitelně fungují i ve strukturách výpovědi a textu.

Vedle toho však mají některé členy soustavy slovnědruhových gramatických prostředků vlastnosti blízké vlastnostem základních slovních druhů, tj. odrážejí určité vysoce zobecněné rysy objektivní skutečnosti. Z toho vyplývá, že slovní druhy jako celek a gramatické prostředky slovních druhů jako celek tvoří dohromady jednotnou soustavu prostředků s odrazovými a komunikačními funkcemi a prostředků s funkcemi strukturačními. Některé slovní druhy mají s některými gramatickými prostředky tutéž, popř. blízkou, srovnatelnou odrazovou nebo komunikační funkci (tak např. kvantové poměry se vyjadřují specifickým slovním druhem číslovek a specifickým gramatickým prostředkem čísla, a to prostřednictvím vzájemných funkčních souvislostí a ve vztahu

k sémantickému prostředku delimitace objektu). Jiné (předložky, spojky) se zase zařazují do soustavy strukturačních prostředků spolu s některými gramatickými prostředky slovních druhů (pád, rod slovesný, ale též do značné míry vid, čas). Soustava slovních druhů je charakterizována převážně funkcemi odrazovými, zatímco gramatické prostředky slovních druhů mají převážně funkci strukturační (pořádací). Platí to nejen kvantitativně (větší počet gramatických prostředků plní funkce strukturační, pořádací), ale také proto, že i gramatické prostředky s funkcí odrazovou a komunikační mají zároveň alespoň některé vlastnosti strukturační, organizační.

Funkční vlastnosti gramatických prostředků základních a nástavbových slovních druhů:

(a) Nejvyhraněnější komunikační charakter má slovesný způsob jako komunikační princip vyjádření postojů mluvčího k adresátu a k obsahu výpovědi.
(b) Vyhraněně odrazový charakter má - zejména z vývojového hlediska - gramatický jmenný rod; přes tuto skutečnost se v procesu vývoje češtiny velmi významně zapojil do systému těch gramatických prostředků, které se uplatňují jako prostředky strukturace (pořádání): plní totiž funkci strukturačního principu v deklinační soustavě českých substantiv (srov. IV 2 A) a při vyjadřování vztahů ve větě a v textu.
(c) Gramatické číslo, které má charakter bezesporu odrazový, má již samo o sobě i výrazné rysy principu organizačního (diferenciace jednosti - nejednosti, rozčleněnosti - nerozčleněnosti), mimo jiné také tím, že se rovněž podílí na diferenciaci deklinačních prostředků a deklinačních typů substantiv i na vyjadřování vztahů ve větě a v textu.
(d) Gramatická osoba se projevuje jako strukturační prostředek tím, že umožňuje funkční identifikaci participantů globálních sémantických struktur věty a textu s účastníky komunikačních vztahů.
(e) Gramatický čas strukturuje komunikační vztahy výpovědi a okamžiku komunikačního aktu na ose času.
(f) Slovesný rod je pořádacím prostředkem hierarchizace participantů globálního významu řetězců slov (ve smyslu syntaktického pojmu diateze).
(g) Pád je prostředkem pořádání participantů globálních významů slovních řetězců v rámci ZVS a jejich derivátů.
(h) Vid se podílí na členění průběhu platnosti slovesného významu.

Gramatický prostředek je tedy určitá funkční hodnota projevující se jako jazyková jednotka (spjatá z výrazového hlediska - přímo nebo zprostředkovaně - s tvarem slova), která (1) plní pořádací, strukturační úkony v systému jazykových prostředků, ve větě a v textu, (2) odráží (vysoce) zobecněné rysy reality, včetně rysů komunikačního aktu samého.

Gramatický prostředek je funkčně vázán zpravidla několikerým způsobem

ve smyslu bodů (1) nebo (2); tyto obecné typy funkční vázanosti mohou být dále specifikovány.

Funkční vlastnosti jednotlivých gramatických prostředků projevující se v tvarech slov jsou plně rozvinuty u substantiva a slovesa a dále - v závislosti na příslušném základním slovním druhu - některé z nich s jistými omezeními u substantivních číslovek a zájmen. Přechodem k adjektivu a jeho nástavbám se však funkce pádu, čísla i gramatického rodu podst ě mění (mají pak jakožto kongruenční, reduplikační prostředky funkce usouvztažňovací). Funkční vlastnosti jednotlivých gramatických prostředků se však modifikují (popř. zanikají) také u sekundárních a terciárních syntaktických funkcí.

Ty druhy slov, které samy o sobě v podstatné míře nebo zcela postrádají odrazový charakter a vyznačují se pouze strukturačními funkcemi, tj. nesamostatné slovní druhy předložky a spojky, nefungují prostřednictvím gramatických prostředků.

IV 1 A PODSTATNÁ JMÉNA

0 Základní slovní druh podstatné jméno (substantivum) označuje jevy skutečnosti jako samostatná, zřetelně vydělená a vyhraněná fakta. Z obecných výkladů soustavy slovních druhů (viz IV 1-1) stejně jako z výkladů slovotvorných zákonitostí jazyka (viz 1. III A 5) vyplývá, že substantivum jako slovní druh (jako slovnědruhová znaková forma) může zahrnovat nejen významy označující osoby, zvířata a věci, ale i významy typické pro ostatní základní slovní druhy, dokonce i významy a funkce typické pro některé slovní druhy nezákladní.

1 FUNKČNÍ CHARAKTERISTIKA PODSTATNÝCH JMEN

Funkční tvarosloví podává funkční klasifikaci substantiv, která vychází z výkladů soustavy slovních druhů, tedy klasifikaci na základě lišení primárních a sekundárních funkcí substantiva ve větě a textu; dále pak v obecné podobě naznačuje funkčně-sémantickou typologii substantiv založenou na třídách substantiv stanovených se zřetelem ke gramatickým prostředkům rodu a čísla a v souvislosti s tím se zřetelem k referenčním vlastnostem substantiv.

1.1 PRIMÁRNÍ A SEKUNDÁRNÍ FUNKCE PODSTATNÝCH JMEN

V rámci diferenciace primárních a sekundárních funkcí substantiva má charakter gramatického prostředku funkčně vázaného kategorie pádu substantiva. Pádový tvar má distinktivní schopnost rozlišovat jednotlivé funkce substantiva v ZVS a jejich derivátech, nikoli však sám o sobě, ale jako součást

komplexní výrazové struktury pádu (srov. zde 3.3), a to ještě se zřetelem k substitučním vlastnostem příslušných participantů (srov. 3. A 3.3 a 3. C 0.2).

1.1.1 Základem funkční struktury substantiva je symetrický, jednoznačný znak S^{s}, tedy substantivum jako jaderný slovnědruhový znak. Jde o primární funkce substantiva, v nichž je substantivum „nejvíce samo sebou". Z hlediska teorie větných členů jde především o podmět (subjekt) jako levovalenční člen dominovaný predikátem, dále pak o objektové doplnění (komplement) jako pravovalenční prvek valenčního pole.

1.1.2 Sekundární funkce typu S^{a} plní substantivum ve tvaru G; v postavení atributu rozvíjí jiné substantivum.

1.1.3 Sekundární funkce typu S^{v} plní substantivum ve tvaru N a I a ve tvaru předložkového pádu v konstrukcích typu (S_{nom}) - VF_{byt} - S_{nom}, (S_{nom}) - VF_{byt} - S_{instr} a (S_{nom}) - VF_{byt} - prepS.

1.1.3.1 Poněkud zvláštní postavení mají některá substantiva jako *zima, tma, hanba, škoda, ...* (srov. IV 1 - 1.2.3) ve tvaru S_{nom} v konstrukcích typu VF_{byt} - S_{nom}. (Jde o ustrnulé substantivní tvary.) Spolu se specializovanými adverbii tvoří třídu tzv. predikativ (srov. IV 1 F 3).

1.1.4 Sekundární funkce substantiva typu S^{c}. Z hlediska teorie syntaktických členů jde o tzv. komplement adverbiální ve formě substantivního substitutu adverbia, které je v této pozici prostředkem primárním. Mimo rámec ZVS jde o adverbiální suplement rozvíjející adjektiva, adverbia a slovesa, ovšem nikoli na principu valence.

Výše uvedené funkce typu S^{a}, S^{v}, S^{c} jsou výsledkem slovnědruhové transpozice gramatické.

1:1.5 Kritéria diferenciace jednotlivých funkcí substantiva

Nejvýrazněji, tj. tvarem G, je vyznačena sekundární funkce S^{a}. Pozicí ve struktuře ZVS a pádovým tvarem je vyznačena primární funkce S^{s} jako podmět a sekundární funkce typu S^{v} jako predikativ. Objektivně nejkomplikovanější je diferenciace primárních funkcí typu S^{v} v podobě objektového komple-

mentu vyjádřeného předložkovým pádem a sekundárních funkcí typu S' v podobě substantivního substitutu primárního adverbiálního komplementu. Kritériem tu není ani pádový tvar, ani pozice, pouze nesubstituční (tedy primární) charakter objektového komplementu a substituční (tedy sekundární) charakter adverbiálního komplementu.

2 SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA PODSTATNÝCH JMEN

Sémantické třídy substantiv jsou charakterizovány na základě vlastností, které vyplývají z povahy kategorií (prostředků) čísla a rodu. Na rozdíl od pádu, který je syntakticky vázaným gramatickým prostředkem z hlediska ZVS a jejich derivátů, a tedy prostředkem se strukturační funkcí, je těžiště čísla a rodu v oblasti funkcí odrazových, kognitivních; zároveň však má zejména rod, ale i číslo důležitou funkci v rámci formálního tvarosloví, neboť se podílí na systémovém uspořádání deklinačních typů substantiv.

2.1 VYDĚLENÍ TŘÍD SUBSTANTIV NA ZÁKLADĚ GRAMATICKÉHO ČÍSLA A RODU

Pro substantivum (označující jevy skutečnosti jako samostatná, zřetelně vydělená, vyhraněná fakta) je relevantní především sémantický protiklad jednosti - nejednosti, (kvantitativní) určenosti - neurčenosti.

2.1.1 Míra samostatného chápání, vydělenosti, vyhraněnosti faktů označovaných substantivem je relativní a vynucuje si v rámci substantiva vymezení určitých - v souvislosti s kategorií čísla - relevantních tříd:

(a) třída objektů existujících primárně jednotlivě,
(b) třída objektů vyskytujících se primárně v množství se zřetelnou možností vydělení jednotlivých prvků,
(c) třída objektů složených, neohraničených,
(d) třída objektů jedinečných, kompaktních nebo souhrnných.

Společnou vlastností tříd (a) a (b) je tzv. počitatelnost, společnou vlastností tříd (c) a (d) je absence této vlastnosti. Jádrem substantiv je třída (a) a také třída (b), která jeví výraznou tendenci k „nápodobě" třídy (a), pokud jde o číselné vlastnosti.

Vydělené třídy skutečností (a) - (d) se navzájem liší mírou vyhraněnosti, sa-

mostatné vyčlenitelnosti objektů a z toho plynoucími různými podmínkami pro vyjádření protikladu jednosti - nejednosti.

2.1.2 Třídy substantiv utvářené na základě gramatického rodu jsou svého druhu projekcí lexikálně a slovotvorně formovaného přirozeného rodu mužského, ženského a „mláděcího" na celou soustavu substantiv českého jazyka. Lexikální a slovotvorná sémantika přirozeného rodu je tak touto „rozšiřující operací" transponována na výrazový prostředek konstituování deklinačních typů substantiv.

3 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY PODSTATNÝCH JMEN

3.1 ROD PODSTATNÝCH JMEN

3.1.0 Rod substantiv je gramatický prostředek, jehož výrazovou složkou je tvar slova; jeho složka významová se uplatňuje jen u části substantiv, a to u těch, která označují bytosti živé, tj. lidi (osoby) a zvířata. Jen u těchto jmen odráží mluvnický rod i rozdíly v rodu přirozeném, tj. rozlišení živých bytostí mužského a ženského pohlaví. Vztah k přirozenému rodu mají tedy v zásadě maskulina (substantiva rodu mužského) a feminina (substantiva rodu ženského), zatímco neutra (substantiva rodu středního) od rozlišení pohlaví abstrahují (specifickou problematiku jmen mláďat srov. dále). Podle svého rodu se substantiva ve větě spojují se shodnými (kongruentními) tvary adjektiv, adjektivních zájmen, příčestí nebo přechodníků, srov. 3.1.4.

3.1.1 Přirozený rod

Rozdíly v přirozeném rodu se vyjadřují prostředky:

(a) lexikálními,
(b) slovotvornými,
(c) syntaktickými (shodou).

3.1.1.1 Některé názvy živých bytostí naznačují přirozený rod již svým lexikálním významem, např.:

(a) *muž - žena, syn - dcera, otec - matka, bratr - sestra, chlapec - dívka;*

(b) *kohout - slepice, beran - ovce, hřebec - klisna, býk - kráva, jelen - laň.*

Vedle těchto rodově rozlišených dvojic bývá jako třetí člen i pojmenování souhrnné, bez rozdílu pohlaví, např.:

muž - žena	:	*člověk*
bratr - sestra	:	*sourozenec*
otec - matka	:	*rodič*
kohout - slepice	:	*kur*
hřebec - klisna/kobyla	:	*kůň*

Mnohá další jména živých bytostí, která nejsou členy takovýchto trojic, tento protiklad lexikálně a slovotvorně nevyjadřují, a mohou být proto vztažena jak na bytost pohlaví mužského, tak na bytost pohlaví ženského (*vrabec, havran, hraboš, krysa* apod.).

V případech (a), (b) se rozdíly v pohlaví (sexu) vyjadřují různými slovy. Vznik takových heteronymních dvojic se vysvětluje tím, že tato slova existovala v jazyce dříve, než došlo ke gramatickému rozlišení protikladu přirozeného rodu. Tento způsob vyjádření rodových diferencí se týká jen omezeného počtu substantiv (označení příbuzenských vztahů a některých názvů zvířat), nově se takovéto dvojice netvoří.

3.1.1.2 Většinou vyjadřuje jméno živé bytosti jen jeden z rodů, zpravidla rod mužský, jméno pro příslušnou bytost druhého rodu, zpravidla ženského, se pak přitváří tzv. přechylovacím slovotvorným formantem (sufixálním):

(1) *učitel → učitelka*
jezdec → jezdkyně, ministr → ministryně
Novák → Nováková
(2) *medvěd → medvědice, zajíc → zaječice*

Naopak v některých případech (jde především o názvy zvířat) je jméno označující ženské pohlaví východiskem pro odvozování mužského rodu:
husa → houser, kachna → kačer, liška → lišák, srna → srnec, koza → kozel apod.

3.1.1.2.1 U omezeného množství jmen živých bytostí se rodové dvojice z různých důvodů netvoří, např.:

(a) u některých názvů povolání; je to dáno tím, že nevznikla potřeba vytvořit odpovídající název muže (*hosteska, pokojská, modelka, modistka, švadlena, pradlena, letuška* ap.) nebo ženy (*hutník, horník, montér, lodník, boxer, dělostřelec* ap.);
(b) u některých jmen vyjadřujících hodnocení (*lenoch, opilec, zuřivec, povýše-*

nec, lakomec, snaživec ap.); tato hodnotící substantiva jsou ve větě většinou součástí predikátu, rodové rozlišení je tedy dáno podobou subjektu (srov. o nich dále);

(c) u některých složených jmen (*kazisvět, neznaboh, držgrešle* ap.).

3.1.1.3 Protiklad přirozeného rodu se uplatňuje u jmen označujících osoby (řidčeji u jmen zvířat); rozsah rodu přirozeného a gramatického se zde do značné míry kryje.

3.1.1.3.1 Zvláštní případ tvoří tzv. jména vespolná, která jsou po stránce gramatické zpravidla rodu mužského, zřídka ženského, označují však osoby obou pohlaví bez rozdílu. Jádro těchto jmen tvoří tzv. jména predikativní. Jsou to jména, která bývají zpravidla v predikátu; je to ve shodě s jejich významem: neoznačují sama o sobě určitý jev reálné skutečnosti (nebo jeho reálné odrazy ve vědomí), nýbrž třídu charakterizovanou vždy určitým kvalitativním znakem. Jsou to vlastně podstatná jména v sekundární funkci S^{v}, funkčně ekvivalentní jménům přídavným v sekundární funkci A^{v}.

Srov. *Marie je líná* → *Marie je lenoch*
Pavel je líný → *Pavel je lenoch*

V souladu s bezpříznakovým charakterem mužského rodu (vzhledem k rodu ženskému a střednímu) užívá se v takových případech zpravidla jmen rodu mužského (*ona je lenoch, divoch, náš host, anděl, (učiněný) ďábel* ap.), řidčeji rodu ženského (*on byl úplná sirota, ten je úplná troska* ap.), popř. středního (*on(a) je (hotové) nemehlo, trdlo, fintidlo, dřevo* ap. - většinou s expresívním hanlivým zabarvením).

3.1.1.4 U jmen zvířat se protiklad přirozeného rodu uplatňuje dosti omezeně; především u těch, k nimž má člověk bližší vztah. Rodový protiklad se realizuje (a) slovotvorně (*kos - kosice, lev - lvice* ap.), (b) lexikálně (*kohout - slepice* ap.), především u jmen hospodářských zvířat; bezpříznakové často bývá (proto má také druhový význam) jméno ženského rodu (*husa - houser, koza - kozel, včela - trubec* ap.). Ostatní názvy zvířat jsou co do přirozeného rodu indiferentní, ať už jsou gramatického rodu mužského (*papoušek, sokol, jestřáb, lachtan, tchoř, vepř, mýval, pavouk* ap.), ženského (*kukačka, pěnkava, kuna, zmije, veverka, moucha* ap.), popř. (zřídka) středního (*káně, morče, prase*). Z principiální bezpříznakovosti maskulin plyne, že většina jmen zvířat je právě rodu mužského. Působení principu bezpříznakovosti maskulin je však často křiženo působením principů jiných, a to zejména analogií zařazující

jména podobných zvířat rodově reprezentativním způsobem (*vřetenuška, tiplice, vosička* ap. jsou feminina jako *moucha, blecha*).

3.1.1.5 S přirozeným rodem souvisí jména mláďat, skupina substantiv středního rodu označujících mláďata zvířecí (*house, kotě, štěně, hříbě, tele, jehně* ap.), popř. lidská (*dítě, děvče, dvojče, nemluvně, vnouče* ap.), výjimečně rostlinná *(poupě)*. Tato substantiva jsou významově spjata s životnými substantivy mužského a ženského rodu a tvoří s nimi v omezeném počtu případů rodové trojice heteronymní *(muž - žena - dítě, pes - fena - štěně)*, jen výjimečně tvořené derivací *(kačer - kachna - kachně)*. Derivované bývají názvy mláďat tam, kde pro maskulinum a femininum existuje pouze jedna podoba (*kavka - kavče, veverka - veverče, had - hádě* ap.).

3.1.2 Gramatický rod

Přirozený rod se promítá do rodu gramatického. Tento tzv. gramatický rod je závazný pro každé jméno (právě proto jde o prostředek gramatický). To znamená, že k jednomu ze tří mluvnických rodů (mužskému, ženskému nebo střednímu) musí patřit nejen jména osob a zvířat, ale i jména věcí, pojmů, jevů apod.

U názvů věcí, jevů, pojmů apod. funguje mluvnický rod jako prostředek pouze klasifikační: mezi jmény jako *stůl - židle - křeslo* nemá rozdíl v jejich mluvnickém rodu *(ten stůl - ta židle - to křeslo)* žádný vztah k jejich významům, pouze zařazuje každé z těchto jmen do jedné z velkých skupin jmen, vyžadujících mužskou, ženskou nebo střední deklinaci a shodu kongruentních jmen na nich závislých.

3.1.3 Životnost a neživotnost

Zatímco pro gramatický rod ženský a střední je lhostejné, označují-li jména těchto rodů bytost živou (jejich skloňování a typ shody zůstávají stejné), u jmen gramatického rodu mužského je tento rozdíl relevantní. Právě tento rozdíl se totiž stal základním kritériem, podle něhož se mužská jména (jména gramatického rodu mužského) rozdělují na dvě skupiny konstituované na základě sémantického rysu živost - neživost:

(a) jména životná - jména živých bytostí,
(b) jména neživotná - jména neživých předmětů a jevů.

(Živost je tu chápána ve smyslu užším než biologickém: za živé se považují pou-

ze živočichové - lidé (osoby) a zvířata, nikoli též rostliny.) Soubory těchto jmen se rozlišily především v pádech syntakticky nejdůležitějších: v nominativu jakožto pádu podmětu a v akuzativu jakožto pádu (přímého) objektového komplementu. Tento pádový protiklad odráží totiž velmi důležitý (z hlediska komunikace) rozdíl mezi agentem a patientem slovesného děje. (Srov. *Bratr napadl souseda - Soused napadl bratra.*) Zatímco u jmen neživotných je v nominativu - akuzativu obou čísel stejný tvar, jsou u jmen životných tyto pády rozdílné (s výjimkou sg typu „soudce"): v Asg je tvar shodný s Gsg (syntakticky mu nejbližším), v Npl specifický tvar životný (odlišný od Apl, jehož tvar je týž jako u neživotných).

V zásadě mužská jména označující živé bytosti jsou po stránce morfologické životná (tj. mají G = A sg, v D, L sg koncovku *-ovi* - vedle *-u, -i* - a specifický tvar Npl) a jména označující bytosti neživé jsou morfologicky neživotná (N = A sg i pl).

Od této zásadní korespondence jsou však některé odchylky, a to v obou směrech.

3.1.3.1 U některých substantiv označujících věci neživé se objevují jako dublety i tvary životné (v Asg, popř. Npl). Příčiny této dubletnosti jsou v tom, že se tato jména asociují se jmény životnými, např.

(1) slovotvornou formou, příponami *-tel, -ec,* jimiž se zpravidla označují bytosti živé (*činitel, jmenovatel, dělenec, násobenec, ledoborec, kříženec* ap.);

(2) významovou souvislostí se jmény označujícími bytosti živé:

(a) u některých názvů ryb a rybích výrobků *(jikrnáč, sleď, uzenáč, slaneček);*
(b) u jmen *bacil, mikrob, korál* (životné tvary jsou ve shodě s dnešním chápáním jejich nositelů jako živých organismů);
(c) v některých případech životné tvary vyjadřují expresívní, citové zabarvení, např. (ca) u názvů hub a rostlin (*najít hřiba, kozáka, satana, křemenáče/křemeňáka; utrhnout hlaváčka, orlíčka* ap.); (cb) karet, karetních aj. her (*mít trumfa, svrška; hrát ferbla, cvika, dudáka, peška* ap.); (cc) tanců (*tancovat třasáka, šlapáka, obkročáka, rejdováka* ap.); (cd) potravin, pochutin ap. (*dát si taliána, špekáčka, panáka; pít turka, kapucína; dát si šluka, čouda* ap.); (ce) sportovních disciplín (*plavat kraula, motýlka; skákat dvojitého axela; dát góla* ap.); (cf) v ustálených spojeních (*stavět sněhuláka; skákat panáka; nosit kulicha, mít maskota* ap.).

3.1.3.2 V případech, kdy se názvy živých bytostí přenášejí na věci neživé (mluvnicky neživotné), dochází většinou v tvarové soustavě těchto jmen ke kolísání mezi tvary životnými a neživotnými, např.:

(a) u názvů hraček (*maňásci/ky, koníčci/ky* ap.);
(b) planet (*obletět Merkur/a, Jupiter/a, Saturn/a* ap.);
(c) dopravních prostředků (*koupit si moskvič/e, pionýr/a* ap.).

Životná podstatná jména *rodiče, koně* mají v plurálu pouze tvary neživotné. Jména hromadná označující skupinu, množství živých bytostí mají tvary neživotné (*národ, lid, dav, zástup, skot* ap.).

Zdá se, že u dubletních tvarů životných a neživotných není živost či neživost označovaných jevů rozhodující, jména označující věci neživé mohou mít tvary životné a naopak.

U jmen činitelských, popř. konatelských, která jsou homonymní se jmény prostředků (slovotvorné typy se sufixy *-č, -or, -ér: nakladač, protektor, startér*), je životnost nebo neživotnost rozlišena jednak v jejich tvarové soustavě (*sběrač*: Asg *-e* × *Ø; protektor, startér*: Gsg *-a* × *-u*), jednak se projevuje typem shody.

Je tedy třeba rozlišovat mezi přirozenou „živostí" a životností gramatickou. Nejspolehlivějším ukazatelem gramatické životnosti je - jako u gramatického rodu vůbec - syntaktická shoda (srov. *ti mikrobi - ty mikroby*).

3.1.4 Rodově rozlišené třídy substantiv

Vzhledem k rodu se vyděluje v češtině soubor čtyř tříd substantiv - mužská životná (animata), mužská neživotná (inanimata), ženská a střední. Na základě rodové charakteristiky je každé substantivum zařazeno k deklinačnímu typu, je mu přiřazen určitý soubor tvarů (srov. IV 2 A).

Podle zařazení substantiv do uvedených čtyř rodových tříd se substantiva také spojují s příslušnou rodovou podobou shodného přívlastku nebo jmenné složky slovesného tvaru; takto se rozlišují kongruentní tvary gramatického rodu mužského životného a neživotného (*ten velký muž/hrad, bratrův přítel, muži odešli/byli potrestáni, hrady se zřítily/byly postaveny*), ženského (*ta hezká žena, bratrova žena, ženina přítelkyně, žena odešla/byla potrestána*) a středního (*to malé dítě, bratrovo vnouče, sestřino dítě, dítě odběhlo/bylo bito*).

Gramatický rod je a musí být prostředkem živým a produktivním, neboť každé substantivum nově vytvořené i přejaté musí mít rodovou charakteristiku, aby se mohlo zařadit do tvarového systému českého jazyka.

Gramatický rod mají vedle substantiv i ostatní jména (která se skloňují), pouze u substantiv však je to gramatický prostředek nezávislý, nepodmíněný, u ostatních jmen je rod dán rodem řídícího substantiva. Rod tedy vyjadřuje rovněž mezislovnědruhové vztahy. (Lze říci, že syntagmatická funkce gramatického rodu zatlačuje do pozadí jeho primární funkci paradigmatickou.) Rodové tvary tvrdých přídavných jmen závislých na substantivu jsou formálním ukazatelem rodu dominujícího jména (*starý hrad, stará ulice, staré město*). Rozlišovací funkce adjektiv (a rodových

zájmen i některých číslovek) se uplatňuje především v N a A sg. v ostatních pádech (a především v plurálu) není tato rozlišovací funkce tak výrazná: rozrůznění skloňování samých substantiv nese v některých případech více rodové informace než formy kongruentních slov (srov. tab.).

T. 5 Rodové rozlišovací schopnosti kongruentních tvarů adjektiv a zájmen

Pád	Příklady	Rod
N	ten velký pán, hrad . . . ta velká žena, růže . . . to velké město, moře . . .	M Ž S
G	toho velkého pána, hradu . . .; města, moře . . . té velké ženy, růže . . .	M + S Ž
D	tomu velkému pánu(-ovi), hradu . . .; městu, moři . . . té velké ženě, růži . . .	M + S Ž
A	toho velkého pána, muže . . . ten velký hrad, stroj . . . tu velkou ženu, růži . . . to velké město, moře . . .	M živ. M než. Ž S
L	o tom velkém pánu(-ovi), hradu . . .; městě, moři . . . o té velké ženě, růži . . .	M + S Ž
I	s tím velkým pánem, hradem . . .; městem, mořem . . . s tou velkou ženou, růží . . .	M + S Ž
N	ti velcí páni(-ové), muži . . . ty velké hrady, stroje . . .; ženy, růže . . . ta velká města, moře . . .	M živ. M než. + Ž S
G	těch velkých pánů, hradů . . .; žen, růží . . .; měst, moří . . .	—
D	těm velkým pánům, hradům . . .; ženám, růžím . . .; městům, mořím . . .	—
A	ty velké pány, hrady, . . .; ženy, růže . . . ta velká města, moře . . .	M + Ž S
L	o těch velkých pánech, hradech . . .; ženách, růžích . . .; městech, mořích . . .	—
I	s těmi velkými pány, hrady . . .; ženami, růžemi . . .; městy, moři . . .	—

3.1.4.1 Gramatický rod má tyto konstitutivní rysy:

(a) paradigmatické: spolu s kategorií čísla a pádu vytváří soubor deklinačních typů substantiv, zařazuje každé substantivum do tvarové soustavy jmen;
(b) syntagmatické: projevuje se shodou atributivní a predikativní *(krásný den - krásná noc - krásné ráno; den je krásný - noc je krásná - ráno je krásné; nastal den - nastala noc - nastalo ráno).*

3.1.4.2 Formální prostředky vyjádření gramatického rodu. Gramatický rod substantiv se vyjadřuje (srov. tab. na s. 41):

(a) gramaticky: (aa) typem shody; (ab) zakončením, tj. flexívním paradigmatem;
(b) lexikálně: (ba) zvláštními slovy *(jelen - laň);* (bb) slovotvornými formacemi *(herec - herečka).*

3.1.4.3 Souvztažnost rodu a zakončení substantiv. Mluvnický rod podstatných jmen se zřetelně projevuje na jejich paradigmatické formě. Substantivní paradigma je reprezentováno tvarem Nsg; proto se povědomí rodu váže především na tento základní tvar, i když Nsg sám o sobě vždy jednoznačně rod neurčuje. Pro maskulina je důležitým diakritickým pádem zejm. Asg, kde se tvarově odlišuje rod mužský životný (A ≠ N) a neživotný (A = N). Zakončení v Nsg u většiny substantiv (domácích apelativ, i těch, která označují neživé předměty a mají tedy rod konvenční) je možno považovat za signál rodové příslušnosti. Poměr mezi zakončením Nsg a rodem je tento:

(a) jména zakončená v Nsg na souhlásku (tj. s nulovou koncovkou) jsou většinou maskulina, řídčeji feminina,
(b) jména zakončená na samohlásku
   -a jsou převážně feminina, řídčeji maskulina *(předseda),* popř. expr. jména obourodá *(nezbeda),*
   -o jsou neutra,
   -e jsou častěji feminina *(růže),* řídčeji neutra *(moře),* popř. maskulina *(soudce),*
   -í jsou převážně neutra *(stavení),* řídč. jména s podobou adjektiv měkkých; tato jména jsou rodu středního *(hovězí),* ale i mužského a ženského *(průvodčí),* rodové rozlišení je zde dáno jednak paradigmatem, jednak shodou.

Jména mající podobu adjektiv tvrdých *(hajný, bytná, výchovné)* zakončení v Nsg jednoznačně rodově zařazuje.

Princip souvztažnosti zakončení Nsg a rodu se výrazně uplatňuje při začleňování přejatých slov do domácího morfologického systému a při tvoření slov

nových. Pouhé kritérium Nsg však zpravidla nestačí, je třeba znát ještě některé tvary další. Mluvnický rod jména je jednoznačně určován jeho paradigmatem jako celkem (jde-li ovšem o jméno sklonné).

K expresívním posunům v rodu dochází u substantiv, kde je rod dán jejich zakončením, které není v souladu s jejich rodem přirozeným. Dochází tu ke kontrastu formy a významu (např. *svíčko* s., *psisko* s., *žabec* m. ap.), podobný posun je na syntaktické rovině ve spojeních typu *chlap mazaná, lenoch líná, kluk ušatá* ap.

3.1.4.4 Rodové zařazení substantiv je dáno jednak jejich vztahem k přirozenému rodu (u jmen označujících bytosti živé), jednak zakončením v reprezentativním tvaru Nsg (u ostatních). V některých případech, není-li zakončení dostatečně rodově zařazující, dochází ke kolísání mezi dvěma rody, a tím i mezi dvěma soubory tvarů:

(a) Kolísání mezi rodem mužským a ženským u substantiv neživotných zakončených na souhlásku (*trnož* m. i ž., *svízel* m. i ž., *kyčel* m. i ž., *hřídel* m. i ž., *rez* m. i ž., *sprej* m. i ž., *smeč* m., řidč. ž., *pístěl* ž., řidč. m., *prestiž* ž., řidč. m.), výjimečně mezi (přirozeným) rodem mužským a (gramatickým) rodem středním (*rukojmí* m. i s., *kápo* m. i s.) a mezi rodem ženským a středním (*rely* ž. i s.).

(b) U některých substantiv označujících živé bytosti bývá stejný tvar N pro oba rody (m. i ž.), rozlišení je dáno paradigmatem jako celkem a zvláště výrazně shodou; patří sem především skupina expresívních jmen na *-a* (tzv. communia: *popleta, nešika, nezbeda, pobuda, louda, naivka* ap.) a některá jména rodná, popř. jejich domácí podoby, jako *Jarka, Míla, Zdena, Laďka, Jožka* ap. (Rozlišovací hodnotu má v těchto případech zejména D, L sg *(tomu) popletovi - (té) popletě; Jarkovi - Jarce.*) Izolované postavení má substantivum *choť*, zde má rozlišovací hodnotu zejména Isg *chotěm - chotí.*

(c) Dvojí rod bývá u některých jmen cizích, původně nesklonných, která se nově skloňují a jsou rodově zařazena podle zakončení (*majáles* ž. neskl., *-u* m., *interview* s. neskl., *-u* m., *revue* s. neskl., *-e* ž., *jota* s. neskl., *-y* ž., *bufet* s. neskl., *-tu* m., *nonsens* s. neskl., *-su* m., *reagens* s. neskl., *-tu* m., *precedens* s. neskl., *precedent, -tu* m., *komité* s. neskl., *komitét, -tu* m. ap.).

(d) Několik jmen má různý rod ve tvarech singuláru a plurálu (*dítě* s. - *děti* ž., *kníže, hrabě* ... m. - *knížata* s.; ale v kongruenci vedle *knížata přišla* častěji *knížata přišli; oko, ucho* s. - *oči, uši* ž., *oblak* m. - *oblaka* m. i s.).

Rodové dublety u některých jmen jsou vyjádřeny už ve formě N (*náruč* ž. - *náručí* s., *prostor* m. - *prostora* ž., *hyacint* m. - *hyacinta* ž., *kedluben* m. - *kedlubna* ž., *brambor* m. - *brambora* ž. ap.).

3.1.4.5 Rod nesklonných substantiv. U substantiv neživotných nesklonných, kde není opora v paradigmatu, zůstává rodové povědomí nevyhraněno. (U nesklonných názvů živých bytostí rozhoduje o rodovém zařazení přirozený rod.) Nesklonná zůstávají především jména přejatá se zakončením pro češtinu neobvyklým, které brání jejich zařazení do tvarové soustavy substantiv. Tato jména jsou zařazována k rodu střednímu - neutrum se chápe jako rodově nevyhraněné, neutrální; patří sem (kromě názvů mláďat, viz 3.1.1.5) pouze jména neživých objektů, bez vztahu k rodu přirozenému.

Ukazatelem rodu u nesklonných substantiv je tedy pouze shoda (*trvalé angažmá, novinářské kliše, cirkusové šapitó; menu bylo vydatné* ap.).

T. 6 Formální prostředky vyjádření gramatického rodu substantiv

gramatické			lexikální
	a) typ shody		a) symetrické — samostatné lexik. jednotky
M ž.	nový, otcův, ten, druhý, -l	-li	muž bratr kohout
M n.		-ly	stůl
Ž	nová, otcova, ta, druhá, -la		žena sestra slepice židle
S	nové, otcovo, to, druhé, -lo		dítě kuře křeslo
	b) zakončení		b) asymetrické — slovotvorné formace
M ž.	souhláska, řidč. samohl. -a, -e	rozl. N ≠ A sg, pl D, L sg -ovi spec. tvar N pl	žák medvěd had
M n.	souhláska	nerozl. N = A sg, pl	
Ž	samohláska -a, -e, řidč. souhláska		žákyně medvědice kavka
S	samohláska -o, -í, řidč. -e		medvídě kavče hádě káně

3.1.4.5.1 Z domácí slovní zásoby jsou jako nesklonná neutra chápány především jiné slovní druhy slovotvorně transponované v substantiva - mimo adjektiva (*nové zítra, směšné nic, každé proč má své proto, energické nikdy, hromové sláva, hurá, vivat* apod., vesměs jde o metajazyková vyjádření).

3.1.4.5.2 Jen výjimečně se přejatá nesklonná substantiva zařazují k rodu mužskému nebo ženskému. Působí tu

(a) asociace s domácími synonymy nebo slovy významově blízkými (*avenue, rue* ž. jako *ulice*),
(b) vliv rodu v původním jazyce; k maskulinům se řadí např. *tangens, sekans, ..., buklé* ap., k femininům *akné, koiné* ap.,
(c) kombinace (a) a (b), např. *avenue, rue* ž.

Některá přejatá jména se postupně vřazují do tvarové soustavy češtiny, s tím souvisí i jejich přechod od rodu středního k rodu mužskému, řidčeji ženskému. Taková substantiva se používají ve dvojí podobě: jako nesklonná neutra, popř. jako sklonná maskulina nebo feminina, často s obměněnou podobou N (*tiré* s. neskl., *tiret, -tu* m., srov. 3.1.4.4).

3.2 ČÍSLO PODSTATNÝCH JMEN

3.2.0 Číslo je gramatický prostředek s odrazovou, kognitivní a strukturační funkcí, jehož sémantickou složkou je protiklad jednosti - nejednosti (singularity - plurality, kvantitativní určenosti - neurčenosti); tento protiklad se odráží ve dvou souborech tvarů substantiv (singulárovém a plurálovém). Tyto dva soubory tvarů zároveň vyjadřují i rod a pád. Číslo se tedy spolupodílí na vytváření deklinačního typu substantiv. Substantiva vyjadřují význam množství samostatně, v přímé závislosti na označované mimojazykové skutečnosti; tato spjatost s mimojazykovou skutečností je u gramatického čísla výraznější než u rodu. - U substantiv je číslo prostředek samostatný, u adjektiv, zájmen a sloves je dáno shodou.

3.2.0.1 Číslo jednotné (singulár) označuje jednost předmětu pojmenovaného substantivem; neznamená to vždy, že označuje jedince nebo jednotlivinu, ale většinou je označením celé třídy všech jednotlivin pojmenovaných substantivem (*řeka* neoznačuje jednu konkrétní řeku, ale kterýkoli ‚přirozený vodní tok'). I v těch případech, kdy sg označuje jen jeden předmět, nebývá to nutně jeden zcela určitý předmět, ale jeden blíže neurčený předmět dané třídy (např. *Kup si nový kabát*). To je dáno povahou substantiv, která primárně označují třídy samostatně chápaných jevů vyznačujících se společnými

znaky, nikoli pouze jev jediný, jedinečný (prostředkem signalizace jedinečnosti jsou vlastní jména, srov. zde 3.2.3.4.1). Substantivum v sg může označovat i množství (u jmen hromadných, v případě všeobecného, nevymezeného užití – srov. zde 3.2.3.4.4 a 3.2.2.2).

3.2.0.2 Číslo množné (plurál) označuje primárně mnohost předmětů (jakékoli blíže neurčené množství větší než jeden). Jméno v pl může označovat i jednost (u tzv. pluralií tantum, která mají jen tvary plurálové i pro označení jednoho předmětu – *jedny paměti, jedna vrata* ap.).

3.2.0.3 V protikladu singulár – plurál se singulár považuje za bezpříznakový. Při pojmenovávání předmětů a jevů skutečnosti se vychází od jednoho reprezentanta a množství se chápe jako příznakové. Obecný význam singuláru se omezuje na to, že neimplikuje mnohost, zatímco příznakový člen protikladu, plurál, implikuje existenci členu bezpříznakového (mnohost implikuje jednost, ale ne naopak). U pluralií tantum je význam mnohosti transponován ve význam složenosti. Signálem příznakovosti plurálu je také relativní složitost morfologických prostředků (většina plurálových deklinačních formantů je složena z části vokalické + konsonantické).

3.2.1 Formální prostředky vyjádření gramatického čísla

(a) soubor singulárových a plurálových koncovek u substantiv,
(b) vyjádření zvláštním slovním druhem (číslovky),
(c) sekundární vyjádření shodou: (ca) tvary adjektiv a zájmen *(mladý chlapec – mladí chlapci)*, (cb) tvary příčestí, 3. sg a pl sloves *(chlapec šel – chlapci šli, chlapec je kárán – chlapci jsou káráni, chlapec jde – chlapci jdou, Petr a Pavel jdou – Petr a Pavel šli, to auto je vrak – ta auta jsou vraky)*; u singulárií tantum a pluralií tantum je shoda dána jen pádovou formou těchto substantiv *(Čas jsou peníze. Žena nejsou housle. Stav jsou tkalcovské varhany)*.

U substantiv nesklonných je shoda jediným ukazatelem čísla *(kulturní ataše přišel/přišli; nové/nová relé)*.

3.2.1.1 Ve srovnání s gramatickým rodem je číslo výrazněji vyjádřeno formou. Číselná homonymie je u substantiv typu „stavení" (N, G, A, V), „moře" (N, A, V), „růže" (N, V), „muž" a „soudce" (A), „průvodčí" (N, A, V). Rozlišující funkci tedy plní především kongruentní tvary *(široká/široké ulice, silného/silné muže, konečné/konečná rozhodnutí, přísného/přísné soudce)*, jednoznačně mo-

hou tvar substantiva jako singulárový nebo plurálový určit číslovky *(Musíme najmout kopáče. Podnik přijme topiče* - jednoho, dva). Dále je rozlišujícím faktorem při číselné homonymii substantiv kontext, soubor všech kvantitativních údajů ve větě *(Z havarovaného auta zachránili jen řidiče* - sg. *Četl jsem jejich prohlášení, ale žádné mě neuspokojilo* - pl).

3.2.2 Sémantický protiklad jednosti - nejednosti

U týchž substantiv se uplatňuje různě podle způsobu jejich užití:

3.2.2.1 Individuální užití. Užití substantiv v přímém vztahu k označované skutečnosti (užití aktualizované). Singulárové a plurálové tvary vyjadřují sémantický protiklad jednosti - nejednosti (sg označuje jeden předmět, pl více než jeden).

3.2.2.2 Generické užití. U substantiv v generickém významu, tj. užitých bez aktuálního vztahu ke skutečnosti, kdy neoznačují určitý objekt nebo objekty, ale objekt vůbec, druh objektu (všechny objekty daného druhu), je protiklad sg - pl neutralizován, z hlediska významu je irelevantní. Takové užití čísla je časté v definicích a jiných zevšeobecňujících formulacích. Oslabení aktuálního vztahu ke skutečnosti se projevuje tím, že takto užitá substantiva se nespojují s ukazovacími zájmeny. Často se spojují se zájmeny majícími kvantifikační význam *všichni, každý, kterýkoli* (po zájmenech *kterýkoli, každý* se užívá většinou tvarů singulárových), *žádný* (u zájmena *žádný* jde vlastně o nulovou množinu): *(každý) žák je povinen dodržovat školní řád/(všichni) žáci jsou povinni ..., žádná sova/žádné sovy neloví ve dne, (kterékoli) reálné číslo/(všechna) reálná čísla lze vyjádřit desetinným zlomkem, tyto údaje najde čtenář/najdou čtenáři v rejstříku, dítě se nemá bít/děti se nemají bít, delfín je výborný plavec/delfíni jsou výborní plavci, kočka chytá myši/kočky chytají myši, tuleň vymírá/tuleni vymírají* ap.

3.2.2.3 Distributivní užití. Distributivní užití singuláru a plurálu se uplatňuje ve výpovědích, ve kterých jsou dvě navzájem přiřazená množství: jednak objekty, které se přiřazují k jiným objektům (předmět distribuce), jednak objekty, kterým je předmět distribuce přiřazován na základě vztahu vlastnictví nebo získávání (cíl distribuce). Význam singularity a plurality (jednosti - nejednosti) zde není vždy jednoznačně vyjádřen tvary sg a pl. Singulárové a plurálové tvary u substantiv označujících předmět distribuce nejsou dány gramatickou shodou, ale významovou závislostí na substantivech označujících cíl

distribuce. Častěji jsou v tomto distributivním užití tvary plurálové, vzhledem k tomu, že jde většinou o přiřazování k substantivu, které je v plurálu: *Hosté* (cíl distribuce) *zvedli číše* (předmět distribuce) *k přípitku. Všichni povstali ze svých židlí. Dívky měly dlouhé sukně* ap.

Substantiva označující předmět distribuce bývají v singuláru

(a) je-li u nich plurál vůbec málo běžný *(Všichni mají čisté svědomí),*
(b) označují-li části těla *(Co na srdci, to na jazyku).*
(c) v případech, kdy by mohla vzniknout nejasnost (*Žáci si přinesou pero a sešit* - tj. každý žák jedno pero a jeden sešit),
(d) pro zdůraznění všeobecné platnosti nějakého faktu *(Ženy tam stále ještě nosí závoj).*

Explicitním formálním vyjádřením významu distributivnosti je předložka *po,* která uvádí předmět distribuce; jde vlastně o přidělování po jednom, eventuálně po větším množství (které je vyjádřeno číslovkou): *Dala dětem po jablíčku/po dvou hruškách.*

3.2.3 Realizace číselného protikladu

Podle toho, jak substantiva ve své tvarové soustavě realizují protiklad sg - pl, dělí se substantivní slovní zásoba do dvou skupin:

3.2.3.1 Jména rozlišující protiklad singuláru a plurálu. Jádro substantivní slovní zásoby tvoří podstatná jména fungující jako pojmenování tříd objektů, které existují primárně samostatně, jsou vyčlenitelné jako prvky třídy, jednotliviny a lze je počítat. (Budeme-li pojem objekt chápat dost široce, můžeme mluvit i o třídách vlastností, dějů, druhů látek, a tak postihnout i číselné protiklady jako *dobrota - dobroty, běh - běhy, ocel - oceli* ap., srov. zde 3.2.3.4.) Důležitým rysem substantiv tohoto typu je spojitelnost se základními číslovkami. V textu se objevují jak ve tvarech singulárových, tak plurálových; obecně platí, že singulár označuje jeden prvek třídy a plurál všechna ostatní množství.

3.2.3.2 Jména stojící mimo protiklad singuláru a plurálu. Některých substantiv se užívá jen (převážně) v sg, nebo jen v pl. Toto omezení souvisí s významem těchto substantiv (s povahou mimojazykových faktů jimi označovaných), který se výrazně uplatňuje jako činitel omezující realizaci gramatického číselného protikladu. Substantiva, která nevstupují do dvoučlenných číselných opozic, tzv. jména nepočitatelná, se začleňují do morfo-

logického systému jako singularia tantum (tj. substantiva s podsystémem tvarů pouze singulárových) nebo pluralia tantum (substantiva s podsystémem tvarů pouze plurálových). (Tyto termíny souborně označují substantiva, kterých se užívá ve tvarech singulárových - v protikladu k substantivům užívaným v plurálu.) K singulariím tantum se řadí jména, která označují jevy jediné (jedinečné), i nehmotné, neexistující samostatně a neobjevující se tedy v množství (vlastní jména, abstrakta), popř. jevy amorfní, kompaktní, pojaté souhrnně jako celek (jména látková, hromadná). K pluraliím tantum patří především substantiva pojmenovávající objekty, u nichž je výrazným znakem složenost (pluralita složek).

3.2.3.3 Toto vymezení substantiv s omezeným číselným protikladem lze chápat jen jako rámec, označení převládající tendence; je tu řada výjimek. Hranice mezi substantivy s oběma číselnými paradigmaty a substantivy s pouze jedním číselným paradigmatem je značně nepevná. Zejména singularia tantum snadno přejímají tvary plurálové. Předpoklady pro to jsou dány důvody (a) formálními, (b) sémantickými.

(a) K většině českých substantiv lze potenciálně vytvořit tvary obou čísel. K substantivům užívaným obvykle jen ve tvarech singuláru lze bez obtíží utvořit i tvary plurálové (*kovy, vína, mléka* ap.). Opačně je také možné k substantivům s tvary pouze plurálovými přitvořit i tvary singulárové; tato možnost však zůstává až na některé výjimky (slang. *hezká brýle, slušivá kalhota* ap.) nevyužita.

(b) Význam některých substantiv patřících k singulariím tantum se různě modifikuje - takových substantiv se pak běžně užívá i ve tvarech plurálových (*hrůza* ‚velký strach' - *válečné hrůzy* ‚hrozné, strašné události ve válce', *láska* ‚intenzívní cit náklonnosti' - *lásky* ‚milované osoby', *síla* ‚schopnost k nějakému výkonu' - *nadpřirozené síly* ‚nositelé této schopnosti').

3.2.3.4 Singularia tantum. Do skupiny singulariı tantum patří substantiva omezená na podsystém tvarů singulárových. Nulový výskyt plurálových tvarů u nich vyplývá z povahy označované mimojazykové skutečnosti, nikoli z flektivního systému jazyka (plurálové tvary potenciálně tvořit mohou). Tato substantiva označují předměty a jevy, které se nevyskytují v množství (mají jedinečný denotát), jsou nehmotné, neexistují samostatně, nebo jsou amorfní, nerozčleněné, popř. označují více předmětů téhož druhu souborně (mají souborný denotát). Řadí se k nim (a) vlastní jména, (b) některá abstrakta, (c) jména látková, (d) jména hromadná.

3.2.3.4.1 Jména vlastní (propria) signalizují jedinečnost označované skutečnosti. Právě proto, že nemají lexikální význam v obvyklém slova smyslu, mají vlastní jména specifický vztah ke kategorii čísla. Na rozdíl od jmen obecných (apelativ), která primárně označují třídu předmětů, vlastní jména jsou individuální názvy referenčně spjaté jen s jedním objektem. Pojmenovávané předměty individualizují, proto je u nich protiklad sg - pl vyloučen. Převážně mívají pouze tvary singulárové.

Výjimkou v tomto smyslu nejsou ani pluralia tantum (mající ovšem jen tvary plurálu), která fungují jako názvy zeměpisné (názvy pohoří, míst a osad, podrobněji srov. IV 2 A 2.0.2.2), např. *Čechy, Uhry, Hradčany, Budějovice, Benátky, Atény, Drážďany, Tatry, Pyreneje* ap. - Naopak u jmen národních a obyvatelských, u kterých se pravidelně užívá plurálových tvarů (*Češi, Slované, Pražané*, ale též *Nečeši* ap.), je jejich přiřazení k vlastním jménům dáno spíše jen tradiční grafikou (neoznačují jedince, ale kteréhokoli člena nebo naopak nečlena národa).

U některých vlastních jmen dochází k přenášení názvů z jednoho objektu na mnoho jiných na základě společných rysů. V takových případech se pak vlastních jmen užívá ve tvarech plurálových.

Bývá to:

(1) při metaforickém přenesení *(Goethové se nerodí každý den),*
(2) při metonymickém přenesení jména umělce na jeho dílo (*Na výstavě bylo několik Holbeinů, Degasů* ‚obrazů, které maloval Holbein, Degas'),
(3) u názvů skupinových označujících jevy téhož jména, eventuálně lišících se jen rozlišujícím přívlastkem *(Dnes mají svátek Mařenky, obě Národní divadla - pražské a bratislavské, dvě Rudé hvězdy).*

V případech, kdy dochází k přehodnocení vlastních jmen, nejsou už označením jediného předmětu, ale užívá se jich k označení celé třídy předmětů - mají pravidelný soubor singulárových a plurálových tvarů. Pak už ovšem jde o ztrátu propriálnosti, taková jména se stávají apelativy (projevuje se to i v grafice).

Bývá to na základě:

(a) významového přehodnocení: vlastních jmen historických osobností nebo některých literárních postav se používá jako označení jistého typu lidí: *donchuán* (záletník), *donkichot* (snílek), *jidáš* (zrádce), *lazar* (ubožák), *mecenáš* (příznivec), *titán* (velikán), *cicero* (průvodce, řečník), *herkules* (silák), *xantipa* (zlá žena), *mrva* (stávkokaz) ap.,
(b) metonymického vztahu: (ba) názvy fyzikálních jednotek podle vynálezců: *farad, joule, newton, ohm, ampér, rentgen* ap., (bb) značky výrobků se stávají jejich pojmenováními: *sparty, driny, filtry, škodovky, fiaty, renolty* ap.

3.2.3.4.2 Z abstraktních substantiv (pojmenovávajících jevy nehmotné povahy, neexistující samostatně, a tedy neobjevující se v množství) se řadí mezi singularia tantum:

(a) pojmenování dějů (slovotvorně jsou to deverbativní substantiva): *kreslení, myšlení, pití, cítění, leknutí, četba, spánek, smích, chůze, hukot, hluk, let, výroba, kopaná* ap.,
(b) pojmenování vlastností (často slovotvorná deadjektiva): *moudrost, lajdáctví, svěžest, mladost, genialita, obratnost, skromnost, závist, trpělivost, nepřátelství, čest, lakota, píle, vzdor, nuda, nekonečno, dobro, červeň* ap.

3.2.3.4.3 Jména látková označují hmotu (látku) jevící se jako amorfní, kompaktní, nerozčleněný celek. Obvykle se sem řadí:

(a) pojmenování některých nápojů, potravin: *mléko, smetana, limonáda, voda, omáčka, polévka, pivo, alkohol, likér, cukr, kaše, med, mouka, maso (vepřové), máslo, tvaroh, salám, slanina, šunka, zavářka* ap.,
(b) tekutin: *petrolej, benzín, olej, nafta, voňavka, kolínská* ap.,
(c) kulturních plodin ap.: *hrách, kukuřice, čočka, vikev, obilí (ječmen), cibule, česnek, zelí, seno, sláma, tráva* ap.,
(d) užitkových hmot ap.: *palivo, krmivo, hnojivo, řezivo, stelivo, sklo, vápno, dřevo, mýdlo, oběživo, zboží* ap.,
(e) přírodních jevů: *láva, prach, ruda, písek, žula, popel, mlha, pára, vláha, vzduch, světlo, bláto* ap.,
(f) kovů, chemických prvků, sloučenin ap.: *zlato, stříbro, ocel, olovo, železo, vápník, beton, cement, plyn, metan* ap.

(Srov. k tomu poznámky o užívání plurálových tvarů u těchto substantiv; 3.2.3.4.5.)

3.2.3.4.4 Jména hromadná (kolektiva) označují singulárovým tvarem soubor (souhrn, celek) počitatelných jednotlivin téhož druhu (mají tedy souborný denotát). Pojem souborného množství je součástí jejich lexikálního významu, vyjadřuje se i slovotvornými prostředky. Většina hromadných jmen jsou odvozená desubstantiva se sufixy *-í, -oví, -stvo* aj. (tzv. slovotvorná kolektiva). Vzhledem k tomu, že označují celek složený z jednotlivin, lze počítat jen tyto celky (kolektiva ve spojení s číslovkami druhovými - *dvojí cukroví*), popř. velikost, míru těchto celků (pomocí neurčitých kvantitativních výrazů - *mnoho harampádí, málo nádobí, spousta kamení, hromady listí, záplava korespondence* ap.); v obou případech zůstává hromadné substantivum ve tvaru singulárovém. U tzv. kolektiv sémantických není význam soubornosti vyjádřen slovotvorně (*dobytek, hmyz, skot* ap.); plurálových tvarů se u nich rovněž neužívá. Běžně se plurálových tvarů užívá pouze u substantiv, která nemají

čistě hromadný význam — např. označují soubor jednotlivin, ale ne zároveň i druh (*stáda, roje, houfy, skupiny, fronty, oddíly, kolektivy, davy* ap.). Význam souborného množství najdeme i u některých jiných substantiv užívaných ve tvarech plurálových: *peníze, bezobratlí* ap. (podobně srov. *Přemyslovci, Habsburkové* ap.).

Kolektiva označují:

(a) názvy lidských a zvířecích kolektivů: *dělnictvo, rolnictvo, občanstvo, členstvo, mládež, divočina, hmyz, brav, skot, dobytek* ap.,
(b) názvy rostlinných porostů: *rostlinstvo, kvítí, maliní, stromoví, houští, mlází, bodláčí, jehličí* ap.,
(c) názvy souborů věcí a přírodních jevů: *kamení, uhlí, dřívý, peří, paroží, výrazivo, učivo, haraburdí, agenda, korespondence, výzbroj* ap.

Metonymicky mohou hromadný význam získat i substantiva počitatelná (*naše třída, ves, ulice* ap.).

3.2.3.4.5 Skupina singularií tantum je málo vyhraněná a kompaktní (proto např. nebývá na rozdíl od pluralií tantum uváděna ve slovnících). V mnoha případech (ovlivněných kontextem) tvoří jména, která k nim svými významovými rysy patří, i tvary plurálové. Takových jmen stále přibývá. Co do možnosti vytvářet plurálové významy jsou mezi jednotlivými typy singularií tantum značné rozdíly.

Nejvýrazněji proniká plurálový význam u jmen látkových a u abstrakt. Přes kvantitativní nevymezenost připouštějí jména látková (i abstrakta) počítání. Užívá se číslovek druhových, po kterých počítané substantivum zůstává v singuláru (*dvojí vlastnost, látka*). U jmen látek, které jsou členěné, se množství označuje pomocí tzv. singulativ, jmen, která označují ztvárněnou (vyčlenitelnou) část látky - jako singulativ se užívá zdrobnělin (*plátek, kousek, zrnko*), popř. substantiv s kvantifikační schopností. Singulativa individualizují a umožňují počítání (*tři kostky cukru, kousky chleba, plátky sýra, archy papíru, hrsti mouky* ap.). Kvantitativní vztahy se tu nevyjadřují gramaticky, ale lexikálními prostředky.

I ve spisovném jazyce se stále více uplatňují u jmen látkových plurálové tvary, které jsou na místě, neboť označují různé druhy látek (*moravská vína, ušlechtilé oceli, tekutá paliva, umělá hnojiva, toaletní mýdla, syntetické laky, těžké a lehké půdy, drahé kovy* ap.). Běžně lze také počítat (a užívat v plurálu) jistá ustálená množství látek (*dva šálky kávy - dvě kávy, dvě sklenice limonády - dvě limonády, dva talíře polévky - dvě polévky* ap.). Plurálové tvary u některých jmen slouží také ke zdůraznění větší míry a intenzity, popř. opakovaného výskytu jevu, zvláště u jevů přírodních (*uhodily mrazy, přišla sucha, nastaly podzimní mlhy a deště* ap.).

Plurálové tvary u abstraktních substantiv lze charakterizovat jako různé modifikace významu výchozího, reprezentovaného tvary singulárovými: (a) u abstrakt označujících vlastnosti (tj. především deadjektivních) nabývají plurálové tvary významu projevu této vlastnosti (*hrubosti, násilnosti, surovosti, krásy, radosti, něžnosti* ap.), (b) u abstrakt označujících děje (většinou deverbativních) nabývají významu výsledku tohoto děje (*kresby, stavby, zážitky, příjmy, účinky, výhry* ap.), místa děje (*koupele, zavážky, skrývky* ap.), popř. prostředku nebo okolností děje (*sázky, splátky, připomínky, námitky, výčitky* ap.). U některých abstrakt vyjadřují plurálové tvary nový význam soubornosti (*dovednosti, možnosti* ap.), popř. dodávají substantivu konkrétnosti (*plné moci, ozbrojené síly, paměti* ap., viz výše).

U abstraktních substantiv lze také vytvářet plurálové významy pomocí substantiv s kvantifikační schopností, která je individualizují a dovolují jejich počítání (*akty víry, milosrdenství, záchvaty nadšení, zuřivosti, záblesky naděje, spousta času, jednotky informace*).

3.2.3.5 Jména s převahou tvarů plurálových nad singulárovými. Pro většinu substantiv s oběma soubory číselných tvarů jsou bezpříznakovými tvary singulárové (vychází se od jednoho reprezentanta a množství se chápe jako příznakové, srov. 3.2.0.3). Existují však také skupiny substantiv, která se primárně vyskytují ve tvarech plurálových. Singulárových tvarů se u nich užívá řidčeji a jsou naopak příznakové. Je to dáno povahou pojmenovávaných objektů, které se vyskytují častěji v množství než jednotlivě. Mezi těmito substantivy lze vysledovat celou škálu postupného narůstání převahy plurálových tvarů: od jmen, která sice mají jak singulárové, tak plurálové tvary, ale v kontextu se jich častěji užívá ve tvarech plurálových (např. abstrakta označující jevy opakující se, eventuálně vyskytující se v množství: *nedostatky, požadavky, zábrany, choutky* ap., ale i jména konkrétní, názvy předmětů složených či složitých: *mučidla, madla, mřídla, vousy, vlasy, stavebniny, sutiny, odpadky* ap.), přes jména, kterých se užívá zpravidla v plurálových tvarech (*pletichy, konexe*), až ke jménům, kde se singulárových tvarů užívá jen velice zřídka (*sourozenci, brusle, mdloby, represálie, možnosti, okolnosti* ap.); tato posledně uvedená jména se od vlastních pluralií tantum liší jen tím, že u nich lze snadněji vyčlenit (a tedy i pojmenovat) jednotku z označeného množství.

Do této přechodné oblasti lze zařadit následující sémantické skupiny substantiv:

(a) názvy součástí těla: *chlupy, vlasy, řasy, údy, vrásky, nozdry, parohy, cévy, žíly, svaly, rty, oči, uši, ramena, kolena* ap.,
(b) názvy obuvi a oděvů: *střevíce, kozačky, holínky, tenisky, kopačky, přezůvky, ponožky, punčochy, rukavice, manžety* ap.,

(c) názvy plodů a částí rostlin: *třešně, maliny, ostružiny, švestky, datle, fíky, mandle, houby, okurky, kořeny, listy, květy, klasy* ap.,
(d) názvy potravin: *uzeniny, kotlety, řízky, knedlíky, škvarky, bonbóny, sucharv, sušenky, tyčinky, věnečky* ap.,
(e) názvy věcí (výrobků): *kachlíčky, zápalky, cihly, mříže, schody, klíče, šindele, hradby, zbraně, sutiny, stavebniny* ap.,
(f) názvy lidských a zvířecích kolektivů: *manželé, rodiče, prarodiče, příbuzní, diváci, domorodci, krajané, účastníci, hosté, obyvatelé, svatebčané, zájemci, cestující, pozůstalí; plazi* ap.,
(g) některá abstrakta (s významovým odstínem souhrnnosti): *průtahy, úklady, drahoty, machinace, okolky, radovánky, zkušenosti, vědomosti, nároky, nešvary, mdloby, přednosti, pikle, represálie* ap.

U substantiv označujících části těla vyskytující se po dvou (*oči, uši, ruce, nohy, ramena* ap.) se v plurále ve zbytcích objevují jednotlivé tvary odlišné od tvarů podle příslušného vzoru (srov. u skloňování těchto substantiv a číslovek *dva, oba, dvě, obě*). Jsou to zbytky tzv. dvojného čísla (duálu), označujícího mnohost rovnající se dvěma, které v historickém vývoji češtiny zaniklo. Adjektiva, adjektivní zájmena a číslovka *čtyři* mají v lpl ve spojení s těmito substantivy tvary shodně zakončené (*těma svýma upracovanýma rukama, mezi čtyřma očima, kůň s bystrýma nohama* ap.). Pravidelné plurálové tvary mívají tato substantiva v přeneseném významu (*polévka s velkými oky, stůl se štíhlými nohami, hodinky se zlatými ručičkami* ap.).

3.2.3.6 Pluralia tantum (jména pomnožná). Substantiva patřící do skupiny pluralií tantum se užívají ve tvarech plurálových. Těmito tvary označují jak množství, tak jednotlivinu (*jedny, dvoje housle*), popř. jednotliviny vůbec neoznačují (*mluvidla*). Zatímco u ostatních substantiv jsou plurálové tvary příznakové, u pluralií tantum jsou tyto tvary bezpříznakové, o množství nic nevypovídají (plurálnost u nich není distinktivní sémantický rys). Množství se vyjadřuje pomocí číslovek druhových nebo souborových (srov. IV 1 D 3.4), popř. je dáno kontextem. Shoda, která je důležitým ukazatelem čísla, nemá u těchto substantiv rozlišovací schopnost - je dána jejich plurálovou formou (srov. *důležitá akta, vepřová játra* apod.). S vázaností na tvary plurálové souvisí i jejich rodová nevyhraněnost (oslabené povědomí rodu). Pluraliím tantum jsou společné rysy složenosti z nestejných, ale k sobě patřících jednotek a neurčitosti (nepřesné ohraničenosti). Tyto rysy jsou slučitelné právě s významem plurálnosti. Podle významů je lze rozdělit do několika okruhů:

(a) názvy částí těla: *ústa, mluvidla, prsa, plíce, játra, záda, bedra, útroby, vnitřnosti, kusadla* ap.,
(b) názvy oděvů: *tepláky, montérky, plavky, opalovačky, kalhoty, dupačky, šaty, svršky* ap.,
(c) názvy nemocí: *příušnice, osypky, kurděje, spalničky, potničky, zarděnky, neštovice, hemoroidy* ap.,
(d) názvy nástrojů a zařízení: *housle (stradivárky), varhany, tympány, žestě,*

činely, dudy; nůžky, kleště, hodiny (kukačky), bradla, nosítka, brýle, váhy, vidle, vrata, kamna (klubky), štafle ap.,

(e) názvy svátků, slavností a (významných) událostí; časových úseků: *vánoce, velikonoce, křtiny, narozeniny, jmeniny, padesátiny, prázdniny, dožínky, přástky, vdavky, námluvy, líbánky, zásnuby, zálety, orgie, roráty* ap.,

(f) názvy zeměpisné, názvy míst: *Vršovice, Uhry, Krkonoše, Hradčany, Žernoseky, Budějovice, Čechy; blata, humna, luka, lada, tropy, subtropy* ap.,

(g) některá jména látková; názvy potravin, vedlejších produktů, zbytků ap.: *kvasnice, ledvinky, kolínka, plíčky, vnitřnosti, držtky, prsíčka, halušky, droby, povidla, splašky, pomyje, slivky, mydliny, otruby* ap.,

(h) názvy písemností: *anály, memoáry, akta, noviny, paměti, prolegomena, dějiny, kompaktáta, registra, stanovy, personálie* ap.,

(i) názvy her: *kostky, šachy, gorodky, karty (žolíky, taroky, kára, piky, kule, žaludy), kuželky, kuličky* ap.,

(j) některá konkréta se společným rysem složenosti, soubornosti: *peníze (drobné, hotové), finance, rozvaliny, insignie, reálie* ap.

T. 7 Dynamika vztahů singuláru a plurálu u substantiv

Spojitelnost se základními číslovkami		Povaha označované mimojazykové skutečnosti		Singulár	Plurál	Realizace číselného protikladu
+	Jména počit.	Názvy objektů existujících primárně jednotlivě		←	→	Rovnováha sg — pl
—	Singularia tantum	Názvy s jediným, kompaktním n.soubor-ným denotátem	Vlastní jména	→		Převaha singuláru
			Abstrakta	→		
			Jména látková	→		
			Jména hromadná	→		
+	Jména počit.	Názvy objektů vyskytujících se prim. v množství		←	→	Převaha plurálu
—	Pluralia tantum	Názvy se složeným, neohraničeným denotátem			←	

3.3 PÁD PODSTATNÝCH JMEN

3.3.0 Pád substantiva je ve své podstatě výrazový prostředek, který vyjadřuje funkční zapojení substantiva v základových větných strukturách (ZVS) a ve strukturách jejich derivátů. Toto zapojení se týká jednak gramatické složky - soustavy gramatických větných vzorců a jejich derivátů, jednak sémantické složky větných struktur. Pád je nejvýznamnější větněkonstitutivní gramatický prostředek substantiva.

3.3.1 Výrazová struktura pádu

Ve výkladech formálního tvarosloví pád vystupuje jako tvar slova konstituující (spolu s rodem a číslem) deklinační paradigma českého substantiva. Rozlišuje se sedm pádů - 1. pád (nominativ), 2. pád (genitiv), 3. pád (dativ), 4. pád (akuzativ), 5. pád (vokativ), 6. pád (lokál), 7. pád (instrumentál). Z hlediska funkčního je výrazovým prostředkem pádu substantiva tzv. komplexní výrazová struktura pádu, tj. funkční součinnost tvaroslovné paradigmatiky deklinačních morfů se syntaktickou paradigmatikou gramatických větných vzorců a jejich derivátů. Komplexní výrazová struktura pádu identifikuje v rámci všech syntakticky rozlišovaných konstrukcí právě sedm pádových výrazových forem.

3.3.1.1 Zcela zvláštní postavení má vokativ; bývá označován jako pád postojový s vyhraněně komunikačními funkcemi. Je mimo systém pádových funkcí konstituujících ZVS a jejich deriváty, jde o „pojmenované *ty*", tedy o vyjádření jedné ze složek komunikační struktury jednou z forem substantivního paradigmatu.

3.3.2 Funkčně-sémantické vlastnosti pádu

Výklad funkčních a významových vlastností pádu jako hlavního větněkonstitutivního prostředku podstatného jména musí vycházet z jeho výrazových vlastností, a to právě z komplexní výrazové struktury pádu. Jádrem této struktury pádu je deklinační morf (tedy pádový tvar), ale není prostředkem jediným: součástí komplexní výrazové struktury je také předložka a funkční pozice substantiva v gramatických větných vzorcích nebo v příslušné derivační struktuře. Předložka je chápána jako morf, který se spojuje s příslušným deklinačním morfem. Z tohoto hlediska se liší tzv. pády prosté (součástí jejich výrazové struktury není předložka) a pády předložkové.

3.3.2.1 Výklad funkčních vlastností českého pádu je založen na soustavě primárních, sekundárních a terciárních funkcí substantiva ve struktuře gramatických větných vzorců a ve struktuře jejich derivátů. (Srov. výklad této soustavy IV 1—1.2.2.)

Z hlediska větněkonstitutivních funkcí představují funkční jádro pádu primární funkce S^v (subjektové funkce substantiva a komplement objektový) a sekundární funkce S^c (tzv. okolnostní pády ve funkci adverbiálního komplementu a suplementu).

Právě funkčně nejvýznamnější pozice, tj. S^v (zejména objektový komplement) a S^c, se vyznačují tím, že jejich sémantická interpretace má jen malou oporu v diferenciačních vlastnostech výrazové struktury pádu. V rámci sémantické interpretace těchto funkcí pádových tvarů se jeví jednotlivé pádové morfy sémanticky polyfunkční a teprve komplexní výrazová struktura, tj. zejména zřetel k předložce a k typu funkční pozice substantiva, činí výrazovou identifikaci participantu sémantické struktury věty zřejmější.

Samostatný funkčně-sémantický okruh tvoří sekundární funkce typu S^a a S^s; jde o funkční pozice, pro jejichž sémantickou platnost je jádrem v širokém slova smyslu kvalifikační interpretace, přičemž v případě S^a jde o rozvíjecí derivační strukturu s větněčlenskou interpretací jako neshodný přívlastek, v případě S^s jde o celý soubor větných vzorců založených na slovese *být* se sémantikou vymezenou škálou od identifikace přes klasifikaci, různá určení kvalifikačně-klasifikačního charakteru až po kvalifikace ve vlastním smyslu. Ze syntaktického hlediska je zde komplement označován jako predikativ.

3.3.2.1.1 Substantivum v syntaktické funkci predikativu (S^v). Pro funkci S^v je charakteristický vzorec (S_{nom}) - $VF_{být}$ - S_{nom}/S_{instr}, dále se uplatňují konstrukce (S_{nom}) - $VF_{být}$ - prepS, (S_{nom}) - $VF_{být}$ - S_{gen}; v pozici symbolu prepS se uplatňují nejčastěji předložkové genitivy, instrumentály a lokál; sémanticky jsou to většinou lokální určení, často i tzv. abstraktní lokalizace, příslušnost do nadřazené třídy.

V syntaktických výkladech se pro jednotlivé typy tohoto souboru vzorců předpokládá:

(a) Interpretace ve smyslu tzv. identifikační propozice. Její podstatou je, že mezi participanty v subjektu a predikativu je vztah totožnosti. Přesto, že pro identifikační propozici je typickou formou vyjádření vzorec (S_{nom}) - $VF_{být}$ - S_{nom}, připouští se určitými pravidly stanovená možnost užít v pozici predikativu S_{instr}. Jsou to především pravidla týkající se vzájemných vztahů referenčních vlastností objektů v pozicích subjektu a predikativu. Tvar I nemohou mít vlastní jména a substantiva označující objekty obecně nebo situačně a kontextově jedinečné. Vedle těchto pravidel omezujících užití I se uplatňují i pravidla konkurence N a I, spočívající v jemnější slohově zdůvodněné sémantické diferenciaci.

(b) Interpretace kvalifikačně-klasifikační a některé další. V oblasti významů kvalifikačních a klasifikačních se rozlišují kvalifikace v užším smyslu (vlastnosti trvalé i dočasné), kvalifikačně-klasifikační významy *(Eva je hodné děvče)* a dále klasifikace ve vlastním smyslu slova (jedinečně určeným prvkem, podtřídou - srov. *Otec je Maďar. Kočka je šelma*).

(c) Interpretace uplatnění významů lokálních a temporálních určení, zařazení nebo vymezení *(Šaty jsou ve skříni. Byt je u stanice tramvaje. Schůze je ve středu. Konference je od středy do pátku)*, dále různých významů zřetelových vzhledem k původu klasifikace, kvalifikačnímu určení, části a celku, účelu ap. *(Nádoba je ze skla. Sidonius je z Prahy. Opěrky nejsou k dostání. Byt je k pronajmutí. Dům je o dvou podlažích. Koš je na odpadky)*. - Symbol S_{gen} ve vzorci (S_{nom}) - $VF_{být}$ - S_{gen} vyjadřuje vlastníka *(To auto je našeho podniku)*, popř. též vlastnost *(Ten člověk byl vysoké postavy)*.

O substantivu ve funkci predikativu tedy platí:

(1) Významy předložkových pádů ve funkci predikativu jsou mimo rámec sémantických vlastností, které tyto pády mají ve funkcích typu S^s a S^a; představují funkční periférii těchto pádových forem. Předložkové pády ve funkci predikativu lze chápat na pozadí třístupňové transformace, kde příslušný předložkový pád zaujímá nejprve funkční pozici S^c *(X určil boty na opravu,* popř. *boty určené na opravu)*, pak pozici S^a *(boty na opravu)* a konečně pozici S^v *(Boty jsou na opravu)*.

(2) Funkčně-sémantické vlastnosti N a I ve funkci predikativu se vyznačují těmito rysy:

(a) Sémantika těchto forem ve funkci predikativu je v rozporu s definicí obou pádů (viz dále).

(b) Obě formy mají v této funkci nevýrazné diferenční schopnosti.

(c) Sémanticky jde o určitou škálu významů mezi identitou objektů v pozici subjektu a predikativu (tuto identitu vyjadřuje pouze nominativní tvar) a kvalifikačním vztahem, který je vyjádřen tvarem instrumentálovým. Významy jako příslušnost do třídy, zařazení do třídy, přiřazení jména, přiřazení konstantních vlastností preferují spíše nominativní tvar, významy identitě vzdálenější připouštějí konkurenci obou tvarů, popř. dávají instrumentálovému tvaru přednost v podmínkách stylové, (kon)textové a individuální motivace výběru.

Vzhledem k těmto vlastnostem by bylo možné mluvit o pádu predikativu, jenž využívá tvarů N i I.

3.3.2.1.2 Substantivum v syntaktické funkci neshodného atributu (S^a). Na realizaci substantivní funkce S^a se podílejí pády prosté G, D, I a pády předložkové (L, I, A).

3.3.2.1.2.1 Základním prostředkem je vyjádření genitivní. Tato funkce G bývá označována jako G adnominální; adnominálnost G se považuje za jeho typickou, základní vlastnost, která je základem i při stanovení jeho obecných funkčně-sémantických vlastností (na rozdíl od všech ostatních pádů, u nichž se jako určující shledává jejich adverbální pozice). Při větněsémantické klasifikaci adnominálního G jde převážně o významy v širokém slova smyslu kvalifikující (kvalifikátorem je tu entita vyjádřená právě adnominálním G, přičemž dalším sémantickým rysem je tu zužující, specifikující charakter kvalifikačního vztahu). Další sémantické třídění je pak závislé na povaze vztahů mezi kvalifikovanou a kvalifikující entitou: může jít např. o vztah přivlastňovací *(dům mého tchána)*, vztah části a celku *(střecha domu)*, vztah mezi původcem a rezultátem *(hudba Leoše Janáčka, zpěv ptáků)*, o vztah, v jehož rámci je kvalifikovaná entita pojmenováním děje zaměřeného na entitu kvalifikující *(lov makrel)*, o vztah míry, množství, úhrnu - tzv. G partitivní *(pytel mouky)*; tyto zřetele jsou založeny na těsných věcných vztazích zúčastněných sémantických entit nebo na komplexnějších větněsémantických vztazích, jejichž jsou konstrukce adnominálního G depredikační transformací (srov. *Tchán má dům → dům tchána. Dům má střechu → střecha domu. Leoš Janáček komponuje hudbu ... → hudba Leoše Janáčka. Ptáci zpívají → zpěv ptáků. Rybáři loví makrely → lov makrel*). Uplatňují se však i další sémantické vztahy, které již vždy nevyplývají z výše uvedených nebo podobných větných a větněsémantických vztahů: např. specifikující kvalifikace se uskutečňuje na základě věcně nezávislých entit, přičemž entita kvalifikovaná je kvalifikována zřetelem k entitě kvalifikující; tento vztah je jen někdy možno chápat na pozadí depredikační transformace nebo na pozadí určitých jiných globálních větněsémantických hodnot, jako je např. vztah mezi modálním slovesem a infinitivem „významového" slovesa *(mohu volit → možnost volby)*; jindy však o podobný vztah opřena není *(rytíř ducha)*.

3.3.2.1.2.2 Funkci S^4 plní též prostý dativ a instrumentál a pády předložkové. V těchto případech je sémantika funkční pozice S^4 zcela závislá na transformačně nadřazené konstrukci (*přednáší o Nerudovi → přednáška o Nerudovi, přikázal vojákům → příkaz vojákům* ap.).

3.3.2.2 Sémantická interpretace výrazové struktury pádu ve funkcích typu S^3 a S^5

3.3.2.2.0 Definiční funkční oblastí sémantiky českých pádů jsou větněkonstitutivní funkce S^3 a S^5 (subjektové funkce, objektový a adverbiální komplement a adv. suplement). Jde o sémantické pole založené na dvojici funkčně-sémantických rysů: (1) integrace (tj. sepětí v celek) a (2) hierarchizace

(tj. soustava způsobů vzájemného významového uspořádání integrovaných prvků). Soustava hierarchického významového uspořádání integrovaných prvků je založena na následujících strukturačně-orientačních rysech: (a) posloupnost relačních významů geneze - zásah (s důsledky pro kvalitu) - inertní zásah, (b) zaměřenost, (c) zahrnutost, (d) katalýza.

Rys (a) zahrnuje škálu od rezultování předmětu ze (slovesného) děje přes různé stupně zasažení předmětu jiným předmětem s různými důsledky pro jeho kvalitu až po inertní zásah, který nemá žádné důsledky pro vlastnosti/kvalitu zasaženého předmětu. Právě v tomto bodě se stýká rys (a) s rysem (b), tj. zaměřeností, která znamená orientaci předmětu vzhledem k jinému předmětu. Rys (c), zahrnutost, představuje zahrnutí dominované sémantiky sémantikou dominující (dominovaný předmět je obsažen ve významu dominujícím); má nejblíže k modifikacím vymezeným v rámci rysu (a). Rys (d), katalýza, znamená účast předmětu na vztahu dvou jiných předmětů. Schéma sémantických rysů lze chápat jako sémantické pole.

Jednotlivé české pády (jako komplexní výrazové prostředky) jsou v tomto sémantickém poli orientovány takto:
N je charakterizován pouze rysem integrace. Všechny ostatní pády jsou hierarchizační. G adverbální je schopen plnit všechny uvedené hierarchizační funkce. Má však ještě další vlastnost: zvláštní rys kvantitativnosti, úhrnovosti, který je společný adnominálnímu a adverbálnímu G a je jediným sémantickým rysem pádové soustavy, který spojuje jinak striktně oddělenou sémantiku „vlastnostně" kvalifikační (funkce S^a a S^v) a dějově okolnostní (funkce S^s a S^c). D je charakterizován rysem (b), A rysem (a), L rysem (d) a I rysem (c).

Rysy (1) a (2) (a) - (d) jsou hlavní, dominantní, charakteristické větněsémantické rysy jednotlivých pádů, významy zjištěné při podrobné analýze sémantických pádových funkcí se k těmto dominantním rysům přiřazují nikoli na principu podtřídy, ale chovají se k nim jako k orientačním bodům v rámci plynulého a prostupného pole významů.

Plynulost a prostupnost tohoto sémantického pole lze charakterizovat pojmy specifikace a modifikace. Specifikací se rozumějí diferenciační schopnosti pádové formy v rámci příslušného sémantického rysu; tyto schopnosti přinášejí jemnější sémantickou diferenciaci syntaktických funkcí, které daný pád vyjadřuje. Modifikací se rozumí tendence posouvat sémantiku určitého pádu směrem k sémantice charakterizující jiný pád. Na specifikačních a modifikačních vlastnostech komplexní výrazové struktury jednotlivých pádů se významně podílejí předložky.

Funkčně-sémantická nevyhraněnost základních sémantických funkcí pádu (S^s a S^c) vyžaduje podrobnější popis sémantických funkcí ve formě výčtu participantských rolí, které daný pádový tvar prostřednictvím komplexních výrazových struktur ve větné sémantice plní.

3.3.2.2.1 Sémantická interpretace funkcí typu S^s

3.3.2.2.1.1 Sémantika nominativu

Subjektové funkce N jsou v souladu s jeho pouze integračním charakterem velmi univerzální; jde o sémantické funkce pro nominativní subjekt typické, o určité preferenční tendence. Je to především původce děje v širokém smyslu slova; o agentu v užším smyslu lze mluvit tam, kde sloveso vyjadřuje činnost; v závislosti na zvláštnostech slovesné sémantiky lze tyto funkce N interpretovat jako iniciaci (mnohdy prohibitivního nebo permisivního charakteru). Tyto vlastnosti má subjektový N u akčních mutačních predikátů; určité zvláštnosti má tato funkce u sloves s významem řečových a mentálních činností i u akčních predikátů nemutačních. Není-li participant v pozici podmětového N charakterizován rysy [+ anim], popř. [+ person], je jeho agentní charakter oslabený. U dějových sloves neakčních mívá subjektový N roli nositele. V závislosti na charakteru slovesného významu a sémantických rysech podmětového N lze diferencovat různé typy nositele (nositel inherentního děje, nositel vjemů, pocitů, postojů, nositel změny ap.). Výrazným typem participantu je nositel vlastnosti nebo stavu v konstrukcích (S_{nom}) - $VF_{být}$ - $A/S_{nom}/S_{instr}$.

U relačních predikátů s významem přináležitosti nebo sounáležitosti subjektový N vyjadřuje vlastníka a konverzně vlastněný předmět. U relačních predikátů s významem konkrétní a abstraktní lokalizace (příslušnosti do třídy) nebo souvýskytu bývá subjektovým N vyjadřována lokalizovaná entita (konverzně lokalita, abstraktně množina nebo třída objektů), část celku vzhledem k celku (konverzně celek vzhledem k části) ap. Subjektový N tu představuje též časově fixované, konfrontované entity, entity ve vztahu uspořádání ap.

3.3.2.2.1.2 Sémantika genitivu

3.3.2.2.1.2.1 G ve funkci subjektu:

(a) G záporový *(Druhé takové krasavice nebylo v celém městě),*
(b) G množství *(Přibylo nám práce),*
(c) G numerativní *(Z auta vystoupilo pět policistů).*

3.3.2.2.1.2.2 G ve funkci objektového komplementu:

(a) patiens u predikátů založených na změně ve vztahu vlastnictví *(Koupili jsme od souseda malotraktor),*
(b) patiens je v pozici druhého komplementu a je vyvazován ze souvýskytu s patientem v pozici hierarchicky vyšší (vyjádřené A) - *(Odloučili děti od rodičů),*
(c) rušení koexistence participantů (koexistence je založena na podstatné věc-

né nebo funkční jednotě) - *(Stáhl králíka z kůže. Stáhl kůži z králíka).*
(d) s patientem je nakládáno tak, že vzniká jakoby nová věcná kvalita (rezultát) - *(Dítě sestavilo kostky do půlkruhu. Dítě sestavilo půlkruh z kostek).*
(e) zásahový patiens *(Dotkla se jemně jeho ruky).*
(f) participant v roli podnětu - u sloves smyslového vnímání a citového reagování *(Věra se lekla jeho výkřiku).*
(g) komplement typu lokálního *(Zašel do restaurace).*

G ve funkcích typu S^5 vyjadřuje významy úhrnově kvantitativní, záporově odlukové a v souvislosti s tím - jako pád vzhledem k A hierarchicky nižší - významy charakterizované rysem rezultování - zásah.

3.3.2.2.1.3 Sémantika dativu

V plném souladu s obecnou sémantikou zaměřenosti má dativní objektový komplement charakter předmětu, na nějž je sémantika dominujícího slovesa zaměřena. Jsou to:

(a) participanty beneficientního a interesentního charakteru *(Četl dítěti pohádku. Matce hrozí stěhování).*
(b) dativní komplement, který může stimulovat aktivitu participantu agentového typu např. tím, že jde o podnět smyslového nebo intelektuálního reagování *(Diví se její nedbalosti. Obdivuje se jí).*
(c) dativní komplement vyjadřující proživatele takto stimulovaného děje/stavu, přičemž stimulátor má formu subjektového N *(Alkohol mi nedělá dobře).*
(d) stimulačně aktivní dativní komplement mající zároveň vedle role stimulátoru roli patientu *(bouřit se proti pánům, spílat chodcům).*
(e) dativní komplement mající sémantiku akceptora, který je v perspektivě události změny vlastnictví *(darovat někomu něco).*
(f) dativní komplement mající charakter objektu lokálního směřování *(mířit ku Praze).*

Sémantika dativních funkcí typu S^5 je tedy v plném souladu s obecnou funkčně-sémantickou charakteristikou tohoto pádu.

3.3.2.2.1.4 Sémantika akuzativu

Akuzativní objektový komplement je patientního typu. Substantivum v této funkci plně vyhovuje sémantickému rysu, kterým je A obecně charakterizován. Jde o významovou škálu vzniku (nebo zániku), zásahu předmětu, který je zásahem nepodstatně/podstatně měněn, manipulován, vnějškově postihován, ovlivňován nebo na nějž je děj (slovesný význam) pouze inertně zaměřen.

Detailnější syntakticko-sémantická analýza liší:

(a) patiens u sloves vyjadřujících vznik, zánik *(vyrobit traktor)*,

(b) patiens u sloves vyjadřujících změnu: (ba) akuzativní patiens se stává nebo přestává být nositelem děje *(roztočit kola)*, (bb) patiens je přemísťován, mění polohu *(položit knihu na stůl, povalit protivníka)*, (bc) patiens mění podstatu *(zbourat stěnu)*, (bd) dochází ke změně jeho vlastností *(čistit chodníky)*, (be) patiens je uváděn do vztahu přináležitosti nebo je tento vztah měněn *(prodat sousedovi motorku)*, (bf) patiens je uváděn nebo naopak vyvazován ze vztahů strukturní sounáležitosti, včetně vztahů část - celek *(odloučit rodiče od dětí, rozdělit pomeranč na díly)*, (bg) patiens je uváděn do vztahu funkční změny/náhrady *(nahradit kovové součásti součástmi z umělé hmoty)*, (bh) patiens je kvalitativně nebo kvantitativně konfrontován (poměřován) *(přirovnat otce k synovi)*, (bi) patiens je manipulován do nových (strukturních) souvislostí nebo jsou tyto strukturní souvislosti konstituovány *(sestavit kostky do půlkruhu, sestavit půlkruh z kostek)*, (bj) patiens je podstatně/nepodstatně zasahován *(otloukat zeď)*, (bk) patiens je uváděn do pohybu *(nést nákup)*, (bl) patiens je řízen, manipulován *(hnát dobytek, řídit auto)*,

(c) patiens, na nějž je děj zaměřen: (ca) agens se zaměřuje na patiens s cílem dosažení kontaktu s ním *(hledat peněženku)*, (cb) agens zaměřuje na patiens smyslovou nebo intelektuální činnost *(dívat se na televizi)*,

(d) zasahovaný patiens specifikující obsah činnosti *(udržovat byt, způsobit nehodu)*, podstatu činnosti *(zachovávat předpisy)*, vnitřní povahu činnosti *(hrát mariáš)*,

(e) předmět, na který je slovesný význam zaměřen lokálně *(táhnout na Bělehrad)*, účelově *(dojít pro noviny)*,

(f) objektový komplement vyjadřující určení měrové *(Za opravu zaplatili 5 000 Kčs)*.

3.3.2.2.1.5 Sémantika lokálu

Objektový komplement vyjádřený L má sémantiku tzv. syžetu u sloves mluvení, myšlení *(Vyprávěli/uvažovali o králově smrti)*.

3.3.2.2.1.6 Sémantika instrumentálu

Objektový komplement vyjádřený I (tedy nikoli I v predikativu) má tyto významy:

(a) vyjadřuje roli patientu ve vztahu souvýskytu ve smyslu části a celku a individua ve vztahu k tomu, co je součástí jeho „vybavenosti" *(Teprve v tomto století spojili centrum s periférií. Až po roce seznámil rodiče se svou přítelkyní)*,

(b) je druhým objektem v konstrukcích typu *dolít chladič vodou, namazat*

chléb máslem (které jsou v konverzním vztahu s konstrukcemi typu *dolít vodu do chladiče, namazat máslo na chléb*),

(c) je druhým objektem v relacích s významem ‚náhrady' *(Nahradili kovové součástky součástkami z PVC)*,

(d) vyjadřuje typy zahrnutí dějem: (da) role patientů zásahového charakteru *(Rozhněvaně bouchl dveřmi. S nepřítelem se bili statečně)*, (db) role patientů uváděných do nelokomočního pohybu *(Děvčata o vánocích třásla stromem)*, (dc) tzv. vnitřní objekty děje *(Dítě radostně zatleskalo rukama)*,

(e) vyjadřuje sémantické role podnětu psychického stavu, přičemž levovalenční subjektový participant má sémantiku proživatele *(Strýc v té době trpěl záchvaty)*.

Výrazný sémantický rozptyl větněsémantických rolí vyjadřovaných I v pozici objektového komplementu lze snadno svést na společného jmenovatele zahrnutosti; velmi výrazné jsou významy typu *tleskat rukama* a typu *trpět záchvaty* (vnitřní předměty a podněty psychických stavů). Zcela zřejmá je tu i modifikační tendence k zásahové sémantice typické pro A, srov. patientové I (např. *bouchnout dveřmi, třást stromem*). Také konverzní sdružení konstrukcí typu *dolít chladič vodou* (I) - *dolít vodu do chladiče* (A) tyto kontakty odhaluje, podobně vztah konstrukcí typu *spojit centrum s periférií* (I) - *spojit centrum a periférii* (A).

Tendence k typicky dativní zaměřenosti jeví některé konstrukce kvalifikované z větněsémantického hlediska jako podněty psychického stavu vyjádřené I *(Neruda vždy cítil s chudými. On svou rodinou pohrdal)*.

3.3.2.2.2 Sémantická interpretace funkcí typu S^c

Funkce typu S^c zahrnují jednak adverbiální suplement (tj. nevalenční příslovečné určení), jednak adverbiální komplement (tj. valenční příslovečné určení). Z hlediska tvaroslovného, tj. z hlediska funkcí jednotlivých pádových forem, jsou však tyto syntaktické diference irelevantní, neboť vyplývají ze syntaktických vlastností valence jako gramatického prostředku slovesa.

3.3.2.2.2.1 Adverbiální sémantika nominativu

Jako adverbiální funkce se interpretují významy N v konstrukcích typu *Co pachole sloužil za pasáčka. Vrabeček přihopkal samý spěch*; sémanticky jsou kvalifikovány jako průvodní příznak subjektového N.

3.3.2.2.2.2 Adverbiální sémantika genitivu

V rámci funkcí typu S^c se G uplatňuje v těchto významech:

(a) prostorové určení mimo rámec prostorového orientátoru - s předložkami

u, vedle, kolem, podle, vně; ve směrovém smyslu pak s předložkami *do, ze, z, s, zpod, zeza, zpoza, od (vedle/zpod stolu)*,

(b) temporální určení v rámci časového orientátoru: (ba) bezpředložkově *(Stalo se léta páně 1420)*, (bb) s předložkami *za, počátkem, během, v průběhu (v průběhu událostí)*,

(c) temporální určení před nástupem platnosti časového orientátoru – s předložkou *do (do přestávky)*,

(d) komplex okolnostních vztahů, které jsou funkční obdobou mezivětných vztahů kauzálního (následného, účelově-zřetelového) uspořádání v širokém smyslu: (da) příčinné určení v užším smyslu – s předložkami *za příčinou, následkem, v důsledku, z, od (Vzali se z lásky. Od lásky se lidé stávají slepými)*, (db) podmínkové určení – s předložkami *bez, za (Bez pomoci to nedokáže)*, (dc) přípustkové určení *(Za cenu zrady je to možné)*, (dd) účelové určení – s předložkami *za účelem, ve znamení, ve jménu, v zájmu (ve jménu života, v zájmu lidu)*, (de) průvodní příznak – s předložkami *bez, za, uprostřed (Zůstal zcela bez groše. Kráčel uprostřed svých věrných)*, (df) způsobové určení v užším smyslu – s předložkami *podle, do (Jednal vždy podle předpisu. Nastoupili do čtyřstupů)*, (dg) prostředkové určení – s předložkami *do, podle, z (Poznali ji podle hlasu. Upil z oroseného džbánu)*.

G se užívá ve funkci typu S^c se sémantikou časovou a místní a se sémantikou, která je abstraktní nadstavbou těchto významů, totiž ve významech příčinně následného, účelově-zřetelového atd. uspořádání. V těchto souvislostech se uplatňují sekundární předložky (srov. IV 1 G 3).

3.3.2.2.2.3 Adverbiální sémantika dativu

D jako adverbiální pád vyjadřuje:

(a) směr ‚kam', a to ve významu dosažení blízkosti prostorového orientátoru, dosažení časového orientátoru, přechod do stavu lokalizovanosti – s předložkou *k (jít ke stolu, rozloučit se k večeru)*,

(b) sémantiku: (ba) příčiny (v užším smyslu) a účelu – s předložkou *kvůli (udělat něco kvůli rodičům)*, (bb) přípustky – s předložkami *navzdory, vzdor (udělat něco vzdor domluvám)*, (bc) způsobu v užším smyslu z hlediska efektu – s předložkou *k (Vryla se mi do paměti k nevymazání)*, (bd) konkrétní míry – s předložkou *k (Až k modrým horám se táhl rovný pás oblohy)*, (be) zřetele – s předložkami *vůči, vzhledem k, se zřetelem k (ocenit práci vzhledem k výsledkům)*.

I z hlediska funkcí typu S^c se jeví D jako pád sémanticky velmi homogenní, pokud jde o rys zaměřenosti, neboť tomuto rysu vyhovují nejen významy prostorové a časové zaměřenosti, orientace, ale i významy abstraktní (např. míra a efekt jsou zřetelovými hranicemi, stejně tak jako přípustka a účel tu

má zřejmou platnost zřetele, v případě přípustky pak zřetele negativně orientovaného).

3.3.2.2.2.4 Adverbiální sémantika akuzativu

A vyjadřuje ve funkcích typu S^c především tyto významy:

(a) lokální - s předložkami *ob, mimo, na* (ve významu směřování), *skrz, přes (Sestra bydlí ob dům. Továrny se nacházejí mimo město. Vystoupili na břeh. Rychlík jede přes Pardubice),*
(b) temporální - s předložkami *v, na, za, po (Zboží bude v pondělí/příští týden/až na vánoce. Přijede za týden/na týden. Bude tu po celý týden/každý týden/dvakrát za měsíc),*
(c) vztahy příčinné - s předložkami *pro, za, na (Uzavřeno pro nemoc. Zastřelen za zradu/na rozkaz policie),*
(d) vztahy přípustkové - s předložkami *nehledě na, bez ohledu na, přes (Bez ohledu na značku zvýšil rychlost. Přes velké potíže pokračoval v práci),*
(e) zřetel k osobě v prospěchovém smyslu *(Stavěli pro dělníky malé domky. Chodil otvírat za matku),*
(f) zaměření děje na žádoucí cílový předmět - s předložkami *pro, na, za, o (Šel pro pivo/na pivo. Za garáž dal pět tisíc. Soutěží o titul brigáda socialistické práce),*
(g) konstrukce typu *zvolili ho za předsedu, dostal Moravu jako léno,*
(h) způsobové určení (výsledek, efekt) - s předložkami *na, v (Voda se mění v led),*
(i) určení prostředkové - s předložkami *na, za, skrze (Za peníze se dostane všechno. Zbohatl skrze podnikání),*
(j) určení měrové s možností další významové specifikace - s předložkami *o, po, na (Popojel o 5 metrů. Vězel v díře po pás. Sněhu bylo na dva metry),*
(k) určení zřetelové - s předložkami *o, přes, na, pro (Pokud jde o vzdělání, ... Má 90 přes boky. Vysočina je úrodná na brambory).*

Celkově se tedy akuzativ, zejména předložkový, uplatňuje v široké škále větněsémantických významů. Je to proto, že A je charakterizován stupnicí geneze - zásah (s důsledky pro kvalitu) - inertní zásah s četnými přesahy k sémantice typické pro jiné pády, a to zejména k zaměřenosti, katalýze a též zahrnutosti. Adverbiální A se svými schopnostmi vyjadřovat vlastní i nevlastní, celkově velmi široké spektrum významů přibližuje ze všech hierarchizačních pádů nejvíce G, liší se však od něho tím, že má ve škále geneze - zásah (s důsledky pro kvalitu) - inertní zásah přece jen výraznější sémantické jádro (což tím spíše platí o sémantice objektového komplementu).

Pádová sémantika A včetně modifikačních tendencí (směrem k rysům typickým pro D, L, I) se však s uvedenými větněsémantickými kvalitami kryje jen dílčím způsobem. Pokud jde o katalýzu, jsou takto vyhraněny akuzativní vý-

znamy temporální, pokud jde o genezi větné významy příčinných vztahů, pokud jde o zaměřenost akuzativní významy zřetelové (e), (f), pokud jde o zásah významy prostředkové (i). V jiných případech však jde pádová sémantika napříč klasifikaci větných významů A; příkladem na to jsou A vyjádřené významy lokální. - Vcelku platí, že adverbiální A - převážně předložkový - se vyznačuje tendencemi modifikačními, posouvá v souladu s vlastnostmi příslušných předložek sémantiku A směrem k rysům typickým pro ostatní hierarchizační pády.

3.3.2.2.2.5 Adverbiální sémantika lokálu

Adverbiální L má sémantickou platnost:

(a) lokalizační (lokalizace statická i dynamická) - s předložkami *na, v, po (Stál na okraji propasti. Příští den byl již ve městě. Důstojně sestupoval po schodech),*
(b) temporalizační - s předložkami *v, na, o, při, po (v létě, v noci, na jaře, o/po vánocích, při výkladu o Evropě),*
(c) vztahů příčinných v užším smyslu - s předložkami *v, při, na (Ve své nenávisti zapomínal na veškeré ohledy. Při svém diletantismu se vrhal do všeho),*
(d) vztahů přípustkových - s předložkou *při (Při všem vnějším lesku to byl primitiv),*
(e) vztahů účelových - s předložkami *po, v (Ať si všichni klidně jdou po své práci),*
(f) vztahů průvodního příznaku, průvodních okolností - s předložkami *na, o, po, při, v (Tato doba zastihla město na vrcholu rozkvětu. Seděli jsme po dvou jako ve škole),*
(g) vztahů způsobových v užším smyslu - s předložkami *po, v (Odešel po dobrém. Stál ve stoji spatném),*
(h) určení prostředku - s předložkami *v, na, o, po (Benzín převážejí v cisternách. Soustrojí se přepravuje na otevřených vagónech. Zbytek života chodil o holi),*
(i) určení konkrétní míry - s předložkou *v (Prolákliná se rozkládá v délce několika set kilometrů),*
(j) určení zřetelového - s předložkami *na, v (Král se cítil ohrožen na životě. Zdála se mu příliš silná v bocích).*

L jako vyjadřovací prostředek větněsémantických kvalit, které jsou vyjadřovány i jinými pádovými formami (např. G, A), zcela zřetelně propůjčuje těmto významům katalytický charakter (okolnosti místní, časové), oslabuje příčinnost, podmínkovost směrem k průvodní okolnosti; právě průvodní okolnost je nejcharakterističtější funkcí L. Tento charakter má i průvodním okolnostem blízká způsobovost. Stejně tak významy prostředkové, jsou-li vyjádře-

né L, nabývají - ve srovnání se základním prostředkem vyjádření tohoto větného významu, instrumentálem - charakteru bližšího průvodního příznaku. Jen zřetelová určení vyjádřená L nabývají výraznějšího charakteru modifikace katalytické sémantiky L směrem k zaměřenosti typicky dativní.

3.3.2.2.2.6 Adverbiální sémantika instrumentálu

Adverbiální I má sémantiku:

(a) lokální (statická lokalizace) - s předložkami *před, za, nad, mezi (před/za/nad zahradou, mezi zahradami)*, (aa) dynamicky nesměrovou - prostý I *(Vojsko postupovalo zemí, pálilo a ničilo)*,
(b) časového zařazení: (ba) v rámci časového orientátoru - prostý I *(Tou dobou ale již vyšel Máchův Máj)*, (bb) mimo rámec časového orientátoru - s předložkou *před (Před polednem bylo vedro k nevydržení)*, (bc) na úseku mezi platností dvou časových orientátorů - s předložkou *mezi (Toto všechno bylo napsáno mezi dvěma válkami)*,
(c) určení příčinného - prostý I, předložky *před, pod (Radostí zapomněl pozdravit. Utíkal před konečným rozhodnutím. Pod tíhou beznaděje ztrácel hlavu)*,
(d) určení žádoucího předmětu *(Žene se za dobrodružstvím)*,
(e) určení průvodních příznaků, průvodních okolností: (ea) prostý I *(Zoufalství oživlo jiskřičkou naděje)*, (eb) předložky *s, před, nad, mezi (S takovým vysvědčením se nemusí zkoušek bát. Nad sklenicí dobrého vína filozofoval nejraději. Žila mezi prostými lidmi a měla je ráda)*,
(f) určení prostředkového: (fa) prostý I *(Tentokrát přijel autem)*.

Třebaže prostý I vyjadřující nástroj v širokém slova smyslu je hodnocen jako objektový komplement, uplatňuje se jako adverbiální komplement a suplement také. Jako celek projevují adverbiální komplementy a suplementy vyjádřené instrumentálem výraznou tendenci od rysu zahrnutí k rysu katalýza (typickému pro L) a též k rysu zásah (typicky akuzativnímu). Přesto však sémantika zahrnutí tvoří relativně pevné jádro (sémantika lokálně-temporální, vztahy příčinné a podmínkové, zejména však sémantika průvodního příznaku a okolností a sémantika prostředku). Adverbiální funkce I celkově dobře ilustrují plynulost přechodů zejména mezi zahrnutostí a katalytičností.

3.3.2.2.3 Souhrnná charakteristika modifikačních tendencí jednotlivých českých pádů

Jednotlivé hierarchizační pády (ve funkcích S^v a S^o) se svými sémantickými vlastnostmi vzájemně liší v několika směrech:

(a) některé charakterizuje pevné sémantické jádro s příslušným sémantickým

rysem: tuto vlastnost mají zejména ve funkci objektového komplementu (takový je především D),

(b) pád je charakterizován funkčním jádrem, zároveň se však vyznačuje silnou tendencí modifikační, a to směrem k několika hierarchizačním pádům: tato vlastnost se projevuje i u objektového komplementu (u I), je však charakteristická především pro adverbiální funkce pádu (to je výrazné u A),

(c) nejsou charakterizovány specifickým sémantickým rysem: netvoří tedy pevné funkčně-sémantické jádro, slouží vyjadřování významů typických pro jiné pády; v takovém případě se nezřídka projevuje tendence pádu být prostředkem funkčně sekundárním (tyto vlastnosti má především G),

(d) pád si zachovává vyhraněnou funkční charakteristiku jako celek, jeho modifikační vlastnosti spočívají právě v tom, že významům typickým pro ostatní hierarchizační pády propůjčuje svůj sémantický rys a tím je modifikuje, spíše než by byl jimi modifikován (tyto vlastnosti má L).

Modifikační vlastnosti jednotlivých pádů pak souvisejí s charakterem funkčních ekvivalencí mezi jednotlivými pádovými formami při vyjadřování větněsémanticky identických funkcí. Modifikační mechanismy určují míru této sémantické ekvivalence právě tím, že je vždy přítomna jak sémantika modifikovaná, tak i modifikující.

3.3.2.3 Specifické vlastnosti předložkového pádu. V 3.3.2.2 byla nastíněna sémantická interpretace výrazové struktury pádu v češtině, a to bez diferenčního zřetele k protikladu tzv. pádu prostého a pádu předložkového. Vzhledem ke komplexnímu chápání výrazové struktury pádu je pochopitelné, že se zde nestaví pád prostý a pád předložkový proti sobě. Ze systémového pojetí sémantické interpretace výrazové struktury pádu i z popisu větněsémantické interpretace vyplývá, že předložkový pád není pouhou aditivní nadstavbou nad pádem prostým, ale že se předložka chápe jako součást komplexní výrazové struktury pádu se specifikačně-modifikační funkcí v rámci pole pádových významů.

IV 1 B PŘÍDAVNÁ JMÉNA

0 Základní slovní druh přídavné jméno (adjektivum) vyjadřuje nedynamický, v čase neprobíhající příznak substančně pojatých jevů skutečnosti.

1 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA ADJEKTIV

1.1 PRIMÁRNÍ FUNKCE ADJEKTIV

Funkční podstata adjektiva se projevuje v primární funkci A^a, tedy ve funkci adjektivního atributu shodujícího se s dominujícím substantivem v rodě, čísle a pádě.

1.2 SEKUNDÁRNÍ FUNKCE ADJEKTIV

1.2.1 Funkce typu A^s je výsledkem slovnědruhové transpozice gramatické, kdy adjektivum plní funkci subjektu nebo objektového, popř. adverbiálního komplementu, nestalo se však ještě v plném smyslu substantivem: slovnědruhový transpoziční proces není tedy ještě ukončen ve smyslu slovotvorném nebo jde o „elipsu" substantivně vyjádřitelného participantu *(Sytý [člověk] hladovému [člověku] nevěří).* Adjektivum v této funkci se nerozvíjí shodným adjektivním přívlastkem. Např. *Takový přepych si mohou dovolit jen bohatí, to pro chudé není. Štíhlým se lépe dýchá, otylí jsou zase dobromyslnější.*

1.2.2 Funkce typu A^v je výsledkem slovnědruhové transpozice gramatické, v jejímž rámci plní adjektivní forma syntaktickou funkci predikativu (v konstrukcích typu (S_{nom}) - $VF_{být}$ - A).

1.2.3 Adjektivum ve funkci typu A^c, přesněji $(A^v)^c$, plní funkci tzv. doplňku (atributu verbálního), tj. adverbiále průvodního děje/stavu (srov. 3. C 4.5): *Vrátil se nemocen. Narodil se černý.*

1.3 SLOVOTVORNÁ TRANSPOZICE U ADJEKTIV

Transpoziční proces vedoucí nejprve ve smyslu gramatické transpozice k funkcím typu A^s (srov. 1.2.1) může být ze slovnědruhového hlediska ukončen (jde tedy o slovnědruhovou transpozici slovotvornou); výsledkem je substantivum v plném smyslu, které se již uplatňuje ve funkci S^s; lze je proto jako substantiva rozvíjet shodným adjektivním atributem *(zdravý nemocný).* Např. *Barevným vstup zakázán. Pro mladistvé je alkohol zcela nevhodný.*

1.4 TYPY PŘÍZNAKŮ VYJADŘOVANÝCH ADJEKTIVY

Příznaky vyjadřované adjektivy mohou být (1) vlastnosti substančně pojatých jevů, např. *pilný student, dobrá učitelka, malé dítě,* (2) vztahy k nějaké substanci, ději, stavu nebo okolnosti, projevující se slovotvorně, např. *studentský klub, přesvědčivý důkaz, častý případ.*

Řadí se sem také vlastnické vztahy chápané jako charakteristické vlastnosti, např. *otcův dům, matčina prosba, sestřino dítě,* vlastnostně pojaté procesy a stavy, např. *balicí, sedavý, zvídavý,* a modifikace vlastností (adjektiva modifikační, odvozená od jiných přídavných jmen, např. *modravý, nahatý, maličký*).

Rozdílnosti příznaků z velké části odpovídá morfematické složení adjektiv; podle něho se adjektiva dělí na (a) primární čili neodvozená, např. *velký, veselý,* a (b) sekundární čili odvozená, např. *dřevěný, psí,* popř. *otcův, matčin, velikánský, drobounký.*

Vztah nesamostatného, nedynamického příznaku a substančního jevu se projevuje v syntaktické závislosti adjektiva na substantivu a je důsledkem závislosti významové. Je realizován formálními mluvnickými prostředky (sufixy, koncovkami), jimiž se vyjadřují jednak gramatické kategorie rodu (a životnosti - neživotnosti), čísla, pádu, jednak významy stupňované vlastnosti a subjektivního hodnocení. Kromě obou posledních jsou to typické substantivní kategorie a u adjektiv se uplatňují jako důsledek kongruence (reduplikace).

1.5 VYMEZENÍ ADJEKTIV

Přídavná jména jako slovní druh se tradičně vymezují jako slova (1) plnovýznamová, pojmenovací, (2) blíže určující jiná slova, (3) v závislosti na substantivu signalizující (s výjimkou nesklonných) formálními prostředky kongruentní (reduplikační) kategorie rodu, čísla, pádu; některá se stupňují.

Zařazují se tedy k adjektivům:

(a) vlastní adjektiva typů *malý, hezký, hranatý, kamenný, pracovní, pražský, rybí* ap.;
(b) adjektiva přivlastňovací (posesíva) typu *otcův, matčin* ap.;
(c) adjektiva deverbativní (z hlediska formálního) nebo tzv. dějová (z hlediska významového) typů *kropicí, trvalý, unavený, zaujatý* ap.;
(d) nesklonná adjektiva bez odvozovací přípony typu *blond, fajn, prima, lila.*

1.5.1 Poznámky k vymezení adjektiv

1.5.1.1 Ad (c) Z tzv. adjektivalií, tj. slov vyjadřujících - stejně jako vlastní adjektiva - kongruenční (reduplikační) kategorie (některá zájmena a číslovky a dále adjektiva odvozená od sloves), přiřazujeme k adjektivům jednoznačně pouze deverbativní adjektiva typů *žádoucí, zarmoucený, ochrnutý.*

Rozdíl mezi deverbativními adjektivy a mezi tzv. zpřídavnělými přechodníky a příčestími je možno vidět (a) v pozitivní přítomnosti slovesných kategorií (vidu, slovesného rodu, relativního času) u příčestí a přechodníků a ve funkční přítomnosti jmenných kategorií u deverbativních adjektiv, (b) v tom, že zatímco zpřídavnělé přechodníky a většina zpřídavnělých příčestí nemohou plnit predikativní funkci *(vařící se voda* - ale nikoli * *voda je vařící se),* deverbativní přídavná jména tuto funkci plnit mohou *(vařící voda - voda je vařící).* Výjimku tvoří zpřídavnělá příčestí jako *upečený, rozlitý* atd., která mohou být sponovým predikátem, a to s výsledkovým stavovým významem (např. *upečené maso - maso je již upečené*). (Srov. též výklady o verbálním adjektivu, IV 1 E 1.0.2, 1.3.)

Atributivní a predikativní syntaktické využití téhož adjektivalia má v některých případech dva různé výrazové (gramatické) prostředky, dlouhý tvar v přívlastku a krátký tvar v přísudku, srov. *zarmoucený otec - otec byl tím vším velmi zarmoucen* (hovor. *zarmoucený*).

Po sémantické stránce se deverbativní přídavná jména a zpřídavnělé přechodníky a příčestí mezi sebou odlišují tím, že první vyjadřují příznak trvalý a časově neomezený (např. *okouzlující úsměv, osamělý strom*), druhá vyjadřují příznak činnosti nebo stavu, tj. příznak aktuální a tím časově omezený a vymezený (např. *sedící/smějící se člověk, (právě) došlý dopis*) - jsou výsledkem derivace od verbálních predikátů.

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha

1.5.1.2 Ad (d) Nesklonná adjektiva ponejvíce cizího, neslovanského původu typu *blond (vlasy), lila (šaty), nóbl (člověk), prima (parta), fajn (holka), kaput* atd., často expresívní, nevyjadřují kongruenční adjektivní kategorie koncovkovými morfémy. Sémanticky se řadí ke kvalitativním adjektivům (*blond vlasy* ‚plavé vlasy', *lila šaty* ‚světle fialové šaty') a plní syntaktické funkce adjektiv (např. *je to fajn film - bylo tam moc fajn*). Pokud se stupňují, pak pouze opisně (např. *ještě víc nóbl*). Slovo *kaput* ‚zničený' lze řadit k predikativům, srov. *Kolo bylo hned kaput.*

2 KLASIFIKACE ADJEKTIV

Z významového hlediska lze slovní druh adjektiva členit na dvě třídy podle toho, zda v rámci své slovnědruhové podstaty, tj. být nedynamickým příznakem substančně pojatých jevů skutečnosti, vyjadřují:

(a) příznak jako kvalitu (jakost): adjektiva kvalitativní (jakostní), např. *bílý, černý, vysoký, nízký, hořký, sladký, živý, mrtvý.*

(b) příznak jako relaci (vztah), tj. příznak založený na vztahu k nějaké substanci, ději, stavu nebo okolnosti: adjektiva relační, např. *zlatý* ‚ze zlata', *vlčí* ‚z vlka, od vlka', *městský* ‚vyskytující se ve městě', *autobusový* ‚patřící, vztahující se k autobusu', *knižní* ‚vztahující se ke knize', *válcovitý* ‚mající tvar válce', *hrbatý* ‚mající hrb', *dnešní* ‚vztahující se k dnešku', *podzemní* ‚jsoucí pod zemí', *žádoucí* ‚který je žádán', *hasicí* ‚určený k hašení', *dospělý* ‚který dospěl' atd.

Přídavná jména je možné rozdělit na sémantické skupiny také podle druhu konkrétního obsahu, tj. na taková, která vyjadřují např. objektivní charakteristiku vlastnosti určovaného jména, kupř. jeho barvu *(modrý, zelený)* a vnější podobu *(oválný, plochý)*, jeho určení časové *(letošní, velikonoční)*, místní *(evropský, libeňský)*, profesionální *(hornický, železničářský)*, jeho původ *(ovčí, slaměný)*, subjektivní hodnocení jeho vlastnosti *(hezký, ošklivý, zlý)* apod. (Vyčleňování takových významových skupin je užitečné - uvnitř výše uvedené klasifikace -, zvláště pokud se takto blíže osvětlují jejich společné sufixální prostředky.)

2.1 KVALITATIVNÍ ADJEKTIVA

Kvalitativní adjektiva tvoří základní třídu přídavných jmen. Jsou z větší části neodvozená, primární, vyjadřují příznak vlastnosti nevztahově, bezprostředně. (Patří sem však i některá adjektiva odvozená, např. *bezohledný, zbabělý.*) Po-

jmenovávají vlastnosti jevů hodnocené (z hlediska mluvčího) objektivně i subjektivně. Jde o jména vlastností živých bytostí (lidí, zvířat), neživých předmětů v přírodě nebo abstraktních jevů, k nimž mluvčí dochází v procesu vnímání a myšlení.

Některá kvalitativní adjektiva tvoří páry pozitivně - negativně vyjadřovaného příznaku, např. *skromný - neskromný, vysoký - nevysoký, opatrný - neopatrný, příjemný - nepříjemný, mladý - nemladý.* Tyto páry se vyskytují nejen u vlastností, které se přisuzují člověku a ostatním živým bytostem, ale užívají se i ve vztahu k neživým jevům (např. *daleký - nedaleký, jasný - nejasný, důležitý - nedůležitý*). Negativní člen není vždycky jen negací pozitivního členu, netvoří vždy kontradiktorickou (privativní) opozici, v níž se oba členy navzájem vylučují *(zdvořilý - nezdvořilý),* někdy tvoří opozici kontrární *(velký - nevelký).* V některých případech se negovaný člen protikladu lexikalizoval a sémanticky osamostatnil (např. *rovný - nerovný, vlídný - nevlídný).* Některá adjektiva se vyskytují pouze v pozitivní formě (např. *slepý, skvělý,* názvy barev), jiná zase jen v negativní (např. *nedočkavý, netečný*).

Třídu kvalitativních adjektiv lze členit do dvou sémantických skupin, a to na adjektiva deskriptivní a adjektiva kvalifikační (hodnotící). Deskriptivní adjektiva vyjadřují příznak jevu „absolutně", z hlediska mluvčího objektivně, bez příměsi relativního nebo subjektivního hodnocení vlastnosti (např. *červený, slepý, nahý, slaný).* Naproti tomu kvalifikační adjektiva vyjadřují příznak jako výsledek vědomého hodnocení objektivně existujícího příznaku jevu, které provádí mluvčí subjektivně v rozpětí příznaků obou antonymních členů (např. *dobrý - zlý, veselý - smutný, plný - prázdný, pěkný - ošklivý*).

2.1.1 Deskriptivní adjektiva

Tato adjektiva označují

(1) fyzické a psychické vlastnosti živých bytostí, např. *živý, mrtvý, chromý, hluchý,*
(2) objektivní vlastnosti konkrétních předmětů a jevů, např. *celý, hnědý, holý, sladký, horký.*

2.1.2 Kvalifikační adjektiva

Tato adjektiva hodnotí

(1) vlastnosti živých bytostí, např. *mladý, starý, chytrý, hloupý, statečný, zbabělý, vážný,*
(2) vlastnosti materiálních jevů, např. *krátký, dlouhý, měkký, tvrdý, světlý, nový.*

2.1.3 Gramatické a sémantické vlastnosti deskriptivních a kvalifikačních adjektiv

Deskriptivní a kvalifikační adjektiva jsou charakterizována určitými gramatickými a sémantickými vlastnostmi. Zatímco u kvalifikačních adjektiv jsou tyto vlastnosti velmi výrazné, deskriptivní adjektiva mají některé z nich v omezené míře nebo je postrádají.

2.1.3.1 Gramatické a sémantické vlastnosti kvalifikačních adjektiv

Tato adjektiva

(a) tvoří antonymní dvojice, např. *dobrý - zlý, lehký - těžký, štíhlý - tlustý.*
(b) stupňují vyjadřovaný příznak, např. *malý - menší - nejmenší, silný - silnější - nejsilnější.*
(c) mohou se spojovat s předponou *pře-* k vyjádření absolutního stupně vlastnosti, např. *předobrý, překrásný, přesmutný, přehorlivý;* často se tak prefigují adjektiva s pozitivním významem, označující vlastnosti člověka, k němuž má mluvčí kladný vztah; rozsah předpony *pře-* je omezen, není možná u všech kvalifikačních adjektiv,
(d) přibírají sufixy subjektivního hodnocení (charakteristické pro tvoření deminutiv a augmentativ): takto vzniklé slovotvorné formace vyjadřují především zesílení příznaku, přidávají k základnímu významu citové zabarvení libosti, soucítění, lehkého pohrdání, např. *-ičký (mladičký, chudičký), -oučký (štíhloučký, bleďoučký), -inký (malinký, mladinký), -ounký (hezounký, milounký), -ánský (širokánský, ukrutánský), -atý (dlouhatý, nahatý)* atd. Citově zabarvené jsou také prefixálně-sufixální formace *při- -lý (přihlouplý), na- -lý (natvrdlý)* a *ob- -lý (obtloustlý, obhroublý),*
(e) tvoří tzv. deadjektivní adverbia, např. *rychlý - rychle, pěkný - pěkně, hezký - hezky, pomalý - pomalu, snadný - snadno,*
(f) mohou být rozvíjena slovy typu *velmi, zcela, docela, neobyčejně, zvlášť,* např. *velmi pěkný film, neobyčejně krásný hlas, docela milý člověk,*
(g) tvoří se od nich abstrakta (substantiva - názvy vlastností) (většinou však nikoli od obou členů antonymního páru), nejčastěji pomocí přípony *-ost* (např. *velikost, hloupost, pestrost, nejasnost, tupost*) a *-ota* (např. *teplota, hustota, prázdnota*),
(h) pomocí přípony *-nout* je možno od nich tvořit slovesa s významem ‚nabývat určité vlastnosti nebo jejího stupně', např. *chudý - chudnout, řídký - řídnout, vlhký - vlhnout, bledý - blednout.*

2.1.3.2 Gramatické a sémantické vlastnosti deskriptivních adjektiv

Tato adjektiva

(a) méně často než adjektiva kvalifikační stupňují vyjadřovaný příznak, např. *hlušší, růžovější, kyselejší, studenější,*
(b) pokud přibírají sufixy subjektivního hodnocení, přecházejí ke kvalifikačním adjektivům, např. *běloučký, bělounký, nahoučký, teploučký, sladoučký,*
(c) tvoří tzv. deadjektivní adverbia na *-e/-ě*, a to častěji při přeneseném užití, např. *sladký med - chutná sladce*, přeneseně *sladce se usmívá; slepý člověk*, přeneseně *slepá víra - slepě věří,*
(d) se slovy typu *velmi, zcela, docela* tvoří syntagmatická spojení jen v omezené míře, např. *zcela, docela mrtvý, němý* (ale nikoli * *je velmi mrtvý, němý*),
(e) abstrakta se tvoří v menší míře než u kvalifikačních adjektiv, především pomocí přípony *-ota*, např. *hluchota, němota, nahota*, řidč. *-ost*, např. *slanost.*

2.2 RELAČNÍ ADJEKTIVA

2.2.1 Sémantická charakteristika relačních adjektiv

Relační adjektiva tvoří obsáhlou sémantickou skupinu se společnou sémantickou charakteristikou: nedynamický příznak vyplývá ze vztahu k jiným jevům reality, k věcem, dějům nebo okolnostem, s nimiž je adjektivum slovotvorně sdruženo. Tento vztah je ovšem značně různorodý: zahrnuje určení materiálová, lokální, druhově přivlastňovací, charakterizující a další. Podle povahy vztahu lze vydělit řadu sémantických skupin, které jsou v některých případech zároveň charakterizovány společnými sufixálními prostředky. (Srov. detailní zpracování v 1. III B 2.)

Mezi nimi tvoří vyhraněnou skupinu „zvířecí" adjektiva s významovým odstínem druhového (nikoli individuálního) přivlastňování, s významem ‚pocházející z určitého zvířete, souvisící s ním'. Vyjadřují tedy nejen vztah příslušnosti k určitému druhu zvířete, ale také vlastnosti, které z tohoto vztahu vyplývají, např. *kozí kůže* ‚kůže z kozy', ‚kůže jako součást kozího těla', ‚kůže určitých fyzikálních vlastností'. Významově se neliší od přídavných jmen vyjadřujících materiálový původ, např. *smrkový, hliněný.*

Příznak vyjádřený relačními adjektivy se vyvozuje ze vztahu:

(1) k osobám, jejich sociálnímu postavení, zaměstnání apod., např. *lidský, mužský, ženský, dětský, dívčí, rodičovský, mateřský, sirotčí, královský, dělnický, truhlářský, učitelský,*

(2) k mytologickým nebo pohádkovým bytostem, např. *boží, andělský, obří, trpasličí, rusalčí, vodnický,*
(3) k druhu zvířat nebo rostlin, plodů apod., např. *medvědí, koňský, králičí, rybí, ptačí, březový, lipový, modřínový, bukový, pšeničný, ovocný, jablečný, jahodový,*
(4) k materiálu, např. *měděný, stříbrný, papírový, asfaltový, betonový, slaměný, vlněný, drátěný, proutěný, gumový,*
(5) k místu, např. *městský, vesnický, hradecký, krajský, okresní, mořský, vysokohorský,*
(6) k určitému předmětu
(a) pokud jde o jeho původ nebo příslušnost k němu, např. *oční, železniční, okenní, knižní, televizní,*
(b) pokud jde o jeho tvar a podobu, např. *kruhový, vejčitý, pilovitý, tužkový,*
(7) k jevu, který výrazně charakterizuje nositele („... s něčím'), např. *vousatý, nosatý, ušatý, pihovatý, plavovlasý, červenolící, tvrdohlavý, talentovaný;* („... bez něčeho'), např. *bezhlavý, bezzubý, bezrohý, bezzásadový,*
(8) k ději, který označuje výchozí sloveso, např. *tvořivý, přesvědčivý, potěšitelný, hořlavý, bolavý, obráběcí, vynikající, jedlý, dospělý, vážený,*
(9) k prostorovým a časovým okolnostem existence určovaného jevu, např. *vnitřní, vnější, blízký, vedlejší, horní, dolní, domácí, dnešní, noční, včasný, častý.*

Relační adjektiva jsou tedy po slovotvorné stránce adjektiva odvozená od podstatných jmen (např. *kovový, rostlinný, denní, liščí, deštivý*), sloves (např. *prací, kočovný, škodlivý, zkažený, bdělý, ubitý*) a příslovcí (např. *zadní, včerejší, pomalý*).

2.2.2 Gramatické prostředky a syntaktické vlastnosti relačních adjektiv

Pokud jde o gramatické prostředky a syntaktické vlastnosti, disponují relační adjektiva pouze některými z těch, které se uplatňují u kvalitativních adjektiv:

(a) některá se stupňují *(spodní - spodnější - nejspodnější přihrádka),* zejména v přeneseném významu, přešla-li k adjektivům kvalitativním, a to kvalifikačním, např. *naše nálada nebyla nejrůžovější,*
(b) se slovy typu *velmi, zcela* tvoří relační adjektiva syntagmatická spojení, např. *velmi kamenitá půda, zcela dětské chování, docela bezzubý, zvlášť potěšitelný.*

2.2.3 Významové přechody mezi adjektivy kvalitativními a relačními

Podobně jako mezi deskriptivními a kvalifikačními adjektivy, dochází i mezi adjektivy kvalitativními a relačními k významovým přechodům, projevujícím se někdy přesuny gramatických rysů. Většinou jde o případy metaforického užití.

Některá relační adjektiva se na základě přenesení významu přiřazují ke kvalitativním (a to kvalifikačním) adjektivům, srov. *zlatý člověk, ocelové svaly, železné zdraví, kamenné srdce, papírový hrdina, koňská nátura, kožené chování.* Takto užitá adjektiva se od výchozích adjektiv relačních liší významem, zachovávají si však s nimi společný významový invariant, např. *zlatý člověk - zlatý prsten* ‚vysoká hodnota, trvalost a jednotlivost jevu', *ocelové svaly - ocelové pero* ‚pevnost, odolnost, pružnost jevu'. Mohou tvořit jeden člen antonymní dvojice (např. *kamenné - měkké srdce, kožené - živé chování, železné - chabé zdraví*); mohou stupňovat vyjadřovaný příznak (např. *mnohem kamennější srdce než ..., koženější chování než ..., ještě železnější zdraví ...*), jejich syntagmatické spojení se substantivem vzniklým nominalizací (deverbativem) je souvztažné se syntagmatem sloveso + deadjektivní adverbium *(kožené chování - koženě se chovat)*, se slovy typu *velmi, zcela, docela* tvoří syntagmata (např. *velmi kožené chování, zcela kamenné srdce*), v některých případech se tvoří deadjektivní adverbia (např. *kamenně, ocelově, koňsky*) a abstrakta na *-ost* (např. *kamennost, koženost*).

3 KRÁTKÉ TVARY ADJEKTIV

3.0 Některá kvalitativní adjektiva mají v Nsg maskulin, feminin a neuter dvojí tvary, a to vedle tvarů typu „mladý, mladá, mladé", tj. tvarů dlouhých (tzv. složených), také tvary typu „šťasten, šťastna, šťastno", tj. tvary krátké (tzv. jmenné). U jednotlivých adjektiv jsou obojí tvary tvořeny z téhož základu (srov. *mladý - mlád*). Krátké tvary se považují za variantu dlouhých, jsou to neproduktivní pozůstatky z minulých jazykových období. Např. *Můj otec byl vždy pln optimismu. Chlapec chodí bos. Jsem si tím jist. Cítí se zdráv. Je stále nemocen. Když jsem přišel domů, byl již mrtev. Jsem šťasten, že jsem vás poznal. Nejsem si vědom, že bych mu ublížil. Jsem zvědav, jak to dopadne. Toho by nikdy nebyl schopen.*

Dvojice dlouhý - krátký tvar není doložena u všech adjektiv; téměř ke každému krátkému tvaru je odpovídající tvar dlouhý, avšak nikoli ke každému dlouhému tvaru existuje tvar krátký. V současné spisovné češtině má nejstabilnější postavení krátký tvar v Nsg m., k němuž se již v některých případech neužívají tvary Nsg f. a n. a tvary plurálové. (To platí např. o adjektivech

stár, mlád atd.) Krátké tvary nejsou vůbec doloženy např. u adjektiv na *-rý (dobrý)*, na *-cký (dělnický)*, na *-ský (český)* apod.

Krátké tvary některých adjektiv jako *mocen (slova), dlužen, dalek, povinen, vinen, hotov (k službám), ochoten, nakloněn, prost (viny), žádostiv (novinek), roven (ostatním), jist (úspěchem), vědom si (chyby), schopen (činu)* se vyznačují z funkčního hlediska tím, že jsou základní formou těchto adjektiv ve funkcích A^{v} a $(A^{v})^{c}$; tvary na *-ý, -á, -é* se vyskytují ve funkci typu A^{v} *(je schopný všeho)*, popř. $(A^{v})^{a}$ *(člověk schopný všeho)*. – Krátký tvar *rád* schopnost fungovat prostřednictvím tvarů na *-ý, -á, -é* ovšem zcela postrádá.

3.1 VZTAH DLOUHÝCH A KRÁTKÝCH TVARŮ

Krátké a dlouhé adjektivní tvary, utvořené ze stejného základu, nejsou vždy významově totožné. Významem se liší např. *jistý (měl jistou ruku)* od *jist (byl si tím jist), hodný (hodný člověk)* od *hoden (být hoden úcty), hotový (hotový oblek)* od *hotov (byl hotov zemřít), prostý (prostý život)* od *prost (byl prost viny), mocný (mocný pán)* od *mocen (nebyl mocen slova)*. V uvedených případech se krátký tvar lexikálně osamostatnil a má-li k sobě příslušný tvar dlouhý (v takových případech jako *člověk hodný naší důvěry*), je třeba tento tvar lišit od stejně znějícího dlouhého tvaru odlišného významu (tj. *hodný člověk* ≠ *člověk hodný úcty*), majícího tvary na *-ý, -á, -é* primárně.

Některé krátké tvary se zařadily k prostředkům vyjadřujícím modální významy. Modální platnost mají především tvary *povinen, hotov, hoden, mocen, schopen*, např. *Cítím se/jsem povinen to udělat. Je povinen/schopen to zaplatit. Jsem hotov někomu pomoci, poradit. Je hoden uznání. Nebyl mocen slova.*

3.2 CHARAKTERISTIKA KRÁTKÝCH TVARŮ

Krátké tvary jsou charakterizovány těmito rysy:

(a) Užívá se jich jen ve funkci A^{v} (predikativ) a $(A^{v})^{c}$ (tzv. doplněk), např. *Je mlád. Není toho schopen. Leží doma nemocen.*

(b) Většinou označují vlastnost jen živých bytostí, např. *Je ještě mlád* (ale: *Ten strom je ještě mladý*). *Otec je nemocen* (ale: *Ten strom je nemocný*). *Bratr je již stár* (ale: *Ten strom je již starý*). *Byl pln černých myšlenek* (ale: *Džbán byl plný malin*).

3.3 *RÁD*

Slovo *rád (nerad), ráda (nerada), rádo (nerado), ...* funguje pouze ve tvaru krátkém, má význam modální, syntakticky vystupuje ve funkci predikativu a tzv. doplňku. V predikativním užití je doplňováno předmětem v akuzativu nebo vedlejší větou. Např. *Mám ráda prázdniny. Je rád, že jsi přišla. Rád čte. Rád tě potkává. Nerad se učí. Nerad píše dopisy.*

Slovo *rád* jako tradiční doplněk (atribut verbální), tj. jako adverbiále průvodního děje/stavu (srov. 1.2.3), syntakticky určuje sloveso jen v jeho primární funkci V^v *(rád zpívá* jako *dobře zpívá*, avšak nikoli **rád zpívající muž - dobře zpívající muž).* S adverbii jej spojuje i forma stupňování, komparativ *raději* a superlativ *nejraději.*

4 PŘÍDAVNÁ JMÉNA PŘIVLASTŇOVACÍ

Přídavná jména přivlastňovací (posesíva) jsou prostředky individuálního přivlastňování jevů.

4.1 TYPY POSESÍV

Posesíva zakončená na *-ův, -ova, -ovo//-in, -ina, -ino* se tvoří od substantivních základů, označujících jedince (osoby, méně často zvířata) rodu mužského a ženského, nikoli středního (netvoří se např. od substantiv *dítě, děvče*). Funkční využití sufixů *-ův//-in* se řídí podle rodu substantivního základu: *-ův* u jmen mužských *(otcův, bratrův, zahradníkův, Adamův, Sofoklův)* a *-in* u jmen ženských *(dceřin, sestřin, tetin, královnin, Evin).*

Tvary zakončené na *-í* typu *vlčí, orlí, psí* nejsou v současném jazyce prostředky k vyjadřování individuálního přivlastňování, ale mají význam (posesívně) druhový (srov. *vlkův zub - vlčí zub*). Tvoří se od zvířecích apelativ *(vlk - vlčí, orel - orlí).*

4.2 CHARAKTERISTIKA POSESÍV

Posesívum nás informuje o tom, že něco je vlastnictvím, přináležitostí určité osoby (řídčeji určitého zvířete). Přitom se však zároveň poukazuje na pasívní diatezi vztahu tohoto vlastnictví *(matčin dům* - ‚dům, který je vlastněn matkou'). Tento pasívní ráz má také spojení dominovaného a dominujícího slova. Dominující slovo (substantivum *dům*) je vlastněná substance, nositelem vzta-

hu vlastnictví (přináležitosti) je substance označená slovem dominovaným (posesívem *matčin*).

Ve spisovném jazyce se užívá posesív jakožto živého vyjadřovacího prostředku, vedle nich se však posesívní vztahy vyjadřují také konstrukcí s genitivem přivlastňovacím. Děje se tak tehdy, když není možno posesívum utvořit z důvodů formálních nebo užít z důvodů syntakticko-stylistických (je-li dále rozvito). Např. *Třebízského náměstí, Státního spisy* (ale *Engelsovo náměstí, Marxovy spisy*); *dům sestřenice; básně M. J. Lermontova* (nikoli * *M. J. Lermontovovy básně*); *dílo významného vědce; význam Marxe a Engelse, tvůrců dialektického a historického materialismu, spočívá v tom, že* ...

V obou případech jsou sdělovací potřeby stejné (jde o tentýž informativní obsah), různé jsou jen vyjadřovací prostředky.

Rozdíl mezi ekvivalentními větami

(1) *Matka má bratra učitele*
(2) *Matčin bratr je učitelem*
(3) *Bratr matky je učitelem*

spočívá v jejich diatezi: v (1) je v pozici subjektu (tj. v centru pozornosti mluvčího) nositel vztahu posese, v (2) a (3) přináležející substance. (Ve spisovném jazyce se užívá prvních dvou syntaktických konstrukcí.)

5 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY ADJEKTIV

5.1 ROD, ČÍSLO A PÁD U ADJEKTIV

Rod, číslo a pád jsou u adjektiv gramatickými prostředky reduplikačními, tj. jsou - na základě kongruence - syntaktickou reduplikací gramatických prostředků dominujícího substantiva. To platí z hlediska sémantiky; v textu však mnohdy právě adjektivum svými tvary signalizuje kategorie dominujícího substantiva (srov. *Česká filharmonie se vrátila ze zahraničního turné*).

V sekundárních funkcích adjektiv si uchovávají gramatické prostředky rod, číslo a pád svůj adjektivní, reduplikační charakter. Ve funkci typu S', která je výsledkem slovnědruhové slovotvorné transpozice, pozbývají gramatické prostředky rod, číslo a pád reduplikačního charakteru a nabývají vlastností gramatických prostředků substantiva (mj. se ztrácí kongruenční trojí rod; pokud zůstávají rozdíly mezi maskulinem a femininem, jde o přechylování, např. *poklasný - poklasná*).

Specifickým gramaticko-sémantickým prostředkem slovního druhu adjektiva je tzv. stupňování (komparace).

5.2 STUPŇOVÁNÍ ADJEKTIV

Stupňování (komparace) je specifický gramaticko-sémantický prostředek adjektiv, především kvalitativních. Slovotvorné, popř. lexikální prostředky zde vyjadřují relativizaci vlastnosti, diference v kvalitě i v kvantitě nesamostatného, nedynamického příznaku a vztahy mezi těmito diferencemi. Obecně se rozlišují tři stupně kvalitativního i kvantitativního hodnocení příznaku, pozitiv, komparativ a superlativ. Základní tvar adjektiva má platnost tzv. pozitivu.

Základem možnosti stupňovat vlastnost vyjadřovanou adjektivem je její zařazení do antonymního páru vytvořeného ze dvou protikladných vlastností hodnocených mluvčím a adresátem z téhož východiska. Jde přitom o relativní, nikoli o absolutní hodnocení stupně vlastnosti: hodnotí se vždy ve vztahu k jiné srovnatelné vlastnosti. Malý předmět je takový ve vztahu k jinému většímu, s nímž jej mluvčí srovnává, avšak může být velký ve srovnání s jiným menším předmětem.

5.2.1 Komparativ

Význam komparativu je založen na srovnání s druhým příznakem, s mírou stupně vlastnosti jiného jevu. Srovnávaný jev je buď pojmenován v téže větě, nebo je patrný z kontextu, např. *Váš učitel je starší než ten, který učí v naší vesnici; moudřejší ustoupí* (tj. moudřejší než ten druhý). Takové srovnání se děje bez výslovného vztahu k významu pozitivu téhož adjektiva, výslovné je srovnání např. ve větě *V naší vesnici učí starý učitel, ve vaší ještě starší.*

Ke srovnání se užívají spojky *než, nežli* a ve frazeologismech se vyskytuje předložka *nad* a bezpředložkový genitiv (např. *Karel je starší než Jiří. Věra je pracovitější než on. Sůl (je dražší/cennější) nad zlato. Je to nad slunce jasnější. Ráno je moudřejší večera*).

Pokud se vyjadřuje závislost stupně jedné vlastnosti na stupni druhé, užívá se souvztažné dvojice zájmenných výrazů *čím - tím*, např. *Čím je starší, tím je hloupější. Čím je bohatší, tím je lakomější.*

Komparativem vyjádřený stupeň vlastnosti, o nějž převyšuje jeden jev druhý, se může zdůraznit i zpřesnit výrazy *mnohem, ještě, trochu, o poznání, o něco, o málo, o hodně* (např. *Jeho auto je mnohem rychlejší než naše. V poslední době je ještě tvrdohlavější než Pavel. Byl o něco rychlejší než já*), spojením s číslovkou, nejčastěji násobnou (např. *Tvůj kufr je třikrát těžší než můj. Jiří je o deset centimetrů vyšší než Jan*), nebo vedlejší větou, na niž odkazuje zájmeno *to* ve větě hlavní s komparativem (např. *Celý případ je o to smutnější, že se odehrával právě v Brně*).

Zvláštní případ tvoří tzv. absolutní komparativ: druhá srovnávaná vlastnost se nevyjadřuje (např. *Napsal kratší povídku. Starší pán vstoupil do obchodu.*

Auto řídila mladší žena). Je patrné, že „kratší povídka" je rozsahem delší než „krátká povídka". Tyto absolutní komparativy (nazývané též nepravé komparativy subjektivního hodnocení) vyjadřují omezenou míru vlastnosti bez srovnání s jinými jevy, sémanticky tvoří mezistupeň mezi dvěma články antonymního páru kvalifikačních adjektiv a tvoří s nimi subjektivně hodnocenou škálu stupňovaného příznaku: *krátký - delší - dlouhý, dlouhý - kratší - krátký, mladý - starší - starý, starý - mladší - mladý, malý - větší - velký, velký - menší - malý.*

5.2.2 Superlativ

Superlativ, signalizující nejvyšší stupeň vlastnosti absolutně mezi jevy příbuznými nebo jinak vzájemně spojitými, se používá ve vztahu k ostatním dvěma stupňům téže vlastnosti jako třetí stupeň této řady (např. *Jan je vysoký, Jiří vyšší a Zdeněk je nejvyšší*) nebo pokud se chce vyjádřit nejvyšší stupeň vlastnosti určitého jevu mezi jevy stejnými nebo příbuznými. V druhém případě se k vyjádření užívá předložek *z, ze, mezi* nebo spojení zájmen *ten* + superlativ + *jaký/který* (např. *Z nás je nejšikovnější Jiří. Koupil tu nejdražší květinu, kterou mohl sehnat*). Superlativu se může užívat také absolutně bez srovnání (např. *nejkrásnější léta mého života, nejvyšší hora světa, nejupřímnější slova díků, nejvýznamnější objev*).

Zvláštní případ užití superlativu je vyjádření kladu záporem s eufemistickým, expresívním významem (např. *Karel už není nejmladší. To není to nejradostnější, co mě mohlo v životě potkat*).

5.2.3 Varianty pozitivu

Spojení typu *velmi malý, příliš těsný, strašně velký, neobvykle hubený* nevyjadřují stupňování, ale subjektivní hodnocení příznaku. Jsou to varianty pozitivu, které se od něho neliší kvalitativně. Ve spojení *velmi vysoký člověk* mluvčí zdůrazňuje příznak, tj. výšku člověka, vlastnost určitého jednotlivce, nesrovnává ji však s vlastností druhou (nebo touž u druhého jednotlivce), ani ji neoznačuje jako absolutně největší (např. *Byl na svůj věk velmi vzdělaný. Měl strašně velký hlad. Včera byl v práci neobvykle tichý*).

IV 1 C ZÁJMENA A DALŠÍ DEIKTICKÁ SLOVA

0 K zájmenům (pronominům), tradičnímu slovnímu druhu, se připojují další deiktická slova (mající se zájmeny shodné formální i funkčně-sémantické vlastnosti) a dohromady tvoří soustavu deiktických slov. Deiktická slova, jejichž jádrem jsou právě tradiční zájmena, se v této mluvnici považují za jeden ze dvou nástavbových slovních druhů.

0.1 Deiktická slova lze také označit jako pronominalia (pro-nominalia, „zá-jmenná slova"), s podtřídami pronomina (zájmena), pronominální adverbia (proadverbia, zájmenná příslovce) a pronominální numeralia (pronumeralia, zájmenné číslovky). Všechna pronominalia sjednocuje tzv. pronominálnost, tj. schopnost označovat skutečnost nikoliv pojmenováváním, nominací, jmény, nýbrž jiným způsobem: „za" jména, „místo" jmen.

0.2 Tento způsob je deixe, ukazování: takto pojatá pronominalia tedy skutečnost - na rozdíl od nominačních slovních druhů - nepojmenovávají, nýbrž označují ji právě prostřednictvím ukázání, deixe.

0.3 U některých deiktických slov, ne však u všech, znamená pronominálnost též zástupnost; srov. např. syntaktická pravidla pronominalizace, substituční pravidla apod. (Srov. např. 3. A 3.3.)

0.4 Deiktická slova tedy (po)ukazují ke skutečnosti, a to buď přímo (situační deixe), nebo k jejímu označení v (kon)textu (kontextová deixe). Komunikativním cílem, účelem, funkcí obou typů deixe a zároveň i základní, konstitutivní komunikační funkcí deiktických slov je identifikace: pouka-

zem ke skutečnosti deiktická slova tuto skutečnost identifikují, tj. umožňují, aby k ní jazykový projev (text) mohl být jednoznačně (referenčně) vztažen. - Jazyk má k dispozici i jiné identifikátory, např. vlastní jména, řadové číslovky apod. Na rozdíl od jejich specifických identifikačních způsobů pronominalia identifikují právě deixí - je zde tedy možno mluvit o pronominální identifikaci.

0.5 Identifikaci realizují prostřednictvím deixe všechny třídy (funkčně-sémantické typy, viz zde 3) pronominalií, ovšem různým způsobem. Někde se deixe uplatňuje víceméně samostatně - u vlastních ukazovacích a ztotožňovacích výrazů (demonstrativ a vlastních identifikátorů), a také u zájmen osobních (personalií) a zvratných (reflexív), jinde jsou k deixi přičleněny různé další (funkčně) sémantické rysy, jako vyjadřování přináležitosti (zájmena přivlastňovací, posesíva), interogativnost (deiktické výrazy tázací, interogativa), vyjadřování neurčitosti (deiktické výrazy neurčité, indefinita), spojovací funkce (deiktické výrazy vztažné, relativa), totálnost (totální identifikátory, deiktické výrazy vymezovací, limitativa, totalizátory) a negace (deiktické výrazy záporné, negativa - negátory).

0.6 Jádro soustavy deiktických slov tvoří zájmena - pronomina. Zájmenná adverbia (proadverbia) a zájmenné číslovky (pronumeralia) se zahrnují mezi deiktická slova pro svou pronominálnost (deiktičnost); zatímco však proadverbia jsou zde probírána v úplnosti, pronumeralia *(tolik, kolik, tolikrát, ..., oba, obě, obé, oboje, obojí, ...)* jen zčásti: je jim věnována pozornost v kapitole o číslovkách.

1 SLOVNĚDRUHOVÁ CHARAKTERISTIKA DEIKTICKÝCH SLOV

1.0 Deiktická slova (pronominalia), nástavbový slovní druh, charakterizuje na jedné straně výrazová i funkční specifičnost, na druhé straně určité shodné rysy se základními slovními druhy (substantivy, adjektivy a adverbii) i s číslovkami jakožto druhým nástavbovým slovním druhem.

1.1 SPECIFIČNOST SLOVNÍHO DRUHU PRONOMINALIA

1.1.1 Po výrazové stránce jsou deiktická slova velmi svérázným slovním souborem zahrnujícím nevelký relativně uzavřený počet neproduktivních jednotek. Tyto jednotky jsou ve své většině vybudovány na specifických, tzv. zájmenných kořenech nesoucích specifické deiktické významy, např. *t-, k-, c-/č-* ap., obsahují charakteristické komponenty, např. *ně-, ni-, -si, -hle* apod., reprezentují svérázné slovotvorné postupy - spřahování (srov. specifické spřežky *kde-kdo, ten-týž, tam-hle-ten* ap.), známé víceméně právě jen u pronominalií, atd.

1.1.2 Po stránce funkčně-sémantické tvoří deiktická slova zcela specifickou, ovšem značně heterogenní, širokospektrou soustavu prostředků. Na jedné straně jsou to prostředky blížící se „plnovýznamovým" slovům, a to zejména výrazům kvantifikačním (jakožto prostředky vyjadřování krajních nebo neurčitých kvant: totálnosti, totální negace, neurčitosti množství), na druhé straně pak prostředky textotvorné, vyjadřující vnitrotextové souvislosti: odkazovací a spojovací výrazy blízké tzv. nesamostatným slovním druhům. Uprostřed stojí vlastní deiktické výrazy, ať realizují deixi situační, nebo kontextovou. Vcelku deiktická slova slouží jednak rozmanitým typům významových vztahů v rámci ZVS i uvnitř textu, jednak vztahům mezi komunikačními akty a skutečností, tj. referenci, delimitaci. (O tom všem srov. též v syntaktických výkladech; speciálně o delimitaci viz 3. F 6.)

1.2 DEIKTICKÁ SLOVA JAKO NÁSTAVBOVÝ SLOVNÍ DRUH

Shodné rysy deiktických slov se základními slovními druhy neslovesnými (substantivy, adjektivy a adverbii) i s číslovkami (jakožto druhým nástavbovým slovním druhem) zakládají možnost chápat je jako nástavbový slovní druh. Některými svými vlastnostmi výrazovými i funkčními deiktická slova skutečně napodobují uvedené slovní druhy, jsou k nim nástavbou: pro-nomina, zá-jmena jsou nástavbami nad jmény (substantivy a adjektivy), pro-adverbia nad adverbii, pro-numeralia nad numeralii.

1.2.1 Formálně morfologicky se nástavbovost projevuje tak, že zájmena (jakožto jména) jsou v zásadě (kromě čtyř jednotek) slova ohebná, sklonná (viz IV 2 C), zájmenná příslovce (jakožto příslovce) neohebná a zájmenné číslovky (jakožto číslovky) ohebné i neohebné, podle typu nástavby.

1.2.2 Deiktická slova ohebná, tj. zájmena (a příslušné zájmenné číslovky), mají shodné gramatické prostředky se substantivy a adjektivy (a příslušnými číslovkami), tj. rod, číslo a pád, ovšem s hojnými modifikacemi - specifickými vlastnostmi, které souvisejí s funkční sémantikou zájmen (viz zde 4).

1.2.3 Po větněfunkční stránce mají deiktická slova výrazně nástavbový charakter: nemajíce „vlastní" větné pozice, zaujímají pozice těch základních slovních druhů, k nimž jsou nástavbou, a plní primární i sekundární, popř. terciární funkce pro tyto slovní druhy typické - to vše ovšem opět se specifickými modifikacemi (viz 1.3). Přehled větných funkcí deiktických slov podává tabulka na s. 24.

1.2.3.1 Primární funkce deiktických slov

D/S^s (subjekt/objekt): *Já dnes nikam nepůjdu. Co máme k obědu?*
D/A^a (shodný atribut): *Naše maminka výborně vaří. Které šaty si vezmeš?*
D/C^c (adverbiále): *Tady někde se to stalo. Kdy přijdeš?*

1.2.3.2 Sekundární funkce deiktických slov

D/S^a, D/C^a (neshodný atribut): *Vezmi si kousek něčeho, ať nemáš hlad. - Cesta tudy je nejkratší.*
D/A^s, D/C^s (subjekt/objekt): *Potkal jsem Tondu. Ten je ale hubený! - Někdy neznamená pokaždé, občas to může znamenat i nikdy.*
D/S^v, D/A^v, D/C^v (predikativ): *Kdo vlastně jste? - Ta kniha je vaše? - Nikde nejsou brambory.*
D/S^c (adverbiále): *Příznaky stáří se u ní ještě neprojevují.*
D/A^c (tradiční doplněk): *Konečně zůstaneme sami.*

1.2.3.3 Funkce typu D/S^s, D/S^a, D/S^v, D/S^c, tj. se substantivní bází, plní tzv. zájmena substantivní: všechna osobní zájmena (bezrodá i *on*), dále *kdo* a *co* + jejich deriváty (výčet derivátů viz IV 2 C). Funkce typu D/A^a, D/A^s, D/A^v, D/A^c, tj. s adjektivní bází, plní tzv. zájmena adjektivní: všechna zájmena rodová (ať se skloňováním zájmenným, nebo adjektivním) kromě *on, kdo* a *co* + derivátů. Funkce typu D/C^c, D/C^s, D/C^a, D/C^v, tj. s adverbiální (cirkumstantivní) bází, plní zájmenná adverbia.

1.2.3.4 Ve většině uvedených funkčních typů se mohou - ve smyslu nástavbovosti - uplatňovat zájmenné číslovky (srov. IV 1-1.3.1 (a)).

1.2.3.4.1 Primární funkce: Q/D/S^{s} *(Kolik lidí přijde?)* - Q/D/A^{a} *(Má obě ruce levé)* - Q/D/C^{c} *(Tolikrát jsem tě o to žádal!).*

1.2.3.4.2 Sekundární funkce: Q/D/A^{s} *(Oba přišli včas)* - Q/D/C^{s} *(Kolikrát bude zkouška?)* atd.

1.3 SPECIFICKÉ RYSY ZÁJMEN

V rámci nástavbovosti deiktických slov, tedy v rámci shodných vlastností těchto slov se základními slovními druhy neslovesnými, se projevují i vlastnosti více nebo méně odlišné - specifické rysy, které jsou vlastní pouze pronominaliím. Vyskytují se převážně jen u zájmen, a to jak v rovině morfologické (určité zvláštnosti ve významosloví zájmenných gramatických prostředků - viz zde 4, i ve formálním tvarosloví zájmen - IV 2 C), tak i v rovině větněfunkční.

V rovině větných funkcí je nejvíce odlišností u substantivních zájmen, zejména u zájmen 1. a 2. os., méně pak u zájmen adjektivních. Téměř žádné rozdíly nejsou ve větném fungování mezi zájmennými a nezájmennými adverbii a číslovkami.

1.3.1 Specifické rysy substantivních zájmen (výběr)

Substantivní zájmena

(a) nemohou být rozvíjena preponovaným shodným adjektivním přívlastkem jako vlastní substantiva *(dobrý člověk* × **dobrý já)*; kvalifikovat je lze pouze postponovaným adjektivem nebo substantivem ve stejném pádě: *Já bláhová/naivka mu věřila! Nás hloupé/hlupáky to nenapadlo. Ty uličníku/darebáku!* (u zájmena 2. os. je substantivum ve vokativu), nebo, pokud jde o zájmeno *co* a jeho deriváty, neshodným adjektivem v G: *Co to máš dobrého? To je něco strašného! Nebylo to nic zvláštního* atd. (U substantiv je tento typ kvalifikace omezen.);

(b) nemohou fungovat jako kvalifikující složka v adordinační skupině typu *padouch matikář* (srov. 3. G 2);

(c) osobní ve funkci subjektu nemusí být explicitně přítomna ve výpovědi - jejich užívání v subjektové pozici je spíše příznakové (jde o potenciální pro-

nominální subjekt - viz o něm v syntaktických výkladech): *Já jsem tam nebyl* × *Nebyl jsem tam;*

(d) osobní 1. a 2. os. se uplatňují v tzv. dativu etickém (existujícím právě jen u nich): *To jsou mi starosti! To vám byla krása!*

(e) osobní se neužívají ve funkci typu S^a s významem přivlastňovacím, nejsou-li rozvita: * *země nás* × *země nikoho* × *země nás lidí.*

1.3.2 Specifické rysy adjektivních zájmen (výběr)

1.3.2.1 Adjektivní zájmena se vedle své primární funkce typu A^a mnohdy uplatňují stejnou měrou i v sekundární funkci typu A^s. (U vlastních adjektiv se tato gramatická transpozice, tradičně zvaná substantivizace, realizuje v mnohem menší míře.) Zejména se takto transponují zájmena *ten, všechen, každý, žádný, takový, tentýž, (ně)který, (ně)jaký* atd.

(a) Zájmeno *ten* se ve funkci subjektu/objektu (A^s) funkčně-sémanticky sbližuje se substantivním zájmenem 3. os. *on* (bývá s ním i záměnně): *Mluvil jsem s kolegy a ti/oni mají na to stejný názor.*

(b) Za specifický případ transpozice tohoto typu je možno považovat užívání zájmen středního rodu *to, toto, tohle* atp., a také *všechno, totéž*, ve zobecňujícím, zevšeobecňujícím, shrnujícím smyslu (absolutivně): vztahují se jak k jednotlivým předmětům a jevům, tak i k jejich množinám, jak k jednotlivým výpovědím, tak i k celým textům ap. Např.: *Dej mi to a nezlob! Tohle jste neměli dělat/říkat. Všechno je ztraceno. Když dva dělají totéž, není to totéž.*

(c) Specifický případ této gramatické transpozice je dále u zájmen *všechen* (v pl. a to m. živ.), *každý, žádný, některý, takový* ap.; není příliš vzdálen elipse, avšak jako elidovaný člen přichází v úvahu jen několik substantiv: především *člověk (To ti potvrdí každý. To se nemůže stát žádnému, jen mně), lidé (Takoví mi sem nesmějí. To vědí všichni. U některých najdeš pochopení, u některých ne), žena* n. *ženská, dívka* ap. *(Takovou bych (ne)chtěl)* apod. V pozadí těchto užití (kdy si příslušná substantiva můžeme vždy doplnit) stojí „osobová" zájmena *někdo, kdekdo, nikdo* apod., která jsou jednoslovná a vždy implikují poukaz k lidské bytosti (osobě), gramaticky v m. živ.: *To ti potvrdí každý/kdekdo* atd. - Tento typ transpozice se zájmeny částečně sdílí skupina adjektiv, která je deiktickým slovům funkčně-sémanticky velmi blízká: *jiný, jeden, druhý, další, ostatní, mnohý* apod.

1.3.2.2 Adjektivní zájmena kvalitativního významu (ani zájmenná adverbia) nemohou být rozvíjena adverbii s významem míry: **velmi takový, *hodně někdy* apod.

1.3.2.3 Specifická je situace adjektivního zájmena *sám*. Toto zájmeno se zvláštním skloňováním se větněfunkčně na jedné straně shoduje s krátkým adjektivem *rád (Byl tam sám/rád. Sestra sama/ráda uklízí celý byt)*, na druhé straně se však, na rozdíl od krátkých adjektiv, uplatňuje též jako shodný přívlastek: *Sám tatínek mi to dovolil. Přišla tam sama královna.*

1.3.3 Další specifické vlastnosti ve srovnání se substantivy a adjektivy mají zájmena např. i v oblasti slovosledu: přivlastňovací zájmeno *jeho, jejich*, dnes nesklonné, ale původem genitivní tvar, stojí, ač je vlastně neshodné, v pozici shodného přívlastku před substantivem - patrně i analogií s *její*; zvláštní je také postavení tzv. příklonných tvarů osobních zájmen (srov. IV 2 C), apod.

1.4 VÝRAZY SYNONYMNÍ S DEIKTICKÝMI SLOVY

Soustava pronominalií - deiktických slov je výrazově i funkčně víceméně uzavřená, s deiktickými výrazy bývají však v určitých užitích zčásti synonymní některé výrazy náležející k jiným, pojmenovacím slovním druhům (např. *jeden, druhý, následující, další, ostatní, zbývající, poslední, jistý, určitý, daný, stejný, totožný, celý, mnohý, málo, dost, hodně, moc* apod.). Připodobňují se deiktickým slovům funkčně-sémanticky, jsou to však pojmenování a mají „věcnou" sémantiku. Vlastními pronominalii se nestávají, o některých jejich užitích ovšem lze říci, že v nich mají funkci (platnost) deiktických slov. - O výrazech *jiný, jinak, jinde, jindy* atd. viz zde 3.2.2.1.

1.5 DEIKTICKÁ SLOVA V RÁMCI JINÝCH SLOVNÍCH DRUHŮ

1.5.1 Systémově jde především o relativa, která fungují jako spojovací prostředky, a o některá demonstrativa, která jsou součástí korelativ, tj. rovněž spojovacích prostředků.

1.5.2 Zejména v mluvených projevech se u přivlastňovacích zájmen (kromě *čí*) uplatňuje slovnědruhová transpozice slovotvorná (tj. tradičně substantivizace): v singuláru znamenají výrazy *můj, moje* atd. (zpravidla ve spojení se zájmenem *ten*) ‚manžel(ka)', ‚milý/á', pl. *naši* ‚rodiče', ‚příbuzní', ‚(sportovní) reprezentanti' ap.: *Ten tvůj nějak dlouho nejde. Přijď v neděli s tím svým! Moje dneska není doma* (jen oblastně). *Vaši ti koupili pračku? Naši vyhráli. Chci zemřít mezi svými.*

1.5.3 Jednotlivě fungují některá deiktická slova například jako vlastní adjektiva (s plným „věcným" významem, nikoli deikticky): *svůj* - ‚svérázný'; *nesvůj* - ‚nikoli ve své kůži': *On je velmi svůj, ve všem. Jsem z toho celá nesvá.* Podobně *onačejší* - ‚pěknější, hezčí'; *nijaký* - ‚nanicovatý' atd.

1.5.4 Jednotlivá deiktická slova se druhotně uplatňují také jako částice: náladové nebo výplňkové výrazy *to, on, ...*, zejména *ono (Ono se mi tam nechtělo), copak, kdepak* apod.

2 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÁ KLASIFIKACE DEIKTICKÝCH SLOV

Různorodá soustava pronominalií je sjednocována jejich základní komunikační funkcí - pronominální identifikací. Tato funkce se realizuje různými typy deixe, které zakládají různé třídy deiktických slov. Jde o soubory výrazů konstituované komplexy určitých vyhraněných funkčně-sémantických i výrazových vlastností, jejichž centrální složkou je právě určitý typ (druh) deixe. Přitom jsou mnohé vlastnosti společné vždy více třídám. Např. sémantický rys „přináležitost", „přivlastňování" se objevuje nejen u zájmen přivlastňovacích (osobních a zvratných), nýbrž i u tázacích, vztažných, neurčitých a záporných zájmen, komunikační rys „hledisko mluvčího konkrétního komunikačního aktu v konkrétní situaci" zase spojuje zájmena osobní a přivlastňovací s demonstrativy, u některých tříd deiktických slov je relevantní význam kvantitativní - u indefinit neurčitý, u totalizátorů a negativ určitý -, substituční (zástupná) funkce je společná osobnímu zájmenu 3. os. a zájmenu *ten, onen* (v sekundární funkci substantivní) i některým dalším. Funkce některých tříd deiktických slov je pouze vnitrovětná - srov. zájmena zvratná; některá deiktická slova mohou fungovat nejen vnitrovětně, ale mohou mít vztah i přes hranice své věty - indefinita, negativa, totalizátory, srov.: *někdo/nikdo/každý, kdo ...*, některá referují ke skutečnosti - demonstrativa, personalia, a některá vnitrotextově - demonstrativa anaforická a kataforická, vlastní identifikátory; tím ovšem nejsou vyčerpány všechny možné funkční varianty.

Uvnitř soustavy deiktických slovních tříd existují také některé protiklady. Např. protiklad ukazování určitého a neurčitého rozděluje tuto soustavu na dvě skupiny: určitá jsou zájmena osobní, zvratná a přivlastňovací, dále demonstrativa a vlastní identifikátory (*týž, tamtéž*), a dále negativa a tzv. totalizátory (*každý, všechen, oba, sám*), neurčitá pak interogativa, relativa a ovšem vlastní indefinita. - Další podobný protiklad je jen dílčí: specifický rys „osobovost" charakterizuje substantivní zájmena řady *kdo* a „ne-osobovost" („věcnost") zájmena řady *co*.

3 JEDNOTLIVÉ TŘÍDY DEIKTICKÝCH SLOV

3.1 TŘÍDY DEIKTICKÝCH SLOV SPJATÉ VZTAHEM KE KOMUNIKAČNÍM „OSOBÁM"

Třídy deiktických slov spjaté vztahem ke komunikačním „osobám" („osobou" se zde nemíní lidská bytost, nýbrž komponent komunikace) jsou konstituovány zájmeny osobními, zvratnými a přivlastňovacími. (Zvratná a přivlastňovací zájmena jsou ovšem také osobní.) Celou tuto funkční skupinu deiktických slovních tříd tvoří výlučně zájmena - jde tu o vztahy k substancím; ostatní třídy zahrnují i zájmenná příslovce a zájmenné číslovky vyjadřující vztahy okolnostní a kvantifikační.

3.1.1 Osobní zájmena

Osobní zájmena - personalia *(já, ty, my, vy, on, ...)* ukazují v podmínkách konkrétní komunikační situace ke třem komponentům komunikace (komunikačním „osobám", tj. partnerům - účastníkům a nepartnerům - neúčastníkům komunikačního aktu): k mluvčímu, adresátovi (posluchači) a předmětu (tématu) komunikačního aktu, a tím je jako takové jednoznačně (jen pro danou situaci, proto jde o potenciální referenci) identifikují. Orientace (perspektiva) vychází vždy od mluvčího (z hlediska mluvčího) daného komunikačního aktu. (Viz o tom též v syntaktických výkladech 3. F 3.)

Jakožto ukazatelé souřadnic řečového aktu rozlišují osobní zájmena v zásadě tři komunikační osoby: 1. osoba - mluvčí; 2. osoba - adresát; 3. osoba - předmět (téma) komunikace. (Číselné vlastnosti při vyjadřování jednotlivých osob viz zde 4.1.1.2, 4.1.3.2 a IV 1 E 2.2.) Osobní zájmena jsou přitom základním a zakládajícím prostředkem tohoto rozlišování (orientace v komunikační situaci); v podstatě shodovým prostředkem jsou pak slovesné osobní koncovky. (O kategorii slovesné osoby viz IV 1 E 2.1.)

3.1.1.1 Vztah mezi zájmeny 1. a 2. os. se chápe jako vztah bližší a vzdálenější deixe. Zájmena 1. a 2. os. jsou v komunikačním aktu nezaměnitelná se substantivy, naproti tomu zájmeno 3. os. si se substantivy konkuruje, je alternativní. Toto zájmeno má charakter pronominální náhrady substantiva - lze u něj hovořit o zástupné funkci (pravidla tzv. pronominalizace viz 3. M 2.2.1.1.1).

Další rozdíl mezi zájmeny 1. a 2. os. na jedné straně a mezi zájmenem 3. os. na straně druhé je v jejich předmětné vztaženosti. Zatímco zájmena 1. a 2. os. se vztahují téměř výlučně k osobám - lidským bytostem (s výjimkou používání

zájmena 2. os. pro zvířata a 1. i 2. os. u personifikací, antropomorfně), zájmeno 3. os. označuje živé bytosti (tj. lidské bytosti a zvířata) a věci/jevy.

Zájmeno 3. os. má tedy dosti odlišný charakter od zájmen 1. a 2. os. Liší se ostatně i referenčně: zájmena 1. a 2. os. ukazují ke skutečnosti (k jejím specifickým jevům, tj. k účastníkům komunikace), zájmeno 3. os. především k pojmenování nejrůznějších jevů skutečnosti v textu. Tím, i dalšími vlastnostmi, je naopak blízké substantivně užitému (transponovanému) zájmenu *ten* (v kontextově deiktickém významu). (O uplatnění zájmena 3. os. i zájmena *ten* jako prostředků textové koheze viz 3. M 2.2.1.1.1.)

3.1.1.2 Základní rozložení vztahů mezi jednotlivými komunikačními osobami a jejich označeními, osobními zájmeny, je v zásadě pevně dáno (1. os. sg *já* označuje mluvčího daného komunikačního aktu, 1. os. pl *my* označuje společenství živých bytostí nutně zahrnující mluvčího, popř. označuje kolektivního mluvčího; 2. os. sg. *ty* označuje adresáta (posluchače) daného komunikačního aktu blízkého (příbuzensky, společensky) mluvčímu (tj. při tzv. tykání); 2. os. pl *vy* označuje společenství nejméně dvou adresátů daného komunikačního aktu, popř. označuje (ze zdvořilostních důvodů) jediného adresáta (při tzv. vykání); 3. os. sg m. *on*, ž. *ona*, s. *ono*, pl m. živ. *oni*, než. a ž. *ony*, s. *ona* označuje živou bytost (mimo mluvčího i adresáta) nebo věc, o které už byla řeč nebo která se vyrozumívá ze souvislosti). (Srov. též IV 1 E 2.1.4.)

Dosti často ovšem dochází při označování jednotlivých osob komunikace k záměnám rolí, k posunům, buď jen pokud jde o kategorii čísla (viz zde 4.1.1.2 a IV 1 E 2.2), nebo i pokud jde o kategorii osoby (viz 3. F 3): např. *my* za *ty* (*Tak co nás trápí/bolí?* = *tě*; lékař k pacientovi-dítěti), *oni* za *vy* (*Já se dřu a oni si tady hrajou karty* = *vy* si hrajete ...). Běžné bývalo dříve tzv. onikání, popř. onkání, tj. v podstatě dnešní vykání, popř. tykání. Tyto záměny, posuny - kromě kodifikovaných - jsou většinou motivovány stylisticky; jsou možné zpravidla jen v mluvených projevech (a při stylizaci těchto projevů v literatuře), neboť mimo příslušnou komunikační situaci by mohla snadno vzniknout nejasnost, o koho vlastně jde. Taková nejasnost leckdy vznikne i bez záměny při neregulérním použití zájmena 3. os. (O používání zájmena 3. os. viz 3. M 2.2.1.1.1.)

3.1.2 Zvratné zájmeno osobní

Zvratné zájmeno osobní - reflexívum (substantivní zájmeno *se*) vyjadřuje ve větě identitu původce děje a objektu tímto dějem zasahovaného. Reflexívum *se* je nesamostatná, syntakticky podmíněná alternanta osobních zájmen, ukazující v konkrétních syntaktických podmínkách k participantu v roli subjektu

(proto samo nemá nominativ) nebo k jinak vyjádřenému agentu, popř. nositeli děje/stavu v začleněné propozici: *Učeš se pořádně! Půjčil jsem si pěknou knížku. Nařídil dětem vyčistit si zuby.* Používání zvratného zájmena podléhá syntaktickým pravidlům (viz 3. M 2.2.1.1.1).

Jestliže místo *se, si* není možno dosadit příslušné zájmeno osobní, nejde již o zvratná zájmena: *usmál se, voda se třpytí, dobře se vyspěte, hračka se rozbila, chleba se peče, to se nesmí, sedni si* apod. (proti *umyla se* × *umyla mě*).

3.1.3 Přivlastňovací zájmena osobní

Přivlastňovací zájmena osobní - posesíva (adjektivní zájmena *můj* (k *já*), *tvůj* (k *ty*, atd.), *náš, váš, jeho, její, jejich*) identifikují v podmínkách konkrétní komunikace buď mluvčího, nebo adresáta, nebo předmět komunikačního aktu jako vlastníka objektu, k němuž ukazují. („Vlastník" je zde míněn v širokém smyslu - stejně jako je v širokém smyslu užíváno názvu „přivlastňovací" pro zájmena i adjektiva; je to živá bytost nebo věc (jev), jimž je prostřednictvím posesíva něco přivlastňováno, ale také přisuzováno: *moje auto; vaše jméno; jeho mínění* ap.)

3.1.3.1 Posesíva jsou zájmena s komplexnější funkční strukturou, jaká je ovšem společná všem výrazům adjektivním, jež někomu/něčemu přivlastňují (nejde však o typ *psí*). V jedné výpovědi se totiž kondenzují vlastně dvě propozice, při „homonymii" i více: např. výpověď *Na stěně visí můj obraz* odpovídá propozicím ‚Na stěně visí obraz' a (a) ‚Obraz patří mně', (b) ‚Obraz malovaný mnou', (c) ‚Obraz představující mne'. (Takováto „homonymie" přivlastňovacího zájmena je vlastní i přivlastňovacím adjektivům; mohou platit buď všechny varianty zároveň, nebo (a) a (b), nebo (a) a (c), nebo (b) a (c).)

3.1.3.2 Speciální významovou složkou posesív je vyjadřování vztahu přináležitosti, těsného, často citového. (Tento význam je u zájmenných posesív výraznější než u posesívních adjektiv: *můj přítel/kadeřník; tvoje známá; náš předseda/ředitel; To není jeho typ. Pivo, to je tvoje!*)

3.1.4 Přivlastňovací zájmeno zvratné

Přivlastňovací zájmeno zvratné - posesívní reflexívum (adjektivní zájmeno *svůj*) vyjadřuje identitu agentu/nositele děje a vlastníka objektu tímto dějem zasahovaného. Toto zájmeno je alternantou osobních zájmen přivlastňova-

cích, nejčastěji nesamostatnou, syntakticky podmíněnou; užívá se v konkurenci s nimi (viz 3. M 2.2.1.1.1): *Uklid' si své věci. Udělali si svou práci a odešli. Chci žít ve své vlasti.* V různých ustálených spojeních funguje i bez zřetele k syntaktickým podmínkám, „samostatně": *Dej to zpátky na své místo. Svého času jsem ti půjčila 500 Kčs.*

3.2 TŘÍDY DEIKTICKÝCH SLOV SPJATÉ DEIXÍ V ÚZKÉM SMYSLU

Většina těchto slov vychází z lexikálního kořene *t-*, menší část pak z kořenů *s-*, *on-*; všechny tyto kořeny nesou právě význam vlastní deixe.

Řadíme sem (1) demonstrativa a (2) vlastní identifikátory.

3.2.1 Demonstrativa - ukazovací zájmena, příslovce a číslovky

Funkcí těchto slov je identifikace skutečně „jen" ukazováním, a to ukazováním dvojího druhu: buď ukazují ke skutečnosti (k živým bytostem nebo věcem, příznakům, okolnostem nebo kvantům) přímo, zpravidla i s pomocí gesta, v konkrétních podmínkách komunikační situace, z pozice mluvčího - to je ukazování v nejužším slova smyslu, deixe situační, exofora, nebo skutečnost identifikují v rámci textu, „vnitrotextově": ukazují k jejímu pojmenování v (kon)textu - to je deixe kontextová, endofora. Kontextová deixe je buď anaforická, anafora, nebo preparativní (kataforická), katafora. Situační deixe slouží prostorové (popř. časové) orientaci (z perspektivy mluvčího dané komunikační situace), kontextová deixe (vnitrotextové odkazování) pak organizaci textu - vyjadřování textových souvislostí (viz o ní podrobně 3. M 2.2.1.1.1).

3.2.1.1 Soustava demonstrativ je v zásadě vybudována na vztazích prostorové vzdálenosti od mluvčího, na principu „mluvčímu bližší-vzdálenější". Jsou to dvojice výrazů s různými (a různě četnými) variantami a synonymy:

tento/tenhle/tenhleten/tadyhleten/tuhleten - onen/tamten/tamhleten
takovýto/takovýhle/tadyhle takový apod. - *tamhle takový/onaký*
tady/tadyhle/tu/tuhle/zde - tam/tamhle/onde
sem/semhle - tam/onam
tudy/tudyhle/tadytudy/tadyhletudy - tamtudy/tamhletudy/onudy/onady
odsud/odtud - tam
odtamtud/tamodtud/tamodsud - sem

(Varianty existující v běžně mluvené češtině nebo nářečích, např. *tendle, tudlencten, tudyma* apod., se zde neuvádějí.)

Varianty pro vyjádření blízkosti mluvčímu jsou významově totožné a odlišeny stylově, varianty a synonyma pro vyjádření vzdálenosti od mluvčího bývají odlišeny stylově i významově.

Většina variant je vytvořena skládáním. Základní komponenty složenin (pokud jsou identifikovatelné) jsou stylově neutrální, připojené složky dodávají celku složeniny buď ráz mluvenosti: složka *-hle* (*tenhle, takovýhle, semhle* atd.), nebo ráz neutrální až výrazné spisovnosti: složka *-to* (*tento, takovýto*). Zároveň jsou tyto složky odlišeny co do výraznosti deixe: hovorová složka *-hle* je výrazněji (přímo) ukazovací než složka *-to*. Nejvýrazněji ukazovací jsou pak složeniny z více komponentů: *tenhleten, tadyhletudy* apod.

Významové odlišení variant a synonym pro vyjádření vzdálenosti od mluvčího je rovněž dáno rozdílem ve výraznosti ukazování. Varianty s *-hle* (*tamhleten, tamhletudy* atd.) proti variantám bez něho (*tamten, tamtudy* atd.) bývají spojeny s přímým ukazováním a v kontextové deixi se jich příliš nepoužívá. Synonyma s kořenem *on-* jsou slaběji ukazovací a primárně jsou kontextově deiktická; zároveň jsou i poněkud knižní.

3.2.1.2 Za jistou obdobu prostorové deixe je možno považovat „deixi" časovou: blízkost = současnost, vzdálenost = minulost, popř. i budoucnost: *teď/nyní - tehdy/tenkrát/onehdy/ondy - potom/pak/poté*.

3.2.1.3 Soustava demonstrativ zahrnuje - vedle dvojic rozlišujících prostorovou a časovou blízkost a vzdálenost mluvčímu - ještě několik jednotek v tomto ohledu neutrálních: zájmeno *ten, takový*, zájmenné příslovce *tak - takto/takhle* (s odlišením pro kontextovou a situační deixi), *proto*, a zájmenné číslovky *tolik - tolikhle* (rovněž rozlišené), *tolikátý, tolikrát* a další.

3.2.1.3.1 Zájmeno *ten* především funguje v kontextové deixi (*Nechala jsem v krámě koženou peněženku, vrátila jsem se tam asi za deset minut, ale ta peněženka už byla pryč*). Uplatňuje se ovšem i v deixi situační: *Vynes to smetí!* (při podávání odpadků). S jeho „neutrálností" souvisí mnohá jeho další užití, zejména ve významu zdůrazňujícím, zesilujícím, vytýkajícím, expresívně: *Nepřeje mi ani tu nejmenší radost. Ta voda je dneska bezvadná. Těch květin všude!*

Existuje dvojí typ zájmena *ten* co do přízvučnosti: (a) nepřízvučné *ten* - uplatňuje se v anaforické funkci, (b) přízvučné *ten* - funguje kataforicky (*Dostane to ten z vás, který si to nejvíc zaslouží*).

Zájmeno *ten* se často objevuje v substantivní pozici - transponuje se v typ

A' *(Byla jsem u náměstka a ten od nás požaduje...)* a dostává se tak do funkční blízkosti zájmena 3. os. *on*. (O funkční transpozici zájmena *ten* a zvláště pak *to* viz 1.3.2 a 4.2.)

3.2.1.3.2 Zájmeno *takový* ukazuje rámcově na vlastnosti a vyjadřuje jejich shodu/podobnost (dostává se do blízkosti identifikátoru *tentýž*) a expresivně zesílení: *Máš taky takovou koloběžku (jako já)? Kdybys nebyl takový (dobrák), mohli jsme už mít aspoň auto. To je takový darebák, že by snad dokázal i někoho zabít* (kataforické použití - *takový* je přízvučné). - *Já mám takový hlad!* (s přízvukem větným).

3.2.1.4 „Neutrálních" a některých dalších demonstrativ se speciálním způsobem využívá kataforicky v preparativní funkci: bývají formálním prostředkem charakterizace vedlejších vět jakožto odkazovací členy tzv. korelativních spojení (v této funkci nejsou větnými členy): *Nevěděl jsem o tom, že tam půjdeš. Udělej to tak, aby byli spokojeni. Ten, kdo to vzal, by se měl přiznat.*

3.2.2 Vlastní identifikátory

Vlastní identifikátory (někdy řazené mezi tzv. vymezovací zájmena, limitativa) *týž/tentýž, ten samý, tamtéž*, popř. *taktéž, tolikéž* jsou identifikačními prostředky ve vlastním smyslu, tj. prostředky vyjádření totožnosti reference. *Týž/tentýž* a *ten samý* vyjadřují (a) identitu jednoho a téhož objektu v různých okolnostech *(Měla na sobě tytéž šaty jako včera), tamtéž* vyjadřuje identitu míst: *Bližší údaje viz tamtéž* (= na stejném místě), (b) příslušnost dvou objektů k témuž druhu, identitu klasifikačních vlastností (ve smyslu ‚stejný, shodný'): *Mám tytéž šaty jako Jana.* Vlastní ukázání deiktickým slovem bývá doprovázeno (ne ovšem vždy explicitně) srovnáním nebo jiným bližším určením (identifikace je vlastně nepřímá): *Žádají tytéž platy, jako mají horníci. Nemáme všichni tytéž schopnosti. Vyprávěl mi týž příběh, který jsem mu vyprávěl nedávno já. Když dva dělají totéž, není to totéž. Ubytování v hotelu, stravování tamtéž.*

Další deiktické výrazy této řady, *taktéž* a *tolikéž*, mají dnes jen význam ‚také', ‚rovněž'.

Hovorovou obdobou identifikátoru *týž/tentýž* je lexikalizované spojení (sousloví) *ten samý*. Je u něj výrazněji uplatněna deiktická složka (*Já s tím mám ty samé zkušenosti (jako vy). Jela jsem tím samým vlakem jako oni. Stanovali jsme na tom samém místě jako loni* (= tamtéž)).

3.2.2.1 K deiktickým slovům - identifikátorům vlastním by bylo možno, pro úplnost dialektického pohledu na skutečnost, volně přiřadit „negativní identifikátory" (alterátory) *jiný, jinde, jinam, jinudy, jindy, jinak*. Je ovšem třeba si přitom uvědomit, že tyto výrazy ve skutečnosti působí mimo rámec deiktické identifikace: nevyjadřují (tak jak je to základní funkcí deiktických slov) identitu - ztotožnění, nýbrž rozlišení, tedy vlastně neidentitu. Totéž platí o výrazu *druhý* (v témž významu), a tím spíše např. o „plně" sémantických adjektivech *odlišný, různý* apod. (Takové výrazy už jsou velmi vzdáleny funkčnímu rámci deiktických slov.)

3.3 TŘÍDY DEIKTICKÝCH SLOV NEURČITÝCH A URČITÝCH

U zbývajících tříd deiktických slov (tj. interogativ a relativ, indefinit, negativ a totalizátorů) jsou relevantní dva významové protiklady: jednak určitost (určenost) - neurčitost (neurčenost), jednak kvantifikovanost - nekvantifikovanost; tyto protiklady se nekryjí. Neurčitá jsou interogativa, relativa a indefinita, určité jsou totalizátory a negativa. Kvantifikovanost charakterizuje totalizátory, negativa a indefinita; u indefinit je to kvantifikovanost (kvantifikace) neurčitá, u totalizátorů a negativ určitá.

Většinu deiktických slov všech těchto tříd (kromě totalizátorů) charakterizuje jejich založení na slovních kořenech *k(d/t)-*, popř. *kud-, c-/č-, jak-*, kterým se obvykle připisuje významový rys ‚otázkovost' (interogativnost).

3.3.1 Třídy deiktických slov neurčitých

(1) interogativa a relativa, (2) indefinita

3.3.1.1 Interogativa (výrazy tázací) a relativa (výrazy vztažné). - Tyto dvě třídy zahrnují jednak výrazově totožné prostředky: substantivní zájmena *kdo, co* (+ podoby *nač, zač*), adjektivní zájmena *jaký, který, čí*, zájmenná příslovce místa *kde, odkud, kudy, kam*, času *kdy, odkdy, dokdy, nakdy* a spojení *jak dlouho* apod., způsobu *jak, kterak*, příčiny *proč, nač, zač* a zájmenné číslovky *kolik* (+ *kolikátý, kolikerý, kolikrát* atd.), jednak je v každé z nich několik prostředků vlastních, specifických.

Pouze interogativní jsou expresívní výrazy s komponentem *-pak: kdopak, copak, kterýpak, jakpak* atd. a s komponentem *-že: cože, jakže*, popř. i *kdeže, kdyže* atd. (Tato expresívní interogativa se používají zejména v mluvených projevech.)

Pouze relativní (relativa tantum) jsou jednak zájmena - především *jenž* (knižnější obdoba neutrálního *který*), dále (rovněž spíše knižní) přivlastňovací

relativa *jehož, jejíž, jejichž,* a absolutivní *což,* (knižnější) *kdož* a *kterýžto,* jednak zájmenná příslovce *dokud, pokud, načež,* knižnější *pročež, začež* a zájmenná číslovka *nakolik.* - Výrazově shodná s indefinity jsou relativa zakončená na *-koli(v):* např. *cokoli(v), kdokoli(v), kdekoli(v), kamkoli(v), kdykoli(v), kudykoli(v).*

3.3.1.1.1 Interogativa implikují a signalizují neurčitost (neurčenost), nerozčleněnost, nekonkrétnost, neznámost individuální charakteristiky nebo množství toho, k čemu ukazují (tj. lidských bytostí (osob) - *kdo,* věcí/jevů (ne-osob) - *co,* statického příznaku - *jaký,* individualizujícího příznaku - *který,* příznaku přináležitosti - *čí,* místní okolnosti - *kde* atd.), a zároveň vyjadřují - nezbytně ve spojení se specifickými prostředky intonačními nebo grafickými (otazníkem) - apel k odstranění této neurčitosti. Fungují takto v tzv. doplňovacích otázkách. *(Kdo to udělal? - Tonda. Jaká barva se ti nejvíc líbí? - Modrá. Který z vás chce jet? - Já. Kam šla Věra? - Do biografu.)*

Existuje i užití interogativ bez apelu k odstranění neurčitosti, tedy v „čistě neurčitém" netázacím významu: *Pokud jsem komu ublížil, ať mi to promine. Nemám co dělat, kde spát, kam jít.* Vyskytuje se hlavně v ustálených obratech.

3.3.1.1.2 Relativa se poněkud vymykají ze soustavy deiktických slov tím, že mají navíc vnitrotextovou, gramatickou funkci spojovací: slouží jako prostředky spojování vět. Od spojek se liší tím, že jsou plnoprávnými větněfunkčními složkami (větnými členy) dominovaných vět, které připojují k větám dominujícím. Vedle specifické spojovací funkce si totiž uchovávají funkci identifikační spjatou mj. s větným členstvím. Zároveň zčásti sdílejí též funkci interogativ - relativa rovněž implikují neurčitost, nekonkrétnost, neapelují však na její odstranění.

Po této stránce lze lišit užití relativ na jedné straně v tzv. nepřímých otázkách, tj. ve větách dostávajících se do závislosti na nadřazené větě transformací přímé otázky: tady zůstává ona neurčitost relevantní; nežádá se její odstranění, ale implicitně se konstatuje *(Ptal se, kde je Národní divadlo;* někdy se v těchto případech nemluví o relativech, ale o interogativech), a na druhé straně v dominovaných větách skutečně relativních, vznikajících jako rozvíjející větný člen: zde se neurčitost dostává na zadní plán díky vztahu relativa k dominujícímu členu ve větě nadřazené *(Pes, který štěká, většinou nekouše).*

V poslední době se stále častěji užívá ve funkci relativa *který* absolutivní nesklonné *co,* popř. příslovce *jak (Spolužačka, co s ní sedím v lavici, dostala žloutenku. Ten známý, co bydlí ve Špindlu, jak k němu jezdíme na dovolenou, se asi bude stěhovat).* Užití relativa *co* je hovorové, tedy spisovné, užívání relativa *jak* příslušelo zatím spíše obecné češtině, i ono však stále více proniká

do češtiny hovorové. Ve větách, kde *co* nebo *jak* jsou použity místo *který* stojícího v jiné než nominativní pozici, je třeba doplnit potřebné morfologické údaje prostřednictvím zájmena *on* v příslušném pádě, rodu a čísle (srov.: *spolužačka, co s ní sedím; známý, jak k němu jezdíme*).

3.3.1.2 Indefinita jsou nejpočetnější třídou deiktických slov. Jsou v podstatě vybudována na základních výrazech s tzv. tázacími kořeny *(k-, kd-, kt-, kud-, c-, č-, jak-)* – *kdo, co, jaký, který, čí, kde, odkud, kudy, kam, jak;* k nim se připojují různé komponenty: *ně-, -si* a další (viz dále).

U indefinit je v porovnání s interogativy zmnožena implicitní složka neurčitosti právě těmito komponenty s explicitním významem různě modifikované neurčitosti. Jde v podstatě o neurčitost, neurčitelnost, nekonkrétnost vědomou, konstatovanou, nebo i záměrnou, mluvčí nic bližšího, konkrétnější údaj (pojmenování) buď nezná, nebo mu na něm nezáleží, nemá o něj zájem, popř. jej zná, ale z nějakých důvodů jej neuvádí, nechce uvést (a uvádí právě jen rámcové ukázání k němu) apod.

Základní řada indefinit má (prefixální) komponent *ně-*, nesoucí význam „prosté" neurčitosti (*někdo, něco, ... odněkud, ...*; číslovky *několik, několikerý* atd. označují zúženě pouze „neurčité malé množství"); sufixální komponent *-si* má význam neurčitosti, neurčitelnosti poněkud zdůrazněné, vědomé, popř. s významem neznámosti jen předstírané – mluvčí nechce, nemůže apod. vyjádřit se pregnantně *(V kterési knížce jsem se dočetl ...)*, komponent *-koli(v)* vyjadřuje libovolnost, namátkovost, popř. lhostejnost, bezvýznamnost apod., pokud jde o výběr z množství *(Můžeš si vzít cokoliv, co se ti zlíbí)*, komponent *lec-, leda-, všeli-* má význam neurčitosti zdůrazněné, rozmanitosti, mnohosti bez výběru, lhostejnosti (též se znevažujícím, zlehčujícím expresívním odstínem, zvl. u *leda-*; u *všeli-* někdy hanl.): *To může znamenat leccos/ledacos. Nakoupil všelijaké zbytečnosti;* složené (spřažené) výrazy typu *bůhvíkdo (čertví-, pánbůhví-, kdo(ž)ví-, nevím-)* nesou význam neurčitosti expresívně zesílené, zdůrazněné, až nadměrnosti – velké významnosti, nebo naopak bezvýznamnosti, někdy též se znehodnotivým odstínem: *Chtěl by nevímco.* (Vazba těchto výrazů je dosti volná – uplatňují se i v „rozložené" podobě: *Kdoví, kdy přijde* ap.) Další typy indefinit mají zřetelný význam neurčité kvantifikace (pohybující se blízko mezních hodnot): *sotvakdo, zřídkakdo* = ‚téměř nikdo'; – *málokdo;* – *kdekdo* = ‚téměř každý'. (Kvantitativní složce indefinit je též věnována pozornost v 3.3.3.)

Jednotlivé typy indefinit jsou odlišeny i stylově: zcela neutrální je základní typ s *ně-* (kromě zesilujícího, zdůrazňujícího expresívního užití s větným přízvukem: *To bylo něco! Ty jsi mi nějaký hrdina!*), dále typ s komponentem *-koli(v);* indefinita s komponentem *-si* se uplatňují spíše v psaném jazyce – s výjimkou oblastního (mor.) užití neutrálního; ostatní typy nesou větší či menší náboj expresivity – zesílení, zdůraznění, odstín hanlivosti apod.

3.3.2 Třídy deiktických slov určitých

(1) totalizátory, (2) negativa

Jednotky obou těchto tříd označují krajní množství (totálnost nebo nulovost) toho, k čemu ukazují: živých bytostí, věcí atd.

3.3.2.1 Totalizátory *(všechen, vždy, všude, všudy, veškerý, každý, pokaždé, oba, sám)* bývají řazeny mezi tzv. vymezovací zájmena, limitativa (spolu s výrazy *týž/tentýž, ten samý, tamtéž* atd., tj. s vlastními identifikátory), označují se též jako totální identifikátory a lze je tudíž považovat za (pronominální) kvantifikátory.

Výrazově jsou různorodé a liší se i významově. *Všechen (vždy* atd., i *veškerý)* a *každý* jsou v jistém smyslu kladné protějšky deiktických slov popírajících existenci/výskyt bytostí, věcí atd., tj. negativ, a vyjadřujících tedy implicitně kvantitativní význam nulovosti. Tyto totalizátory, jakožto slova označující totalitu, úplnost množství bytostí, věcí atd., mající zevšeobecňující význam, probíráme mezi deiktickými slovy a ne mezi číslovkami zejména pro dialektickou úplnost pohledu. Totéž platí i o zájmenné číslovce *oba, obě, obé,* neboť rovněž označuje totalitu, celek, celost, úhrnnost, byť jde jen o dva členy.

Též zájmeno *sám/samý* lze považovat za totalizátor: *sám* sice vyjadřuje omezení, ale právěže totální: jedinec je zároveň totalitou. (*Zařídím si to sám* - tj. mimo mne už nikdo jiný.) Totéž se vztahuje i na dlouhý tvar *samý: Nemůžeš chtít samé dobroty* - tj. jen dobroty a nic jiného. Srov.: *Na naší škole jsou jen samé učitelky* má smysl ‚všechny naše učitelky jsou ženy'.

Výrazy *všechen* (atd.), *veškerý, každý, oba* označují tedy totálnost bez výjimky *(Svátek všech dětí. Každá nepravost se vymstí). Všechen* se liší od *každý* tím, že *každý* pojímá bytosti nebo věci souhrnně (jako úplný soubor, celek) a zároveň jednotlivě, ukazuje tedy rozčleněně, jednotlivě ke všem jednotkám celku, zatímco *všechen* ukazuje k celku sice rovněž souhrnně, ale bez zřetele k jeho členění. - *Každý* se používá zpravidla v sg, jen u pomnožných a s výrazy obsahujícími číslovku určitou se užívá i v pl: *Každý účastník musí mít povolení. Každá kamna dobře nehoří. Ledničku se má rozmrazovat každých 14 dní.*

3.3.2.2 Negativa (negátory) jsou založena stejně jako indefinita a na rozdíl od totalizátorů převážně na základních výrazech s tázacími kořeny: *nikdo, nic, ničí, nijaký, nikde, odnikud, nikudy, nikam, nikdy, nikterak, pranic; žádný, nižádný.* U zájmena *nijaký* převládá specializovaný význam ‚nevýrazný', ‚neurčitý' *(Polévka měla takovou nijakou chuť),* v jeho primárním významu se používá *žádný.*

Negativa vyjadřují vlastně protiklad totálnosti, tj. nulovost, totální negaci – popírají, vylučují existenci/výskyt bytostí, věcí atd. Činí to u nich záporka *ni-*; základy *-kdo, -co* atd. ukazují rámcově k osobám, ne-osobám (věcem) atd., jejichž účast v ději, výskyt apod. se (záporkami) popírá: *Nikdo se nekoupal, protože byla zima. Tohle už nikdy nedělej!*

Pro užívání negativ platí pravidla tzv. totální negace. (Srov. 3. E 2.)

3.3.3 Charakteristika kvantifikačních významů u indefinit, totalizátorů a negativ

(Tato charakteristika se provádí na příkladu zájmen řady *kdo*, neboť zde je problematika nejkomplexnější.)

Všechna deiktická slova těchto tříd (zejména zájmena) implikují více či méně výrazný a relevantní významový kvantitativní komponent. Kvantovanost se pohybuje v rámci mezních hodnot (nulovost – totálnost).

nikdo/žádný · sotvakdo · zřídkakdo · málokdo	*kdekdo · každý/všechen*
někdo · kdosi · kdokoli · bůhvíkdo atd.	*leckdo/ledakdo · všelikdo*

(V prvním řádku jsou uvedena zájmena, u nichž je označování množství relevantním významovým komponentem (u *všechen/každý* a *žádný* komponentem konstitutivním).)

nikdo/žádný – vyloučení celého množství bez výjimky
sotvakdo – (téměř) nikdo, (téměř) žádný; nepatrné, až nulové množství
zřídkakdo – nepatrné množství, méně než *málokdo*
málokdo – malé množství
kdekdo – (téměř) každý, (téměř) všichni; téměř maximální množství
všechen/každý – zahrnutí celého množství bez výjimky

(V druhém řádku jsou uvedena zájmena, u nichž je označování množství implikováno, není však základním významovým komponentem – převažují, převládají jiné významy.)

někdo, kdosi – jedinec, neznámý, neurčitý, neurčitelný (i záměrně)
kdokoli – výběr jedince z množství, je lhostejno kdo
bůhvíkdo atd. – jedinec, lhostejno nebo neznámo kdo – zdůrazněna je nedůležitost výběru z množství
leckdo/ledakdo – větší množství, s důrazem na různosti a mnohosti bez výběru
všelikdo – větší množství, s důrazem na různosti a mnohosti bez výběru

3.4 TŘÍDY DEIKTICKÝCH SLOV PO STRÁNCE STYLOVÉ

3.4.0 Vedle neutrální, stylově bezpříznakové základní soustavy deiktických slov existuje dosti početná vrstva stylově příznakových variant. Pro některé třídy deiktických slov (demonstrativa, interogativa) jsou stylové dublety nebo synonyma víceméně pravidlem: *tento/tenhle; co/copak; tentýž/ten samý; onen/tamten; zde/tady.* Jedna varianta tu bývá buď stylově neutrální, nebo poněkud knižní (ta je charakteristická pro psaný jazyk), druhá hovorová, popř. hovorově expresívní, příznačná pro jazyk mluvený. Někdy existují i vícečlenná seskupení: *jenž* (poněkud knižní)*/který* (neutrální)*/co* a *jak* (hovorové).

3.4.1.1 Vzhledem k vysoké textové frekvenci a zároveň malému počtu deiktických slov v jazykovém systému i vzhledem k tomu, že jde často o dosti krátká slůvka bez slovotvorných souvislostí s ostatní slovní zásobou, existuje poměrně značné množství výrazových modifikací, variant zejména v hovorové vrstvě spisovného jazyka a v jazyce běžně mluveném (v obecné češtině) i v nářečích. Např. *tendlecten, tuten, támdleto, vocamcaď, teďka/teďko/teďkon/tejďkon* atd., *tudyma, doposaváde, všade* apod.

3.4.1.2 Ukazování (zejména situační - v mluveném projevu) vcelku kratičkými slovíčky bývá nevýrazné, nenázorné; doplňuje se tedy různými komponenty (*-hle, -to, -že, tady-, tamhle-, pra-* ap., u interogativ *-pak*, u indefinit celou škálou různě významově modifikujících složek, např. *kde-, lec-/leda-, všeli-, (pán)bůhví-, čertví-, nevím-, sotva-* apod.). Za významný motiv je tu možno považovat právě snahu po větší výraznosti, důrazu, názornosti apod. Tímto způsobem dostávají příslušné výrazy expresívní zabarvení.

3.4.1.3 Mezi deiktickými slovy existuje i vrstva výrazů charakteristických spíše jen pro psaný jazyk, až knižních (mnohdy jde i o slova zastaralá). Např. *an, kdož, kterýžto, nižádný, všeliký, kterak, pročež, začež*, výrazy s komponentem *-si, -to* apod. Některá z takových slov bývají používána též s humorným, žertovným záměrem, podobně jako např. knižní a zastaralé spojky - *anžto, anobrž* apod. (srov. IV 1 H).

4 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY ZÁJMEN

Zájmena, jádro nástavbového slovního druhu pronominalia, disponují v zásadě týmiž gramatickými prostředky jako příslušné základní slovní druhy, tj. prostředky jmennými, rodem, číslem a pádem. Není tomu však u všech zájmen stejně: jiná je situace u zájmen substantivních a jiná u zájmen adjektivních. Zatímco adjektivní zájmena v tomto ohledu vykazují plnou shodu s adjektivy, substantivní zájmena se v mnohém od vlastních substantiv liší. Téměř plná shoda je v pádovém systému; pokud však jde o rod a číslo, vyskytují se větší či menší odlišnosti (modifikace) oproti substantivům u všech substantivních zájmen. U některých zájmen zcela chybějí prostředky rodu; absence rodu pak zakládá dělení zájmen právě podle rodovosti: na zájmena bezrodá a rodová.

4.1 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY SUBSTANTIVNÍCH ZÁJMEN

Soubor substantivních zájmen zahrnuje především tzv. zájmena bezrodá - osobní zájmena 1. a 2. os. a zájmeno zvratné, dále zájmena s určitými příznaky rodovosti - *kdo, co* + jejich deriváty (jejich seznam viz IV 2 C), a konečně rodové zájmeno *on*.

4.1.1 Rod, číslo a pád u zájmen bezrodých *(já, ty, my, vy, se)*

4.1.1.1 Bezrodá zájmena, jak už napovídá jejich název, nedisponují diferenčními prostředky pro lišení rodu; jsou rodově neutrální. U postponovaného shodného přívlastku i v predikátu k nim rod diferencován je *(já ubohá; ty jsi chytrý; má dost starostí se sebou samým/samou; my jsme tam nebyly; vy to zvládnete sami)*, zpravidla v souladu s přirozeným rodem (pohlavím) příslušných živých bytostí. Střední rod se tu uplatňuje jen výjimečně; srov.... *bodejť jsi jen trochu málo, ty cikáně, mlčelo.*

4.1.1.2 Ani číselně nejsou bezrodá zájmena diferencována v obvyklém smyslu slova. Mluví se sice i zde o singuláru a plurálu (nikoliv ovšem u zvratného zájmena, kde je jen sg, viz dále), *my, vy* však nejsou běžné plurály k *já, ty* (ani výrazově, ani významově). Mezi *já-my* a *ty-vy* je v zásadě možné vidět protiklad jednost - nejednost, obsahem nejednosti tu však není větší počet (více než jedna) stejných singulárových jednotek jako u substantiv; obsah plurálových výrazů je komplexnější, uplatňuje se tu vztah inkluze. U *my* většinou nejde o třídu mluvčích, nýbrž o (rozmanitě strukturovanou) třídu jedinců, která nutně zahrnuje mluvčího. Může jít o vztah *já* + *ty, já* + *on, já* + *ty* + *on,*

já + vy, já + oni apod. (mluvčí vlastně hovoří za toto seskupení), anebo o tzv. kolektivního mluvčího (všichni zahrnutí jedinci se považují za mluvčí: *My pionýři základní devítileté školy v Praze 6 slavnostně prohlašujeme . . .*). U *vy* může jít o nerozčleněný kolektiv adresátů, nebo o vztah *ty* (1) + *ty* (2) . . ., *ty + on, ty + oni* atd.

Zájmena *my, vy* jsou někdy používána – vlastně v rozporu se svým plurálovým významem – k označení jednotlivců. Kodifikováno je tzv. vykání, tj. používání plurálového výrazu *vy* pro komunikaci s jednotlivým adresátem ze zdvořilostních důvodů (k vyjádření společenské úcty – asi v ten smysl, že význam množného čísla má větší váhu). U zájmena *my* je více funkčních variant podobného posunu; motivace je opět převážně stylová. Velmi výrazná je historická forma tzv. plurálu majestatiku v projevech panovníků (*My, císař rakouský . . .*). Velmi častý je tzv. plurál autorský nebo skromnosti (modestiae): *My si tento úkol neklademe, jde nám jen o . . .* (autor sám o sobě). Srov. též výklad osoby a čísla u sloves – IV 1 E 2.1 a 2.2.4. a v syntaktických výkladech zvl. 3. F 3.

Zvratné zájmeno *se, si* má pouze singulárové tvary (jde o specifické singulare tantum), ty však fungují i v plurálovém významu: *Umyj se! Už jsme se oblékli. Zatancujte si! Hněte sebou!*

4.1.1.3 Pouze pád bezrodých zájmen je téměř shodný se substantivním. Omezení, které ve srovnání se substantivy platí i zde, tj. absence tvarů vokativu, platí pro všechna zájmena vůbec, není to tedy specifikum zájmen bezrodých. Naopak, bezrodá zájmena mají právě tady proti ostatním zájmenům něco „svého": vokativní funkci. Mají ji dvě z bezrodých zájmen, 2. os. *ty, vy*: *ty ty ty! ty chytráku! vy darebáci!* je ovšem realizována tvarem N.

Zvratné zájmeno osobní *se* má i v oblasti pádu svou specifičnost: nedisponuje tvarem ani funkcí N. (Vzhledem k reflexivní funkci tohoto zájmena nemůže u něj N ani přicházet v úvahu.)

U zájmen 1. a 2. os. *(já, ty, my, vy)* je ještě jedna pádová specifičnost: v dativu se s těmito zájmeny často setkáváme ve výrazném expresívním užití, charakteristickém právě jen pro ně. Jde o tzv. dativ etický *(Tohle je mně/mi novina! To jsou nám věci/starosti! Tak ti nevím, co mám dělat! A ta princezna vám z ničeho nic začala marodit . . .)*, s afektivním významem, vyjadřující zájem mluvčího na ději nebo snahu vzbudit zájem u posluchače.

Podobně se u zájmena *se* uplatňuje specifický významový odstín v rámci dativu prospěchového. Jde o užití tohoto zájmena s významem ‚pohodlí a libosti': *Ti si tam žili jako bohové. Tak jsem si jen tak seděla a koukala . . .*

4.1.2 Rod, číslo a pád u zájmen *kdo, co* a jejich složenin

4.1.2.1 Zájmena *kdo, co* (+ jejich deriváty - dále nebudou explicitně uváděny, ale vždy půjde i o ně) mají na rozdíl od zájmen bezrodých určité výrazové rodové rysy (viz též IV 2 C).

U zájmena *kdo* je na základě analogie identifikovatelná rodová forma mužského rodu životného a té odpovídá i gramatická shoda (*Kdo to řekl?* - shoda mask.; *Koho jste tam viděli?* A = G, tj. příznak životnosti). U zájmena *co* lze s přihlédnutím k podobě N na *-o* (signalizující střední rod) a také na základě analogie identifikovat rodovou formu středního rodu, což je dotvrzováno gramatickou shodou *(Co se stalo?)*. V obou případech jde o rodovost substantivního typu, tj. o jednorodost.

Zájmeno *kdo* vyjadřuje svými příznaky mužského rodu životného specifický význam „osobovosti" (vztah k živým, a to lidským bytostem). Zpravidla nezahrnuje zvířata; jen výjimečně - při hlubším citovém vztahu nebo při neznalosti - se může vztahovat např. i ke kočce, psu apod.: *Kdo mi to zase rozkousal pantofel?* Zájmeno *co* vyjadřuje svými příznaky rodu středního význam neosobovosti, „věcnosti"; *co* se ovšem může vztahovat jak k neživému objektu, tak i k živé (ne však lidské) bytosti, srov. *Čím to píšeš, vždyť je to úplné poleno! Co se to tamhle plíží? To bude asi kočka.* Výrazové prostředky mužského a středního rodu jsou tu funkčně zapojeny mimo rámec svých obvyklých (u substantiv) významů.

4.1.2.2 Specifičnost rodovosti zájmen *kdo, co* je doprovázena i specifičností číselnou. Tato zájmena nedisponují tvarovými prostředky na odlišení jednotného a množného čísla, jsou jen singulárová (singularia tantum). Zájmeno *kdo* se však může vztahovat jak k jednotlivým bytostem, tak i k jejich většímu počtu *(Kdo to udělal? Kdo (vy) jste? Kdo jsou ti chlapci? Nevíte někdo, kde je Kateřina? Nikdo jsme o to nestáli)*, je tedy u něj možná jak singulárová, tak plurálová gramatická shoda. U zájmena *co* je sice v zásadě shoda singulárová, toto zájmeno má však velmi často souhrnný, zevšeobecňující, absolutivní předmětný vztah - podobně jako zájmena *to, všechno, totéž: Co se stalo? Co ti mám přinést* (= jakou věc i jaké věci)? *To není pravda. Nech všeho a pojď sem! Totéž si myslím já.* (Střední rod všech těchto zájmen charakterizuje specifický významový rys souhrnnosti.)

4.1.2.3 Lze tedy u zájmen *kdo, co* (stejně jako u zájmen bezrodých) konstatovat plnou shodu se substantivy pouze pokud jde o pád (a opět s výhradou, že zde není forma vokativu).

4.1.3 Rod, číslo a pád u zájmena *on (ona, ono, oni, ony, ona)*

4.1.3.1 Zájmeno *on* je zájmeno rodové, a to nikoliv v substantivním, nýbrž adjektivním smyslu: je tedy trojrodé, nikoli jednorodé. Souvisí to s jeho zástupnou funkcí: pro zastupování substantiv tří rodů má k dispozici tři rodové soubory (ve dvou číselně odlišných řadách). Rodovost (trojrodost) zájmena *on* má adjektivní charakter i významově: je pouze záležitostí shody, podobně jako je záležitostí shody rodovost u adjektiv; jde však o jiný druh shody. Rod (i číslo) jsou u zájmena *on* věcí shody kontextové, která se uplatňuje v podstatě jen u zájmen (a to u substantivního *on*, u substantivně užitých (transponovaných) zájmen adjektivních s funkcí zástupnou - *ten, onen*, a u adjektivních zájmen vztažných, která působí stejně jako zájmena zástupná samostatně, za hranicemi věty, k níž nebo k jejímuž členu se vztahují, nikoli uvnitř této věty). Je to shoda se zastupovaným jménem v rodě a čísle, ne však v pádu, na rozdíl od shody vnitrovětné, členské (atributivní): *Na Tondu nedej, ten už toho nasliboval! Málokdo je spokojen se jménem, které mu rodiče vybrali.*

4.1.3.2 V podstatě totéž, co o rodě, platí i o čísle u zájmena *on*: toto zájmeno disponuje singulárovými i plurálovými řadami tvarů s funkcí podobnou jako u adjektiv, tj. určovanou shodou, a to opět kontextovou. Např.: *Mluvila jsem s maminkou a ona mi říkala ... Ty brambory nenesu, už je neměli.*

4.1.3.3 Pouze prostředek pádu je u zájmena *on* skutečně substantivního charakteru, tj. samostatný, neshodový. Ani zde však není forma vokativu.

4.2 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY ADJEKTIVNÍCH ZÁJMEN

Adjektivní zájmena disponují gramatickými prostředky - rodem, číslem i pádem (bez vokativních tvarů) - v plné shodě s adjektivy. Mají také adjektivní shodu, tj. členskou, atributivní. Jestliže se však adjektivní zájmena transponují do funkce typu A^s nebo fungují-li jakožto relativa, nabývají relevantních vlastností shodných se substantivním zájmenem *on* (viz výše).

IV 1 D ČÍSLOVKY

0 Číslovky (numeralia) jsou jedním ze dvou nástavbových slovních druhů. Jejich sémantickým základem je kvantovost, vyjadřování množství (kvanta, kvantity).

Číslovky jsou slovnědruhovým prostředkem vyjadřování kvantovosti v širokém smyslu: kvantovost je zde (ve smyslu výrazovém i významovém) formována substantivností, adjektivností a adverbiálností. (Význam obecně pojaté kvantovosti formovaný substantivně, adjektivně nebo adverbiálně lze označovat jako kvantitativnost. Kvantitativnost je tedy slovnědruhově pojatá obecná kvantovost. Základním prostředkem vyjadřování kvantitativnosti jsou právě číslovky.)

1 FUNKČNÍ A DIFERENČNÍ CHARAKTERISTIKA ČÍSLOVEK

U číslovek lze zcela ve smyslu nástavbovosti rozlišovat primární a sekundární funkce (srov. tab. na s. 23). Tyto větněkonstitutivní funkce soustavu číslovek vnitřně strukturují.

Primární funkce číslovek

Q/S^{s} (subjekt/objekt): *Závodů se zúčastní asi sto/osm družstev. Koupil sto(vku) odznaků/deset piv.*

Q/A^{a} (shodný atribut): *Vítáme miliónténo návštěvníka. Mám s sebou jen dvě koruny. S padesáti korunami nevystačíš.*

Q/C^{c} (adverbiále): *Nemusíš to říkat dvakrát/stokrát/tolikrát.*

Sekundární funkce číslovek

Q/S^{a}, Q/C^{a} (neshodný atribut): *Hájíme zájmy miliónů (lidí). Plat nadvakrát je velmi rozumné zařízení.*

Q/S^v, Q/A^v, Q/C^v (predikativ): *Jedna a jedna jsou dvě. Náš reprezentant byl jedenáctý. Soutěžící byli jen tři. - Opakování bude nejméně desetkrát.*
Q/A^s, Q/C^s (subjekt/objekt): *Každý sedmý vyhrává. Čtyři nepřišli. Jednou neznamená vždycky.*
Q/S^c (adverbiále): *Pouštěli tam po deseti.*
Q/A^c (tradiční doplněk): *Skončil (jako) šestý. Pachatelé zahynuli dva.*

1.1 KVANTITATIVNÍ PRONOMINALIA

Slovní druh číslovek zahrnuje i takové třídy výrazů, v jejichž rámci je obecná kvantovost nejprve formována funkčním rysem deiktičnosti (pronominálnosti) a pak teprve substantivností, adjektivností nebo adverbiálností. Vznikají tak nejprve kvantitativní pronominalia v obecném smyslu, která pak prostřednictvím substančního, adjektivního a adverbiálního formování nabývají příslušných primárních a sekundárních funkcí - $Q/D/S^s$, $Q/D/A^s$... (např. *tolik, několik, kolikátý, oba, ...*).

1.2 DALŠÍ SLOVNÍ DRUHY VYJADŘUJÍCÍ KVANTOVOST

Slovní druh číslovek je hlavní, ale nikoli jedinou slovnědruhovou (znakovou) formou vyjadřování kvantovosti.

Sémantická báze obecné kvantovosti může být formována i jiným slovním druhem. Takové jsou zejména četné výrazy neurčitého množství, např. kvantitativní adverbia *trochu, moc, hodně*, adjektiva *předposlední, poslední* apod.

1.2.1 Vzhledem ke složité strukturaci nástavbového slovního druhu číslovek (zatím jde jen o strukturaci ve smyslu slovnědruhovém - vlastní sémantickou klasifikaci viz dále) a vzhledem ke vztahům číslovkového a nečíslovkového vyjadřování kvantových významů by bylo neadekvátní trvat na stanovení ostrých, neprostupných a statických hranic mezi číslovkami a ostatními slovními druhy.

Je proto třeba počítat i s tím, že týž výraz lze v textu hodnotit jednou jako číslovku, jindy již jako substantivum, adjektivum ap. (Srov. *pětka horolezců - základní pětka (hráčů) - pětka* ‚klasifikační stupeň' atd.) Touto cestou se pak vytváří oblast výrazů, které je možno chápat jako výsledek slovnědruhové transpozice slovotvorné směřující za hranice slovního druhu číslovek v rámci slovnědruhové soustavy jako celku: např. Q/S^s *stovka, desítka* → S^s *stovka, desítka*. Některé tyto systémové transpozice mají blízko k transpozicím funkčním (tento pojem srov. IV 1 - 1.2.2).

1.2.2 V oblasti plynulých přechodů mezi slovním druhem číslovek a základními slovními druhy se však také uplatňují procesy opačné, tj. směřující od kvantitativních významů vyjadřovaných přímo některým základním slovním druhem k charakteru číslovkovému. Jde o významy neurčitého kvanta, které jsou charakterizovány tvaroslovnými, deklinačními vlastnostmi příznačnými pro číslovky a navíc se stávají základem tvoření typicky číslovkových výrazů. Tyto vlastnosti mají zejména výrazy *mnoho, málo* – vyznačují se tvaroslovnými vlastnostmi typickými pro číslovky typu *pět* a *sto* a jsou i základem tvoření násobných číslovek (srov. *mnohokrát, mnohonásobný*, řidč. *málokrát*), proto je možno je považovat za číslovky.

1.2.3 Významnou specifickou vlastností číslovek týkající se struktury pojmenovací (resp. i slovotvorné) je to, že většina vyšších číselných hodnot se označuje kombinací číslovkových výrazů (nejčastěji se to týká číslovek základních). Většinou mají tato kombinovaná pojmenování povahu spojení slov *(padesát šest, padesát tisíc pět set devadesát)*. Taková pojmenování se nazývají kombinované číslovkové výrazy.

1.3 SLOVNĚDRUHOVÉ A NESLOVNĚDRUHOVÉ PROSTŘEDKY VYJADŘOVÁNÍ KVANTOVOSTI

Číslovky jsou základem celého souboru prostředků označování kvantových významů a hodnot v jazyce slovnědruhovým prostředkem. Tím jsou dostatečně dány hranice číslovek vzhledem k ostatním prostředkům označování kvantových hodnot a vztahů. Komplikované jsou funkční vztahy, včetně vztahů funkčních ekvivalencí, mezi slovnědruhovými a neslovnědruhovými prostředky označování kvantových hodnot. Vzhledem k povaze a zaměření tvaroslovných výkladů od výrazové k obsahové a funkční stránce lze však zde připomenout jen některé z nich. Za nejdůležitější je třeba považovat vztahy mezi slovním druhem číslovek a gramatickým prostředkem čísla, zejména vlastnosti tzv. podstatných jmen nepočitatelných (hromadných a pomnožných) z hlediska jejich spojovatelnosti s číslovkami (srov. IV 1 A 3.2), dále vztahy slovního druhu číslovek a zájmen k prostředkům vyjadřování kvantifikace v rámci teorie delimitace (srov. zvláště 3. F 6).

Celá oblast označování kvantových vztahů a hodnot v jazyce je ovšem podstatně širší; patří sem např. prostředky mající souhrnně řečeno charakter gramatických prostředků: kvantovost v obecném smyslu vyjadřuje především gramatický prostředek čísla u substantiv, formální prostředky vyjadřování způsobů slovesného děje *(naplakat se, zaplakat si)*, u adjektiv a adverbií stupňování *(malý, menší, nejmenší)*, pochopitelně sem patří i výše zmíněné ne-

číslovkové slovnědruhové prostředky vyjadřování kvantových poměrů, některé funkce pádových tvarů, např. genitivu adverbálního i adnominálního *(koupili jsme jablek.; kilo jablek)*, ustálená funkce substantiv nekvantového původu při vyjadřování množství *(hrnek malin, mísa jablek)*, na slovnědruhových a funkčně tvaroslovných prostředcích budují větněsémantické prostředky (např. adverbiále množství, prostředky vyjadřování měrového srovnání) apod.

1.4 SPECIFIČNOST VYJADŘOVÁNÍ KVANTOVOSTI PŘIROZENÝM JAZYKEM

Slovní druh číslovek (jako ostatně celá soustava prostředků označování kvantových hodnot a vztahů v realitě) se vytvářel a dále funguje především v běžné verbální komunikaci: odtud má mnohé rysy, které nejsou v souladu s potřebami exaktního kvantového myšlení. Vedle některých rysů výše konstatovaných je to sám vztah mezi určitým a neurčitým kvantem, mezi počitatelností a nepočitatelností objektů. Leckteré číslovkové výrazy vyjadřují vedle kvantových hodnot i jiné sémantické hodnoty, mají několikeré kvantitativní významy, jeví komunikačně podmíněné transpoziční tendence k jiným slovním druhům atd. Právě proto musí být matematická pojmová soustava vyjadřování kvantitativních významů a jejich vztahů výsledkem přetváření, vytváření a precizace prostředků přirozeného jazyka. Předmětem našeho výkladu jsou ovšem číslovky jako prostředky přirozeného jazyka bez zřetele k posunům, které vyplývají z formování matematické nomenklatury.

2 SÉMANTICKÁ KLASIFIKACE ČÍSLOVEK

Pro rozlišení významových druhů číslovek je podstatně důležitý pojem počtu. Počet je obecně množství prvků jedné (jakékoli) množiny.

2.1 ČÍSLOVKY VYJADŘUJÍCÍ POUZE POČET

Některé číslovky vyjadřují počet jako jediný nebo jako dominantní významový rys.

2.1.1 Rozlišují se především podle toho, počet čeho vyjadřují.

2.1.1.1 Některé označují počet jednotlivých jevů, a to nejen konkrétních předmětů, „kusů", např. *tři klíče*, ale i některých abstraktních jevů, a to tehdy, jsou-li, resp. mohou-li být vyjádřeny počitatelnými substantivy, např. *tři generace, tři vlastnosti, tři čísla.* (Nepočitatelná jsou naproti tomu zvláště substantiva látková, např. *vzduch*, některá hromadná, např. *příbuzenstvo*, některá abstraktní, např. *roztržitost*, některá jména vlastní, např. *Sněžka.*) Některá hromadná, např. *dobytek, nábytek*, lze počítat pomocí kvantifikujícího substantiva ‚kus' aj.: *deset kusů dobytka, nábytku*, podobně u některých látkových, např. *deset hlávek zelí* (častěji než *deset zelí*), *deset zrnek máku.* Číslovky označující prostý počet jednotlivých jevů se nazývají číslovky základní.

2.1.1.2 U některých substantiv, zvl. těch, která označují určité dispoziční předměty denní praxe, kterých se užívá v souborech, velmi často ustálených, sadách, balení a tak podobně, se číslovkami zvláštního druhu označuje počet takových souborů, např. *troje rukavice* (‚tři páry rukavic'), *čtvery zápalky* (‚čtyři krabičky zápalek'), na rozdíl od *tři rukavice, tři zápalky* (‚tři kusy rukavic, zápalek'). Podle povahy souboru může být z počtu souborů zřejmý počet kusů - tak u párů, které jsou tvořeny dvěma kusy -, ale jinak nemusí: máme-li dvoje klíče (jedny z nich rezervní), není z toho patrné, kolik (kusů) klíčů dohromady máme. Tyto číslovky se nazývají souborové.

2.1.1.3 Jiné číslovky vyjadřují počet druhů určitého jevu, např. *trojí pivo (světlé, černé, diabetické), desateré zaměstnání.* Takové číslovky se nazývají druhové. (Ve spojení *trojí pivo* označuje číslovka sama počet druhů, kdežto ve spojení *tři druhy piva* vyjadřuje číslovka pouze počet prvků; množina, jejíž počet prvků se udává, je pojmenována substantivem *druh* a jev, jehož druhy jsou počítány, substantivem *pivo.* Forma vyjádření je tedy v těchto případech rozdílná a v souvislosti s tím mají také jinou významovou strukturu, v komunikaci jsou ovšem oba typy často zaměnitelné.)

2.1.1.4 Podobně jako číslovky druhové (adjektivní povahy) vlastně vyjadřují rozlišení nějakého počtu druhů u daného jevu (*trojí pivo* je pivo tří druhů), existují adjektivní číslovky, které udávají počet konstitutivních jednotek, které tvoří obsah jevu pojmenovaného substantivem, s nímž se číslovka spojuje: *pětitisícový náklad knihy* znamená ‚náklad ve výši 5 000 výtisků', *několikamiliónový rozpočet* ‚rozpočet ve výši několika miliónů korun'. Podobně jako číslovky souborové neudávají, o jaký soubor jde (ten se vyrozumívá z významu substantiva - *dvoje zápalky* jsou dvě krabičky, ale *dvoje rukavice* jsou dva páry), vyrozumívá se i u těchto číslovek, o jaké konstitutivní složky, jednotky jde, až ze spojení se substantivem (resp. ze situace: jde-li o jednotky peněžní,

dosazujeme měnu toho státu, o který jde, *několikamiliónový schodek* může být ‚několik miliónů korun, dolarů' atp.). Tyto číslovky, které se nazývají velikostní, existují (s jednou výjimkou) jen pro vyšší číselné hodnoty (viz dále).

2.1.1.5 U dějů vyjádřených verbem finitem se zvláštním druhem číslovek vyjadřuje počet realizací děje (jeho „násobenost"): *Hlasatel se dvakrát přeřekl.* Tyto číslovky se nazývají násobné. Jejich základní typ má povahu adverbia a vyjadřuje počet realizací děje jako kvantitativní příznak děje. Vytvořily se však ještě násobné číslovky adjektivní a adverbiální povahy různých typů (viz níže).

2.1.2 Číslovky se však rozlišují i podle toho, jaký počet vyjadřují.

2.1.2.1 Některé vyjadřují počet určitý, tj. vyjádřitelný číslem (především přirozeným), např. *tři klíče, tisíc klíčů, tré dítek, třikrát zatelefonovat, trojí víno* – ty se nazývají číslovky určité.

2.1.2.2 Jiné vyjadřují počet neurčitý, tj. nevyjádřitelný číslem, např. *několik, pár, mnoho, málo klíčů; stovky, tisíce housenek; Kolik je mu let?* Ty mají název číslovky neurčité. (Ač takový počet nelze číslem vyjádřit, jde přece o počet: *několik* se s jinými než počitatelnými substantivy nespojuje, u ostatních uvedených číslovek vyplývá to, že jde o počet, z povahy substantiva, pod *mnoho* ve spojení *mnoho klíčů* se rozumí ‚velký počet'.) Neurčitost počtu vyjadřovaného neurčitými číslovkami je velmi různého stupně a povahy (viz dále).

2.1.3 U některých výrazů záleží na tom, jak je počet číslovkou vyjadřovaný chápán a prezentován.

2.1.3.1 Zatímco ve větě *Ve vestibulu je pět soch* podává základní číslovka *pět* prostý údaj o počtu jednotlivých předmětů, je ve větě *Ve vestibulu je patero soch* číslovkou *patero* vyjádřen počet úhrnně, vcelku (přitom však tato číslovka vyjadřuje jen počet, nekvalifikuje celek jako skupinový útvar, na rozdíl např. od *pětice soch*). Číslovky tohoto druhu nazýváme úhrnné. Nejsou příliš časté, mají poněkud knižní zabarvení, *dvé* a *tré* pak silně knižní až archaické.

2.2 ČÍSLOVKY VYJADŘUJÍCÍ VEDLE POČTU I JINÉ VÝZNAMY

2.2.1 U pronominálních číslovek *oba, obě; oboje; obojí* aj. na rozdíl od *dva, dvě; dvoje; dvojí* atd. přistupuje k údaji počtu ‚2' významový rys úplnosti tohoto početního údaje, ‚vyčerpání množství prvků množiny o dvou prvcích': *Zájezdu se zúčastnil předseda družstva s oběma dětmi* (byly to všechny jeho děti, alespoň v daném manželství); na rozdíl od toho z formulace *... se dvěma dětmi* by nevysvítalo, zda byly na zájezdu všechny jeho děti; stejně dobře, jako že měl dvě, jich mohl mít více. Číslovky tohoto druhu nazýváme úplnostní. Existují jen pro počet ‚2', objevují se však nejen mezi základními, ale i mezi souborovými *(oboje rukavice)*, druhovými *(obojí rukavice)*, omezeně i násobnými *((po)obakrát)*.

2.2.2 Zcela malou skupinu tvoří pak číslovky solitérní: ve srovnání se základní číslovkou *jeden, -a, -o* obsahuje číslovka *jediný, -á, -é* navíc rys omezenosti počtu na tento minimální počet (vyjádřený kladným celým číslem); takový rozdíl je i mezi násobnými číslovkami *jedenkrát* a (řidč.) *jedinkrát*.

2.3 ČÍSLOVKY VYJADŘUJÍCÍ OBECNÉ VÝZNAMY ZALOŽENÉ NA VÝZNAMU POČTU

2.3.1 Číslovky jako *polovina, třetina, desetina, tisícina* a také *půl, čtvrt* vyjadřují velikost jednoho z (teoreticky) rovných dílů nějakého celku, např. *Připadly na mne tři osminy výhry*. Význam těchto číslovek, které nazýváme dílové, je založen na počtu dílů, v něž je celek rozdělen.

Označení číslovky zlomkové, které se někdy objevuje, je méně vhodné, protože tyto číslovky vyjadřují počet odpovídající zlomkovým číslům jen svým singulárem, např. *třetina*, kdy se z tvaru mluvnického čísla vyrozumívá, že jde o jednu třetinu. Jinak jsou pojmenováním zlomkových čísel a vyjádřením příslušného počtu jevů až spojení dílových číslovek s číslovkami základními, např. *dvě třetiny, tři osminy* atd.

2.3.2 Číslovkový charakter do jisté míry mají kvantitativní výrazy substantivní povahy označující skupiny, skupinové útvary jako *dvojka, trojka, čtyřka, pětka, sedmička, sedma, desítka; dvojice, trojice, pětice*. Jsou pojmenovány podle počtu členů, které je tvoří. Nazýváme je číslovky skupinové. Nejčastěji se vztahují k lidem, např. *Zakročila dvojice pořadatelů* (tj. dvoučlenná skupina osob tvořící útvar pověřený pořadatelskou službou), ale může jít i o jiné jevy, např. *trojice čísel, „silná čtyřka" velmocí* atp. Mezi číslovky lze

tyto výrazy řadit, protože plnívají (vedle jiných funkcí) i funkci kvantifikační: vedle *Vstupujte dovnitř po třech* můžeme říci i *v trojicích, jako trojice, po trojicích;* také ve výše uvedeném příkladě by mohlo být řečeno *Zakročili dva pořadatelé.* Při užití výrazů tohoto druhu může někdy vystupovat do popředí funkce kvantifikační (dominuje významový rys počtu), jindy se pojmenování takto kvantifikačně neuplatňuje, např. *Členem „silné čtyřky" byla také Velká Británie.*

2.3.3 Číslovky *první/prvý, druhý, pátý, stý, tisící, miliónty, několikátý* atd. označují „pořadí", tj. místo jevů v řadě, a to prostřednictvím pojmu počtu: pátý dům je ten v řadě domů, k němuž dospějeme, počítáme-li od začátku řady pět domů. (Analogicky k tomu je *několikátý* jeden z těch, k nimž se dospívá, odpočítává-li se od začátku řady několik jevů.) Nazývají se číslovky řadové.

2.4 ČÍSLOVKY ABSTRAHUJÍCÍ OD VÝZNAMU POČTU

U jednoho druhu číslovek se však od počtu jevů abstrahuje: na bázi číslovek základních, vyjadřujících prostý počet jednotlivých jevů, se vyvinula pojmenování čísel (především přirozených), tedy *jedna, dvě, tři, deset, tisíc* atd. K tomu přistupuje ještě na začátek řady *nula.* Nazýváme je číslovky numerické. Část jich se i po stránce tvarové odlišila od tvarů číslovek základních, totiž číslovky označující čísla ‚1', ‚2' a kombinované číslovkové výrazy pro čísla vyšších hodnot s ‚1' a ‚2' na místě jednotek: zatímco číslovky základní mají podoby *jeden (stůl), jedna (židle), jedno (okno); jedny (klepítě), jedna (kamna),* ustálil se pro pojmenování čísla ‚1' jen tvar (rodu ženského) *jedna,* analogicky pro číslo ‚2' tvar *dvě.* Většinou však číslovky numerické a základní mají tvary totožné.

3 JEDNOTLIVÉ DRUHY ČÍSLOVEK

Dále se podrobněji charakterizují číslovky jednotlivých významových druhů. U každého druhu se probírají jak číslovky určité, neúplnostní, tak i - pokud se vyskytují - úplnostní (a solitérní) i číslovky neurčité. (Těmto třem druhům, které procházejí napříč ostatními, není tedy věnován samostatný výklad.) Vychází se od číslovek základních, které tvoří jádro soustavy číslovkové, za ně se zařazují číslovky numerické, které jsou po tvarové stránce se základními těsně spjaty, pak se postupuje v pořadí, jaké je podáno v tabulce na s. 113.

T. 8 Přehled významových druhů číslovek s příklady

význam	název	určité			úplnostní	neurčité
pojmenování čísla	numerické	dvě	pět	tisíc	—	—
počet — prostě — kusů	základní	dva, dvě	pět	tisíc	oba, obě	několik
počet — kusů — úhrnně	úhrnné	dvé	patero	tisícero	(obé)	několikero
počet — souborů	souborové	dvoje	patery	tisícery	oboje	několikery
počet — druhů	druhové	dvojí	paterý	tisícerý	obojí	několikerý
počet — konstituentních složek	velikostní	—	—	tisícový	—	několikamiliónový
počet — realizací děje	násobné	dvakrát	pětkrát	tisíckrát	(po)obakrát	několikrát
velikost dílu	dílové	půl, polovina	pětina	tisícina	—	—
početnost skupiny	skupinové	dvojice	pětka	(tisícovka)	—	—
pořadí	řadové	druhý	pátý	tisící	—	několikátý

(Příklady jsou – u ohebných – uváděny zpravidla v jediném tvaru. Do přehledu nejsou zařazeny číslovky solitérní existující jen k počtu ‚1'.)

3.1 ČÍSLOVKY ZÁKLADNÍ

jeden (stůl), jedna (židle), jedno (okno); dva (stoly), dvě (židle, okna); tři, čtyři (stoly, židle, okna); pět (stolů, židlí, oken) atd.; *deset, jedenáct; dvacet; dvacet jeden (stůl), dvacet jedna (židle), dvacet jedno (okno), dvacet jedna (stolů, židlí, oken)/jednadvacet* (zř. *jedenadvacet*) (*stolů* atd.); *dvacet dva (stoly), dvacet dvě (židle, okna)/dvacet dva (stolů, židlí, oken)/dvaadvacet* (*stolů* atd.), *třicet, devadesát; sto/jedno sto, sto jeden (stůl), sto jedna (židle), sto jedno (okno)/sto jedna (stolů, židlí, oken), sto deset, sto dvacet jeden, dvě stě, tři sta, čtyři sta, pět set; tisíc, tisíc jedna, pět tisíc, sto tisíc; milión, dva milióny, pět miliónů; miliarda, bilión, kvadrilión* atd.

Číslovky základní označují počet jednotlivých jevů v rámci jakéhokoli druhu, počet „kusů", exemplářů konkrétních předmětů, osob atd., např. *tři stoly, tři bratři*, ale i jevů abstraktních, např. *tři vlastnosti, tři druhy*; zkrátka všech jevů, které mohou být pojmenovány počitatelnými substantivy, na rozdíl od číslovek souborových a druhových, které neudávají počet kusů, nýbrž jejich souborů, resp. počet druhů příslušných jevů. Základní číslovky vyjadřují počet prostý, bez dalších speciálních významových rysů, např. *dvě sochy*, na rozdíl od číslovek úhrnných *(dvé soch)* nebo úplnostních *(obě sochy)*.

Jádro souboru základních číslovek (a kombinovaných číslovkových výrazů) tvoří výrazy pro počet odpovídající řadě přirozených čísel (od 1 k hodnotám libovolně vysokým). Zvláště vysoké hodnoty se vyjadřují zpravidla jinak, zejm. mocninami.

Jen v některých situacích se užívá pro vyjádření počtu číslovky *nula*, zvl. při odečítání míry na stupnici (např. *Ráno byla v Praze teplota nula stupňů*); pomocí výrazu *minus* se ovšem může vyjádřit základními číslovkami i počet v hodnotách záporných čísel *(Bylo minus pět stupňů)*.

Mezi základní číslovky lze zařadit i nečetná pojmenování početních měr, která postupně byla zatlačena desítkovou číselnou soustavou, ale jichž se dosud, ovšem velmi omezeně, užívá: *tucet* (12 kusů), *půltucet* (6 kusů), *veletucet* (12 tuctů, 144 kusů); *kopa* (60 kusů). Užívá se jich do jisté míry jako pojmenování rangových (řádových) hodnot: *máme na skladě pět veletuctů knoflíků* - na sedm set, stovek knoflíků; *pět tuctů kapesníků* - šedesát, tj. šest desítek kapesníků.

Odedávna se při udávání počtu jevů, zvl. konkrétních předmětů, braly v úvahu nejen celé jevy, nýbrž i jejich části, díly: ty se zachycovaly jednak samy o sobě jednotlivě *(Tady máš půl melounu a zítra koupím ještě dva)*, jednak se uváděl počet dílů *(Mám už obložené tři čtvrtiny stěny)*, jednak se díl nebo větší počet dílů připojoval k počtu celých předmětů *(Naše výprava obsadila dvaapůl železničního vagónu)*. Nejčastěji je potřebí počítat (i) díly při udávání počtu měrných jednotek: *Vrátím se za půldruhé hodiny. Je tam tři*

a čtyři litru oleje. Vypracovaly se číslovky dílové dvojího typu (viz v odd. 2.3.1). Kromě toho však vznikly i speciální číslovky pro vyjádření počtu ‚1', ‚2' atd. + *půl*: srov. *jedna polovina*, vedle *jeden(a)půl, dva(a)půl* atd.; existují ještě číslovky, v nichž bylo použito pro vyjádření počtu celých jevů číslovky řadové, a to jednak v dlouhé (složené), jednak (řidčeji) v krátké (jmenné) formě: *půldruhého/půldruha hektaru, půltřetího litru vína, půlčtvrtého/půlčtvrta, půlpátého/půlpáta tolaru* (v národní písni), číslovky vyšších hodnot se objevují velmi zřídka. Výrazy *půldruha* atd. i *půldruhého* atd. se řadí k číslovkám (resp. kombinovaným číslovkovým výrazům) základním, neboť udávají počet jevů (celých s jejich částí), nikoli k číslovkám řadovým (spojení *půldruhého melounu*, v němž bychom *druhého* měli interpretovat jako číslovku řadovou, by dávalo jiný smysl a projevilo by se i v pravopise, srov. *Já ti dám půl druhého melounu* (tj. půlku z druhého melounu), *tenhle nechci krájet*).

Nověji se při vyjadřování počtu dílů a kombinace počtu celých jevů s díly užívá pravidelnějších, diferencovanějších a operativnějších číslovkových výrazů založených na číslech desetinných (ze sféry odborné se jejich užívání šíří i do neodborné): vycházejí ze čtení čísel zapsaných číslicemi a desetinná čárka se čte jako „celá, celých" (rozumí se jednotka, odtud tvar ženského rodu): 0,8 = *žádná* (ev. *nula*) *celá osm (desetin)*, 6,55 = *šest celých padesát pět (setin)*, v takové souvislosti se někdy uvádí i 5,00 = *pět celých (nula, nula)*.

Mezi základními číslovkami jsou vedle číslovek určitých zastoupeny i neurčité: *několik, pár, mnoho, více* (žert. *vícero*), *málo, nemnoho, nemálo, kolik, tolik, nejeden*, a lze sem počítat i výrazy *mnohý* a *četní* (ten jen v pl); neurčitý počet dále vyjadřují i plurály rangových určitých číslovek *sta, tisíce, miliony* atd. (tj. pojmenování rangových (řádových) hodnot) a také skupinových číslovek *desítky, stovky*, (méně časté) *tisícovky*, bez uvedení jejich počtu, např. *Má z té doby sta (tisíce, desítky, stovky) fotografií*. Je to dáno tím, že do soustavy určitých číslovek základních (vyjadřujících počet jevů) tyto plurály zapadají jen ve spojení s rangově nižšími číslovkami (*tři tisíce* atd.); pokud si bez tohoto spojení udržují platnost číslovek základních, pokud tedy udávají počet, může jít jen o počet neurčitý. Nově se k číslovkám základním neurčitým přiřazují výrazy *x, n* atd. pro obecná čísla.

Ve spojení se substantivy pomnožnými (pluralii tantum) se vyjadřuje prostý počet jednotlivých jevů číslovkami *jedny (kleště), jedna (kamna), dvoje, troje, čtvery, několikery* atd., tedy číslovkami, jež jinak (primárně) vyjadřují počet souborů. Prostý počet jevů, nikoli počet druhů také nejčastěji vyjadřují číslovky druhové vysokých hodnot, např. *steré pozdravy, tisícerá díky* (počet sám je tu ostatně jen zdvořilostní nadsázkou).

Na druhé straně se zase základních číslovek užívá místo řadových v postpozitivním přívlastku povahy nominativu jmenovacího, např. *Bylo to roku tisíc devět set osmdesát čtyři*.

Číslovky základní jsou tvarově (i syntakticky) nejrozmanitějším druhem

číslovek. Např. číslovka *jeden* (a *nejeden*) má zájmenné skloňování (také skloňování číslovek *dva, oba* je zájmenného původu), mnoho číslovek má skloňování substantivního původu *(pět)*, rangové číslovky *sto, tisíc* atd. si dosud substantivní povahu skloňování udržely (i k nim však proniká nesklonnost).

Číslovky *jeden, dva* rozlišují mluvnický rod (tvary *dva, oba* - *dvě, obě*); jsou to dokonce jediné tvary, jimiž se v češtině rozlišuje v pl mužský rod neživotný a rod ženský: *dva stoly*, ale *dvě židle* proti *nové stoly, nové židle*. *Sto* a vyšší rangové číslovky substantivní povahy jsou zařazeny buď k maskulinu *(tisíc, milión* a další na *-ión)*, nebo k femininu *(miliarda)*, nebo k neutru *(sto)*. Ostatní ze základní řady jsou bezrodé (u kombinovaných výrazů s *-jedna* a *-dva* je situace složitější).

3.2 ČÍSLOVKY NUMERICKÉ

nula, jedna, dvě, tři, čtyři, pět, dvacet, dvacet jedna, dvacet dva, sto, sto jedna, sto dvacet jedna, sto dvacet dva, tisíc atd.

Abstrakcí z číslovek základních vyjadřujících počet jevů vznikla pojmenování čísel samých. Velkou většinou plní obě významové funkce, tj. vyjadřovat počet a pojmenovávat číslo. Tytéž výrazy: *tři, třicet, tři sta* atd. vyjadřují jak příslušný prostý počet jednotlivých jevů, např. *tři stoly, třicet stolů, tři sta stolů*, tak i pojmenovávají čísla označovaná v písmě jinak číslicemi *3, 30, 300*. Pro funkci pojmenovávat číslo však musely být tvary některých základních číslovek modifikovány, a to těch, které mají různé tvary mluvnického rodu (v němž se shodují se substantivem, s nímž se při vyjadřování počtu spojují). Pojmenování čísel však se s takovými substantivy nespojují, ani sama nebývají zpravidla rozvíjena, rozdílné tvary pro mluvnický rod tedy nepotřebují, naopak je žádoucí, aby měla jednotnou formu. Týká se to číslovek pro nejfrekventovanější čísla ‚1' a ‚2' a dále pak kombinovaných číslovkových výrazů s výrazy pro tato čísla na místě jednotek, tedy ‚2, 21, 22, 31, 32' atd., ‚100, 102, 122' atd.

Ze tří rodových forem číslovky *jeden, -a, -o* a dvou forem číslovky *dva, dvě* se ve funkci pojmenování čísla, tedy ve funkci číslovky numerické, užívá nejčastěji forem ženského rodu *jedna, dvě*. Podob *jedna, dvě* se pravidelně užívá především při provádění početních úkonů, srov. *dvě a jedna jsou tři, dvě bez jedné je jedna* atd. Jakožto součást kombinovaných výrazů pro pojmenování čísel typu 21, 22 atd. se však ustálily dané číslovky ve zčásti odlišné podobě, a to v podobě *dvacet jedna, dvacet dva* (tyto podoby se ostatně také postupně prosazují ve funkci číslovek základních: *dvacet jedna hráčů, hráček, koťat*, podobně *dvacet dva*).

Třetí oblast užívání numerických číslovek, kterou je v této souvislosti třeba připomenout, je vypočítávání řady přirozených čísel: tu zatím nedošlo k sjednocení úzu; vyskytují se čtyři varianty:

(a) nejčastější je varianta *jedna, dvě, tři, čtyři, pět* (tedy shodná s podobou číslovek při provádění početních úkonů) - s vyrovnáním ve prospěch forem ženského rodu,

(b) poměrně dosti častý je však i typ *jedna, dva, tři, čtyři, pět* - tedy s vyrovnáním v hláskovém vyznění na *-a*,

(c) řídký, ne však ojedinělý je typ *jeden, dva, tři, čtyři, pět* - tedy s vyrovnáním ve prospěch tvarů mužského rodu,

(d) pro úplnost lze ještě připojit typ nejednou užívaný při udávání tempa počítáním: *raz, dva, tři, čtyři, pět* - tedy s vyrovnáním počtu slabik u prvních tří členů řady (číslovka *jeden, jedna* byla přitom nahrazena výrazem *raz*).

Platnost numerických číslovek konečně mají i plurály pojmenování *jednotky, desítky, stovky*. Označují příslušné číselné rangy, srov. věty jako *Jednotky zaokrouhlujeme na desítky*. Tato řada je ještě doplňována plurály dílových číslovek *desetiny, setiny, tisíciny*.

3.3 ČÍSLOVKY ÚHRNNÉ

dvé, tré, čtvero, patero, šestero, desatero, stero, tisícero; několikero, tolikero, kolikero atd.

Tyto číslovky vyjadřují počet jevů (jako číslovky základní), avšak pojatý úhrnem, vcelku (tento významový rys tu není nijak zvlášť výrazný, je spíše dán vlastnostmi slovního druhu substantiv v protikladu k nesubstantivní povaze většiny číslovek základních). *Dvě holoubátka* udává prostý počet kusů, *dvé holoubátek* má navíc slabý rys úhrnnosti pojetí počtu, *pár, párek, dvojice holoubátek* již charakterizují celek, který oba členy tvoří, jako skupinu, skupinový útvar. *Ve vestibulu divadla je umístěno patero soch*: údaj počtu objektů je provázen nepříliš výrazným odstínem, že těchto pět soch tvoří celkově sochařskou výzdobu vestibulu. *Našel šestero knih, ve kterých bylo o staré tvrzi psáno* říká implicite to, co by mohlo být explicite vyjádřeno formulací *našel dohromady šest knih*. Užití těchto číslovek není dnes časté, výrazů vyšších hodnot se užívá spíše jen nadsázkou, mají více nebo méně knižní zabarvení, *dvé* a *tré* silně knižní a zároveň archaické, někdy jich bývá užito spíše s humornou aktualizací (*Měli spolu tré dítek*). Některá ustálená spojení se udržela ze starší doby, např. *čtvero ročních období* nebo docela postaru *čtvero ročních počasí, čtvero evangelistů* (texty, jež sepsali, tvoří celek). Jsou i úhrnné číslovky neurčité: *Předložila hostům několikero jídel*.

Svým tvarem sem patří i úplnostní číslovka *obé:* její úplnostní význam vlastně obsahuje i úhrnnost (při vyjádření úplnosti počtu jevů není již třeba vyjadřovat slabší rys jeho úhrnnosti). Toto *obé* se však nespojuje s G počítaného substantiva, užívá se ho samostatně, odkazuje k dvěma jevům v kontextu uvedeným nebo ze situace známým: *Děti se nesmějí ironizovat ani přechvalovat, obé by se učiteli vymstilo.* V této platnosti lze užít i číslovky *obojí.*

3.4 ČÍSLOVKY SOUBOROVÉ

jedny (boty), jedna (očka), dvoje, troje, čtvery, patery, desatery, stery, tisícery; několikery, tolikery, kolikery; oboje atd.

Tyto číslovky udávají počet souborů jevu vyjádřeného substantivem, s nímž se spojují, zpravidla souborů ustálených (párů, krabic, svazků apod.), např. *dvoje rukavice* (‚dva páry rukavic'), *troje klíče* (‚tři svazky klíčů'), *čtvery zápalky* (‚čtyři krabičky zápalek'), *jedny ponožky* (‚jeden pár') atd. Někdy udávají počet souprav, aparatur, zařízení, např. *Vzal si s sebou dvoje holení* (dvě holicí soupravy). *Postavili dvoje lešení.*

Substantiva označující objekty, jejichž soubory se počítají, jsou nejčastěji pojmenování dispozičních předmětů, které slouží lidem v běžné životní praxi – součásti oděvu, potraviny, pomůcky atp. Jsou obvykle počitatelné a vystupují při udávání počtu souborů v pl (jejich sg nemůže označovat soubor, označuje při udávání počtu jeden kus, např. *zápalka*), a proto se i souborových číslovek, které se se substantivem shodují v čísle a v rodě, užívá nejčastěji v pl. V sg mají tvary jen pro f. a n. Těchto singulárových tvarů se užívá jen u substantiv, která sama označují soupravy, tj. speciální soubory dispozičních předmětů; nemívají plurál a kusově se nepočítají: *Vezmi si dvoje teplé prádlo* (dvě soupravy příslušných oděvních součástí). Podobně je tomu u substantiv označujících aparatury, zařízení apod.: *V letadle je dvoje řízení* (jedno je rezervní), a u substantiv vlastně látkových, braných však ve významovém odstínu ‚určité množství látky v uzuálním prodejním balení, plnění atp.', např. *V zásuvce máš ještě dvoje mazání, nekupuj si nové* (tj. dvě lahvičky, krabičky) a i *V ledničce je dvoje máslo.* Některá taková substantiva označující párový nebo jiný soubor jsou na přechodu k pomnožným – užívá se jich sice zpravidla v pl, ale mají ještě sg, např. *záclony* (srov. IV 1 A 3.2) (i v platnosti pomnožné se spojují s číslovkami souborovými, ty však mají v těchto spojeních platnost číslovek základních, neboť soubor jevů v plurálu byl změnou substantiva v plurale tantum přehodnocen v kusový předmět).

Číselnou hodnotou nejvyšší je výraz *tisícery, tisícera.* Užívá se však obvykle jen číslovek nižších hodnot: místo *V obchodě se ztratily tisícery punčochy* by se jistě řeklo *... se ztratilo tisíc párů punčoch.*

Plurál číslovky *jeden, jedna, jedno* neztrácí význam ‚1', označuje však jeden soubor, má význam souborový: *jedny rukavice, jedna očka*, zatímco sg označuje prostý počet kusů, jeden kus.

Souborové číslovky s některými výjimkami netvoří kombinované číslovkové výrazy: je možné říci *dvaadvacatery (sardinky)*, ne však v obráceném pořadí desítky - jednotky (na rozdíl od číslovek řadových, kde vedle *dvaadvacátý* je i *dvacátý druhý*).

Jsou i souborové číslovky neurčité: *několikery, tolikery, kolikery boty, několikera* atd. *očka*, a úplnostní: *oboje boty*.

Ve spojení se substantivy pomnožnými se tvarů číslovek souborových užívá pro vyjádření prostého počtu kusů místo číslovek základních, tedy v jejich funkci: *jedny kleště, jedna kamna, dvoje dveře, oboje dveře*.

3.5 ČÍSLOVKY DRUHOVÉ

dvojí, trojí, čtverý, -á, -é, paterý, desaterý, sterý, tisícerý; několikerý, víceré, tolikerý, kolikerý; obojí atd.

Tyto číslovky adjektivní povahy udávají počet druhů jevu označeného substantivem, s nímž se spojují. Udání počtu se tedy u nich týká počtu druhů, v něž je nějaký obecně chápaný jev rozlišen, nikoli počtu jevů samých. Proto se druhové číslovky užívají jak u substantiv počitatelných (*Měl dvojí klíče, obyčejné a patentní*, tj. klíče dvou druhů - počet klíčů ani ev. jejich svazků není relevantní), tak u substantiv nepočitatelných: u látkových *(Dělá se dvojí víno, bílé a červené)*, u abstraktních *(U Nerudy se střetá dvojí láska, milenecká a mateřská)* a rovněž u hromadných *(dvojí mládež, učňovská a studentská)*. Zatímco nepočitatelná substantiva se ve spojení s druhovou číslovkou užívají jen v sg, užívají se počitatelná, označující konkrétní předměty, vždy v pl *(Máme tam uskladněny trojí tašky na střechu)*, substantiva označující abstraktnější jevy však zpravidla v sg *(Kabaretní skupina měla připraven trojí program*, i když *program* je substantivum počitatelné; lze říci *tři různé programy)*. Ve všech pádech kromě N mají druhové číslovky společné tvary s číslovkami souborovými, tvary číslovek v těchto pádech však bývají dnes zpravidla chápány ve významu druhovém, význam počtu souborů se vlastně uplatňuje jen v N a A.

Druhů nelze rozlišovat méně než dva, proto druhové číslovky začínají až výrazem *dvojí*. V protikladu k rozlišení v druhy se nerozlišenost v druhy někdy označuje číslovkou *jeden: je několikeré otroctví, ale svoboda je (jen) jedna*, tj. jakoby ‚svoboda jednoho druhu' proti ‚otroctví více druhů'.

U počitatelných substantiv označujících abstraktní jevy si někdy konkuruje užívání číslovky druhové (se sg) a číslovky základní (s pl), srov. *Rozlišujeme*

citoslovce trojího druhu/tří druhů (slovo *druh* je totiž abstraktní, ale počitatelné).

U číslovek vyšších číselných hodnot ustupuje celkově druhový význam do pozadí: u *sterý* převažuje, resp. výhradně se uplatňuje význam prostého počtu a často neurčitého, blíže neurčeného velkého počtu; srov. při zdvořilostním nadsázkovém *tisícerá díky!* (rozdíl druhový by tu ani neměl smysl).

U druhových číslovek jsou zastoupeny i číslovky neurčité, srov. *To místo (v klavírní skladbě) se dá zahrát několikerým prstokladem.* U abstrakt však může být číslovky *několikerý* užito i v nedruhovém významu, může vyjadřovat prostý počet: *Přes několikeré napomenutí se žákovo chování nezlepšilo;* hovorově (řidčeji) je i *vícerý;* dále *tolikerý, kolikerý.*

Druhovou platnost může mít i úplnostní číslovka *obojí* (tj. obou dvou druhů), srov. *Mám sušenky kakaové a kokosové, které chceš? - Vezmu si obojí.* Někdy se ovšem těchto číslovek užívá i bez druhového významu: *Vezmeš si na cestu čaj, nebo kávu? Vezmu si obojí. Snažil se na to zapomenout a být k ní vlídný: obojí ho stálo mnoho sebezapření.* Je zřejmé, že se u číslovek úplnostních a neurčitých ne vždy zřetelně rozlišují počty druhů a prosté počty jednotlivých jevů; přesněji řečeno při běžném vyjadřování se zpravidla přesně neidentifikuje úplnostní a neúplnostní druhovost.

3.6 ČÍSLOVKY VELIKOSTNÍ

tisícový, šestitisícový, desetitisícový, stotisícový, miliónový, dvoumiliónový, stomiliónový, miliardový; půltisícový, čtvrtmiliónový; několikatisícový, mnohatisícový; statisícový, stamiliónový; nulový atd.

Jsou to číslovky, které udávají velikost, rozsah, výši (v přeneseném významu) atd. určovaného jevu počtem jednotek-složek, jimiž je tvořen: *Kniha vyšla v pětitisícovém nákladu* (‚v nákladu 5 000 výtisků'). *Obraz má několikamiliónovou hodnotu* (‚hodnotu několika miliónů korun'). Počítané jednotky-složky se přitom nevyjadřují, vyrozumívají se z významu substantiva (náklad knihy je dán počtem výtisků), nebo ze situace (peněžní hodnota se u nás udává v korunách, v jiných státech v jiné měně).

Tyto číslovky se objevují jen ve vyšších číselných hodnotách, počínaje rangem tisíců (velmi zřídka set). Výjimkou je jen výraz *nulový: Loni jsme měli několikatisícový zisk, letos však nulový* (má jako jiné číslovky vyjadřující počet kladnou podobu, ač jeho běžnější ekvivalenty jsou záporné: *Neměli jsme žádný zisk*). Počítanými jednotkami, explicitně nevyjadřovanými, bývají u velikostních číslovek nejčastěji jednotky měny, ale též osoby a také jiné jevy. Tyto číslovky se objevují jen ve spojení se substantivy, která označují v daných případech jevy vlastně sumární, jejichž věcný charakter si snadno vybavujeme.

Nezřídka jsou tvořeny od kombinovaných číslovkových výrazů s *půl, čtvrt* (i *tři čtvrtě*) a s neurčitými číslovkami *několik, mnoho*, např. *čtvrtmiliónový schodek, několikatisícový zástup, mnohamiliónový národ.* Výrazy s rangovými číslovkami mohou být dvojznačné: *tisícový, desetitisícový, miliónový honorář* může znamenat buď ‚ve výši 1 000, 10 000, 1 000 000', nebo ‚několika, více tisíc, desítek tisíc, miliónů'. U číslovkového výrazu 100 000 je třeba diferencovat *stotisícový* (sto tisíc) a *statisícový* (několik set tisíc), např. *Na výstavbu dětských hřišť byly v našem okrese věnovány statisícové částky* (v rangu set tisíc) proti *Mám stotisícový dluh* (ve výši 100 000 korun).

3.7 ČÍSLOVKY NÁSOBNÉ

jednou, jedenkrát, dvakrát, třikrát, desetkrát, stokrát, tisíckrát, miliónkrát, jednadvacetkrát, dvaadvacetkrát, dvacetdvakrát, stodvakrát, dvěstědvacetpětkrát/dvěstěpětadvacetkrát; dvojnásobný, stonásobný, stodvacetinásobný, tisícinásobný/tisíceronásobný; dvojnásobně, dvojnásob; dvojmo, trojmo, čtvermo; dvojitý, trojitý atd.

Číslovky násobné vyjadřují počet (frekvenci) realizací děje (jeho násobenost) jako jeho příznak, tj. adverbiálně *(dvakrát)*, druhotně pak i adjektivně *(dvojnásobný)*.

Základní adverbiální číslovky násobné s příponou *-krát* se tvoří ke všem základním číslovkám s výjimkou *miliarda* (tlakem systému se občas objevuje hovorové *miliardukrát*), a to i k číslovkovým výrazům kombinovaným *(Říkal jsem ti to devětsetdevadesátdevětkrát, teď to opakuju potřetí; jedenapůlkrát, pětapůlkrát)*. V zásadě je třeba připustit možnost tvoření od kterékoli číslovky základní.

Jsou i násobné číslovky neurčité: *několikrát, párkrát, tolikrát, kolikrát, mnohokrát* (méně časté *málokrát*, nově i *x-krát, n-krát* pro obecná čísla): *několikanásobný/několikeronásobný*, podobně i *tolikanásobný, kolikanásobný; několikanásobně*. Je také násobná číslovka úplnostní *(po)obakrát*. – Podobné tvoření mají i jiné kvantitativní výrazy: *mockrát, častokrát, nesčetněkrát* aj.

Jako vlastnost vyjadřují násobenost adjektivní číslovky *dvojnásobný* atd. (pro počet ‚1' není číslovka tohoto typu, někdy ji supluje adjektivum *jednoduchý*); řada končí u číslovek rangu 1 000. Od počtu ‚5', resp. řídčeji od ‚4' se vedle toho vyskytují podoby tvořené od číslovek původně druhových: *pateronásobný* (a řídčeji i *čtveronásobný*), *desateronásobný*, hodně řídké *steronásobný*, trochu častější *tisíceronásobný*; nevyjadřují však počet realizací různého druhu, nýbrž jsou jen tvarovými obměnami podob *pětinásobný* atd., s odstínem významové intenzifikace. Tento typ číslovek násobných se vyskytuje

i mezi neurčitými: *několikeronásobný*, avšak neužívá se jich často. - Od adjektivních násobných číslovek se pak zase tvoří adverbiální: *dvojnásobně* atd. Významem se nekryjí s číslovkami *dvakrát* atd.: *Odměnil se mu desetinásobně* znamená ‚desetinásobkem, v desetinásobné hodnotě', kdežto *Odměnil se mu desetkrát* znamená jen deset realizací daného děje (odměňování).

K násobným číslovkám lze ještě přiřadit adverbiální *dvojmo, trojmo, čtvermo* (řidč. *čtyřmo*) s významem ‚s násobným rezultátem, ve dvou atd. vyhotoveních', např. *vyplňte dotazník dvojmo, papír složený čtvermo* ‚načtyřikrát' atd. Dále adjektivní číslovky rovněž s významem násobeného rezultátu, *dvojitý*, např. *dvojité dno* ‚zdvojené, provedené dvojmo, takže tvoří dvě vrstvy', *trojitý*, např. *trojitá brada*; mají i adverbiální podoby *dvojitě, trojitě*.

3.8 ČÍSLOVKY DÍLOVÉ

půl, čtvrt, tři čtvrtě (řidč. *tři čtvrti*); *polovina, třetina, čtvrtina, desetina, pětadvacetina, setina, dvousetina, dvěstěpadesátina/dvousetpadesátina, pětisetina/pětsetina, tisícina, desetitisícina, miliónтina* atd.

Jsou to číslovky vyjadřující jeden z (teoreticky) rovných dílů celku; pojmenování je založeno na počtu dílů, v něž je celek rozdělen. Číslovky dílové jsou dvojího druhu:

(a) *půl, čtvrt* - jsou nesklonné a neudává se jejich počet; pojí se se substantivem v Gsg. Nepočítají se totiž; singulár *čtvrt* sám o sobě znamená ‚jedna čtvrtina', *půl* nepotřebuje být počítáno, protože *dvakrát půl, dvě půle, půlky* (*půle, půlka, čtvrtka* jsou substantiva s kvantitativním významem) tvoří už celek.

(b) *polovina, třetina, čtvrtina, pětina, desetina, setina, dvousetina, tisícina, miliónтina* - v zásadě ze systémového hlediska je třeba předpokládat možnost tvoření od všech základních číslovek. Tyto dílové číslovky se skloňují.

3.9 ČÍSLOVKY SKUPINOVÉ

dvojice, trojice, čtveřice, pětice, šestice; pár; dvojka, trojka, čtyřka, pětka, šestka, sedmička/sedma, osmička/osma, devítka, desítka, jedenáctka, dvacítka, stovka, tisícovka atd.

Tyto číslovky substantivní povahy označují skupiny jevů, nejčastěji osob, ale i věcí aj., skupinové útvary pojmenované podle počtu členů, které je tvoří. Jsou na periférii číslovkové oblasti: někdy vystupuje do popředí význam počtu členů, který je složkou jejich významu, užívá se jich kvantifikačně, např. tedy

v číslovkové platnosti: *Vypukl zmatek, ale dvojice pořadatelů včas zakročila* (tj. dva pořadatelé). Jindy vystupuje do popředí specifičnost daného útvaru, skupiny, např. *Panenka byl členem naší vítězné jedenáctky na mistrovství Evropy ve fotbale.* Lze z tohoto hlediska rozlišit škálu typů: nejsilněji se číslovkový význam uplatňuje u výrazů pro hodnoty rangové: *desítka, stovka, tisícovka.* Ty se zařadily vlastně i k číslovkám základním, resp. k číslovkám numerickým (viz 3.2); např. *Mám ještě stovku cigaret* (100 kusů). *Pro všechny číslovky vystačíme v češtině s dvacítkou slovních kořenů* (s dvaceti kořeny); protože tyto výrazy nejsou pro daný počet základní, nesou nejednou odstín menší závaznosti a s tím spojené menší jistoty o přesnosti početního údaje (možná, že slovních kořenů tu je 21 nebo pod.). Na druhém pólu pak stojí výrazy, v jejichž významu se silně uplatňuje specifičnost daného skupinového útvaru, např. *fotbalová jedenáctka, čtyřka s kormidelníkem.* To jsou již plně substantiva typu S^{s} (někdy se *jedenáctkou* rozumí i bez přívlastkového určení ‚jedenáctka fotbalová'). Podobně jsou substantivy např. *pětka* jako ‚klasifikační známka', *sedmička* ‚láhev s obsahem 7 dl', *dvanáctka* ‚12° pivo' atd.

3.10 ČÍSLOVKY ŘADOVÉ

nultý, první/prvý, druhý, třetí, čtvrtý, stý, sté druhý, tisící, miliónty, miliardtý, biliónty; několikátý, tolikátý, kolikátý; x-tý, n-tý atd.

Tyto číslovky (a kombinované výrazy) označují pořadí, tj. místa jevů v řadě. Tato řada počíná zpravidla číslem *jedna*, někdy však bývá ještě předsunuto číslo *nula* (srov. *nultý poledník* nebo *nultá symfonie A. Brucknera* - napsaná dříve než symfonie, jimž se dostalo ustáleného označení první - devátá). Řadové číslovky se tvoří ke všem určitým číslovkám základním (ovšem *první/prvý* a *druhý* jsou od jiného základu než *jeden* a *dva*) a z neurčitých k *několik, tolik, kolik - několikátý, tolikátý, kolikátý* i k obecným *x-tý, n-tý*, a také ke kombinovaným číslovkovým výrazům, např. k *tisíc devět set osmdesát čtyři* je *tisící devítistý osmdesátý čtvrtý;* přitom spojení s počítanou rangovou číslovkou (zde *devět set*) se vyjadřují jedním adjektivním kompozitem *(devítistý).* Tam, kde existuje dvojí podoba číslovky základní, totiž s různým pořadím desítek a jednotek, existuje i dvojí číslovka řadová (*dvacet tři - dvacátý třetí, třiadvacet - třiadvacátý*).

Prvý (vedle obvyklejšího *první*) je poněkud knižní, rozšířilo se však kvůli tvarovému vyrovnání; s výjimkou *třetí* a *tisící* jsou všechny řadové číslovky adjektiva tvrdá. *První* má také povahu řadového pojmenování nečíslovkového (jakým je i *poslední, předposlední* a jiná): *první* tvoří počátek řady, *poslední* její konec. Počátek a konec však jsou ohraničeny jen z jedné strany. Proto je možné říci: *První dva mohou jít do ordinace. První tři závodníci bývají*

odměnění medailemi (i když nedosáhli stejného výkonu; nejsou to první tři, vlastně tři první „ex aequo"). *Prvních deset soutěžících bylo sledováno obecenstvem pozorně, pak zájem ochabl. První* v tomto významu nemůžeme považovat za číslovku řadovou, protože není v relaci k počtu ‚1'. *Druhý* zase má vedle číslovkového (řadového) významu jindy význam alterátoru: *druzí* = ‚jiní' (hovorově i sg *druhý* = ‚jiný': *Druhý by už s tím šel dávno k lékaři*).

Vedle *padesátý* je i *půlstý* (k *půl sta*), např. *Řídit jubilejní půlsté představení Prodané nevěsty nebylo již Smetanovi dopřáno;* je i *půltisící* a *půlmiliónty*, např. *Půlmiliónty návštěvník veletrhu byl odměněn zvláštní cenou.*

K řadovým číslovkám se dále tvoří číslovky adverbiální povahy, které vyjadřují pořadí časové realizace dějů: *poprvé* (*prvně* a vedle toho i řidč. *poprvní*), *podruhé, potřetí, podesáté, posté, potisící, pomiliónté* (teoreticky je možné i *po devítisté devadesáté deváté*, ale to už přesahuje běžně uzuální přehlednost, běžnou orientaci v kvantu). Bylo by možno je nazvat řadové číslovky časové. Tyto řadové číslovky časové jsou i neurčité: *poněkolikáté, potolikáté, pokolikáté* (k nim se přiřazuje i zájmenný, ne však zároveň číslovkový výraz úplnostní, totalizátor *pokaždé*).

Obdobně se k řadovým číslovkám tvoří dále číslovky adverbiální povahy vyjadřující pořadí složek výčtu: *za prvé* (řidč. *za první*), *za druhé, za třetí, za desáté, za sté* (běžné výčty sotva přesahují rang desítek), systémově je ovšem možné i *za tisící, za miliónté*. Nazýváme je řadové číslovky výčtové. Netvoří se zpravidla takové číslovky neurčité (je však dobře možný dotaz *Za kolikáté to bylo?* i příležitostné *za několikáté*). Zato nejsou v dnešní běžné češtině vzácné výčtové řadové číslovky obecné: *za ixté, za enté.*

4 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY ČÍSLOVEK

4.0 Gramatické prostředky čísla, rodu a pádu, jejichž prostřednictvím plní jednotlivé formy slovního druhu číslovek primární a sekundární funkce, jsou rozsahem a povahou závislé:

(a) Na povaze gramatických prostředků toho slovního druhu, jehož nástavbu představují; výrazně rozvinutou soustavu gramatických prostředků tedy mají ty druhy číslovek, které jsou nástavbou substantiv, v příslušné míře i ty, které jsou nástavbou adjektiv. Princip nástavbovosti se však ani u číslovek neuplatňuje naprosto důsledně, jsou číslovky, které mají specifický vztah ke gramatickým prostředkům.

(b) Na zvláštnostech sémantiky kvantovosti, kterou vyjadřují: touto stránkou je ovlivněn pochopitelně vztah číslovek ke gramatickému prostředku čísla, který je sám jedním z prostředků, jimiž se vyjadřují/označují kvantitativní hodnoty a vztahy v realitě.

Z těchto důvodů jsou gramatické prostředky rod, číslo a pád zastoupeny různým způsobem:

Některé číslovky mají v plné míře všechny tři gramatické prostředky. Podle toho, jak vyjadřují rod, jsou buď plně povahy substantivní, jako např. *milión, dvojice, třetina* (jsou „zařazeny" k jednomu rodu), nebo plně povahy adjektivní, jako např. *paterý, dvojí, druhý, mnohonásobný, pětitisícový* (ty mají tvary pro všechny tři rody).

Jiné číslovky některé gramatické kategorie vyjadřují omezeně, např. souborové číslovky *patera (mouka), patero (jídlo)* nemají tvary pro maskulinum sg a tvary pro G, D, L, I mají společné s číslovkami druhovými *paterý, paterá, pateré*; protože význam tvarů *paterých, paterým, paterými* se postupně absolutizuje jako druhový, omezuje se tím pád souborových číslovek vlastně jen na N a A. Číslovky *dvé, tré, obé* nemají I (nedisponují pro tuto pádovou funkci žádným tvarem speciálním nebo společným s jiným pádem (jinými pády)) aj.

Některé číslovky mají pádové tvary, skloňují se, nevyjadřují však význam rodu a čísla, např. *pět* atd.; číslovka *půldruha* je zase naopak nesklonná, je však rodově zařazena (má platnost maskulina-neutra, nikoli feminina).

Na rozdíl od nekvantitativních substantiv a adjektiv je někdy u číslovek některá kategorie zastoupena nevýrazně, např. kategorie rodu u *dvé, tré*; nejasná je u číslovky *dvě stě* (viz v oddílu o rodu).

4.1 ROD

U číslovek je kategorie rodu omezena (zvláště málo je zastoupena její „podkategorie" životnosti).

Omezení se týká číslovek základních (a numerických), číslovek souborových, číslovek *dvé, tré, obé* a v adjektivním užití číslovek typu *půldruha*.

Ze základních číslovek nemají rod - ani číslo - číslovky *pět (sedm* a *osm)* a ostatní na *-t* a dále *tři, čtyři*. Rod tedy vyjadřují ze základních pouze číslovky *jeden, jedna, jedno, dva, dvě* a úplnostní *oba, obě* a číslovky rangové *sto* (neutrum), *tisíc, milión* a další tohoto typu (maskulina), *miliarda* (femininum). Zvláštní plurálový tvar číslovky ‚sto' *stě*, užívaný jen ve výrazu *dvě stě* (původem duálovém), však nemá platnost neutra: na rozdíl od *celé sto, celá tři sta* se neříká *celá dvě stě* (*stě* buď nemá rodovou platnost, nebo se chová jako femininum) - lze však říci *celé dvě stě; stě* se tu dnes interpretuje podle tvaru číslovky *dvě* jako femininum (častěji se však užívá spojení *celé dvě stovky*).

Číslovky souborové nemají v sg tvary pro maskulinum, nýbrž jen pro femininum a pro neutrum *(patero jídlo)*, ani ty však nejsou časté.

Adjektivně fungující číslovky *dvé, tré, obé* se naproti tomu dnes již neobjevují ve tvarech feminina (a v N nemají ani tvar maskulina), je jen např. *lid obého pohlaví*.

Tvary pro femininum také nemají číslovky *půldruha, půlčtvrta, půlpáta*, je *půldruha roku, půlpáta kila*, ale jen *půldruhé hodiny*. Ostatní druhy číslovek mající charakter nástavby substantiv a adjektiv vyjadřují rod skoro bez omezení: (a) jsou zařazeny k jednomu rodu, tj. mají substantivní charakter, jako *dvojice, třetina* (feminina), (b) jsou rodově málo výrazné (jakožto neutra) – úhrnné číslovky *patero, dvé, tré*, spojující se s G substantiva *(patero dětí)*, (c) rozlišují trojí rod, tj. mají adjektivní charakter, jako *druhý, druhá, druhé, dvojí* (v G *dvojího, dvojí* atd.), podobně též *mnohonásobný, pětitisícový* atd.

U numerických číslovek, kterých se neužívá ve spojení se substantivem počítaného jevu, protože nevyjadřují počet něčeho, nýbrž jen pojmenovávají číslo, nedochází ke shodě v rodu. Proto je silná tendence k ustálení těchto číslovek v jediné podobě: nejčastěji je to podoba (feminina) *jedna, dvě*. Nejvíce je ustálena při početních operacích: *jedna a dvě jsou tři, dvě bez jedné je jedna*.

Také u kombinovaných číslovkových výrazů s číslovkou označující ‚1' a ‚2' na místě jednotek se silně uplatňuje tendence k ustálení číslovky v jediné podobě, bez rozlišování rodově diferencovaných tvarů: ustalují se nejčastěji podoby *dvacet jedna, dvacet dva*, tedy u druhé z uvedených číslovek jiná podoba než u číslovky, která pojmenovává pouze jednotky, ta se totiž ustaluje nejčastěji v podobě *dvě* (viz výše). O rodu kombinovaných číslovkových výrazů srov. dále.

Vyjadřování životnosti je zastoupeno u číslovek plně adjektivního charakteru, např. *Vítali jsme dvojnásobného vítěze Závodu míru. Jako druzí dojeli naši cyklisté.*

4.2 ČÍSLO

Nejvíce je u číslovek omezen gramatický prostředek čísla, což ovšem souvisí se vzájemným vztahem slovního druhu číslovek a čísla jako dvou prostředků vyjadřování kvantových vztahů v jazyce.

Ze základních (a numerických) číslovek rozlišují sg a pl jen rangové číslovky substantivní povahy (které se v kombinovaných číslovkových výrazech počítají), např. *(tři) sta, (dva) tisíce*.

Číslovka *jeden, jedna, jedno* má tvary sg i pl *(jedni, jedny, jedna)*, avšak ve významu číslovek základních, tj. pro označení počtu jednotlivých jevů, „kusů", se plurálových tvarů *(jedny, jedna)* užívá jen ve spojení se substantivy pomnožnými, např. *jedny dveře, jedna kamna;* počet souborů označuje tato číslovka ve spojení se substantivy označujícími soubory, např. *jedny zápalky, jedna očka*. Plurál číslovky *jeden* se vedle toho užívá ve významu ‚někteří, některé, některá', např. *jedni stáli, druzí seděli, jiní leželi*, a ve významu číslov-

ky druhové, např. *Dříve se vyráběly několikeré pastičky na myši, dnes se vyrábějí jen jedny* (jeden, jediný druh).

Základní číslovky *dva, dvě* (a úplnostní *oba, obě*), *tři* a *čtyři* mají jen platnost plurálovou, číslovky *pět (sedm, osm)* a ostatní na *-t* mluvnické číslo postrádají. Číslovky *nula* (numerické a řídčeji i základní) se užívá jen v sg (plurál *nuly* má významy jiné než číslovkové, označuje číslice, přeneseně ‚bezvýznamné jedince' aj.).

Číslovky úhrnné *dvé, tré, čtvero, patero* fungují zpravidla jako singulár.

Ostatní číslovky mající charakter substantivní a adjektivní nástavby mluvnické číslo mají a sg i pl zvláštními tvary rozlišují. U některých bývá ovšem jedno z čísel zřetelně méně frekventováno, např. sg u souborových *(dvoje jídlo)*, pl je zase řidší u číslovek řadových *(Naši se umístili v turnaji jako druzí)*.

Kombinované číslovkové výrazy se z hlediska čísla (a podobně rodu) chovají dvojím způsobem:

(a) podle „staršího způsobu" se nechovají jako celek, nýbrž se substantivem počítaného jevu se číslovka spojuje v té podobě a tak, jak to odpovídá komponentu na místě jednotek, tedy číslovka *jeden, jedna, jedno* se užívá v sg a v rodové podobě žádané kongruencí se substantivem: *dvacet jeden žák, dvacet jedna žákyně, dvacet jedno dítě*, číslovka *dva, dvě* v pl v příslušné rodové podobě: *dvacet dva žáci, dvacet dvě žákyně*; substantivum stojí u výrazů končících na ‚1-4' v N: *dvacet tři žáci, dvacet čtyři žáci*;

(b) podle „novějšího způsobu" se kombinované výrazy chovají jako celek s číselnou platností ‚více než 1', i výrazy s ‚1-4' na místě jednotek se užívají v jediné podobě: *dvacet jedna žáků, dvacet jedna žákyň, dvacet jedna dětí*, a substantivum je ve všech případech v Gpl, tedy i *dvacet tři žáků, dvacet čtyři žáků* jako *dvacet pět žáků* atd. Ve funkci G, D, L, I však zatím „novější způsob" pronikl slaběji, častější je tedy *s dvacet jedním žákem* nebo *s dvaceti jedním žákem* než *s dvacet jedna žáky* atd.

4.3 PÁD

Z povahy gramatického prostředku pádu jako konstituentu ZVS a příslušných derivačních struktur vyplývá, že vlastnosti pádu u číslovek a ostatních prostředků slovnědruhového vyjádření kvantovosti jsou dány funkčním typem příslušného kvantitativního výrazu.

(a) Číslovky s funkční charakteristikou S^{s} a S^{c} mají pád v zásadě stejného charakteru jako substantivum. Výklady o pádu substantiva (srov. IV 1 A 3.3) se tedy vztahují i na tento typ číslovek.

(b) Tento charakter mají i číslovky s funkční charakteristikou A^{s}, tedy adjektivně formované kvantitativní výrazy v subjektové a objektové funkci.
(c) Adjektivně formované kvantitativní výrazy ostatní mají pád jako reduplikační, kongruenční kategorii.

IV 1 E SLOVESA

0 Základní slovní druh sloveso (verbum) vyjadřuje dynamický příznak substančních jevů probíhající v čase, tj. především děje, a to děje nemutační a děje mutační (tzv. události), ale také tzv. neděje (statické významy).

Zvláštností slovesa - na rozdíl od všech ostatních slovních druhů (s částečnou výjimkou u adjektiv) - je, že jeden jediný jeho tvar může být tvořen i více než jednou výrazovou jednotkou. Mluví se proto o jednoduchých (syntetických) a složených (analytických) slovesných tvarech - srov. IV 2a 5, IV 2 E 1.0.

1 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA SLOVES

1.0 Výklady funkčního tvarosloví se zabývají těmi vlastnostmi slovního druhu slovesa, které jsou těsně vázány na jednotlivé slovnědruhové formy slovesné (i deverbativní) a projevují se jejich funkcemi ve větné struktuře.

Základní slovní druhy i slovní druhy nástavbové jsou z hlediska funkčního i výrazového charakterizovány schopností v různé míře „napodobovat" soustavu základních slovních druhů jako celek, tj. fungovat jako prostředky charakteru substantivního, adjektivního, verbálního i adverbiálního. Tato schopnost je podstatou transpozičních procesů a znamená prostředek, který vede k rozhojnění sémanticko-gramatických vyjadřovacích možností jazyka. U slovesa je tato schopnost rozvinuta zvláště silně, a to jak ve smyslu funkčním, tak i tvarovém. Sloveso je schopno funkčně i tvarově zaujímat i pozice substantivní, adjektivní a adverbiální. Právě toto funkční a výrazové bohatství činí české sloveso slovním druhem s nejvýznamnějším komplexem větotvorných funkcí. Tato skutečnost se reflektuje v tabulce základních slovních druhů (srov. s. 18) tím, že jednotlivé slovesné formy nejen plní primární a sekundární funkce ve větné struktuře, tj. obsazují nejen pozice zapsané v tabulce horizon-

tálně (jak je tomu u ostatních základních slovních druhů), ale i ve vertikálním sloupci s funkčním indexem *v*. Navíc některé původně slovesné formy zaujímají (ve smyslu slovnědruhové transpozice slovotvorné) pozice ve sloupcích s funkčním indexem *s* a *a*.

1.0.1 V souladu s rozlišením primárních a sekundárních funkcí slovesných tvarů je tradiční dělení slovesných tvarů na tzv. tvary určité (finitní) a na tzv. tvary neurčité (infinitní) - srov. IV 2 E 0. Jako určité tvary slovesné se označují všechny tvary tzv. určitého slovesa (verba finita); neurčité tvary slovesné jsou infinitiv, příčestí (participia) a přechodníky (transgresívy). Slovotvorně transponované formy původně slovesné, tedy formy deverbativní, jsou podstatné jméno slovesné (verbální substantivum) a přídavné jméno slovesné (verbální adjektivum).

1.0.2 Slovnědruhové formy slovesné i deverbativní lze na základě výrazových i funkčních vlastností rozdělit do dvou skupin:

(1) slovnědruhové formy, jejichž výrazová soustava je v souladu s funkcí (funkcemi) bohatě rozvinuta,
(2) slovnědruhové formy, jejichž výrazová soustava je v souladu s funkcí (funkcemi) velmi omezená nebo je zcela omezena na jediný tvar.

Charakter slovnědruhových forem typu (1) mají verbum finitum (VF), jehož tvarová soustava je specificky slovesná, charakterizovaná konjugací, a verbální substantivum (VS) spolu s verbálním adjektivem (VA), jejichž tvarové soustavy jsou specificky jmenné, charakterizované deklinací.

VF funguje prostřednictvím plně rozvinuté slovesné soustavy gramatických prostředků (osoba, číslo, čas, modus, rod slovesný, vid), VS a VA prostřednictvím plně rozvinuté soustavy jmenných gramatických prostředků (rod, číslo, pád) a diferencovaně neúplné soustavy slovesných gramatických prostředků.

Z hlediska vztahu a příslušnosti k slovnímu druhu slovesa se tyto formy vzájemně podstatně liší: VF je výraz spjatý s primární funkcí typu V^v, má charakter jednoznačného symetrického slovnědruhového znaku a je podstatou, jádrem subsystému slovesa; na opačném pólu je VS, které jako výsledek slovotvorné transpozice typu $V^v \rightarrow S^s$ patří již ke slovnímu druhu substantiva. Se soustavou slovesných slovnědruhových forem je spjato pravidelností tvoření a schopností vyjadřovat některé slovesné kategorie.

Pozn.: V rámci tohoto zařazení lze ovšem zjistit u téže formy diference dané různou lexikální sémantikou a s tím spojeným rozdílem funkčních pozic. Např. ve spojení *Zapotili se při vázání*

snopů je VS schopno vyjadřovat diference ve vidu, zatímco ve spojení *Koupil jsem nové vázání* již tato možnost není; jde plně o substantivum s pouze substantivními gramatickými kategoriemi; v prvém případě jde o substanční formaci děje, v druhém o dějové pojmenování jevu skutečnosti.

Mezi uvedenými slovnědruhovými formami slovesnými se VA jeví z hlediska příslušnosti ke slovnímu druhu slovesa jako jev přechodný; třída VA jako celek má tendenci přecházet od transpozice gramatické typu $V^s \rightarrow V^a$ směrem k transpozici slovotvorné typu $V^a \rightarrow A^a$. I zde je možno vidět výrazné diference podmíněné jednak derivačním původem, a tedy formou VA, jednak u jedné a téže formy diferencí v lexikální sémantice a ve funkcích s touto sémantikou spojených: v takových konstrukcích jako *výraz užitý nevhodně, postava vynikající z davu, kočka honěná psem* jde o pozitivní přítomnost vidu, slovesného rodu, relativního času, valence (pochopitelně vedle přítomnosti jmenných kategorií), ve spojeních *užité umění, vynikající člověk, ten chlap je ale honěný* lze mluvit o funkční přítomnosti pouze kategorií jmenných. Zatímco první skupina příkladů dovoluje chápat dané formy ve smyslu V^a, v druhé skupině jde již zřejmě o A^a.

K VA přísluší příčestí (participia), tj. příčestí činné (participium aktivní) a příčestí trpné (participium pasívní). Příčestí jsou většinou součástmi komplexních slovesných tvarů a slovesných konstrukcí, méně často se uplatňují samostatně.

Slovnědruhové formy typu (2) jsou infinitiv (INF, neurčitek) a přechodníky (transgresívy, T). Infinitiv se z hlediska tvaroslovného vyznačuje neohebností, přechodníky pak zřetelnou tendencí k neohebnosti, která je zřejmá ve srovnání s blízkými slovanskými jazyky, ale v češtině je zastřena značně omezeným komunikačním užitím přechodníků a s tím spojenou příznakovostí, knižností tohoto prostředku.

Infinitiv je vedle VF nejvýznamnější slovnědruhovou formou slovesnou. Projevuje se to jeho výraznou mnohofunkčností; ve smyslu transpozice gramatické se uplatňuje ve funkcích typu V^s, V^a, V^c a dále v řadě specifických funkcí, které pro jejich vyhraněně komunikační, textovou povahu nelze interpretovat jako funkce v ZVS, jsou to však rovněž funkce slovesné. Infinitiv je tedy plně součástí subsystému slovesa.

Přechodník jako slovnědruhová slovesná forma plní sekundární syntaktické funkce slovesné typu V^c, které jsou výsledkem transpozice gramatické. Je tedy rovněž plně součástí subsystému slovesa.

Transpoziční procesy vedoucí k jednotlivým slovnědruhovým formám (řečeno z hlediska funkčního tvarosloví) a jsoucí prostředkem kondenzací (z hlediska funkčně-syntaktického) představují znakovou formaci děje (slovesného významu) jako substance, vlastnosti a okolnosti. Jestliže v rámci funkční pozice V^s a V^a se uplatňuje jak VS, tak i infinitiv, neznamená to jejich plnou funkčně-sémantickou ekvivalenci. Např. jako pravovalenční člen GVV (KOMPL) je infinitiv jevem specifickým, neboť funguje jako „interní" sub-

stančně-dějová složka komplexnějších slovesných významů, kde ve tvaru VF je některé ze sloves modálních nebo tradičně označovaných jako neplnovýznamová, jen podmíněně je tedy možné mluvit v těchto případech např. o objektové funkci infinitivu.

Přechodník jako dějové vyjádření okolností zachycuje časové posloupnosti (uspořádanosti) dějů - jde tedy rovněž o prostředek vyjádření komplexních dějů.

Slovesné a deverbativní slovnědruhové formy jsou prostředkem vyjádření slovesného významu (děje) jako: (a) větného jádra, (b) samostatně chápaného jevu, (c) vlastnosti, (d) vnitřního dějového komplementu děje a (e) dějové okolnosti děje; formy (d) a (e) jsou prostředkem vyjádření komplexnosti slovesných významů (dějů).

Přechodný a plynulý charakter soustavy slovesných a deverbativních slovnědruhových forem z hlediska jejich slovesnosti a jmennosti se reflektuje v plynulé přechodnosti jejich fungování prostřednictvím slovesných a jmenných gramatických prostředků ve větě a textu. Jen slovesnými prostředky se vyznačuje VF a v zásadě i přechodník - obě tyto formy jsou však schopny vyjadřovat rod jmenný (u VF jen v omezené míře v závislosti na kategorii času a modu); jmenné formy (VS a VA) vedle jmenných kategorií mají i prostředky verbální - vid, rod slovesný a relativní čas (to platí pro VA) a pouze vid (VS), a to za diferenčních podmínek uvedených výše. Infinitiv má, pokud jde o slovesné gramatické prostředky, podobné vlastnosti jako VA; nemá prostředky jmenné.

1.1 VERBUM FINITUM (URČITÉ SLOVESO)

Verbum finitum (VF) je základní slovnědruhovou formou slovesnou, která plní ze všech slovesných forem nejvýznamnější syntaktické funkce. V souvislosti s těmito funkcemi je nejvíce rozvinuta právě u VF soustava gramatických prostředků.

1.1.1 Větné funkce VF

Výklad funkcí VF ve větě je zde formulován nikoli z hlediska systematického popisu českých vět, což je předmětem syntaktických výkladů, ale z hlediska VF jako slovnědruhové formy.

1.1.1.1 Slovesná valence a intence. VF má schopnost vytvářet pole gramatických vztahů mezi sebou samým a jinými slovnědruhovými formami prostřednictvím slovesné valence. Právě toto pole vztahů je předpokladem

fungování VF ve větě. Jak vyplývá ze syntaktických výkladů o pojmu valence (srov. 3. B 2), je valence prostředek s širším funkčním uplatněním, jenž je vlastní i jiným slovnědruhovým formám slovesným i jiným slovním druhům. Podstata valence však je spjata s gramatickými vlastnostmi VF, u ostatních slovnědruhových forem slovesných i u jiných slovních druhů má povahu druhotnou.

Valenci je možno chápat jako jednu ze složek soustavy gramatických prostředků slovesa. Valence však právě z hlediska slovnědruhové problematiky slovesa představuje neoddělitelný celek s tzv. intencí sloves; tímto termínem je v syntaktických výkladech označována sémantická podstata schopnosti VF (popř. jiných slovnědruhových forem slovesných nebo jiných slovních druhů) zakládat vztahy mezi svým významem a členy významového pole vyjádřenými jinými slovnědruhovými formami nebo slovními druhy. Tyto členy významového relačního pole nejsou přitom jen pasívní složkou příslušných významových vztahů, třebaže u převážné většiny slovesných významů je právě sloveso i v sémantickém smyslu výrazně aktivním vztahovým elementem. Platí to však jen u sloves s vyhraněným (zpravidla však více než jedním) lexikálním významem. Naopak u těch sloves, jejichž lexikální význam je velmi obecný, jsou v sémantickém smyslu onou aktivní významovou složkou neslovesné členy intenčního pole.

Naproti tomu v gramatickém, tedy valenčním smyslu je VF vždy určující, „aktivní" složkou valenčního pole. Právě na rozdílných sémantických a gramatických vlastnostech slovesa v rámci pole vztahů, které je bází, na níž jsou budovány větné struktury, je založena potřeba diferenciace gramatické složky této schopnosti VF (tedy valence) a sémantické složky téže schopnosti (tedy intence).

Podrobný popis valenčních a intenčních vlastností českých sloves v té podobě, jak se promítají do soustavy gramatických a sémantických vzorců češtiny, viz v syntaktických výkladech; zde se probírá jen základní typologie intenčních a v souvislosti s tím i valenčních vlastností českých sloves.

Lexikální význam slovesa má z tohoto hlediska dva typy významových komponentů:

(a) významové komponenty, které slovesný význam začleňují „vertikálně", tedy do příslušných lexikálních sémantických polí;
(b) významové komponenty, které slovesný význam začleňují „horizontálně", tedy z hlediska jeho vlastností valenčních a intenčních, a jsou syntakticky relevantní.

Jde o takové významové komponenty, které u kvantitativně nejvýznamnějších typů českých sloves nutně přesahují slovnědruhové hranice VF ve smyslu syntaktické syntagmatiky a realizují se právě tím, že zakládají odpovídající pole vztahů. Dané komponenty lexikálního významu tu představují jakýsi „ge-

notyp", sémantický nukleus, jenž je pak vyjádřen, „materializován" jakýmsi „fenotypem", jímž jsou odpovídající syntaktické struktury v jejich syntaktické i sémantické rozmanitosti. Jde tedy o jistou zárodečnou sémantickou informaci obsaženou v lexikálním významu slovesa, která je podstatou větotvorných potencí VF.

1.1.1.2 Na tomto podkladě lze formulovat základní typologii větotvorných potencí českých sloves.

(1) Lexikální význam VF obsahuje takové sémantické komponenty, které lze interpretovat jako sémantický nukleus, zpravidla však jako více než jeden sémantický nukleus, který je v sémantickém i gramatickém smyslu bází, na níž budují příslušné gramatické a sémantické vzorce. Jsou zde pak tři možnosti:

(a) Účastníky (participanty) významových vztahů, které vyjadřuje sémantický nukleus, nelze při konstruování gramatického vzorce vyjádřit jako členy gramatického větného vzorce (GVV), nebo lze takto vyjádřit jediný z nich, a to ten, který stojí v pozici gramatického podmětu. V tomto případě je sémantika věty imanentní sémantice slovesa a VF je jediným nebo jedním ze dvou symbolů GVV; tento typ slovesa zakládá takové GVV jako VF_{3sg} *(Svítá)* a (S_{nom}) - VF *(Den umírá)*, tedy jednočlenné věty slovesné a dvojčlenné věty bez obligatorního doplnění slovesa.

(b) Účastníky (participanty) sémantických vztahů je nutné při konstruování GVV založeného na příslušném slovesném významu vyjádřit prostřednictvím nezbytných (obligatorních) členů větného vzorce, neboť bez jejich přítomnosti by vzniklá konstrukce nebyla gramaticky a sémanticky minimálně úplnou konstrukcí češtiny. Na tomto typu sloves se zakládají GVV typu (S_{nom}) - VF - KOMPL, přičemž obligatornost se týká pouze pravovalenčních členů GVV, tj. těch slovnědruhových symbolů, které jsou ve vzorci zapsány napravo od VF; levovalenční symbol, zpravidla (S_{nom}) ve funkci gramatického podmětu věty, je v češtině potenciální.

(c) Účastníky (participanty) sémantických vztahů je možné vyjádřit při konstruování GVV založeného na příslušném slovesném významu prostřednictvím možných (potenciálních) členů větného vzorce, neboť bez jejich potenciální přítomnosti by daná konstrukce nebyla gramaticky i sémanticky minimálně úplnou větnou konstrukcí češtiny. Přítomnost potenciálního členu GVV je závislá na systémových principech výstavby textu, člen za jistých podmínek může, ale nemusí být vyjádřen.

(2) Lexikální význam neobsahuje takové sémantické komponenty, které lze interpretovat jako sémantický nukleus. Takový slovesný význam je intenčně pasívní, sloveso pouze v gramatickém valenčním smyslu (stejně jako to činí slovesa typu (1)) usouvztažňuje sémantické pole, které vytvářejí neslovesné členy tohoto pole.

Slovesa typu (1) a (2) se tedy navzájem v principu neliší svými valenčními vlastnostmi; odlišné jsou jejich vlastnosti intenční, a to ve smyslu absence, popř. různé míry intenční aktivity VF v závislosti na struktuře příslušného slovesného významu.

1.1.1.3 Spona. Právě pro slovesa typu (2) byl zaveden pojem spony. Pokud jde o funkční a sémantické vztahy ve sponové predikaci, platí:

Jde o funkčně-významové vlastnosti celého syntagmatu na sponě gramaticky založeného, nelze tedy významové vlastnosti tohoto predikačního syntagmatu připisovat sponě samotné.

Spona je nositelem příslušných (predikačních) gramatických prostředků - stejně jako u VF typu (1). Její lexikálněsémantický obsah je možno chápat velmi různě, v zásadě však dvojím způsobem: jako sémantickou nevyhraněnost, značnou obecnost, nebo jako sémantickou vyprázdněnost. V prvém případě neslovesné prvky sponového syntagmatu obecný význam spony specifikují, v druhém případě jsou naopak ve vzájemných vztazích jeho jedinými nositeli. Zvláště v druhém případě však nelze již rozhodně mluvit o významu lexikálním, jde o význam celkového sponového syntagmatu, v zásadě jde tedy o význam syntaktický, založený na různě chápané interakci příslušných lexikálních významů. Proto bude podrobný popis intenčních vlastností sponových konstrukcí podán ve výkladech syntaktických.

1.2 PODSTATNÉ JMÉNO SLOVESNÉ (VERBÁLNÍ SUBSTANTIVUM)

1.2.0 Verbální substantivum (VS) je slovnědruhová forma, která je výsledkem transpozice základního slovnědruhového znaku $V^{\wedge}$ do funkční pozice $S^{\wedge}$. Jde tedy o plně ukončený transpoziční proces ve smyslu slovnědruhové transpozice slovotvorné. Je důsledkem komunikační potřeby kondenzovat propozice, k jejichž primárnímu vyjádření se nabízí slovesný větný vzorec, tj. vyjadřovat děje/dynamické vztahy jako substance.

1.2.1 Verbální vlastnosti VS

Svou slovnědruhovou sémantikou, morfologickými znaky a syntaktickými funkcemi patří VS k substantivům. Jestliže se o něm pojednává v rámci výkladů o slovese, činí se tak zejména z těchto důvodů:

(1) transkategorizační řada sloveso (V) - slovesné podstatné jméno (VS) - slo-

vesné přídavné jméno (VA) - slovesné příslovce jeví se jako řada prostředků s identickým lexémem;
(2) z většiny sloves je možno utvořit VS, a to podle přesných slovotvorných pravidel (formu VS předurčuje příslušnost slovesa k jistému slovesnému paradigmatu);
(3) VS zachovává slovesný vidový význam.

Sémantika VS záleží v přehodnocení děje-procesu, vyjadřovaného primárně VF, v děj-substanci, jejímž výrazovým prostředkem je podstatné jméno. Transpozice děje z kategorie procesů do kategorie substancí má ovšem důsledky syntaktické: zatímco sloveso obsazuje primárně pozici přísudku, primární syntaktickou funkcí VS je funkce podmětová nebo předmětová, např. *Telefon zvoní. Zvonění telefonu mě ruší. Nemám rád při práci zvonění telefonu.*

Zatímco určité sloveso (VF) má ve slovesné větě funkci větotvornou, VS pouze pojmenovává děj. Děj pojatý ve VS jako substance je vyvázán ze souvislosti se slovesnou osobou, z kvantitativních údajů o původci nebo nositeli děje a z temporálních i modálních parametrů děje. Při substančním pojetí děje je také neutralizován protiklad mezi činným a trpným rodem. Je-li třeba tyto údaje vyjádřit, může se tak stát jen přívlastkovými určeními VS.

1.2.1.1 Vzhledem k tomu, že se vidový význam českého slovesa podílí na jeho komplexním významu, a že tedy nemá jen gramatickou funkci příznačnou pro sloveso jako slovní druh, zachovává se i při transpozici slovesa ve VS. Neměnnost vidového významu při substancializaci děje ve VS je zajištěna totožností vidotvorných prostředků u VS a u jeho motivujícího slovesa. Např.: *mést/vymést/vymetat/vymetávat → metení/vymetení/vymetání/vymetávání; zrát/uzrát/uzrávat → zrání/uzrání/uzrávání.* Zachování vidových protikladů u VS svědčí o tom, že tyto rozdíly zůstávají mimo dosah substancializační abstrakce a že jsou spjaty se slovesným lexémem, i když je transponován do slovního druhu substantiv. Je tedy možno tvrdit, že VS disponují stejným vidovým významem jako jejich motivující slovesa.

Schopnost VS vyjadřovat vidové protiklady a odstíny je také jedním z důvodů, proč se VS uvádějí v paradigmatech sloves. Touto schopností se právě liší od ostatních typů dějových substantiv, neboť ta ani nedisponují slovotvornými prostředky pro vyjadřování vidových rozdílů, ani nemají invariantní vidový význam.

1.2.2 Substantivní vlastnosti VS. Verbonominální konstrukce

Po stránce syntaktické se VS chovají jako substantiva jiných typů: primárně obsazují pozici podmětu a předmětu, sekundárně pozici jiných větných členů (především příslovečného určení a přívlastku). V primárních syntaktických funkcích se často zajišťuje jejich vřazení do větného vzorce sémanticky chudými až prázdnými slovesy, spojitelnými s poměrně početnými množinami substantiv dějových (např. *provádět, činit, konat, dělat* ap.). Vznikají tak verbonominální konstrukce (analytické predikáty), které se vyznačují větší nebo menší idiomatičností a za jistých okolností konkurují slovesům motivujícím příslušné VS. Jako synonymní prostředky bývají tyto verbonominální konstrukce zapojeny i do soustavy slovesného vidu: *hodnotit/provádět hodnocení - zhodnotit/provést hodnocení.*

Transpozice slovesa do verbonominální konstrukce, v níž je jmenná složka obsazena VS, přináší výhody pro funkční perspektivu výpovědi. Ve shodě s komunikativním záměrem se děj, který při pojmenování určitým tvarem slovesným plní spojovací (tranzitní) funkci mezi tematickou a rematickou částí výpovědi, dostává po substancializaci do postavení jádra výpovědi.

Např.: *Vedoucí hodnotí pracovníka podle výsledků jeho práce.*
Vedoucí provede hodnocení pracovníka podle výsledků jeho práce.

Na druhé straně usnadňují VS jako součást verbonominálních konstrukcí odkazy na předcházející část textu, jsou tedy výhodným prostředkem textové koheze zajišťované výstavbou tematických částí výpovědi.

Např.: *Chlapec se po dlouhém váhání ke lži přiznal.*
Toto přiznání učinil bez nátlaku.

1.2.2.1 Kromě důvodů textových vede mluvčího k užívání verbonominálních konstrukcí komunikativní záměr vyhnout se uvádění determinantů děje, protože je nezná nebo je chce z různých důvodů potlačit. Srov. výpověď *Mluvčí vlády prohlásil, že . . .*, v níž si VF vyžaduje doplnění vedlejší větou, s výpovědí *Mluvčí vlády učinil prohlášení*, kde se obligatornost doplnění nepociťuje. Verbonominální konstrukce jsou za jistých okolností výhodné i tím, že se u VS vyjádří přívlastkovým schématem doplnění, které je třeba při VF vyjádřit schématem příslovečného určení. Např. *Pustil se do unavujícího hledání ztraceného předmětu.* VS ve verbonominálních konstrukcích tíhnou k pojmenování dějů pojatých jako šíře založené akce, srov. *zhodnotit svou činnost za celý rok* a *provést celoroční hodnocení.* A konečně verbonominální konstrukce usnadňují terminologizaci textu, neboť VS s přívlastkovými determinanty může do nich vstoupit jako několikaslovný termín. Např. *Zrušení pracovního poměru ve zkušební lhůtě* (termín zákoníku práce) *může nastat kdykoliv písemně bez uvedení důvodu.*

Ještě větší příležitost k užívání VS poskytují syntaktické kondenzáty, tj. syntaktická schémata členská s implikovanou predikací, která konkurují schématům větným (obyč. schématům vedlejších vět). Např. *Přes jisté sblížení stanovisek se při jednání nedosáhlo dohody/Třebaže se stanoviska, když se jednalo, poněkud sblížila* ... VS jako součást syntaktických kondenzátů slouží ke zhušťování informační hodnoty textu a usnadňují operaci s informačními daty. Ve funkci kondenzační (na rozdíl od jiných syntaktických funkcí) podstatným jménům slovesným většinou nevadí jejich malé morfologické distinktivní schopnosti, neboť kondenzáty bývají z větší části vyjádřeny zřetelnými konstrukcemi předložkovými nebo morfologicky celkem jednoznačným instrumentálem.

1.2.3 Konkurence mezi VS a infinitivem

Tam, kde větná struktura nebo struktura větného členu nevyžaduje transpozici děje-procesu v děj-substanci, nýbrž jen depersonalizaci a detemporalizaci děje, dochází ke konkurenci mezi VS a infinitivem (INF). Jinými slovy: VS a INF jsou záměnné v těch případech, kdy operace se slovesnými lexémy obsazujícími větný vzorec substancializaci děje sice připouštějí, ale nevyžadují. Konkurence mezi VS a INF je podmíněna shodným směrem abstrakce, která záleží v depersonalizaci a detemporalizaci děje. Na rozdíl od INF může však být děj u VS deprocesualizován a zcela transponován do kategorie substancí. Svědčí o tom mimo jiné skutečnost, že INF předmětových sloves pociťujeme bez obligatorního předmětu jako defektní (např. *řešit, rozvíjet*), kdežto VS od stejných lexémů jako sémanticky úplné *(řešení, rozvíjení)*. Konkurence mezi VS a INF není tam, kde česká syntaktická norma vyžaduje transpozici děje v substanci a kde se syntaktické schéma musí realizovat morfologickými prostředky substantiva.

Ke konkurenci mezi VS a INF dochází ve třech syntakticko-sémantických oblastech:

(1) ve větných vzorcích kvalifikujících pojem děje jeho identifikací s pojmem nějaké vlastnosti, substance nebo jiného děje nebo popřením takové identifikace, např.

$$\begin{Bmatrix} Chytání\ ryb \\ Chytat\ ryby \end{Bmatrix} \quad \begin{Bmatrix} je\ vzrušující. \\ je\ zábava. \end{Bmatrix}$$

$$\begin{Bmatrix} Řešení\ neřešitelného \\ Řešit\ neřešitelné \end{Bmatrix} \ znamená \ \begin{Bmatrix} mrhání\ časem. \\ mrhat\ časem. \end{Bmatrix}$$

(2) ve větných vzorcích s podmětem dějového významu implikujícím různé vztahy okolnostní (nejčastěji vztah podmínkový), např.

{*Splnění úkolu* / *Splnit úkol* / *Jestliže se splní úkol*} *přináší uspokojení* + *to*

(3) ve valenčních polích slov zahrnujících ve svém pojmovém významu složku modální, např.

Snaží se / *Snaha* {*o vyniknutí, po vyniknutí* / *vyniknout*}

1.2.4 Gramatické prostředky VS

Jako jiná substantiva jsou i VS vybavena morfémy pro vyjadřování významů pádových a číselných. Stejně jako u jiných abstrakt se však u VS realizuje kategorie plurálu jen ve značně omezené míře, a to obyčejně jen v platnosti různých variací (druhů) téhož substancializovaného děje (srov. pl *různá chápání textu*/sg *několikeré chápání textu*). Běžné jsou ovšem plurálové formy u těch VS, která nabyla konkrétního významu, např. výsledku děje *(tajná přání)*.

VS se skloňují podle typu „stavení", který má v sg velmi omezené tvaroslovně distinktivní schopnosti (v N – L sg *-í*, v Isg *-ím*). Tuto nevýhodu je třeba kompenzovat různými prostředky kontextovými (úpravami slovosledními, dodáváním shodných přívlastků aj.).

1.2.4.1 Je-li třeba k substancializovanému ději, vyjádřenému VS, připojit údaje o jeho původci, o čísle, o čase a modalitě děje a o jeho aktivní nebo pasívní perspektivě, nemůže se to stát prostředky morfologickými, nýbrž lexikálními, které obsazují pozici přívlastků při VS. K vyjádření agentu slouží buď schéma přívlastku shodného, nebo schéma přívlastku neshodného, který je realizován genitivem. Např.

(já) vyprávím → mé vyprávění, matka domlouvá → matčino domlouvání, psi štěkají → psí štěkání;
plyn uniká → unikání plynu.

Chceme-li u agentu vyjádřit číselný protiklad ‚jeden × více než jeden', je to možné jen užitím plurálu v podmětovém genitivu *(vědci zkoumají → zkoumání vědců)*.

VS od sloves s akuzativní vazbou mohou mít podle smyslu kontextu buď význam aktivní, nebo pasívní (bez kontextu je protiklad mezi aktivností a pasívností neutralizován). Při pasívní perspektivě děje obsazuje pozici přívlastkového genitivu patiens děje a informace o agentu se přesouvá do dalšího

přívlastkového schématu (které je totožné se schématem pro označení agentu při participiální konstrukci). Např.

Lékař potvrdí pracovní neschopnost → potvrzení pracovní

neschopnosti { *lékařem* / *od lékaře* / *ze strany lékaře* }

- srov. *Pracovní neschopnost je potvrzena lékařem/od lékaře ...*

Také časové informace o ději-substanci mohou být vyjádřeny jen lexikálně, a to v syntaktických schématech přívlastkových, např. *Výsledky dosavadního pozorování jevu napovídají směr jeho budoucího zkoumání/jeho zkoumání v budoucnosti.*

1.2.5 Genetický okruh a charakteristika VS

VS souvisí geneticky s příčestím trpným (*n*-ovým a *t*-ovým: *kupování, krytí*), ale ze synchronního hlediska se chápou jako odvozeniny od sloves formanty *-n(í), -t(í).* Těmito formanty se pak mohou odvozovat i od sloves, která příčestí trpné nemají (např. *ležení, stání, vytí*). Z hlediska formálního nejsou u žádného slovesa překážky při odvozování VS. Po stránce sémantické se však VS mohou derivovat jen od sloves, jejichž význam dovoluje transpozici v substanci; tuto podmínku nesplňují slovesa modální (pokud vyjadřují modální obměny děje) a slovesa s funkcí v širokém smyslu sponovou (např. *stát se, jevit se, záležet v čem*). Substancializaci nepřipouští ani význam násobených neaktuálních sloves jako *dělávat, chodívat.*

Dále existuje několik poměrně řídce obsazených sémantických okruhů sloves, od nichž se VS netvoří. Je tomu tak u statických sloves s obecným významem ‚náležet (k) čemu': *náležet, patřit, příslušet, hodit se* atd.; u sloves s významem ‚udát se': *udát se, stát se, nastat, zběhnout se* ap.; u některých sloves s významem ‚říct': *říct, pravit, odpovědět, odvětit* aj. Kromě toho se VS netvoří k několika málo slovesům s jinými významy: *růst, dovést (co), předčit, stačit* aj. U některých sloves, která nemají VS, je tato slovotvorná kategorie suplována jinými typy: *přináležet → přináležitost, udát se → událost, růst → růst* m. ap.

1.2.5.1 VS se liší od jiných typů dějových substantiv tím, že si mohou při transpozici reflexívního slovesa v substantivum zachovat reflexívní zájmeno *se* (řídce i *si*). To pak zaujímá neměnnou pozici těsně za VS a nabývá vlastně funkce volného slovotvorného formantu. Reflexívní *se (si)* zůstává u VS v těch případech, kdy vedle slovesa reflexívního existuje etymologicky totožné sloveso nereflexívní a kdy kontext nezajišťuje chápání VS jako derivátu od slo-

vesa reflexívního (např. *učit → učení* × *učit se → učení se; odtrhnout → odtržení* × *odtrhnout se → odtržení se*). Nevzniká-li nebezpečí dvojího chápání VS, reflexívní *se (si)* se obyčejně k němu nepřipojuje (např. v nápise *Koupání zakázáno*). V současném spisovném jazyce však přibývá VS zachovávajících *se (si)* i v takových případech. Jde tu zřejmě o tendenci vyrovnat formální stránku VS s motivujícím reflexívním slovesem a tato tendence se nezastavuje ani před reflexívy tantum. Např. *Takové hašteření se místo vážné diskuse nemůže být věci na prospěch.*

1.2.5.2 VS typu *dovolená, kopaná.* Za zvláštní typ VS lze považovat zpodstatnělá adjektiva ženského rodu vzniklá z příčestí trpných. Také u nich se uvolnila slovotvorná spojitost s participii, takže je dnes cítíme jako přímé deriváty ze slovesných základů s formantem *-n(á)*, např. *dovolit - dovolená, shledat se - shledaná, prodloužit - prodloužená*; formant *-t(á)* je zastoupen jen velmi řídce, např. v úsloví *přehlídnutá - prohraná* (Čelakovský). VS na *-ná (-tá)* se skloňují jako adjektiva.

Kromě případů, kdy VS tohoto typu označují hry *(honěná, kopaná)*, tance *(vrtěná)*, zvyky *(dodraná)* nebo druhy lovů *(čekaná)*, jsou zpravidla synonymní s VS na *-ní (-tí) (uvést na dotvrzenou/na dotvrzení, prosit za odpuštěnou/za odpuštění)*. Tvoří se od poměrně omezeného počtu sloves (z největší části od předponových sloves vzorů „prosí" a „dělá") a většina těchto jmen se vyskytuje jen v ustálených spojeních, nejčastěji předložkových: *říct na vysvětlenou, být na zotavené, dostat za vyučenou, vrátit se s nepořízenou* aj.

1.3 PŘÍDAVNÉ JMÉNO SLOVESNÉ (VERBÁLNÍ ADJEKTIVUM)

1.3.0 Verbální adjektivum (VA) je slovnědruhová forma, která je výsledkem slovnědruhové transpozice základního slovnědruhového znaku V^s směrem k slovnědruhovému znaku A^a. V některých funkcích je tento proces ukončen ve smyslu slovnědruhové transpozice slovotvorné. V jiných funkčních pozicích lze tento proces chápat jako neukončený, tedy ve smyslu slovnědruhové transpozice gramatické. Ve srovnání se substantivem verbálním (VS), které je třeba plně chápat jako ukončený transpoziční proces ve smyslu transpozice slovotvorné, jeví se VA jako forma, která může být ještě chápána i ve smyslu V^a, popř. V^c (tzv. atribut verbální), a pokud jde o funkční pozici predikativu, ve smyslu V^v.

1.3.1 Typy VA

Za VA se považují tyto slovnědruhové formy:

(a) zpřídavnělý přechodník přítomný *(dělající)* - VA^{ci},
(b) zpřídavnělé příčestí činné *(spadlý)* - VA^{ly},
(c) zpřídavnělé příčestí trpné *(udělán/udělaný, kryt/krytý)* - $VA^{n(y)}$, $VA^{t(y)}$,
(d) zpřídavnělý přechodník minulý *(udělavší)* - VA^{si}
(ten je však v dnešní spisovné češtině méně častý než předchozí typy (a), (b), (c)).

1.3.1.1 Pro vnitřní strukturaci slovnědruhové formy VA je rozhodující význam slovesného rodu a význam relativního času. Soustava typů VA je však asymetrická: příznak relativního času je účasten jenom na konstituování typů činných *(vykonávající, probíhající* × *vykonavší, proběhlý)*, kdežto u typu trpného *(konaný, vykonaný, vykonávaný)* nemá rozlišování relativních časů vlastní formální prostředek, nýbrž opírá se jen o vid slovesa. Vid se ovšem podílí rozhodujícím způsobem i na relativním časovém významu činných VA (VA^{ci} se tvoří jen od sloves nedokonavých, VA^{si}, VA^{ly} od sloves dokonavých), takže morfologická diferenciace v rámci činných VA je redundantní.

Asymetrie soustavy VA se projevuje také v tom, že jednotlivé typy zaujímají v systému rozdílné postavení: VA^{ci} a $VA^{ny/ty}$ mají postavení centrální, kdežto VA^{ly} a VA^{si} se umísťují na periferii systému. Zatímco současně probíhající děj lze vyjádřit formou VA téměř vždy, pro vyjádření děje proběhlého před dějem predikátového slovesa příslušné adjektivum často chybí. Asymetrie existuje i v stylových příznacích jednotlivých typů VA: $VA^{ny/ty}$ a VA^{ly} jsou většinou stylově neutrální, kdežto VA^{ci} mívají příznak mírně knižní a VA^{si} jsou nositeli příznaku silně knižního (ne však ve všech textech).

1.3.2 VA ve srovnání s vlastními adjektivy

Po stránce slovnědruhové VA patří (nebo směřuje) do slovního druhu adjektiv svou morfologií i syntaktickými funkcemi. U všech VA kromě VA^{si} může dojít k významovému posunu, který je zařadí mezi adjektiva kvalifikační. Takový posun u $VA^{ny/ty}$ a VA^{ly} přináší s sebou i rozšíření derivačních možností: adjektivum může vytvářet komparativ a superlativ *(žádané → žádanější, nejžádanější zboží; zdařilý → zdařilejší, nejzdařilejší výlet)*, může se derivovat v adverbium *(přeneseně, zdařile)* a (obyčejně pomocí formantu *-ost*) v substantivum abstraktní *(vzdělaný → vzdělanost, zaostalý → zaostalost)*. Z důvodů formálních to není možné u VA^{ci} a VA^{si}. Jen výjimečně vzniká u VA^{ci} po

jejich významovém přehodnocení druhotná forma na *-cný*, která odvozování umožňuje (*vroucí* → *vroucný* → *vroucnější, vroucně, vroucnost*).

Morfologicky se VA neliší od ostatních adjektiv. VA^{lý} a VA$^{ný/tý}$ se skloňují podle vzoru „mladý", VA^{cí} a VA^{ší} podle vzoru „jarní". VA$^{ný/tý}$ disponují v závislosti na syntaktické funkci formou krátkou i dlouhou (*nesen/nesený, ubit/ubitý*). Jsou-li VA jen výrazovým prostředkem pro transpozici děje-procesu v děj-vlastnost (tj. v dějovou vlastnost), nemají sémantické předpoklady pro stupňování významu, a proto nevytvářejí příslušné tvary.

1.3.3 VA s funkcí typu V^{v} (příčestí trpné)

VA jsou výrazovým prostředkem slovnědruhové transpozice děje v dějovou vlastnost s výjimkou určitých případů užívání příčestí trpného (VA$^{n/t}$), a to i jeho zpřídavnělých forem (VA$^{n(ý)/t(ý)}$). To si totiž zachovává primární funkci slovesnou (V^{v}) tehdy, je-li součástí konstrukcí vyjadřujících pasívní větnou perspektivu, zejména jako součást tzv. participiálních konstrukcí (srov. zde 2.5.3.1).

VA tedy vystupuje ve funkci V^{v} jako součást:

(a) konstrukce pro vyjádření trpného rodu procesuálního
- struktura: sloveso *být* + trpné příčestí nedok. slovesa, např. *Událost je popisována (několika očitými svědky);*

(b) konstrukce pro vyjádření trpně pojatého výsledného stavu
- struktura: sloveso *být* + trpné příčestí dok. slovesa, např. *Událost je popsána (několika očitými svědky);*

(c) konstrukce pro vyjádření vlastnosti vyplynulé z trpně pojatého děje
- struktura: sloveso *být* + (zpřídavnělé) příčestí trpné slovesa nedok. (s neutralizací vidového protikladu) i dok., např. *Rozkaz je psaný* (kniž. *psán*)*/ je napsaný* (kniž. *napsán*);

(d) konstrukce pro vyjádření trpně pojatého výsledného stavu, který se přisuzuje participantu agentového typu, tj. konstrukce nabývající funkce perfekta
- struktura: sloveso *mít* + trpné příčestí slovesa dok. nebo nedok. (s neutralizací vidovou) v akuzativu; v psaném jazyce převládá v mužském a ženském rodě forma krátká, ale v mluvených projevech proniká stále více forma dlouhá; ve středním rodě se uchovává forma krátká. Např. *Útratu mám zaplacenu/placenu* (v obou případech s variantou *-enou*). *Mám už zaplaceno.*

1.3.4 VA ve funkci přívlastku

Slovnědruhová transpozice děje do VA umožňuje přisoudit ději nějaké substanci jako její vlastnost. Věta se v tomto případě kondenzuje ve shodný přívlastek, který je vyjádřen VA ($VA^{ný/tý}$ musí mít jen formu dlouhou). Např.

Rodiče, kteří vychovávají děti → *vychovávající děti*
(vychovali děti → *vychovavší děti)*
Děti, které jsou vychovávány/vychovány rodiči
→ *vychovávané/vychované rodiči*
List, který spadl ze stromu → *spadlý ze stromu*

Jako kondenzační prostředky mají VA důležitou úlohu při stavbě souvětí a útvarů nadvětných, neboť umožňují střídat (disimilovat) přívlastková schémata.

1.3.5 VA jako tzv. atribut verbální

Podobně jako A mohou i VA nabývat funkce tradičního doplňku neboli tzv. atributu verbálního, tj. adverbiále s významem průvodního děje/stavu (srov. 3. C 4.5). Jako nominativní atribut verbální se v podstatě uplatňují jen zpřídavnělá příčestí *(Vrátil se unaven).* Zpřídavnělé přechodníky se v této funkci téměř nevyskytují; lze to vysvětlit tím, že k vyjádření nominativního atributu verbálního slouží v knižnějších textech přechodníky. Jen řídce pronikají zpřídavnělé přechodníky do akuzativního atributu verbálního *(Otce našla spícího).* - $VA^{n(ý)}$ a $VA^{t(ý)}$ disponují pro funkci atributu verbálního krátkou formou, ale nezřídka jí - zvláště v mluveném jazyce - nevyužívají *(Vrátil se unavený).* V akuzativu se knižnost krátkých forem pociťuje silněji *(Viděl svou práci zmařenou/zmařenu).*

1.3.6 Gramatické prostředky VA

1.3.6.1 Transpozicí slovesného děje směrem k slovnímu druhu adjektiva se ztrácí jeden se základních gramatických prostředků verba finita - osoba. Zůstává však zachována kategorie čísla, neboť ta je určena shodou se substantivem; k jejímu vyjádření slouží ovšem formální prostředky adjektivní *(Děti se smějí* → *smějící se děti).* VA nejsou schopna vyjadřovat čas absolutní, nýbrž jen relativní. Přitom typy činné přijímají tuto schopnost od motivujících slovesných forem (od obou přechodníků a příčestí činného): *prosíc* → *prosící, uprosivši* → *uprosivší, zvadl* → *zvadlý.* Typ trpný se řídí časovými důsledky vidových významů motivujících sloves.

1.3.6.2 Pokud jde o slovesný rod, zpřídavnělé přechodníky si zachovávají činný význam ve shodě s aktivním rodovým významem motivujících přechodníků. U zpřídavnělých příčestí činných a trpných je však situace složitější, i když také u nich se základní rodový význam řídí motivujícími slovesnými formami, příčestím činným a příčestím trpným.

Mezi oběma typy však dochází k přesahům (zvláště v starším jazyce a v nářečích), které se u některých slovesných lexémů projevují i konkurencí mezi $VA^{lý}$ a $VA^{ný}$. $VA^{lý}$ nabývají pasívního významu především v těch případech, kdy motivující sloveso může existovat jak v reflexívní formě s významem činným, tak i ve formě pasívní, např. *roztřáslý* ‚který se roztřásl' i ‚byl roztřesen' (zastar.), *utrhlý* ‚který se utrhl' i ‚byl utržen' apod. Pasívně se dále chápou ta $VA^{lý}$, která jsou odvozena od přechodných sloves a jakožto přívlastek rozvíjejí substantivum, jež má u přechodného slovesa funkci přímého předmětu. Část těchto $VA^{lý}$ je bez varianty $VA^{ný}$, mnohdy se zde ovšem nabízejí dublety $VA^{lý}/VA^{ný}$: *plot obrostlý kapradím, přestálá choroba, probdělá/probděná noc* atd.

K neutralizaci protikladu mezi pasívností a aktivností dochází také u některých $VA^{ný/tý}$. Je tomu tak zejména v případech, kdy se význam $VA^{ný/tý}$ rozšířil i na aktivní význam reflexívní: *oblečené dítě* ‚které bylo někým oblečeno' i ‚které se oblékло', *otevřené dveře* ‚které byly někým otevřeny' i ‚které se otevřely', *změněné poměry* ‚které byly někým změněny' i ‚které se změnily' atd. Vylučuje-li význam substantiva aktivní reflexívní pojetí, chápe se $VA^{ný/tý}$ ve shodě s motivujícím příčestím trpným jako pasívní (*dobře připravená hodina* ‚která byla dobře připravena'). Neutralizací protikladu pasívnost – aktivnost se část $VA^{ný/tý}$ dostává do konkurence s $VA^{lý}$. Je tomu tak zvláště u VA tvořených od sloves vzoru „tiskne": *nafouklý/nafouknutý, promáčklý/promáčknutý, rozštíplý/rozštípnutý* atd.; u jiných slovesných typů jsou konkurenční dvojice řidší: *rozpeklý/rozpečený, probdělý/probděný, rozmrzelý/rozmrzený, napilý/napitý, vyšinulý/vyšinutý* aj. Ve velké většině případů se varianta $VA^{ný/tý}$ vyznačuje větší četností než $VA^{lý}$, ačkoli bychom při aktivním významu VA čekali spíše převahu varianty $VA^{lý}$. Zvláště tomu tak bývá v případech konkurence mezi $VA^{ný/tý}$ od slovesa vzoru „prosí" a $VA^{lý}$ od slovesa vzoru „sází": *rozjasněný/rozjasnělý* ‚který se rozjasnil/který rozjasněl', *rozlítostněný/rozlítostnělý* ‚který se rozlítostnil/který rozlítostněl' aj. Dosti často spisovný jazyk disponuje pro aktivní význam jen $VA^{ný/tý}$: *narozený, nastuzený, opryskaný, odpočinutý/odpočatý, pohádaný, zhnisaný, zahloubaný* aj. I tu se sice objevují jako varianty $VA^{lý}$, ale mají povahu individuálních užití, omezených jen na jazyk toho nebo onoho autora. Obecně lze o konkurenci $VA^{ný/tý}$ a $VA^{lý}$ říci toto: $VA^{lý}$ jsou na ústupu nejen z oblasti pasívní, kam přesáhla v rozporu se svou aktivní motivací, nýbrž i ze své vlastní oblasti aktivní; $VA^{ný/tý}$ se postupně šíří i v oblasti aktivní na základě toho, že u mnoha z nich proběhla neutralizace protikladu mezi významem pasívním a aktivním.

1.3.6.3 Protože VA^{ci} vyjadřují dějovou vlastnost trvající současně s dějem přísudkového slovesa, mohou být odvozena jen od sloves nedokonavých. Netvoří se však od nedokonavých sloves vyjadřujících násobený neaktuální děj, např. *dělávat, chodívat.* Naopak VA^{ší}, VA^{lý}, která označují dějovou vlastnost vzniklou před dějem přísudkového slovesa, se odvozují jen od sloves dokonavých. Výjimkou je adjektivum *bývší.*

VA$^{ný/tý}$ zachovávají vidové významy motivujících sloves, kromě případů, kdy tvoří součást konstrukcí typu *Rozkaz je psán/napsán* (s běžnější variantou dlouhou: *psaný/napsaný*) a *Útratu mám placenu/zaplacenu* (s variantou dlouhou *-enou*). U konstrukcí, které se tímto pravidlem neřídí, došlo k neutralizaci protikladu mezi dokonavostí a nedokonavostí. U VA$^{ný/tý}$ tvořených od sloves dokonavých význam výsledného stavu napomáhá posunům k významům kvalifikačním. Kvalitativní význam je však také u skupiny VA$^{ný/tý}$ od sloves nedokonavých, která označují vlastnost jako výsledek děje: *pečený chléb, mleté maso, krytá pohledávka, tištěná kniha, sypaná hráz* aj.

1.4 INFINITIV

1.4.0 Infinitiv (INF) je slovnědruhová forma slovesná, která plní primární slovesnou funkci typu V^{v} a ve smyslu slovnědruhové transpozice gramatické plní funkce typu V^{s}, V^{a} a V^{c} jakožto sekundární funkce slovesné. Tyto své základní funkce plní infinitiv ve vztazích funkční ekvivalence s podstatným jménem slovesným a jinými podstatnými jmény dějovými (srov. 1.2) a ve vztazích funkční ekvivalence s vedlejšími větami (srov. 3. D 4). Ze všech slovnědruhových forem je v důsledku své neohebnosti a neschopnosti formálně vyjadřovat významy gramatických prostředků slovesa (vyjadřuje rod a vid) funkčně nejuniverzálnější; projevuje se to rozsáhlým komplexem dalších funkcí, v jejichž rámci je infinitiv jádrem konstrukcí, které bez explicitní přítomnosti příslušných primárních vyjadřovacích prostředků vyjadřují mody, kombinace těchto modů, kombinace modů a souvětných vztahů. Infinitiv je rovněž konstituentem větných ekvivalentů. Tyto jeho funkce z něj činí významný prostředek strukturace výpovědi a textu.

Infinitiv je tedy prostředkem realizace kondenzačních procesů v rámci odrazové propoziční sémantiky (podobně jako podstatné jméno slovesné), větně kondenzačních operací na struktuře souvětné, je prostředkem vyjadřování voluntativní modality; je však také významným prostředkem realizace komunikační, postojové modality.

1.4.1 Funkce typu V^v

Za realizaci funkce typu V^v infinitivem lze považovat jeho přítomnost v predikátech typu *Zůstat stranou je škodit dobré věci.* - Rovněž u typu *Je vidět Sněžka* lze funkci infinitivu interpretovat jako primární slovesnou funkci V^v, srov. 1.4.7.2 (b).

1.4.2 Funkce typu V^s

1.4.2.1 Infinitiv podmětový (subjektový). Infinitiv plní často funkci subjektu věty. Slovesný význam, zpravidla dějový, je pojat substančně jako samostatně chápaný význam, který je ve větě kvalifikován, určitým způsobem hodnocen, zařazován. Jde o subjektovou pozici v konstrukcích typu INF - VF_{ref} - predikativ, přičemž predikativem jsou tyto zpravidla komplexní, rozvité výrazy:

(a) substantivum *(Je svéhlavost odmítat tak výhodný návrh).*
(b) adjektivum *(Je od vás hezké nabízet takovou příležitost).*
(ba) přídavné jméno slovesné vyjadřující působení na zpravidla všeobecný participant (agentového typu) infinitivem vyjádřeného slovesného významu; nejčastěji jde o přídavné jméno slovesné od sloves s proskriptivní sémantikou *(Spolčovat se je zakázáno).*
(c) adverbium *(Lpět na něm je málo).*
(d) předložková konstrukce *(Organizovat je nad jeho síly).*

Samostatně je třeba posoudit ty konstrukce se subjektovým infinitivem, kde slovesný význam (děj) vyjádřený infinitivem je v konstrukci INF - VF_{ref} nebo INF - VF_{ref} - S_{dat}. S_{dat} má sémantiku interesenta, tedy participantu, k němuž je sémantika vyjádřená konstrukcí INF - VF_{ref} vztažena. Také u těchto konstrukcí jde vlastně o kvalifikaci (v širokém smyslu) slovesného významu vyjádřeného infinitivem. Svědčí pro to ekvivalenční vztahy s konstrukcemi typu (b). Srov. *Sluší se odpovídat na otázky dospělých - Je slušné ... Hodilo se mu koupit chatu - Bylo pro něho vhodné ... Hnusí se mi pomlouvat přítele - Je hnusné ...*

Pozn. Nejde pochopitelně o plnou ekvivalenci, funkční diference je tu dána nejen protikladem VF a deverbativního adjektiva, ale také tím, že konstrukce s adjektivem v pozici predikativu zařazuje interesenta do sémantiky všeobecného nevyjádřeného nositele/původce infinitivem vyjádřeného děje.

Subjektový infinitiv se uplatňuje jako prostředek vyjádření děje, který je modálně, mentálně nebo senzoricky rámován, přičemž nositel/původce infinitivem vyjádřeného děje je zároveň původcem/nositelem příslušného rámce, pokud nejde o participant všeobecný, a tedy explicitně nevyjádřený. Srov.

Chutnalo mu jíst. Napadlo mi ověřit si, zda... Chce se mi spát. Soutěskou je nutno jít za sebou. Je třeba usilovně pracovat.

1.4.2.2 Infinitiv předmětový (objektový). Infinitivy, které jsou interpretovány jako objektové, mají funkci infinitivního komplementu v pravovalenční pozici dominujícího slovesa. Klasifikace těchto funkcí infinitivu je založena na gramatických a sémantických kritériích:

(a) původce/nositel slovesného významu je zároveň původcem/nositelem slovesného významu vyjádřeného infinitivem, nebo naopak tato funkčně-sémantická identita neplatí *(Váhal koupit tak drahou chatu - Viděl svítit hvězdu);*
(b) dominujícím slovesem je VF v rodě činném, nebo v rodě trpném;
(c) sémantické typy sloves.

1.4.2.2.1 Z hlediska kritéria (a): někdy se vztah identita - neidentita dominujících participantů slovesných významů vyjádřených dominujícím VF a dominovaným infinitivem neuplatňuje nebo vzhledem k všeobecnosti původce/nositele slovesného významu nelze charakter tohoto vztahu zjistit; v takových případech bývá dominující VF v trpném rodě *(Byl přinucen odpovídat na všechny otázky)*, popř. jde o konstrukci s přídavným jménem slovesným *(Jsou to pracovníci určení kontrolovat dodržování pracovní doby)*.

1.4.2.2.2 Z hlediska kritéria (b) lze podrobněji rozlišovat tyto konstrukce:

(1) VF/VF_{ref} - INF/INF_{ref} *(Objev slibuje zvýšit produktivitu. Rozmýšlel se odejít. Usiluje smířit se s osudem)*,
(2) $VF_{být}$ - příč. trp. - INF/INF_{ref} *(Byl nucen mluvit pravdu. Byl přinucen vrátit se domů)*,
(3) (S_{nom}) - VF - A_{verb} - INF/INF_{ref} *(Byli to zaměstnanci určení kontrolovat docházku. Činitelé pověření zabývat se touto otázkou splnili svůj úkol)*.
(4) VF_{mit} - A_{verb} - INF/INF_{ref} *(Nemáte dovoleno rozdělávat oheň. Máme zakázáno koupat se)*.

1.4.2.2.3 Z hlediska kritéria (c), tedy z hlediska sémantického, platí, že objektový infinitiv spolu s dominujícím VF (nebo spolu s konstrukcí obsahující VF) tvoří komplexní slovesný význam. Pokud jde o míru této komplexnosti, je třeba rozlišovat mezi dominujícími slovesy:

(1) taková, u nichž může v příslušné valenční pozici stát jakékoli substantivum *(Bratr toužil stát se letcem - Bratr toužil po (této) knize)*,

(2) taková, u nichž může v příslušné valenční pozici vedle infinitivu stát pouze příslušné podstatné jméno slovesné nebo dějové *(Územní zájmy hrozí propuknout ve vojenský konflikt - Územní zájmy hrozí propuknutím vojenského konfliktu),*
(3) některá slovesa dominující objektový infinitiv se spojují pouze s infinitivem (srov. modální slovesa *mít, moci, musit, smět, hodlat,* dále *ráčit, opovážit se, zdráhat se, mínit, jmout se*).

Slovesa typu (2) a (3) tvoří spolu s dominovaným infinitivem velmi těsnou sémantickou jednotku.
(Ekvivalenční vztahy INF - VS srov. zde 1.2.3; ekvivalenční vztahy INF - SENT srov. v syntaktických výkladech.)

Po sémantické stránce jsou dominující slovesa výlučně slovesa mentální včetně proskriptivních a preskriptivních mentálních aktivit; vedle lidských, živých původců/nositelů této sémantiky se uplatňují nositelé všeobecní a také nositelé neživí a nepersoničtí *(Bratr toužil stát se letcem. Je zakázáno rozdělávat oheň. Tento objev slibuje zvýšit produktivitu práce).* Uplatňují se slovesné prostředky vyjádření modálního rámce *(Je nutno celou věc promyslit. Musí celou věc znovu promyslit).* Dominující sloveso vyjadřuje fázový rámec infinitivem vyjádřeného slovesného významu *(Začal psát svou knihu).* Dominující sloveso vyjadřuje též významy smyslového vnímání *(Viděl svítit hvězdu);* infinitiv je zde ekvivalentní s vedlejší větou *(Viděl hvězdu, jak svítí).*

1.4.3 Funkce typu V^a

1.4.3.1 Infinitiv přívlastkový (atributivní) je podobně jako infinitiv objektový dominován významy (v tomto případě substantivně vyjádřenými) volních a intelektuálních aktivit (srov. substantiva jako *ctižádost, přání, úmysl, rozhodnutí, povinnost, odvaha, nadání, dovolení, možnost, příčina, pokušení, pokyn, příkaz, zákaz*). Nositel/původce/proživatel děje vyjádřeného infinitivem atributivním má, je-li vyjádřen, formu přídavného jména/zájmena přivlastňovacího nebo substantivního G přivlastňovacího nebo D či subjektového N *(Matčin zvyk. Její zvyk. Zvyk mé matky. Dostalo se mi cti prožít s vámi krásný večer. Učitel neměl příčinu nám nevěřit).*

Pozn.: Nejčastěji je infinitiv přívlastkový funkčně ekvivalentní s vedlejší větou typu: *Jeho ctižádost mít hlavní slovo... - Jeho ctižádost, aby měl hlavní slovo...* Funkční ekvivalence se slovesným nebo dějovým substantivem je spjata s určitou sémantickou diferencí; srov. *Je čas přesazovat rostliny* (‚je načase, je vhodná doba přesazovat...'), ale *Je čas přesazování rostlin* (‚je doba, kdy se přesazují rostliny'). Některá substantiva (srov. *záliba, zvyk, pud, mánie*) mohou dominovat pouze infinitiv atributivní, nikoli příslušné funkční ekvivalenty.

1.4.3.2 Za kombinace základních funkcí infinitivu (ve smyslu 1.4.0) se považují INF u sloves *zůstat (Zůstal stát u dveří), zdát se (Zdál se být vyčerpaný těžkými starostmi).* Dosud se v těchto souvislostech mluvilo zpravidla o doplňku neboli verbálním atributu. Infinitiv bývá dominován i objektem *(Nechal auto stát u domu. Nalezla dopis ležet na stole).*

1.4.4 Funkce typu V^c

1.4.4.1 Infinitiv příslovečný (adverbiální). V tomto smyslu lze vykládat infinitivy v pozici komplementu, jde-li o vztah účelový a přirovnávací.

1.4.4.1.1 Infinitiv účelový předpokládá dominaci slovesy vyjadřujícími záměrnou aktivitu, původce děje dominujícího slovesného významu je identický s původcem děje vyjádřeného infinitivem u tzv. bezpředmětových sloves vyjadřujících pohyb z místa na místo, u sloves se statickým významem setrvání v lokalitě *(být, zůstat),* někdy též u předmětových sloves jako *nést, volat, vozit, mít* (‚vlastnit') *(Šli jsme do lesa pozorovat život zvěře. Včera mě byl navštívit otec. Maminka veze vnuka ukázat přátelům. Mám prádlo usušit na půdě).*

Původce děje dominujícího slovesa není totožný s původcem děje vyjádřeného účelovým infinitivem u sloves jako *nechat, poslat, vyhnat,* řídčeji též u sloves jako *vozit, nést, mít (Nechá ovoce dozrát na slunci. Posílá služku zatopit do ordinace. Maminka veze vnuka ven nadýchat se čerstvého vzduchu. Mám prádlo schnout na půdě).*

Infinitiv účelový je funkčně ekvivalentní s vedlejšími větami účelovými *(Byl jsem v Praze navštívit sestru – Byl jsem v Praze, abych navštívil sestru).*

1.4.4.1.2 Jako infinitiv přirovnávací lze interpretovat konstrukce typu *Nebránit zlu je skoro taková vina jako je podporovat. Byla to lehčí práce než skládat z lodí pytle.*

Infinitiv přirovnávací je rovněž funkčně ekvivalentní s vedlejšími větami.

1.4.5 Apoziční funkce INF

Tradiční apoziční funkce infinitivu se interpretují jako vztah adordinace (srov. 3. G 2):

(a) pravointenčního infinitivu s funkční interpretací V^s nebo V^c *(Ale něco byste mohl udělat pro chudého příbuzného. Sednout a napsat).*
(b) pravointenčního substantiva ve funkci typu S^s nebo S^c *(Kdykoli zahlédl*

mne nebo Jozífka, volal nás k nějaké drobné práci - zamést stodolu či přebrat na hůrce jablka),

(c) v konstrukcích typu *Nezbude mi nic jiného než odejít.*

Také pozice infinitivu uvedené v (a) - (c) jsou funkčně ekvivalentní s vedlejší větou typu SENT *aby*, avšak pouze za předpokladu, že VF dominující první člen adordinačního vztahu připouští konstrukci se SENT *aby*.

1.4.6 Samostatné infinitivy jmenovací

Infinitivní větné ekvivalenty tradičně interpretované jako samostatné infinitivy jmenovací jsou:

(a) v antepozici k dominujícímu výrazu *(Stěžovat si, na to je užije),*

(b) v postpozici k dominujícímu výrazu, který nemá konstrukci s infinitivem *(To je rozdíl vážit si něčí práce, a zlehčovat ji).*

1.4.7 Infinitivy s modální platností

1.4.7.1 Modální platnost mají infinitivní konstrukce typu *Bylo o čem mluvit. Nebylo oč stát. Budete mít kde hlavu složit* apod.

1.4.7.2 Modální platnost mají infinitivní konstrukce založené na slovesech smyslového vnímání bez záměrné aktivity (*vidět, slyšet, cítit, znát, pozorovat* aj.):

(a) typ *Je tu cítit kouř* - konstrukce vyjadřuje aktuální vjem, systémovou nepřítomností nositele slovesného významu je však zachována i její modální platnost;

(b) typ *Je vidět Sněžka* (konstrukce je interpretovatelná ve smyslu primární funkce infinitivu V^{∞} jako infinitivní vyjádření predikativu typu *Sněžka je viditelná*); modálnost je tu kvalifikační povahy.

1.4.7.3 Infinitiv je významným konstitutivním prvkem specifických konstrukcí vyjadřujících postojovou modalitu:

1.4.7.3.1 Infinitiv je typický (nikoli však jediný) prostředek specifických konstrukcí vyjadřujících postojovou modalitu tázací *(Což jít do divadla?).*

1.4.7.3.2 Imperativní (rozkazovací) modalitu mají infinitivní konstrukce typu *Nemluvit! Poznamenat, Marcelko!*

1.4.7.3.3 Typické jsou konstrukce s přací modalitou jako *Být tak trochu trpělivější. Být už sobota!*

1.4.7.3.4 Infinitivní konstrukce mnohdy vyjadřuje kombinaci postojových modů - typ *Ženy vyloučit z důležité porady!* má smysl ‚odmítnutí toho, že někdo chce/přikazuje, aby . . .', přičemž negace je signalizována přítomností tázací intonace. Podobně komplexní je modální platnost konstrukcí typu *Já a žárlit!*, kde je implicitní negace vztahu subjektu a děje, přičemž negace je komplexem zvolací a tázací modality, výsledkem je modalita oznamovací.

1.4.7.3.5 Infinitiv jako vyjadřovací prostředek dovoluje kombinovat v souvětí vztah podmínkový s modalitou přací *(Získat tak jeho pomoc, všechno by šlo lépe. Mít dost peněz, koupil bych to).*

1.4.7.3.6 Infinitiv dovoluje vyjadřovat (bez explicitní přítomnosti modálních sloves a dalších modálních výrazů) i modalitu nutnostní nebo další významy blízké voluntativní modalitě *(Když uklízet, tak uklízet dobře. Ty se jen dívat).* Příznačná je tu kombinace voluntativní modality s nevyjádřenými (nebo neplně vyjádřenými) syntaktickými vztahy, tedy např. s významem ‚jestliže se má uklízet, musí se uklízet dobře' a ‚ty by ses chtěl jen dívat, ale (nechtěl bys) nic dělat' apod.

1.4.8 Gramatické prostředky infinitivu

Funkční univerzalita infinitivu je spjata se skutečností, že se neuplatňuje prostřednictvím gramatických prostředků slovesa s výjimkou rodu slovesného, vidu a uzuálnosti (násobenosti).

1.4.8.1 Infinitiv vyjadřuje sémantiku vidu a násobenosti ve stejném rozsahu a stejnými prostředky jako VF.

1.4.8.2 Rod slovesný: Infinitiv sám o sobě má rodový význam aktivní. Každý slovesný význam, který připouští vedle aktivní také pasívní perspektivu děje, lze vyjádřit tzv. pasívním infinitivem se strukturou infinitiv slovesa *být* + příčestí trpné *(spasit - být spasen).*

1.5 PŘECHODNÍKY

1.5.0 Přechodníky (transgresívy, T) vyjadřují slovesné významy (dějové nebo nedějové), které autor projevu hodnotí z hlediska dílčího komunikačního cíle jako druhotné (nemusí však jít o děje obsahově méně závažné), jako okolnostní určení děje VF. Jsou prostředkem hierarchizace dějů *(Sklonila hlavu, děkujíc. Děkovala, sklánějíc hlavu)* a zároveň komplexní (syntaktické) kondenzace.

S výjimkou několika přechodníků ustrnulých (viz 1.5.5) se jich užívá jen v konstrukcích „stejnopodmětých", tj. takových, které by po transformaci ve větu měly stejný podmět jako přísudkové VF.

1.5.1 Slovnědruhová charakteristika T

T jsou slovnědruhové slovesné formy s funkčním příznakem okolnostním ve smyslu slovnědruhové transpozice gramatické, tedy V^c. Tato globální charakteristika vyžaduje upřesnění:

(a) T jsou nevětnými propozicemi, začleněnými do jiné, zpravidla větné propozice. Lze je tedy vykládat jako transpozici V^v, jako slovesné formy se sekundární funkcí V^c.

(b) Participiální konstrukce s T (T + příčestí trpné, viz 1.5.3) na rozdíl od jiných slovnědruhových forem s funkčním příznakem okolnostním nevyjadřují explicitně žádný sémantický vztah (např. příčinný) - ten může vyplynout teprve z lexikálního obsazení konstrukce, z kontextu apod.

(c) T jsou tvary slovesné s některými adjektivními rysy; T vyjadřují číslo a v sg jmenný rod jako kategorii kongruenční (vzhledem k podmětu).

(d) T vytvářejí s rozvíjejícími členy tzv. přechodníkové vazby (konstrukce), např. *Vydávala rozkazy, sedíc v křesle jako královna.*

1.5.1.1 Verbální charakter T je dán (1) pravidelností jejich tvoření (slovesnou paradigmatičností), (2) lexématickou (lexikálněsémantickou) totožností s finitními slovesnými tvary, (3) totožností valenčního potenciálu s finitními tvary (s tím rozdílem, že levá valence je zablokována požadavkem stejnopodmětosti), (4) kategorií vidu v plném rozsahu, (5) kategorií slovesného rodu - s tím omezením, že nemá formu reflexívní, (6) kategorií času - s omezením na čas relativní, a to současnost a předčasnost (přičemž tento čas vyjadřují zároveň videm a tvarem), (7) zachováním zvratného elementu u reflexívních sloves.

1.5.2 Funkční charakteristika T

Tradičně se rozlišuje T přítomný a T minulý. U sloves nedokonavých se užívá jen tvaru přítomného - tj. T současného, u sloves dokonavých jen tvaru minulého - tj. T předčasného:

T		vid	
		nedokonavý	dokonavý
tvar	přítomný	T současný	viz pozn. (a)
	minulý	viz pozn. (b)	T předčasný

Pozn.: (a) Přítomný tvar T u sloves dokonavých, tzv. T budoucí, zcela zastaral a vyšel z užívání. Kodifikace omezovaly jeho užití na vyjadřování předčasného děje budoucího nebo časově nezařazeného.

(b) Minulý tvar T u sloves nedokonavých byl vždy ojedinělý; zachoval se jen u slovesa *být* (v participiálních konstrukcích, viz 1.5.3).

1.5.2.1 T současný vyjadřuje děj současný s dějem VF v kterémkoli časovém stupni. Je prostředkem ustupujícím, knižním, omezeným v podstatě na psané texty. U všech konjugačních typů není jeho knižní charakter stejně výrazný: silně zastaraly zvláště tvary vzoru „tře" a „peče", dále jedn slabičné tvary sg jako *zva, spě* aj. T současného se užívá zejména v textech uměleckých (méně v textech odborných a publicistických), a to především tam, kde se uplatňuje schopnost hierarchizovat děje a kondenzovat (zvláště u sloves pohybu, pravení, myšlení a citového vnímání). Knižnosti T se může využívat i záměrně (v projevech slavnostních, v historické próze, k ozvláštnění jazyka, k humoristickému účinku).

1.5.2.2 T předčasný vyjadřuje děj předčasný, předcházející před dějem VF v kterémkoli časovém stupni. (Kodifikace omezovaly jeho užívání na děje minulé - na rozdíl od tzv. T budoucího; protože T budoucí vyšel z užívání, není časové omezení T předčasného na minulost účelné.) T předčasný je prostředek výrazně ustupující, výrazně knižní; jeho užívání je omezeno na tvary se sufixem *-v-* (u sloves vzorů „nese" a „peče" zcela zastaral), na literaturu odbornou (zvl. společenskovědní) a uměleckou (zvl. historickou prózu), a to jen na některé autory.

1.5.3 Participiální konstrukce s T

Konstrukce T *jsa* (zř. *bývaje*) a *byv* + participium pasívní jsou prostředkem označování diateze pasívní, někdy je však protiklad diateze základní a diateze pasívní neutralizován, nebo jde o diatezi základní (zvl. u reflexív): *Hus sám byl jednou, jsa skryt v škrabošce, svědkem bujné maškarády.*

Konstrukce s participiem pasívním nedok. mají vždy význam dějový (procesuální), s participiem pasívním dok. význam buď procesuální, nebo statický, rezultativní, popř. připouštějí pojetí obojí. Pokud jde o procesuální význam, vyjadřují konstrukce s T *jsa* děj současný, s T *byv* (od sloves dokonavých) děj předčasný. Při statickém významu jde o výsledek předcházejícího děje; pokud výsledný stav trvá ještě v době děje vyjádřeného VF v minulém čase, jsou konstrukce s T *jsa* a *byv* synonymní.

Participiální konstrukce s T jsou prostředkem výrazně knižním. Mají stejný význam jako samotná participia pasívní a jsou jimi vytlačovány, zejména v textech uměleckých (a publicistických), v textech odborných je jejich ústup pomalejší.

1.5.4 Vztah gramatických prostředků T (i užívání T vůbec) ke gramatickým prostředkům VF

1.5.4.1 Kategorie čísla a - pokud je vyjádřen - jmenného rodu jsou u T i u dominujícího VF (predikátu) kongruenční vzhledem k podmětu - a tedy totožné.

V požadavku stejnopodmětosti je implikován i vztah ke kategorii osoby (tu ovšem T nevyjadřuje).

Ostatních kategorií se užívá nezávisle na kategoriích dominujícího VF. V plném rozsahu to platí jen o vidu, částečně pak i o slovesném rodu; slovesný rod totiž v určitém smyslu ovlivňuje užívání T: přechodník (jde samozřejmě jen o jeho relativně živé tvary) není častý ani vždy stylově vhodný při dominujícím VF v pasívním rodu vyjádřeném participiální konstrukcí (srov. **Byl jsem bit naříkaje . . .*).

Užívání T a jeho relativně časový význam jsou na čase VF zcela nezávislé, avšak čas VF zařazuje děj zároveň zpravidla i do základního stupně časového (T současný vždy, T předčasný většinou - nejednoznačné je jen zařazení T předčasného závislého na VF v čase budoucím).

Modus T nevyjadřuje, ale příznakový modus VF většinou sémanticky přesahuje na děj T, zvláště v případech, kde T vyjadřuje prostě průvodní děj; uplatňují-li se však výrazněji různé adverbiální významy, k tomuto přesahování dojít nemusí.

1.5.4.2 Při transpozici VF v T se zachovává vždy kategorie čísla, a pokud je vyjádřena, kategorie jmenného rodu, téměř vždy kategorie vidu (až na stylově odůvodněné výjimky), zpravidla i kategorie slovesného rodu (mimo reflexívní formu). Kategorie času se zpravidla mění, protože T vyjadřuje relativní čas, kdežto VF ve větách, které lze transformovat v přechodníkové konstrukce, vyjadřují relativní čas jen výjimečně - pokud je ve větě obsahové. (Pokud přít./min. času VF odpovídá přít./min. tvar T, jde jen o shodu v terminologii.) Kategorie osoby a způsobu jsou u T nevyjádřeny.

1.5.5 T absolutní, ustrnulé (TA)

T současné se u několika sloves silně adverbializovaly a formálně ustrnuly, zpravidla se zakončením *-ě(-e)*, méně často *-íc* (toto zakončení převládlo u výrazu *tak říkajíc*), jejich užívání není omezeno požadavkem stejnopodmětosti. Jejich verbální charakter je silně oslabený, přesto je zpravidla můžeme substituovat finitním tvarem slovesným. Lze je rozdělit do dvou skupin:

(a) TA autosémantické, syntagmatické, které jsou výsledkem slovnědruhové slovotvorné transpozice V^c v C^c; ztratily schopnost být rozvíjeny *(nechtě, chtě nechtě, leže, sedě, stoje, kleče;* zast. *vstávaje lehaje)*, popř. se jich užívá ve zcela lexikalizovaném spojení *(tak říkajíc)*. (K úplné ztrátě verbálnosti došlo ve spřežkách, např. *vleže, takřka.*)

(b) TA se silně oslabeným lexikálním významem, synsyntagmatické, kde slovnědruhová slovotvorná transpozice V^c v C^c je překryta slovotvornou transpozicí v předložku, popř. spojovací výraz; nemohou stát bez rozvíjecích výrazů (zachovaly si však jen omezenou část slovesného valenčního potenciálu): *vyjma, nehledě, nemluvě, počínaje, konče; (ne)vyjímaje, (ne)počítaje; soudě* (výjimečně i TA jiných, synonymních sloves).

TA mají poněkud knižní ráz, některých se však užívá i v mluvených projevech. Nejčastěji se vyskytují v textech odborných a administrativních, méně často v publicistice a poměrně zřídka v beletrii.

2 GRAMATICKÉ PROSTŘEDKY SLOVES

2.1 SLOVESNÁ OSOBA

2.1.0 Slovesná osoba je flektivní gramatický prostředek převážně kongruenční, tj. syntakticky závisle proměnný, vyjadřující ve větě syntagmatické sepětí určitého slovesa - predikátu se subjektem. Jako kategorie syntakticky vá-

zaná funguje v těch případech, kdy dochází k potlačení syntaktické funkce podmětu ve větě, tj. k deagentizaci a depersonalizaci. Kategorie slovesné osoby je tvořena uzavřeným systémem forem, jejichž základní funkcí je vyjadřovat vztah totožnosti/netotožnosti mezi participantem sémantické struktury věty, který stojí v pozici subjektu (zprav. S_{nom}), a jednotlivými konstitutivními komponenty komunikační větné struktury, tj. partnery, účastníky komunikačního aktu: mluvčím a posluchačem - adresátem. Pojmenovávajíce účastníky/neúčastníky řečového aktu, stávají se prostředky kategorie slovesné osoby základní osou výstavby výpovědi.

2.1.1 V řečové perspektivě funguje subjekt (subjektový participant) buď přímo, jako partner/účastník komunikačního aktu (postavení mluvčího lze vyjádřit zájmenem *já*, postavení adresáta zájmenem *ty*), nebo nepřímo jako neúčastník/„nepartner" (postavení lze vyjádřit zájmenem *on*). U subjektu se projevuje dvojí protiklad, který se reflektuje v soustavě kategorie slovesné osoby (v obou číslech) podobně jako v soustavě osobních zájmen (srov. IV 1 C 3.1.1):

subjekt je (aspoň zčásti) referenčně totožný s partnerem komunikačního aktu:		subjekt není referenčně totožný s partnerem komunikačního aktu
s mluvčím	s adresátem	

Z významu „nepartnerství" plynou všechny funkce tvarů 3. os. sg i pl, tj. jak vztahování děje k předmětu (tématu) komunikačního aktu, tak i vyjadřování děje nevztaženého ani k osobě (lidské bytosti), ani k věci, tzn. vyjadřování bezagentních nebo deagentních (nečleněných) dějů i nedějů (nekongruentní, impersonální 3. os.: *Prší. Mluví se o tom*). - Z této báze vycházejí i společensky a stylově motivované posuny, tj. transpozičně užité tvary kategorie osoby (srov. dále).

2.1.2 Systém slovesné osoby funguje v rámci širší (komunikační) kategorie personálnosti, jejíž význam lze vyjádřit jako vztah komunikačního aktu a tří komunikačních „osob" (nikoli ve smyslu ‚lidských bytostí'): první osoby - mluvčího, druhé osoby - adresáta a třetí, nepartnerské osoby - živé bytosti nebo věci. Tvary 1. a 2. os. jsou charakteristické pro přímou řečovou perspektivu, projevující se nejčastěji dialogem; tyto tvary jsou jakožto příznakově osobní tvary protikladné bezpříznakovým tvarům 3. osoby, které se nemohou spojovat se subjektem referenčně totožným s přímými účastníky komunikace. V protikladu obou osobních tvarů 1. a 2. os. tvar 1. os. vyjadřuje aktivního partnera komunikace, tvar 2. os. pasívního partnera komunikace.

2.1.3 Gramatickou kategorii slovesné osoby vyjadřují - společně s kategorií čísla - všechny určité (finitní) tvary slovesa, a to jak jednoduché (syntetické), tak i složené (analytické). V jednoduchých určitých tvarech jsou významy osoby a čísla vyjádřeny koncovými morfémy, v některých případech nulovými (3. os. sg préz., např. *nese*, 2. os. sg imp., např. *nes*). Tyto morfémy jsou zároveň (jde o tzv. kumulaci gramatických významů) nositeli významů časových (u nedokonavých sloves prézentu, např. *slyším*, u dokonavých nejčastěji futura, např. *Až dostanu telegram, přijedu*, ale také neaktuálního děje, např. *Kdykoli dostanu telegram, vždy se leknu*), významů modálních (indikativu - *slyším*, imperativu - *poslouchej*) a významu slovesného rodu (aktiva - *slyším, poslouchej*). V imperativu je repertoár osob omezen na tři tvary, vesměs vyjadřující nebo zahrnující adresáta komunikačního aktu: 2. os. sg jakožto základní tvar imperativu *(jdi, přijeď)*; z něho pak vycházejí tvary 1. a 2. os. pl, ve kterých je číslo vyjádřeno zvlášť týmž koncovým morfémem jako v tvarech indikativu: *jděme, přijeďme* [-ťme], *jděte, přijeďte* [-ťte]. Tvoření plurálových tvarů imperativu má tedy ráz aglutinační. - V složených slovesných tvarech a v participiálních konstrukcích jsou osobní a číselné významy vyjádřeny slovesem *být*, ale v tvarech nebo konstrukcích, jejichž základem je příčestí, tj. v préteritu, v kondicionálu přítomném a minulém a v participiálních konstrukcích (v tradičním opisném pasívu), je číslo - a také mluvnický rod - vyjádřeno navíc i tvarem příčestí, např. *slyšel(a) jsem - slyšeli/slyšely jsme; slyšel(a) bych - slyšeli/slyšely bychom; jsem chválen(a) - jsme chváleni/chváleny*. Také sloveso *být* má v uvedených složených tvarech (ne však v participiálních konstrukcích) někdy nulovou podobu, a to v 3. os. sg a pl préterita: *chlapec slyšel - chlapci slyšeli*, v tvarech 3. os. sg a pl kondicionálu (nulový gramatický morfém): *slyšel by - slyšeli by*.

Poměr významů osoby a čísla k významům času, způsobu a slovesného rodu je v složených tvarech a v konstrukcích poněkud jiný než v jednoduchých: poněvadž se gramatické kategorie rozdělují mezi dvě nebo tři složky složeného tvaru nebo konstrukce, dochází k odlišnému rozdělení těchto významů a míra jejich kumulace je menší. V préteritu lze u slovesa *být* hledat vedle významů osoby a čísla nanejvýš význam způsobu (indikativ), kdežto nositelem významu slovesného rodu (aktiva) je příčestí činné a význam minulého času je nutno přičíst až celkovému tvaru (příčestí na *-l* je totiž také v kondicionálu přítomném, a nemá tedy význam minulosti). V tvarech kondicionálu je sloveso *být* nositelem významů osoby, čísla, způsobu (kondicionálu) a navíc také času (rozdíl mezi kond. přít. *slyšel bych* - kond. min. *byl bych slyšel*), kdežto nositelem významu slovesného rodu je příčestí (činné). Také v participiálních konstrukcích *(jsem chválen)* je tvar slovesa *být* nositelem významů osoby, čísla, času a způsobu, kdežto slovesný rod je vyjádřen příčestím (trpným). V opisném futuru *(budu chválit)* je sloveso *být* nositelem gramatických významů osoby, čísla, času, způsobu, ale nikoli slovesného rodu (týž

tvar je také v participiálních konstrukcích: *budu chválen*); význam aktivnosti přísluší až celému tvaru futura.

Osobní tvary, tj. tvary 1. a 2. os., se teoreticky mohou tvořit od kteréhokoli slovesa; v reálné vyjadřovací praxi nebývají tyto tvary u těch sloves, jejichž lexikální význam je v rozporu s významem 1. a 2. os. (*hasnout, tát, vřít, zelenět* aj.) nebo (u 1. a 2. os. sg) není spjat s představou o jedinečném konateli (*shromažďovat se, poprchávat, pomrznout* aj.). Při metaforizovaném užití nebo v kontextu žertovném, ironickém se ovšem mohou užít i osobní tvary těchto sloves.

2.1.4 Všechny tvary gramatické kategorie slovesné osoby fungují především ve významu základním. Kategoriální významy osobních forem jsou tyto:
1. sg: referenční totožnost subjektu s mluvčím, tj. vztaženost děje k mluvčímu: *(já) čtu, četl jsem, budu číst (zazpívám, poletím), četl bych; jsem chválen;*
1. pl: referenční totožnost subjektu se skupinou osob, která zahrnuje i mluvčího: *(my) čteme, četli jsme, budeme číst (zazpíváme, poletíme), četli bychom; jsme chváleni;*
2. sg: referenční totožnost subjektu s adresátem, tj. vztaženost děje k adresátovi: *(ty) čteš, četl jsi, budeš číst, četl bys; jsi chválen;*
2. pl: referenční totožnost subjektu se skupinou osob, která zahrnuje i adresáta: *(vy) čtete, četli jste, budete číst, četli byste; jste chváleni;*
3. sg: referenční netotožnost subjektu s partnerem komunikačního aktu, tj. vztaženost děje buď k osobě, která není ani mluvčí, ani adresát, nebo k živočichu (živému organismu), nebo k neživému předmětu: *(on, ona, ono) čte, četl (četla, četlo), bude číst, četl by (četla by, četlo by); je chválen (je chválena, je chváleno);*
3. pl: referenční netotožnost subjektu s partnery komunikačního aktu, tj. vztaženost děje ke skupině osob nezahrnující ani mluvčího, ani adresáta, ke skupině živočichů (živých organismů) nebo ke skupině neživých předmětů: *(oni, ony, ona) čtou, četli (četly, četla), budou číst, četli by (četly by, četla by); jsou chváleni (jsou chváleny, jsou chválena).*

Tvary 3. slovesné osoby - nejsložitějšího členu kategorie - jsou v protikladu se souborem forem 1. a 2. os., a to jako formy vztahující děj k jakémukoli subjektu (včetně neživých předmětů).

Kromě základního užití kongruentního funguje sloveso v tvaru 3. os. sg jako prostředek, u kterého je kongruence neutralizována (tvar bezpříznakový), přičemž příčestí složeného tvaru je ve středním rodě: *Bylo hodně sněhu. Páslo se tam mnoho koní. Víc ho mrzelo, že nemůže přijít.* O neutralizovanou kongruenci jde i tehdy, když pojmenovaný děj je pojat bez nositele, tj. u neosobních sloves, v neosobních konstrukcích: *Prší. Hřmělo. Zebe mě. Je potřeba slunce. Chumelí (se). Stýská se mi* (neosobní slovesa stojí mimo korelaci slo-

vesného rodu). Takový charakter mají i osobní slovesa neosobně užitá: *Tam straší.* Tvar 3. os. středního rodu je také v neosobních formách typu *spí se mi, žije se mi, chce se mi.* Tvar 3. os. sg středního rodu funguje dále v tzv. neosobním pasívu (u bezpředmětových a nepřechodných sloves): *Bylo užito všech prostředků. Bylo bojováno. Mluvilo se o tom. Šlo se domů.* (V běžném hovoru bývají v takových případech participiální konstrukce jen zřídka.) Tzv. zvratné pasívum se neužívá v podstatě vůbec v 1. a 2. os.: *Chlapci se posílají na tábor – Byl jsem poslán na tábor.*

Neosobní slovesa (impersonalia) se uplatňují pouze v tvaru 3. os. sg, nevytvářejí plné paradigma kategorie osoby (vyjadřují ovšem čas a způsob: *Smrákalo se. Už aby svítalo*). Slovesa s takto defektní kategorií osoby vyjadřují děj realizovaný nezávisle na činiteli (osobě či předmětu), tedy bez vyjádřeného vztahu k subjektu. Tento sémantický rys staví do protikladu tvary (a význam) sloves osobních a neosobních. (Tvarem pro vyjádření neosobnosti je tvar 3. os. sg, bezpříznakový v soustavě slovesných osob, a u příčestí tvar sg neutra, který je rovněž v soustavě mluvnického rodu a čísla bezpříznakový. Právě bezpříznakovost umožňuje těmto slovesným formám vyjadřovat významy, které nejsou totožné ani s významem 3. os., ani s významem neutra a stojí mimo protiklady osoby, čísla a jmenného rodu.)

Na rozdíl od 3. os. sg je děj vyjádřený tvarem 3. os. pl vztažen vždy k subjektu (nositeli), který dovoluje implikaci (lidských) činitelů. V deagentních konstrukcích se činitelem rozumí blíže neurčená skupina osob: *Projednávali tutéž věc* (v těchto konstrukcích lze užít i reflexívního tvaru slovesného a participiální konstrukce: *Projednávala se tatáž věc/Byla projednána tatáž věc*). – Slovesné tvary (podobně jako zájmena 3. os. pl) nesignalizují faktické, nýbrž neurčité množství osob či předmětů: *V novinách ho chválí. Telefonovali z redakce.*

2.1.5 Fungování řady tvarů kategorie slovesné osoby v jiném než základním významu je vázáno pouze na určitý kontext; tyto tvary se užívají jako tvary funkčně transponované, tzn. v kontextu, v němž obyčejně vystupuje tvar jiný. Invariantní význam příslušného tvaru se na kontrastním pozadí promítá v netypické, sekundární funkci, čímž vzniká aktualizační napětí. Transpozičně užité tvary jsou často charakterizovány inherentním slohovým příznakem, stabilním stylovým zabarvením. Protože se realizují jen v určitém kontextu, mluví se někdy o tzv. kontextových alternantách dané osobní slovesné formy. Transpozičně užité tvary jsou především spjaty s projevy mluvenými (zvl. dialogickými, nepřipravenými, spontánními, neveřejnými a neoficiálními), tj. s projevy funkčního stylu prostě sdělovacího a při stylizaci tohoto způsobu vyjadřování v textech funkčního stylu uměleckého. Je to dáno jejich povahou, zvláště emocionální stimulací. Při transponovaném užití jde vždy o substituci tvarů

1. nebo 2. os. - realizuje se pouze v rámci účastnických („konverzačních") komunikačních osob. (Výčet transpozičně užitých tvarů slovesných osob a vůbec o partnerských vztazích v komunikačním aktu viz v 3. F 3 a zde ve výkladu o osobních zájmenech - IV 1 C 3.1.1 a 4.1.1.2.)

2.2 ČÍSLO

2.2.0 Gramatický prostředek čísla u sloves je funkčně spjat s gramatickým číslem u substantiv (a substantivních zájmen a číslovek) a tímto prostřednictvím přísluší k funkčně-sémantickému komplexu vyjadřování kvantovosti v češtině. Na rozdíl od substantiv nepodává mluvnické číslo u sloves samo o sobě žádnou kvantitativní informaci o ději (činnosti, procesu, stavu nebo vztahu) vyjádřeném slovesem, nýbrž pouze odkazuje ke kvantitativním rysům substance (bytosti nebo věci), která je nositelem tohoto děje. V druhé řadě pak odkazuje k mluvnickému číslu substantiva (nebo jeho syntaktického ekvivalentu), jímž je tento nositel vyjádřen a s nímž slovesný predikát souvisí jako se svým subjektem.

2.2.1 Svou podstatou je tedy mluvnické číslo u sloves (právě tak jako u adjektiv a jejich ekvivalentů) kategorií kongruenční: je gramatickým prostředkem, který signalizuje protiklad jednosti - nejednosti u substantiv v pozici subjektu tvaroslovnými prostředky slovesa v pozici predikátu. Jeho funkční opodstatnění spočívá především v potenciálnosti podmětu v české větě (srov. 3. B 2.2).

2.2.2 Slovesné číslo vyjadřují všechny základní (určité) tvary slovesa a některé tvary neurčité: Určité tvary vyjadřují trojí mluvnickou osobu (první, druhou a třetí) a zároveň dvojí mluvnické číslo - jednotné (singulár) a množné (plurál). Osoba spolu s číslem tu vytvářejí morfologický podsystém, v němž mluvnické číslo je co nejtěsněji spjato s mluvnickou osobou. U příčestí a přechodníků se vyjadřuje význam mluvnického čísla společně s významem mluvnického rodu (jako u adjektiv). Např. ve tvaru *vyznamenáni* vyjadřuje koncovka *-i* zároveň význam množného čísla i muž. rodu životného, v slovním tvaru *pracujíc* zároveň význam jednotného čísla s významem žen. a střed. rodu. Infinitiv, jakožto bezpříznakový tvar slovesa, kategorii čísla nemá.

Slovesná adjektiva, odvozená od příčestí a přechodníků, vyjadřují ovšem mluvnické číslo stejně jako ostatní určitá adjektiva, tj. odrážejí číslo příslušného výrazu substantivního.

Podstatné jméno slovesné má mluvnické číslo samostatné tak, jako všechna ostatní substantiva typu S^5.

2.2.3 Již z této stručné charakteristiky funkčních vlastností slovesa a jednotlivých slovnědruhových forem slovesa vyplývá, že číslo je v tvarech slovesa na jedné straně funkčně spjato s osobou (tvary finitní), na druhé straně se jmenným rodem (tvary příčestí a přechodníků), v analytických tvarech pak s kategorií času (préteritum a antepréteritum), způsobu (kondicionál přítomný a minulý) a v participiálních konstrukcích s kategorií slovesného rodu (pasívum).

2.2.4 Syntaktická funkce čísla u sloves je tedy v podstatě kategorií kongruenční. V tomto smyslu je funkcí čísla u sloves zvýrazňovat vztah sounáležitosti slovesného predikátu a subjektu v rovině syntaktické, tj. víceméně opakovat vztah, který je naznačen už v rovině slovnědruhové a v rovině lexikálněsémantické - děj, činnost, stav závisí na substanci jako její příznak, příznak předpokládá existenci substance, k níž se vztahuje.

2.2.4.1 Takto se shodnost v čísle zřetelně uplatňuje u slovesa uvnitř neutrální kategorie 3. os., kde je u finitního slovesa v predikátu reprodukován gramatický význam čísla vyjádřený morfologickými prostředky substantiva (nebo jeho ekvivalentů) v subjektu.

2.2.4.2 V 1. a 2. os. sg i pl je funkce slovesného čísla autonomnější, a proto závažnější. I když je subjekt vyjádřen osobním zájmenem, nereprodukuje tu kategorie čísla u slovesa mluvnický význam osobního zájmena, nýbrž jeho kategoriální význam lexikální, tzn. význam jednotlivého nebo množného mluvčího, popř. adresáta. Vlastním řídícím prvkem je lexikálně-významová složka zájmena (i nevyjádřeného).

V 1. a 2. os. dochází k sémantickým modifikacím v plurálu: v 1. os. pl je konkrétní mluvčí sice zpravidla pouze jedinec, avšak subjektem slovesného predikátu tu je jak skutečný mluvčí (ve smyslu zájmena *já*), tak i všichni ti, které mluvčí do subjektu zahrnuje (ve smyslu zájmena *my*). 2. os. označuje jak skutečně množného adresáta (nezávisle na tom, jsou-li rozhovoru přítomni adresáti všichni, nebo jen někteří, např. *Přijďte, chlapci, na hřiště*), tak i adresáta jednoho - při tzv. vykání *(Buďte tak laskav, soudruhu, a omluvte nás);* ve složených tvarech zůstává příčestí v singuláru a příslušném rodu *(Co jste dělal, soudruhu? Co jste dělala, soudružko?).* Tato skutečnost opravňuje k tomu, aby takovéto užití bylo chápáno jako specifická zdvořilostní forma, v tvarech finitních homonymní s vlastním plurálem.

2.2.4.3 Obdobný posun v čísle, ale i v osobě, byl ve starším jazyce i při tzv. onikání, tzn. užití 3. os. pl při oslovování i jedné osoby (např. *Jsou tak hodný, pane učiteli, a přijdou mezi nás*).

2.2.4.4 K posunu v čísle dochází i v 1. osobě a projevuje se to i na tvaru příčestí. Při tzv. plurálu majestatiku a plurálu modestiae se tvar 1. os. sg nahrazuje tvarem 1. os. pl: v plurálu majestatiku je to k vyjádření svrchovanosti, v plurálu modestiae naopak z autorské skromnosti (např. *My, Zikmund, z boží milosti král český, vzkazujeme věrným nám milým milost královskou - Jak jsme uvedli v předešlé kapitole, je naším cílem osvětlit události z hlediska nové skutečnosti* - autor je jedna osoba).

2.2.5 Číslo u sloves je, jak vyplývá z předešlého výkladu, v těsném vztahu k zájmenům, zvláště osobním. Významový rozdíl v čísle 1. a 2. os. je u finitního slovesa pouze reflexem zájmena *já* × *my*, *ty* × *vy*, ať už jsou tato zájmena v pozici subjektu vyjádřena, nebo nikoli, tj. pouze se vyrozumívají ze situace nebo z kontextu. Reflexem významu plurálových zájmen *my*, *vy* je významový rys inkluze, který je spjat s 1. a 2. os. pl u sloves. (Pro úplnost pohledu na slovesnou kategorii čísla se zde vedle jevů pro slovesa specifických připomínají i jevy společné se zájmeny a uváděné tedy již u zájmen. Srov. IV 1 C 3.1.1.2 a 4.1.1.2.)

2.2.6 V zásadě je číslo u sloves funkčně vázáno na číslo u jmen, resp. zájmen. Stejně jako u adjektiv je to gramatický prostředek ve svých primárních funkcích syntakticky závisle proměnný v ZVS, jen v některých sekundárních, „transpozičních" funkcích je funkčně vázán v komunikativní struktuře věty (např. v deagentním typu *Hlásili to v rozhlase* je konstitutivním prvkem ZVS).

2.3 ČAS

2.3.0 Zařazení děje (predikátu) na časovou osu se uskutečňuje především pomocí kategorie slovesného času; jako gramatický prostředek s komunikační funkcí odráží ovšem kategorie slovesného času časové vztahy jen v rozčlenění do významových úseků značně obecných. Vedle tohoto gramatického prostředku se uplatňují i prostředky jiné, jako časová adverbia nebo vedlejší věty časové (s časovými spojovacími výrazy) atd., např. pro přesné vymezení okamžiku nebo časového úseku anebo vůbec pro jemnější postižení „fyzikálního" času. (Podrobně o čase viz též v syntaktických výkladech, zejména v F 5.)

Při výkladu času jako gramatické kategorie aktualizační nelze odhlédnout od výkladu kategorie vidu jako kategorie gramaticko-lexikální. (Jde však o dvě samostatné slovesné kategorie, které mají své funkce na rovině význa-

mové, náležející do funkčního tvarosloví, a svou výrazovou stránku, náležející do tvarosloví formálního.)

2.3.1 Při výkladu času je třeba rozlišovat

(a) systém časových forem, které jsou součástí slovesného paradigmatu,
(b) časový význam (funkci) těchto forem.

Vně tohoto časového mikrosystému stojí vlastní ontologické zařazení dějů na časovou osu jako jeden z pragmatických indexů. Každé zařazení na časovou osu, vyjádřené určitým tvarem slovesným, vztahuje (orientuje) děj k jedinému bodu, jímž je zpravidla okamžik komunikačního aktu (o relativním času orientovaném k jinému bodu viz dále).

Pro češtinu lze vystačit s dělením časové osy na tři úseky, resp. bod a dvě polopřímky, odpovídající primárně významům přítomnosti, minulosti a budoucnosti; těmto významům odpovídají po řadě primárně formy prézentu, préterita a futura. Přiřazení mezi těmito jednotkami plánu výrazu (morfematickými prostředky) a plánu významu není jednoznačné; existují tu vztahy asymetrického dualismu.

2.3.1.1 Právě zde se uplatňuje vázanost významů slovesných časů na významy vidové; v některých kombinacích lze časové formy interpretovat pouze v souvislosti s významy kategorie vidu.

2.3.1.2 Podstatným momentem pro významovou interpretaci časových forem je okamžik komunikačního aktu: k tomuto okamžiku jsou orientovány slovesné významy (děje) s platností času základního (absolutního), tj. ty, které nejsou (ve vzájemném uspořádání) vázány na jiný děj.

Problematika tzv. času relativního je spojena s problematikou souvětí, kde děj jedné věty je časově orientován k ději věty jiné, a rovněž s problematikou přechodníků a slovesných adjektiv.

2.3.1.3 Primárním prostředkem pro vyjádření předčasnosti před referenčním bodem, jímž je v případě času základního okamžik komunikačního aktu, je préteritum, primárním prostředkem pro vyjádření následnosti po tomto okamžiku je futurum. Formální prostředky morfematické roviny jsou v případě futura rozdílné v závislosti na vidu slovesa. Následnost po okamžiku komunikačního aktu u sloves nedokonavých se vyjadřuje analytickým (opisným) tvarem futura *(Budu psát dopis)*, zatímco u sloves dokonavých se vyjadřuje formou prézentní *(Napíšu dopis)*. (I zde mohou nastat případy asymetrie

mezi plánem výrazu a významu.) Prézentní formy mají primárně význam přítomnosti u sloves nedokonavých *(Píšu dopis)* a význam budoucnosti (následnosti) u sloves dokonavých *(Napíšu dopis).*

2.3.2 Definování přítomnosti jako jazykového významu z oblasti temporálnosti je proto tak obtížné, že „současnost s okamžikem komunikačního aktu" je pojem roztažný; jako přítomné mohou být chápány všechny děje, které „okamžik komunikačního aktu" ve svém trvání zahrnují. To někdy vyvolává potřebu rozlišovat různé významy přítomnosti (gnómičnost, prézens kvalifikující, uzuální, potenciální).

V některých jazycích se gramatickými formálními prostředky rozlišuje význam aktuálnosti a neaktuálnosti. Toto rozlišení je však možné i tam, kde morfologicky vyjádřeno není, tedy i v jazycích jako je čeština (srov. např. dvojí vyjádření dokončení děje aktuálního *dokouřil* i *přestal kouřit* proti jediné možnosti u neaktuálnosti - *přestal kouřit*). Formálně se tento významový rozdíl projevuje u spojovacích výrazů připojujících vedlejší věty časové. Souvětí se spojkou *když* a prézentními tvary sloves ve větě hlavní a vedlejší lze interpretovat pouze neaktuálně *(Když si nenatáhne budíka, nevzbudí se včas. Když si natahuje budíka, myslí na nepříjemnost časného probuzení).* Lze tedy aktuálnost a neaktuálnost chápat jako zvláštní kategorii, která je sice úzce spjatá s funkčním polem temporálnosti, ale významově je samostatná (kombinatorika významů časových a významů aktuálnosti je omezená).

2.3.2.1 Také uzuálnost souvisí těsně s funkčním polem temporálnosti. Tak jako se v oblasti časových vztahů uplatňují dvě řady významových jednotek (jednak vlastní časové jednotky, jednak jednotky aktuální nebo neaktuální), které se spolu kombinují podle určitých pravidel, rozlišuje se vlastní jádro aspektuálnosti (protiklad dokonavosti, s komplexním významem, a nedokonavosti - procesuálnosti) a vid v širším slova smyslu (právě včetně protikladu násobenosti (uzuálnosti) a nenásobenosti).

2.3.3 K nejznámějším typům uváděným jako doklady asymetrického dualismu v oblasti času, popř. primárního a sekundárního užití časových forem, patří prézens historický, kdy bezpříznakový člen (prézens) je použit v platnosti příznakové, pro události minulé. Tento bezpříznakový člen může být sekundárně užit za jistých kontextových podmínek i pro význam budoucnosti *(Zítra jedu do Bratislavy).*

Kontextové podmínky užití prézentu pro futuro jsou spojeny s lexikálním kontextem a s modálním odstínem jistoty uskutečnění budoucího děje.

2.3.4 Nositelem výše vyložených časových hodnot je verbum finitum jako funkčně nejvýznamnější slovnědruhová forma slovesa. Ostatní slovnědruhové formy slovesné i paradigmatické formy deverbativní (infinitiv, přechodník, podstatné jméno slovesné, přídavné jméno slovesné) se jako součást funkčního tvarosloví účastní vyjadřování časových hodnot takto:

2.3.4.1 Formy, které jsou výlučně (VS) nebo v převážné míře (infinitiv) prostředkem substanční formace slovesného významu, se tvaroslovně vyjadřování slovesného času neúčastní.

2.3.4.2 Formy, které jsou vlastnostní (VA) a okolnostní (T) formací slovesného významu, se vyjadřování časových hodnot tvaroslovně účastní:

(a) VA není schopno vyjadřovat čas absolutní, vyjadřuje čas relativní. Relativní čas je účasten na konstituování činných typů VA *(probíhající, vykonávající - proběhlý, vykonavší)*: podílí se tedy na vnitřní strukturaci těchto VA. U trpných forem VA se vyjadřování relativního času opírá o vidové protiklady. Stejně tak se ovšem vid podílí na vyjadřování relativního času u forem činných, neboť $VA^{cí}$ se tvoří jen od sloves nedokonavých, $VA^{lý}$ od sloves dokonavých.

(b) T vyjadřuje relativní čas. Relativní časový význam T je na čase dominujícího VF zcela nezávislý, ale čas VF zařazuje děj T zároveň zpravidla i do základního časového stupně.

2.4 SLOVESNÝ ZPŮSOB

2.4.0 Slovesný způsob (modus) je gramatický výrazový prostředek s modální funkcí. Jeho význam se tedy týká způsobu vztahu slovesného děje (tj. slovesem vyjadřovaného dějového nebo nedějového významu) ke skutečnosti.

2.4.1 Sémantická struktura modů

U tří tradičně rozlišovaných druhů morfologického modu (indikativ, kondicionál, imperativ) se konstatuje tato funkční sémantika: funkce indikativu spočívá v pouhém konstatování, že slovesný význam (děj) je (byl, bude) realizován. Základní funkci kondicionálu je možno označit dosti obecně jako hypotetičnost, funkci imperativu jako apelovost.

2.4.1.1 V různorodé oblasti modality je třeba odlišit dvě základní modální sféry: modalitu objektivní (jde v podstatě o vztah obsahu výpovědi ke skutečnosti) a subjektivní (vztah mluvčího k obsahu výpovědi). V klasifikaci invariantních významů modů se odráží rovina jak subjektivní, tak objektivní modality. Imperativ se od indikativu a kondicionálu výrazně liší zejména svou vyhraněnou komunikační funkcí; jeho apelovost se projevuje v podobě výzvy k uskutečnění děje. V oblasti postojové (záměrové), tj. subjektivní modality má tedy imperativ distinktivní funkci. Přestože i druhé dva mody vystupují jako základní složky záměrové modality výpovědi (srov. dále schéma partikule + modus + intonace), nemají zde úlohu rozlišovací. Distinktivně se opozice indikativ - kondicionál uplatňuje v tzv. modalitě skutečnostní (neboli v tzv. způsobu platnosti propozičního obsahu), tedy v rámci modality objektivní. Až druhotně se funkce kondicionálu projevuje v modalitě dispoziční (volitivní, voluntativní), srov. *mohu - mohl bych*, a jistotní (pravděpodobnostní), *asi půjdu - asi bych šel*, a to ve smyslu zmírnění tvrzení, menší kategoričnosti (viz dále v 2.4.3 a 2.4.4).

2.4.2 Morfologická struktura modů

(a) Pokud jde o morfologickou stavbu kondicionálu, je *by* již plně morfologizované, takže vlastně není částicí, nýbrž volným pohyblivým gramatickým morfémem; *l*-ové příčestí v této formě nemá význam minulosti. Záměna kondicionálu minulého přítomným není chybná, a to v takových případech, kdy je časové zařazení děje naznačeno jinými prostředky, nebo na něm nezáleží. Minulý kondicionál je tedy tvar příznakový.

(b) Žádací věty, kdy původcem děje není ani mluvčí, ani adresát (tedy nejde o tzv. exkluzív ani inkluzív, vyjadřované vlastním imperativem), se realizují pomocí spojení tvořeného částicí *ať (nechť)* + indikativní formou; toto spojení se často považuje za analytickou formu imperativu (opisný imperativ), ovšem právě jen v 3. osobě (v jiných osobách nabývá již posunutého modálního významu - např. *Ať přijde včas!* - s emocionálním odstínem důrazně varovacím) a jen ve vlastní apelové funkci. Spojení *ať (nechť)* + indikativní forma v takto vymezeném smyslu nemá emocionální příznak, což se do jisté míry odráží v tom, že jeho součástí je jen forma indikativní, nikoli kondicionálová, čili forma i význam jsou víceméně fixovány. (Srov. výše zmíněný morfologizovaný tvar kondicionálu.) Proto se zdá, že spojení *ať (nechť)* + indikativní forma 3. os. nelze stavět na stejnou úroveň se spojením *kéž* + indikativ (kondicionál), popř. s *kdyby, aby*. Přací částici *kéž* s indikativem (kondicionálem) lze považovat za samostatný druh modu - deziderativ a optativ. Avšak typ částice *kéž* + indikativ nebo kondicionál není charakteristický pou-

ze pro dezideratívní (přací) věty, nýbrž i pro jiné věty emocionálně příznakové (viz dále 2.4.4).

(c) Syntaktický modus jakožto jednotka věty je tvořen spojením jednotlivých forem morfologických modů s jinými gramatikalizovanými elementy (počítaje v to i větnou intonaci) a v jeho rámci je možno stanovit repertoár kategoriálních významů. Jednotlivým významům odpovídají většinou celé komplexy výrazových prostředků. (O modalitě ze syntaktického hlediska viz též v syntaktických výkladech.)

2.4.3 Funkce modu v rámci objektivní modality

2.4.3.1 Základním a obligatorním typem objektivní modality, která modifikuje propoziční jádro a patří tedy ke kognitivním složkám výpovědi, je modalita skutečnostní (způsob platnosti propozičního obsahu). Vyjadřuje opozici nepodmíněnost - podmíněnost (nebo též konstatace - hypotetičnost, popř. reálnost - nereálnost) predikátu výpovědi, a to pomocí opozice indikativ - kondicionál. Podmíněnost kondicionálu lze chápat buď jako potenciálnost (podmínka možná - kondicionál přítomný), nebo jako ireálnost (podmínka neskutečná - kondicionál minulý nebo přítomný). V kondicionálovém tvaru je vždy implicitně obsažena jistá nespecifická podmínka, v závislosti na níž by se děj mohl (nemohl) uskutečnit, nebo v minulosti mohl (nemohl) být uskutečněn. Kondicionál je zde zbaven všech emocionálních příznaků, které jinak jeho použití u ostatních druhů modalit doprovázejí. Např. *Byl bych šel včera s tebou* (tj. kdyby k tomu byla bývala možnost, kdyby byly jiné okolnosti ap.).

2.4.3.2 Skutečnostní modalita může být fakultativně modifikována modalitou dispoziční (volitivní), jež vyjadřuje dispozici původce děje k realizaci tohoto děje, tedy stupeň realizovatelnosti (nutnost, možnost, dovolení), a její primární vyjadřovací prostředky jsou povahy lexikální - jsou to zejména vlastní modální slovesa *(moci, mít, muset, smět, chtít)*. Někdy se soudí, že vlastní modální slovesa jsou rovněž sama o sobě výrazovým prostředkem nereálnosti; spíše však platí, že o reálnosti děje nic neříkají. Nereálnost ve větě *Mohu jít s tebou* je dána lexikální stránkou výrazových prostředků (podobně lze označit za nereálný děj *Chystám se jít s tebou*). Mnohé příklady ukazují, že vlastní modální slovesa mohou spolu s významovým slovesem v infinitivu vyjadřovat i reálné, uskutečněné děje: *Že v tom můžete bydlet* (tj. už bydlí). *Těšilo mě, že jsem s vámi mohl promluvit* (tj. promluvil jsem). Pouze kondicionál má tedy příznakový charakter gramatického prostředku nereálnosti a v tomto smyslu (tedy ve významu skutečnostní modality) distinktivní schopnost, zatímco v rámci dispoziční modality má pouze funkci sekundární

(zmírnění tvrzení, emocionální příznak aj.). Např.: *Třeba celý rok ho nemusím vidět (bych ho nemusel vidět). Chceme si odpoledne vyjít (chtěli bychom si vyjít). Každou chvíli to může spadnout (by to mohlo spadnout).*

2.4.4 Funkce modu v rámci subjektivní modality

2.4.4.1 Obligatorní typ v rámci subjektivní modality je modalita postojová (záměrová). Její funkce spočívá ve vyjádření komunikačního záměru mluvčího, a patří proto k odrazově komunikačním složkám výpovědi.

Co se týče výrazových prostředků, vymezuje se základní obecné schéma postojové modality takto: slovesný modus, druh koncové intonace (tj. konkluzívní kadence s jejími variantami a antikadence), popř. partikule. Tedy: (partikule) + modus + koncová intonace.

Jako distinktivní prvek slouží zřetelně imperativ (primární vlastní forma pro věty žádací). Kondicionál funguje zejména v některých emocionálně modifikovaných větných typech.

Pro popis postojové modality je třeba brát v úvahu kromě základních participantů propozičního významu též složky komunikační situace - mluvčího a adresáta. V každé modální situaci ztvárněné výpovědí musíme však kromě původce děje, mluvčího a adresáta počítat nutně s dalším sémantickým činitelem - původcem modality, z něhož modální význam vychází. Charakteristickým rysem postojové modality je skutečnost, že se původce modality vždy rovná mluvčímu (vždyť tu jde o postoj, záměr mluvčího).

Některé základní typy postojové modality jsou nepochybné: (a) mluvčí dává adresátovi něco na vědomí (oznámení); (b) mluvčí vyžaduje od adresáta informaci (otázka); (c) mluvčí vyžaduje od adresáta dějovou reakci (žádost, výzva).

Zatímco u vět oznamovacích i tázacích může být původcem děje kdokoli včetně osoby mluvčího, u vět žádacích jde o modální situaci původce modality = mluvčí ≠ původce děje, tj. původce postojové modality se jako u ostatních typů rovná mluvčímu, ale nemůže se zde rovnat původci děje (v imperativní větě mluvčí sám sobě nepřikazuje, s výjimkou případů, kdy se sám zahrne do jistého kolektivu - případ inkluzívu); povel mluvčího určený jemu samému je nutno vyjádřit pomocí repertoáru dispoziční modality: *Musím to dokázat!*

V souladu s touto sémantikou komunikačního záměru se označují věty jako oznamovací, tázací, žádací (jindy výzvové, rozkazovací). V klasifikaci větných typů dalších - zvolacích, přacích, popř. jiných - nebývá již zcela shodné stanovisko. Jde tu vždy o výpovědi zasahované nějakým způsobem emocionálními vlivy. Proto je vhodné použít rysu emocionálnosti jako diferenciačního kritéria při třídění větných typů. Všechny tři základní typy postojové modality mohou být emocionálně modifikovány:

(1a) oznamovací	(1b) emocionálně oznamovací (zvolací)
(2a) tázací	(2b) emocionálně tázací (podivové, deliberativní aj.)
(3a) žádací	(3b) emocionálně žádací (přací aj.)

Pro věty oznamovací a tázací je primárním, typickým prostředkem buď indikativ, nebo eventuálně kondicionál, pro věty žádací je zcela specifickým, distinktivním prostředkem imperativ (ať už v prosté, nebo analytické (opisné) formě, viz výše). Výzva obsažená v imperativu nemusí mít charakter výslovné žádosti, nýbrž případně i svolení: *Zakuřte si! Udělejte si pohodlí!* Odtud je už jen krok k vyslovení přání: *Vyspi se dobře! Měj se pěkně!* Proto se někdy poukazuje na plynulý přechod mezi větami žádacími a přacími.

2.4.4.2 Pro emocionálně příznakové typy je příznačná funkční transpozice. Tak např. umístěním indikativu do žádací věty vznikne věta emocionálně žádací s odstínem kategorického příkazu *(Nikdo neopisuje! Půjdeš sem!).* Podobně vyjadřuje kategorický příkaz forma opisného imperativu uplatněná pro adresáta, kde primární formou je jinak imperativ prostý: *Ať se vrátíš brzy!* Naopak imperativ ve větě, která je svým smyslem oznamovací, zabarvuje tuto větu emocionálně (tzv. věta zvolací): *Pak mu něco povídej!* Funkci věty zvolací mohou mít též věty tázací: *Co mám říkat já?*

Do postojové modality je možno transponovat dokonce i prostředky z oblasti modality dispoziční. To se týká zejména využití vlastních modálních sloves s indikativem nebo kondicionálem. Jejich původní význam pouhé charakteristiky realizovatelnosti děje se mění v záměr mluvčího. Např. *Taky bys už mohla přestat! To si nemáte dělat škodu!* K takovým případům dochází, jestliže původce modality dispoziční (slovesné) je totožný s původcem modality postojové (celovětné). Naopak významotvornou funkci v oblasti dispoziční modality (vyjádření volitivního odstínu) má kondicionál v případě typu *kouřil bych.*

Pro emocionálně příznakové věty je kromě transpozice charakteristické časté používání kondicionálové formy a využívání typizovaného slovního spojení (viz 2.4.2) částice + indikativ nebo kondicionál. Např. *Kéž by (kdyby) už mlčel! Kdyby tě tak viděl! Že tě to baví!*

Podrobně je o modálních prostředcích jednotlivých výpovědních typů pojednáno (s některými odlišnostmi) v syntaktických výkladech.

2.4.4.3 Fakultativně může být postojová modalita modifikována modalitou jistotní (pravděpodobnostní), vyjadřující míru jistoty (pravděpodobnosti) děje. Primární vyjadřovací prostředky jsou zde lexikální, kdežto funkce modů (opozice indikativ - kondicionál) je druhotná jako u dispoziční modality: použití kondicionálu nese s sebou odstín zmírnění tvrzení.

2.5 SLOVESNÝ ROD

2.5.0 Slovesný rod (genus verbi) je gramatický (morfologický) prostředek slovesa, sloužící ve větě k vyjadřování tzv. diateze, tj. vztahů mezi participanty sémantické struktury věty a syntaktickými pozicemi, které jim odpovídají. Především jde o to, zda je tzv. agens/nositel děje/stavu vyjádřen subjektem věty. Jen zčásti se zde uplatňuje také přechod patientu do postavení subjektu, a to u tzv. sloves přechodných. U sloves nepřechodných zůstává patiens ve své pravovalenční pozici. Např.:

(1) *Poslanci* (Ag) *navrhli ústavu* (Pat).
(1a) *Ústava byla navržena (poslanci).*
(1b) *Navrhla se ústava.*
(2) *Poslanci* (Ag) *diskutovali o ústavě* (Pat).
(2a) *Bylo diskutováno o ústavě.*
(2b) *Diskutovalo se o ústavě.*
(3) *Hosté* (Ag) *šli na prohlídku města.*
(3a) *Šlo se na prohlídku města.*
(3') *Tak rodiče* (Ag) *nejednají.*
(3'a) *Tak se nejedná.*

2.5.1 Slovesný rod je tak jedním z prostředků hierarchizace propozice: agens stojí buď v subjektové pozici jakožto pozici nejzávažnější, nebo je z této pozice přesunut (degradován) do pozice hierarchicky nižší, v níž je jeho vyjádření jen fakultativní, popř. je závazně odsunut zcela. Různé stupně odsunutí agentu se označují jako deagentizace a příslušné syntaktické konstrukce jako deagentní. Ze sémantického hlediska dochází přitom k potlačení (degradaci) agentu (1a) nebo k jeho dekonkretizaci, tj. k jeho anonymizaci (1b, 2a, 2b, 3a), popř. generalizaci (3'a).

2.5.2 Diateze, v níž agentu připadá pozice subjektu, je diateze primární, základní (1, 2, 3, 3'). Slovesný rod, který odpovídá této základní diatezi, se tradičně označuje jako aktivum; slovesný rod, který signalizuje deagentnost syntaktické konstrukce, tj. sekundární (pasívní) diatezi, označuje se jako pasívum. Obsah tzv. aktivních tvarů se vyčerpává tím, že se nevyslovují o deagentnosti syntaktické konstrukce. Proti nim pak stojí tvary, které deagentnost konstrukce příznakově vyjadřují.

2.5.3 Příznakové morfologické prostředky slovesného rodu

(1) Tzv. participium (příčestí) trpné, tj. neurčitý slovesný tvar adjektivní povahy, např. *dělán/dělaný, kryt/krytý - udělán/udělaný, zakryt/zakrytý.* Agens může být u přechodných sloves vyjádřen instrumentálem *(Byl pokousán psem)* nebo předložkovým pádem *(Byl pokousán od blech);* také jen u přechodných sloves má participium trojí rod a dvojí číslo, kdežto u nepřechodných má pouze tvar singuláru neutra (např. *Tím mu nebylo pomoženo*).

(2) Určitý tvar slovesný složený z tvaru 3. os. sg a pl a volného morfému *se* - tradičním termínem zvratné (reflexívní) pasívum; např. *Dům se staví. Vypráví se o tom. Šlo se tam dlouho.* Příznačné pro tuto formu je úplné vyloučení agentu.

2.5.3.1 Participiální konstrukce. Participium (příčestí) trpné jako prostředek diateze funguje primárně v konstrukcích s příslušnými tvary slovesa *být: Žák byl chválen/pochválen. Být chválen je příjemné. Jsa bezdůvodně kárán, pociťoval lítost.* Tyto participiální konstrukce se obvykle označují jako složené (opisné) tvary slovesa - tzv. opisné pasívum. Toto pojetí se opírá o paralelnost systému těchto konstrukcí s paradigmatem aktivních tvarů slovesa, např. *chválím - jsem chválen, chválil bych - byl bych chválen, chválit - být chválen* (s významovým posunem *pozdrav - buď pozdraven*), ale stejně paralelní se slovesným paradigmatem jsou také konstrukce sponově-jmenné: *jsem zlý, byl bych zlý, být zlý, (ne)buď zlý* atd. Proti pojetí participiálních konstrukcí jako tvarů slovesa mluví zvláště to, že u neaktuálních násobených sloves - stejně jako u konstrukcí sponově-jmenných - se násobenost vyjadřuje na slovese *být: Učitelé ho chválívali - Býval chválen* (stejně jako *Býval zlý*). - K tomu, že se participiální konstrukce považují za tvary slovesa, přispělo jistě také to, že latina i jiné jazyky mají v tomto významu tvary neopisné: *jsem chválen - laudor* atd.

Nehledě však k rozdílům v interpretaci participiálních konstrukcí, je třeba považovat za podstatné to, že tyto konstrukce fungují jako verbum: mají úplné slovesné paradigma a plní primární i sekundární funkce slovesa ve větě.

Mimo participiální konstrukce s tvary slovesa *být* se participium trpné vyskytuje samo v různých derivovaných syntaktických strukturách, např. *muž, který byl přejet autem → muž přejetý autem, poslanec, který byl řádně zvolen → řádně zvolený poslanec* atd. V postavení přívlastku má participium jen dlouhý (adjektivní) tvar; v predikátu bývá ve spisovném jazyce tvar krátký (např. *X byl zvolen poslancem*), ale uplatňuje se zde i rozlišování mezi dějovým (dynamickým) a stavovým (statickým), kvalifikačním významem predikátu (viz o tom dále), např. *Ten poslanec byl přece řádně zvolen/je řádně zvolený.*

2.5.3.1.1 Participiální konstrukce mají jednak význam dějový, jednak stavový, výsledkový (rezultativní). Tento významový rozdíl je těsně spjat s videm slovesa a s časem. Participiální konstrukce nedokonavých sloves mají až na nečetné výjimky (viz níže) vesměs význam dějový: *byl chválen, je chválen, bude chválen, být chválen* atd. Participiální konstrukce dokonavých sloves mají v prézentu obvykle jen význam stavový, rezultativní: *Toto křeslo je zhotoveno z bambusu.* Souvisí to s vyloučením dokonavých sloves z vyjadřování aktuální přítomnosti; nemá-li participiální konstrukce význam aktuálnosti, není ovšem dějový význam vyloučen (např. ve vyprávění prézentem historickým). V préteritu nebo ve futuru mohou participiální konstrukce dokonavých sloves vyjadřovat děj i stav, např. *Poslanec byl zvolen naprostou většinou hlasů* (děj) - *Poslanec je už zvolen, brzy se ujme funkce* (stav). *Doufám, že budeš zvolen naprostou většinou hlasů* (děj) - *Až budeš zvolen, dohodneme se na dalším postupu* (stav). Stavový význam se objevuje v syntaktických konstrukcích, které vznikly derivací (transformací) z konstrukcí dějových: *Reliéf byl v 16. stol. vyřezán z ebenového dřeva neznámým umělcem → Reliéf je vyřezán z ebenového dřeva.* V préteritu a futuru je rozdíl mezi dějovým a stavovým významem oslaben a někdy i těžko prokazatelný, ale nezaniká. Ukazuje k němu v spisovném jazyce jednak možnost použít dlouhého tvaru participia ve významu stavovém, např. *Až budeš zvolený, dohodneme se,* jednak u sloves vyjadřujících změnu místa rozdíl v tvaru lokálního určení: *Dopis byl položen na stůl* (směrový předložkový akuzativ při dějovém významu) - *Dopis byl položen/položený na stole* (statický předložkový lokál při významu stavovém). (O možnosti náhrady participiální konstrukce reflexívním tvarem jako o dalším kritériu dějovosti viz níže.)

2.5.3.1.2 Participiální konstrukce se tvoří především od sloves přechodných (tzv. pasívum osobní) a v menší míře od předmětových sloves nepřechodných (pasívum neosobní); netvoří se od sloves nepředmětových. I u sloves přechodných však působí řada omezujících faktorů. Participiální konstrukce vůbec nelze tvořit od přechodných sloves vyjadřujících tělesné nebo duševní stavy, např. *Bolí ho hlava. Zebou ho nohy. Pálí ho oči. Hněte ho svědomí,* a od nedokonavých sloves vyjadřujících statické vztahy různého druhu, např. *Mám chalupu* (sloveso *mít* nemá vůbec participium trpné). *Rybí tuk obsahuje vitamín D. Věž převyšuje okolní budovy. Prach pokrývá nábytek.* (Participiální konstrukce však bývají - se stavovým významem - u dokonavých protějšků těchto sloves: *Nábytek je pokryt prachem. Domy jsou převýšeny kostelní věží.* Komplement zde ale nevyjadřuje agens; je to zřejmé i z toho, že někdy má podobu místního určení: *Vitamín D je obsažen v rybím tuku.*) Dále se participiální konstrukce netvoří od procesuálních přechodných sloves, která vyjadřují pohyby částí těla: *Sklopil oči. Zvedal/zvedl hlavu. Přehazoval/přehodil*

nohu přes nohu apod. (agens nemůže být odsunut proto, že je zahrnut i v patientu). Dokonavá slovesa tohoto druhu však mívají participiální konstrukce se stavovým, rezultativním významem nebo dlouhý tvar participia v atributu: *Jeho ruce byly sevřeny v pěst. Kráčel se vztyčenou hlavou. Seděl nohu přehozenu přes nohu.* Participiální konstrukce se netvoří ani od přechodných sloves s volným morfémem *si: Dal si sklenici vína. Oblíbil si toto město.* (Ve větě *Tento motiv je u něho velmi oblíbený* jde už o adjektivum.) Samozřejmě se participiální konstrukce netvoří od reflexívních sloves s morfémem *se* (tzv. reflexív tantum): *odvděčit se, (za)líbit se, svěřovat/svěřit se, smát se, posmívat se* apod.

2.5.3.1.3 Na stavový význam participiálních konstrukcí s tvary slovesa *být* navazují další derivace (transformace), které začleňují predikovaný stav do jiných propozicí a uvádějí jej v různé vztahy k jejich participantům, popř. dekonkretizují pravovalenční participant základové větné struktury, např.: *Matka pro tebe uvařila oběd → Oběd pro tebe byl uvařen (matkou) → Oběd pro tebe je uvařen/uvařený → Je pro tebe uvařeno → Máš uvařeno. Otec mi vynadal → Bylo mi vynadáno (otcem) → Dostal jsem vynadáno* apod.

Tyto derivované struktury vyjadřují stejně jako participiální konstrukce s tvary slovesa *být* výsledný stav (rezultát), jinými slovy řečeno, mají perfektální význam. Patří k nim i konstrukce označovaná jako perfektum prézens: *mám uvařeno, mám uklizeno;* ta je ovšem dvojznačná: (a) *Uvařil jsem oběd → Oběd je uvařen (mnou) → Oběd mám uvařen → Mám uvařeno.* (b) *X uvařil oběd pro mne → Oběd je uvařen pro mne → Mám oběd uvařen → Mám uvařeno.* (Tyto další konstrukce s participiem trpným v žádném případě nemohou být považovány za tvary sloves.)

Participiální konstrukce s dějovým i stavovým významem mohou být substancializovány, např. *hubení hmyzu, bránění ve hře, převzetí moci, vyvraždění Slavníkovců* aj. V podstatném jméně slovesném je rys deagentnosti neutralizován: *vyvraždění Slavníkovců ← Přemyslovci vyvraždili Slavníkovce/Slavníkovci byli vyvražděni.* Jako signál deagentního pojetí však může zůstat instrumentál agentu: *Zemřel po kousnutí hadem/hada.*

Jen v omezeném rozsahu mají stavový význam participiální konstrukce sloves nedokonavých: *V této knize je psáno ...* Tyto případy se cítí jako archaismy. (O adjektivech jako *vařený (kapr), pečený (krocan), smažený (řízek)* aj., označujících vlastnost získanou dějem, srov. IV 1 B.)

2.5.3.2 Tzv. reflexívní (zvratné) pasívum. Určitý tvar slovesný tvořený volným morfémem *se* z určitých tvarů bezpříznakových co do deagentnosti (dále pro stručnost: reflexívní tvar) vyskytuje se téměř výhradně v 3. os. sg a pl. Užití v 2. os. je omezeno na administrativní styl: *Vyzýváte se, abyste*

dlužnou částku zaplatil do tří dnů (v reprodukované řeči s ironickým zabarvením i v 1. os.: *já prý se vyzývám, abych . . .*).

2.5.3.2.1 Existence tohoto tvaru je nesporná, přesto však je s jeho charakteristikou a s vymezením jeho rozsahu spojena řada problémů. Souvisí to: (1) s jeho složitou homonymií s jinými slovesnými útvary, které obsahují volný morfém nebo zájmenný lexém *se*, (2) s jeho významem.

Ad (1) Volný morfém *se* je svým původem akuzativ zvratného zájmena – proto běžný termín zvratné (reflexívní) pasívum. A však oblast původních verbálních spojení se zvratným zájmenem *se* není dnes ani zdaleka homogenní; rozlišily se zde tři okruhy, ve kterých má segment *se* rozdílnou funkci: (a) je tvarem (akuzativem) zvratného zájmena, který ve větné struktuře zaujímá pravovalenční pozici, např. *Honza se už viděl králem . . ./Viděli jsme ho už králem . . .; Myl se velmi důkladně . . ./Myli ho velmi důkladně . . .*; (b) je volným morfémem slovotvorným, např. *hrozit – hrozit se, plakat – naplakat se, běžet – rozběhnout se, utopit – utopit se;* (c) je volným morfémem s gramatickou funkcí, tj. morfémem tvarotvorným, např. *Dům se staví. Šlo se tam dlouho.*

Problémy zde vyplývají jednak z homonymie samé, jednak z nezřetelnosti hranic mezi uvedenými třemi okruhy, a také z neurčitosti kritérií, na jejichž základě je možno jednotlivé případy nebo typy zařadit do určitého okruhu. Byly např. uvedeny závažné argumenty pro to, že spojení jako *mýt se* musejí být chápána jako jedna lexikální jednotka (tzv. vlastní reflexívum), a nikoli jako syntaktické spojení (je totiž možno říci: *Myl jsem tě celého.* ale nikoli * *Myl jsem se celého*); jindy byl vysloven názor, že také slovesné útvary jako *vzbudit se* (např. hlukem) patří do oblasti slovesného rodu a jsou jedním členem (intranzitivním) trojčlenného morfologického paradigmatu: *vzbudit (někoho) – vzbudit se – být vzbuzen*, tj. že jsou to morfologické obměny téhož lexému.

Jestliže se však slovesný rod chápe jako morfologický prostředek deagentizace, je možno položit ostrou hranici mezi okruhy (a), (b) na jedné straně a okruhem (c) na druhé: za volný gramatický morfém se bude považovat segment *se* jen tehdy, jestliže slovesný tvar s tímto segmentem (tj. reflexívní tvar slovesa) signalizuje odsunutí agentu, jinak řečeno, jestliže implikuje agens. Je proto třeba např. v přísudku vět *Obilí se mlátí. Tak pozdě se nechodí* vidět gramatické tvary slovesa *mlátit, chodit* (implikují anonymní nebo všeobecný agens), ale není to možné ve větách jako *Chlapec se rád koupe v moři. Král se uviděl v zrcadle* (agens je v nich vyjádřen subjektem). Ve větě *Za chvíli se sklenice naplnila vodou* slovesný predikát deagentizaci nesignalizuje, o možném agentu se vůbec neuvažuje; jde zde proto o zvláštní sloveso, vyjadřující samovolný proces.

O tom, že tvary jako *mlátí se, chodí se, vyrábějí se* apod. jsou reflexívní

formy sloves jako *mlátit, chodit, vyrábět* apod., svědčí i to, že neexistují lexémy s infinitivem * *mlátit se*, * *chodit se*, * *vyrábět se* apod. (Ve spojeních jako *bude se mlátit, má se mlátit* apod. patří morfém *se* k celé konstrukci, nikoli jen k infinitivu.)

I při ostrosti hranic mezi reflexívními tvary s morfémem *se* (oblast (c)) a oblastmi (a), (b) je ovšem zase třeba počítat s homonymií: *Musíme počkat, až se naplní všechny sklenice* znamená jednak ‚až personál sklenice naplní' (c), jednak ‚až budou sklenice plné' (b). Podobně ve větě *Děti se koupou v moři* je explicitní agens totožný se subjektem, kdežto ve větě *Nemluvňata se koupou jednou denně* je implikován všeobecný agens a v postavení subjektu je patiens. Trojí různou interpretaci a trojí hloubkovou strukturu mají věty *Zabil se z nešťastné lásky* (a), *Zabil se pádem ze střechy* (b) a *Zabila se husa a hodovalo se* (c).

Reflexívním tvarem ve smyslu (c) není reflexívní sloveso ve větách jako *Školíme se u prof. Nováka.* Segment *se* není v tomto typu nezbytný (srov. *Šiji v Oděvní tvorbě*), jde tedy zřejmě o transpozici zvratného nebo nezvratného slovesa.

Z homonymie slovesných spojení se segmentem *se* vyplývají v řeči různá omezení reflexívního tvaru s morfémem *se*: jednoznačné je např. *Nemluvňata se koupou každý den. Ruce se před jídlem umývají*, ale nikoli *Děti se koupou každý den.*

Řešení poměru mezi slovesnými okruhy (a) a (b) přísluší lexikologii a syntaxi (např. *myji se* je buď objektové syntagma, nebo reflexívní sloveso). Pro morfologii by ovšem mělo řešení poměru mezi okruhy (a) a (b) význam při jiném chápání vztahů mezi diatezí a kategorií slovesného rodu (srov. zmíněné pojetí sloves jako *vzbudit se* jakožto intranzitivního členu trojčlenného rodového paradigmatu).

Ad (2) Význam slovesného reflexívního tvaru se obvykle chápe jako pasívní (proto termín zvratné pasívum), často se však odlišuje tento tvar u sloves přechodných od téhož tvaru u sloves předmětových nepřechodných a u sloves nepředmětových; pasívní význam se pak uznává jen u sloves přechodných, jejichž patiens přechází v subjekt *(Dům se staví)*, kdežto v ostatních případech se mluví o neosobním zvratném tvaru s významem aktivním *(Mluvilo se o tom. Šlo se tam dlouho)*. Někdy se však popírá pasívní význam reflexívního tvaru i u sloves přechodných, např. *Kosí se obilí. Kopou se brambory.* Tento rozpor lze překonat tak, že se reflexívním tvarům bude připisovat jen invariantní deagentizační funkce, a nikoli trpný význam.

2.5.3.2.2 Ne zcela jasný je poměr reflexívních tvarů ke konstrukcím (S_{nom}) - VF_{3sg} - *se* - S_{dat} - ADV, např. *Spí se mi dobře. Matematika se mi učí špatně.* Je zde zřejmá souvislost s podobnou konstrukcí se slovesem *chtít (Chce/nechce*

se mi spát) a také s konstrukcemi, jejichž jádrem je predikativum *(Je mu zima. Není mu třeba krást).* Společné všem těmto konstrukcím je to, že vyjadřují stav (nikoli děj), zasahující živou substanci, která ze stavu má prospěch/neprospěch; ve větách jako *Spí se mi dobře* je stav navíc explicitně hodnocen. Samozřejmě při výkladu reflexívního tvaru v uvedených typech vět se nevystačí jen s jeho deagentizační funkcí; nejde zde ani o anonymní, ani o všeobecný agens, o agentu se vůbec neuvažuje. Predikovaný stav je mimo živou substanci, není jí vytvořen, jen na ni působí. Dativ vyjadřující substanci zasaženou stavem může být vypuštěn, je-li ve větě jiné vztahové určení, např. místní, způsobové: *U vás se dobře spí* (tj. komukoli). *Podle této učebnice se matematika studuje špatně.* Tím je zasažená substance dekonkretizována a dochází ke sblížení s větami, ve kterých reflexívní tvar signalizuje všeobecný nebo anonymní agens, např.: *U vás se dobře spí - U vás se jenom spí* (všeobecný agens). Toto sblížení se však týká pouze výrazové roviny, a nikoli roviny významové. Svědčí o tom homonymie, která v těchto případech někdy může vzniknout; např. větu *U vás se dobře jí* lze interpretovat dvojím způsobem: (1) ‚členové vaší domácnosti dobře jedí' - (2) ‚každý, kdo u vás jí, se při jídle cítí dobře'. Tento významový rozdíl není v samém reflexívním tvaru (tj. nejde jen o homonymii reflexívního tvaru), nýbrž v rozdílném vzniku (derivaci) těchto homonymních vět. Ve významu (1) je věta *U vás se dobře jí* výsledkem deagentizace; ve významu (2) je její hloubková sémantická struktura dvouzákladová, jak je patrno již z uvedené interpretace této věty: *X jí + Je mu dobře.* - Při užití citové partikule *to* může být elidováno i adverbiále: *To se nám to u vás spí!* → *To se to spí!*

2.5.3.2.3 Tvoření reflexívního tvaru je omezeno (a) sémanticky i (b) formálně.

(a) Reflexívní tvar obvykle předpokládá osobní agens, např. *Jedlo se, pilo se. Pomohlo se mu.* Z toho vyplývá, že slovesa, která osobní agens nemají, reflexívní tvar tvořit nemohou (nejsou to jen slovesa jako *pršet, sněžit,* ale i slovesa jako *tát, tlít, téct*), kromě těch případů, kdy jde o personifikaci (můžeme např. říct psovi *Tak hlasitě se neštěkáí,* potůčku po vyčištění korýtka *To se ti to pěkně teče!* apod.).

(b) Reflexívní tvar se obvykle netvoří u sloves s morfémem, popř. reflexívním zájmenem *se, si* (*bát se, smát se, stěžovat si, přát si* aj.).
Jistou výjimkou jsou konstrukce zmíněné v 2.5.3.2.2: *To se ti to směje!*

2.5.3.3 Je zřejmé, že poměr mezi participiálními konstrukcemi a reflexívními tvary je po mnoha stránkách asymetrický:

(a) Participiální konstrukce se tvoří především u předmětových sloves pře-

chodných (třebaže ne u všech - viz výše), mnohem méně často u předmětových sloves nepřechodných, zvláště dokonavých (např.: *Tím mu nebylo pomoženo. O tom bylo hodně napsáno/psáno).* Vůbec se netvoří u sloves nepředmětových (*jít, křičet, naříkat, jásat* apod.). Naproti tomu reflexívní tvary jsou nejen u sloves předmětových - přechodných i nepřechodných -, ale také u těch nezvratných sloves nepředmětových, která předpokládají agens; např. *Dům se staví. O tom se píše. Jde se tam chvilku. Sedělo se dlouho do noci. Tak se pomalu stárne, a z mladíka je dědeček.*

(b) Agens participiální konstrukce není nutně osoba a není nutně živý. Srov.: *Byl pokousán psem. Byl zabit padajícím stromem.* Implicitní agens reflexívního tvaru je osoba, např.: *Dům se staví. Šlo se tam celé dva dny,* nebo se jako osoba chápe (při personifikaci).

(c) Reflexívní tvary jsou neslučitelné s explicitním vyjádřením agentu, zatímco participiální konstrukce připouštějí - u přechodných sloves - jeho vyjádření ve vedlejší syntaktické pozici (tj. jeho degradaci).

(d) Zatímco participiální konstrukce mají úplné slovesné paradigma, je užití reflexívního tvaru omezeno na 3. os. indikativu a kondicionálu obou čísel. (Ve větách jako *Musí se tomu rozumět. Dům se musí dostavět* patří morfém *se* k 3. os. modálního slovesa, a tím k celému predikátu.)

(e) Reflexívní tvary nikdy nevyjadřují výsledný stav, nýbrž vždy děj, jsou dynamické. Možnost nahradit participiální konstrukce reflexívním tvarem může tedy u dokonavých sloves sloužit jako důkaz dějového významu participiální konstrukce *(Dům byl vystavěn ... - Dům se vystavěl ...).*

(f) Reflexívní tvary jsou stylově bezpříznakové, kdežto participiální konstrukce inklinují ke knižnosti, zejména u předmětových sloves nepřechodných.

2.5.3.4 Z toho vyplývá:

(1) Primární funkcí participiálních konstrukcí je přemístění patientu do pozice subjektu (pasivizace) a tím zároveň degradace agentu až do jeho úplného odstranění. Svědčí o tom jednak sporadičnost participiálních konstrukcí u předmětových sloves nepřechodných (jejich patiens zůstává při užití participiální konstrukce v pozici objektu, což je v rozporu s primární funkcí těchto konstrukcí), jednak nemožnost tvořit participiální konstrukce u sloves bezpředmětových, u nichž patiens nepřichází v úvahu.

(2) Primární funkcí reflexívního tvaru je dekonkretizace agentu osobního, tj. jeho generalizace nebo anonymizace. Dosazení patientu u přechodných sloves do funkce subjektu (tj. pasivizace) je z hlediska této primární funkce jen průvodním jevem; svědčí o tom zmíněná okolnost, že právě reflexívní tvar může být intuitivně chápán jako aktivní (např. *Obilí se kosí* - viz výše), a z úzu jsou známy i takové případy, kdy i patiens přechodných sloves zůstává po

reflexívním tvaru v pravovalenční pozici objektové (např.: *Naši Máňu se nesmí moc chválit, byla by pyšná*).

Tuto funkčně-sémantickou asymetrii participiálních konstrukcí a reflexívních tvarů znázorňuje následující tabulka:

	participiální konstrukce	reflexívní tvar
pasivizace	+	±
degradace Ag	+	–
dekonkretizace Ag	±	+
Ag = osoba	±	+
rezultativnost	±	–

2.6 VID

2.6.0 Vid (aspekt) se chápe jako morfologicko-lexikální nekonjugační prostředek slovesa, tvořící součást odrazové funkce slovesa. Svou povahou stojí na rozhraní mezi mluvnicí a slovníkem, a proto se obvykle charakterizuje jako kategorie lexikálně-gramatická nebo gramaticko-lexikální. Vid ovšem není syntaktickým prostředkem, jeho syntaktické využití je podřízeno kontextu a výstavbě věty; podmiňuje např. rozdíly v čase, v modalitě, v slovesném rodu, v aktuálním nebo neaktuálním chápání dějového významu apod.

2.6.0.1 Vztah kategorie vidu ke kategorii času se v češtině projevuje tím, že dokonavý vid se vylučuje s aktuálním přítomným časem, aktuální prézens je vlastní jen slovesům nedokonavým. Dokonavá slovesa nemohou vyjadřovat děj probíhající v přítomnosti, ale pouze to, že se děj již uskutečnil, nebo ještě nikoli *(koupil jsem, koupím knihu)*. Jejich prézentní tvar ovšem může vyjadřovat děje nezařazené do určitého času *(Vrána vráně oči nevyklove. Kdykoli tam přijdu . . .)* a také minulost transponovanou do přítomnosti (tzv. prézens historický). Proto je soustava časových významů dokonavých sloves neúplná.

2.6.1 Vidový protiklad

V češtině vystupuje většina sloves ve dvou nebo třech podobách, které se mezi sebou neliší základním slovním významem, ale liší se videm, např. *dát* -

dávat - dávávat. Sloveso *dát* je dokonavé; další dvě jsou nedokonavá, ale je mezi nimi významový rozdíl: *dávávat* je tzv. frekventativum a na rozdíl od *dávat* vyjadřuje děj násobený (uzuální) a zároveň neaktuální *(Vím, že mu dávával nějaké peníze).* Tyto významy, z nichž význam dokonavosti je základní, uplatňují se v následujících protikladech a konstituují systém slovesného vidu v širším smyslu:

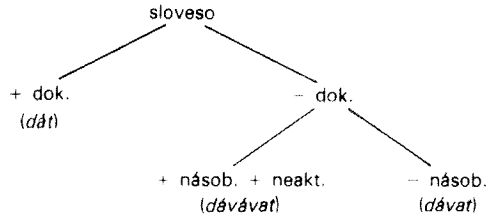

Vlastní vidový protiklad je ovšem jen protiklad sloves dokonavých (perfektiv) a nedokonavých (imperfektiv). Protiklad násobenosti (a neaktuálnosti), který se uplatňuje pouze u sloves nedokonavých a modifikuje jejich význam, mohl by být přiřazen - podobně jako jiné modifikace vidového protikladu - k tzv. způsobům slovesného děje (viz 2.6.6), které spadají spíše do obecné teorie slovesné sémantiky. Je to zřejmé i z toho, že na rozdíl od protikladu dokonavosti, který při překladu do neslovanského jazyka činí značné potíže, lze v cizím jazyce násobenost a neaktuálnost dobře vyjádřit lexikálně. Od ostatních způsobů slovesného děje se však násobenost výrazně liší svým rozsahem, neboť s některými omezeními zasahuje celou oblast nedokonavosti, a také svým těsným sepětím s časovými významy slovesa. To dává oprávnění tomu pojetí, které vidí v obou uvedených protikladech slovesný vid v širším smyslu.

Základní vidový protiklad dokonavosti a nedokonavosti se pokládá za protiklad gramatický, přičemž dokonavost je členem příznakovým. Bylo by tedy přesnější mluvit o gramatickém protikladu vidu dokonavého a vidu základního, tj. bez přičítání významu nedokonavosti slovesům, která jsou z hlediska dokonavosti bezpříznaková. I při uznání vidu za kategorii gramatickou nelze však nevidět důsledky, které má základní vidový protiklad i pro lexikální význam slovesa: modifikuje sloveso gramaticky, ale vedle toho je určuje i sémanticky jako vyjádření děje v jeho výsledku nebo naopak děje probíhajícího bez zřetele k jeho možnému dokončení, jako vyjádření děje pojatého uzavřeně, celostně, nebo naopak děje pojímaného mluvčím neohraničeně, neuzavřeně, jako proces v jeho průběhu. Je také možno vycházet z hodnotícího postoje mluvčího k průběhu slovesného děje, a pak chápat dokonavost jako projev jeho aktivního postoje k ději či stavu a nedokonavost jako důsledek jeho neaktivního postoje k ději nebo stavu vyjádřenému slovesem.

Z toho vyplývá, že dokonavý vid je charakterizován terminativností, směrovostí, tj. zaměřením děje k určitému bodu uzavírajícímu jeho průběh na začátku nebo na konci, uzavřeným pojetím slovesného obsahu. Nedokonavý vid tuto dějovou směrovost a uzavřenost neoznačuje, vyjadřuje průběh děje bez časové perspektivy. Dokonavý vid však nelze ztotožňovat s bodovostí (punktuálností) děje, s momentánností, protože vid nezávisí na době trvání slovesného děje, srov. *píchnout, hodit* - *vymyslit, natřít*. Vid si uvědomujeme v přímé souvislosti s příslušným dějem, v těsném vztahu ke kontextu, tedy v rovině fungování jazyka.

Jakožto bezpříznakový člen protikladu dokonavosti - nedokonavosti může nedokonavé sloveso v určitém kontextu vyjadřovat také dokonavý děj, např. *Tento film jsem viděl již před 10 lety. Otec už šel domů. Brzy tě budu prosit o pomoc.*

2.6.1.1 Protiklad dokonavosti - nedokonavosti těsně souvisí s významovou stránkou slovesa, a to s rozdílem mezi stavy a jednoduchými ději na jedné straně a tzv. ději mutačními (událostmi), zaměřenými na určitý výsledek, na straně druhé. Na vidovém protikladu dokonavosti - nedokonavosti se podílejí spíše jen slovesa mutační. Rozdíl mezi dokonavým a nedokonavým slovesem vidového páru je v tom, že dokonavé sloveso vyjadřuje dosažení výsledku (např. *Vystoupil z vozu. Dal mi korunu. Zavřel dveře*), kdežto nedokonavé vyjadřuje jen směřování k výsledku, ale nikoli jeho dosažení; je proto možné i to, aby nedokonavé sloveso vyjadřovalo děj, jehož výsledku není vůbec dosaženo, např. *Dával jsem mu stokorunu, ale on odmítl*. Slovesa se statickým významem, jako *sedět, ležet, stát, moci, smět, muset* apod., a slovesa označující jednoduché děje, jako *pracovat, jít, čekat, svítit*, dokonavý protějšek nemají, a jsou tedy z hlediska vidu nepárová. Předpokladem převedení děje vyjádřeného nedokonavým slovesem do kategorie sloves dokonavých je tedy mutační charakter tohoto děje. Např. sloveso *vznášet se* ve významu ‚být ve volném prostoru nad zemí' nelze perfektivizovat, kdežto sloveso *vznášet se* s významem ‚odpoutat se od země a pohybovat se vzhůru' má dokonavý protějšek *vznést se (Viděl, jak se letadlo rychle vznášelo/vznesło k obloze)*.

2.6.1.2 Dvojice sloves lišících se jen videm, ale nikoli lexikálním významem se nazývá vidová dvojice (vidový pár). Množina vidových dvojic v jazyce je tzv. vidová korelace. Vidové dvojice utvořené morfologickými prostředky jsou dvojího typu: (1) *dát - dávat, vypsat - vypisovat* apod., (2) *vařit - uvařit, psát - napsat* apod. V dvojicích typu (1) je základem dokonavé sloveso a z něho se přeřazením k jinému slovesnému typu, tj. sufixací, tvoří sloveso nedokonavé. V dvojicích typu (2) je základem naopak sloveso nedokonavé a z něho se prefixem tvoří sloveso dokonavé. (Slovotvorná předpona - s vý-

jimkou tzv. dlouhých předpon, jako je *zá-, ná-, pří-* atd., např. v slovesech *závidět, náležet, příslušet* atd. - vždy perfektivizuje.)

Slovesa vidové dvojice typu (1) se liší jen videm, nikoli lexikálním významem, kdežto v dvojicích typu (2) je významová korespondence obou sloves jen přibližná. I tato přibližnost však stačí k tomu, aby dokonavé a nedokonavé sloveso mohly v textu navzájem korespondovat podle stejných pravidel jako slovesa vidových dvojic typu (1); srov. *Dal jsem mu stokorunu, ale nerad - Tak proč jsi mu ji dával? Napsal jsem ten článek, ale nerad - Tak proč jsi ho psal?* A tato přibližná významová korespondence dokonavého a nedokonavého slovesa je také příčinou, proč se k dokonavému slovesu v dvojicích typu (2) netvoří další nedokonavý protějšek: není např. * *uvařovat* (stačí *vařit*), ale je *zavařovat* k *zavařit*, poněvadž mezi *vařit* a *zavařit* není jen rozdíl vidový.

2.6.1.2.1 Předpoklad předponového tvoření vidových dvojic počítá s existencí tzv. prostě vidových předpon, které nemění slovní význam, nýbrž jen vid nedokonavého slovesa. V repertoáru předpon však nejsou žádné předpony, které by měly všeobecně funkci prostě vidovou. Jestliže se např. předpona *u-* u slovesa *uvařit* považuje za prostě vidovou, není to možné např. u sloves *uvidět, uslyšet*. Dvojice *vidět - uvidět, slyšet - uslyšet* nejsou totiž vidové dvojice; *uvidět, uslyšet* jsou tzv. iniciační perfektiva, jejichž význam by bylo možno vyjádřit opisem ‚dostat do zraku', ‚dostat do sluchu'. Lze tedy jen přibližně vymezit okruh předpon, které mívají ve spojení s určitými slovesnými základy (ale nikoli všeobecně) funkci prostě vidovou. Řadí se k nim zvl. předpony *o- (omládnout), vy- (vyléčit), na- (napsat), za- (zalátat), z-, ze- (zešedivět, zhrozit se), u- (uvařit), po- (pozlatit)*, avšak tato řada není uzavřená; jako vidová může fungovat i předpona *s-, se- (seřadit, schýlit se), roz- (rozbořit)* a předpony další. Prostě vidovou funkci nemohou mít jen předpony s významy velmi konkrétními, zvl. místními: *před-, nad-, pod-, v-, od-* aj.

Status prostě vidové předpony je tedy značně neurčitý. K její identifikaci u dokonavých předponových sloves pomáhá fakt (výše již uvedený), že se z dokonavých sloves s vidovou předponou obvykle netvoří další sloveso nedokonavé; jsou však i takové trojice sloves jako *blížit se* (nedok.) - *přiblížit se* (dok.) - *přibližovat se* (nedok.), *zlatit - pozlatit - pozlacovat*, ve kterých se z dokonavého slovesa s vidovou předponou tvoří další nedokonavé sloveso, synonymní se slovesem bez předpony: *blížit se = přibližovat se, zlatit = pozlacovat*. Kritéria prosté vidovosti předpony jsou tedy dvě: (1) netvoří se další sloveso nedokonavé a tím další vidová dvojice, (2) vytvoří-li se, je nedokonavé sloveso předponové synonymní se slovesem bez předpony.

Vidová funkce předpony se vysvětluje tzv. významovou subsumpcí: jako vidová předpona funguje předpona tehdy, je-li její význam již zahrnut (subsumován) ve významu nepředponového slovesa. Tak u slovesa *přiblížit se* vyja-

druje předpona směr do blízkosti něčeho (srov. *přiskočit, přirazit, přivařit*) a týž význam je i u samého slovesa *blížit se;* obdobně je tomu i u slovesa *pozlatit* (*po-* má význam ‚po celém povrchu', *zlatit* znamená ‚pokrýt po povrchu vrstvou zlata'), v slovese *zlenivět* (*z-* znamená změnu stavu, *lenivět* ‚stávat se lenivým, tj. přestat být pilný') apod. Svůj význam má i předpona *u-*, která se někdy pokládá za ideální vidovou (tj. sémanticky prázdnou) předponu: znamená dosažení kvalitativně nového výsledku, vyrobení produktu apod. A tento její význam je zahrnut ve významu sloves jako *vařit, péct, smažit, plést* atd. *(uvařit, upéct, usmažit, uplést).*

Prostě vidová funkce předpony je tedy podmíněna významem slovesa. Důležité je to, že u polysémních sloves se vidová funkce předpony často omezuje na jeden z dílčích významů slovesa a v různých významech téhož slovesa se uplatňují i různé předpony. Srov.: *trhat papír - roztrhat papír, trhat růži - utrhnout růži, trhat zub - vytrhnout zub* apod.

2.6.1.2.2 Kromě vidových dvojic tvořených sufixálním nebo prefixálním způsobem jsou ve vidové korelaci i supletivní dvojice sloves s různými základy: *složit - skládat, vyložit - vykládat, položit - pokládat* apod., *vzít - brát.* Jde o zcela okrajovou oblast vidové korelace, za jejíž centrum je třeba považovat vidové dvojice tvořené sufixálním způsobem.

2.6.2 Slovesa nepárová

Slovesa stojící mimo vidovou korelaci dokonavosti - nedokonavosti, tj. na periférii vidového systému, označují se jako nepárová: jsou to imperfektiva tantum (např. *sedět, ležet, vidět, vypadat, milovat, moci, smět, mít* atd.) nebo perfektiva tantum (např. *dovést* ‚dokázat', *vydržet, naplakat se, uběhat se, nasekat, uvidět, uslyšet, rozpršet se, zakřičet* atd.). Imperfektiva tantum jsou také neaktuální slovesa násobená: *dělávat, chodívat* apod. Násobená neaktuální slovesa nelze spojovat s předponami, tj. nelze je dále perfektivizovat. K nepárovým slovesům tedy patří různá slovesa vyjadřující stav nebo prostý proces a dále slovesa vyjadřující různé způsoby slovesného děje.

2.6.3 Gramatické vlastnosti nedokonavých a dokonavých sloves

Nedokonavá slovesa můžeme z hlediska paradigmatických a syntaktických (formálně mluvnických) příznaků charakterizovat jako slovesa, která mohou v infinitivu stát po fázových dokonavých i nedokonavých slovesech *(začnu zpívat, přestanu naříkat, zůstanu sedět/zůstávám sedět),* v opisném futuru po

slovese *budu (budu zpívat)*, tvoří přechodník přítomný a také příslušné slovesné adjektivum, např. *zpívající chlapec, plačící žena*, a netvoří přechodník minulý. Dokonavá slovesa jsou z uvedených hledisek definována negativně.

2.6.4 Obojvidová slovesa

Jen část českých sloves lze označit jako slovesa obojvidová, a to proto, že sice mohou být určena fázovými slovesy a mohou tvořit opisné futurum, ale futurální význam mohou mít i jejich prézentní formy. Při konkrétním užití mají však tato slovesa jen jeden z vidů. Jejich základní vid je nedokonavý a domácí obojvidová slovesa se obvykle nedají pomocí prefixace perfektivizovat. K obojvidovým slovesům patří jen nečetná slovesa domácí *(jmenovat koho čím, zvěstovat, věnovat, věnovat se, obětovat, obětovat se)*, ale zato četná slovesa přejatá na *-ovat*, např. *absorbovat, aktualizovat, argumentovat, havarovat, informovat, konstatovat, organizovat* atd. U některých z těchto sloves se projevuje tendence tvořit dokonavé protějšky pomocí předpon, např. *zdegenerovat, zorganizovat, vydezinfikovat, zkonfiskovat* atd.

2.6.5 Neaktuální násobená slovesa

Význam násobenosti u neaktuálních násobených sloves často přechází ve význam uzuálnosti, obvyklosti *(Před spaním chodíval na procházku)* a uzuálnost se někdy i považuje za jejich význam základní. (Také jinak vyjádřené uzuální děje jsou neaktuální: *Večer obvykle šel na procházku.*)

Násobená neaktuální slovesa se tvoří z minulého kmene nedokonavých sloves příponou *-va-*, např. *chodívat*, popř. *-a-* (typ okrajový a ustupující), např. *sedat/sedávat* k *sedět*. Tvoření na *-va-* je typ produktivní, i když má formální omezení. Jeho tvoření je totiž omezeno na slovesa 4. a 5. tř. *(prosit, trpět, sázet, dělat)* a na typy *brát, mazat* (1. tř.), *kupovat* (3. tř.), tj. vesměs na typy se samohláskovou kmenotvornou příponou *-a-, -e-, -i-*.

Násobená neaktuální slovesa jsou také podstatně omezena co do možnosti vyjadřovat slovesné kategorie: nejčastěji se jich užívá v minulém čase, a pak mají zvláštní významový odstín dávné minulosti a příponu *-va-* často zdvojenou (prostředek expresivity): *Chodíval jsem tam/Chodívával jsem tam.* Bývají dále v přítomném čase (neaktuálním), např. *Chodívám do toho domu*, ale obvykle nebývají v čase budoucím *(Budu tam chodit*, ale obyčejně nikoli *Budu tam chodívat)*. V podmiňovacím způsobu nejsou častá, ale nejsou vyloučena *(Kdybych měl děti, hrával bych si s nimi/hrál bych si s nimi)* a vyskytují se i v rozkazovacím způsobu *(Sedávej, panenko, v koutě...)*. Pro svou neaktuálnost se neuplatňují v tvaru přechodníku přítomného, neboť ten vyjadřuje děj

současný s jiným dějem (tj. vzhledem k němu aktuální). Netvoří se z nich proto ani slovesné adjektivum (VA[ci]) a slovesné podstatné jméno.

Význam násobenosti se objevuje také u jiných typů sloves, a to jako význam fakultativní a kontextový u tzv. iterativ, tj. nedokonavých sloves odvozených ze sloves dokonavých (*Bohatým bral a chudým dával. Odhazoval nedopalky na podlahu* - význam násobenosti, *Viděl jsem ho, jak odhazuje pistoli* - nenásobenost), nebo jako průvodní význam nedeterminovanosti děje (viz o tom níže), např. *Chodil na ryby. Nosila mu oběd do práce.* Násobenost se však u těchto sloves nutně nepojí s neaktuálností, to je specifikum sloves typu *chodívat.* (Ovšem ani neaktuálnost není omezena jen na slovesa tohoto typu; neaktuální užití je možné u všech sloves, např. *Často jdu/chodím touto ulicí.*) Svou podstatou jsou neaktuální také dokonavá slovesa, která znamenají schopnost, dovednost a jsou kvalifikačním predikátem, např. *Unesu pytel obilí. Uběhnu 100 m za 11 sekund. Dokážu to udělat. Dovedu to. Napíši deset stran denně. Vykouřím za den 50 cigaret.* Neaktuální jsou také dokonavá slovesa jako *nadřít se, naplakat se* apod. V neaktuálním přítomném čase jde v těchto případech o zvláštní přehodnocení mimočasového děje; srov. např. *Jsem-li v kondici, uběhnu 100 m za 11 sekund.* Při převedení do minulosti nebo budoucnosti je ovšem významový rozdíl mezi kvalifikačním a dějovým významem těchto sloves neutralizován: *Uběhl 100 m za 11 sekund* znamená jak minulý děj, tak minulou schopnost.

2.6.6 Způsoby slovesného děje

Od vidu v užším smyslu je třeba odlišovat tzv. způsoby slovesného děje (Aktionsart), kterými se vyjadřují různé druhy dějového průběhu označeného základním slovesem s určitým vidovým určením. Např. *zapsat, nadepsat, popsat, opsat, podepsat; zavolat, přivolat, povolat, odvolat, svolat, vyvolat.* Způsob slovesného děje je lexikální, nikoli lexikálně-gramatická kategorie, což vyplývá i ze skutečnosti, že se uplatňuje jen u některých, nikoli u všech sloves.

2.6.6.1 O vztahu sloves typu *nosit - nosívat, dělat - dělávat, chodit - chodívat* srov. výše v souvislosti se základním vidovým protikladem a s významy násobenosti a neaktuálnosti.

2.6.6.2 Způsoby slovesného děje vyjadřují dále fázová slovesa: počínací *(vyběhnout),* končicí *(dokončit),* omezovací *(posedět si),* pokračovací *(zůstat,* např. *zůstat stát),* okamžitá *(kousnout),* trvací *(pršet),* zdrobnělá *(spinkat),* slovesa vyjadřující větší nebo menší míru děje *(přisladit, popovídat si, pohvizdovat),* postupné vznikání děje *(rozpršet se, rozplakat se)* aj.

2.6.7 Podílná slovesa

Podílná slovesa (distributiva) jsou dokonavá, převážně tranzitivní, ale n[illegible]dy i bezpředmětová. Tvoří se předponou *po-* (popř. složenou předponou [illegible]) převážně z nedokonavých předponových sloves, např. *povyhazovat/povyhodit, pozhášet, pozavírat, pozulamovat/pozulámat, poumývat, posedat si* aj. Subjekt (u sloves nepředmětových) nebo objekt musí být v pl *(Všichni si posedali. Pozulámal větve).* Distributiva označují postupné uskutečňování činnosti, méně často současný děj *(Nařídil jim, aby pozavírali okna).*

2.6.8 Slovesa pohybu

K nedokonavým slovesům patří výrazná skupina tzv. determinovaných a nedeterminovaných sloves pohybu. Pokud označují jednosměrný (lineární) pohyb, jsou to slovesa determinovaná, např. *jít, letět, nést, vést, vézt, jet, valit, růst,* ale také *kvést* (růst rostliny i vyhnání květu se chápe jako lineární pohyb), *trvat,* pokud nevyjadřují jednosměrný pohyb, jsou to slovesa nedeterminovaná *(chodit, létat, nosit, vodit, vozit, válet, rozrůstat se, rozkvétat).* Determinovaná slovesa pohybu mají zvláštní formu nedokonavého budoucího času s gramatickou předponou *po- (pů-),* např. *půjdu, poletím, ponesu* atd., objevující se ve zvláštním významu také v rozkazovacím způsobu: *pojď, pojeď, poleť* (tj. ‚směrem k mluvčímu' nebo ‚společně s mluvčím'). Protiklad determinovanosti tvoří u sloves pohybu korelaci, která není zcela uzavřená. Pronikají do ní další slovesa s přeneseným významem, srov.: *Vítr fičí - bude fičet* (nedeterm.) × *Pofičím si to v autě* (determ.). Nedeterminovaná slovesa implikují význam násobenosti, popř. rozčleněnosti pohybu: *chodit sem a tam, létat sem a tam, vláčet něco sem a tam* atd.

2.6.9 Faktitivní slovesa

Faktitivní slovesa (kauzativa jako *čistit, barvit, spravovat, rozplakat* atd.) mají oba vidy (na rozdíl od stavových sloves, která perfektiva nemají), a to proto, že to jsou slovesa mutační a cílem činnosti, kterou vyjadřují, je stav, který má povahu rezultátu. Perfektivizovat lze i slovesa typu *věšet,* tj. ‚působit, aby něco viselo': *pověsit, zavěsit, vyvěsit* apod.

2.6.10 Imperfektiva tantum

Slovesa typu *pohvizdovat, pobolívat* jsou imperfektiva tantum bez korespondujícího slovesa dokonavého vidu. Vznikla zároveň prefixací a sufixací pros-

tých sloves. Mají význam občasně nebo přerušovaně probíhajícího děje, např. *pohvizdoval* ‚chvílemi trochu hvízdal'.

2.6.11 Tzv. okamžitá slovesa

Tzv. okamžitá (momentánní) slovesa se tvoří příponou *-nou-* (je to jediná z přípon, jež má perfektivizační funkci). Tato slovesa mají převážně význam imitativní a expresívní *(bafat - bafnout, riskovat - risknout)* nebo význam vztahující se k různým tělesným činnostem *(kopat - kopnout, bodat - bodnout, prchat - prchnout, padat - padnout)*. Odvozují se od základových nedokonavých sloves *(kapat - kápnout, klečet - kleknout)*, citoslovcí *(kváknout, brouknout)*, popř. od dvou slovesných základů *(sedat/sedět - sednout)*. Tvoření těchto sloves příponou *-nou-* se nepokládá za tvoření vidové dvojice.

Pozn.: Slovesa s příponou *-nou-*, označující změnu stavu, např. *bohatnout, mládnout, blednout* apod., jsou nedokonavá, stejně jako slovesa *kynout, hynout, plynout*.

IV 1 F PŘÍSLOVCE

0 Příslovce (adverbia nebo také cirkumstantiva - okolnostní slova) jsou základní slovní druh vyjadřující široce okolnostní příznak slovesa jakožto příznaku probíhajícího v čase, adjektiva jakožto příznaku neprobíhajícího v čase i příznak adverbia samého. Na rozdíl od ostatních základních slovních druhů jsou adverbia slova neohebná; některá se ovšem (stejně jako adjektiva) stupňují. Větné funkce adverbia plní bez gramatických prostředků.

1 FUNKČNÍ CHARAKTERISTIKA ADVERBIÍ

1.1. PRIMÁRNÍ FUNKCE ADVERBIÍ

Primární funkcí adverbia jako jednoznačného slovnědruhového znaku typu C^e je adverbiále (adverbiální komplement i suplement). V této funkci je adverbium dominováno slovesem, adjektivem i adverbiem.

1.2 SEKUNDÁRNÍ FUNKCE ADVERBIÍ

Na základě slovnědruhové transpozice gramatické plní adverbium tyto sekundární funkce:

1.2.1 Funkce typu C^s - subjekt/objekt *(Doma znamená zde).*

1.2.2 Funkce typu C^a - neshodný atribut *(krok vlevo, vajíčka naměkko, trochu hlupák).*

1.2.3 Funkce typu C^v - predikativ *(Bratr je nahoře. Už jsem potichu. Vzduch je zadarmo).*

1.3 VĚTNÉ POZICE ADVERBIÍ

Adverbia obsazují větné pozice po jednom *(Ráno odjedu do Brna. Náhodou potkal přítele. Vedoucí je vzadu),* nebo po dvou, i ve větším počtu *(Dnes ráno jsem se náhodou setkal s přítelem. Knihy nalevo nahoře vzadu jsou filozofické. Běž rychle rovnou domů!).*

(a) Jde-li o adverbia významově stejného druhu (např. dvě nebo více adverbií času - *dnes ráno,* nebo místa - *nalevo nahoře vzadu),* je mezi nimi syntaktický vztah zmnožení, a to adordinace (tradičně apozice).

(b) Naproti tomu významově různá adverbia se řadí vedle sebe zcela bez vzájemného vztahu *(Běž rychle domů).* Jedním z významově různých adverbií v téže výpovědi bývá zpravidla adverbium místa nebo času. (Souvisí to patrně se skutečností, že významy místa a času jsou základní okolnostní významy.)

1.4 PŘÍSLOVEČNÉ VÝRAZY

Určitý význam bývá někdy vyjadřován více než jedním slovem *(křížem krážem, bok po boku* apod.*).* Takové sousloví se nazývá příslovečný výraz.

2 KLASIFIKACE A TYPOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA ADVERBIÍ

2.1 KLASIFIKACE ADVERBIÍ

Adverbia se sémanticky třídí v podstatě podle typu okolností, které vyjadřují: okolnosti místní, časové, způsobové a příčinné jsou vyjadřovány adverbii místa, času, způsobu a příčiny.

Chápání adverbia jakožto široce okolnostního příznaku sloves, adjektiv a adverbií zahrnuje nejen okolnosti ve vlastním smyslu (vnější - časové a prostorové, i „vnitřní" - příčinné), ale i způsob (rovněž v širokém smyslu: kvalitu, míru - intenzitu, zřetel apod.).

(a) příslovce místa: *dole, dolů, dolem, odzdola, zezdola; vpředu/vepředu, dopře-*

du, zpředu, napřed, vpřed, předem; daleko, nedaleko, zdaleka; doma, domů; venku, ven, zvenku, zevně; zpět, zpátky; místy, křížem krážem aj.;

(b) příslovce času: *brzy, hned, dávno, odedávna, odnepaměti, dlouho, zanedlouho, zakrátko, dnes, dodnes, zítra, pozítří, napřesrok, vloni, ráno, večer, časem, občas, chvílemi, včas, nadosmrti, věčně* aj.;

(c) příslovce způsobu: (ca) vlastního způsobu: *dobře, výborně, rozumně, vesele, svěže, růžově, hezky, vysoce, snadno, nahlas, mlčky, potichu, zpaměti, zkusmo, pilně, rychle, střemhlav, vleže;* patří sem také např. slova italského původu jako *allegro, forte, dolce, crescendo* aj.; (cb) míry (intenzity): *velmi, značně, hodně, úplně, nadobro, příliš, neobyčejně, dost, částečně, trochu, málo* aj.; (cc) zřetele: *celkově, početně, povahově, vzhledově, vnějškově, vnitřně, prostorově, místně, funkčně, umělecky* aj.;

(d) příslovce příčiny (důvodu, účelu): *schválně, naschvál, úmyslně, neúmyslně, navzdory, nazlost, natruc, omylem, nechtě, chtíc nechtíc, volky nevolky, náhodou, právem, oprávněně; pracovně, služebně* aj.

Každá z uvedených skupin adverbií má své vnitřní specifické sémantické členění. Zřetelné je zvláště u příslovcí místa, kde se uplatňují významy lokalizace *(nahoře, uprostřed, blízko),* východiska *(odshora, zvenku, zdaleka),* směřování *(nahoru, dovnitř, ven),* prostředí pohybu *(horem, zadem, křížem krážem).*

Obdobné významové skupiny jsou také u adverbií časových: umístění v čase *(dnes, ráno, brzy),* výchozí časová hranice *(odedávna, odjakživa),* cílová časová hranice *(dodnes, nadosmrti),* časové rozpětí *(dlouho, krátce, věčně)* aj.

Uvnitř skupiny příslovcí vlastního způsobu lze dále rozlišovat např. příslovce s přirovnávacím významem *(chlapecky, mistrovsky),* s významem účinkovým (*bolestivě, citelně, hmatatelně;* tento účinkový význam lze však někdy chápat i jako význam příčinný). - Příslovce míry (stupně vlastnosti, intenzity) i příslovce zřetele se mnohdy považují za samostatné druhy příslovcí. - K příslovcím způsobu se někdy přiřazují tzv. příslovce modální a stavová, jindy označovaná jako tzv. predikativa (viz zde 3).

Příslovce příčiny lze vnitřně členit např. na příslovce důvodu *(úmyslně, omylem)* nebo účelu *(nazlost, pracovně)* apod. Významové skupiny jsou většinou vzájemně prostupné - záleží na použití příslušných adverbií v konkrétním textu.

2.2 ADVERBIA DEADJEKTIVNÍ

Pro slovní druh adverbií je charakteristický slovotvorný vztah k adjektivům. Adverbia deadjektivní lze proto dělit - podle toho, z kterého typu adjektiv vznikla - na adverbia kvalitativní a relační:

(a) kvalitativní adverbia: *příjemně, pěkně, smutně, bíle, sladce, daleko, vysoko, postaru* aj.;
(b) relační (vztahová) adverbia: *bosky, hrdinsky, přátelsky, vědecky, hlučně, mlhavě, ohnivě* aj.

2.2.1 Gramatické a sémantické vlastnosti deadjektivních adverbií

(1) adverbia kvalitativní - kvalifikační

(a) tvoří antonymní dvojice, např. *vesele - smutně, snadno - těžko, vlídně - nevlídně;*
(b) stupňují vyjadřovaný příznak, např. *rychle - rychleji - nejrychleji, dobře - lépe - nejlépe;*
(c) některá se mohou spojovat s předponami *pře-* a *pra-* k vyjádření absolutního stupně příznaku, např. *překrásně, přesmutně, přebohatě; pradávno, pramálo, prabídně, pranepatrně;*
(d) některá přibírají sufixy subjektivního hodnocení a nabývají tak citového zabarvení, např. *mladoučce, hebounce, lehounce, dlouhatánsky, ukrutánsky;* citově zabarvené jsou také prefixálně-sufixální formace *při- -le (přihlouple), ob- -le (obhrouble)* a *na- -le (natvrdle);*
(e) mohou být rozvíjena slovy typu *velmi, zcela, docela, neobyčejně, zvlášť,* např. *velmi pěkně, docela dobře, neobyčejně mile, zvlášť rychle;*

(2) adverbia relační

(a) zřídka se stupňují, např. *vnitřně - vnitřněji - nejvnitřněji, bděle - bděleji - nejbděleji, knižně - knižněji;*
(b) některá mohou být rozvíjena slovy typu *velmi, zcela* atd., např. *velmi škodlivě, zcela dětsky, neobyčejně tvrdohlavě, zvlášť potěšitelně.*

2.2.2 Korelace tvarů typu *jasně - jasno*

U značného počtu deadjektivních adverbií existuje charakteristická zvláštnost, totiž korelace tvarů typu *jasně - jasno, chladně - chladno, vesele - veselo.* (Tvary se zakončením na *-e(-ě)* se tvoří od adjektiv tvrdých i měkkých (s některými omezeními), tvary na *-o* jen od adjektiv tvrdých.) Tvary se zakončením na *-e* rozvíjejí sloveso, adjektivum a adverbium, tvarů na *-o* se užívá ve funkci predikativní. Ze sémantického hlediska tvary na *-o* vyjadřují tělesný a duševní stav nebo stav prostředí *(Je mi smutno. V pokoji je teplo/útulno).* Jsou homonymní s neutrem krátkého tvaru adjektiv; adjektiva, od kterých se odvozují adverbia se zakončením na *-o*, ovšem většinou krátké tvary netvoří.

Protiklad tvarů na *-e* a tvarů na *-o* je neutralizován při stupňování *(vypadá*

čistě, čistěji - bylo tam čisto, čistěji). Pokud tvar na *-o* vůbec není zastoupen, zastává tvar na *-e* obojí funkci *(pěkně zpívá - je mi pěkně).*

Některé tvary zakončené na *-o* se však svým užitím ve větě (tím, že mohou rozvíjet sloveso) vymykají z charakteristiky tvarů na *-o* jakožto predikativních *(snadno se to řekne).* Mezi tvary zakončenými na *-o* a tvary na *-e* je pak významový rozdíl; tvary na *-o* mají konkrétní (prostorový a časový) význam, tvary na *-e* význam přenesený *(bydlí blízko - blízce příbuzní, díval se na ni dlouho - díval se na ni dlouze).*

Tam, kde existují oba tvary, dochází jen málokdy k tomu, že se oba tyto tvary uplatňují bez významového rozlišení v adverbiální funkci *(draho/drahe koupil);* v predikativní funkci je však jen tvar na *-o (Je tam draho).*

2.3 TRANSPOZIČNÍ PROCESY ADVERBIALIZAČNÍ

2.3.1 Funkce typu S^c

Ve funkcích typu S^c se uplatňují (ve smyslu slovnědruhové transpozice gramatické) předložkové substantivní, adjektivní, zájmenné nebo číslovkové konstrukce, které mají systémově dynamické tendence k funkcím typu C^c, tj. tendence k adverbializaci. (Adverbializace, tj. transpoziční proces ukončený - slovnědruhová transpozice slovotvorná, se zde probírá z hlediska větných funkcí adverbia, nikoli v pravém slova smyslu slovotvorně. Velmi detailní slovotvorný rozbor adverbializací viz v oddílu III D.) Jde o přechodné případy typu *bez přestání, bez ustání, do úmoru, od ruky, od oka, nad hlavu, od čeho (tě mám), od toho (tu nejsem)* apod., tj. případy, které jsou na přechodu od okolnostních pádových funkcí (S^c) k primární adverbiální funkci (C^c). V takovýchto výrazech není možné rozvíjení přívlastkem. Řadí se sem i cizojazyčné citátové výrazy, např. *in natura, ex offo, ad acta, vis à vis* apod. - Ukončení procesu, tj. adverbializace, nastává v těchto případech univerbizací, např. *vpodvečer, kupříkladu* apod.

2.3.2 Funkce typu C^c

Ve funkcích typu C^c, tj. v primárních adverbiálních funkcích, vystupuje na základě slovnědruhové transpozice slovotvorné, tedy na základě adverbializace, velmi různorodá skupina adverbií, příslovečných spřežek a příslovečných výrazů (spojení, sousloví). Téměř ve všech případech jde o ustrnulé formy, ustálená spojení, frazeologismy, např.:

(a) těsné spojení dvou substantiv, z nichž druhé, stejného pojmenovacího zá-

kladu jako první, je negováno předponou *ne-*: *hlava nehlava, cestou necestou* aj.;

(b) spojení dvou významově nebo výrazově souvisejících substantiv: *zuby nehty, horem dolem, křížem krážem* aj.;

(c) předložková spojení dvou stejných substantiv: *bok po boku, den ode dne, dům od domu, slovo od slova, čas od času, krok za krokem, rok po roce,* nebo spojení stejných substantiv se spojkou *co*: *rok co rok, noc co noc, večer co večer* (tj. ‚každý rok' atd.);

(d) předložková i bezpředložková spojení slov, z nichž alespoň jedno je substantivum naznačující svým původním nebo přeneseným významem sémantický okruh spojení: *(chovat někoho) jako oko v hlavě, do roka a do dne, (žít) o chlebě a vodě, bez ladu a skladu;* latinské citátové výrazy *cum grano salis, verbis expressis* aj.;

(e) krátké (méně často i dlouhé) formy adjektiv ustrnulé nebo zpodstatnělé v předložkových pádech nebo v různých spojeních: *načerno, nakyselo, naměkko, nasucho, načisto, doběla, dočista, začerstva, zamlada, zaživa, odmlada, odmalička, postaru, zticha, zhluboka; v úzkých, do úzkých; zčista jasna, odjakživa, nabíledni;* latinské obraty *a priori, a posteriori* aj.;

(f) zájmena v předložkových spojeních: *(stalo se to) z ničeho(ž) nic, (udělal to) jako nic, (ani) zanic, pro nic za nic, (udělat něco) po svém* aj.;

(g) číslovky v různých spojeních (většinou s oslabeným číselným významem): *páté přes deváté, ostošest, (být hotov) raz dva, od prvního do posledního* aj.;

(h) slovesná spojení typu *stůj co stůj, chtě(j) nechtě(j), chtíc nechtíc, ber kde ber* aj.;

(i) spojení předložek: *skrznaskrz, pro a proti* aj.;

(j) některá citoslovce s expresívním významem, např. *A peníze jsou fuč. Jeden jde čehý a druhý hot. Dopadl až běda.*

2.4 PŘEHODNOCENÍ ADVERBIÍ V JINÝ SLOVNÍ DRUH

Opačný proces, přehodnocení adverbií v jiný slovní druh, lze sledovat jednak u tzv. vytýkavých příslovcí, jednak u tzv. příslovcí větných, a rovněž u měrových příslovcí *málo, mnoho.*

2.4.1 Tzv. vytýkavá příslovce typu *dokonce, teprve, opravdu, zejména, zvláště, hlavně, vůbec* atd. se již zařadila k výrazovým prostředkům, které modifikují, zdůrazňují ap. význam celé výpovědi i jejích částí, samy však nejsou větnými členy ani nejsou rozvíjeny: tyto výrazy patří dnes k částicím. Např. *Poznal jsem ho opravdu teprve tehdy, když sundal brýle. Chce hlavně peníze. Vůbec si ho nevšímali.*

2.4.2 Také tzv. **větná příslovce** (replikové výrazy) typu *ano, ne, nikoli(v), jistě, ovšem, kdepak* atd., tj. výrazy, které mají platnost nevětné výpovědi (větného ekvivalentu), se řadí dnes již k částicím (srov. SSČ a IV 1 I 2.2.1, pozn.). Např.: *Ano, byl jsem to já. Ne, nepřijdu tam. Jistě, tak to má být. Kdepak, to nebyl Karel.*

2.4.3 Tradičně jako (měrová) příslovce chápané výrazy typu *málo chleba, mnoho práce* se považují za neurčité číslovky (srov. IV 1 D).

2.5 PŘECHODY MEZI ADVERBII A PŘEDLOŽKAMI

Mezi adverbii a předložkami jsou přechody obousměrné (ze synchronního hlediska jde o homonyma):

(a) adverbia *uvnitř, uprostřed, napříč, kvůli* aj. fungují ve spojení se jmény jako předložky;
(b) předložky *mimo, okolo, naproti, proti, vedle* aj. fungují samostatně jakožto adverbia. - Např.: *Latku přibili napříč* × *Cesta vede napříč polem. Udělal jí to kvůli* × *Kvůli tobě jsem se opozdil do práce. Předem vím, kdo bude proti* × *Proti němu nic nezmůžeš.*

2.6 PŘÍSLOVCE ZÁJMENNÁ

Příslovce s tzv. zájmennými kořeny (např. *kde, kudy, kam, kdy, tady, tudy, odtud, tam, jak*) a některá další se označují jako příslovce zájmenná a spolu se zájmeny a zájmennými číslovkami se zde považují za tzv. deiktická slova.

3 ADVERBIA SPECIALIZOVANÁ PRO FUNKCI PREDIKATIVU

3.0 Jde o adverbia zakončená na *-o* typu *veselo, jasno, pusto, ošklivo* atd. (viz o nich 2.2.2) a o některá další, např. příslovečné spřežky *zapotřebí, načase* apod. Tato adverbia se řadí do třídy slov zvaných predikativa, považovaných někdy za samostatný slovní druh (srov. Poznámku k otázce tzv. predikativ, IV 1 - 1.2.3). Tato heterogenní třída slov má společnou syntaktickou (větněkonstitutivní, větněčlenskou) funkci predikativu i společné sémantické rysy.

3.1 TZV. PREDIKATIVA

Přestože tzv. predikativa nejsou v této mluvnici považována za samostatný slovní druh, vyčleňují se vzhledem k příslušným společným funkčním i sémantickým vlastnostem jako specifický soubor slov a ponechává se jim označení predikativa. Protože jejich jádrem jsou (specializovaná) adverbia, věnuje se predikativům pozornost zde v kapitole o adverbiích.

Hlavním typem predikativ jsou adverbia zakončená na *-o*, dále sem patří příslovečné spřežky jako *zapotřebí, načase, nabíledni, nanic, nasnadě, zatěžko, vstavu,* ustrnulé substantivní tvary *zima, tma, škoda, hanba, radost* apod. (ty se ostatně někdy také považují za adverbia) a některé další výrazy jako *veta, fuk* atd.

Pro speciální formy adverbií (typu *veselo* i *zapotřebí*), které se uplatňují v syntaktické funkci predikativu, je tedy tato funkce jejich funkcí primární. Pro všechny ostatní typy výrazů (uvedené výše) je funkce predikativu sekundární.

3.2 SOUHRNNÁ CHARAKTERISTIKA PREDIKATIV

Predikativa vyjadřují buď stav ve vlastním slova smyslu, nebo „neskutečnostní" modalitu (modální stav); proto bývají též označována jako kategorie stavu. Všechna ostatní slova plnící syntaktickou funkci predikativu (substantiva v sekundární funkci - S^v, adjektiva v sekundární funkci - A^v a adverbia v sekundární funkci - C^v) mají sémantiku v širokém smyslu kvalifikační.

Rozlišujeme tedy predikativa modální a predikativa stavová. Syntakticky se liší tím, že modální se spojují s infinitivem nebo vedlejší větou, stavová mohou stát v predikátu bez jakéhokoli doplnění. Jinak lze jejich vzájemný vztah definovat jako ekvipolentní protiklad dvou členů signalizujících stav v širokém slova smyslu, které mohou (ale nemusí) být doplňovány dativem vyjadřujícím participant, se zřetelem k němuž stavová nebo modální sémantika platí.

3.2.1 Modální predikativa

Vyjadřují modalitu děje obsaženého v infinitivu plnovýznamového slovesa nebo ve vedlejší větě. Na rozdíl od predikativ stavových je můžeme nahradit - pokud formálně souvisí s adjektivem - dlouhým adjektivním tvarem zakončeným na *-é* (např. *je možno - je možné, je těžko - je těžké* atd.).

Modálními predikativy se vyjadřuje:

(1) modus možnostní: *je možno, je nemožno, je těžko, lze, nelze* apod. *(V tomto je těžko ti poradit. Není možno s tím souhlasit);*
(2) modus nutnostní: *je třeba, není třeba, je potřeba, je potřebí, je zapotřebí, je nutno, je radno, je záhodno, je načase* apod. *(Je zapotřebí, abyste si opatřili výjezdní doložku. Už by bylo záhodno s tím skončit).*

3.2.2 Stavová predikativa

Vyjadřují rozličné stavy přírodní a osobní. Sémanticky jsou blízko formálně odlišeným členům svých korelačních dvojic: *mrazivo - mrazivě (Venku je mrazivo - Mrazivě se na ni podíval), smutno - smutně (Je mi smutno - Smutně se usmála).*

Stavovými predikativy se vyjadřuje:

(1) přírodní stav nebo stav vnějšího prostředí (i subjektivně hodnocené; při subjektivním prožívání stavu se uplatňuje dativní komplement): *Venku je teplo/horko/chladno/bílo/jasno/deštivo/mokro/svchravo/větrno. Zítra bude oblačno. Je tady dusno/vlhko/ošklivo/nevlídno/pusto/tma/zima. Je ti dost teplo? Je mi horko/chladno/zima;*
(2) pocitový (duševní nebo tělesný) stav živých bytostí: *V životě mu bylo často dost krušno. Je mi líto, že ti nedokážu pomoci. Bylo jí z toho všeho mdlo/nevolno. Není ti tu smutno? Karlovi z toho bylo těžko u srdce. To je hanba, že nedovedeš spravit vypínač. Je radost se na ni podívat. Bylo štěstí se s ní setkávat. To je div, že neomdlela;*
(3) objektivní stav společenského prostředí: *Ve velkoměstě je rušno. Na ulici je živo. V hospodě bývá hlučno.*

3.2.3 Větněsémantické vlastnosti modálních a stavových predikativ

Modální predikativa vyjadřují příslušnou sémantiku se zřetelem k participantu, který - nejobecněji řečeno - vyjadřuje sémantickou entitu vázanou daným modálním významem. Jestliže má tento participant všeobecnou platnost, není vyjádřen. Jestliže je referenčně určitý, je vyjádřen dativem zřetelovým (nejčastěji osobními zájmeny): *Tuto činnost není možno povolit - Tuto činnost mu není možno povolit.*

U stavových predikativ jde za stejných podmínek o tzv. všeobecného nositele (proživatele) stavu. Srov. *Je chladno - Je mi chladno.*

IV 1 G PŘEDLOŽKY

0 Nezákladní slovní druh předložky (prepozice) je tvořen třídami funkčně i sémanticky nesamostatných morfémových útvarů, které specifikují a modifikují pád substantiva a jeho funkčních ekvivalentů a spolu s ním se podílejí na výstavbě věty a textu.

1 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA PŘEDLOŽEK

1.1 PODÍL PŘEDLOŽEK NA SYNTAKTICKÝCH FUNKCÍCH SUBSTANTIVA

Morfémové útvary označované jako předložky se funkčně a sémanticky bezprostředně spojují se substantivy a jejich funkčními ekvivalenty, a to především v sekundárních syntaktických funkcích typu S^c; spojení předložky se substantivem vytváří podstatu této sekundární syntaktické funkce substantiva. Dále se pak předložky podílejí na primárních a sekundárních/terciárních funkcích typu S^s*(napsal na inzerát)*, S^v*(dům je na rozpadnutí)*, S^a*(dům na rozpadnutí)*.

1.1.1 Předložky se tedy účastní výstavby větné struktury prostřednictvím primárních funkcí typu S^s, sekundárních a terciárních funkcí typu S^a, S^v a S^c.

1.2 KLASIFIKACE PŘEDLOŽEK VZHLEDEM K JEJICH PŮVODU

Se zřetelem k původu se liší primární předložky, což jsou třídy (předložkových) morfémových útvarů, které jsou slovotvorně nederivovatelné (mají

však těsný vztah k předponám), a sekundární předložky, které lze chápat jako slovotvorně fundované (srov. 3.2.1). Toto kritérium lze podepřít i diferencemi funkčních a systémových vlastností: primární předložky se nespojují s předložkovými pády, sekundární někdy ano (*Místo do lesa šel na pole*), primární předložky jsou uzavřená třída, sekundární třída otevřená. (Další funkční diference srov. 3.1.)

1.3 FUNKCE A SÉMANTIKA PŘEDLOŽEK

Funkcí předložek je zprostředkovat vztah dominujícího slovesného nebo jmenného významu s dominovaným významem jmenným. Předložka zpravidla umísťuje význam dominujícího slovesa nebo jména v sémantickém prostoru dominovaného jmenného významu, a to jednak ve smyslu statickém, jednak ve smyslu dynamickém: objekt označený dominovaným jménem je v obojím smyslu orientačním bodem, a to se zřetelem k vnějším i vnitřním sémantickým dimenzím, které vytváří. Předložky vyjadřují i časové podmínky vztahu dominovaného a dominujícího významu. Na této bázi pak předložky (sekundární) vyjadřují také vztahy (v širokém smyslu) příčinné, účelové, podmínkové, prostředkové a způsobové, zřetelové vztahy, zástupnost, vztahy abstraktně prostorové aj.

Sémantika předložek je tedy jakýmsi sémantickým mikrosvětem, který zčásti připomíná, zčásti svou jemností překonává sémantiku globálních ZVS a do jisté míry i sémantiku vztahů složitějších větných útvarů.

Z charakteristiky klasifikačních kritérií vyplývá i hierarchie daná různou mírou jejich závažnosti. Jestliže zřetel k obecné teorii slovních druhů a zřetel k větným členům, na jejichž vyjádření se předložky podílejí, nedovoluje vlastnosti předložek diferencovat, pak je třeba hledat ty funkce, v jejichž rámci je specifičnost tříd předložek a specifičnost jednotlivých předložek nejvíce rozvinutá; touto funkcí je především S^c. Základním klasifikačním kritériem je specifičnost předložky z hlediska její účasti na utváření mikrostruktur větné sémantiky. Tuto specifičnost funkčně-sémantických vlastností lze sledovat na základě následující hierarchie:

(a) rozlišení předložek primárních a sekundárních,
(b) popis tzv. specifikačních a modifikačních vlastností předložek (primárních i sekundárních) v rámci systému pádových významů (srov. IV 1 A 3.3),
(c) u předložek sekundárních popis jejich dalších vlastností daných původem a s tím souvisejícím funkčním určením.

2 PRIMÁRNÍ PŘEDLOŽKY

2.1 SPECIFIKAČNĚ-MODIFIKAČNÍ VLASTNOSTI PRIMÁRNÍCH PŘEDLOŽEK

Funkčně-sémantickou podstatou předložek v rámci komplexní výrazové struktury pádu je specifikace a modifikace pádového významu chápaného ve smyslu výkladů v IV 1 A 3.3.

Specifikací se rozumí schopnost předložky signalizovat v rámci obecně formulované sémantické orientace pádu dílčí významové hodnoty vytvářející specifické významové pole. Modifikací se rozumí schopnost předložek signalizovat posun této obecné sémantické orientace pádu směrem k orientaci, která je charakteristická pro jiný pád. Právě předložky jsou tedy oním dynamizujícím faktorem, který vyžaduje výklad pádové sémantiky v tom smyslu, jak je to provedeno v IV 1 A 3.3. Funkční přítomnost předložek vede v rámci sémantické interpretace větných členů k tomu, že mezi různými pádovými formami jsou vzhledem k syntakticko-sémantické interpretaci zjišťovány vztahy synonymie. Nejde však o synonymii v plném slova smyslu, spíše o tendence k synonymii.

2.1.1 Předložky s genitivem

Předložky *bez, kromě, do, od, u, z (s)* vyjadřují:

(a) zahrnutost (*kromě*, tj. předložka sekundární; primární předložka k vyjádření zahrnutosti neexistuje) a její negaci *(bez, kromě) - kromě rodičů tam byli i další příbuzní, být/žít bez rodičů, byli tam všichni kromě mne;*

(b) zaměřenost na dominovaný jmenný význam *(do)* a její negaci *(ze) - jít do školy, jít ze školy;*

(c) genezi *(z, od) - židle ze dřeva, být od Plzně;*

(d) katalýzu *(u)* a její negaci *(od) - bydlet u rodičů, odejít od rodičů.*

Předložky s G tedy především specifikují (často též ve smyslu negace) sémantické rysy typické pro A, D, L i I. Tak předložka *do* s G vyjadřuje sémantiku orientace zaměřenosti *(okna do zahrady, jít do školy)*, zároveň s tendencí k sémantice typické pro A, totiž zásahovosti *(spadnout do bláta)*. Naproti tomu genitivní předložky *u, od* s významem katalýzy a její negace vstupují spolu s předložkami s L *při, na, po, v, o* do sémantického pole lokálně-temporálních vztahů. Jde o obohacení prostředků vyjadřujících výskyt v prostoru dominovaného objektu vyjádřený příslušným předložkovým pádem staticky *(u, od) - stát/být u boku, Janek od Zvonu*, dynamicky a negačně *(od) - jít od rodičů.*

2.1.2 Předložky s dativem

Předložky s D specifikují dativní sémantiku zaměřenosti takto:

(a) předložka *k* ve smyslu směřování (dynamicky) a orientace (staticky) dominujícího nositele/původce slovesného významu vzhledem k neorientovanému objektu vyjádřenému substantivem ve tvaru D *(stát čelem ke zdi, jít k nádraží)* a ve smyslu určenosti *(peníze k utracení)*,
(b) předložka (jen sekundární) *proti* ve smyslu vzájemné orientace předmětů, a to staticky *(stát proti nepříteli)* i dynamicky *(jít proti nepříteli)*.

2.1.3 Předložky s akuzativem

(a) Předložky *na, po, v, o* s A mají vesměs specifikační charakter v rámci pádového rysu zásahu a inertního zásahu. Právě díky tendenci modifikovat akuzativní sémantiku inertního zásahu směrem k sémantice typické pro D je výrazná větněsémantická funkční izomorfie mezi předložkovými konstrukcemi jako *peníze na utracení - peníze k utracení*; diference je ve výrazné přítomnosti sémantiky zaměřenosti ve smyslu určenosti u konstrukce dativní.
(b) Předložka *pro* s A jeví zřetelnou modifikační tendenci směrem k pádovému rysu zaměřenosti ve smyslu určenosti, ale bez typického prvku zaměřenosti vyjádřeného předložkami s D, totiž bez prvku orientace, srov. rozdíl mezi *poslat pro strýce - stát proti strýci*.
(c) Předložky *nad, pod, před, za* s A vytvářejí v rámci pádového rysu inertního zásahu dynamické lokálně-temporální pole. Do tohoto pole se začleňují i předložky *přes (jít přes most)* a *ob (psát ob řádek)* a předložka *mimo (pohybovat se mimo bydliště)*. Předložka (sekundární) *mimo* se začleňuje i do statického lokálně-temporálního pole spolu s příslušnými předložkami s I *(být mimo bydliště)*.

2.1.4 Předložky s lokálem

Pouze předložkový pád L je charakterizován rysem katalýza. V rámci této sémantické hodnoty vytvářejí primární předložky *při, na, po, v, o* sémantické lokálně-temporální pole, které původce/nositel slovesného dominujícího významu zaujme vzhledem k významu vyjádřenému substantivem ve tvaru L, jde o obsaženost *(v)*, obsahování *(o)* - *mluví v Lucerně, mluví o Lucerně*, orientovaný souvyskyt *(při)* - *stát při někom*, statický kontakt *(na)* - *sedět na zídli*, dynamický kontakt *(po)* - *jít po ulici*, zejména v temporálním smyslu má předložka *po* v rámci katalytické vlastnosti specifikační sémantiku uspořádání *(pr-*

jít na řadu po Pavlovi). Adnominální L typu *kabát po strýci* vyplývá z předchozího specifikačního významu a je ho třeba chápat jako modifikační tendenci ke genezi a tedy k pasívní variantě typicky akuzativního významu. Kontaktovou, katalytickou platnost mají i spojení typu *jít o holi.*

Předložkové specifikace lokálního významu katalýzy projevují jako celek tendenci k modifikaci směrem k významům akuzativním; tuto vlastnost mají předložky s kontaktovou specifikací a adnominální L s předložkou *po.* Je proto pochopitelné, že jde o předložky, které se spojují také s tvary akuzativními *(na, po, v, o).*

2.1.5 Předložky s instrumentálem

(a) Předložka *s* s I je typickým představitelem specifikace rysu zahrnutosti.
(b) Předložky *nad, pod, před, za* s I vytvářejí statické lokálně-temporální pole, které je statickou obdobou lokálně-temporálního pole, které tytéž předložky vytvářejí s A. (Srov. podrobněji 2.1.3.)

Statičnost sémantiky těchto předložek ve spojení s I proti dynamičnosti týchž předložek ve spojení s A vyhovuje instrumentálovému sémantickému rysu zahrnutosti.

2.2 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÉ VLASTNOSTI PRIMÁRNÍCH PŘEDLOŽEK

V rámci struktury specifikačně-modifikačních vlastností primárních předložek vytvářejí primární předložky ve vzájemných vztazích specifické sémantické pole dominovaného předmětu, tj. předmětu vyjádřeného substantivem v tvaru příslušného předložkového pádu. Toto sémantické pole se u primárních předložek vyznačuje (a) konkrétností, (b) lokálností, (c) temporálností; tyto rysy mají v závislosti na sémantice dominujícího (slovesného, jmenného) členu statický nebo dynamický charakter, tento protiklad bývá signalizován rozdílem v pádovém tvaru.

Sémantické pole dominovaného členu lze znázornit základním funkčním schématem a dále pak schématem obsahujícím umístění funkcí primárních lokálně-temporálních předložek (na s. 203).

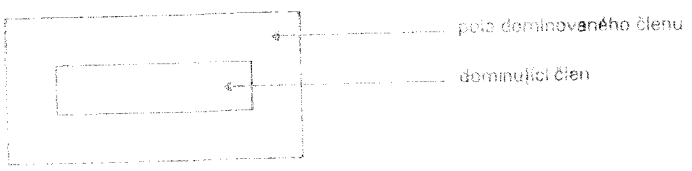

Dominující člen je umísťován v sémantickém poli dominovaného členu. Je to buď jméno (v atributivním syntagmatu), nebo nositel/původce dominujícího slovesného významu (v predikačním syntagmatu). Lokálně-temporální charakter obecného sémantického pole předložkových významů je třeba chápat velmi abstraktně; má podobný smysl jako lokalismus teorie množin. (Srov. sch. na s. 201.)

V rámci globálního sémantického pole pádových významů vytvářejí jednotlivé skupiny předložek dílčí sémantické vztahy, a to ve smyslu protikladu

(a) statičnost - dynamičnost,
(b) orientovanost - neorientovanost,
(c) kontakt - nedostatek kontaktu.

(a) Jde o dílčí sémantické vztahy, v jejichž rámci se táž předložka pod vlivem dominující sémantiky spojuje s různými pády; tím je signalizován protiklad statičnost - dynamičnost.

To je zcela jednoznačně zřejmé u primárních a sekundárních slovnědruhových funkcí S^{v} a S^{c}. U funkcí, které je třeba interpretovat jako terciární (S^{v} a S^{a}), je nutno dominující sémantiku spatřovat v implicitním nositeli této sémantiky, který je explicitně vyjádřen v transformačně výchozí konstrukci. (Srov. *prostředky nad limit* je dynamické, neboť jde o transformaci z *prostředky určené/stanovené/povolené nad limit.*)

V tomto smyslu právě „pasívně" vyjadřují předložky *před, za, pod, nad* s A aspekt dynamický, tytéž předložky s I aspekt statický, a to v souladu s charakteristickou sémantikou obou pádů. Podobně se tento protiklad vyjadřuje předložkou *na* ve spojení s A (dynamicky) a s L (staticky).

(b) Jde o vztahy orientace: předložky *před, pod, nad, za* předpokládají orientovaný dominovaný člen *(před/pod/nad/za domem), u* předpokládá dominovaný člen neorientovaný *(u domu), k* a *do* předpokládá orientovaný člen dominující *(Petr jde k/do domu)* se základní diferencí co do kontaktu; kontakt v případě předložky *do* však je závislý na průběhu dominujícího děje *(třít se do bláta, otisknout botu do bláta).*

(c) Kontaktní hodnotu mají předložky *v, po, před, o; od* může být právě tak rušením kontaktu *(být u bratra — jet od bratra)* jako nekontaktu *(být u školy - jít od školy).* Naproti tomu *z* je buď kontaktní *(být z Domažlic),* nebo je rušením kontaktu *(jít z Domažlic).*

Z hlediska dalších sémantických vztahů je velmi polyfunkční předložka *na:* může vyjadřovat bezkontaktní orientaci *(výhled na zahradu),* bezkontaktní směřování *(táhnout na Bělehrad),* směřování do kontaktu s orientovaným dominujícím objektem *(jít na Lysou horu),* nedynamický kontakt *(ležet na stole).*

Ryze katalytické postavení v sémantickém poli dává dominovanému předmětu předložka *o (mluvit o Karlovi, chodit o holi);* v případě akuzativní vazby

(opírat se o hůl) je zřetelná modifikace k typicky akuzativní sémantice kontaktního zásahu.

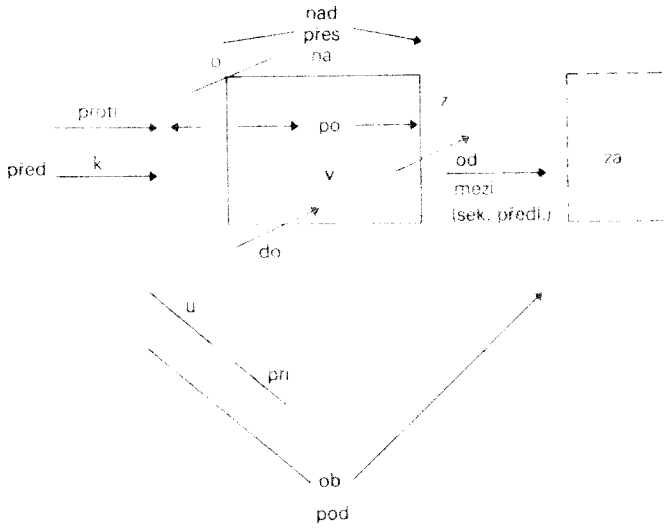

3 SEKUNDÁRNÍ PŘEDLOŽKY

3.1 PŘÍČINY VZNIKU SEKUNDÁRNÍCH PŘEDLOŽEK

Jedním z příznačných rysů současného vývoje češtiny je neobvyklý početní růst sekundárních předložek i kvalitativní změny v rámci těchto předložek. Souvisí to s výraznou slohovou diferenciací jazyka, s potřebami vyjadřovat zvláště v odborném stylu abstraktnější vztahy a ve všech stylech pak také výrazněji, prohloubeněji a přesněji diferencovat vztahy dosavadní. U sekundárních předložek působí nejeden ze zákonů dialektiky, např. boj protikladů (tendence k univerbizaci × tendence k analytickému vyjadřování). Přispívají k intelektualizaci a internacionalizaci jazyka.

Vznik sekundárních předložek, zvláště vícečlenných, vyvolávají samy primární předložky:

(a) nejednoznačně vyjadřují příslušné významy, jsou polysémní, mívají často obecný, nediferencovaný význam (např. měla-li předložka *v* ve spojení s A vyjádřit účelový význam, došlo k vytvoření sekundární předložky *ve prospěch*; jako prostředek vyjádření časového významu se vedle předložky *v* (s L) uplatňují významově specifikovanější sekundární předložky *v době, v průběhu, v rozmezí* ap.; jako prostředek vyjádření abstraktních

významů na rozdíl od základního místního významu pronikly sekundární předložky *v řadě, ve stadiu* ap.);
(b) spojují se jen s úzkým okruhem jmen (např. primární předložka *v* v účelovém významu proti četným spojením se sekundárními předložkami *ve prospěch, v zájmu*).

3.2 KLASIFIKACE SEKUNDÁRNÍCH PŘEDLOŽEK

3.2.1 Předložky stabilizované

(1) předložky se ztrátou zřejmé významové a tvarové souvislosti se slovem, z něhož vznikly:
(a) slovnědruhově monofunkční - z výchozího slova vznikly jen předložky; nemají kontakt formální ani funkční s jiným slovním druhem *(mezi, dle)*; mají nejblíže k primárním předložkám;
(b) slovnědruhově bifunkční (konadverbiální) - paralelně s předložkami se vyskytují i příslovce; ze synchronního hlediska existují vedle sebe slova stejně znějící, stejného původu a v podstatě shodného významu (*vedle, kromě, daleko* ap.). Užití obou slovních druhů je pak buď paralelní (např. u homofonu *vedle* je funkce předložky stejně běžná jako funkce příslovce), anebo funkce předložky převažuje nad funkcí příslovce (např. u *oproti*);

(2) předložky se zřejmou významovou i tvarovou souvislostí se slovem, z něhož vznikly; výchozí slovo ve své původní funkci existuje. Řadí se sem předložky:
(a) deadverbiální (vzniklé z adverbií, např. *skrz*);
(b) transadverbiální (výrazy byly původně např. substantivy v prostém n. předložkovém pádě, ale přešly v adverbia a později nabyly i funkce předložek, např. *kolem, kvůli, doprostřed* ap.; při přechodu slova z jedné slovnědruhové třídy do druhé u těchto slov k slovotvorné nebo tvaroslovné změně buď nedochází, nebo došlo k vyčlenění určitého tvaru z paradigmatické souvislosti, k jeho ustrnutí);
(c) desubstantivní, a to: (ca) jednočlenné - ustrnulé výrazy zprav. v lsg., řídčeji i v Nsg, Gpl a Apl (např. *zásluhou, kraj, stran, díky*); (cb) dvojčlenné - tvoří je spojení primární předložky a substantiva (předložkový pád - *v důsledku*) nebo substantiva a primární předložky, *(vzhledem k)*; (cc) složité trojčlenné výrazy předložkové: primární předložka + substantivum (předložkový pád) + primární předložka *(se zřetelem k)*;
(d) deverbativní, a to: (da) jednočlenné (ustrnulý přechodník přítomný, např. *konče*, výjimečně i konadverbiální: *vyjma*); (db) dvojčlenné (přechodník přítomný + předložka: *nehledě na* ap.);

(e) depronominální (*co do*);
(f) deprepozicionální (*zpod* ap.).

3.2.2 Předložky nestabilizované

K nestabilizovaným sekundárním předložkám řadíme výrazy, které jsou teprve v počátečním stadiu prepozicionalizace (např. *v čele, ve středu, do rukou, na kraj, na sklonku, na přelomu, v době, s cílem, pod pohrůžkou*).

Proces prepozicionalizace je dlouhodobý proces přehodnocování výrazu (adverbia, substantiva (i v předložkovém pádě), slovesa, zájmena n. spojení dvou primárních předložek) ve funkci sekundární předložky. Vstupují do něho další výrazy a naopak jiné výrazy nebo některý z významů mohou zaniknout (přirozenou konkurencí s výrazy synonymními: např. *vděk* → *díky, proti (potvrzení)* → *na (potvrzení), kromě (nadání)* ve významu přípustky → *mimo (nadání)*), nebo načas ustoupit vlivem brusičských zásahů (*díky, skrz* ap.).

3.3 KRITÉRIA PREPOZICIONALIZACE

Vycházejí z komplexního hlediska syntaktického, tvaroslovného a sémantického. Hierarchie primární a sekundární důležitosti kritérií je uvnitř těchto jednotlivých oblastí. Jednotlivá kritéria mohou být aplikována buď na všechny výrazy stávající se předložkami (např. prepozicionalizující se výraz nemůže být větným členem nebo tvořit samostatnou větu), anebo se mohou vztahovat jen k určitému výchozímu slovu (např. k slovesu, ztrácí-li prepozicionalizující se výraz vztah k původci/nositeli slovesného významu).

3.3.1 Syntaktická kritéria

Pro sekundární předložku je ze syntaktického hlediska příznačné, že:

(a) vyjadřuje vztah mezi členem dominujícím a dominovaným jako (aa) vztah jména ke jménu *(slavnost na počest návštěvy)* nebo (ab) je výrazem valence slovesné *(domluvit se stran ceny)*;
(b) je spojena s pádem jména (*postavit se doprostřed místnosti* - předložka × *postavit se doprostřed* - příslovce);
(c) nemůže být větným členem nebo tvořit samostatnou větu (**Šel jsem místo* - vyjádření postrádá smysl proti *Šel jsem místo ní*);
(d) daný výraz je nepřemístitelný za výraz, k němuž vyjadřuje předložka

vztah *(dosáhnout propuštění cestou milosti*, ne * *milosti cestou)*;

(e) odstraňuje se vztah k původci/nositeli děje u slovesa (např. u přechodníku: *Směrnice nabývají účinnosti počínaje školním rokem 1980—1981*);

(f) daný výraz nelze dále rozvíjet *(Ø počátkem měsíce zahájit* ap., naproti tomu: *Nedostavil se pod (průhlednou) záminkou nemoci. Nedostavil se pod záminkou, že je nemocen)*;

(g) nový slovnědruhový význam vzniká zpravidla za podmínek netypické syntaktické funkce:

Např. substantiva v I s lexikálním významem časovým se vyskytují ve větě jen jako adverbiále (*dnem i nocí, tou dobou* ap.) a I tu má adverbiální význam časový. Dostanou-li se do pozic spojení s neshodným přívlastkem (jako *konec léta, začátek roku* ap.), slouží právě I řídícího členu k vyjádření této větněčlenské platnosti. Taková adverbializace výrazu v I (ve spojeních se substantivem v G) vede k jeho přehodnocování jako výrazu čistě vztahového, jako (syntakticky nesamostatné) předložky vyjadřující okolnostní (adverbiální) vztahy mezi dějovým významem slovesa a významem substantiva v G.

3.3.2 Tvaroslovná kritéria

(a) tvarová ustrnulost (neohebnost) výrazu:

Např. u desubstantivních předložek (*koncem, začátkem* ap.) se projevuje tvarová ustrnulost v I tak, že je nelze volně nahradit týmiž výrazy v jiném pádu, např. v A, který rovněž vyjadřuje časové vztahy (nelze říci * *Otec přijel konec/počátek roku* ap. - proti tomu *Otec přijel minulý rok*). Hranice mezi pádem substantiva a tvarem substantiva ustrnulým v předložku jsou ovšem plynulé *(Jeho příjezd je stanoven na konec léta)*.

Deverbativní předložky jsou konstituovány ustrnulým přechodníkem (*nehledě k, nevyjímajíc* ap.). - Tvarová ustrnulost se může projevovat i v pravopise, a to psaním dvojčlenného výrazu dohromady *(kvůli, doprostřed, namísto)*, u výrazů vzniklých z absolutních přechodníků jejich neoddělováním čárkou.

Existence tvarového kolísání, pokud není podložena diferenciací významovou (jako *naspod* (kam) - *naspodu* (kde), *uprostřed* ve významu místním i časovém proti *v(e)prostřed* s významem místním) nebo stylistickými aspekty (*prostřed* zastaralé proti *uprostřed* a *veprostřed, vyjmouc* zastaralé proti *vyjma*, eufonické *u příležitosti* proti neeufonickému opakování stejných hlásek: *při příležitosti)*, svědčí o nižším stupni prepozicionalizace (*do rukou - k rukám, ve směru - směrem k - směrem do - směrem na* ap.);

(b) u výrazů vícečlenných ustálenost (nezaměnitelnost a neoddělitelnost komponentů - např. *vzhledem k*):

Některé vícečlenné výrazy s primární předložkou (např. *pod, z, v*) a substantivem v příslušném pádě mají tendenci se frazeologizovat (*pod záštitou, z rukou* ap.);

(c) srůst komponentů v jeden celek tak, že vyjadřují jiný významový vztah než oba komponenty jednotlivě.

U výrazů vícečlenných primární předložka, která následuje za výrazem nepředložkovým, ztrácí zpravidla svůj lexikální význam a zůstává pouze činitelem s významem gramatickým, řídí pád substantiva, které je na ní závislé (např. *Až na jednoho přišli všichni* proti spojení s příslovcem: *Došel až na vrchol hory*).

3.3.3 Sémantická kritéria

(1) Primární sémantická kritéria:

(a) k významové realizaci prepozicionalizujícího se výrazu dochází jen ve spojení se jménem *(Postavil se doprostřed místnosti);*
(b) původní význam prepozicionalizujícího se slova je abstraktní, nebo je dekonkretizován, obsahuje prvek vztahovosti (*ve smyslu, v oblasti* ap.);
(c) souznačnost (synonymie) s primárními nebo stabilizovanými sekundárními předložkami, ev. opozice k nim (*nepočítaje v (to)/bez* × *počítaje v (to)/ včetně* ap.).

(2) Sekundární sémantická kritéria:

(a) ztráta původního lexikálního významu (např. *díky* - uplatňuje se i ve spojení s výrazem vyjadřujícím negativní příčinu); ve většině případů si však sekundární předložka uchovává původní význam slova, ze kterého vznikla (*v rámci, na počest* ap.);
(b) možnost transformace *(Protože špatně bránili, prohráli* → *Vinou/zásluhou špatné obrany prohráli).*

3.3.4 Kontextové podmínky prepozicionalizace

Prepozicionalizace nastává za jistých kontextových podmínek:

(a) kontext nutí k určitému pojetí ve smyslu lexikalizace (srov. např. spojení *situace v oblasti průmyslu;* původní předložkové spojení s místním významem se mění v sekundární předložku *v oblasti*);
(b) kontext nenutí k takovému pojetí, ale nevylučuje je (srov. *přestavba na*

úseku zdravotnictví, kde vyjádření *na úseku* lze interpretovat místně, i v abstraktním smyslu);

(c) kontext takové pojetí výslovně vylučuje (zprav. jde o spojení se slovesem *být* - *Opatření je v nesouhlase s danými skutečnostmi*).

3.4 SPOJOVATELNOST SEKUNDÁRNÍCH PŘEDLOŽEK S PÁDY

(1) Většina sekundárních předložek se pojí s jedním pádem

(a) s nominativem: *à la, kontra, versus, via* aj.;

(b) s genitivem: *à conto, během, co do, dle, dnem, kolem, na podkladě, na rozdíl od, následkem, nedbaje, ohledně, podle, pomocí, prostřednictvím, při příležitosti, včetně, v duchu, vedle, vlivem, v průběhu, v rámci, zpod, z titulu* aj.;

(c) s dativem: *dík(y), kvůli, nehledě k, navzdory, proti, se zřetelem k, vůči, vzhledem k* aj.;

(d) s akuzativem: *až na, bez ohledu na, nehledě na, nevyjímaje, se zřetelem na* aj.;

(e) s lokálem: *nemluvě/nemluvíc o, v závislosti na* aj.;

(f) s instrumentálem: *napříč, počínaje, počínajíc, spolu s, ve spojitosti s* aj.

(2) S dvěma pády se pojí sekundární předložky: *blízko* (G/D), *ku prospěchu* (G/D), *mezi* (I/A), *na škodu* (G/D), *pod titulem* (N/G), *vyjma* (G/A).

(3) Předložky cizího původu se spojují s N, zřídka s G. Předložky desubstantivní a deverbativní se pojí se všemi pády (kromě N). Ve spojení s L se nevyskytují předložky deadverbiální. Předložky depronominální a deprepozicionální se pojí jen s G.

(4) Vícečlenné sekundární předložky se strukturou primární předložka + výraz primárně nepředložkový mají převažující vazbu s G: *ve jménu, v případě, v důsledku* atd. (výjimky jsou motivovány geneticky, např. *kvůli* (s D), *vůči* (s D) ap.). Genitivní vazba těchto předložek není podmíněna sémanticky, nýbrž má smysl jen konstrukční. (Dokladem toho jsou předložky *uvnitř* - *doprostřed, dovnitř* - *zevnitř*, které jsou sice zapojeny do korelací dynamických a statických lokálních vztahů, ale korelační příznaky jsou u nich vyjádřeny nikoli pádem substantiva, nýbrž primární předložkou před výrazem primárně nepředložkovým.)

U vícečlenných sekundárních předložek, které mají strukturu primární předložka (PP1) + výraz primárně nepředložkový (VPN) + primární předložka (PP2), anebo jejichž složkami jsou primárně nepředložkový výraz (VPN) + primární předložka (PP), určuje pádovou vazbu PP2, ev. PP; PP1 +

VPN nebo jen VPN modifikují komplexní význam předložkového pádu. Mezi PP2 (resp. PP v případě druhém) na straně jedné a PP1 + VPN (resp. jen VPN) může být významový soulad *(v souhlase s, v souladu s, ve shodě s, ve srovnání s, v porovnání s, ve spolupráci s, ve vztahu k, ruku v ruce s, s přihlédnutím k, s ohledem na, se zřetelem na/k, v závislosti na, až na, co do, vzhledem k, úměrně s, počítaje/počítajíc v to, zahrnuje/zahrnujíc v to, v poměru k)*, anebo nesoulad *(bez zřetele k, nehledě/nehledíc k, nedbaje/nedbajíc na, nemluvě/nemluvíc o, nepočítaje/nepočítajíc v to, bez ohledu na)*, nebo indiference *(směrem k/proti/na/do/od)*.

3.5 ZVLÁŠTNOSTI SPECIFIKAČNĚ-MODIFIKAČNÍCH VLASTNOSTÍ SEKUNDÁRNÍCH PŘEDLOŽEK

Na pozadí specifikačně-modifikačních vlastností primárních předložek je možno charakterizovat příslušné vlastnosti předložek sekundárních. Obecně platí, že sekundární předložky zjemňují reálné lokálně-temporální významové pole reprezentované významy předložek primárních a obohacují systematiku předložkových významů o významy abstraktnější (srov. zde 3.1). Lze také sledovat, jak se sekundární předložky uplatňují v oblasti modifikace pádových významů. Východiskem bude výklad specifikačně-modifikačních vlastností primárních předložek (srov. 2.1) a spojovatelnost primárních předložek s pády (viz též 3.4).

(a) Na rozdíl od předložek primárních se pojí některé sekundární předložky i s N; nejde však o vlastnost sémantické povahy, nejde tedy ani o specifikaci ani o modifikaci; sekundární předložkou jsou v tomto případě slova cizího původu, a právě proto se spojují s hierarchizačně neutrálním pádem - nominativem. Jde o významy ekvivalentní předložce *proti (kontra, versus)*, které se liší jen kombinatorní distribucí, a o ekvivalenci s předložkou *cestou (via)*.

(b) Sekundární předložky s G vzhledem k vlastnostem tohoto pádu nepředstavují vyhraněnou specifikační ani modifikační tendenci.

(c) Sekundární předložky s D především specifikují sémantiku zaměřenosti ve smyslu negace *(nehledě k, navzdory)*, reálnou orientaci směru k orientovanému objektu činí abstraktnější *(se zřetelem/vzhledem k)*, stejně tak jako orientaci na orientovaný objekt *(vůči)*. Sémantiku zaměřenosti specifikují výrazně lexikálně *(díky)*.

(d) Sekundární předložky s A jsou založeny na dynamické sémantice předložky *na*, která je jejich složkou a určuje pádovou konstrukci. Jde o negaci inertního zásahu *(bez ohledu na, nehledě na)*, o tento význam modifikovaný směrem k exkluzi *(až na)* a o negaci této exkluze *(nevyjímajíc)*; v posledně uvedeném případě je spojení sekundární předložky s A dáno valencí slovesa, z jehož přechodníkového tvaru předložka vznikla.

(e) Sekundární předložky s L jsou konstrukčně závislé na předložkách *o* a *na;* v tomto smyslu představují jednak lexikální specifikaci sémantiky obsahování *(nemluvě/nemluvíc o),* jednak jde o modifikaci směrem k zaměřenosti s kauzální orientací.

(f) Sekundární předložky s I dále lexikálně specifikují příslušnou sémantiku zahrnutosti reprezentovanou primární předložkou *s (spolu s, ve spojitosti s);* tuto vlastnost mají i v případě nepřítomnosti primární předložky (např. v případě sekundární, deadverbiální předložky *napříč,* kde ovšem instrumentální vazbu určuje příslušné sloveso s dynamickou sémantikou).

Souhrnně lze konstatovat, že z hlediska modifikačně-specifikačních vlastností v rámci obecné teorie pádového významu se sekundární předložky uplatňují především specifikačně, a to:

(a) ve značné závislosti na primárních předložkách, s nimiž se spojují,
(b) v závislosti na sémantice slov, na jejichž základě vznikly (srov. 3.2.1 (2)). Jde o proces koncentrace původně slovesného, okolnostního nebo substantivního významu uplatňujícího se jako základní konstituent větné struktury do výrazu s funkcí předložkovou, který pak ve spojení s jiným dominujícím slovesným nebo substantivním významem rozhojňuje a zjemňuje významové diferenciační vlastnosti jazyka.

Charakterizováním specifikačně-modifikačních vlastností sekundárních předložek není jejich funkčně-sémantická charakteristika ještě vyčerpána. Funkční podstata sekundárních předložek spočívá také v tom, že na základě uvedených vlastností fungují v rámci ZVS a jejich derivátů jako výrazy s podobnými funkčními vlastnostmi, jako mají spojky v rámci struktury souvětí a textu. Tyto vlastnosti jsou funkční nadstavbou nad lexikálně specifikační sémantikou příslušných sekundárních předložek, která je dána právě lexikální sémantikou slova, z něhož sekundární předložka vznikla. Lze pak sledovat funkční paralely se spojkami a spojkovými výrazy. (Srov. *Šel tam kvůli objednávce - Šel tam, aby objednal zboží/projednal objednávku.)*

Právě tyto funkčně-sémantické vlastnosti sekundárních předložek charakterizuje následující klasifikace.

3.6 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÉ VLASTNOSTI SEKUNDÁRNÍCH PŘEDLOŽEK

(1) Stejně jako primární předložky má i většina sekundárních předložek základní význam konkrétní:

(a) prostorový, a to místní, vyjadřují (aa) místo na otázku ‚kde': *mezi* (s I), *uprostřed, vevnitř, uvnitř, blízko, nedaleko, poblíž, kolem, okolo, podél, po-*

dle, vedle, mimo, stranou (od), vně, daleko, vespod(u), naspod(u), navrch, proti, naproti, v čele s; (ab) místo na otázku ‚odkud': *zkraje, zpoza, zespod(a), zespodu;* (ac) místo na otázku ‚kudy': *mezi* (s I), *skrz(e), středem, kolem, vedle, mimo, napříč;* (ad) místo na otázku ‚kam': *doprostřed, dovnitř, vedle, proti, naproti, mezi* (s A).

Odtud se mohou vyvinout významy další:

(b) časové: vyjadřují (ba) čas na otázku ‚kdy': fázi děje: *uprostřed, počátkem, začátkem, koncem, úvodem, na prahu, závěrem;* průběh děje (se zdůrazněním pomalosti, rovnoměrnosti): *během, v průběhu, průběhem, v procesu;* omezení děje (často se slavnostním, oficiálním zaměřením): *u příležitosti, při příležitosti, po dobu;* přibližnost: *kolem, okolo, mezi;* bezprostřednost, blízkost: *blízko* aj.; (bb) čas na otázku ‚odkdy': *dnem, počínaje, počínajíc, počínaje od, počínajíc od* aj.; (bc) čas na otázku ‚dokdy': *konče, končíc, doprostřed* aj.; (bd) čas na otázku ‚jak dlouho': *kolem, okolo, po dobu* aj.;

(c) vztahy příčinné, důvodové, důsledkové: *kvůli, za příčinou, z důvodu, z titulu, dík, díky, zásluhou, vinou, vlivem, pod vlivem, následkem, v důsledku* aj.;

(d) vztahy účelové: *kvůli, za účelem, pro potřeby, v zájmu, ohledně, stran, ve věci* aj.;

(e) vztahy přípustkové, vztah podmínkově přípustkový: *navzdory, vzdor, proti, za cenu* aj.;

(f) vztahy podmínkové: *v případě, pod podmínkou, za předpokladu* aj.;

(g) vztahy prostředkové a způsobové: (ga) vztahy prostředkové - pomůcka, nástroj k provedení nějaké činnosti: *pomocí, cestou, formou, na základě, na podkladě, na zásadě;* prostřednictví: *prostřednictvím, skrz, ústy, z pověření;* vodítko činnosti, měřítko něčeho s něčím: *na principu, na bázi, po vzoru, podle* aj.; (gb) vztahy způsobové - vlastní způsob: *kolem, okolo, mezi, ve formě, po způsobu, à la;* srovnání (přirovnání): *proti, oproti, naproti, ve srovnání s, v porovnání s, v protikladu k, na rozdíl od;* společenství, spoluúčast: *ve spolupráci s, v součinnosti s, s pomocí, za pomoci, spolu s, pod vedením, pod záštitou, po boku, ruku v ruce s, zároveň s, vedle, za/v přítomnosti, za účasti, za asistence, v doprovodu, v dohodě s* aj.;

(h) vztah zřetelový: (ha) přímý, zaměření něčeho k něčemu: *co do, ohledně, stran, z hlediska, ze stanoviska, po stránce, podle, v otázce* aj.; (hb) čistý vztah zřetelový: *ve vztahu k, vůči, mezi* aj.; (hc) srovnání (konfrontace): *ve srovnání s, v porovnání s, v poměru k, v protikladu k, na rozdíl od;* (hd) následování: *v duchu, ve smyslu, ve znamení, vycházeje/vycházejíc z* aj.; (he) přihlédnutí: *vzhledem k, přihlížeje/přihlížejíc k, s ohledem na, s přihlédnutím k, se zřetelem k/na, ve světle, se zaměřením na, s odvoláním na* aj.; (hf) shoda/neshoda: *v souladu, v souhlase s, ve shodě s; v rozporu s, kontra, versus* aj.; (hg) souvislost: *v souvislosti s, v(e) spojitosti s, v návaznosti na, v závislosti na* aj.; (hh) vyloučení: *bez ohledu, bez zřetele k/na,*

nehledě/nehledíc k/na, nedbaje/nedbajíc na, nemluvě/nemluvíc o, s vyloučením aj.;

(i) vztah zastoupení, náhrady: *jménem, ve jménu, v zastoupení, místo* aj.;

(j) vztah újmy/prospěchu: *na újmu, na úkor, na účet, na vrub, na útraty, à conto, v(e) prospěch* aj.;

(k) vztah exkluze: *kromě, krom, vyjma, vyjímaje/vyjímajíc, s výjimkou, mimo, nepočítaje/nepočítajíc v to, až na* aj.;

(l) vztah inkluze: *včetně, zahrnuje/zahrnujíc v to, počítaje/počítajíc v to, nevyjímaje/nevyjímajíc* aj.;

(m) vztah připojení: *kromě, vedle, mimo, spolu s* aj.;

(n) vztah vymezující, ohraničující, určující: (na) okruh působení: *v oblasti, v oboru, na úseku, ve sféře, na poli, v mezích, v rámci;* (nb) přináležitost k nějaké skupině: *do řad;* okruh účastníků: *v řadách;* postavení: *do centra* (dynamicky), *v centru* (staticky), *do popředí, v popředí;* stav: *na vrcholu, na pokraji;* doba trvání: *s platností od;* rozměr: *v měřítku, ve vzdálenosti* aj.;

(o) vztah původce: *z řad, z řady, ze strany, z rukou, v provedení, v podání, z povahy* aj.;

(p) vztah přímého určení: *do rukou, k rukám* (často s úmyslem varovat, hrozit: *na adresu*);

(r) vztah identifikace, kvalifikace: *pod titulem, pod jménem, ve funkci, v postavení* aj.

(s) vztah příčinného určení: *z povahy, v povaze* aj.;

(t) vztah posese: *v rukou* aj.

(2) Významy sekundárních předložek jsou v protikladu k primárním předložkám specifikovanější (uchovávají si zpravidla význam slova, ze kterého vznikly), jsou složitější (dochází u nich ke křížení významu - např. u předložky *v duchu* se kříží význam prostředkového vztahu (vodítko činnosti) s významem kladného vztahu zřetelového (následování); u vícečlenných předložek dochází ke křížení základního významu primární předložky s původním významem substantiva, např. *bez zřetele k*). Sekundární předložky jsou zpravidla monosémní, polysémních sekundárních předložek je menší počet: např. *blízko (bydlet blízko divadla; být blízko zoufalství), mezi (posadit se mezi ženu a dítě; dohoda mezi závody; patří mezi nejlepší; přihodit se mezi vyučováním; rozdělit dárky mezi děti), mimo (být mimo nebezpečí; přijet mimo nadání; otevřeno mimo pondělí; mimo jiné je třeba...), kolem/okolo (otáčet se kolem své osy; domy kolem silnice; práce kolem dětí; muž kolem 40 let), podle (jít podle trati; kráčet podle vozu; poznat někoho podle hlasu; vybrat si podle chuti; podle mého názoru je...), vedle (být vedle dveří; zajímat se vedle hudby i o literaturu), proti (stát proti oknu; je proti němu mladší; zachovat se proti očekávání; hlasovat proti návrhu; očkování proti tetanu), naproti (sedět naproti sobě; naproti tomu rozhodnout), uprostřed (stát uprostřed davu; odejet*

uprostřed dne), kromě (započítat všechny kromě dvou; kromě jiného dohodnout), na vrub (penále na vrub dodavatele; připsat prohru na vrub brankáře) aj.

3.7 SEKUNDÁRNÍ PŘEDLOŽKY V TEXTU

Zastoupení sekundárních předložek v textu se mění podle funkčního stylu. Sekundární předložky jsou příznačné pro styl odborný (např. v oblasti právní *vůči, na základě, z hlediska, v rámci, ze strany, prostřednictvím,* v účetnictví *na vrub, na újmu, ve prospěch, na základě, na podkladě, až na,* v logice *na základě, pomocí, prostřednictvím, v procesu* aj.), publicistický (*u příležitosti, při příležitosti, v rámci, v oblasti, v oboru, na úseku, v podmínkách, po linii, z pozice, v zájmu* aj.) a administrativní (*v rámci, v oblasti, v oboru, na úseku, na základě, ve smyslu, z hlediska, s ohledem na, vzhledem k, včetně, s výjimkou, ve spolupráci s* ap.). Je tomu tak proto, že výrazněji, explicitněji než předložky primární vyjadřují složitější vztahy příčiny, účelu, přípustky, podmínky, prostředku a nástroje, vztah shody nebo rozdílu, zřetele nebo srovnání. V ostatních stylech se s nimi setkáváme méně (např. jako s prostředky expresívními v humoristické literatuře).

Mnohé sekundární předložky mají příznak knižnosti (*kol, opodál, vně, zprostřed, zpoza, ve středu, z titulu, v zájmu, stran, navzdory, vzdor, v duchu, v součinnosti s, vůči, ve srovnání, v porovnání s, s přihlédnutím k, v souvislosti s, v souhlase s, ve shodě s, v(e) spojitosti s, v(e) prospěch, zahrnuje v to, zahrnujíc v to, nevyjímaje, nevyjímajíc* aj.). V běžné mluvě se uplatňují výrazy *krom (toho)* a *dík*. Některých předložek se užívá řidčeji (např. *v(e)prostřed, blíže, daleko, kol, (s) průběhem, začínaje, ve směru, se zřením k, hledě k, vyjímaje, vyjímajíc* aj.), jiné zastaraly nebo zastarávají (*vnitř, kolkolem, za příčinou, vděk, stranou, v pádu, v pádě, skrze, namístě, vyjmouc* aj.).

Stylově nepříznakové jsou sekundární předložky jako *mezi, kolem, proti, vedle, podle, mimo, místo, kromě, spolu s, kvůli, uprostřed, směrem k, naproti, během, doprostřed, podél, blízko* aj.

IV 1 H SPOJKY A DALŠÍ SPOJOVACÍ PROSTŘEDKY

0 Spojky, nezákladní slovní druh, mají funkci spojovat výrazy nebo věty a explicitně tak vyjadřovat vnitrovětné a mezivětné vztahy koordinace a dominace (subordinace). Spojky jsou slova neohebná (s výjimkou *aby, kdyby*); nejsou větnými členy.

Spolu s předložkami a částicemi jsou spojky považovány za tzv. nesamostatný slovní druh: jsou významově nesamostatným gramatickým prostředkem. Uplatňují se v základových i v komplexnějších větných útvarech. (Funkce spojek jakožto textových konektorů je probírána ve sv. 3, M 2.3.)

Soustavu lexikálních spojovacích prostředků (spojovacích výrazů) konstituují spolu se spojkami tzv. spojkové výrazy. Spojovací funkci mají dále tzv. relativa a tzv. korelativa.

0.1 Spojky jsou slova s velice abstraktní sémantikou: slouží např. k vyjadřování základních myšlenkových postupů, jako je přiřazování/spojování (konjunkce), adverzativnost, disjunkce, gradace atd. V souvislosti s tím se spojky velmi často kombinují s dalšími slovy, a to buď opět se spojkami, nebo i s jinými druhy slov, zejména s příslovci a částicemi. Tím se sémantika spojek konkretizuje, specifikuje, zexplicitňuje ap. Kombinováním spojek s dalšími slovy vznikají tzv. spojkové výrazy.

0.1.1 Spojkové výrazy (spojková sousloví) jsou kombinace, sdružení dvou i více slovních jednotek v jeden spojovací výraz. (Není možno mluvit o víceslovných spojkách: spojkami - druhem slov - mohou být jen jednotlivá slova.) Např.: *i když, jakož i, hned jak, nýbrž i, než aby* apod. Jako spojkové výrazy vícedílné se pak označují spojkové dvojice typu *buď - anebo, nejen - nýbrž i* atd.

0.2 Většina mezivětných i vnitrovětných vztahů koordinačních i dominačních je vyjadřována spojkami a spojkovými výrazy. Zbývající část vztahů vyjadřuje další typ spojovacích výrazů, tzv. výrazy vztažné, relativa (např. *který, co, jak* atd., viz zde 2). Relativa jsou větnými členy. Vztahy jimi vyjadřované jsou většinou mezivětné, a to převážně dominační.

0.3 Relativa a některé spojky se kombinují s výrazy určitého typu, zejména s tzv. odkazovacími slovy (např. *ten, tak, tolik*) v tzv. korelativa, výrazy souvztažné. Větnými členy jsou v nich jen relativa. Rovněž korelativa vyjadřují především mezivětné, a to dominační vztahy.

0.4 Pro každý koordinační i dominační vztah existuje jeden spojovací výraz základní, „reprezentativní"; k téměř každému takovému výrazu se pak připojuje nejméně jeden další výraz synonymní; mnohdy je synonym celá řada. (Např. pro koordinační vztah důsledkový je základní spojka *proto* a základní spojkový výraz *a proto;* k nim se připojují další spojovací výrazy s (potenciálním) důsledkovým významem: *a, i, tedy, tudíž; tak;* mor. *tož; jinak, nebo, sice, stejně; a tak, a tedy, a tudíž, tak jako tak; a v důsledku toho.* Řadu souřadicích (parataktických) spojovacích výrazů důsledkových doplňují spojky podřadicí (hypotaktické): *aby, pročež, takže.*)

0.5 Některé spojovací výrazy jsou monofunkční, slouží vyjadřování jediného větného vztahu - např. spojky a spojkové výrazy přípustkové: *ač(koliv), i když, jakkoliv, přestože, třebaže* a další; jiné jsou vícefunkční, uplatňují se při vyjadřování různých typů větných vztahů: např. spojky *a, i; aby, když, že.*

1 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA SPOJEK (A SPOJKOVÝCH VÝRAZŮ)

1.1 SPECIFIČNOST VÝZNAMU SPOJEK

Spojky se považují (viz výše) za nesamostatný slovní druh. Jejich slovnědruhový „obecný význam" není totiž možno stanovit z nich samých, nýbrž jen na základě jejich funkce v slovních nebo větných konstrukcích. U spojek jde o funkci spojovací; význam spojek je tedy vztahový. Jsou to jakési operátory účastnící se stavby větných a souvětných útvarů.

1.1.1 Přitom ovšem nelze říci, že by jednotlivé spojky zcela postrádaly lexikální význam. Sémantika vztahu jednotek, spojovaných tou kterou spojkou, je i sémantikou této spojky. Např. u odporovací spojky *ale* se mluví o odporovacím významu v souvislosti s tím, že spojuje věty nebo výrazy v odporovacím poměru. Řekne-li se *Už zase máš samé „ale"*, znamená to ‚už zase odporuješ'.

1.1.2 Spojka *a* a spojka *že* (zčásti také *aby*, ne ovšem ve významu účelovém) jsou významově nespecifikované: pouze spojují výrazy a věty a vyjadřují rovnocennost spojovaných útvarů nebo dominovanost vedlejší věty. Ostatní spojky jsou již více nebo méně specifikované - vyjadřují určitý typ rovnocennosti nebo určitý typ dominovanosti. Významově nespecifikované nebo málo specifikované spojky jsou zpravidla vícefunkční, „univerzálnější", mají širší rozsah významu, setkáme se s nimi i v dalších druzích větných vztahů. Srov. např. časovou spojku *když:* je univerzálně časová (pro speciálnější časové významy jsou speciálnější spojky *až, než, jakmile* ap.), je však také synonymní spojkou v souvětích podmínkových, a rovněž se účastní výstavby časových i jiných spojkových výrazů (např. *až když, hned když, jenom když, leda když, když už*). Je také nedílnou součástí (podmínkově) přípustkového spojkového výrazu *i když* a jeho záporné podoby *ani když*.

1.1.3 Repertoár koordinačních i dominačních vztahů i základních prostředků jejich vyjadřování je relativně uzavřen. Někdy ovšem může přibýt další jednotka, vzniklá kupříkladu kombinací jednoduchých vztahů a nabývající nového významu - srov. v poslední době užívání specifického spojovacího výrazu *a/nebo* v odborných textech (‚platí buď *a*, nebo *b*, nebo obojí').

1.1.4 Dynamika řeči však neustále vnáší určité změny do tohoto „hotového" systému vztahů i jejich výrazových prostředků. U spojek v podstatě jde o stálé narůstání synonymních řad k jednotlivým univerzálním (základním) méně specifikovaným spojkám, které se děje zejména ve směru zexplicitňování, větší pregnantnosti, výraznosti i důraznosti těchto spojek, a to hned dvěma způsoby, postupy. Jedním z nich je - u spojek parataktických - „zmnožování" jednoduchých (jednodílných) spojek ve spojkové výrazy vícedílné (dvojité, trojité, popř. i o více dílech). Např. vedle jednoduché spojky vylučovací *nebo* stojí synonymní vícedílný (dvojitý) spojkový výraz *buď - (a)nebo*, který má rovněž vylučovací význam, ovšem zesílený.

Druhý způsob spočívá ve sdružování spojek buď s dalšími spojkami, nebo s výrazy specifikované povahy (určité druhy příslovcí nebo částic) ve spojkové výrazy, které jsou explicitnější, pregnantnější, výraznější než výchozí spoj-

ka. Někdy takto nastává i jakési „přerozdělování" významů. Např. k méně specifikované spojce *jak* se přidružuje adverbium *hned* a vzniká spojkový výraz *hned jak*, který se významem přibližuje speciální časové spojce *jakmile* a stává se jednotkou její synonymní řady. - Takovýto pohyb, přibývání synonymních spojovacích prostředků, se někdy děje i přes hranice parataxe a hypotaxe. Srov. parataktický přípustkově odporovací vícedílný spojkový výraz *sice - ale přesto* a hypotaktickou spojku přípustkovou *přestože* (vzniklou z korelativa *přesto, že* ...).

1.2 TYPY VZTAHŮ VYJADŘOVANÝCH SPOJKAMI

Spojovací funkce spojek implikuje vyjadřování mezivětných i vnitrovětných sémantických i gramatických vztahů.

1.2.1 Sémantické vztahy, které spojky vyjadřují, jsou buď vztahy významově rovnocenných, paralelních jednotek (vět nebo výrazů), to jsou vztahy koordinační (přiřazování), nebo vztahy jednotek významově nerovnocenných, to jsou vztahy subordinační, dominační (rozvíjení). Jednotlivé druhy koordinačních i subordinačních významů (např. konjunkce/adice/slučování; disjunkce/alternativnost/vylučování, kauzalita/příčinnost) jsou vyjadřovány odpovídajícími typy spojek (parataktických a hypotaktických) (viz zde 4).

1.2.2 Gramatické vztahy, které spojky vyjadřují, jsou jednak vztahy jednotek syntakticky rovnocenných, tj. vztahy mezi jednotkami na stejné úrovni, jednak jednotek syntakticky nerovnocenných, tj. vztahy mezi jednotkou dominovanou a dominující. Rozpadá se tedy soustava spojek, jimiž se tyto vztahy vyjadřují, na dva velmi odlišné soubory spojek parataktických a spojek hypotaktických.

1.2.2.1 Parataktické (souřadicí) spojky ve své velké většině slouží jak spojování vět, tak i spojování jednotlivých výrazů, popř. i připojování samostatnějších větných částí (různých dodatečných vyjádření ap.). Vnitrovětně lze sice v zásadě užít všech parataktických spojek, v praxi se však všechny neuplatňují. Naopak jsou některé parataktické spojky (a spojkové výrazy) omezeny víceméně jen na užívání vnitrovětné v několikanásobných větných členech: *jakož i, jak - tak (i), i - i* (např. *Přijímáme do učení jak chlapce, tak (i) dívky*).

1.2.2.2 Hypotaktické (podřadicí) spojky v zásadě spojují pouze věty, s výjimkou dvou případů: jednak jde o srovnávací (komparační) spojky - *jako, než* a další -, které spojují jak věty, tak i jednotlivé výrazy, jednak o spojky a spojkové výrazy přípustkové *(ačkoliv/i když/přestože/třebaže)* a o příčinnou spojku *protože*, které vedle hypotaktického spojování vět vyjadřují koordinační vztahy vnitrovětné (viz též 1.2.3.1).

1.2.3 Vztahy koordinace a dominace jsou spojkami v zásadě vyjadřovány symetricky, tedy koordinace spojkami parataktickými a dominace hypotaktickými. V některých případech se však při fungování spojek vyskytuje asymetrie významové a výrazové stránky: koordinační vztah je vyjadřován hypotaktickými spojkami a naopak.

1.2.3.1 Určitá asymetrie ve vztazích vnitrovětných existuje u hypotaktických spojek přípustkových a u příčinné hypotaktické spojky *protože:* např. *vzdělaný, třebaže/i když/přestože/ačkoliv ještě mladý člověk; dobře situovaný, protože velmi příčinlivý pracovník.* Zde je hypotaktickými spojkami vyjadřován koordinační vztah, ovšem specifický: jde o koordinaci sjednocující, vzniklou fúzí dvou vět. Není to ani úplná asymetrie, protože v obou případech jde o takové vztahy, kdy parataxe i hypotaxe mají k sobě poměrně blízko: příčinný vztah je zároveň možno vyjadřovat jak parataktický, tak i hypotaktický (srov. spojky *neboť - protože*), a význam přípustky bývá přítomen i v koordinačním vztahu odporovacím.

1.2.3.2 Úplná asymetrie se vyskytuje v některých vztazích mezivětných. Hypotaktické spojky a spojkové výrazy *místo aby, místo co by, kdežto, zatímco, jestliže, -li, takže, aby* se uplatňují v souvětích s významovým vztahem koordinačním. (Např.: význam odporovací: *Místo, aby/co by mi pomohl, šel na fotbal* ⟷ *Nepomohl mi, nýbrž šel na fotbal. Anička je doma hodná, kdežto ve škole si na ni stěžují* ⟷ *ale.* - Vztah konfrontačně odporovací: *Jestliže loni léto nestálo za moc, letos je to ještě horší* ⟷ *Loni léto nestálo za moc, ale letos je to ještě horší.* - Význam důsledkový: *Dali jsme si záležet, takže všechno dobře dopadlo* ⟷ *a proto.* - Význam slučovací, popř. odporovací: *Hysterický se rozplakala, aby vzápětí předváděla gejzíry smíchu* ⟷ *a, ale.*)

1.2.4 Několik spojek je funkčně homonymních: prostředek téhož znění je jednou parataktický, jednou hypotaktický - např. *aniž, až, jako* (*Dostal se tam, aniž se o to snažil* - hypotakt.; *Nic o tom nečetli, aniž o tom něco slyšeli* - paratakt.).

1.3 VĚTNÁ POZICE SPOJEK

1.3.1 Parataktické spojky mají své pevné místo mezi spojovanými větami; pokud jsou spojované věty odděleny čárkou, stojí spojka ihned po ní (s výjimkou spojek *však, totiž* a někdy i *ale*). Jednotlivé součásti spojkových výrazů vícedílných stojí vždy na počátku příslušných vět.

1.3.2 Hypotaktické spojky stojí vždy v čele dominované věty; tato věta však mívá často postavení před větou dominující, takže spojka pak nestojí mezi spojovanými větami, nýbrž na začátku celého spojení.

1.3.3 Zvláštní situace nastává, uvozuje-li parataktická nebo hypotaktická spojka celý blok vět: *Říkal, že když se vrátil, byli už pryč. Byl unaven a když přišel domů, ulehl.* Pak stojí dvě spojky vedle sebe.

2 FUNKČNÍ CHARAKTERISTIKA RELATIV A KORELATIV

(O relativech viz též v kapitole Zájmena a další deiktická slova.)

2.1 RELATIVA - VZTAŽNÉ SPOJOVACÍ VÝRAZY

Spojovací funkci sdílejí se spojkami tzv. výrazy vztažné, relativa. Jsou to vztažná zájmena *(co, cokoli(v), což, čí, jaký, jehož, jejíž, jejichž, jenž, kdo, kdokoli(v), kdož, který, kterýž(to))*, vztažná zájmenná příslovce *(co, dokdy, dokud, jak, jakž, kam, kamkoli(v), kde, kdekoli(v), kdy, kdykoli(v), kudy, kudykoli(v), kterak, načež, nakdy, nakolik, odkdy, odkud, odkudkoli(v), pokud, proč, pročež, proto, přičemž, zač, začež)* a vztažné zájmenné číslovky *(kolik, kolikátý, kolikerý, kolikanásobný, kolikrát)*. Na rozdíl od spojek, neohebných slov bez větněčlenské platnosti, jsou některá z relativ (zájmena a některé zájmenné číslovky) sklonná; všechna relativa plní v dominované větě, kterou spojují s větou dominující, větněčlenskou funkci, účastní se tudíž výstavby ZVS i jejich derivátů.

2.1.1 Relativa v zásadě vyjadřují svou spojovací funkcí vztah věty dominované k větě dominující, jsou to prostředky hypotaktické. Jen v několika přípa-

dech (zájmeno *což, čehož, čemuž, ...*, zájmenná příslovce *načež, pročež, přičemž, začež*) slouží tento hypotaktický prostředek vyjádření koordinačního vztahu: v tzv. nepravých vedlejších větách (*Jana už odešla, což mě moc nepotěšilo - Jana už odešla, a to mě moc nepotěšilo:* význam slučovací). V syntaktických výkladech se v těchto případech mluví o pseudorelativech.

2.2 KORELATIVA - SOUVZTAŽNÉ SPOJOVACÍ VÝRAZY, SOUVZTAŽNÉ DVOJICE

Korelativa jsou specifické prostředky vyjádření větné podřazenosti, v nichž se kombinují odkazovací výrazy (např. *to, tak, tehdy* ap.) ve větě dominující a relativa nebo vícefunkční spojky (např. *že, aby, jak*) ve větě dominované. Např. *... tam, kde ...; ... tolik, kolik ...; ... to, že ...; ... tak, aby ...* atd. Odkazovací výrazy nejsou větnými členy dominující věty; převážně jsou potenciální. Např.: *Nikdy nebudu dělat (to), co sám nebudu chtít.*

Existuje širší a užší chápání korelativnosti. Užší je reprezentováno v této mluvnici v syntaktických výkladech (3. J 0.7.1), širší zahrnuje mezi „odkazovací" výrazy v dominující větě např. i výrazy zevšeobecňující (*každý, všechno, vždy* apod.), neurčité (např. *někdo, někdy*), záporné (např. *žádný, nic*), takže vznikají korelativa ... *každý, kdo ...; někdy, když ...* ap.

3 KLASIFIKACE SPOJEK A SPOJKOVÝCH VÝRAZŮ

Spojky a spojkové výrazy lze třídit jednak podle jejich podoby (formy) a struktury, jednak podie jejich účasti (počtu, rozložení) ve spojovaných jednotkách. (Třídění spojovacích výrazů podle funkce viz 4.)

3.1 TŘÍDĚNÍ SPOJEK A SPOJKOVÝCH VÝRAZŮ PODLE PODOBY A STRUKTURY

3.1.1 Spojky lze dělit na

(1) spojky synchronně zcela „neprůhledné", nerozložitelné; dvě spojky jsou dokonce jednohlásková: *a, i;* dále: *ač, ale, ať, či, jelikož, leč, -li, neb(o), než, nýbrž, poněvadž, zda, že;*

(2) spojky již nějak, byť třeba jen zdánlivě (díky různým analogiím) rozložitelné, popř. „průhlednější": *aby* (jeho složka *by* má flektivní tvary, viz IV 2 E 2.2.2.1), *ačkoli(v), ani, aniž, ať si, avšak, buď, buďto, buďsi, byť, byťsi, jestli,*

ježto, neboť; (spojky připomínající příslovce, hlavně zájmenná) *jakmile, kdežto, kdyby* (viz *aby*), *když, pakli, tudíž, však, vždyť;*

(3) spojky složené:
(a) *ačli, anebo, čili, jestliže, neboli, nežli, pakliže, zdali.* - Z funkčních důvodů se sem přiřazují i spojky
(b) vzniklé z kombinovaných spojovacích výrazů, zejména z korelativ (jsou to vlastně spřežky): *jedvaže, jen(om)že, ledaže, ledvaže, mezitímco, nejenže, protože, přestože, sotvaže, takže, třebaže, zatímco;* nověji se uplatňuje i spojka *jenco* (Mnohé z těchto výrazů mohou fungovat i v rozložené podobě - např. *Šli jsme tam, přestože se nám nechtělo* × *Šli jsme tam přesto, že se nám nechtělo* i *Šli jsme tam přes to, že se nám nechtělo.* - Takové výrazy ovšem nejsou jako celek spojky.);

(4) spojky homonymní s výrazy patřícími k jiným slovním druhům: např. *jak, jen, jinak, pokud, proto, přece, tak* aj. Výchozím slovním druhem jsou zde převážně příslovce (i zájmenná). Spojkových vlastností nabývají tyto výrazy tak, že částečně, a postupně zcela, přijímají spojovací funkci (po stránce sémantické i gramatické), jejich lexikální sémantika se víceméně oslabuje a modifikuje, ztrácejí větněčlenskou platnost. Srov. rozdíl: *Musíme to udělat jinak* (příslovce - lze položit otázku *jak?*) × *Nezlob, jinak ti nařežu!* (spojka s významem ‚nebo').

Proces přechodu příslušných příslovcí ve spojky není často ještě ukončen, mnohdy je jednoznačné rozhodnutí o jejich slovnědruhové příslušnosti obtížné. V zásadě lze říci, že spojkou se výchozí příslovce stane teprve tehdy, ztratí-li větněčlenskou platnost, plní-li spojovací funkci gramaticky i sémanticky (tj. lze-li jej určit buď jako parataktický, nebo jako hypotaktický prostředek a nese-li význam příslušného koordinačního nebo dominačního vztahu). Pokud daný výraz tyto vlastnosti nemá, není na místě považovat jej za spojku a útvar, kde se uplatňuje, se hodnotí jako asyndetický (bezespoječný). Někdy jde v takovém případě o částici (vzniklou z příslovce).

3.1.2 Spojkové výrazy se rozlišují podle toho, jakými složkami jsou tvořeny. Kombinují se:

(1) Ze dvou, popř. více spojek (samozřejmě tu nejde o případy, kdy se dvě spojky dostávají do sousedství bez vzájemné spojitosti, např.: *Řekl, že až půjde domů, zastaví se u nás*): *a i, a ani, a tudíž (i), ač jestli(že), ale i, anebo i, ani kdyby, ani když, byť(si) i, i kdyby, i když, leč i, nebo i, nýbrž i, přesto však* aj. (Velmi často tu jednou ze složek je spojka *i*, která má vedle spojovací funkce i odstín zdůrazňovací, vytýkací, a tím se významově stýká s částicemi. Totéž platí i o spojce *ani*. Srov. IV 1 I 2.4, pozn. (a).)

(2) Ze spojky a výrazu náležejícího k jinému slovnímu druhu (zpravidla jde o příslovce nebo částice):

(a) Velmi mnoho je spojkových výrazů parataktických - v souřadných souvětích: např. *a rovněž, ale také, nebo dokonce* (kombinací se základními parataktickými spojkami *a, ale, nebo* je velké množství - jejich široký význam se tak zužuje, stává se explicitnějším, pregnantnějším); nejsou vzácné ani kombinace tříslovné: *a nadto ještě, ale právě proto, ale přece jen*, popř. i čtyřslovné: *ale na druhé straně, a to ještě i, a k tomu (ke) všemu* atd.

(b) Mnohem méně je spojkových výrazů hypotaktických: převážně jde o kombinace se spojkami časovými, hlavně se základními spojkami *když, než, až*, a také se spojkou *jak* v časovém významu (hovor.): *když už, když vtom, když tu, když nakonec, leda když, ještě když, hned když, dříve než, až najednou/konečně/nakonec/pak* atd., *jak jen(om), hned jak* atd., ale vyskytují se i kombinace s jinými spojkami: *byť i jen, byť třebas, byť nakrásně, leda by, málem že, právě tak jako, stejně jako* ap. Opět se tu sdružením spojky (sémanticky nevyhraněné) s výrazem sémanticky vyhraněnějším dospívá k zřetelnějšímu, pregnantnějšímu vyjádření.

(3) Ze dvou (popř. více) výrazů patřících k jiným slovním druhům - příslovcím nebo částicím: *ba dokonce, ba právě naopak, ba přímo, ba vůbec, dokonce naopak* ap. Tyto kombinace vytvářejí spojkové výrazy parataktické (a to většinou stupňovací).

Pokud jde o okruh příslovcí a částic, které se účastní výstavby spojkových výrazů, popř. odkud přecházejí některé jednotky ke spojkám, je významově zřetelně vymezený. Jde o příslovce (nejčastěji způsobová) vyjadřující míru, stupeň (vyšší, nebo omezení), časové dimenze, kauzalitu, a některá další, a o částice zdůrazňující, zesilující, vytýkací, s podobným významem. (Většinou jde o částice vzniklé přechodem od příslovcí - *dokonce, právě, teprve* ap., viz o tom více v kapitole o částicích.) Všechno to jsou významy blízké významům některých větných vztahů: přiřazování, stupňování, časové vymezování, odporování, přípustka, kauzalita ap. Např.: *aspoň (alespoň), až, ba, brzo (brzy), dílem, dokonce, jednou, jedva, jen(om), ještě, jinak, již, hlavně, hned, leda, ledva, mezitím, mimoto, nadto, nakonec, naopak, nejen(om), pak, poprvé, potom, pouze, právě, proto, přece, přesto, přitom, rovněž, sice, snad, sotva, spíše, stejně, tak, tedy, teprve, též, toliko, totiž, třeba(s), tu, už, vlastně, vůbec, zároveň, zatím, zejména, zrovna, zvláště.*

3.2 TŘÍDĚNÍ SPOJEK A SPOJKOVÝCH VÝRAZŮ PODLE ÚČASTI VE SPOJOVANÝCH ÚTVARECH

Spojky a spojkové výrazy lze dělit podle jejich účasti (počtu, rozložení, rozmístění) ve spojovaných útvarech na spojky jednoduché (jednodílné) a spojkové výrazy vícedílné.

3.2.1 Uplatňuje-li se při spojování vět nebo výrazů jen jediná spojka, označuje se jako spojka jednoduchá (jednodílná).

3.2.2 V jednom spojovaném útvaru fungují rozděleně dvě nebo více spojek nebo spojkových výrazů: tyto spojovací výrazy jsou rozmístěny v jednotlivých částech spojovaného útvaru. Takovéto dvojice, popř. trojice (řídčeji spojení o více členech, „dílech") nazýváme spojkový výraz vícedílný. Vícedílné spojkové výrazy mohou být opakované, nebo různoslovné.

(1) Opakované spojkové výrazy: *ani - ani, ať - ať (-ať), ať si - ať si, buď(si) - buď(si), buďto - buďto, či - či, i - i.*
(2) Různoslovné spojkové výrazy: *ať - (a)nebo, ať - či, ať - nebo - či, buď(to) - (a)nebo, buď - či, jestli - (a)nebo, zda - či, zdali - čili, sice - ale, nejen(že) - ale i* atd.

Vícedílné spojkové výrazy se vyskytují pouze u syntaktických vztahů koordinačních, spojkové výrazy opakované pak pouze v souvětích slučovacích a vylučovacích.

3.3 TŘÍDĚNÍ SPOJEK A SPOJKOVÝCH VÝRAZŮ PODLE STYLOVÉHO ZAŘAZENÍ

3.3.1 Vedle neutrální stylové vrstvy spojek, v jejímž centru jsou všechny základní spojky, existují i spojky stylově příznakové.

3.3.1.1 V podstatě se nevyskytují spojky nespisovné, pouze nespisovné varianty některých spojek, např. *dyž, esli(vá), páč* ap. Několik základních spojek, především *když* a *jak*, se však používá v běžně mluvených projevech ještě univerzálněji než v projevech spisovných - hovorových, a tedy leckdy hraničí s nespisovností. Např.: *Vem mi taky čtvrtku chleba, když bys tam šla* (= *jestliže* tam půjdeš; užití podmínkové). *Co to bylo za ženskou, jak si se s ní zdravil?* (= *s kterou* ses zdravil; užití atributivní). *Je větší jak ty*

(= *než*). U několika výrazů se rozlišuje hovorová a spíše knižní podoba: *jestli* vedle *jestliže, zda(li), teda* vedle *tedy, taky* vedle *také*, různé podoby např. u *pokud, dokud (pokavad, dokavad, pokuď, dokuď, dokaváde* apod.), *už* vedle *již, zvlášť* vedle *zvláště*.

3.3.1.2 Naopak je větší množství spojek knižních, popř. knižních podob neutrálních spojek: *(a)neb, ač, ačli, leč, neboli, neboť, sic, (a)však, ježto, byť, byťsi, jakkoli(v), jedva* atd. Je také dosti spojek dnes již zastaralých: *tolikéž, zdaž, zdaliž, nechať, kdyžtě, alebrž, anobrž, anžto, arciť* ap.

3.3.1.2.1 Zastaralých i knižních spojek se hojně využívá expresívně, s humorným, žertovným záměrem, „z recese" - zejména v řeči studující mládeže a v tzv. intelektuálních vrstvách společnosti; rádi jich používají - stejně jako dalších podobně aktualizovaných jazykových prostředků - především ti, jimž je jazyk pracovním nástrojem. Např.: *Dostal jsem kouli, anžto jsem opomněl naučiti se onu překrásnou báseň. Pakliže ihned nepůjdeš, budu nucen vyvodit z toho patřičné důsledky.* Podobné využití jako v mluvených projevech neoficiálních nacházejí tyto spojky i v humoristické literatuře, a také např. v denním tisku i v rozhlase a televizi ve fejetonistickém žánru, kde dokáží vhodně zpestřit text.

3.3.2 Stylové vlastnosti spojkových výrazů jsou závislé především na charakteru jejich složek; jestliže se např. k stylově neutrální spojce připojí výraz s expresívním, nebo knižním apod. zabarvením, získává expresívní, nebo knižní zabarvení celý takto vzniklý spojkový výraz. (Srov. např. *a což teprve, nejen - leč i.*)

4 FUNKČNÍ TYPY SPOJOVACÍCH VÝRAZŮ

(Uvádějí se zde tradiční funkční typy spojek a spolu se spojkami i příslušné spojkové výrazy, popř. i spojovací výrazy homonymní s příslovci nebo částicemi, to vše ve výběru.

V syntaxi je prezentováno poněkud odlišné dělení i terminologie větných i souvětných vztahů a tudíž i spojovacích prostředků - viz tam.)

4.1 SPOJOVACÍ VÝRAZY PARATAKTICKÉ

4.1.1 slučovací (kopulativní, adiční): *a*; záporové: *ani; i, až, nebo; aniž; a + i/nadto/nakonec/pak/zároveň* atd.; *jako; jakož i; dále, ještě, konečně, mimoto, nadto, pak, poté, potom, přitom, rovněž, také, též, tolikéž, zároveň; kromě toho, k tomu, k tomu ke všemu* apod.; (inkluzívní, výčtové, vysvětlovací) *a to, a to i, totiž* aj.; *ani - ani, ať - ať, ať si - ať si, brzo - brzo, dílem - dílem, hned - hned, jednak - jednak, jednou - jednou, napůl - napůl, tady - tady, tu - tu, zčásti - zčásti; ať - či, ať již - nebo, ať - ať - nebo - či, hned - (a) zase, jak - tak, jak - tak i, jako - tak i* apod.; hypotakticky: *aby, což, načež.*

4.1.2 odporovací (adverzativní): *ale; jenže, jenomže, ledaže, a; avšak, však; leč, než;* omezovací odstín: *nýbrž; naopak, a naopak, ale naopak* a další; připustkový význam: *ale, a přece, ale přesto, ovšem* a další; *zato, jen(om), jedině, pouze, toliko; zato ale/však, ale zároveň* apod.; *jestliže ne - pak, jestliže ne - zato, ne - ale také ne, ne - nýbrž, nikoli - ale, nikoli - nýbrž, ovšem - ale, sice - ale, sice - ale proto přece, sice - avšak, jistě - ale přece jen, pravda - avšak přesto* atd.; hypotakticky: *místo aby, místo co by, což, aby ne;*

4.1.3 stupňovací (gradační): *ba; ano, až, natož, a, ale, nejen(om), nejenže, netoliko, dokonce, přímo, nadto, neřku-li; až i, natož aby, ba i/ani/dokonce* atd.; *ano i* a další; *hlavně, ještě, nejméně, nejvíce, navíc, naopak, obzvláště, především, zejména; a jak teprve, a ke všemu tomu, a tím méně, ano přímo, ba právě naopak, a zvláště pak, anebo alespoň/i/dokonce* atd.; *nejen(že) - ale (i), nejen(že) - nýbrž i, nikoli - nýbrž, nejen - ale dokonce (i), nejen - nýbrž naopak, ani ne tak - jako (spíše), když (už) ne - tak aspoň, netoliko - nadto, ne-li - tedy alespoň, nejen - leč i/než i* a mnohé další;

4.1.4 vylučovací (disjunktivní, alternativní): *(a)nebo; či, čili, jinak, sice;* (rektifikační) *(a)nebo lépe/přesněji/raději; či přímo/spíše; nebo dokonce/přesněji;* (eventualitní) *eventuálně, popřípadě, případně, lépe* ap.; *buď - buď, ať - ať, ať si - ať si; buď - (a)nebo, ať - (a)nebo, ať si - nebo, ať - či;* specifický spojovací výraz *a/nebo* v odborných textech;

4.1.5 příčinné a důvodové - vysvětlovací: *neboť, vždyť, totiž* (nestává na počátku věty); *-ť* (připojuje se ke slovesu), *však, však také;*

4.1.6 důsledkové (konkluzívní): *(a)proto; tedy, tudíž, a, i; tak;* mor. *tož; jinak, sice, nebo, stejně; a tedy, a tudíž, a tak, tak jako tak; a v důsledku toho;* hypotakticky: *pročež; takže, aby.*

4.2 SPOJOVACÍ VÝRAZY HYPOTAKTICKÉ

4.2.1 obsahové: *že, aby; zda(li), -li; jestli; jak, když, kdyby, ať;*

4.2.2 časové (temporální): *když; až, dokud, jakmile, než(li); co, jak, jedva(že), ledva(že), jen(om), kdy, kdykoli(v), kdyžtě; mezitímco, pokud, sotva(že), zatímco; až konečně, až najednou, až tu, dokud ne, dříve než(li), hned jak, hned když, jak jen(om), jen co (jenco), ještě když, ještě než, když najednou, když tu/vtom/znenadání; pokaždé, když; právě když, prve než(li), už jak; vždy, když; vždycky když; zrovna když;* vyjádření protikladu dvojicí výrazů: *ještě - už, ještě ne - a už;* korelativa: *tehdy, když; teď, když; tak dlouho, dokud; dotud, dokud; teď, kdy; tehdy, kdy; v té době, co; v tom okamžiku, kdy;*

4.2.3 příčinné (kauzální): *protože, poněvadž, jelikož, ježto; jak, když, že; anžto, kdyžtě; jmenovitě když, zvláště když, však také;* korelativa: *proto, že; díky tomu, že; v důsledku toho, že; vzhledem k tomu, že; z toho důvodu, že; z té příčiny, že;*

4.2.4 účelové (finální): *aby; jen aby, by, ať, zda(li), zdali by;*

4.2.5 podmínkové: *jestliže, kdyby, jestli; jak, když, -li, ačli, ač jestli(že), kdyby a(le)spoň, kdyby tak, když by, pakli(že), pokud;*

4.2.6 přípustkové (koncesívní): *ačkoliv, třebaže, přestože; ač, jakkoliv, třeba(s), třeba i, aniž, ať, atši;* (podmínkově) *i/ani když, i/ani kdyby; byť, byť i, byť jen, byť třebas, nechť;*

4.2.7 způsobové: relativum *jak;* korelativa: *tak, že; tím, že; tak, aby;* relativa: *co, přičemž;*

4.2.8 srovnávací (komparační): *jako; jak, co, jakoby; než(li); jako by, jako kdyby, jako když, jako že, jinak než(li), jinak než že, nejinak než(li), jak - tak, tak - jako, kolik - tolik, kolikrát - tolikrát, než aby, než jak, než kdy, obdobně jako, právě tak jako, stejně jako, stejně jako - tak, více - než, zrovna jako, čím - tím, čím více - tím . . ., tak, že;*

4.2.9 účinkové (konsekutivní): *takže; než(li), až, divže (div že), že; než aby; tak, že; tak, až; taktak, že; tolikrát, že;*

4.2.10 výjimkové (exceptivní): *leda(že), leč; leda aby, leč aby, leda by, leč by, leda když, leda kdyby,* apod.

IV 1 I ČÁSTICE

0 Částice (partikule), nezákladní slovní druh, vyjadřují vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti, k adresátovi, k obsahu či členění textu; nejsou komponenty ZVS a jejich derivátů a neúčastní se na jejich stavbě ani jako pomocné prvky.

Částice jsou slova většinou expresívně zabarvená; jejich expresivita se pohybuje mezi krajními body emocionality a intelektuálnosti. Expresivita se projevuje aktualizační funkcí částic. Aktualizací se tu rozumí každé subjektivní, tj. z hlediska mluvčího motivované zvýraznění jazykových prostředků v textu pomocí částic. Částice tedy vyjadřují změnu, posun, upozornění na jazykový prostředek v textu, a to na pozadí obvyklosti, neutrálnosti textu bez částice. Srov. *„Vždyť já bych tu dnes vůbec neměla být," svěřovala se Novotná. Copak je možné takhle zničit celý život mladého člověka? „Tak on už se našel ten ukradený spis," hlaholil plukovník. Jirásek tu tedy navázal přímo na nejlepší národní tradice. Jinak nedostanou ani dolar. Právě v tom je jistota. A místnosti přetopené nad optimálních 25 °C určitě nesvědčí našemu zdraví.*

0.1 Takto vymezené částice jsou slovní druh, který lze identifikovat a vnitřně dále klasifikovat pouze na základě kontextů, v nichž částice vystupují. Např. asi čtvrtina všech částic je homonymní s jinými slovními druhy, resp. slovními tvary, převážně se spojkami a příslovci a také s ohebnými slovními druhy a jejich tvary: srov. např. *a, aby, ale, ani, až, co, čistě, dále, dobře, docela, doufám, jako, jestli, jistě, kde, kdyby, když, ledva, myslím, načisto, nejméně/nejmíň, nic, pak, pomalu, potom, pravda, právě, prosím, prostě, přímo, přirozeně, rozhodně, řekněme, skutečně, správně, stejně, tak, to, třeba, tuším, určitě, vážně, však, zase, zda, že.*

Vedle toho tatáž částice může v různých kontextech nabývat značně různorodých částicových významů.

0.2 Částice se mohou v téže výpovědi sdružovat a modifikovat ji společně (např. *ba věru, dokonce i, právě že* aj.).

1 FUNKČNĚ-SÉMANTICKÁ CHARAKTERISTIKA ČÁSTIC

1.1 POVAHA ČÁSTIC VE SROVNÁNÍ S FUNKČNĚ BLÍZKÝMI SLOVNÍMI DRUHY

1.1.1 Částice nejsou větnými členy, se slovy, ke kterým se vztahují, nevytvářejí syntagmata - na rozdíl od příslovcí. Jako příslovce, ovšem nesyntagmaticky, se mohou vztahovat ke slovesům, k přídavným jménům a k příslovcím; navíc se vztahují i k podstatným jménům (např. *Teprve Karel to rozhodl*), k číslovkám *(Nepřišlo jich asi dvacet)* aj., a také k obsahu celé výpovědi *(Patrně se nikdo z nás nebude moci zúčastnit).*

1.1.2 Částice se odlišují od spojek tím, že nemají samostatnou, vyhraněnou spojovací funkci. Některé z nich ovšem fungují, zejména v kombinacích se spojkami, jako prostředky připojování, navazování: připojují věty, popř. větné členy apod. ve funkci nebo jako součást spojovacích výrazů (srov. IV 1 H) a textové jednotky ve funkci tzv. připojovacích konektorů (srov. 3. M 2.3).

1.1.3 Částice jsou vesměs součástmi výpovědi, a to i typy tradičně zvané větná příslovce, jako *pochopitelně, opravdu* aj., která jsou od původu samostatnými (parentetickými) výpověďmi. Naproti tomu citoslovce tvoří samostatné výpovědi intonačně oddělené. Okrajově zastupují částice *ano, ne* a jejich ekvivalenty celou výpověď a jsou pak rovněž intonačně odděleny (srov. pozn. k odd. 2.2.1).

1.1.4 Mezi částice „poklesly" slovní tvary typu *myslím, doufám, řekněme, prosím* apod.

1.2 DISTINKTIVNÍ RYSY VNITŘNĚ DIFERENCUJÍCÍ ČÁSTICE

Distinktivní rysy, jimiž se částice vzájemně vnitřně diferencují a jež je spolu s rysem nezapojenosti do gramatické větné struktury konstituují jako komuni-

kační, textový slovní druh, jsou ve významech jednotlivých skupin částic rozloženy značně nesoustavně. Např. ve skupině hodnotících částic vyjadřujících splnění předpokladu (*ano, i, beztak, beztoho, bodejť, dokonce, naštěstí, ovšem, pochopitelně, pravda, přirozeně, samozřejmě, stejně, zajisté* aj.) vyjadřují částice *beztak, beztoho, stejně* navíc emocionální rys ‚lhostejnost' a hodnotící rys ‚jistota'; emocionální rys ‚uspokojení' vyjadřuje částice *naštěstí;* rys ‚podiv' částice *ano (i), dokonce;* částice *bodejť* je prostě expresívní, ostatní uvedené hodnotící částice jsou bez emocionálních a specifikovaných expresívních příznaků.

1.2.1 Funkčně-sémantické distinktivní rysy částic jsou dány povahou komunikačních, textových vztahů částicemi vyjadřovaných.

1.2.1.1 Částice typu *ať, opravdu* vyjadřují vztah mluvčího k adresátovi i k sdělované skutečnosti. Tento vztah má zpravidla charakter apelový, tj. přesvědčovací, ujišťovací, odporovací apod. Srov. *Já tomu ale opravdu nerozumím,* kde částice *opravdu* vyjadřuje ujišťování adresáta mluvčím.

1.2.1.2 Částice typu *určitě, bohudík* vyjadřují vztah mluvčího k obsahu textu. Jde jednak o hodnocení, jednak o vyjadřování citových postojů k obsahu textu. Např. ve větě *Honzík se určitě umaže* vyjadřuje částice *určitě* jistotní hodnocení obsahu výpovědi *Honzík se umaže* mluvčím. Ve větě *Máme to bohudík za sebou* se částicí *bohudík* vyjadřuje emocionální postoj mluvčího, a to uspokojení.

1.2.1.3 Částice typu *především - dále - konečně* aj. vyjadřují vztah mluvčího k členění textu (jde o vyjádření ve smyslu „být na jistém místě textu co do důležitosti ap."). Jsou to částice strukturující a zároveň propojující text nebo jeho části.

2 KLASIFIKACE ČÁSTIC

Klasifikaci částic lze provést na základě naznačených typů distinktivních rysů takto:

distinktivní rys (1): apelovost - částice apelové, které vyjadřují vztah mluvčího k adresátovi sdělení i k sdělované skutečnosti,

distinktivní rys (2): hodnocení - částice hodnotící, vyjadřující vztah mluvčího k obsahu textu nebo jeho části,
distinktivní rys (3): emocionalita - částice emocionální, které vyjadřují citový vztah mluvčího k obsahu textu nebo jeho části,
distinktivní rys (4): strukturace textu - částice strukturující text, vyjadřující vztah mluvčího k členění textu nebo jeho části.

2.1 ČÁSTICE APELOVÉ

Apelové (výzvové nebo také kontaktové) částice slouží mluvčímu k vyjádření volního úsilí směřujícího k adresátovi a zároveň jeho vztahu ke sdělované skutečnosti. Distinktivní rys (1) apel má tyto podtypy:

(2.1.1) otázka,
(2.1.2) žádost, rozkaz,
(2.1.3) přání,
(2.1.4) přesvědčování,
(2.1.5) ujišťování,
(2.1.6) odporování,
(2.1.7) výhrůžka,
(2.1.8) výtka.

2.1.1. Částice tázací (otázkové) jsou *což, co(ž)pak, jakpak, jestlipak, zdalipak* aj. Srov. *Což ho nemá ani dost málo ráda? Jestlipak sis to už přečetl?*

2.1.2 Částice žádací jsou tradičně v rozkazovacích větách. Patří sem *ať, kdyby, nechť* aj. Srov. *Ať mi přinese svačinu! Kdyby toho nechal!*

2.1.3 K částicím přacím patří *aby, ať, bodejť, kdyby, kéž* aj. Srov. *Ať žije mír! Už aby ta zima skončila! Kdyby chtělo chumelit!*

2.1.4 Za částice s distinktivním rysem přesvědčování se považují výrazy *opravdu, rozhodně, vážně, vskutku, však, vždyť, zaručeně* aj. Srov. *Včerejší sestava byla opravdu optimální. K tomuto setkání vskutku došlo, ale za okolností zcela jiných. „Však se na něj přijedeš podívat," chlácholila teta.*

2.1.5 Distinktivní rys ujišťování se vyskytuje u řady částic, např. *doopravdy, fakt(icky), jistě, opravdu, rozhodně, skutečně, určitě, vážně, věru, vskutku, zaručeně.* Srov. *To jistě nebude na závadu. Tak vy jste tam opravdu ještě nikdy nebyl? Rozhodně vám nemínil nikdo ublížit. Tohle jsem skutečně nečekala. To je vážně ona. To se věru nestane každému. Je to zaručeně pravé zlato.*

2.1.6 S distinktivním rysem odporování jinému tvrzení se setkáváme u částic *ale, když, náhodou, přece, vždyť* aj. Srov. *„Ale pánové," vyletí muž s cigárem, „tohle je neslýchané!" Když on je opravdu trouba, já ho znám. Náhodou to mám dobře. Přece o tom vědí. Vždyť my ani sami nevíme, jací jsme ubožáci.*

2.1.7 Distinktivním rysem výhrůžka se vyznačuje částice *však.* Srov. *Však se uvidí, kdo z nás je lepší!*

2.1.8 Některá užití částice *že* se vyznačují přítomností rysu výtka. Srov. *Že na sebe trochu nedbáte!*

2.2 ČÁSTICE HODNOTÍCÍ

Hodnocení je sémantický distinktivní rys částic hodnotících zachycující hodnotící vztah mluvčího k obsahu textu nebo jeho části. Jeho podstatou je přijímání nebo odmítání různých jevů z různých hledisek.

V této mluvnici se mezi částice hodnotící (i jiné - srov. zde 2.4, pozn. (b)) řadí mnoho výrazů donedávna ještě považovaných pouze za příslovce (např. výrazy *beztoho, dokonce, ještě, opravdu, zejména;* v SSJČ byly označeny jenom jako příslovce, v SSČ již i jako částice - *ještě, opravdu,* nebo jen jako částice - *beztoho, dokonce, zejména*); některé z těchto výrazů jsou pouze jako příslovce označovány i dnes, např. *bezesporu, nutně, údajně, zjevně* apod. (srov. SSČ).

Jazykové hodnocení pomocí částic má tyto distinktivní rysy:

(2.2.1) hodnocení z hlediska jistoty o platnosti obsahu textu nebo jeho části (jistotní modalita) a z hlediska nutnosti nebo možnosti realizace obsahu textu nebo jeho části (voluntativní modalita); částice tohoto typu označujeme jako částice modalitní,

(2.2.2) hodnocení srovnáním,

(2.2.3) hodnocení rektifikací,

(2.2.4) hodnocení splnění nebo nesplnění předpokladu (presumpční evaluativnost),
(2.2.5) hodnocení míry,
(2.2.6) hodnocení důležitosti, významnosti výrazu zdůrazněním,
(2.2.6.1) důraz prostý,
(2.2.6.2) důraz vytýkavý.

2.2.1 Částice modalitní vyjadřují jednak různé stupně modality jistotní, jednak modalitu voluntativní.

(1) Částice jistotní vyjadřují modalitu na škále mezi bodem ‚je jisté, že výpověď nebo její část platí' a jeho opakem: ‚je jisté, že V' - ‚je jisté, že non V'. Jednotlivé stupně této stupnice vyjadřují částice takto:

(a) Je jisté, že V: *ano, bezesporu, bezpochyby, beztak, beztoho, dobře, dozajista, jistě, jistěže, nepochybně, očividně, ovšem, pravda, rozhodně, stejně, určitě, zajisté, zaručeně, zjevně* aj. Srov. *Hraje si, ano, ale před divákem, na něhož se po očku dívá. Ta tvář patřila bezesporu dobrému člověku. Beztoho nic nedělá! Dobře, já s vámi souhlasím. Poměry v nemocnici se rozhodně nedají považovat za příklad pořádkumilovnosti. Stejně si to uděláš, jak budeš chtít.*

(b) Je pravděpodobné, že V: *nejspíš, patrně, pravděpodobně, zřejmě* aj. Srov. *Vzápětí si sám odpověděl: „Nejspíš tam sedí nějakej sabotér." Patrně jste nás neviděl. Oheň pravděpodobně vznikl od svářečky.*

(c) Není jisté, že V: *asi, možná, snad* aj. Srov. *Kukuřice, pěstovaná pro zrno, zůstane asi výsadou jižního Slovenska a Moravy. „Proč ne," řekl. „Možná, že by to bylo zrovna to pravý." V té době byl Michal postižen snad nejvíce.*

(d) Je téměř jisté, že non V: *ledva, sotva* aj. Srov. *Sotva také dnes u nás někdo studuje místní poměry s takovou horlivostí jako on.*

(e) Je jisté, že non V: *bodejť, chraňbůh, kdepak, ne, nic, nikoliv* aj. Srov. *Zlobíte se na mě? Ale chraň bůh! „Kdepak náš tatínek," na to Lidka. Ne, takhle se svítit nesmí. Smím jít do kina? Nic, doma zůstaneš!*

Některé jistotní částice spojují vyjadřování nejistoty o platnosti výpovědi s lexikálním vyjádřením stavu vědomostí či nevědomosti mluvčího o platnosti výpovědi:

(f) Mluvčí neví, ale někdo jiný ví, že V platí, tj. není jisté, že V: *bůhsuď, bůhví, čertví, kdoví; jako, prý, údajně* aj. Srov. *Bůhví, po kom jsme poddili své vlastnosti. Kdoví, co se mohlo stát, kdyby se včas nevrátil. Tak tys to jako poslal. Silné vlnobití bylo prý způsobeno velkými přesuny půdy. Řidič, kterému bylo vozidlo přiděleno, bydlí údajně v této ulici.*

Pozn.: Výrazy *ano, ne* a jejich ekvivalenty s větotvornou funkcí (dříve označované jako tzv. větná příslovce) jsou okrajovými, zcela specifickými jevy kategorie částic. Patří sem výrazy *ano, ba, baže, ne, nikoli, dobře, správně,*

pravda, chraňbůh, kdepak ap. Jiné - případně tytéž - výrazy, které mohou vystupovat jako samostatné výpovědi (dříve rovněž označované jako větná příslovce), se již zařadily k jádru slovního druhu částic, a to i tím, že jsou integrovanými částmi výpovědi. Jde o výrazy *bohužel, bohudík, samozřejmě, přirozeně, pochopitelně, očividně, baže, ovšem(že), zajisté, jistě(že), určitě* aj. s platností sémantických ekvivalentů výrazů *ano, ne.*

Testem pro rozlišení obou typů částic je postavení příklonek typu *jsem* (a dalších tvarů), *se, mi* aj., které v případě částic integrovaných do výpovědí stojí zásadně v pozici enklitické (srov. *Bohužel jsem to nevěděl. Samozřejmě se neostýchejte*). Proti tomu u větotvorných částic *ano, ne, nikoliv, dobře, správně, pravda, chraňbůh, kdepak* aj. je - obdobně jako u citoslovcí - enklitická pozice vyloučena; srov. *Ne, nechtěl bych* (nikoli **Ne, bych nechtěl*). *Dobře, snad se dá něco udělat* (**Dobře, se...*) apod.

(2) Modalita voluntativní (možnostní a nutnostní) se částicemi vyjadřuje méně často. Patří sem zvláště částice *nevyhnutelně, nutně (Nutně se musíme nejdřív sejít).*

2.2.2 Částice srovnávací představují malou skupinu částic, jimiž mluvčí vyjadřuje hodnocení části výpovědi pomocí srovnání s jiným výrazem: *doslova, jakoby, takříkajíc* aj. Srov. *Diváci seděli doslova přimraženi hloubkou jejího citu. Jeho jakoby džezový projev kontrastoval se stylovým zaměřením skupiny. Dělá to takříkajíc levou rukou.*

2.2.3 Částice rektifikačně odkazující typu *tedy, tudíž* aj. (viz o nich též 2.4.2.2) hodnotí vztahy dvou částí výpovědi nebo textu jako vyplývající jedna z druhé, jako věcně nebo významově příbuzné nebo totožné, jako vyjádřené jinými jazykovými prostředky, resp. jako významově zpřesňující jedna druhou.

2.2.4 Pomocí částic předpokladově hodnotících vyjadřuje mluvčí své hodnocení textu nebo jeho části z hlediska splnění nebo nesplnění předpokladu obsahově specifikovaného výpovědí nebo z obsahu výpovědi vyplývajícího. Tyto částice bývají z velké části emocionálně zabarveny.

(a) K částicím předpokladově hodnotícím neemocionálním patří např. částice *dokonce (i), očividně, ovšem, pochopitelně, pravda, přirozeně, samozřejmě.* Srov. *Očividně chřadne. To je ovšem zjev zcela nový, jaký dosud středověk nepoznal. Pochopitelně odmítl. Pravda, některé rozlehlejší dekorace se taky budují pod širým nebem za ateliérem. Stoprocentní bodový zisk z obou zápasů samozřejmě ještě postup na OH neznamená.*

(b) K částicím předpokladově hodnotícím emocionálním patří výrazy vyjadřující navíc podiv *(ale, jestli, kupodivu, že)*, překvapení *(ale, vždyť)*, zklamání *(pak, potom)*, uspokojení *(aby, konečně)*, lhostejnost *(ať, beztak, beztoho, stejně)*, výhrůžku *(však)* a různé další typy emocí *(když, že, pak)*. Srov. *Ale pane, co to děláte? Kupodivu toto heroické rozhodnutí vydrží až do rána. Že jsem k vám kdy chodila! Vždyť my už máme těch deset tisíc, co nám dali! Pak mu s něčím pomáhejte! Konečně už jste tady! Beztak to nemá žádnou cenu! Však já to tak nenechám! Když ono už je tak pozdě!*

2.2.5 Pomocí částic měrově hodnotících vyjadřuje mluvčí svůj hodnotící vztah k ději, činnosti, vlastnosti, kvalitě, kvantitě aj. z hlediska jejich míry. Tato míra se vyjadřuje

(a) jako neúplná, a to: (aa) malá (*jen, ledva, nejméně, poněkud, přinejmenším, zdaleka* aj.), (ab) střední (*víceméně, spíše)* aj.), (ac) velká (*až, bezmála, div, jenjen, pomalu, skoro, takřka, téměř, užuž, většinou* aj.),

(b) jako úplná, a to: (ba) přiměřená (*celkem, vcelku* aj.), (bb) dokonalá (*doslova, načisto, naskrz, úplně* aj.).

(c) jako přibližná (*asi, kolem, přibližně, zhruba* aj.). – Srov. *Zima nebude zdaleka vůbec nudná. Proto je zásah proti tomuto gangu spíše ukázkou razance a tvrdosti policejních jednotek. Sněhovou bouři doprovází vichr o rychlosti až 80 km za hodinu. Královna div neomdlela. Oba celky tvoří téměř výlučně osmnáctiletí hráči. Problémy, s nimiž se národní výbory potýkají, bývají celkem podobné. Je tím svým nápadem úplně posedlá. Bylo tam okolo 15 °C.*

2.2.6 Částicemi zdůrazňovacími mluvčí hodnotí (zdůrazňuje) důležitost, významnost obsahu části textu.

2.2.6.1 Částice prostě zdůrazňovací jsou *ani, hned, jen, ještě, pak, právě, prostě, rovnou, taky, to, už, vůbec, zase, zrovna* aj. Srov. *Pan Holz mlčky uháněl za ním a ani nepřestal pouštět obláčky kouře. Už tenkrát, hned na začátku, jsem věděl, že ty to rozluštíš. Praha by měla ještě častěji hostit soubory z českých měst. Tady bydlí, pracuje, nakupuje nebo prostě jenom prochází mimořádný počet lidí. Můžeme se rovnou přestěhovat. To si ještě počkáš! Patří k našim nejlepším obráncům vůbec. Tak tohle mi zase neříkejte. Neměl zrovna na růžích ustláno.*

2.2.6.2 Částice vytýkavě zdůrazňovací fungují jako prostředky zdůrazněného vytčení z celku – na rozdíl od prostého zdůraznění částicemi typu 2.2.6.1. (Některé výrazy, např. *ani, jen(om), ještě, také/taky, zase*, se ovšem mohou

uplatňovat v obou funkcích.) - Vytýkavě zdůrazňovací částice plní zároveň funkci výrazů strukturujících text nebo jeho části (srov. 2.4.3.1). Jde o částice *ani, a(le)spoň, až, čistě, hlavně, i, jedině, jen(om), ještě, již/už, jmenovitě, leda, opět, ostatně, pouze, především, přímo, rovněž, také/taky, teprve, též, toliko, vůbec, výhradně, výlučně, zase, zato, zejména, zvláště* aj. Srov. *Rozhovor s předsedou MNV potvrzuje, že ani tato obec není výjimkou. Kdo shromáždí alespoň pět diplomů, obdrží k nim ještě upomínkové desky. Smlouvy se projednávají až po stanovení hospodářských plánů organizací. Poděkovat můžeme právě my Pražané. To je záležitost čistě vaší rodiny. I to je příznačné, že ... Pachatelem byl jedině on. Také pro letošní rok se očekává dobrá úroda. Už tenkrát jsem to věděl.*

2.3 ČÁSTICE EMOCIONÁLNÍ

Emocionalita je sémantický rys vyjadřující citové postoje mluvčího k obsahu textu nebo jeho části. Distinktivní rys (3) emocionalita má u částic tyto hodnoty:

(2.3.1) překvapení,
(2.3.2) podiv,
(2.3.3) politování,
(2.3.4) uspokojení/zklamání,
(2.3.5) lhostejnost,
(2.3.6) obava.

Čistě emocionálních částic je omezený počet a vyjadřují uspokojení (*bohudík(y), díkybohu, naštěstí, zaplať pánbůh* aj.), zklamání (*bohužel, naneštěstí, želbohu, žel* aj.), resp. obavu (*nedejbože*). Srov. *Bohužel se to pak musí točit ještě jednou. Všeho na ní bylo chválabohu požehnaně. Naštěstí je manžel praktičtěji založen než já. Zaplať pánbůh, že je konec.*

U dalších částic je emocionalita spojena s apelovými nebo hodnotícími distinktivními rysy, např.:

rys (2.3.1) překvapení - částice *vždyť*, která má zároveň rys apelu,
rys (2.3.2) podiv - částice *ale, ano, copak, dokonce, jestli, kupodivu, že* s rysy apelovými a hodnotícími,
rys (2.3.3) politování - částice *bohužel, naneštěstí, žel, želbohu* s rysem hodnocení,
rys (2.3.4) uspokojení - částice *aby, ale, konečně* s rysem hodnocení,
rys (2.3.5) lhostejnost - částice *ať, beztak, beztoho, stejně* s rysem hodnocení,
rys (2.3.6) obava - částice *aby* (jinak jistotní a apelová), částice *copak* - apelová, *chraňbůh* - jistotní apod.

2.4 ČÁSTICE STRUKTURUJÍCÍ (ČLENÍCÍ, HIERARCHIZUJÍCÍ) TEXT NEBO JEHO ČÁSTI

Tyto částice převážně intelektuální povahy vyjadřují vztah mluvčího k struktuře (strukturovanosti) textu nebo jeho části. Mluvčí pomocí těchto částic text jistým způsobem člení i hierarchizuje. Zároveň jej ovšem i propojuje: strukturující částice jsou funkčně blízké spojkám, velmi často se s nimi kombinují ve spojovací výrazy. Strukturující částice (kromě některých částic signalizujících začátek textu) fungují jako prostředky připojování, navazování, a to uvnitř vět a souvětí i mezi textovými jednotkami (textové připojovací konektory - srov. 3. M 2.3).

Pozn.: (a) V některých případech je obtížné rozlišit, jde-li o spojku s „čistou" spojovací funkcí, nebo o částici s funkcí strukturující - srov. výrazy *ani, i, tedy, tudíž, jednak - jednak* apod. Poslední případ, dvojdílné opakované výraze typu *ani - ani, i - i, jednak - jednak* apod., lze vykládat i tak, že první složka je částice, druhá složka spojka.

(b) Pokud jde o homonymii některých částic s příslovci (např. *především, dále, potom, pak, nakonec, přitom*), rozhodujícím kritériem slovnědruhového zařazení je větněčlenská platnost: příslovce jsou větnými členy, částice jimi nejsou.

Distinktivní rysy konstituující tuto skupinu částic postihují jednak lineární členění reálných textů, jednak členění zahrnující také části textu implikované významem částice. Distinktivní rys (4) - strukturace textu má tyto podtypy:

(2.4.1) signalizace začátku textu nebo jeho části,
(2.4.2) lineární členění reálného textu,
(2.4.2.1) výčtové členění textu,
(2.4.2.2) odkazové členění textu,
(2.4.3) implikativní členění textu,
(2.4.3.1) implikace vytčením do protikladu,
(2.4.3.2) implikace výběru výrazů téhož řádu.

2.4.1 Částice signalizující začátek textu nebo jeho části mají často zároveň funkci apelovou. Patří sem částice *a, i, inu, no, nu, nuže, on, ona, ono, oni, tak, tedy/teda* aj. Srov. *„A teď zdrhat," řekl po česku Giovannimu. Inu, řekne vám znalec, je to zkrátka patent. „No, nic ve zlém, nic ve zlém," řekl spěšně. „Nu, co dělat," řekl Petr s úsměvem. Nuže, až bude dům hotov a sejmuto lešení, snad půjdeme podle něho ... Ono není radno spěchat.*

2.4.2 Částice lineárně strukturující reálný text mají dva podtypy:

2.4.2.1 Částice výčtově strukturující (hierarchizující) reálný text vytvářejí v textech posloupnosti jejich částí uváděné (souvztažnými) částicemi typu *zároveň, přitom, nadto, navíc, pak, především - dále/potom/pak - konečně/nakonec, za prvé - za druhé - za třetí, ani - ani, jednak - jednak* aj. Srov. *Nejhlubší šlápota tvoří zároveň prohlubeň nejnebezpečnější. Přitom se nejedná o závadu, s jejímž odstraněním by byly větší potíže. ... navíc u nich měl pořádný vroubek z doby, kdy oni začali družstvo zakládat. Hlavní rozdíl pak tkví jistě v názoru na mravní podmínky uskutečnění socialismu. Především bych chtěl jmenovat sedmý celostátní úkol Reflektoru mladých. Jednak proto, že tady je soustředěno největší množství památkových objektů, jednak proto, že je tu největší koncentrace škodlivých vlivů a konečně proto, že tady bydlí mimořádný počet lidí. Předsednictvo dále projednalo stav příprav členských schůzí.*

2.4.2.2 Částice odkazově členící text (viz též částice rektifikačně odkazující, 2.2.3) mají platnost výrazů ‚to jest, to znamená'. Odkazují k předchozí části textu, jehož obsah se vysvětluje, zpřesňuje, shrnuje atd. Patří sem částice *eventuálně, jednoduše, krátce, naopak, popřípadě, prostě, přesněji, případně, respektive, tedy, totiž, tudíž, vlastně, zkrátka* aj. Srov. *Podruhé se pojede ve všech čtyřech kategoriích a tedy znovu bude na programu trofej národů pro reprezentační týmy. Tudíž určité okolnosti Rudoví v cestě bránily. Obě tyto skutečnosti znovu prokázali Smetáčkovci svým posledním koncertem, který vlastně už spadal do oslav jejich úctyhodného jubilea. ... spadl z hradby a srazil si vaz nebo co, zkrátka už nevstal.*

2.4.3 Částice implikativně členící text se dělí na dvě skupiny:

2.4.3.1 Částice implikující vytčení do protikladu spojují reálný text s nespecifikovanými presupozicemi nebo konsekvencemi. Tyto částice vyjadřují zároveň hodnocení spojené se zdůrazněním. Jde v podstatě o částice vytýkavě zdůrazňovací (srov. 2.2.6.2) se strukturující funkcí.

Příslušná implikovaná propozice může být ovšem v textu explicitně vyjádřena, srov. *Soutěže se zúčastnili vedle dalších sportovců i lehcí atleti.* V takových užitích převažuje zdůrazňující emfatická funkce nad funkcí strukturující.

2.4.3.2 Částice implikující výběr výrazů téhož řádu jsou *dejme tomu, například, řekněme, tak, třeba(s)* aj. Srov. *Dejme tomu, zítra mně dají nějaký mord... Tak Dalibor je ještě především mužem zápasu, který se dovede postavit proti všem.*

IV 1 J CITOSLOVCE

0 Citoslovce (interjekce), nezákladní slovní druh, mají specifickou komunikační funkci; tvoří samostatné, rudimentární nevětné výpovědi (větné ekvivalenty). Vyznačují se příznakovou fonologickou strukturou a s ní spojenou příznakovou expresívností.

0.1 Za citoslovce se považují jen lexémy. Mezi citoslovce nepatří neartikulované, poloartikulované nebo výrazně individuálně artikulované zvuky, výkřiky, skřeky, hlasité vzdechy, a jejich různorodé grafické zachycení, tj. parajazykové prostředky.

0.2 Ze základních jazykových funkcí mají citoslovce především funkci komunikační. Funkce konstrukční je pro ně druhotná. Funkce odrazové mají zejména ve srovnání se sémantickými vlastnostmi základních slovních druhů zcela zvláštní charakter. Výrazně prvotním stupněm mimojazykové motivovanosti, a to zvukovou nápodobou, se vyznačují onomatopoická citoslovce. Vyšší míru motivovanosti mají i citoslovce kontaktová, i když zde je závislost sémantické specifikovanosti na situaci, kontextu a intonaci značná. Srov. *Čiči!* může znamenat apel (‚pojď sem'), ale i obdiv. Citoslovce emocionální se však vyznačují širokou škálou významové nespecifikovanosti; jejich interpretace vyžaduje znalost kontextu a situace.

1 FORMÁLNÍ CHARAKTERISTIKA CITOSLOVCÍ

Základní morfologickou charakteristikou citoslovcí je jejich neohebnost. V důsledku sekundárního funkčního využití citoslovcí se však k některým citoslovcím přenášejí osobní koncovky slovesné (*nate, heleďte, helejte, tumáš*

aj.) a substantivní *(Pro samé ochy a achy se k ničemu nedostala).* Naopak zase transpozice některých slovních tvarů v sekundární citoslovce posouvá i jejich lexikální sémantiku. Kontaktové interjekce *poslechni, poslechněte* téměř ztratily souvislost se slovesem *poslechnout,* stejně jako citoslovce *poslyš, poslyšte* téměř ztratilo vztah k slovesu *slyšet.* Obdobně je tomu u některých původních vokativů, např. *člověče (čověče, čéče), vole, božínku* aj.

1.1 CITOSLOVEČNÉ VÝRAZY VÍCESLOVNÉ

Vedle citoslovcí (představovaných jedním slovem) existují i citoslovečné výrazy typu *k čertu, no nazdar, basta fidli* aj.

1.2 FONOLOGICKÁ STRUKTURA CITOSLOVCÍ

Příznaková fonologická struktura citoslovcí, typická pro inherentní expresivitu, se projevuje především v synchronně neobvyklých kombinacích fonémů (*-aj-, -oj-, -ju-, -ks-, -ksl, -jbl* aj.) a ve výskytu fonémů synchronně málo frekventovaných *(f, é, ó).* Dále se u citoslovcí pozoruje časté opakování slabik (*bumbumbum, lalala, hahaha* aj.). Konečně výrazným rysem fonologické struktury citoslovcí je využití okrajových fonologických prostředků, např. rázu; srov. dětská citoslovce *e', ba'* (zapisované popř. *bak*). Výrazné je také využívání zvukových prostředků hraničících s parajazykovými zvuky - srov. zapisované *hm, mhm, c, c* (projev účasti nebo údivu) aj. Z hlediska morfonologického dokresluje celkový obraz fonologické příznakovosti jako prostředku inherentní expresivity tendence citoslovcí k značné variantnosti původně téhož výrazu, srov. *jé, jeje, jejda; tfí, tfu, tfuj, pfuj, fuj, fi, pfi; juch, juchej, juchajdá* apod.

1.3 ZVUKOVÁ A GRAFICKÁ PODOBA CITOSLOVCÍ

Závažným kritériem pro oddělení parajazykových zvuků funkčně paralelních s citoslovci je vztah jejich vlastní zvukové a grafické podoby. V psaném jazyce se setkáváme s ustáleným zápisem některých frekventovaných zvuků obdobných zvukům artikulovaným: např. obdivný, resp. libost, nespokojenost a jiné emoce vyjadřující nosový zvuk pronášený se sevřenými rty, avšak bez uskutečněného závěru, se tradičně zapisuje *mm, mmm* apod. Srov. *Mm, to je vůně! Mmm, to je nepříjemné!* apod. Také podobný zvuk tázacího, odpověďového aj. charakteru, na jehož vydávání se zároveň účastní hrtan, se tradičně zapisuje *hm, hmm, mhm* apod. Srov. *Slyšíš mě? - Mhmm!; Selhání srdce. - Hm.*

Tak si na svobodě dlouho nepobyl. V obou případech jde tedy v mluveném jazyce o parajazykový prostředek interjekčního typu, v psaném jazyce však o plnoprávné citoslovce.

Proti tomu korespondenci mezi zvukovou a grafickou podobou zjišťujeme u zvuku na pomezí mezi parajazykovým prostředkem a citoslovcem, který je však díky této korespondenci nepochybně třeba řadit mezi citoslovce. Jde o zvuk vyjadřující opovržení a artikulovaný jako *c* s prodlouženým dozněním. Zapisuje se obvykle jako *c, tc, ts, tcs* apod. Srov. *Tc, to že je úspěch?* Naproti tomu obdobně zapisované obdivné, soucitné aj. mlaskání jazykem není z hlediska mluveného jazyka citoslovcem, i když v psaných projevech jím je; srov. *C, c, to ho tedy lituju.*

Netradiční přepis parajazykových zvuků přispívá k expresívnímu, humornému nebo až komickému působení psaného textu. Srov. *Tak ty sis to zase rozmyslel, co? Ch!* - *Tča!* - *udělal lord Emsworth.* - *Tča! A potom řekl „grmff". H! řekl lord Emsworth.*

2 FUNKČNÍ A SLOVNĚDRUHOVÁ CHARAKTERISTIKA CITOSLOVCÍ

2.1 FUNKČNÍ CHARAKTERISTIKA CITOSLOVCÍ

Tradiční pojem citoslovce sdružuje tři velké skupiny slov, které mají jak společné, tak rozdílné rysy.

Na jedné straně sem patří opravdová „citová slovce", tj. citoslovce v užším slova smyslu, která vyjadřují emocionální stavy mluvčího, a „volní slovce", slova kontaktová. Na druhé straně se sem počítají slova zvukomalebná, onomatopoická, „zvuková slovce". Všechny tři skupiny mají společné rysy větotvornosti, neohebnosti a fonologické příznakovosti spojené s příznakovostí expresívní. Rozdílné rysy citoslovečných podskupin spočívají v různé míře jejich sémantické specifikovanosti (viz výše 1.2), ve vlastní funkční rozlišenosti na slova citová, volní a zvukomalebná a konečně v odlišné úrovni sekundární syntaktické zapojenosti do větného vzorce: Všechny tři typy mohou sekundárně stát v metajazykových větách ve funkci kteréhokoliv větného členu *(Potom řekl „Krucinál" a odvrátil hlavu ode mě).* V nemetajazykových větách se do větné struktury zapojují zpravidla jen zvukomalebná citoslovce ve funkci expresívně vyjádřeného přísudku. V některých ustálených případech však dochází k sekundárnímu užití citoslovcí emocionálních i v nemetajazykových větách *(No vidíš, a už je ti juchajdá)* a citoslovcí onomatopoických v jiné funkci než přísudkové *(A ty se vdáš coby dup, protože seš moc hezká).* Frazeo-

logizovaně se používá citoslovcí *(ani) muk* a *paf (A nikomu ani muk, rozumíš! Úplně paf však byl Jirka do knížek a malování).*

Ze syntaktického hlediska mají některá citoslovce, zvl. sekundární, schopnost syntakticky vázat další výrazy ve větě. Závislost se vyjadřuje valenčně *(Na jablko! Běda mi!),* nevalenčně *(Hop do vody!)* a kongruenčně *(Můj bože!).*

2.2 SLOVNĚDRUHOVÁ POVAHA CITOSLOVCÍ

Citoslovce jsou neuzavřený, produktivní slovní druh. K citoslovcím přecházejí především slova, slovní spojení, či celé výpovědi. Srov. *Křičeli fuj, hanba! Proč se k čertu nedíváš na cestu? „Sakra práce," ulevil si Valenta. Co je to, u všech ďasů?*

Nová citoslovce se vytvářejí pomocí aktualizací různého typu, např. spojováním s částicemi. Kontaktové citoslovce *nazdar* se v citoslovečném výrazu *no nazdar* mění v obavně ironické, tj. emocionální citoslovce s daleko vyšší mírou expresivity. Srov. také: *Krucifixužhiml.*

Jedním z důsledků produktivity citoslovcí jako slovního druhu je poměrně rychlá ztráta stylové aktuálnosti a jejich posun směrem ke knižnosti. Řada knižních citoslovcí má však původ v nářečích, kde jsou posud živá. Srov. např. *E, dejte mi pokoj! Ehe, to jsem ho zkrotil!*

Některá citoslovce jsou dnes živá v jiné než citoslovečné funkci. Např. výrazy *prachsakra, prachsetsakra* jsou řídké v samostatném postavení, avšak stylově aktuální jsou v postavení přívlastkovém nebo adverbiálním. Srov. *To je prachsakra povedený ptáček.*

3 KLASIFIKACE CITOSLOVCÍ

Citoslovce dělíme na citoslovce emocionální, kontaktová a zvukomalebná.

3.1 CITOSLOVCE EMOCIONÁLNÍ

Citoslovce emocionální vyjadřují v souhře se svým kontextem řadu odstínů pozitivních i negativních, pasívních, aktivních a nespecifikovaných emocí. Přestože míra sémantické nespecifikovanosti v této skupině citoslovcí je vyšší, existuje i zde řada výrazů, které emocionalitu vyjadřují inherentně, specifikovaně, tj. podržují si platnost emocionálního slova i bez kontextu: Např. projevy libosti (pocit triumfu, uspokojení - *heč, sláva;* radosti - *hejsa, juch, juchajda;* libosti - *mňam*), projevy nelibosti (bolest - *au, achich, ouvej;* odpor, oškli-

vost - *br, fuj;* opovržení - *pf, ph, pha;* zlost - *hrome, mordie;* vzdor - *basta fidli*), projevy lítosti (smutek - *žel, běda*), projevy překvapení (překvapení, úžas - *ajaj, a jejej*), projevy obavy (obava, strach - *probůh*) aj.

Většinou však citoslovce emocionální nejsou významově specifikována, jejich význam je velmi obecný a je upřesňován až kontextem, situací a intonací, srov. citoslovce *ach* v různých kontextech verbálně vyjadřujících příslušný typ emoce: *Ach, to se mi nelíbí* (nelibost). *Ach, to je hrůza* (hrůza). *Ach, já se tak bojím* (úzkost, obava). *Ach, já si snad zoufám* (zoufalství). *Ach, jak s vámi cítím!* (soucit) apod.

Citoslovce *ach* a některá jiná, např. *och, ó* aj., jsou tedy sémanticky téměř prázdným signálem emocionality, která je vyjádřena explicitně v dalším textu nebo díky situaci. Jiná citoslovce se však omezují na signalizování jen některých oblastí emocionality, i když někdy jde o oblasti spolu nesouvisející nebo dokonce zcela protikladné.

3.1.1 Oblast projevů libosti zahrnuje libost, radost a pocit triumfu či uspokojení.

(a) Libost: *A, to voní! „Aaaa," zazpívala, „to je ostré." Mňam. ... Srnčí bez brusinek nejde. Jídla bylo dost a mmm-dobré. Mm, to je vůně!*
(b) Radost: *Hejsá! to mám radost. Jú, zavýskli radostí. Je to radost, co? Juch! Juch! „Juché!" rozléhalo se po sále.*
(c) Pocit triumfu, uspokojení: *Heč, půjdu na ples. Sláva, střenka je ze dřeva! Safra, to jsem měl štěstí.*

3.1.2 Oblast projevu nelibosti obsahuje nelibost, ošklivost, odpor, opovržení, nechuť a nespokojenost, zlost, vzdor, napětí, bolest.

(a) Nelibost: *Hu, otřásla se. Hú, to je zima. Í, to pálí. Ó, tos neměl dělat! Hezky mi nebylo, tfu. Uf, to je vedro!*
(b) Ošklivost: *Fuj tajbl, to se nedá jíst. Pfuj tajksl, můžeš se stydět. Myslí na pěkné věci, pfuj. Paštika. Fujtajksl.*
(c) Odpor: *Oho! To víš, tobě se svěřím. Pfujsetsakra, to je škaredě páchnoucí hnízdo.*
(d) Opovržení: *Tss! Jí se budu ptát! Áá, hlouposti! Hm, to je toho! A aby to zdůraznil, přidal ještě „Pf!" „Ph, ani mne nenapadne." Čest? Phe!*
(e) Nechuť, nespokojenost: *Hernajs, tobě to trvá. Co kdybys někomu vystřelil oko, safraporte? Saprlot, to je nepříjemná věc! Šmarjápanno, to je rámus. Tak jak se máte? Ále, raději bych se neviděl.*
(f) Zlost: *Basama s fousama, to bys tetu dopálila. „Otevři, hergot!" Tak hernajs, dělej už něco. Herdek filek, málem bych se byl zapomněl. Hrome, dej*

už pokoj! To vidím, ksakru. Krucinálfagot! Já se jim na to vykašlu. Mordyje, čert mě zrovna bere. Sakra, ženská, teď se tu nemotejte!

(g) Vzdor: *Udělám to, basta fidli!*

(h) Napětí: *Krucifagot, z téhle situace by se ctí nevybruslil snad ani Viktor de Kowa. Hoďte sebou, krucifix, berte to rovnou z roury.*

(i) Bolest: *Au, to bolí. Achich, to to bolí. Ó, to bolí!*

3.1.3 Oblast projevů zájmu zahrnuje starost, nadšení, dojetí, touhu, žádost, lítost, politování, něžnost, účast.

(a) Starost: *Pobíhá, tahá šéfkuchaře Hrušku za šos, že ještě potřebuje - šmarjápano - kousek tvrdého sýra! Kruciš, Čipísku, jen abys tu koledu nepoplet. Filipe, hergot Filipe, neblbni, hochu, počkej.*

(b) Nadšení: *Ona prý hodně četla - joj, to bývaly prázdniny!*

(c) Dojetí: *Oh, zle bývalo.*

(d) Touha, žádost: *Kristebože, moci tak dát té četnické kreatuře ... plochou dlaní docela obyčejně po hubě. Och, kéž bych tu přesličku měla.*

(e) Lítost, politování: *Ach běda, ach ouvej, maminka mě bila! Och, já bídná.*

(f) Něžnost: *Na tebe je samý tfuťuťu, ale máš ho vidět, když přijde domů.*

3.1.4 Oblast projevů nezájmu

(a) Nuda: *Áááá - to je nuda.*

(b) Lhostejnost, rezignace: *Ach jo, tak copak si to na mě zase nachystal pan inženýr. Tak tedy maucta, to už si dál nevím rady. „No bože," mávl ředitel rukou. A potom vám spánembohem popřejeme šťastnou dovolenou.*

3.1.5 Oblast projevů posměchu

(a) Posměch: *Já, už zase nebyl v práci. No maucta, to nebude stát za nic.*

(b) Ironie: *A chodit po městě, no nazdar, těch drbů. Propána, ty jsi hrdina. No maucta, to mám radost! No těbuch! mrká Vlk na ostatní.*

3.1.6 Oblast projevů překvapení, úžasu: *A hrome, tys už tady! A hergot, žasl Jeníček. Ha, co je to! Jé, kam zmizel? A jej(ej), tak to jste vy! Jemine, jeminkote, jéminku, jemináčku, jeminánku, toho bych se byl nenadál. Já - tatínek! Kristepane! Co je to zase? „A krucifix," řekl tatínek a podrbal se za uchem. Panenanebi, - řekl, něco takového jsem nedržel v ruce od dětství. Pááání!*

3.1.7 Oblast projevů obavy zahrnuje úzkost, obavu, ostýchavost, zoufalství.

(a) Úzkost, obava: *Aby se jí, probůh, něco nestalo. Marjápano, to může špatně dopadnout. Kristepane, dávej pozor!*
(b) Zoufalství: *Ježíšmarjá, co si počnem? Řekněte, probůh, co mám dělat.*

3.1.8 Oblast projevů smutku a žalu: *Ach, to je trápení. Achich, já nešťastný. Bože, přebože, zahořekovala selka. Ó, já nešťastná, co budu dělat?*

3.1.9 Oblast projevů uznání obsahuje pocity obdivu a uznání.

(a) Obdiv: *Ó, to je krása! Oh, jaký je to člověk. Jé, to ti to sluší. Ten hoch pěkně hraje, safra. „Kruci ... Michale ... to je fajnová věc," vydechl obdivně starý Drozd. Hergot, ten váš přednosta by mohl s těma holubama do cirkusu.*
(b) Uznání: *„Hernajs, vy jste vazba," řekl uznale.*

3.1.10 Uvedené doklady ukazují vždy pouze jeden emocionální rys obsažený v citoslovci a jeho okolí. Velmi frekventovaný je však výskyt více těchto rysů v jednom kontextu.

(a) Libost, překvapení a resp. zájem: *Bože, to je krása! Jejej, to je krása! Jej(ej), to jsem nevěděl. Jé, to je krásné!*
(b) Nelibost, nezájem a vzdor: *Jsem tvůj Bůh a bastafidli. No jemináčku, kousek Vltavy! To víte, mají svou řeku rádi!*
(c) Nelibost a rezignace: *To mám ještě poslouchat to tvoje papouškování? Ách jé! Ách jé!*
(d) Lítost a obava: *Běda, co jsem to učinil?*
(e) Starost a obava: *Přemýšlela, kde by ty prachy, prokristovyrány, mohly asi tak být.*
(f) Posměch a uspokojení: *Heč, to jste dopadl.*
(g) Překvapení a obava: *Jezusmankote, co se to děje? Ježíšmarjá, přijde návštěva!*

3.2 CITOSLOVCE KONTAKTOVÁ

Citoslovce kontaktová je souhrnný název pro citoslovce povzbuzovací, žádací, odpověďová, upozorňovací a kontaktová v užším slova smyslu, která se dělí na pozdravová a na specifická oslovovací se zaměřením na děti a na zvířata.

3.2.1 Citoslovce povzbuzovací vyjadřují, že mluvčí má zájem na úspěšném splnění činnosti, jíž se zabývá adresát. Srov. *Hej rup. Hip, hip, tempo! Petře, ještě není sklizeno, ještě nekřičme hop! Hr na ně! Vyhoupl se na plot a hupky do zahrady. Umyj se a hup do kanafasu!*

3.2.2 Citoslovce žádací vyjadřují různé odstíny žádosti, příkazu, otázky apod.

3.2.2.1 Citoslovce otázková: *A dveře jsou taky zamčený, viď? Paní Burdová je hodná, viďte?*

3.2.2.2 Citoslovce výhrůžná: *Ty, ty, ty, ty to budeš platiti! Cos to udělal? Tytyty!*

3.2.2.3 Citoslovce nabízecí: *Na, tu máš. Nate, berte, dokud je. Zbyla mi kaše, tumáte.*

3.2.2.4 Citoslovce přikazovací: *Hajdy zpátky do postele. Dostrojit se a hybaj pryč. Marš ven!*

3.2.2.5 Citoslovce zakazovací: *Psst, nikdo ani muk. Pšt, Amino, nesmíš vrčet. Stop! To zas pr!*

3.2.3 Citoslovce odpověďová: *Ba jo, není to jenom tak lehká věc, dělat pod zemí silnici. To, počítám, nedokončily? No jéje, dědo.*

3.2.4 Citoslovce upozorňovací se používají pro upozornění adresáta na záměr mluvčího.

3.2.4.1 Citoslovce pro navázání kontaktu zpravidla na větší vzdálenost: *Hej, otevřte mi! Haló - prosím doktora Galla. Hola, lidi, slyšíte? Pst, volal na sklepníci.*

3.2.4.2 Citoslovce pro navázání kontaktu zpravidla v bezprostřední blízkosti mluvčího (resp. s dalšími sémantickými odstíny): *To musíš, heleď se, takhle, víš. Jářku, slyšíte, nespíte? burácel hlas venku. To byla, pane, fuška. Ti mají, pa-*

nečku, za ušima. Vida, hnedle bych vám zapomněl prozradit, že se to tu jmenovalo U hastrmana. Pardón, dámy.

3.2.4.3 Citoslovečné výrazy charakteru povelů se specifickou sportovní, vojenskou aj. platností: *Pohov! Ready!*

3.2.5 Citoslovce pozdravová: *Pořád někde znělo Ahoj a Těbůch a Těpéro a Nazdar a Zdařbůh. Čao, bejby. Servus, kamaráde. Pa, řekla mazlivě. Sbohem, a zas přijďte. „Tě pic," ozvalo se zpoza stolu. Zdravíčko. Sláva, sláva, živio! Prosit všem! Skol!*

3.2.6 Specifická citoslovce užívaná v kontaktu s dětmi: *Hají, pupu! Hajej, synku, hajej. Hali, beli, koně v zelí. Honzíku, kukuč! Houpity, houpity, hou. Tak pěkně šupajdy do postýlky. Ťu, ťu, ťu.*

3.2.7 Specifická citoslovce volání na zvířata: *Aport! Čehý! Čiči. Haj, husičky, haj. Hi, koníčky. Hije, hije. Prase, huš, huš! Kš, kšá. Na pipí, pipi. Puť, puť, puta! Kšic. Pr, prr, křičel kočí. Vijó.*

3.3 CITOSLOVCE ZVUKOMALEBNÁ

Citoslovce zvukomalebná (imitativní, onomatopická) napodobují zvuky vydávané živými i neživými původci.

3.3.1 Citoslovce napodobující zvuky vydávané živými původci

3.3.1.1 Zvuky vydávané hlasovým ústrojím, a to

3.3.1.1.1 lidským: *Hepčíííí. Hihihi, to je švanda. Pionýři byli samé chichichi a chachacha. Škyt! kdo to na mne vzpomíná?*

3.3.1.1.2 zvířecím: *Bz, bzz, bzzz. Cukrú. Čim, čim, čím, čimčara(ra). Haf, haf. Ihaha. Žabí kvak, kvák. Ozývalo se kvok, kvok. Kvik, kvik, ozvalo se z chlívku. Kokodák. Mé, méé. Mňau. Ra-ra-ra-ra zlostně spustil papoušek. Tluk, tluk, tluk, slyš křepelku z luk. Sova zahoukla z doubravy uhú.*

3.3.1.2 Zvuky vydávané dechovým ústrojím: *Baf, baf, dýmal stařec z dýmky. Uf, to je horko! Pf, vtáhnul do sebe vzduch. Pfi, oddechl si.*

3.3.1.3 Zvuky vydávané při jídle: *Špaček zob! a chrup! Kočka udělala chramst a bylo po všem.*

3.3.1.4 Zvuky vydávané při (rychlém) uchopení: *Straka drap po prstenu. Alík vyskočil a chňap.*

3.3.1.5 Zvuky vydávané při (rychlém) pohybu živého původce: *Jak se jen dveře pootevřou, chlapec frr - už je venku. Ozve se cup, cupity, cup. Vrabci frr! a uletěli. Frnk - a byl pryč. Podal ruku kvartýrské - a hrr ze schodů. A v tom škráby škráb na dveře. Myš šust do díry. Tancovat tananynky, tananá. Ťap, ťap, kočka skákala. Co to mé srdéčko tluče: tluky, tluky, tluk.*

3.3.2 Citoslovce napodobující zvuky vydávané neživými původci

3.3.2.1 Zvuky vydávané při pohybu neživého původce: *„Prask, prask," zaskřípělo to v starém nábytku. Dveře vrz, vrz.*

3.3.2.2 Zvuky vydávané vodou: *Cák, cák, zabubnoval prudký liják na okna. Chrst - polila zpěváka. Rozběhl se a žbluňk - už byl ve vodě.*

3.3.2.3 Zvuky vydávané při nárazu: *Bác, najednou trčíte zarytý v hlíně. A tu na dveře buch, buch, buchy buch. V tom cvrnk! cvrnk! - ostruhy. Drc! - vrazil hlavou do prkna. Napadlý sníh zmrzl, chřup, chřup, chřup - chřupal pod podrážkami. Klapklap zaznělo výhružně. Talíř kráp na zem. Plác a bylo po mouše. Plesk s tím na váhu. Prásk! zabouchla za sebou dveře. Najednou žuch, z nadloží sletěl balvan.*

3.3.2.4 Zvuky vydávané při destrukci hmoty: *Rup, led se prolomil. Ryc, a látka se roztrhla. A najednou řach, krov se zřítil. V ten okamžik řink - a sklo se sypalo. Třesk, a sklo se vysypalo.*

3.3.2.5 Zvuky přírodních úkazů: *Fiú, fiú, fiú, skučí meluzína. V komíně to udělalo húú.*

3.3.2.6 Zvuky vydávané při činnosti strojů, přístrojů a nástrojů (s výjimkou hudebních): *Cililink, začíná se. Mlýn mu dělá klapy klap. Prásk a koně cválali. Ratata, ratata jede vlak. Řežeme dříví na polínka, řízy, řízy, říz. Šmik, šmik a vetev je pryč. Hodiny jdou tiktak. Tú, tú, zatroubilo auto.*

3.3.2.7 Zvuky vydávané hudebními nástroji: *Bzum, bzum, ozvala se basa. Mňata. Basa hraje šrum, šrum. Už znějí fanfáry: tadá, tádadá. Zavřeštěla polnice: tramtara taratata. Tú - tú - tú, vytrubuje ponocný.*

3.4 PŘESAHY MEZI JEDNOTLIVÝMI SKUPINAMI CITOSLOVCÍ

Je přirozené, že v uvedeném třídění citoslovcí se vyskytuje řada přesahů a četné jevy periferní.

3.4.1 V rámci téže skupiny citoslovcí, zvl. citoslovcí emocionálních, se mohou uplatnit v závislosti na kontextu, situaci, melodii, ba i síle hlasu u téhož textu často naprosto rozdílné, ba i protikladné významy. Srov.

Á, to je pěkné!	(1) libost, (2) nespokojenost
Á, to jsi ty?	(1) lhostejnost - malá síla hlasu (2) překvapení - velká síla hlasu
Ať si!	(1) lhostejnost, (2) vzdor

3.4.2 Někdy dochází v sémantické platnosti citoslovce k přenesení významu, které je rázu obvykle metonymického. Srov. např. přenos od nápodoby zvuku k vyjádření rychlého pohybu: *Sedne k sícímu stroji a hrr - rukáv je hotov. Podal ruku kvartýrské a hrrr ze schodů. Hr na ně!* Srov. také *A nebyl on trochu bzz? A já dnes sbalil kufry a tradá domů.*

3.4.3 Také mezi jednotlivými skupinami citoslovcí sub 3.1, 3.2 a 3.3 dochází při užití v konkrétním textu k přesahům.

3.4.3.1 Míšení rysů citoslovcí emocionálních a kontaktových.

(a) Zájem a povzbuzení: *Ááá, to nebude nic vážného!*
(b) Odpověď a uspokojení: *Jak ono to bylo dál? Aha, už vím.*
(c) Pozdrav a pocit triumfu: *Sláva! Hurá!*

3.4.3.2 Míšení rysů citoslovcí emocionálních a onomatopoických. Např. *„Che!" pronesl chlap a dívaje se na Jindřicha spatra, „checheche," šklíbil se. „Tfuj," vyplivl hašlerkový bonbón.*

3.4.3.3 Míšení rysů citoslovcí kontaktových a onomatopoických. - Míšení těchto rysů se vyskytuje zvl. u specifických citoslovcí pro oslovování dětí. Např. *Nedělej to, to je e. Dělá na mě bububu.*

IV 2 FORMÁLNÍ TVAROSLOVÍ

IV 2a OBECNÉ VÝKLADY K FORMÁLNÍMU TVAROSLOVÍ*

1 SLOVO SYSTÉMOVÉ A TEXTOVÉ

Za základní jednotku morfologie se tradičně považuje slovo. V tom smyslu se také tvarosloví s tvořením slov spojuje jako nauka o slově.

Termín slovo má však platnost různou podle toho, na které jazykové rovině pojem slovo vymezujeme: na rovině sémantické zajímá nás slovo jako potenciální jednotka významová, na rovině syntaktické jako potenciální jednotka substituční a permutační, jako složka syntaktického komplexu, na rovině morfematicko-morfologické jako potenciálně vyčlenitelná komplexní jednotka morfematická (morfémová), tj. jako komplex morfémů, a konečně na rovině fonologicko-grafematické jako jednotka spojení fonémů a grafémů.

Ve výkladech o morfologii půjde nám přirozeně o slovo jako základní jednotku morfematickou a morfologickou. I tu je však třeba odlišit dvojí stránku tohoto pojmu: (1) „slovo" jako reálně vyčlenitelnou jednotku jazykového projevu - textu, jako sled, řetězec morfů, a (2) slovo jako potenciální jednotku jazyka - jazykového systému, která je prvním „slovem" reprezentována. Toto principiální rozlišení má zvláštní dosah právě pro jazyky flektivní. Protože převážná většina slov se tu podle komunikativních potřeb obměňuje (ohýbá), je v těchto případech systémové slovo představováno (realizováno) celým souborem textových „slov" neboli - jak se obvykle vyjadřujeme - slovních tvarů. Ohebné (flektivní) slovo existuje tedy v jazyce jako soubor slovních tvarů. Slovní tvar je pouze jedním ze způsobů jeho existence.

Pozn.: Tradičně se mluví o slovních tvarech pouze u slov ohebných; i u slov neohebných musíme však tento dvojí aspekt (dvojí existenční modus) zásadně rozlišovat, i když tu systémové a textové slovo materiálně splývají.

---

* Tyto výklady navazují na kapitolu Základní pojmy morfonologie a morfémiky v 1. svazku (oddíl II. b), na niž zde odkazujeme.

Na rozdíl od slov ohebných jsou slova neohebná realizována vždy jen jediným slovním tvarem (jedinou podobou). Jediným tvarem mohou být však někdy realizována i některá slova ohebného slovního druhu. To je případ tzv. nesklonných jmen (podstatných i přídavných). To jsou slova v zásadě ohebná, která jsou však realizována pouze jednočlenným souborem tvarů. Tento jediný tvar plní pak ovšem všechny funkce, které jinak plní soubory vícečlenné.

Pro větší zřetelnost se mluvívá o (systémovém) slově jako slově-lexému nebo prostě lexému, pro slovní tvar užívá se někdy s výhodou ruského termínu slovoforma.

2 SLOVNÍ TVAR

V proudu řeči vyčleňuje se slovní tvar, slovoforma, jako lineární segment charakterizovaný celistvostí jak významově-funkční, tak i zvukovou a grafickou, se zásadní samostatností (free form), projevující se v jeho přemístitelnosti (omezené ovšem zákonitostmi pořádku slov ve větě). Takto jsou vymezeny slovní tvary v užším smyslu, tzv. slovní tvary jednoduché neboli syntetické. O slovních tvarech složených, analytických, které jsou na nich založeny, pojednáme později.

Slovní tvary téhož slova se navzájem liší různými morfologickými významy (*kniha, knihy, knize* atd.; *čtu, čteš, čte* ..., *četl* ... atd.). Proti slovnímu tvaru, který se lineárně vyčleňuje v řeči, je slovo jako celostní systém slovních tvarů nelineární, zobecněnou (abstraktní) jednotkou jazyka.

2.1 ČLENĚNÍ SLOVNÍHO TVARU

2.1.1 Slovní tvary, jako jednotky mající stránku výrazovou i významovou, představují zpravidla útvary syntagmatické, tj. dvojčlenné struktury, jejichž gramatická složka - tvarotvorný formant určuje (determinuje) složku lexikální - tvarotvorný základ (tvarotvornou bázi), všem tvarům téhož slova společnou.

Gramatická složka slovního tvaru - formant - je buď jednoduchá (jednosegmentová, jednomorfová, a to jednofonémová, např. *knih-a, dobr-ý, čt-u*, nebo vícefonémová, např. *knih-ami, dobr-ých, čt-ete*), nebo je lineárně členitá (vícesegmentová, vícemorfová); v tom případě je pak výsledkem postupné determinace (např. *(((uděla-)-v-)-š-)-i, (((čet-)-l-)-i) jsme*). Rovněž lexikální komponent slovního tvaru - tvarotvorný základ - je buď jednoduchý, jednomorfový (*knih-, dobr-, čt-*), nebo je lineárně členitý, vícemorfový, a to opět ve smyslu postupné determinace (např. *knih-ař-sk-, dobr-ot-iv-, blah-o-příz-*) do slovního tvaru vstupuje však vždy již jako celek.

2.1.2 Vedle tohoto základního členění na tvarotvorný základ a tvarotvorný formant má u slovních tvarů své oprávnění i členění na tvaroslovný (tvarotvorný) kmen a koncovku.

Jako koncovky označujeme tvaroslovné přípony (pádové, osobní a infinitivní) stojící v absolutním konci slovního tvaru.

Tvarotvorný kmen se obvykle vymezuje jako ta část slovního tvaru (popř. slova), která zbývá po odpojení jeho koncovky (popř. koncovek) (nikoli tedy celého tvarotvorného formantu).

Tvarotvorný kmen se tedy vždy nekryje s tvarotvorným základem, zvláště u tvarů slovesných tento základ velmi často přesahuje; z hlediska přímé dichotomie tvarotvorný základ - tvarotvorný formant stává se však segment rozšiřující základ v kmen (kmenotvorná n. kmenová přípona) součástí tvarotvorného formantu.

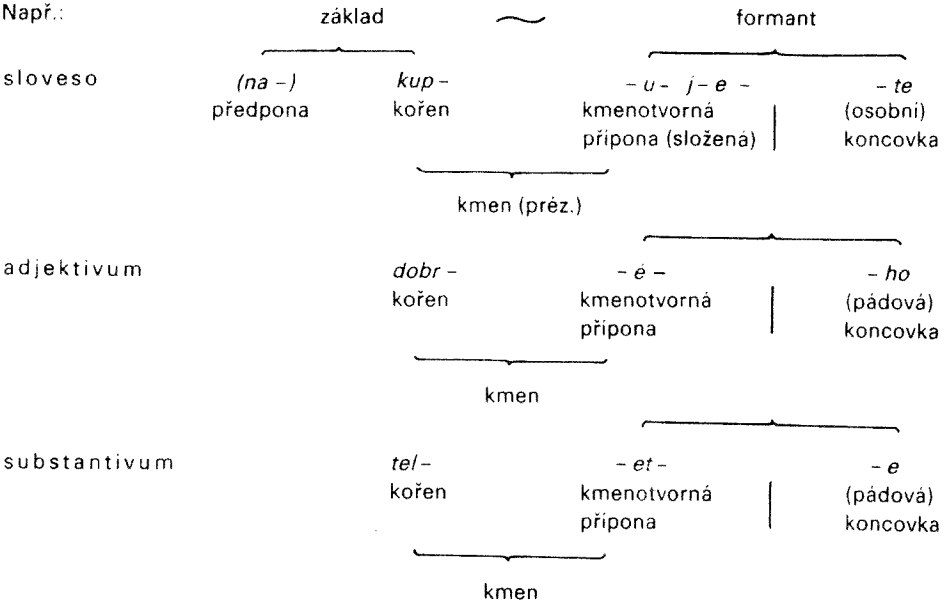

U většiny tvarů substantivních, kde se ze synchronního hlediska nevyčleňuje pozitivní kmenotvorná přípona, není však třeba činit rozdíl mezi tvarotvorným základem a kmenem, které materiálně splývají, a rovněž tak ne mezi tvarotvorným formantem a koncovkou. Proto např. běžně mluvíme o kmenové finále i tam, kde kmen je materiálně totožný s tvarotvorným základem a kde by tedy bylo možné mluvit o finále tvarotvorného základu.

Pozn.: Teoreticky by ovšem také zde vyčlenění kmenotvorné přípony bylo možné a z hlediska tvaroslovného systému jako celku i výhodné. Pak by však bylo třeba přijmout postulát, že každý

syntetický slovní tvar obsahuje nejméně 3 složky: tvarotvorný základ (kořen) + kmenotvornou příponu jakožto konektém + tvarotvornou koncovku, přičemž ve většině tvarů substantivních by byla kmenotvorná přípona nulová. Tedy např. Nsg *žena* by se sice interpretovalo jako *žen-* + *-a-* + *-Ø*, avšak Gsg *žen* jako *žen-* + *-Ø-* + *-y*, Gpl *žen* jako *žen-* + *-Ø-* + *-Ø*. Toto pojetí by však zastíralo podstatný rozdíl, který vývojem vznikl mezi flexí substantiv na jedné straně a flexí adjektiv, adjektivních zájmen a sloves na straně druhé. – Při pojetí tradičním se tvary Nsg *žena* analyzují jako základ *žen-* + koncovka *-a*, tvar Gpl *žen* jako základ *žen-* + koncovka *-Ø*.

2.1.3 Členění slovního tvaru na kmen a koncovku je pouze jednou z možných modifikací základní dichotomie tvarotvorný základ a tvarotvorný formant. Povaha konektému (viz II.b 1.1, 1.2), který je principiálně neutrální povahy, připouští však ještě druhou takovou modifikaci: konektém, popř. jeho realizace konekt se může totiž těsněji spínat jak se základem, tak s koncovkou; v tomto druhém případě vytváří pak rozšířenou koncovku nebo koncovkový komplex, neutrálně mluvíváme v tom případě o zakončení. Tak se např. ve školních mluvnicích zpravidla hodnotí slovesné komplexy *-í-m, -í-š, -í-Ø, -í-me, -í-te* a podobně *-á-m, -á-š, -á-Ø, -á-me, -á-te* a analogicky i *-e-š, -e-Ø, -e-m(e), -e-te* jako zakončení tvarů indikativu prézentu. I ve vědeckých popisech se u tzv. dlouhých vzoru substantiv a u dlouhých (tzv. složených) tvaru adjektiv vyčleňují obvykle formanty *-í, -ím, -ích, -ími* jako zakončení tvarů substantiv, popř. *-ý, -ého, -ému, -á, -ých, -ým* atd., *-í, -ího, -ímu* atd. jako zakončení tvarů adjektiv.

Hlubší analýza však v těchto tvarech vyčleňuje konekt(ém) a vlastní pádové nebo osobní koncovky.

Z hlediska základní dichotomie tvarotvorný základ – tvarotvorný formant se však v tom i onom případě stávají konekt(ém)y spoluformantem (buď jako kmenotvorná přípona, nebo jako rozlišující element koncovky), tj. částí formantu v širším smyslu (tj. souhrnu všeho toho, co se podílí na utvoření tvaru, a tedy čím se odlišuje cílový (výsledný) tvar od výchozího základu).

3 MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE

Kromě konekt(ém)ů se v úloze spoluformantu v českém tvarosloví v řadě míře uplatňují i různé obměny fonémové skladby základu (popř. kmene), tzv. morfonologické alternace.

Pozn.: Pokud jde o hodnocení tvaroslovných alternací [illegible] srov. Základní pojmy morfonologie a morfematiky II.b 2.

Pro oblast tvarosloví je třeba počítat zejména s těmito souborem morfonologických alternací uvnitř jednotlivých typu:

(A) Uvnitř alternací samohláskových jde o alternace

(1) samohlásky s fonémovou nulou; z hlediska většinového principu lze rozlišit alternace
(a) vznikové V *(Ø/e, Ø/o)*
(b) zánikové Z *(e/Ø, i/Ø)*

(2) kvantitativní, tj. alternace samohlásek krátkých a dlouhých; z hlediska principů fonologického a většinového jsou
(a) dloužicí D *(a/á, e/é, i/í, y/ý)*
(b) kráticí K *(á/a, é/e, í/i, ý/y)*
K nim se druží alternace kvalitativně-kvantitativní, které se vyvinuly z alternací čistě kvantitativních
(a) *ě(e)/í, o/ů, u/ou*, zřídka *a/í* aj.
(b) *í/ě(e), ů/o, ou/u*, zřídka *e/á* aj.

(3) kvalitativní (mají postavení okrajové)
změna jakosti J *(a/e, e/o, i/e)*

(B) Z alternací souhláskových, postihujících zpravidla koncový (finální) konsonant základu, se v tvarosloví uplatňuje zvláště alternace souhlásek neměkkých - měkkých; z hlediska principu fonologického i většinového se rozlišuje

(a) palatalizace (měkčení)
typ M 1 *(d/ď, t/ť, n/ň, r/ř; g/z, k/c, ch/š, h/z;* sem se přimyká i *p/pj, b/bj, v/vj, f/fj* a *m/mň)*
M 2 *(sk/šť, ck/čť)*
M 3 *(k/č, ch/š, h/ž; c/č, r/ř)*
M 4 *(d/z, t/c, d/z, t/c; z/ž, s/š, (sl/šl); zd/žď, st/šť)*

(b) depalatalizace (tvrdnutí)
typ T *(ď/d, ť/t)*
Sporadicky se uplatňují i souhláskové alternace jiné, jako *h/c, j/ň* aj.

4 SYSTÉM A SUBSYSTÉMY SLOVNÍCH TVARŮ

Soubor tvarů ohebného slova, vyjadřujících systém jeho mluvnických kategorií, tvoří jeho tvaroslovné (morfologické) paradigma. V širším smyslu zahrnuje paradigma všechny tvary daného slova, jednoduché i složené, v užším smyslu pouze tvary jednoduché (to je pro češtinu dostatečné, protože tvary složené jsou u každého slovesa jednoznačně dány). V rámci takto vymezeného obecného paradigmatu slova mohou mít své místo i paradigmata dílčí, např. singulárové nebo plurálové paradigma substantiv, mužské, ženské nebo střední paradigma adjektiv, paradigma tvarů finitních a infinit-

ních, popř. paradigmata v rámci určitého slovesného rodu nebo způsobu, jako např. paradigma aktivní, paradigma oznamovacího způsobu, imperativu atp. Představuje tedy tvaroslovné paradigma daného ohebného slova úplný nebo dílčí soubor jeho tvarů.

4.1 Tyto tvary jsou v rámci daného paradigmatu charakterizovány v zásadě diferencovanými tvarotvornými formanty. Tato diferenciace není však realizována důsledně: někdy jeden a týž tvarotvorný formant slouží k vyjádření různých mluvnických významů. V tom případě mluvíme o homomorfii (soutvarosti) nebo o tvarové (morfologické) homonymii. Např. deklinační formant *-y* v paradigmatu „žena" slouží k vyjádření Gsg a N, A, V pl. Jindy naopak týž mluvnický význam, popř. kombinace týchž mluvnických významů, bývá vyjádřen různými prostředky, různými tvarotvornými formanty. Jde pak o polymorfii (mnohotvarost) neboli o tvarovou synonymii. Např. význam Gsg u vz. „hrad" se vyjadřuje deklinačním formantem *-a* nebo *-u*, popř. také *-a/-u*, význam příčestí trpného a substantiva verbálního u sloves vz. „krýt" se vyjadřuje kmenovou příponou *-t- (bit, bití)* nebo *-n- (hrán, hraní)*. Stupeň homomorfie i polymorfie je u různých slovních druhů a u různých paradigmat různý: např. u substantiv tvoří homonymní tvary téměř 50 % všech tvarů (nejvíce je jich u substantiv „nesklonných" a pak u vz. „stavení"); u adjektivních vzorů „mladý" a „jarní" se polymorfie vůbec nevyskytuje. Tvarová homomorfie je důsledkem hláskoslovného vývoje jazyka, důsledkem stírání původních výrazových rozdílů, popř. morfologického vyrovnávání, přenášení tvarů (zejm. pádů) do jiných funkcí atp.

Pozn.: Dáváme přednost termínu homomorfie i proto, že zahrnuje i případy, kdy mezi mluvnickými významy, které jsou vyjadřovány týmž formálním prostředkem (tvarový synkretismus), může existovat vnitřní příbuznost (nejde pak o homonymnost tohoto prostředku ve vlastním smyslu, nýbrž o jeho víceznačnost, polysémii).

4.2 Jednotlivá paradigmata se mezi sebou neliší ve všech svých tvarech, nýbrž jen v některých. V rámci téhož slovního druhu mívají četné tvarotvorné formanty totožné, ať již vyjadřují tytéž mluvnické významy, či významy různé (např. *-em* je u substantiv vz. „pán", „hrad", „muž", „stroj", „soudce", „město", „moře" formantem Isg, kdežto u substantiv vz. „kost" formantem Dpl).

Na druhé straně tkví v podstatě tvaroslovné diferenciace uvnitř daného slovního druhu, že tytéž významy, resp. tytéž kombinace významů bývají u různých paradigmat vyjádřeny různými tvarotvornými formanty (např. Gpl *měst-Ø* × *moř-í*, 3. pl *nes-Ø-ou* × *kry-j-Ø-í* × *děl-aj-í*); často však podržují tvarotvorný formant společný (Gpl *pán-ů, hrad-ů, muž-ů, stroj-ů, předsed-ů*). Záleží na stupni vzájemné diferencovanosti daných paradigmat.

4.3 Tvary daného paradigmatu jsou zpravidla uspořádány v určitém pevném pořadí. To je v zásadě dáno hierarchií gramatických kategorií, které se těmito tvary vyjadřují: U adjektiv zpravidla pořadím rodů (mužský, ženský a střední, popř. - s ohledem na větší formální blízkost maskulin a neuter - mužský, střední, ženský), v rámci každého rodu pak pořadím čísel (singulár, plurál) a uvnitř každého čísla pořadím pádů; toto pořadí je dáno pouze konvencí a tradicí: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál. S ohledem na významové a zejména formální vztahy mezi jednotlivými pády volíme zpravidla pořadí N, A, G, D, L, I, V; a analogicky u substantiv, s tou odchylkou, že mluvnický rod je tu pevně spjat s lexikálním významem. U sloves je pak uspořádání dáno pořadím tvary určité, tvary neurčité, uvnitř prvních pak pořadím slovesných rodů (aktivum, (reflexivum), pasívum), uvnitř každého slovesného rodu pořadím slovesných způsobů (indikativ, kondicionál, imperativ), uvnitř indikativu pak pořadím časů (prézens, futurum, préteritum), které je u kondicionálu modifikováno (realizovatelnost (préz. - fut.) - nerealizovatelnost (prét.)), uvnitř času pak pořadím mluvnických osob (1., 2. a 3.) a příslušných významů čísla (singulár, plurál), popř. i jmenného rodu (maskulinum, neutrum, femininum). U tvarů neurčitých je obvyklé pořadí infinitiv, přechodníky (přítomný a minulý), příčestí (činné a trpné); tradičně uzavírá tuto řadu substantivum verbální, které ovšem stojí již vně slovesného paradigmatu.

Pozn.: Vyčlenění vokativu na konec pořadí je zdůvodněno jeho specifickou apelovou funkcí; z hlediska formálního bývá však u substantiv často totožný s nominativem (v sg u vzoru „soudce", „růže", „město", „moře", „kuře", „stavení" a v pl všech vzorů), u adjektiv (a substantivizovaných adjektiv) vždy.

4.4 Slovní tvary tvořící tvarosloví paradigma jsou u jednotlivých slov a skupin slov navzájem více či méně spjaty vzájemnými formálními vztahy, k identifikaci pravidelného paradigmatu nemusí být proto dány všechny jeho tvary, nýbrž stačí obvykle dva, často i jen jeden. Tento jeden tvar je ten slovní tvar, který zpravidla reprezentuje dané slovo ve slovníku jako jeho slovníkový (lexikální), reprezentativní tvar. Bývá to tvar, který vyjadřuje minimum mluvnických významů neboli je v rámci systému tvarů daného slovního druhu nejméně příznakový. (To se ovšem nemusí vždy projevovat na jeho formě.) U jmen podstatných to bývá tvar slova v nominativu jednotného čísla, tedy Nsg, u jmen přídavných Nsg m., u sloves infinitiv. Tento tvar je v rámci příslušného paradigmatu tvar základní.

4.4.1 Obecně je základní tvar ten tvar slova, který reprezentuje slovo jako lexém (tj. tvar, v němž se slovo uvádí v slovnících).

Diferenciační a identifikační schopnost tohoto základního tvaru pro stano-

vení tvaroslovného paradigmatu může se ovšem plně uplatnit jen v rámci daného slovního druhu, popř. určité jeho subkategorie. U jmen podstatných je takovou subkategorií mluvnický rod. Vycházíme proto zpravidla už ze zařazení substantiva do toho nebo onoho mluvnického rodu. V tom smyslu platí, že např. Nsg f. *hora* již sám o sobě jednoznačně zařazuje toto jméno do paradigmatu „žena". Obdobně Nsg m. adjektiva *vysoký* je jednoznačně zařazuje k paradigmatu „mladý" atp.

4.4.2 Většinou je však třeba pro bezpečnou identifikaci a zařazení slova znát ještě alespoň jeden další tvar daného slova. Tento tvar nazýváme proto opěrným tvarem slova.

Obecně je opěrný tvar slova ten jeho tvar, který spolu se základním tvarem slova jednoznačně identifikuje příslušnost slova k určitému paradigmatu (a dovoluje tak předvídat (utvořit) všechny jeho ostatní tvary).

U substantiv bývá opěrným tvarem tradičně pád, který v konvenčním pořadí pádů následuje za Nsg, tedy Gsg.

U adjektiv s opěrným tvarem zpravidla nepracujeme, protože již sám základní tvar - Nsg m. - adjektivum jednoznačně zařazuje do příslušného paradigmatu (srov. *velký, cizí, přítelův, manželčin*).

4.4.3 U slovesa je situace složitější. Základním tvarem ve smyslu podaného vymezení je tu nepochybně infinitiv, ve smyslu pregnantním to však platí jen pro podsystém tzv. tvarů infinitivních. U části slovesných tříd pravidelných sloves dostačuje sice již sám tento tvar k jednoznačné identifikaci slovesného paradigmatu (např. infinitiv *vyhodnocovat* jednoznačně zařazuje sloveso do paradigmatu „kupovat - kupuje", infinitiv *třesknout* zařazuje sloveso do paradigmatu „tisknout - tiskne" atp.), ve většině případů je však třeba znát ještě podobu prézentního kmene, která je výchozí pro podsystém tvarů tzv. prézentních; obvykle se tu volí tvar 3. sg ind. préz. jako nejméně příznakový ze všech tvarů finitních, popř. kterýkoli tvar indikativu prézentu, v němž je tento kmen zřejmý.

4.4.3.1 U mnoha sloves není však podoba infinitivu zcela relevantní vzhledem k tomu, že u něho došlo k hláskovým změnám, popř. i tvarovému vyrovnání, které původní podobu kmene v infinitivu víceméně zastřely; v těchto případech původní podoba infinitivního kmene je zřetelná zejména v příčestí činném (srov. *vzít* × *vzal, říci/říct* × *řekl, moci/moct* × *mohl*).

4.4.3.2 Protože tvarosloví slovesa má dualistický charakter - systém slovesných tvarů se rozpadá na dva systémy dílčí: (pod)systém tvarů prézentních a (pod)systém tvarů infinitivních -, mají jak 3. sg ind. préz., tak i příčestí činné status tvarů základních: první pro (pod)systém tvarů prézentních, druhý pro (pod)systém tvarů infinitivních. Z těchto důvodů se v tvarosloví slovesa volí jako základní tvary zpravidla 3. sg ind. préz. akt. a příčestí činné; úlohu tvaru opěrného plní v určitých případech 3. pl ind. préz.

4.5 V zobecnění představuje tvaroslovné paradigma soubor „abstraktních slovních tvarů" reprezentovaných flexívními (tvarotvornými) formanty vlastními určité skupině (otevřené nebo zavřené) slov spjatých stejným skloňováním nebo časováním. Tam, kde nám jde o soubor flexívních koncovek v úloze slovotvorného formantu, popř. spoluformantu, označujeme jej obvykle jako tvaroslovnou charakteristiku slova (nikoli slovního tvaru). (Srov. III A 1.8.2, 2.4.2.2, 2.4.2.5.)

4.5.1 Zpravidla bývá toto tvaroslovné paradigma reprezentováno paradigmatem určitého slova, sloužícím v daném případě jako vzor paradigmat slov jiných. Takto představované tvaroslovné paradigma nazýváme tvaroslovným vzorem. V tom smyslu mluvíme např. o substantivech vz. „žena", „píseň", „kost", o adjektivech vz. „jarní" ap. Slova, která svými tvary slouží jako představitelé určitého paradigmatu, jsou pak slova (jména, slovesa) vzorová.

4.5.2 Má-li slovní tvar téhož slova dvojí různou podobu, takže jeho synonymní tvarotvorné formanty se mohou navzájem zaměňovat, mluvíme o tvaru variantním. Je tedy variantní tvar slova slovní tvar mající synonymní (polymorfní) koncovky (tvarotvorné formanty) navzájem zaměnitelné. O takový variantní tvar jde např. v D a L *pánu/pánovi*, v Gpl *žákyň/žákyní*, v imperativu *očisť/očisti*, v příčestí trpném *tištěn/tisknut* ap. Nositelem variantnosti může být i jen morfonologická alternace, jako spoluformant, např. *zařaděn/zařazen* ap. Variantní tvary mohou být stylově rozlišeny (např. knižní *vynětí* proti stylově neutrálnímu *vyjmutí*, stylově neutrální tvar *sousedé* proti hovor. *sousedi*, pod. *neseme* proti hovor. *nesem*, *píšu*, *-ou* proti kniž. *píši*, *-í*.

4.6 Jednotlivá tvaroslovná paradigmata mají některé tvary společné, jiné odlišné. Na základě společných formantů a vůbec společných rysů seskupují se v třídy obecnější.

Nejvyšší takové třídy představují na jedné straně paradigmata dekli-

ační, spojující v jeden celek všechna paradigmata jmenná – substantivní, adjektivní, zájmenná a číslovková, na druhé straně paradigmata konjugační, tj. paradigmata slovesná. Uvnitř deklinace řadí se přirozeně k sobě paradigmata podle jednotlivých slovních druhů: tak vytvářejí přirozené celky paradigmata substantivní a paradigmata adjektivní; u slovních druhů nástavbových není situace tak jednoznačná: většina slov k nim patřících má skloňování buď adjektivní, nebo substantivní; i tu se však osamostatnila určitá jejich jádra, která dovolují vyčlenit jako relativně samostatné skloňování zájmenné a s menším oprávněním skloňování číslovkové. K specifičnosti těchto nástavbových slovních druhů se v tomto obecném úvodu nepřihlíží.

4.6.1 V rámci daného slovního druhu nejvyšší třídu paradigmat představuje tvaroslovný typ (deklinační a konjugační).

U substantiv (a substantivních zájmen a číslovek) je mu nadřazena ještě třída jmenného rodu, takže se rozlišují deklinační typy substantiv mužského, ženského a středního rodu. U ostatních slovních druhů je typ podřazen slovnímu druhu bezprostředně.

Tvaroslovný typ se vyděluje na základě podoby základního tvaru slova. Tím je – jak již bylo řečeno – u jmen Nsg, u sloves 3. sg ind. préz. akt. (pro paradigma prézentních tvarů) a příčestí činné, ev. infinitiv (pro paradigma infinitivních tvarů).

Představuje tedy např. deklinační typ substantiv třídu substantivních paradigmat charakterizovaných v rámci jmenného rodu tím kterým deklinačním formantem základního tvaru, tj. Nsg. Obdobně představuje konjugační typ sloves třídu slovesných paradigmat charakterizovaných tím nebo oním konjugačním formantem obou základních tvarů, tj. 3. sg ind. préz. akt. a příčestí činného (ev. infinitivu).

Pozn.: Není tedy konjugační typ totožný s tradiční „slovesnou třídou" (podle kmene prézentního) ani „slovesnou skupinou" (podle kmene infinitivního), v nichž je vždy jedno z klasifikačních kritérií podřazeno druhému, nýbrž je dán oběma těmito kritérii – kmenotvornou příponou prézentní i kmenotvornou příponou infinitivní zároveň.

4.6.2 Většinou je třeba ještě uvnitř tvaroslovného typu rozlišit paradigmatické třídy nižšího řádu. Ty nazýváme tvaroslovnými podtypy. Podtypy se vydělují uvnitř typu na základě podoby opěrného tvaru. Je tedy např. deklinační podtyp substantiv (pod)třídou substantivních paradigmat daného deklinačního typu charakterizovaných určitým deklinačním formantem opěrného tvaru, tj. Gsg. V rámci deklinačního typu feminin s nulovým tvarotvorným formantem v Nsg představují např. takové podtypy substantiva s formantem

Gsg *-e* (vz. „píseň") a *-i* (vz. „kost"). U sloves se vydělují konjugační podtypy pouze v rámci typu charakterizovaného kombinací *-í-//-ě(e)-* kmenotvorné přípony prézentní a kmenotvorné přípony infinitivní, a to na základě diferencí v opěrném tvaru 3. pl ind. préz.: *-í* (vz. „trpí - trpět") a *-ejí* (vz. „sází - sázet").

4.6.3 Jednotlivá abstraktní tvaroslovná paradigmata jsou pak představována jednotlivými tvaroslovnými deklinačními a konjugačními vzory, označenými podle vhodně zvoleného vzorového slova.

4.7 Slovní tvary, o nichž jsme dosud pojednávali, představovaly vždy řetězce fonémů (vytvářejících základní morfologické jednotky - morfy) omezené vpředu i vzadu slovní hranicí, tedy lineární jednotky „jednoslovné". Jen tyto jednoduché neboli syntetické slovní tvary jsou relevantní pro identifikaci tvaroslovného paradigmatu.

5 SLOVNÍ TVARY ANALYTICKÉ

Vedle vlastních jednoduchých, syntetických slovních tvarů existují však v našem jazyce - jak jsme již naznačili - ještě také slovní tvary složené neboli analytické.

Analytickým tvarem rozumíme specifické spojení „slov", přesněji syntetických slovních tvarů, které má úlohu jediného (komplexního) tvaru plnovýznamového slova; pouze jeden z komponentů je tu nositelem lexikálního významu, kdežto druhý komponent nebo druhé komponenty jsou služebné a jsou nositeli významů gramatických (i ten komponent, který je nositelem významu lexikálního, je však vždy zároveň nositelem některého dílčího významu gramatického). Právě paralelnost těchto spojení s jednoduchými, syntetickými tvary činí je představiteli a gramatickými tvary jednoho, plnovýznamového slova.

Strukturně zůstává analytický tvar volným spojením slov (v příslušných tvarech), sjednocených podle určitých syntaktických pravidel, funkčně však vystupuje spolu se syntetickými tvary jako jedna z kategoriálních forem té či oné gramatické kategorie a plní úlohu tvaru slova.

Jsou ovšem různé stupně analytičnosti: zatímco např. tvary participiálního pasíva jsou téměř volným spojením syntetických i analytických tvarů slovesa *být* a trpného příčestí (proto se také považují za syntaktické (participiální) konstrukce, skládající se ze sponového slovesa *být* nebo *bývat* a trpného příčestí významového slovesa a doplňující pouze systém vlastních sloves-

ných tvarů), v tvarech préterita máme spojení velmi těsné (pořádek slov není pevný, řídí se pravidlem o postavení příklonek, při slovosledu příčestí činné - pomocné sloveso nemůže však být mezi obě části vloženo jiné slovo, negace se projevuje nikoli na slovesném tvaru určitém, nýbrž u příčestí: na otázku typu *Snídali jste?* nelze odpovědět slovesem určitým (v pozitivu nebo negativu *Jsme - Nejsme*), nýbrž jen celým tvarem nebo příčestím (*Snídali jsme - Nesnídali jsme* nebo *Snídali - Nesnídali* atp.)).

5.1 ZASTOUPENÍ ANALYTICKÝCH TVARŮ

5.1.1 V češtině se analytické tvary vyskytují především u sloves. Tak kategorie času (v rámci indikativního modu) je tu reprezentována jednou řadou tvarů syntetických přítomného času a dvěma řadami tvarů analytických, minulého a budoucího času; kategorie slovesného způsobu je konstituována dvěma řadami tvarů syntetických - indikativem prézentu a imperativem - a (kromě zmíněného již indikativu prézentu a futura) dvěma řadami tvarů analytických - kondicionálem přítomným a kondicionálem minulým. Kategorie slovesného rodu má syntetické pouze některé tvary aktivní, z pasívních tvarů je syntetické pouze příčestí trpné, ostatní tvary (počítaje v to i tzv. reflexívní pasívum) jsou analytické. (Popř. považujeme ve smyslu předchozející poznámky participiální (tzv. „opisné") pasívum za systém syntaktických konstrukcí vystupujících ve funkci (chybějících) pasívních slovesných tvarů.)

5.1.1.1 Po stránce strukturní má sloveso analytické tvary několika typů:

(1) pomocné sloveso *být* ve všech tvarech (syntetických i analytických) + příčestí trpné významového slovesa *(jsem chválen, byl jsi chválen / byls chválen, bude chválen, byli bychom chváleni* atd.);
(2) pomocné sloveso *být* v tvaru (jednoduchého) futura *budu, budeš* atd. + infinitiv významového slovesa *(budu pracovat* atd.);
(3) pomocné sloveso *být* v tvarech prézentních + příčestí činné významového slovesa; v 3. os. je tvar pomocného slovesa nevyjádřen, je nulový *(pracoval jsem, pracoval jsi / pracovals, pracovali jsme, pracovali jste* × *pracoval (-a, -o), pracovali (-y, -a));*
(4) pomocné sloveso *být* v speciálních (původně aoristových) tvarech *bych, bys, by, bychom, byste, by* + příčestí činné významového slovesa (*pracoval bych, pracoval bys* atd.);
(5) pomocné sloveso *být, bývat* v tvaru činného příčestí + kondicionál prézentu významového slovesa *(byl bych pracoval, býval bych pracoval, byl bych býval pracoval);*

(6) pomocné sloveso *být* v tvaru příčestí činného *byl* + složené préteritum slovesa významového *(byl jsem pracoval, byl pracoval);*
(7) příslušný tvar (zvláště 3. os. sg nebo pl) významového slovesa + reflexívní morfém *se (Dům se staví. Výlohy se upravují. Uklízelo se denně. Spalo se mu dobře).*

5.1.2 Jen okrajově jsou analytické tvary zastoupeny u ostatních základních slovních druhů.

V systému adjektiv (a adverbií) patří k analytickým formám útvary s *více* a *nejvíce*, příležitostně plnící úlohu analytického komparativu a superlativu, souvztažným s pozitivem (např. *vynikající - více, nejvíce vynikající*).

Naproti tomu není důvodu hodnotit spojení předložky s pádem jména, tzv. předložkový pád, jako analytický tvar jména, neboť každý komponent tu má svůj plný význam (jde tu tedy nikoli o pouhý tvar, nýbrž o pádovou konstrukci).

Pokud jde o slovní druhy nástavbové, odkazujeme na kapitoly Utvářenost číslovek a Utvářenost zájmen (viz III E 1, 2).

IV 2b VARIANTNOST V TVAROSLOVÍ

0 Systém formální morfologie v současné spisovné češtině je výsledkem plynulé přestavby tvarové soustavy, v historickém vývoji jazyka ovlivněné jazykovými a mimojazykovými faktory. Morfologická stavba jazyka je sice značně stabilní, není však v žádné ze svých složek statická; má charakter dynamický. Hnací silou současného vývoje je vliv a působení morfologické normy jazyka běžně mluveného, jehož tvarový systém je pravidelnější a jednodušší, než je systém jazyka spisovného.

0.1 DYNAMIKA MORFOLOGICKÉHO SYSTÉMU

Dynamické vývojové procesy ve formální morfologii jsou ovlivňovány (a) podmínkami vázanými na jazykový systém, např. jeho vnitřní přestavbou odrážející uplatňování vývojových tendencí, mnohotvárností jeho strukturních možností, překonáváním gramatických anomálií, specializací funkčně přetížených tvarotvorných formantů, snahou zbavit se homonymních forem a zabezpečit pravidelnou a fonologicky vyjádřenou tvarovou gramatickou opozici; (b) podmínkami mimojazykovými (vnějšími), které se dnes projevují především napětím mezi relativně jednotnou, ustálenou a funkčně rozvrstvenou spisovnou normou a normami nespisovných útvarů národního jazyka, zejména napětím mezi normou běžně mluvené řeči (tj. souborem prostředků typických pro mluvenou formu jazyka a vyhraněných v projevech neoficiálních a spontánních náležejících k funkční komunikativní sféře běžně dorozumívací, prostě sdělovací) a normou řeči psané (tj. souborem prostředků charakteristických především pro funkční oblast psaných projevů oficiálních, připravených). Výrazné napětí panuje i mezi dvěma současnými tendencemi stylovými, mezi tendencí stylově diferencující, která se projevuje posilováním rysů stylově specifikujících, a tendencí stylově jednotící.

0.2 SPISOVNÁ NORMA A VARIANTNOST

Fungování spisovného jazyka jako nejpropracovanějšího a reprezentativního útvaru národního jazyka je na jedné straně podmiňováno jeho jednotností a zachováváním vývojové kontinuity i národních tradic, ale na druhé straně i nezbytností stálého přizpůsobování měnícím se společenským potřebám. Dialektická povaha jazyka a rozpornost požadavků na spisovný jazyk kladených se obráží v antinomickém charakteru konstitutivních rysů jeho normy. Polyfunkční spisovný jazyk je charakterizován jednak jednotnou a relativně ustálenou normou, ve které tkví jeho pružná stabilita, jednak rozvinutými diferencemi uvnitř této normy, představujícími jeho variantnost. Variantnost jazyka se projevuje souběžnou existencí izofunkčních výrazových prostředků vzniklých v průběhu vývoje. Promítá se v ní jednak historická proměnnost jazyka a jeho sociálních funkcí, jednak vývojový pohyb v současném spisovném jazyce, tj. dynamika spisovné normy. Tendence k pružné ustálenosti a jednotnosti normy a tendence k variantnosti jsou dva základní opoziční rysy, jimiž je spisovná norma podmíněna a udržována.

Variantnost je charakteristický jev všech rovin jazykového systému. Je na ní založena funkční mnohotvárnost spisovného jazyka. Mimo to na vztahu k variantním prostředkům se projevuje i vztah uživatelů k soudobé spisovné normě.

Nepřetržitost variování je trvalý jev jazykového vývoje, nikoli trvalá vlastnost jazykových prostředků. Je však také výsledným projevem protikladného působení jazykové tradice na straně jedné a měnícího se mluveného standardu na straně druhé. Je jevem jazyka, nikoli řeči (v řeči se realizuje, není však její vnitřní vlastností). V systému formálního tvarosloví to potvrzuje sám fakt paradigmatické nadbytečnosti tvarů, který je spjat s historicky podmíněným vznikem variant a se systémovými vztahy mezi nimi.

1 VARIANTY VE FORMÁLNÍ MORFOLOGII

Průvodním jevem hláskového vývoje byl jednak vznik rozdílů uvnitř skloňovacích a časovacích typů, jednak jejich postupné vyrovnávání. Výrazem tvarové přestavby některých flektivních typů za spolupůsobení vývojových tendencí v jazyce jsou formálně morfologické (flektivní) varianty - variantní (dubletní) tvary. Jejich formální různost spočívá v uplatnění polymorfních tvarotvorných prostředků u téhož lexému.

Variantní tvarotvorné prostředky slouží k vyjadřování téže gramatické funkce (komplexu funkcí), mohou se však lišit např. stylovým zabarvením,

dobovým výskytem, frekvencí ap. Ve spisovném jazyce jich bývá využito pro potřeby funkční stylové diferenciace.

S faktem souběžné existence variantních prostředků je spjata i problematika jejich hodnocení a volby (viz dále).

1.1 VARIANTNÍ PÁR (DUBLETA)

Dvojice, výjimečně trojice variantních prostředků vytvářejí variantní pár (dubletu), eventuálně trojčlennou řadu (tripletu); např. *svědkové/svědci, (o) dopisu/dopise, (o) červáncích/červánkách, studna/studně, záře/zář, lipám/lípám; péct/péci, upeč/* [kz]*upec, česají/češou/* [ťk]*češí, zapomenul/zapomněl; mladý/mlád, (o) otcově/otcovu; má/moje, (s) tými/tímtéž; tří/*[h]*třech* ap.

Z hlediska vývojové dynamiky spisovné normy lze členy variantních párů rozlišit na vývojově starší (staré) a na vývojově novější (nové). Variantní prostředek novější (zpravidla rázu hovorového) funguje obvykle jako prvek nastupující, který nabývá většího funkčního zatížení i větší frekvence, zatímco prostředek starší mívá charakter morfologické jednotky ustupující, spjaté s postupným nabýváním slohového příznaku knižnosti, a tím také s menším výskytem v komunikaci.

Varianty lze tedy hodnotit nejen v historické retrospektivě (ta objasňuje jejich vznik a fungování), ale i vzhledem k jejich vývojové perspektivě. Toto hodnocení vychází ze současného stavu vývoje jazyka a má na zřeteli ty variantní prostředky, které jsou (vzhledem k morfologické struktuře jazyka) nadány „spisovnou perspektivou", tj. jako prvky vývojově progresívní pronikají do spisovného jazyka.

Pro morfologický systém současného spisovného jazyka jsou charakteristické v zásadě dva druhy variantních párů: v prvním z nich (viz 1.1.1) fungují variantní prostředky jako izofunkční prvky rovnocenné, v druhém (viz 1.1.2) jako prvky synonymní, jejichž formální různosti je využito k diferenciaci v rovině slohové nebo sémantické, tzn. že jednoho ze synonymních členů variantního páru se užívá jako prostředku základního, druhého jako jednotky slohově omezené příslušností k některé stylové vrstvě jazyka, popř. sémanticky diferencované.

1.1.1 Varianty rovnocenné

Členy variantního páru koexistující v doplňující distribuci jako varianty významově, funkčně i stylově rovnocenné jsou navzájem volně zaměnitelné (např. u substantiv: Gsg *lichoběžníku/lichoběžníka, rybníku/rybníka;* Lsg *(o) kožichu/kožiše, (v) mléku/mléce;* Nsg *kuchyně/kuchyň;* Gpl *kuchyní/ku-*

chyň; Gsg, N, A, V pl *lodí/lodě, nití/nitě;* u sloves: *loupu/loupám; náleží/náležejí; nech/nechej, očist/očisti; bydlel/bydlil, myslel/myslil; zařazen/zařaděn, vyčištěn/vyčistěn* aj.). Jde zpravidla o prostředky, které má spisovný jazyk společné s jazykem běžně mluveným, užívané bez stylového omezení ve spisovných projevech mluvených i psaných.

Pozn.: I mezi variantami tohoto druhu mohou být pociťovány jemné diference, např. v závislosti na regionální nebo generační příslušnosti mluvčích, na vývojovém pohybu v jazyce, tedy i změnách ve funkčním zatížení a frekvenci formantů nebo typu tvaru ap., nejde však o diference stylisticky relevantní.

1.1.2 Varianty diferencované

V druhém typu variantního páru náležejí sice oba členy rovněž k prostředkům spisovného jazyka, nelze je však volně zaměňovat, poněvadž fungují jako prostředky diferencované

(1) stylovou charakteristikou, tj. jeden ze členů je ve fungování omezen inherentním slohovým příznakem, popř.
(2) platností sémantickou. Sémantické rozlišení se obvykle navrstvuje na diferenciaci stylovou, jen zřídka charakterizuje tvary z hlediska slohového rovnocenné.

1.1.2.1 Členy dvojice variantních prostředků, které mají rozdílnou stylovou charakteristiku, zaujímají různou pozici na ose (nespisovnost) - hovorovost - neutrálnost - knižnost - (archaičnost); soubory variantních prostředků fungujících se stejnou inherentní charakteristikou vytvářejí základ jednotlivých stylových vrstev.

Stylová charakteristika je přídatný příznak tvaru vzhledem k jeho charakteristice systémové, která udává pozici prostředku v jazykovém systému. Existence stylově příznakového tvaru, tj. hodnocení slovního tvaru jako hovorového, knižního, zastaralého ap., vede téměř vždy k předpokladu, že spisovný jazyk disponuje ještě také variantou stylově bezpříznakovou, neutrální. - Stylově neutrální ráz mají všechny základní prostředky tvarové stavby.

Zvláštní typ variant jsou tzv. varianty regionální, oblastně podmíněné, a to jednak západní (české), jednak východní (moravské); mohou být spisovné, jako např. záp. *přišel jsi* × vých. *přišels,* pod. *hřmít, omdlít* × *hřmět, omdlet; (o) Máně* × *(o) Máni* aj. I když u oblastních variant, které se staly součástí spisovné normy, bývá jejich regionální původ zpravidla již zastřen, přesto může mluvčí na základě svého individuálního (oblastně zakotveného) jazykového povědomí pociťovat tu z nich, kterou nemá ve svém úzu, jako tvar

víceméně nezvyklý, stylově příznakový, kdežto z hlediska vnímatele projevu tomu může být naopak.

1.1.2.1.1 Slohové zabarvení variantních prostředků nebývá konstantní; zpravidla je dobově podmíněné. Tak např. do pozice slohově neutrálních prostředků se posunují některé prvky s příznakem hovorovosti, a to jako varianty nastupující, vývojově progresívní. Jde o proces tzv. stylové neutralizace. Přitom obvykle dochází také k přesunu prostředku původně slohově neutrálního do vrstvy prostředků vyhraněně spisovných, až posléze do pozice knižní, tj. ke skupině takových stylově příznakových prvků, které z hlediska vývojové dynamiky ustupují a plní speciální funkce v rámci spisovného jazyka psaného.

Tak je tomu např. u neživotných maskulin v Lpl deminutiv na *-(e)k*, kde došlo k přehodnocení variantních prostředků *-ích/-ách (balíčcích/balíčkách)*, jehož důsledkem byla i změna dosavadní distribuce. Nutnost kodifikovat varianty s deklinačním formantem *-ách* jako spisovné vyplynula ze stylového posunu původního tvaru *(balíčcích)* do pozice prostředku víceméně knižního. Místo slohově neutrálního prvku se uprázdnilo a bylo obsazeno analogickým nastupujícím novotvarem *(balíčkách)*, který dosud fungoval v běžné komunikaci a ve spisovném jazyce se hodnotil jako forma hovorová. Stejný proces probíhá např. také v Lpl neživotných maskulin na *-l, -s, -z*, u nichž dnes jsou stylově neutrální variantou tvary s formantem *-ech*, zatímco tvary s původní koncovkou *-ích* postupně nabývají povahy prvku knižních (srov. *(o) hotelech/hotelích, okresech/okresích, (na) jezerech/jezerích* ap.). Také některé tvary ženského vz. „kost" se z původní pozice stylově neutrální posouvají do pozice knižní *(mastem, mastech)* a tento posun si vynucuje stylové přehodnocení variant podle vz. „píseň" *(mastím, mastích)*, které byly dosud spjaty s příznakem hovorovosti, nyní však fungují vlivem některých tendencí uplatňovaných ve vývoji současného morfologického systému jako prvky progresívní a stylově neutrální.

Za mnohé případy výsledku procesu stylové neutralizace u sloves lze uvést např. přehodnocení slohové platnosti dublet v 1. sg a ve 3. pl ind. préz. u podvz. „mazat": vlivem analogie s tvary ostatních konjugačních typů 1. a 2. tř. nabyly původní tvary s koncovkou *-i, -í (maži, mažˇí)* silně knižního zabarvení, popř. u některých sloves zcela zastaraly; jejich někdejší slohově neutrální pozici zaujaly varianty s koncovkou *-u* v 1. sg a *-ou* ve 3. pl *(mažu, mažou, pláču, pláčou)*.

Postupné zknižnění některých prvků původně stylově neutrálních je poměrně časté, kdežto k opačnému procesu stylového posunu, tj. k oslabení nebo ztrátě příznaku knižnosti, dochází jen zřídka (např. u některých tvarů zájmena *jenž*).

1.1.2.1.2 Kromě variantních párů z roviny spisovného jazyka fungují v běžné komunikaci dvojice tvarů, z nichž jeden je nespisovný. Nespisovné varianty se objevují zvláště v projevech mluvených, spontánních. Bývají projevem tendence po unifikaci a zpravidelnění tvarů (realizované ovšem zpravidla ve vysoké míře), jako např. jednotný deklinační formant *-ma* v Ipl jmen všech gramatických rodů *(obrazama, květinama, kolama* místo *obrazy, květinami, koly)*, rodově nerozlišené tvary v N, A, V pl adjektiv (např. *hodný hoši, hodný ženy, hodný děvčata*), u sloves např. kondicionálové tvary nebo formy se spojkovou funkcí: *bysem, kdybysem, abysme* místo *bych, kdybych, abychom* atp.

1.1.2.1.3 Z hlediska dobové vázanosti tvaru může dvojici s prostředkem v současném jazyce běžným tvořit takový prostředek, který ustupuje (obvykle cestou zknižnění), popř. již ustoupil z užívání. Varianta, která je spjata s dřívější etapou vývoje jazyka a je součástí starší spisovné normy, je pociťována jako prvek v různé míře minulostní, zastarávající až zcela zastaralý (srov. např. knižní a zastarávající tvary: *hostí, (ve) sklepích, (pro)najetí, pláči, píšť, chvít se* vedle stylově neutrálních tvarů *hostů, (ve) sklepech, (pro)najmutí, pláču, píšou, chvět se* ap.; zastaralé tvary: *(s) hostmi, bratří, béře, pekou, pec, rci* vedle neutrálních tvarů *(s) hosty, bratři, bere, pečou, peč, řekni* aj.).

(a) Varianty zastarávající přežívají v jazykovém povědomí a zčásti i v individuálním úzu starší generace, ale zpravidla - s výjimkou projevů oficiálního, slavnostního rázu - ani tito mluvčí daných tvarových prostředků v běžné komunikaci neužívají.

(b) Varianty zastaralé jsou takové prostředky, které již zcela vyšly z užívání (popř. se objevují jen v ustálených spojeních). Jsou to pozůstatky staršího tvarového systému, které většinou byly nahrazeny tvary jinými. Pro svou dobovou vázanost jsou výrazně příznakové. Některé z nich jsou vědomě oživovány a užívány ve speciálních slohových funkcích, zejména v uměleckém stylu jako archaismy (např. tvary *strýče, dýši, umru, šepce, chraniž* ap.).

1.1.2.1.4 Jeden z členů variantního páru s variantami diferencovanými, nerovnocennými, bývá ve srovnání s druhou z variant méně frekventovaný, popř. se vyznačuje výskytem velmi omezeným. Kvantifikační omezenost bývá spojena s kvalitativními hodnotami stylovými, proto lze frekvenční údaje považovat za stylový kvalifikátor doprovodný. Častější výskyt má varianta nastupující, novější, vyznačující se ve vývoji tendencí proniknout do pozice slohově neutrální, kdežto prostředky ustupující z centra jazykového systému na jeho okraj se užívají řidčeji a postupem času se stávají řídkými (tj. vyskytují se jen ojediněle); tento kvalifikátor bývá tedy úzce spjat s diferencovaností prostředků z hlediska jejich dobové vázanosti a zařazení.

1.1.2.2 Tvarové různosti variant může být využito i k významovému rozlišení. Většinou je sémantická diferenciace spojena s diferenciací slohovou (srov. např. rozlišení dublet u některých sloves vz. „začít": *zapnutí kabátu*, ale [k]*zapětí do vývoje*; jen *rozetnutí špalku*, ale [k]*roztětí* i *rozetnutí gordického uzlu* ve významu ‚rozřešit složitou otázku'; u substantiv konkurence variantních podob Npl maskulin životných na *-ové/-i* např. při apelativizaci jmen vlastních, jako *Jidášové* × *jidáši*, nebo v nadávkách: *koňové, křeni* aj.).

Poměrně zřídka charakterizuje sémantická diferenciace dvojici variant slohově rovnocenných. Variantních prostředků bývá pak využito k odstranění nežádoucí homonymie tvarů (např. *nadšen* ‚uchvácen' × *nadchnut* ‚načichlý'; *cíl byl vytčen* × *chyba byla vytknuta*; *postavit se do prostředka* × *užít jazykového prostředku*).

2 VÝVOJOVÉ TENDENCE V TVAROSLOVÍ

Variantnost jazyka je výsledkem působení dynamických vývojových tendencí vnitřněj azykových i mimojazykových, které ovlivňovaly jazykovou evoluci a z nichž některé se uplatňují i dnes.

2.1 TENDENCE UNIFIKAČNÍ

Výrazná tendence, která v celém současném morfologickém systému převládá, je tendence unifikační (simplifikační). Působí v jazyce dlouhodobě, v současné češtině se však uplatňuje zvláště výrazně. Vede k zjednodušování a zpravidelňování tvaroslovného systému. Jejím výrazem je jednak tendence po sjednocení (uniformitě) tvarů funkčně totožných, jednak tendence po jednotné podobě základu nebo kmene. Vlivem těchto vnitřněj azykových tendencí dochází k vzájemnému přizpůsobování mezi morfologicky příbuznými, blízkými flektivními typy; dílčí společné rysy vedou k vyrovnávání dosavadních rozdílů mezi nimi na základě analogie. Změny podle zákona analogie, zaujímající ve formální morfologii důležité místo, vyplývají z historického procesu unifikace tvarových řad původně odlišených: řady, které byly ve vývoji slabší, se připodobnily řadám, popř. i jednotlivým tvarům co do zastoupení silnějším.

2.1.1 Vlivem tendence po unifikaci tvarů s touž funkcí došlo např. u uzavřené skupiny sloves podvz. „péct/péci" k analogickému přizpůsobení tvaru infinitivu podobě infinitivu sloves ostatních: původně měla tato malá skupina sloves jako jediné spisovný tvar infinitiv na *-ci*; poněvadž u všech

ostatních sloves pronikl i ve spisovném jazyce jako podoba základní infinitiv s koncovkou *-t* místo původního *-ti*, také u sloves s infinitivem na *-ci* se uplatniły jako podoby progresívní analogické tvary na *-t*, tedy *péct, téct, říct, moct* aj.

2.1.2 Ještě výrazněji než tendence předchozí ovlivňuje povlovnou plynulou přestavbu tvarového systému tendence po jednotné podobě tvarotvorného základu nebo kmene. Projevuje se v rámci dílčích paradigmat a téměř vždy při ní spolupůsobí vliv analogie. Uplatňuje se v dvojím smyslu:

(1) jako tendence po zachování neměnné podoby základu nebo kmene, a to volbou takové koncovky, před níž nedochází k alternacím, jako je tomu při pronikání deklinačního formantu *-ách* (vedle původního *-ích*) v Lpl zvláště u deminutiv na *-ek* u vz. „hrad" a také u některých neuter vz. „město" se základem (kmenem) na veláry (srov. tvary: *(o) kvítkách/kvítcích, (po) kouskách/kouscích; (na) bahniskách/bahniscích, (o) jablkách/jablcích*);

(2) jako tendence po vyrovnání podoby základu nebo kmene u tvarů téže řady, jako je tomu např. v souboru tvarů prézentního paradigmatu u sloves vz. „péct/péci" a „třít" (kde staré podoby *peku, tru, pekou, trou* ustoupily tvarům se souhláskou stejnou jako v prézentních tvarech ostatních, tedy *peču, třu* jako *pečeš, třeš* atp.) nebo v infinitivním paradigmatu konjugačních typů „tisknout", „začít" a „minout" (kde dochází k vyrovnávání podoby kmene ve prospěch tvarů s kmenotvornou příponou *-nu-/-nou-* : např. *dotknul se, pnul* jako *minul* ap.).

2.2 TENDENCE DIFERENCIAČNÍ

Vedle uvedených tendencí jednotících má vliv na fungování variant v jazykovém systému tzv. tendence diferenciační. Projevuje se především snahou o funkční využití tvarové rozdílnosti variant, o jejich stylovou diferenciaci, ev. i významovou specifikaci (srov. 1.1.2), ale např. rovněž snahou o disimilaci tvarů: z polymorfních formantů se volí ten, který obsahuje odlišnou samohlásku, než je samohláska v kmeni (srov. např. u substantiv tvary *o bezu, o květu, ve vřesu, na jezu*, nikoli *„o beze", „o květě"; na Ještědu, na Pradědu*, nikoli *„na Ještědě", „na Pradědě"* atp.).

2.3 TENDENCE PO DEMOKRATIZACI JAZYKA

Působení uvedených tendencí je podporováno, nebo naopak tlumeno zřeteli mimojazykovými, společenskými. Na vývoj spisovného jazyka má v tomto ohledu značný vliv zvláště tendence po demokratizaci jazyka. Jejím

výrazem je jednak snaha o zpřístupnění spisovného jazyka a usnadnění jeho fungování v co nejširším okruhu uživatelů, jednak prohloubená péče o jeho zdokonalování vzhledem k stále širším společenským funkcím, které spisovný jazyk v současné společnosti plní. Nezjednodušené uplatňování této tendence vyžaduje v neposlední řadě i jazykovou výchovu uživatelů, vedoucí k vědomí funkční diferencovanosti a specifikace jazykových prostředků.

V této souvislosti je tedy demokratizační tendence spjata především s vnitřnějazykovou tendencí unifikační; jejím výrazem je úsilí po zpravidelnění formálně morfologického systému, včetně pronikání nespisovných prostředků do jazyka spisovného, ale na druhé straně je jejím prostřednictvím podporována i vnitřnějazyková tendence diferenciační. Tento aspekt odráží složitost vývoje národního jazyka, která je způsobena mj. faktem, že vnitřnějazykové i mimojazykové tendence mají antinomickou povahu a působí protikladně. Základní rozpor je dán snahou po udržení stability spisovného jazyka na straně jedné a vývojem všech vyjadřovacích útvarů na straně druhé. Mimoto je hnací silou evoluce spisovného jazyka rozpor mezi běžně mluveným vyjadřováním, charakterizovaným jednodušší tvarovou soustavou, a bohatým rozvrstvením tvarových variant spisovného jazyka, které ho sice od běžné komunikace oddaluje, ale zároveň vyjadřování obohacuje a umožňuje lépe vystihovat významové i slohové odstíny řeči. Právě tento proces je dnes hlavní příčinou pohybu spisovné normy.

3 VOLBA VARIANTY

Nadbytečnost v jazyce, jejímž výrazem je v oblasti formálního tvarosloví souběžná existence tvarových variant (dublet), zakládá možnost volby. Volba variantního prostředku (i když v praxi probíhá zpravidla neuvědoměle díky řečovým automatismům) je spjata s druhem variantního páru, k němuž daný prostředek náleží: ve variantních párech tvořených prostředky rovnocennými (viz 1.1.1) není výběr varianty ničím omezen, kdežto u variantních podob nerovnocenných, stylově diferencovaných (viz 1.1.2.1), je podmíněn inherentním stylovým zabarvením dané dvojice tvarů. V tom případě se dává přednost jedné z variant jednak se zřetelem k náležitosti promluvy k funkční stylové oblasti, jednak se zřetelem k inherentnímu slohovému zabarvení a sémantice konkrétního lexému. Např. slova označující běžné, všední skutečnosti mívají zpravidla (jen) ten z variantních formantů, který je užíván i v jazyce běžně mluveném; mluvnické prostředky vyhraněně spisovné nebo knižní by u takových slov byly pociťovány jako prvek výrazně nesourodý.

3.1 ČINITELE OVLIVŇUJÍCÍ VOLBU VARIANTY

Volba varianty je otevřená, eliminační a je determinována povahou variant a souhrnem činitelů jazykových a mimojazykových.

3.1.1 Jazykové činitele jsou (1) formální (tvaroslovné a slovotvorné), (2) sémantické, (3) slohové, (4) syntaktické. Patří sem zejména:

(1) fonematická stavba tvarotvorného základu (zvláště jeho zakončení) a formantu (viz např. 2.1.2 a 2.2), počet slabik, tj. délka slova, jeho slovotvorná struktura, ev. živost slovotvorné motivace;

(2) sémantická diferenciace pomocí variantních prostředků, jako je např. specifikace jména obecného a vlastního: *mráz* - Gsg *mrazu* × *pana Mráze;* rozlišení homonymních maskulin životných a neživotných, srov.: *životního druha* × *zvláštního druhu, člena spolku* × *větného členu;* v Lsg u maskulin s významem dějovým rozlišování mezi užitím jména ve významu původním a užitím ve významu nedějovém, hmotném, např. *při výkladu přednášejícího* × *ve výkladu/ve výkladě, při průjezdu vlaku* × *v průjezdu/v průjezdě, po východu slunce* × *na východě Čech;* významová diferenciace dubletních tvarů příčestí trpného u některých sloves 2. tř., např. *ruka byla (s)tisknuta* × *kniha byla (vy)tištěna, praporek byl zatknut* × *pachatel byl zatčen, ujmula oko při pletení* × *ujala se dědictví* aj.;

(3) stylová charakteristika variant vzhledem k jejich pozici na ose (nespisovnost) - hovorovost - neutrálnost - knižnost - (archaičnost), popř. vzhledem k dalším slohovým příznakům (viz 1.1.2.1);

(4) vázanost tvaru v ustáleném spojení s předložkou (zprav. ovšem i posun ve významu), např. *na jaře, v létě* × *po jaru, létu, do roka (a do dne)* × *rok od roku;* dílčí tendence k rozlišení předmětového lokálu (s předložkou *o*) od okolnostního určení místa (s předložkami *na, v*) uplatňovaná v Lsg neživotných maskulin, např. *na Vyšehradě* × *o Vyšehradu; v pevném bodě, v prvním roce, v stanovém táboře,* ale častěji: *o pevném bodu, o roku, o táboru* ap.; vliv větné pozice na volbu tvaru u osobních zájmen (viz IV 2 C 1.2) aj.

Jednotlivé činitele (1 - 4), které ovlivňují volbu členů variantního páru, působí obvykle současně, uplatňují se však v různé míře; přitom se buď vzájemně doplňují, nebo naopak střetávají. Zejména sémantická vázanost tvaru hodnoceného jako tradiční může prodlužovat dobu variování. V komunikaci se upevňují především ty varianty, které se vyvíjejí na základě formálního připodobňování a formální diferenciace, zatímco významově rozlišující vymezení členů variantního páru je dnes sekundární.

3.1.2 Výběr variant určují dále činitele mimojazykové. K sociálně komunikačním patří vedle sociálně podmíněného fungování jazyka v různých jazykových útvarech jednak sociální rozvrstvení společnosti, jednak sociální parametry uživatelů jazyka, jako je jejich věk (generační zařazení), vzdělání, zaměstnání, teritoriální příslušnost (některé varianty oblastní hodnotí uživatelé v Čechách jinak, než je tomu na Moravě). Z hlediska sociálního jsou varianty výsledkem kontaktu spisovného jazyka s ostatními jazykovými útvary.

IV 2 A PODSTATNÁ JMÉNA

0 ÚVOD KE SKLOŇOVÁNÍ PODSTATNÝCH JMEN

V morfologickém systému češtiny zaujímají substantiva - jako nejpočetnější a nejfrekventovanější slovní druh - centrální postavení. Jako názvy předmětů a předmětně chápaných jevů, které se dostávají do různých vztahů, musí být substantiva schopna tyto vztahy vyjadřovat různými svými tvary. Tyto tvary jsou u substantiv vždy jen jednoduché, syntetické.

0.1 STRUKTURA TVARU SUBSTANTIVA

Popis formální morfologie substantiv, usilující o postižení jejich paradigmatiky, musí respektovat obě složky slovního tvaru: složku lexikální - tvarotvorný základ, a složku gramatickou - tvarotvorný formant. Zatímco popis tvarotvorného základu je především záležitostí lexikologie a tvoření slov a pro poznání tvaroslovné struktury jména vytváří pouze nezbytné předpoklady, pro popis vlastní paradigmatiky substantiv je základní složkou tvarotvorný formant. Protože vyjadřuje kategorie deklinační - gramatický rod, číslo a pád - nazývá se deklinační (skloňovací) formant. Pokud je tento deklinační formant jednoduchý, jak je tomu u substantiv většinou, nazýváme jej deklinační (skloňovací) koncovkou, popř. tradičně pádovou koncovkou.

Příznačný může ovšem být i nedostatek pádové koncovky - v tom případě mluvíme o pádové koncovce nulové (o deklinačním formantu nulovém), jako např. v Gpl žen-Ø, vzhledem k tvarům s pozitivními (tj. zvukově realizovanými) koncovkami: *žen-a, žen-ě, žen-ám* atd.

0.1.1 Morfonologické alternace v tvarech substantiv

Součástí formantu mohou být i hláskové alternace základu (kmene). Vedle vlastního deklinačního formantu (deklinační koncovky) se podílejí na vyjadřování tvaroslovného významu a stávají se tak spoluformantem (např. krácení samohlásky základu v Gpl jmen jako *vrána - vran, kráva - krav, síla - sil* ap., „měkčení" finální souhlásky základu v Npl jmen jako *vlk - vlci, voják - vojáci, vrah - vrazi, druh - druzi, hoch - hoši* atp.). Tyto závazné morfonologické alternace většinou jen zvýrazňují funkci deklinačních koncovek. Někdy však mají samy úlohu rozlišovací: tvary Npl na *-i* a Apl na *-y* maskulin životných ve výslovnosti splývají, srov. *holubi - holuby* [-i], takže alternace *k/c, h/z, ch/š* (tak jako i alternace *t/ť, d/ď, n/ň* a *r/ř*) se stává jediným nositelem rozlišení obou pádů, srov. *raci - raky* [-i], *druzi - druhy* [-i], *hoši - hochy* [-i].

V tvarosloví substantiv se ve funkci spoluformantu uplatňují tyto typy a soubory morfonologických alternací:

(1) Alternace samohlásky *e* s nulou *(e/Ø)*: před pozitivními koncovkami je v tvarotvorném základu *-Ø-*, před koncovkou nulovou je *-e-*. Vycházíme-li z většinového principu, jde veskrze jen o typ vznikový, s tzv. vkladným *-e-*, závazný pro určitá substantiva ženského a středního rodu v Gpl: *hra - her, číslo - čísel*, a mužského a ženského rodu v sg v N, popř. též v A (u jmen neživotných mužských a u ženských): *psa, psovi* atd. - *pes; otce, otci, otcovi* atd. - *otec; šípku, šípkem* atd. - *šípek; písně, písni* atd. - *píseň; lži, lží* atd. - *lež*.

Pozn.: Vychází-li se od základního tvaru Nsg, jeví se případy jako *hra - her, číslo - čísel* rovněž jako typ vznikový, avšak případy typu *pes - psa* atd., *otec - otce* atd., *šípek - šípku* atd., *píseň - písně* atd., *leč - lži* atd. jako typ zánikový, závazný pro všechny příslušné pády určitých substantiv mužského a ženského rodu kromě Nsg a též Asg, je-li roven Nsg.

(2) Alternace samohlásek krátkých s dlouhými: před pozitivními koncovkami bývá základová samohláska krátká, před nulovou koncovkou dlouhá. Vzhledem k většinovému principu jde tu častěji o dloužení, závazné pro určitá substantiva mužského rodu v N, popř. i v A sg: *a/á: kamene, kamení* atd. - *kámen; e/é: chleba, chlebu* atd. - *chléb; i/í: lihu, lihem* atd. - *líh; ě/í: větru, větrem* atd. - *vítr; o/ů: domu, domem* atd. - *dům, koně, koni* atd. - *kůň*, řídčeji jde o krácení obligatorní pro určitá substantiva všech tří rodů v Gpl, popř. i v D, L a I pl a v Isg: *á/a: vrána, vrány* atd. - *vran; é/e: léto, léta* atd. - *let; í/i: síla, síly* atd. - *sil; í/ě: dílo, díla* atd. - *děl, míra, míry* atd. - *měr, peníze - peněz; ů/o: kůra, kůry* atd. - *korou (kůrou); ou/u: houba, houby* atd. - *hub*.

Pozn.: Vychází-li se od základního tvaru (N, popř. N, A, V sg), jde tu veskrze jen o krácení, závazné pro určité skupiny substantiv ve všech ostatních nebo jen některých pádech; u některých feminin je krátká samohláska i v D, L a I pl, popř. Isg, tj. před pozitivní koncovkou.

(3) Alternace souhlásek, zejména souhlásek nemékkých s měkkými:

vzhledem k většinovému principu i k základnímu tvaru jde tu především o měkčení.

(a) Podle rozsahu rozlišují se tři typy měkčení: (aa) měkčení všech pravopisně tvrdých souhlásek, tj. zubných, zadopatrových a *r*, závazné před *-i* v Npl mužských jmen životných, *-ích* v Lpl jmen mužských, *-ě(e)* v Lsg jmen mužských neživotných a středních a D a L sg jmen ženských, před *-i, -í* v příslušných pádech sg a pl u určitých jmen ženských: *d/ď: had - hadi, bod - bodě, hnízdo - hnízdě, zahrada - zahradě; t/ť: čert - čerti, kout - koutě, město - městě, kost - kosti; n/ň: skřivan - skřivani, mlýn - mlýně, koleno - koleně, brána - bráně; k/c: dělník - dělníci, dělnících, vozka - vozcích, kolek - kolcích, rybník - rybníce, rybnících, mléko - mléce, matka - matce; g/z: pedagog - pedagozi, pedagozích, kolega - kolezích, dialog - dialozích, tajga - tajze; ch/š: divoch - divoši, divoších, kožich - kožiše, kožiších, břicho - břiše, moucha - mouše; h/z: kozoroh - kozorozi, kozorozích, paroh - parozích, noha - noze; r/ř: mistr - mistři, klášter - klášteře, pouzdro - pouzdře, míra - míře;* (ab) měkčení souhlásek zadopatrových, *c* a *r* (po souhláskách): *k/č, ch/š, h/ž; c/č* a *r/ř:* před *-e* ve Vsg mužských jmen životných: *člověk - člověče;* (*Duch - Duše* arch.); *bůh - bože; otec - otče, lovec - lovče; bratr - bratře;* (ac) měkčení *z/ž* a *r/ř* před *-í-* v tvarech plurálu ojedinělých mužských jmen životných: *kněz - kněží, -ím, -ích, -ími; bratr - bratří, -ím, -ích, -ími.*

(b) Ojediněle je tvrdnutí před koncovkou *-mi* v Ipl, před *-em, -ech* v D a L pl určitých feminin vz. „kost": *d/d: zeď - zdmi, zdem, zdech; ť/t: oběť - obětmi, obětem, obětech.*

0.1.2 Kmenotvorná přípona

Jen v omezené míře bývá u substantiv spoluformantem i kmenotvorná přípona, konektém spojující tvarotvorný základ s vlastní deklinační koncovkou. (O vyčleňování kmenotvorné přípony jako složky tvaru viz IV 2a 2.1.2.)

Je tomu tak např. u substantiv vz. „kuře". V tvarech tohoto vzoru můžeme rozlišovat vlastní pojmenovací a tvarotvorný základ *kuř-*, dále kmenotvornou příponu *-et-* (v sg mimo N, A, V), *-at-* (v celém pl) a *-Ø-* (v N, A, V sg) a konečně vlastní pádové koncovky *-e, -i* atd. Alternativně lze členit tyto tvary na tvarotvorný základ *kuř-* a složené (komplexní) zakončení *-(Ø)e, -ete, -eti* atd., *-ata, -at, -atům* atd. Podobně je tomu u substantiv typu [k]*břímě, břemene* a *kámen, kamene* s kmenotvornou příponou *-Ø-/-en-* a *-en-*.

Poněkud jiná je situace u substantiv vz. „stavení": dlouhá samohláska *í*, procházející všemi pády obou čísel, nemá uvnitř tohoto paradigmatu rozlišovací hodnotu, spojuje pouze tvarotvorný základ s vlastními rozlišovacími pádovými koncovkami. Členění tvaru je ovšem obdobné jako v případě předchozím: na jedné straně tato dlouhá samohláska ve spojení se základem utváří

kmen slova jako kmenotvorná přípona, na druhé straně představuje spolu s vlastními koncovkami rozšířené zakončení (deklinační formanty).

Většinou však v tvarech substantiv žádnou pozitivní kmenotvornou příponu nevyčleňujeme a jejich tvary - v souhlase s pojetím tradičním - chápeme jako tvary, v nichž se pojmenovací a tvarotvorný základ spojuje přímo s pádovými koncovkami.

0.2 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA DEKLINAČNÍHO SYSTÉMU SUBSTANTIV

Svůj deklinační formant má každý tvar substantiva. Vzhledem k mimořádné úloze nominativu jakožto pádu prostě pojmenovávacího má i pádový tvar nominativu prvořadou důležitost: je to tvar základní, reprezentující podstatné jméno jako lexém. V souhlase s tím je pro pádová koncovka nominativu základní mezi ostatními deklinačními koncovkami substantiva; naznačuje rodové a deklinační zařazení daného jména. (O souvztažnosti gramatického rodu a zakončení Nsg viz IV 1.3.1.4.)

Soubor všech pádových koncovek vůči tvaru slovnou, v daném případě deklinační charakteristiku celého slova (kmenu). K této charakteristice zásadně patří i kmenotvorná přípona, pokud ji v tvaru vyčleňujeme (srov. výše 0.1.2).

Některé formální vlastnosti nominativu, jako např. jeho nulová koncovka u substantiv mužských a ženských, před níž bývá odlišná kvantita kmenové samohlásky nebo jindy vkládání *-e-*, však charakter Nsg jako základního tvaru oslabují (srov. např. N a sg *hřích*, ostatní tvary z kmene *hřích-*; Nsg *chlapec*, ostatní tvary z kmene *chlap-*). Pak ovšem těžiště přesouvá na soubor tvaru ostatních. To je zvláště závažné u některých typu přejatých jmen obecných (srov. *gymnázium, gymnázia, mod-u, mod-u, dram-a, dram-at-u* atp.) a zejména vlastních (srov. *Sokrates, Sokrata ..., Rhodos, Rhodu ...*), kde tvar Nsg má charakteristické zakončení, které buď „chybí", nebo neobvyklým způsobem alternuje v tvarech ostatních.

O zařazení substantiva do deklinačních typů a podtypů spolurozhoduje i morfonologický charakter finálního konsonantu základu; morfonologickými vlastnostmi této finály bývá podmíněn tvrdý nebo měkký typ (podtyp) skloňování.

Pozn.: Pro popis deklinačního systému substantiv není v podstatě relevantní rozlišování jmen podle náležitosti k lexikálně významovým okruhům, rozlišování na jména odvozená a neodvozená, původem domácí a přejatá, na konkréta a abstrakta, jména osobní a neosobní (nehledíme-li k úzkému vztahu mezi biologickou živostí a mluvnickou životností u maskulin). Tato hlediska se uplatňují pouze druhotně. Praktické důvody však vedou k tomu představit při popisu nejprve

jádro deklinačního systému, tak jak se jeví v obecných jménech domácích, a teprve na tomto pozadí popsat doplňkové deklinační systémy, které se vyhranily pro obecná jména přejatá a pro jména vlastní.

0.2.1 Deklinační typy substantiv jsou vázány na některou z formálních tříd jmenného rodu a zpravidla nepřekračují - s výjimkou jmen pomnožných (pluralií tantum) - její hranice. Mluvnický rod je u substantiv (na rozdíl od jiných jmen) gramatický prostředek nezávislý, nepodmíněný (srov. IV 1 A 3.1).

Každé substantivum má v zásadě vždy jeden ze tří rodů - mužský, ženský nebo střední - a na základě této rodové příslušnosti, projevující se zpravidla na jeho formě, se zařazuje k tomu nebo onomu deklinačnímu typu. Má-li jméno varianty různého rodu, náleží v souhlase s nimi i k různým deklinačním typům. Úplný soubor koncovek utvářejících v rámci paradigmatu tvary substantiva, tj. jeho tvaroslovná charakteristika, může proto - zpětně - jednoznačně poukazovat na jeho mluvnický rod.

0.2.1.1 Součástí rodového principu je gramatický význam životnosti (viz IV 1 A 3.1.3). Rozlišování životnosti a neživotnosti se uplatňuje jen uvnitř gramatického rodu mužského a realizuje se odlišnostmi v soustavě maskulinních deklinačních formantů. (Srov. např. *kohoutek* m. živ.: G, A *kohoutka*, D *kohoutkovi* ... × *kohoutek* m. než.: G *kohoutku*, A *kohoutek*, D *kohoutku* ...)

0.2.2 Uplatnění gramatického prostředku čísla u substantiv (blíže viz IV 1 A 3.2) je založeno na sémantickém protikladu jednosti - nejednosti (mnohosti). Formálním výrazem tohoto protikladu jsou dva soubory tvarů: soubor tvarů singulárových a soubor tvarů plurálových. Pro tutéž pádovou funkci má tedy substantivum zpravidla dva tvary: singulárový a plurálový. Poněvadž české deklinační formanty se vyznačují vysokou homomorfií, poskytuje jednoznačnou formálně výrazovou identifikaci čísla u substantiva pouze mluvnická shoda.

U většiny substantiv obecných (apelativ) jsou pravidlem oba úplné soubory tvarů - singulárový i plurálový (výjimku tvoří singularia a pluralia tantum). U jmen vlastních (proprií), označujících individuum svého druhu, je pravidlem jen soubor jediný - formálně singulárový, nebo plurálový; v tomto případě je tedy protiklad sg - pl v zásadě vyloučen.

0.2.3 Gramatický prostředek pádu u substantiv (srov. IV 1 A 3.3) má formální vyjádření v syntetickém deklinačním formantu, který zároveň vyjadřuje vždy i jedno z obou mluvnických čísel. Deklinační systém češtiny má dva

soubory pádů - po sedmi pádech pro obojí mluvnické číslo. Úplný soubor všech čtrnácti tvarů (nikdy ne však zcela formálně odlišených), vytváří deklinační paradigma. Je společné vždy celé množině substantiv vymezené primárně určitými formálně morfologickými znaky, druhotně i znaky z roviny lexikální, slovotvorné, morfologické, stylové atd. Lexikálně významový rozdíl může s sebou nést i příslušnost k různým paradigmatům, např.

dvůr	prostranství	Gsg	*dvora*	Lsg	*dvoře*
	soudní ap.				*dvoru*
klín	dřevěný ap.	Gsg	*-u*	Lsg	*-u*
	část trupu	Gsg	*-a*	Lsg	*-ě*

Paradigmata se od sebe navzájem odlišují podobou koncovky alespoň v jednom pádovém tvaru.

0.2.3.1 Kromě uvedených gramatických kategorií a tvaru základního - Nsg - jako tvaru reprezentativního je pro deklinační zařazení substantiva významný ještě tzv. tvar opěrný. Zpravidla to je tvar Gsg, popř. některé tvary další.

0.2.3.2 Význam pádu může být specifikován nebo modifikován předložkou. Její užití (nebo neužití), popř. volba té nebo oné předložky může mít vliv na podobu deklinačního formantu v těch pádech, kde může tvar mít dvě podoby (např. *v základu* × *na základě (toho), do roka* × *od roku, ve dne* × *o, po dni, na jaře* × *po jaru*).

0.2.3.3 Tvaroslovná paradigmata v jednotlivých deklinačních typech a podtypech jsou představována paradigmaty vhodných slov vzorových neboli vzorů, popř. podvzorů.

0.2.4 Zvláštní deklinační typ vytvářejí ta substantiva, která na rozdíl od převážné většiny substantiv s pozitivními deklinačními formanty jsou ve všech pádech charakterizována pouze nepřítomností jakékoli koncovky, tzn. že morfologické kategorie substantivní formálně (na svém tvaru) nevyjadřují. Jsou tradičně zvána nesklonná. Gramatické významy jsou u těchto substantiv výrazově realizovány jen nepřímo, ve větných nebo významových souvislostech (např. kongruencí: *Zpráva byla zařazena v oficiálním komuniké*).

Kategorie pádu tu však není zrušena, jde pouze o tvarový synkretismus (srov. IV 2a 1 a tamtéž 4.1).

0.2.5 Žádné substantivum nemá všechny pády formálně rozlišené. V rámci jednotlivých paradigmat se ve větší nebo menší míře projevuje tvarová homonymie, přesněji homomorfie.

Jednotlivé vzory vykazují různou míru homomorfie. Velmi silnou homomorfií je charakterizován neutrální vzor „stavení" (má v sg pouze dva, v pl čtyři různé pádové tvary). Krajní mez představuje nesklonnost, příznačná pro některá jména cizího původu (jako *turné, ragú; Bordeaux, Sydney*); jediný tvar tu plní všechny pádové funkce.

0.2.5.1 Homomorfie není jevem náhodným, nýbrž systémovým: pro jednotlivé skupiny paradigmat jsou typické homomorfní tvary v určitých pádech a číslech. Jde o vnitroparadigmatickou homomorfii:

Tak pro jména mužská životná je typická homomorfie v G a A sg *(pána, muže, soudce)* a v D a L sg *(pánu/-ovi, muži/-ovi, soudci/-ovi, předsedovi)*. U maskulin neživotných se uplatňuje homomorfie v N a A sg i pl *(hrad, stroj - hrady, stroje)*, zčásti též v D a L sg jako u maskulin životných *(hradu, stroji)*, u neuter v N, A, V sg *(město, moře, kuře, stavení)* a v Gsg a N, A, V pl *(města, moře, stavení)* a u feminin v D a L sg *(ženě, nůši, písni, kosti)*, u vzorů „píseň" a „kost" též v N a A sg, a dále v N, A a V pl *(ženy, nůše, písně, kosti)*.

Již z toho je patrno, že určité kombinace homomorfních tvarů charakterizují nikoli jen jeden deklinační vzor, ale i více vzorů navzájem příbuzných.

Relativně velký podíl tvarové homonymie u substantiv (asi 50 %) je výrazem jazykové ekonomie. Že v zásadě neztěžuje porozumění v promluvě, je zásluhou dostatečně rozlišujícího kontextu.

0.2.5.2 Vedle této vlastní (vnitroparadigmatické) homomorfie má pro ekonomii jazyka svůj význam také totožnost tvarotvorné koncovky v rámci dvou i více tvarových systémů - meziparadigmatická homomorfie. Pokud se uplatňuje mezi tvary vyjadřujícími týž význam číselný a pádový, je důsledkem neúplné diferenciace (resp. původní nerozlišenosti) mezi jednotlivými paradigmaty (např. Npl *muž-i* jako *had-i, žen-y* jako *hrad-y, písn-ě* jako *růž-e* atd.); týká-li se mluvnických významů různých, jde z hlediska synchronního o jev náhodný (např. D a L sg *muži, stroji, růži, písni, kosti* × N a V pl *hadi*).

V současném spisovném jazyce nepozorujeme již tendenci po další diferenciaci mezi jednotlivými paradigmaty, nýbrž naopak tendenci směrem k jejich unifikaci (která je mnohem dále dovedena v nespisovných útvarech národního jazyka).

0.2.6 Protějškem homomorfie je polymorfie, záležející u substantiv v tom, že jeden pádový význam je vyjádřen formálně různými deklinačními koncovkami. Polymorfní koncovky mají dvojí různou funkci podle situace a souvislosti, v níž se vyskytují:

(1) v rámci téhož paradigmatu (vnitroparadigmatická polymorfie) (a) rozlišují různá slova, popř. různé skupiny slov; (b) u téhož lexému vytvářejí tvarové varianty, jichž může být využito k druhotnému, zvláště stylovému rozlišení;

(2) mezi paradigmaty, popř. typy (meziparadigmatická, popř. mezitypová polymorfie) zakládají rozlišení typů (podtypů) a přispívají k diferenciaci paradigmat.

0.2.6.1 Polymorfní koncovky utvářející tvarové varianty se vyskytují v následujících pádech:

u m. živ.	v	D, L sg	*-u/-ovi,*	*-i/ovi*
		N, V pl	*-i/-ové,*	*-é/i*
u m. než.	v	Gsg	*-u/-a*	
		Lsg	*-u/-ě(e)*	
		Lpl	*-ech/-ich,*	*-ích/-ách*
u n.	v	Lsg	*-u/-ě(e)*	
		Lpl	*-ách/-ích*	
u f.	v	Gsg		
		D, L sg	*-i/-e*	
		N, A, V pl.		
		Gpl	*-Ø/-í*	
		Dpl	*-em/-ím*	
		Lpl	*-ech/-ích*	
		Ipl	*-mi/-emi*	

0.2.6.2 Distribuce různých podob polymorfních deklinačních formantů závisí na různých činitelích formálních i významových, např. morfonologických, slovotvorných, lexikálních, syntaktických, slohových. Z morfonologických činitelů se např. výrazně uplatňuje především vztah mezi zakončením tvarotvorného základu a hláskovou stavbou deklinačního formantu, z činitelů slovotvorných má na podobu formantu vliv typ přípony (srov. u neuter přípona *-sko* → Lpl *-ách/-cích, -čko* → *-čkách,* u feminin přípona *-ost* → Dpl *-em,* Lpl *-ech* atd.), jindy může být užití jedné z podob omezeno stylově, popř. i sémanticky (viz kap. IV 2b) ap.

Formální blízkost deklinačních formantů jednotlivých typů a vzorů vyúsťující v meziparadigmatickou homonymii pádových koncovek na jedné straně a synonymie koncovek uvnitř jednotlivých paradigmat a zejména uvnitř jednotlivých pádů na straně druhé způsobují, že ne všechna jména se jednoznač-

ně zařazují do příslušného paradigmatu. Jména snadno podléhají různým tendencím; jednak tlaku systému - přizpůsobují se produktivním vzorům, adaptují a integrují se, jednak snaze o udržení historicky vzniklých rozdílů a jejich funkční využití. Tak na jedné straně se uplatňuje snaha po zpravidelnění, na druhé straně naopak snaha po funkčním rozlišení.

Někdy mohou jednotlivá jména náležet k dvěma paradigmatům zároveň. Bývá to především důsledkem obojaké fonologické povahy finální souhlásky tvarotvorného základu, která dovoluje jak měkký, tak neměkký (tvrdý) (pod)typ skloňování. Často se však u některých jmen ustaluje pouze jeden ze způsobů skloňování.

Přes relativní ustálenost současné tvaroslovné normy spisovného jazyka není tedy obraz českého skloňování statický, nýbrž má četné rysy dynamické. Tato dynamičnost systému, napětí mezi starým a novým, mezi anomálií a analogií, mezi vyrovnáváním a rozrůzňováním je vlastní příčinou jeho vývoje.

0.3 PŘEHLED SKLOŇOVÁNÍ SUBSTANTIVNÍCH TYPŮ

Následující čtyři tabulky (viz s. 286–288) podávají soubory deklinačních formantů podstatných jmen substantivních typů v rámci jednotlivých rodů.

0.4 ADJEKTIVNÍ TYPY SUBSTANTIV

Již tak dosti složitý obraz deklinačních typů substantiv je komplikován ještě další okolností: z hlediska současného jazyka je totiž třeba považovat za skutečná substantiva i ta substantivizovaná adjektiva, která nelze již interpretovat jako univerbizaci atributivních spojení přídavného jména se substantivem prostou výpustkou členu substantivního, a to zejména proto, že takové spojení s pojmenovací funkcí v současném jazyce neexistuje (ať již proto, že původní adjektivum zaniklo nebo nabylo jiné podoby, popř. jiného významu, anebo proto, že tato substantiva s adjektivním skloňováním byla utvořena až na základě hotového modelu). Srov. kap. Zpodstatňování jmen přídavných - III D 1, zejm. 1.0.6, 1.0.7.

I když si tato od původu substantivizovaná adjektiva [illegible] uchovala svůj morfologický status, tzn. své adjektivní paradigma, přesněji určitý jeho rodový podsystém, po stránce sémantické (i syntaktické) jsou v plném slova smyslu substantivy. Důsledkem toho je, že v rámci výkladů o morfologii je nutno tato substantiva považovat za specifický, i když nevlastní a okrajový typ deklinačního systému substantiv. Mluvíme proto (kromě o typech vlastně substantivních) o typech (substantiv) od původu adjektivních. Pro stručnost užíváme dále dvojice termínů: substantivní typy a adjektivní typy.

PŘEHLED SKLOŇOVÁNÍ SUBSTANTIVNÍCH TYPŮ

Maskulina životná (m. živ.)

TYPY	I –Ø		II –e	III –a
PODTYPY	A	B		
VZORY PODVZORY	pán soused dělník	muž učitel lovec	soudce	předseda husita, rikša sluha
sg N	–Ø	–Ø	–e	–a
G	–a	–e	–e	–y(i)
D	–u/–ovi	–i/–ovi	–i/–ovi	–ovi
A	–a	–e	–e	–u
V	–e –u	–i –e	–e	–o
L	–u/–ovi	–i/–ovi	–i/–ovi	–ovi
I	–em	–em	–em	–ou
pl N, V	–i, –ové, –i/–ové, –é, –é/–i	–i, –ové, –i/–ové, –é	–i, –i/–ové	–ové, –ové/–i, –é/–i
G	–ů	–ů	–ů	–ů
D	–ům	–ům	–ům	–ům
A	–y	–e	–e	–y(i)
L	–ech –ích	–ích	–ích	–ech –ích
I	–y	–i	–i	–y(i)

Maskulina neživotná (m. než.)

TYP	I –Ø	
PODTYPY	A	B
VZORY PODVZORY	hrad jazyk	stroj
sg N	–Ø	–Ø
G	–u, –a, –u/–a	–e
D	–u	–i
A	–Ø	–Ø
V	–e –u	–i
L	–u, –u/–ě(e), –ě (e)	–i
I	–em	–em
pl N, V	–y	–e
G	–ů	–ů
D	–ům	–ům
A	–y	–e
L	–ech, –ech/ –ich –ích, –ích/–ách	–ích
I	–y	–i

Neutra (n.)

TYPY	I –o	II –e	III –(i)–Ø
PODTYPY			
VZORY PODVZORY	město středisko	moře sídliště	staveni
sg N	–o	–e	–(i)–Ø
G	–a	–e	–(i)–Ø
D	–u	–i	–(i)–Ø
A	–o	–e	–(i)–Ø
V	–o	–e	–(i)–Ø
L	–ě(e), –u/–ě (e),–u	–i	–(i)–Ø
I	–em	–em	–(i)–m
pl N, V	–a	–e	–(i)–Ø
G	–Ø	–í –Ø	–(i)–Ø
D	–ům	–ím	–(i)–m
A	–a	–e	–(i)–Ø
L	–ech –ách, –ách/–ích	–ích	–(i)–ch
I	–y(i)	–i	–(i)–mi

Feminina (f.)

TYPY	I -a	II -e	III -Ø	
PODTYPY			A	B
VZORY PODVZORY	žena	růže ulice	píseň	kost
sg N	-a	-ě(e)	-Ø	-Ø
G	-y(i)	-ě(e)	-e	-i
D	-ě(e)	-i	-i	-i
A	-u	-i	-Ø	-Ø
V	-o	-ě(e)	-i	-i
L	-ě(e)	-i	-i	-i
I	-ou	-í	-i	-i
pl N, V	-y(i)	-ě(e)	-e	-i
G	-Ø	-i -Ø, -Ø/-i	-i	-i
D	-ám	-ím	-ím	-em
A	-y(i)	-ě(e)	-e	-i
L	-ách	-ích	-ích	-ech
I	-ami	-ě(e)mi	-emi	-mi

0.5 PŘEHLED SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIVNÍCH TYPŮ

Souhrnný přehled deklinačních formantů u substantiv adjektivních typů, uvedený v následující tabulce, ukazuje zřetelně, že tato podstatná jména přes svůj zřejmý substantivní význam i substantivní skladebnou funkci plně zachovávají adjektivní flexi, že jejich paradigmata se zcela shodují s paradigmaty dlouhých tvarů adjektiv - tvrdého vzoru „mladý, -á, -é" a měkkého vzoru „jarní, -í, -í" -, z nichž vznikla a k nimž i svou současnou formou poukazují.

U názvů mužských a ženských se v současném jazyce s těmito substantivy s adjektivní flexí téměř vyrovnala (s výjimkou Gpl) nečetná původní substantiva zakončená v Nsg na *-í* (staré tzv. „dlouhé" vzory „Jiří" a „paní" s Gpl na *-í*). U neuter k takovému plnému splynutí ve spisovném jazyce (na rozdíl od obecné češtiny, srov. *zelí, zelího*) nedošlo.

PŘEHLED SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIVNÍCH TYPŮ

ROD	m. živ.		m. než.	n.		f.	
TYPY	A –(ý)–Ø	B –(í)–Ø	–(ý) – Ø	A –(é) – Ø	B –(í) Ø	A –(á) – Ø	B –(í) – Ø
VZORY	hajný	průvodčí	zlatý	vstupné	hovězí	bytná	průvodčí
sg N, V	–(ý) – Ø	–(í) – Ø	–(ý) – Ø	–(é) – Ø	–(í) – Ø	–(á) – Ø	–(í) – Ø
G	–(é)–ho	–(í)–ho	–(é)–ho	–(é)–ho	–(í)–ho	–(é) – Ø	–(í)–Ø
D	–(é)–mu	–(í)–mu	–(é)–mu	–(é)–mu	–(í)–mu	–(é)–Ø	–(í)–Ø
A	–(é)–ho	–(í)–ho	–(ý)–Ø	–(e)–Ø	–(í)–Ø	–(ou)–Ø	–(í)–Ø
L	–(é)–m	–(í)–m	–(é)–m	–(e)–m	–(í)–m	–(é)–Ø	–(í)–Ø
I	–(ý)–m	–(í)–m	–(ý)–m	–(ý)–m	–(í)–m	–(ou)–Ø	–(í)–Ø
pl N, V	–(í)–Ø	–(í)–Ø	–(é)–Ø	–(a)–Ø	–(í)–Ø	–(e)–Ø	–(í)–Ø
G	–(ý)–ch	–(í)–ch	–(ý)–ch	–(ý)–ch	–(í)–ch	–(ý)–ch	–(í)–ch
D	–(ý)–m	–(í)–m	–(ý)–m	–(ý)–m	–(í)–m	–(ý)–m	–(í)–m
A	–(é)–Ø	–(í)–Ø	–(é)–Ø	–(á)–Ø	–(í)–Ø	–(é)–Ø	–(í)–Ø
L	–(ý)–ch	–(í)–ch	–(ý)–ch	–(ý)–ch	–(í)–ch	–(ý)–ch	–(í)–ch
I	–(ý)–mi	–(í)–mi	–(ý)–mi	–(ý)–mi	–(í)–mi	–(ý)–mi	–(í)–mi

1 PODSTATNÁ JMÉNA OBECNÁ

1.0 Jádrem českého deklinačního systému je skloňování obecných jmen (apelativ), a to obecných jmen domácích. Jména cizího původu (tzv. jména přejatá) se do tohoto systému buď plně zapojila, nebo se plně nezačlenila a vytvořila si paradigmata, která se více či méně od tohoto centra odlišují; tvoří tak periférii systému české substantivní deklinace.

1.1 PODSTATNÁ JMÉNA DOMÁCÍ A ZAČLENITELNÁ PŘEJATÁ

1.1.1 Maskulina životná

1.1.1.0 Podstatná jména mužského rodu životná se dělí z hlediska formálně morfologického do tří substantivních a dvou adjektivních typů.

1.1.1.1 *Substantivní typy*

1.1.1.1.0 Pro zařazení životného maskulina do jednoho ze tří substantivních typů je rozhodující podoba deklinačního formantu (koncovky) v základním tvaru - Nsg: I. typ (vz. „pán", „muž") je charakterizován koncovkou nulovou (**-Ø**), druhé dva typy koncovkami pozitivními, a to samohláskovými: II. typ koncovkou **-e** (vz. „soudce"), III. typ koncovkou **-a** (vz. „předseda").

Pozn.: Teoreticky by bylo třeba vydělit ještě IV. typ s koncovkou **-o**, ale tento typ by zahrnoval jen velmi nečetná apelativa cizího původu (např. *dingo*) a jména vlastní - rodná (*Kvido*) i domácké podoby (*Janko*) a příjmení (*Bidlo*); z domácích apelativ jen několik jmen stylově příznakových (např. *otecko, lamželezo* ap.). Paradigma jmen na *-o* se ostatně neliší od paradigmatu „pán" v ničem jiném než právě v Nsg a s ním identickém Vsg (viz 1.2.1.1).

Na základě opěrného tvaru Gsg se I. typ člení ve dva podtypy. Podtyp A se vyznačuje genitivní koncovkou **-a** (vz. „pán"), podtyp B genitivní koncovkou **-e** (vz. „muž"). Tvarotvorný základ je v obou podtypech zakončen souhláskou. Oba tyto podtypy tvoří protiklad tzv. skloňování „tvrdého" (jména s tvarotvorným základem zakončeným souhláskou morfonologicky tvrdou mohou mít jen tento typ skloňování) a „měkkého" (závazného pro jména s tvarotvorným základem na souhlásku morfonologicky měkkou), obecně charakterizující české skloňování. Ostatní dva typy se v podtypy nečlení. Uvnitř typů a podtypů se životná maskulina zařazují na základě dalších znaků do jednotlivých paradigmat.

1.1.1.1.1 Přehled deklinačních formantů vyskytujících se v rámci typů a podtypů

TYPY	I –Ø		II –e	III –a
deklinační formant Nsg	nulový		pozitivní	
PODTYPY	A	B		
sg N	–Ø	–Ø	–e	–a
G	–a	–e	–e	–y(i)
D, L	–u, –ovi	–i, –ovi	–i, –ovi	–ovi
A	–a	–e	–e	–u
V	–e –u	–i –e	–e	–o
I	–em	–em	–em	–ou
pl N, V	–i, –ové, –é	–i, –ové, –é	–i, –ové	–ové, –é, –i
G	–ů	–ů	–ů	–ů
D	–ům	–ům	–ům	–ům
A	–y	–e	–e	–y(i)
L	–ech –ích	–ích	–ích	–ech –ích
I	–y	–i	–i	–y(i)
				(i) po měkké souhlásce

Jména všech tří typů (i obou podtypů) se vyznačují shodnými podobami D a L sg a N a V pl. Společným znakem charakterizujícím I. a II. typ je shodnost podob G a A sg, typická pro životná maskulina. Ve srovnání s ostatními typy má jisté zvláštnosti typ III. s Nsg na *-a:* je to historicky typ femininální a dosud si v sg podržuje některé vlastnosti feminin. Má původní femininální tvary v G, A, V a I sg (shodné s tvrdým vz. feminin „žena") a nemá tedy shodnou podobu G a A sg jako ostatní životná maskulina. V pl má tento typ pravidelné tvary maskulinní.

1.1.1.1.2 Polymorfní formanty a variantní tvary

Polymorfními formanty vyskytujícími se v rámci jednotlivých typů i podtypů maskulin životných je charakterizován Vsg u I. deklinačního typu a Lpl v podtypu I.A a ve III. typu, dále D a L sg v I. a II. typu a N a V pl všech typů.

Distribuce polymorfních formantů bývá závislá na stavbě tvarotvorného základu (zvláště na typu finálního konsonantu základu, tzv. kmenové finále)

nebo je výskyt jedné z polymorfních podob příznačný pro určitou skupinu jmen, popř. pouze pro určité jméno.

V uvedených pádech - s výjimkou Vsg a ve spisovném jazyce i Lpl - stávají polymorfní podoby u některých jmen i vedle sebe, tj. vytvářejí tvary variantní; této tvarové různosti se pak často využívá k slohovému rozlišení.

1.1.1.1.2.1 Ve **Vsg** se polymorfní formanty vyskytují v podtypu I.A i I.B, a to v závislosti na podobě kmene: V podtypu I.A se odlišují jména podle typu finálního konsonantu základu: jména s nevelární finálou mají koncovku *-e* („pán" - *pan-e*), jména na veláru koncovku *-u* („dělník" - *dělník-u*). V podtypu I.B má základní postavení formant *-i* („muž" - *muž-i*), pouze jména se slovotvornou příponou *-(e)c* (podvz. „lovec") mají tu koncovku *-e*, která podmiňuje pravidelnou alternaci *c/č*: *lovč-e*.

Obdobná je situace v **Lpl.** Jména podtypu I.A a jména III. typu s nevelární finálou mají formant *-ech* („pán" - *pán-ech*, „předseda" - *předsed-ech*), jména na veláru a v III. typu navíc i na finálu měkkou mají formant *-ích*, podmiňující příslušné alternace velární souhlásky („dělník" - *dělníc-ích*, „sluha" - *sluz-ích*, „rikša" - *rikš-ích*); v běžné mluvě se zde může objevovat popř. také varianta *-ách*, která morfonologické alternace nevyžaduje.

1.1.1.1.2.2 V **D** a **L sg** jsou v I. a II. typu polymorfní formanty *-u*, *-i* a *-ovi*. Na nich jsou založeny varianty *-u/-ovi* a *-i/-ovi*. Distribuce koncovek *-u* a *-i* je vázána na deklinační typ: *-u* mají pouze jména podtypu I.A s tzv. skloňováním tvrdým, *-i* náleží jménům podtypu I.B s tzv. skloňováním měkkým a jménům typu II. Varianta *-ovi* je dubletní v I. i II. typu (původně jako jediná vyjadřovala v D a L sg osobovost a dosud bývá častěji užívána u jmen osob než u jmen ostatních). V zásadě jsou v současném jazyce obojí podoby rovnocenné, tedy např. *sousedu/sousedovi, hochu/hochovi, psu/psovi; muži/mužovi, soudci/soudcovi*. O užití delší nebo kratší podoby rozhodují různé činitele, zvláště syntaktické, slovosledné, rytmické; např. stojí-li jméno samostatně, mívá koncovku delší, v prvních členech několikaslovného souřadného výrazu koncovku kratší a teprve u posledního členu delší, srov. *panu (soudruhu) profesoru doktoru Miloši Novákovi*.

V III. typu má D a L sg podobu jedinou, nevariantní, a to *-ovi*: *předsedovi, husitovi, sluhovi, rikšovi*.

1.1.1.1.2.3 Nejcharakterističtějším pádem, v němž maskulina životná mají variantní podobu, je **Npl** (a s ním identický **Vpl**). V současném jazyce má tento pád trojí deklinační formanty: *-i, -ové, -é*. Podle příslušnosti k určitému morfologickému typu, popř. na základě dalších činitelů, vlastností fonologických, morfonologických, slovotvorných, lexikálně sémantických, slohových nebo i syntaktických, přijímá maskulinum životné pro tvar Npl buď jen jednu, nebo

dvě z těchto podob (zpravidla pak bývá jedna z nich základní, systémová, druhá stylově příznaková). Např. jen jednu podobu mají jména zakončená na *-tel (učitel-é)*, na *-ík (dělníc-i)*, na *-l* a na *-a (šibal-ové, předsed-ové)*. Variantní dvojice tvoří formanty *-i/-ové* a *-i/-é* (např. *motýli/motýlové, chlapečci/chlapečkové, asketi/asketové, soudci/soudcové; sousedi/sousedé, husiti/husité*). Kombinace *-é/-ové* se objevuje jen ojediněle (např. *konšelé/konšelové*).

Dominantní, převažující plurálový nominativní formant je **-i.** Vyskytuje se u převážné většiny maskulin životných, a to jak jako podoba jediná, tak jako člen variantní dvojice v kombinaci s podobou *-ové* nebo *-é*. Je to koncovka provázená obligatorními alternacemi předcházející koncové souhlásky tvarotvorného základu. U jmen charakterizovaných takovýmito alternacemi dochází proto ke zřetelnému rozlišení tvarů N a A pl, a to nejen v písmu, ale i ve výslovnosti. Koncovka *-i* je ve většině případů neutrální (bezpříznaková), jen okrajově může mít platnost např. hovorovosti, depreciativnosti ap.

Vedle podoby *-i* se v Npl maskulin životných uplatňuje také podoba **-ové.** Je to koncovka výrazně osobní. U jmen osob se vyskytuje opět buď jako podoba jediná *(otcové, synové, předsedové)*, nebo v kombinaci s *-i*, u jmen neosobních zpravidla v kombinaci s *-i*. Pro výraznou dvouslabičnost stává často u jmen jednoslabičných jako základní (např. *rek - rekové, tvor - tvorové, vnuk - vnukové* (ovšem i *vnuci*), *druh - druhové* (i *druzi*); ve složeninách a odvozeninách bývá jen *-i: pravnuk - pravnuci, soudruh - soudruzi*).

Třetí podoba pro Npl maskulin životných, tj. formant **-é,** charakterizuje dnes pouze některé významové a slovotvorné skupiny jmen osob, např. jména obyvatelská na *-an (Pražané, měšťané)*, činitelská na *-tel (učitelé)*, přejatá na *-sta (naturalisté)*. V některých případech má obdobně jako *-ové* vzhledem k podobě *-i* charakter knižní.

Polymorfní a zvláště variantní podoby působí na sebe navzájem. Projevují se tendence k zjednodušování, a to buď směřující k jednotnému zakončení v Npl s platností stylově neutrální, nebo naopak k využití variant pro rozlišení podle povahy jména nebo jeho užití s určitým slohovým záměrem. Hodnocení podob plurálového nominativního formantu samého postupuje od podob *-ové, -é*, které fungují často jako stylově „vyšší" až mírně knižní, k podobě *-i*, příznačné pro projevy stylu prostě sdělovacího.

1.1.1.1.3 Popis a rozbor typů a podtypů

1.1.1.1.3.1 Nejvíce maskulin životných je charakterizováno nulovým singulárovým nominativním formantem, který konstituuje **I. typ.** Podoba deklinačního formantu v tvaru Gsg pak uvnitř tohoto typu výrazně odlišuje dva příbuzné **podtypy: A - tvrdý** s Gsg na **-a** (vz. „pán") a **B - měkký** s Gsg na **-e** (vz. „muž"). Rozdíl ve formantu tohoto opěrného tvaru je důsledkem zakončení

tvarotvorného základu příslušného substantiva, důsledkem morfonologické povahy jeho koncové souhlásky (finály): je buď morfonologicky tvrdá, tj. podmiňuje tzv. tvrdé skloňování (podtyp A, vz. „pán", podvzory „soused", „dělník"), nebo morfonologicky měkká, tj. podmiňuje tzv. měkké skloňování (podtyp B, vz. „muž", podvzory „učitel", „lovec"). Jména se základem zakončeným na souhlásku tzv. obojetnou se řadí jednak k podtypu A - sem náležejí všechna jména na *-b, -f, -m, -p, -v* a některá na *-l, -s, -z* (popř. *-x*), jednak k podtypu B - sem náležejí pouze některá ze jmen na *-l, -s, -z* (popř. *-x*). V těchto případech je deklinační formant opěrného tvaru Gsg tedy morfonologicky nepodmíněný.

Pozn.: Tato skutečnost má původ v tom, že v tzv. obojetných souhláskách *l, s, z* splynuly souhlásky původně foneticky neměkké (tvrdé) a měkké (např. *l* a *l'* v *posel* a *král*).

1.1.1.1.3.1.1 Podtyp A (vz. **„pán"**) zahrnuje maskulina životná s finální souhláskou základu tvrdou (K_t) a obojetnou (K_o), a to retnou a z větší části i s *l, s, z* (popř. *x*). Uvnitř skupiny jmen s tvrdými finálami mají specifické tvary ve Vsg a Lpl jména s finální souhláskou velární (K_v). Celé paradigma má tedy tuto podobu:

sg N	$-K_{t,r,o}$ + -Ø		$-K_v$ + -Ø	„pán", „soused", „dělník"
G, A		-a		
D, L		-u/-ovi		
V	-e		-u	
I		-em		
pl N, V	-i, -ové, -é, -i/-ové, -é/-i		-i, -ové, -i/-ové	
G		-ů		
D		-ům		
A		-y		
L	-ech		-ích	
I		-y		

Koncovky *-i* v Npl, *-e* ve Vsg a *-ích* v Lpl po velární finále vyžadují příslušné alternace. Před koncovkou *-i* v Npl dochází k pravidelným alternacím *d/ď (soused - sousedi), t/ť (kosmonaut - kosmonauti), n/ň (pán - páni), r/ř (bratr - bratři); k/c (kominík - kominíci), h/z (vrah - vrazi), ch/š (hoch - hoši), g/z (filolog - filologi).* Koncovka *-e* ve Vsg podmiňuje alternaci finály *-r* po souhlásce: *mistr - mistře, bratr - bratře* (ale nikoli po samohlásce: *doktore, inženýre, tvore*). U jmen s finálou velární je koncovka *-e* ve Vsg pouze u jednotlivých jmen - *člověk, bůh* (vyžaduje příslušnou alternaci *k/č* a *h/ž*, tedy *člověče, bože*), popř. při expresivním užití, např. *bídníče* (vedle neutrálního *bídníku*).

V Lpl před koncovkou *-ích* u jmen s velární finálou dochází k alternaci jako v Npl: *k/c (koník - konících), h/z (pstruh - pstruzích), ch/š (běloch - bělo-ších), g/z (filolog - filolozích).*

Pozn.: V běžné mluvě se objevují vedle tvarů na *-ích* také tvary s koncovkou *-ách*, před níž se velární souhlásky nemění. Bývá tomu tak zvláště u deminutiv.

Kromě souhláskových alternací na konci tvarotvorného základu dochází k ojedinělým samohláskovým alternacím uvnitř něho před nulovou koncovkou, tj. pouze v Nsg: *o/ů*, např. *boha - bůh, vola - vůl*, a *Ø/e*, např. *psa, psovi, psem - pes, datla - datel, potomka - potomek, racka - racek*. Jiné případy samohláskových alternací jsou výjimečné, např. *á/a* ve Vsg u jména *pán - pane*.

Lexikální obsazení podtypu A je velice bohaté a různorodé.

Jména s nevelární koncovou souhláskou základu a v Npl s koncovkou *-i* jsou domácí i přejatá.

Mezi jména původu domácího náležejí jména osob i zvířat (ve skupině jmen stylově neutrálních je nápadný poměr zastoupení jmen osob a jmen zvířat: jmen osob je pouze jedna třetina). Např. *had, kat, kohout, pán, havran, bratr, kapr, chlap, čáp, holub, lev, ras, pes, penězokaz, plaz, korál* atd. Mezi jména stylově příznaková, většinou citově zabarvená i frekvenčně omezená, se řadí jména osob utvořená např. sufixy *-oun* (*[fe]běhoun, [e]hltoun, [s]šprtoun*), *-án* (*[fe]chromán, [k]velikán, [fe]vysokán*), *-an* (*[oe]křupan, [fe]suchan, [e]pijan*); ze jmen zvířat např. *-our* (*[fe]ježour, [s]kňour*).

Přejatá jména osob jsou většinou utvořena produktivními slovotvornými sufixy (a jejich variantami), které dovolují hromadné tvoření nových, dalších jmen. Jde např. o přejatá jména zakončená na *-ant (aspirant, defraudant, maturant, furiant), -ent (agent, asistent, prezident, student; abiturient; pacient); -át (adresát, delegát; laureát, kolegiát), -et (atlet), -ot (pierot, kamelot); -or (agresor, instruktor; (-át)or: agitátor, animátor, mechanizátor), -ér (montér, absentér, kombajnér; financiér, hoteliér), -ýr (inženýr, bukanýr); -án (kapitán, partyzán; burzián), -ín/-ýn (albín; benediktýn), -on (epigon)* aj. Četná z nich jsou odborné termíny.

Pozn.: Skutečnost, že u všech těchto přejatých jmen je koncovka *-i* v Npl poměrně pevná, je výrazem tendence zařazovat přejatá jména k těm domácím paradigmatům, která mají ve variantních tvarech základní podoby koncovek.

Mezi jmény s velární koncovou souhláskou základu majícími v Npl koncovku *-i* převažují početně zejména expresíva (většinou s depreciativním hodnocením) a jména zastaralá, historická ap. i jména řídká a okazionalismy. Náležejí sem derivovaná jména osob na *-ík*, např. *dělník, příslušník, následovník, hudebník, zámečník, knihovník; brigádník, osadník, pohraničník; mladík; protivník;* zdrobněliny *čertík, klučík, kuchařík* ap.; na *-ák* (jména osob jsou téměř vesměs příznaková, ve velké většině s charakterem depreciativním; často je pejorativní zabarvení obsaženo už v základovém slově), např. *textilák,*

tramvaják, parťák, tatrovák; cizák, sprosťák; posměvák, chmaták, tulák, lumpák, chlapák; měšťák, horák, svazák, (Pražák, Podskalák, Tyrolák, Sudeťák) aj.; ze jmen zvířat sem náležejí např. *bělák, hnědák, šesterák, březňák; blešák, husák, kuňák, labuťák, lišák, opičák, sojak* aj. - Jména na *-(e)k* mívají vedle formantu *-i* v Npl alternativně též *-ové*, např. *svědek, sládek*, zdrobněliny jako *skřítek, bůžek*, jména živočichů jako *špaček, racek, cvrček, dudek, lumek; bělásek, čížek, černohlávek* ap.

U přejatých jmen na *-ik*, která sem náležejí, se rovněž vyskytují alternativně podoby *-i* a *-ové* jako stylově neutrální, např. *akademik, technik, teoretik, kritik, epik, lyrik* ap.

Nominativní plurálový formant *-ové* v rámci podtypu A je charakteristický pro některé vyhraněné celky maskulin životných:

U jmen s nevelární finálou základu se vyděluje početná skupina domácích osobních apelativ (i proprií, zvl. příjmení) s formantem *-l (-al, -il, -el)*; jde většinou o útvary shodné s *l*-ovými tvary slovesa. Např. *běhal, loudal, mazal; blouznil, hýřil, loudil, škudlil, zlobil, všeuměl; (Strouhal, Dokoupil, Musil, Navrátil, Zavřel).* - Mezi jmény přejatými jsou četné složeniny s druhou částí *-graf, -fil, -fob, -nom*, jako *fotograf, geograf, plánograf, lexikograf; bibliofil, germanofil; germanofob; agronom, astronom, ekonom* atd.

U jmen s velární finální souhláskou základu je koncovka *-ové* v Npl výrazně jedinou podobou u přejatých maskulin na *-log*, jako *archeolog, biolog, filolog, geolog, meteorolog, technolog* aj., obdobně na *-urg (dramaturg, chirurg, metalurg)*, na *-fág (antropofág)* a některých dalších, jako *pedagog, demagog, stratég*. Platí to rovněž o málo frekventovaných jménech jednoslabičných, jako *beg, mág, sikh, šáh, šach, šejch*, u nichž koncovka *-ové* je podporována i důvody rytmickými, ale i víceslabičných, jako *feláh, diadoch, mustang* ap. - Z domácí slovní zásoby se sem řadí rovněž zvláště jména jednoslabičná, jako *sok, zběh, špeh*. Vedle výhodnosti formantu *-ové*, který nevyžaduje alternaci koncové souhlásky tvarotvorného základu, uplatňují se i tu důvody rytmické.

Formant *-é* v Npl je v podtypu A vyhrazen pro obecná i vlastní jména na *-an* označující obyvatele nebo příslušníky národů, např. *měšťané, venkované, občané, (Pražané, Moravané, Slované; Angličané)* ap., a dále pro některá jiná jména takto zakončená, jako *křesťané, pohané, svatebčané*. Z ostatních sem náležejí: *židé, sousedé, hosté, andělé* (vedle *andělové*), *manželé* ‚manželská dvojice', *horalé, (Španělé)*. Variantní podoba na *-i*, pokud existuje, se hodnotí jako hovorová.

Jako rovnocenná s formantem *-i* se koncovka *-é* v Npl uplatňuje u jmen přejatých na *-at* a *-it*, např. *demokrat, diplomat, akrobat; favorit, satelit* ap.

1.1.1.1.3.1.2 Podtyp B (měkký - v Gsg s deklinačním formantem *-e*, vz. **„muž"**) zahrnuje maskulina životná s finální souhláskou tvarotvorného základu měkkou a některá jména s obojetnými finálami *-l, -s, -z* (popř. *-x*).

Podtyp B se vyznačuje tímto paradigmatem:

sg N	$-K_m$, *-l, -s, -z, (-x)* + -Ø (mimo jména na *-(e)c*)	*-(e)c* + -Ø	„muž", „učitel", „lovec"
G, A		-e	
D, L		-i/-ovi	
V	-i	-e	
I		-em	
pl N, V	-i, -ové, -é, -i/-ové	-i/-ové	
G		-ů	
D		-ům	
A		-e	
L		-ich	
I		-i	

Měkkou finálou jsou převážně souhlásky *ř* a *č*, které jsou součástí produktivních slovotvorných sufixů (např. *-ař/-ář, -íř/-ýř, -éř, -oř* nebo *-ač/-áč, -ič, -eč*); *š* se objevuje v neproduktivních sufixech *-áš, -oš, -ouš, -yš*.

Z obojetných souhlásek je v pozici finály převážně *-l*, zvláště proto, že zakončuje produktivní slovotvorný sufix *-tel*; z ostatních sem patří jméno *král*; jen u malého počtu jmen je *-z (vítěz, kněz, (Francouz, Mráz); šimpanz)*, *-s* a *-x* je jen v osobních jménech, jako *Alois, Max*.

Hláskové alternace se omezují v podstatě jen na střídání podob sufixu *-(e)c-/-c-* u jmen podvz. „lovec": tato jména mají před pozitivními pádovými koncovkami jako variantu tohoto sufixu pouhé *-c-* (Gsg *lov-c-(e)* atd.), jen v Nsg, tj. před koncovkou nulovou, podobu s *-e-* v sufixu *-(e)c*; ve Vsg, zachovávajícím starou koncovku *-e*, alternuje *c* s *č*: *lov-č-e*. (V tomto tvaru se tedy shodují se jmény na nevelární tvrdou finálu.) - Poněkud jinak je tomu u proprií, viz 2.1.1.1.2.

Alternace uvnitř tvarotvorného základu se uplatňují jen omezeně: *o/ů* (před nulovou koncovkou), např. *koně - kůň*.

Z lexikálního hlediska je tento měkký podtyp ve srovnání s podtypem tvrdým obsazen převážně jmény odvozenými (mnohá z nich jsou stylově příznaková).

Jména se sufixy zakončenými na *-ř* a *-č* mají v Npl pevnou podobu formantu, a to *-i*. Jde o jména se sufixy produktivními, jako *bruslař, knihař; domkař* i *domkář; cestář, mocnář, řezbář; barvíř, havíř, kacíř; bankéř, kancléř, žoldnéř*, i se sufixy již neproduktivními, jako *baštýř, fechtýř, fortnýř* (jména většinou zastaralá); *tchoř, piskoř*. Z početné skupiny maskulin životných na *-č*, jako *spáč, hráč, °dříč, potápěč; hlídač, česáč; sazeč, kladeč, nadháněč; řidič, nosič;*

boháč, hrbáč; [fe]*baculáč* atd., je jen asi polovina jmen stylově neutrálních; ostatní mají zabarvení zejména expresívní, mnoho jmen je zastaralých.

U jmen se sufixy zakončenými na *-š*, jako jsou velmi omezeně produktivní sufixy *-áš, -oš, -ouš, -ýš*, např. *mecenáš,* [e]*koniáš,* [e]*goliáš,* [fk]*velikáš; hastroš, hraboš; chocholouš, břehouš;* [fe]*dědouš,* [fe]*starouš,* [fe]*milouš; hroznýš, chřestýš, slepýš, korýš*, se v Npl uplatňuje u některých pouze koncovka *-i*, u jiných pouze *-ové*, u některých podoba dubletní *-i/-ové*. U četných jmen podtypu B (derivovaných i nederivovaných) nelze stanovit pravidla jednoznačného užití jedné z možných alternativ koncovky v Npl. Lze např. pouze říci, že formant *-ové* převažuje u jmen jednoslabičných, jako *král, zeť* (z důvodů rytmických - ale např. jméno *muž* může mít podobu obojí, *-ové* i *-i*), a u jmen na *-j*, jako *čaroděj, koryfej, patricij, plebej, žokej; hranostaj.*

Velmi početnými skupinami jmen měkkého podtypu jsou maskulina životná se sufixy *-(e)c* a *-tel*. Podoba koncovky Npl je v obou skupinách vyhraněna: u jmen na *-(e)c* je *-i*, u jmen na *-tel* je *-é*.

Sufixem *-(e)c* (podvz. „lovec") jsou zakončena zvláště jména obyvatel zemí, států, krajů *(cizinec, cizozemec, (Portugalec, Gruzínec))* a příslušníků hnutí *(komsomolec, smetanovec - (Smetanovci)).*

Sufixem *-tel* (a jeho variantami) s výrazným významem činitelským (podvz. „učitel") je charakterizováno mnoho jmen náležejících k základní slovní zásobě, ale i mnoho jmen okazionálních (která pak zůstávají na okraji slovní zásoby jako knižní nebo zastaralá). Např. *buditel, činitel, ručitel, ctitel; čekatel, pisatel, budovatel, velitel; hostitel, jmenovatel; živitel; posilovatel, ujařmitel; osvojitel* atd.

Oba zbývající typy maskulin životných spojuje pozitivní samohláskové zakončení v Nsg.

1.1.1.1.3.2 První z nich - **typ II** - má v Nsg formant *-e* (vz. **„soudce"**). Souhláska na konci tvarotvorného základu je měkká, popř. obojetná ($-K_{m,o}$). N, V, G a A sg mají totožnou podobu, tj. deklinační koncovku *-e*. Tvar Npl má koncovku pouze *-i* nebo dubletní *-i/-ové*. Deklinační paradigma těchto jmen je tedy velmi blízké maskulinům životným měkkého typu I B:

sg N, V	$-K_{m,o}$ +	-e	pl N, V	-i, -i/-ové	„soudce"
G, A		-e	G	-ů	
D, L		-i/-ovi	D	-ům	
I		-em	A	-e	
			L	-ich	
			I	-i	

Hláskové alternace se z důvodů morfonologických nevyskytují; všechny

finály základu jsou měkké nebo obojetné a všechny pádové tvary mají pozitivní koncovky.

Pozn.: V běžné mluvě často proniká u těchto jmen do Vsg podoba na *-če*, např. *správče, soudče*, od jmen s Nsg na *-(e)c (lovec* – Vsg *lovče)*. Tato tendence je podporována nevýrazností oslovovací formy, totožné s Nsg. (U jména *správce* tu dokonce pronikla i do Nsg podoba s *-(e)c:* nespis. *správec.*)

Apelativa mající před koncovkou *-e* v Nsg finálu *-c-* jsou vesměs utvořena sufixálním formantem *-c(e)*, např. *dárce, dozorce, obránce, průvodce, příjemce, rádce, soudce, strážce, vládce* atd. Vzhledem k své slovotvorné utvářenosti jsou nesložená jména tohoto typu v základovém tvaru Nsg většinou dvojslabičná, řídčeji trojslabičná; v Npl je proto pevná podoba koncovky *-i*. Tuto koncovku zachovávají pak i složeniny se základovým slovem na *-c(e)* (bývají poměrně četné, např. *dárce: chlebo-, službo-, ústavo-, zákono-, života-; vládce: hrůzo-, hromo-, kruto-, moře-, samo-, spolu-, světo-, vše-, země-;* aj.). Jen u některých jmen dvojslabičných – náležejí většinou k základní slovní zásobě – se vyskytuje vedle *-i* též varianta *-ové*, např. *dárci* i *dárcové* a stejně tak *rádci, soudci, správci, strážci, strůjci, svůdci, škůdci, tvůrci, vládci, vůdci, zrádci* ap. i *-ové*. Podoba *-ové* se tu dnes pociťuje jako knižní, ustupuje ve prospěch *-i*.

Pozn.: Obecná jména *kníže, dóže, hrabě, -krabě* ve složeninách jako *markrabě, falckrabě* aj. mají tvary podle neutrálního vz. „kuře" s tím rozdílem, že v Asg je tvar shodný s Gsg (viz o nich 1.1.3.1.3.3). – O vlastních jménech osobních viz 2.1.1.2.3.

1.1.1.1.3.3 Poslední, **III. typ** životných maskulin je charakterizován samohláskovým formantem *-a* (vz. **„předseda"**). Koncová souhláska tvarotvorného základu je tvrdá nebo obojetná, zřídka měkká. Paradigma životných maskulin náležejících k tomuto typu se odlišuje od všech ostatních maskulinních paradigmat: v sg se deklinační formanty – s výjimkou dativního a lokálního – shodují s deklinačními formanty feminin s Nsg na *-a* (vz. „žena"). Jen v D a L sg přijala tato jména vlivem přirozeného rodu mužského tvary mužské, a to koncovku *-ovi*. V pl pak je celé paradigma shodné s paradigmatem maskulin životných podtypu I A, ovšem s rozdílnou distribucí koncovek v Npl. U jmen s finálou měkkou proniká v Apl vedle systémového *-i* rovněž analogické *-e* podle „muž". Jména III. typu se tedy skloňují takto:

sg N	$-K_{t,v,o,m}$ + *-a*		$-K_{v,m}$ + *-a*	„předseda", „husita", „rikša", „sluha"
G		*-y (i)*		
D, L		*-ovi*		
A		*-u*		
V		*-o*		
I		*-ou*		

pl N, V	–ové, –ové/–i, –é/–i		–ové, –ové/–i
G		–ů	
D		–ům	
A		–y(i)	
L	–ech		–ich
I		–y(i)	

Koncovky *-i* v Npl a *-ích* v Lpl vyžadují příslušné alternace finály: *d/ď invalida - invalidi, t/ť terorista - teroristi, k/c, g/z, h/z, ch/š ochmelka - ochmelci, vozka - vozci; kolega - kolezích, sluha - sluzích, monarcha - monarších.*

Pozn.: V Lpl po velárách je spisovná podoba *-ích.* (Původem ženská podoba *-ách*, nevyžadující hláskové alternace, se dosud hodnotí jen jako běžně mluvená.)

Z hlediska lexikálního obsazení náležejí sem jména domácí - nečetná ve srovnání se jmény přejatými na *-(i/a)st(a), -(i/e)t(a).*

Jména domácí pojmenovávají převážně osoby podle záporného znaku; jsou výrazně expresívní. Jde o typ živý a produktivní. Např. *dareba, dotěra,* [h]*šťoura,* [f]*žvatla,* [h]*doleza, (ne)výprava, nemluva;* (s finálou velární:) [f]*šilha, neposlucha,* [h]*šmodrcha, nešika, mluvka* ap.; (s finálou měkkou:) [s]*říďa,* [n]*škrťa, huhňa* aj. Expresívní charakter mají i jména hybridní, kde se k domácímu základu připojuje cizí sufix *-ist(a),* např. [o]*kopálista,* [fh]*švandista,* [fh]*šuškandista.* Neutrální je jméno *houslista* a některé názvy příslušníků hnutí, jako *hlasista, májista* ap.

Kromě těchto jmen sem náleží několik málo domácích jmen neutrálních, jako *hrdina, předseda, rada, nápověda, vévoda, starosta, přednosta, družba, vladyka, vozka, sluha,* zdomácnělé *paňáca* a dále hovorová jména *táta, pantáta.*

Především je však tento deklinační typ využíván jmény přejatými, převážně odvozenými pomocí přípon *-(i/a)st(a), -(i/e)t(a).*

Nejpočetněji jsou zastoupena jména na *-ist(a),* jako *marxista, leninista, komunista, kapitalista, terorista, šachista, filatelista, fotbalista, scenárista* atd., méně jména na *-ast(a),* jako *gymnasta,* [k]*entuziasta,* a *-it(a),* jako *jezuita, izraelita, kosmopolita; orebita, táborita; husita* ap., *-et(a),* jako *asketa, katecheta,* [k]*apologeta,* [k]*poeta, (o/ó)t(a),* např. *despota; helóta,* [k]*zélóta, -at(a),* jako [k]*apostata* ap.

V Npl jmen na *-ita, -ista, -asta* je základní koncovkou *-é* (pociťované v některých případech jako spíše knižní); koncovka *-i* se dosud pociťuje jako hovorová, někdy se zabarvením depreciativním, např. *jezuiti* (ve významu ‚pokrytec, lstivý, úskočný člověk'), *banditi.* Dostává se však postupně do pozice koncovky základní. Toto hodnocení koncovky *-i* jako téměř rovnocenné s *-é* sem proniká pravděpodobně od jmen jako *asketa, despota* ap., kde jsou podoby Npl s koncovkou *-i* rovnocenné s *-ové.*

Z ostatních jmen přejatých sem náležejí jména na veláry: na *-ch(a): exar-*

cha, hierarcha, monarcha, patriarcha, na *-g(a): kolega* ap., a dále jména s měkkou finálou, např. *paša, rikša, maharádža.* Obojí mají v Npl výhradně koncovku *-ové;* v Lpl je - obdobně jako u slov domácích - po velárách *-ích* s příslušnou alternací finály (v běžné mluvě popř. též *-ách*), zatímco u jmen s měkkou finálou je pouze *-ích,* jako u „muž".

1.1.1.1.4 Poznámky k jednotlivým jménům

Některá jednotlivá maskulina životná mají tvary odlišné od pravidelného paradigmatu, k němuž náležejí:

Ve Vsg u substantiva *strýc* je starý tvar *strýče* vedle analogického *strýci;* u substantiva *syn* se uchovala stará koncovka *-u (synu)* - ve složeném *zlosyn* je však již analogické *-e;* u substantiv *anděl, manžel* byl původní tvar na *-e* téměř zatlačen novotvarem podle měkké deklinace - *andělí, manželi.*

Jméno *kůň* má v pl tvary jednak podle vz. „muž" (ale v N, A, V *koně* - podle „stroj"), jednak shodné s femininy s nulovým nominativním formantem, tedy Gpl *koní* i *koňů,* D *koním* i *koňům,* L *koních,* I *koňmi* i *koni.*

Jméno *rodiče* má v Npl koncovku *-e,* shodnou s mužskými jmény neživotnými, řídčeji koncovku *-ové,* tedy *(drazí) rodiče* i *rodičové.*

Jméno *host* se skloňuje pravidelně podle „pán"; v Gpl má vedle tvaru *hostů* i knižní tvar *hostí* (podle „kost").

Jméno *lidé* (supletivní plurál k sg *člověk*) má v N, V mužský tvar životný (jako *sousedé*) s hovorovou variantou *lidi,* ostatní tvary podle ženského vz. „kost": G *lidí,* D *lidem,* A *lidi,* L *lidech,* I *lidmi.* - Expresívní deminutivum *lidičky* má sklonění podle vz. „žena" *(lidiček, lidičkám, lidičkách),* zachovává si však mužský rod životný základového *lidé: drazí lidičky.*

Jméno *přítel (ne-)* má v pl tvary s kvalitativně obměněnou kmenovou samohláskou: *přátelé (ne-), přátel* (tvar s nulovou koncovkou), *přátelům* atd.

Jméno *obyvatel* má v Gpl vedle pravidelného tvaru *obyvatelů* rovněž tvar s nulovou koncovkou: *obyvatel* (užívá se při udávání počtu).

Jméno *pán* má v postavení předklonném před jménem vlastním, titulem ap. v sg podobu s krátkou samohláskou v základu: *pan (pan učitel, pan Novák),* G, A *pana ...,* D, L *panu ...,* I *panem ...;* ve Vsg je krátká samohláska obecně; v pl zůstává délka: *páni (učitelé, Novákové), pánů ..., pánům ...* atd.

Jméno *bratr* má pravidelné tvary podle vz. „pán"; vedle nich se v pl užívá v určitých významech skloňování přimykajícího se k adjektivnímu typu - s výjimkou Gpl, kde zůstává staré *-í: bratří (Čapkové), (českých) bratří, (českým) bratřím* atd.

Jméno *kněz* má pravidelné skloňování podle vz. „muž" v celém sg (ve Vsg je zast. tvar *kněže* vedle analogického *knězi*); v pl je v A tvar *kněze,* v ostatních pádech jsou zastarávající tvary (jako u *bratří*) s alternací *z/ž* : N, G *kněží,* D *kněžím,* L *kněžích,* I *kněžími.*

1.1.1.2 *Adjektivní typy*

Maskulina životná s adjektivní flexí se rozčleňují do dvou typů: A - tvrdého a B - měkkého. Mají tvary tvrdého vz. „mladý" a měkkého vz. „jarní". U typu A je finální souhláska základu tvrdá nebo obojetná, u typu B měkká, zřídka obojetná.

1.1.1.2.1 Celá paradigmata mají následující podobu:

A				B			
sg N, V	$-K_{t,o}$ +	-ý-Ø	„hajný"	sg N, V	$-K_{m,o}$ +	-i-Ø	„průvodčí"
G, A		-é-ho		G, A		-í-ho	
D		-é-mu		D		-í-mu	
L		-é-m		L		-í-m	
I		-ý-m		I		-í-m	
pl N, V		-i-Ø		pl N, V		-í-Ø	
G		-ý-ch		G		-í-ch	
D		-ý-m		D		-í-m	
A		-é-Ø		A		-í-Ø	
L		-ý-ch		L		-í-ch	
I		-ý-mi		I		-í-mi	

U typu A dochází v Npl k závazným pravidelným alternacím tvrdých finál.

1.1.1.2.2 Náležejí sem dva druhy substantivizovaných adjektiv:

(1) dosud zřetelně adjektivně motivovaná, tj. taková, která fungují syntakticky i jako skutečná adjektiva, a která se proto stále pociťují jako morfologická adjektiva přenesená do syntaktické funkce substantiv - ať již se chápou na pozadí dvoučlenných syntagmatických spojení adjektivum + substantivum jako prosté výpustky určovaného substantivního členu, či nikoli, např. *slepý, obžalovaný; vrchní, domácí;*

(2) především ta původní substantivizovaná adjektiva, která svou adjektivní motivaci ztratila a stala se plně substantivy. K této transpozici dochází buď proto, že původní adjektiva zanikla nebo nabyla jiné podoby, popř. jiného významu (např. *vrátný, ponocný, mluvčí*), nebo proto, že tato substantiva s adjektivním skloňováním byla utvořena až na základě hotového modelu (např. *rotný, blokový*).

(Substantivizovanými adjektivy jsou i všechna příjmení adjektivní povahy, jako *Černý, Stránský, Utěšený, Dolejší, Hoření* atd.: srov. 2.1.1.3.)

Pozn.: Pokud jde o substantivizovaná adjektiva s dosud živou adjektivní motivací, nebylo by přirozeně třeba ustavovat pro ně zvláštní adjektivní typ substantivního skloňování, neboť morfologicky zůstávají skutečnými adjektivy. Avšak specificky adjektivní typ substantivního skloňování z těchto substantivizovaných adjektiv historicky vzešel a nadto tato skutečná adjektiva morfologická nemívají adjektivní skloňování úplné, nýbrž pouze skloňování toho rodu, který odpovídá jejich substantivnímu významu.

K maskulinům životným s adjektivní flexí náležejí tedy především ta původem substantivizovaná adjektiva, která mají původní adjektivní motivaci více méně zastřenou, takže se proto jeví jak syntakticky, tak i sémanticky jako skutečná substantiva. Obdobně jako u vlastních adjektiv rozlišujeme i zde dva typy skloňování - tvrdý a měkký.

K tvrdému **typu A** - vz. **„hajný"** - se řadí zvláště jména na *-n-ý: rotný, strážný, vážný; bytný, hrázný, vrátný; pocestný, porybný* atp., řídčeji na *-sk-ý*, např. *hostinský, [h]kantýnský, lázeňský* aj.

K měkkému **typu B** - vz. **„průvodčí"** - náležejí nečetná jména na *-n-í: berní, důlní, palní, účetní, duchovní* aj. - Dnes se tak pociťují i některá jména na *-č-í*, jako *mluvčí, průvodčí* atp. (o nich viz dále).

Ze substantivizovaných adjektiv dosud zřetelně motivovaných náležejí k typu A mnohá jména, jako *milý, známý, nemocný, raněný* atd.; jen v plurálu se vyskytují četné názvy zoologických čeledí, jako *psovití, lososovití, rovnokřídlí, vrubozobí, veslonozí, srostloprstí* atd.

Zřetelnou adjektivní motivaci mají dosud četná maskulina měkkého typu B, jako např. *cestující, pracující, přísedící, vedoucí, domácí, vrchní, třídní, provozní, pokladní, lesní* ap.

K měkkému typu B se vývojem přimkla nečetná jména, která jsou od původu substantivy (tradičně se řadila jako samostatný typ reprezentovaný vz. „Jiří"); jejich deklinace zcela splynula s deklinací měkkých adjektiv - kromě několika zbytků starého skloňování substantivního v Gpl (srov. též 1.1.4.2.2 vz. „paní") u podstatných jmen *bratří, kněží, rukojmí* a zastaralé varianty *krejčí* (ve spojení *družstvo krejčí* vedle obvyklého *krejčích*). Jsou to zvláště jména na *-čí: kočí, krejčí, lovčí, mluvčí, plavčí, náhončí, nákupčí, průvodčí, rozhodčí, výběrčí, výpravčí, závodčí* aj. (O rodných jménech *Jiří, Jiljí*, zast. *Alexí* atd. a současných příjmeních jako *Brixí, Tachecí* aj. viz 2.1.1.3.2.)

Kromě toho se k měkkému typu B řadí historická substantiva jako *sudí, komoří, podkomoří, podkoní, podstolí* - k nim se přiřadilo novější *přířučí*; z cizích *rabí* a kompozita s druhou částí *-krabí: falckrabí, lankrabí, markrabí, purkrabí.*

1.1.2 Maskulina neživotná

1.1.2.0 Podstatná jména mužského rodu neživotná se rozčleňují po formálně morfologické stránce v jediný typ substantivní a jediný typ adjektivní.

1.1.2.1 *Substantivní typ*

1.1.2.1.0 Maskulina neživotná substantivního typu se odlišují od substantiv ostatních rodů tím, že v Nsg mají pouze nulový formant. Pozitivní samohláskové formanty v základním tvaru česká neživotná maskulina nemají.

Opěrný tvar Gsg rozčleňuje maskulina neživotná do dvou podtypů. Podtyp A má v tomto pádě dvě koncovky: **-u** nebo **-a** (vz. „hrad"); podtyp B je charakterizován genitivní koncovkou **-e** (vz. „stroj"). Vytváří se tak dvojice podtypu tvrdého a měkkého analogicky jako u maskulin životných.

1.1.2.1.1 Přehled deklinačních formantů vyskytujících se v rámci typu

TYP	I -Ø	
deklinační formant Nsg	nulový	
PODTYPY	A	B
sg N, A	-Ø	-Ø
G	-u, -a	-e
D	-u	-i
V	-e -u	-i
L	-u, -ě(e)	-i
I	-em	-em
pl N, V	-y	-e
G	-ů	-ů
D	-ům	-ům
A	-y	-e
L	-ech -ích, -ách	-ích
I	-y	-i

Deklinaci maskulin neživotných charakterizují shodné podoby N a A v sg a N, A, V v pl. V tom se maskulina neživotná shodují s neutry (a v pl též s femininy) a odlišují se od maskulin životných. Oba deklinační podtypy rozlišuje morfonologický charakter souhlásky na konci tvarotvorného základu a tvarová různost (polymorfie) deklinačních formantů (v G, D, V a L sg a v N, A, V pl). Podtyp A zahrnuje jména s finální souhláskou základu tvrdou a většinou i obojetnou; v Gsg se vyskytují formanty *-u* nebo *-a*. K podtypu B se řadí jména s finálou měkkou a některá jména s obojetnou finálou *-l* a ojediněle *-s* nebo *-z;* v Gsg je formant *-e*. Uvnitř skupiny s finálami tvrdými se vyčleňují jména mající před deklinačním formantem souhlásky velární. Vytvářejí specifické paradigma s formantem *-u* ve Vsg a *-ích* vedle *-ách* v Lpl.

1.1.2.1.2 Polymorfní formanty a variantní tvary

Maskulina neživotná mají polymorfní formanty pouze u jmen zařazujících se k podtypu A - tvrdému, a to ve V, G a L sg a Lpl. Tvarová variantnost se v široké míře uplatňuje zejména v Lsg, v menší míře v Gsg a v Lpl.

Ve **Vsg**, u jmen neživotných ostatně velmi řídkém, je po nevelárních tvrdých nebo obojetných souhláskách koncovka *-e (hrade, lese, úle)*; alternace finály se vyskytuje pouze u *r/ř* po souhlásce, a to ojediněle (např. *větře*). Po velárních souhláskách *k, g, h, ch* je pravidlem koncovka *-u (jazyku, prachu, prahu)*.

V **Gsg** je deklinační formant *-u* nebo *-a*, popř. dubletní *-u/-a*. V současném spisovném jazyce má většina maskulin neživotných formant *-u*. Koncovku *-a* (příznačnou pro tvrdý podtyp jmen životných) nebo dubletní *-u/-a* má nepoměrně méně neživotných maskulin. Distribuce podob závisí na různých činitelích - slovotvorných, syntaktických, sémantických, popř. i na hláskovém skladu slova. Morfonologicky jsou formanty *-u* i *-a* vázány na neměkkou předcházející souhlásku (po souhláskách měkkých je pravidlem pouze *-e*).

V dalším pádě - **Lsg** - jsou polymorfní formanty *-u* a *-ě(e)*, jejich distribuce není však pevně vyhraněna - na rozdíl od rozložení formantů v Gsg. Za týchž podmínek se u téhož jména užívá jedné i druhé podoby; uplatňuje se tu tedy v značné míře tvarová variantnost. Jistou motivací k častějšímu užití jen jedné z podob bývá zřetel syntaktický, tzn. zda jde o objekt, nebo o adverbiální určení, někdy má vliv původ slova (např. jména přejatá přijímají zpravidla koncovku *-u*). Mimo tyto činitele působí též rozdílný úzus v běžné mluvě v Čechách *(-u)* a na Moravě *(-ě(e))*, promítající se do spisovného vyjadřování různě.

Pozn.: O nesnadnosti stanovit distribuci podob v Lsg svědčí i praxe jazykových příruček a výkladových slovníků: snaží se popsat současný stav pomocí výčtů jednotlivých jmen a relativně působících činitelů. Vzniká tak komplikovaný obraz dokazující pouze tu skutečnost, že jde o podoby natolik rovnocenné, že užití kterékoli z nich neubírá na zřetelnosti významu ani větné stavbě – kromě ojedinělých případů homonymních slov.

V **Lpl** jsou vyhraněny dva formanty jako podoby základní - v podstatě v závislosti na povaze koncové souhlásky základu jmen: po tvrdých souhláskách nevelárních a zpravidla i obojetných je formant *-ech*, po souhláskách velárních formant *-ích*, vyžadující obligatorní hláskové alternace *k/c (rybnících), ch/š (vrších), h/z (březích), g/z (dialozích)*.

V obou skupinách jmen se objevují tyto formanty i jako variantní: u jmen s nevelární finálou *-ích* vedle základního *-ech*, u jmen na velární finálu *-ách* vedle základního *-ích*. Pozice základních podob *-ech* a *-ích* jsou poměrně pevné. Formant *-ích* po nevelárních tvrdých a obojetných souhláskách se vedle formantu *-ech* uplatňuje pouze u některých jmen s tvrdým skloňováním, a to po finálách *-l, -s, -z*, např. *hotelech/-lích, kostelech/-lích, okresech/-sích*,

plesech/-sích, jezech/-zích, hertzech [-c-]*/-tzích*, ojediněle i po *-p: sklepech/-pích*. Jména mající pouze (nebo převážně) formant *-ích* po obojetné finále (např. *lesích*) jsou řídká. Naproti tomu podoba na *-ech* se objevuje výjimečně i u jmen se skloňováním měkkým (v Gsg na *-e*) po finále *-l*, např. *cíl - cílech, pikle - piklech;* dubletní podobu Lpl má jméno *pytel - pytlech/pytlích*.

Po finálách velárních, kde je v Lpl pravidlem formant *-ích (prostředcích, sputnících, březích, arších)*, proniká do spisovného jazyka z běžné mluvy stále hojněji variantní podoba *-ách* (původem koncovka feminin), a to jak pro svou výraznost, tak proto, že před ní nedochází k obligatorním jinak alternacím koncové souhlásky základu. Pronikla nejdříve k jménům hovorovým a ke jménům se zabarvením expresívním, u nichž je neutrální. Dnes je zcela běžná u zdrobnělin na *-č(e)k: balíčcích/-čkách, obláčcích/-čkách, chlebíčcích/-čkách* ap., a pak na *-(e)k, -ík: kouscích/-kách, domcích/-kách, lesících/-kách*. Od nich se šíří i k ostatním (nezdrobnělým) jménům na *-(e)k*, popř. *-ák, -ík*, jako *hrncích/-kách, dřevácích/-kách, balících/-kách, chodnících/-kách; teplácích/-kách, modrácích/-kách*. Hodnotí se jako více či méně příznaková, často v závislosti na významu a celkovém zabarvení slova. U slov pojmenovávajících věci běžné denní potřeby se příznak expresivity nebo hovorovosti u podoby *-ách* stále více stírá, a naopak (jinak základní) podoba *-ích* se jinde než v psaném spisovném projevu pociťuje jako knižní. - Zřídka mívají dubletu i jména přejatá: *docích/-kách, tarocích/-kách, erzích/-gách*.

Pozn.: Pouze tvaru na *-ách* se užívá jen u jmen *plech – plechách* a *šachy – šachách* a v ustálených spojeních *jde to jako na drátkách, ve snách* (ale: *vypráví o svých snech*).

V následující tabulce jsou uvedeny kombinace koncovek s číselným údajem o počtu jmen zařazovaných do příslušných skupin (jde o čísla pouze rámcová, orientační, podle údajů z excerpce SSJČ):

po nevelární finále základu	příklad	Gsg	Lsg	Lpl	počet jmen v SSJČ cca
	bez	-u	-u		6 800
	návod	-u	-u/-ě(e)		1 100
	sál	-u	-ě(e)		30
	mlýn	-a	-ě(e)		90
	leden	-a	-u	-ech	50
	zákon	-a	-u/-ě(e)		14
	javor	-u/-a	-u		25
	týn	-u/-a	-u/-ě(e)		11
	kout	-u/-a	-ě(e)		2
	hotel	-u	-u		4
	okres	-u	-u/-e	-ech/-ích	5
	kostel, sklep	-a	-ě(e)		2

po velární finále základu	vrch, -ek	-u	-u		4 500
	trávník	-u	-u/-e		70
	kalich, -ek	-u/-a	-u		80
	kožich	-u/-a	-u/-e	-ich/-ách	2
	lesík, dnešek	-a	-u		70
	jazyk	-a	-u/-e		4
	baliček	-u	-u		700
					deminutiv
	ohníček	-u/-a	-u		20
	lesíček	-a	-u		4

1.1.2.1.3 Popis a rozbor podtypů

Pro maskulina neživotná je příznačné nerovnoměrné početní zastoupení jmen v jednotlivých podtypech: značně převažují jména se skloňováním tvrdým (podtypu A), tradičně reprezentovaným vz. „hrad", nad jmény se skloňováním měkkým (podtypu B), vz. „stroj".

1.1.2.1.3.1 Podtyp A tvoří maskulina neživotná s Nsg na $-K_{t,o}$ + -Ø (vz. **„hrad"**, podvz. „jazyk").

Paradigma podtypu A představuje schéma:

sg N, A	$-K_{t-v,o}$ + -Ø		$-K_v$ + -Ø	„hrad", „jazyk"
G		-u, -a, -u/-a		
D		-u		
V	-e		-u	
L		-u, -ě(e), -u/-ě(e)		
I		-em		
pl N,A,V		-y		
G		-ů		
D		-ům		
L	-ech, -ech/-ích		-ích, -ích/-ách	
I		-y		

Před koncovkou *-ě(e)* v Lsg a *-ích* v Lpl (u jmen s velární finálou) mají jména pravidelné alternace koncové souhlásky základu: *d/ď hrad - hradě, t/ť život - životě, n/ň mlýn - mlýně, r/ř pivovar - pivovaře; k/c jazyk - jazyce, jazycích, ch/š kožich - kožiše, kožiších, h/z roh - rozích.*

K alternacím dochází i uvnitř základu některých jmen, a to před nulovou koncovkou: *a/á hrachu, hrachem* atd. - *hrách; e/é chleba, chlebem* atd. - *chléb; i, ě/í lihu* atd. - *líh, sněhu, sněhem* atd. - *sníh;* u alternace *o/ů (stolu, stoly* atd. - *stůl)* vývoj směřuje v některých ojedinělých případech k vyrovnání kvantity v celém paradigmatu, a to ve prospěch podoby, která je v N a A sg, třebaže je vývojově sekundární; tak v současném jazyce jsou běžné už jen podoby např. *kůl - kůlu, kůlem* atd. (místo *kolu*), *půst - půstu, půstem* atd. (místo *postu*). Alternace *Ø/e*, např. *náspu, náspem* atd. - *násep, dojmu, dojmy* atd. - *dojem, křtu, křtem* atd. - *křest* ap., se objevuje zvláště v zakončeních *-(e)k: špku, špky* atd. - *špek; -(e)n: ledna, lednu* atd. - *leden; -(e)l: kotle, kotlem* atd. - *kotel.*

Po lexikální stránce je mezi maskuliny neživotnými s finálami nevelárními výrazná převaha jmen stylově neutrálních. Např. *dehet, chřest, člun, uhličitan, košťál, průmysl; popel, účel, pel (pyl); flanel, hotel, motel, botel, kabel, kartel, kostel, ortel, tunel; chumel, úhel, uzel, živel, kel; habr, nešvar, tvar, rozum, podzim; hřib, způsob, zub; cep, cop; nerv, zpěv; houf; vůz, hmyz; hlas, okres.* Četná jsou dějová jména bez přípony, jako *klid, chvat, sklon, úmysl, nátěr, průlom, škleb, nástup, lov, dovoz, nápis.* Nápadné je množství jmen složených, jako *kmitočet, dalekohled, dálkoměr, minomet, větrolam, rybolov, slovosled, elektrovod, ostrovtip, rychlovýkrm, chvalozpěv, kostižer, černobýl, sedmistěn, zlatohlav* atd. Tato skupina maskulin neživotných není charakterizována žádným specifickým slovotvorným produktivním sufixem, jak tomu bývá u početně silných skupin.

Mezi maskuliny neživotnými s finálami velárními mají naproti tomu značné zastoupení jména se slovotvornými sufixy. Zvláště silná a produktivní je skupina jmen s příponami *-(e)k, -ík, -ák* (finála *-k* proto převažuje nad ostatními velárami). Např. *-(e)k: článek, doplatek; -ík: bavlník, náhrdelník; -ák: bodák, smeták.* Četná jsou ovšem též jména dějová bez přípony, jako *skok, návlek, tah (vý-, po-, zá-), běh (ná-, vý-* atd.*), čich, poslech* atd.

Nápadnou součást maskulin neživotných sem náležejících tvoří zdrobněliny, zvláště na *-(e)k (domek, stolek, zoubek; balkónek, motorek, titulek)* a *-ík (deštík, nehtík, nožík; dortík, kalendářík, kilometrík, svetrík).* Živou slovotvorně produktivní vrstvu expresivních výrazů tvoří sekundární deminutiva na *-č(e)k (domeček, dvoreček, stoleček, lesíček, chlebíček, ohníček).* Jsou to jména stylově příznaková, s hodnocením meliorativním.

Jména přejatá s velární finálou nejsou početná; produktivní se zde jeví pouze přípona *-ink/-ing* v typu *trempink/-ing, driblink/-ing, skijérink/skijöring; kempink, trénink, mítink; looping, stoping, skating, fading, clearing, dumping* ap.

1.1.2.1.3.2 Podtyp B - zahrnující jména s Nsg na $-K_{m,o}$ + -Ø - s tzv. skloňováním měkkým (vz. **„stroj"**) - je ve srovnání s podtypem A formálně morfologicky jednodušší. V Gsg je jednoznačně koncovka *-e;* ani v ostatních pádech

nejsou formanty polymorfní. Finální souhláska základu je měkká, z obojetných jen *-l, -s* a *-z*. K alternacím finály nedochází. U některých jmen se uplatňují alternace samohlásky před koncovkou nulovou: *e/ě: deště, dešti* atd. - *déšť; o/ů nože, nožem* atd. - *nůž* a střídání *Ø/e* za týchž podmínek: *ohně, ohněm* atd. - *oheň; konce, konci* atd. - *konec; kachle, kachlem* atd. - *kachel; pytle, pytlem* atd. - *pytel.*

Celé paradigma podtypu B vystihuje tedy schéma:

sg N, A	$-K_{m,o}$ + -Ø	pl N,A,V	-e	„stroj"
G	-e	G	-ů	
D,L,V	-i	D	-ům	
I	-em	L	-ích	
		I	-i	

Náležejí sem převážně jména domácí, neodvozená i odvozená, např. *kříž, nůž, koš, tisíc, hrnec, míč, klíč, kraj; ledovec, rámec, tanec; rýč, lapač, květináč, dobíječ, vařič; snář, kapsář, vějíř; boj, prazdroj* atd. Z přejatých se sem zařazují např. *guláš, semiš, touš; skeč, smeč, pomeranč; orloj; palác; exemplář, scénář; pancéř, halér; pancíř, halíř; trochej, trolej* aj.

Samostatnou skupinu tvoří jména s finálou *-l: cíl*, G *cíle*, a dále *jitrocel, jetel, čepel, korbel, mandel, svízel, šindel, šťavel, vrtel; pantofel, kachel, kašel, kyčel, obratel, příčel, pytel* atd. Dále sem náleží jediné jméno s finálou *-s: městys*, G *městyse*, lpl *městysi* (ale Lpl *městysech*) a jediné jméno s finálou *-z: peníz* (ve významu ‚mince'), Gsg *peníze*, Gpl *penízů*, lpl *penízi*; ve významu ‚státem uznané platidlo' je pomnožné a má poněkud odlišné tvary: N, A, V *peníze*, G *peněz*, D *penězům*, L *penězích*, I *penězi.*

Zvláštní postavení má několik jmen cizího původu se základem na *-c*, která zčásti náležejí k nespisovné slovní zásobě, jako *tác*, ^{oe}*hec*, ^{o}*kec*, ^{h}*truc*, ^{o}*frc*, ^{rhe}*flanc*. Skloňují se jako jména s finální kmenovou souhláskou tvrdou, tj. v Gsg *tácu, hecu, kecu, trucu*, v N, A, I pl *tácy, hecy* atd.

1.1.2.1.3.3 Specifickým znakem deklinace maskulin neživotných je paradigma zdvojené.

1.1.2.1.3.3.1 Jde především o některá jména s tvarotvorným základem na *-l*, jako např. *burel, hnědel, krevel, kužel, námel, plevel, chmel, tmel;* (s vkladným *-e-*) *cumel, chrchel, kotel, sopel, uhel; koukol, apríl, artikul, rubl.* Paradigma těchto jmen má dva samostatné tvarové soubory, tj. tvrdého skloňování i skloňování měkkého. Jde tu tedy o zvláštní případ tvarové variantnosti: např.

sg	N,A	-/ + -Ø	pl	N,A,V	-y//-e
	G	-u//-e		G	-ů
	D	-u//-i		D	-ům
	V	-e//-i		L	-ech//-ich
	L	-u /-e//-i		I	-y//-i
	I	-em			

Pozn.: Ne obě podoby se u všech jmen a ve všech pádech uplatňují vždy rovnoměrně vedle sebe, např. užívá se jen *na chmelu*, ale *v kotli* ap.

1.1.2.1.3.3.2 Obdobnou skupinu jmen využívajících specifickým způsobem odlišnosti formantů obou podtypů tvoří jména s tvarotvorným kmenem na *-en-* (základem této skupiny jsou původní hist. *n*-kmeny mužské), jako např. *řemen, ječmen, kámen, kmen, hřeben, kořen, křemen, plamen, pramen* ap. Tato jména mají dnes v sg tvary shodné se skloňováním měkkým, v pl se skloňováním tvrdým (tvary „tvrdé" pronikají i do sg). - U jména *loket* jsou v sg tvary obojí; v pl ve významu ‚část ruky' je ve všech pádech skloňování tvrdé, ve významu staré délkové míry se udržely i původní „měkké" tvary v N, A, V *lokte* a v G *loket* (zpravidla po číslovkách *pět* a výše) vedle *loktů*; v ostatních pádech je skloňování tvrdé: D *loktům*, L *loktech*, I *lokty*.

1.1.2.1.4 Poznámky k jednotlivým jménům

Některá neživotná jména mužského rodu mají tvary zčásti odchylné od paradigmat, k nimž náležejí.

1.1.2.1.4.1 Největší skupinu tvoří maskulina neživotná, u nichž je nesoulad mezi rodem přirozeným a gramatickým, tj. mezi biologickou neživostí a morfologickou životností. (Srov. též IV 1 A 3.1.3.) V těch pádech, v nichž se deklinace jmen životných a neživotných navzájem odlišuje, objevují se u některých neživotných maskulin dvojí tvary, neživotné i životné, ba někdy se jména neživých objektů řadí pouze k deklinačním typům životným. Jde především o Npl a Asg. (Příslušné tvary mají přirozeně důsledky pro kongruenci ve větě.)

Distinkce životnost - neživotnost je příznakem významového rozdílu. Podle toho, označuje-li jméno živou bytost, či neživou věc, řadí se zásadně k příslušnému rodu i deklinačnímu typu, buď životnému, nebo neživotnému. Jméno věci se tu obvykle asociuje se jménem označujícím primárně živou bytost. Např. *jezdec* živ. (na koni) - *jezdec* než. (v kartotéce); *obrněnec* živ. (bojovník v brnění) - *obrněnec* než. (loď, vlak); *průvodce* živ. (kdo někoho provází) - *průvodce* než. (příručka); *nosič* živ. (zavazadel) - *nosič* než. (věc, která něco drží, nese); *vodič* živ. (kdo někoho vodí) - *vodič* než. (vodivá látka); *činitel* živ.

(osoba něco působící) - *činitel* než. (faktor, okolnost); *drak, -a, draci* (pohádková bytost, saň, ale též dětská hračka) - *drak, -u, draky* (základní konstrukční celek letadla, např. *kovové draky letadel*); *had, -a, hadi* (plazi) - *had, -u, hady* (trubka, např. *topné, chladicí hady*); *korál, -a, korálí/-ové* (mořský živočich) - *korál, -u, korály/-le* (vápnitá schránka korálů; ozdoba, např. *korály/-le zdobily její hrdlo*).

Záměna životnosti druhotnou neživotností není však provedena u všech jmen důsledně: u četných jmen dosud přežívají některé tvary životné, a to většinou vedle novotvarů neživotných.

Rozsah uchování tvarů životných závisí do značné míry na tom, jak živě se dosud pociťuje sémantická motivovanost jmen, o něž jde. Je možno vyčlenit několik skupin:

(1) U názvů hraček představujících živé bytosti je motivace životnými názvy tak silná, že ani nedošlo k vytvoření neživotných tvarů. Např. Asg *(papírového) draka*, D, L sg *medvídkovi*, Npl *(plyšoví) opičáci, medvědi*. Obdobně je tomu i u jmen jako *sněhuláci, (asfaltoví) holubi* (ve významu ‚cvičné nebo závodní pohyblivé terče') atd.

(2) U ostatních skupin se udržely tvary životné pouze ve dvou diferenčních pádech - v Asg a N(V)pl, a to zpravidla vždy jen vedle tvarů neživotných. Výskyt životných tvarů v těchto pádech je však u různých skupin jmen rozdílný.

(a) V obou diferenčních pádech - Asg i N(V)pl - mají variantní tvary např. odborné názvy matematické ap. jako *činitel, ukazatel, čitatel, jmenovatel, menšitel, násobitel, dělitel, mocnitel* (formálně charakterizované životným slovotvorným formantem činitelským *-tel*); dále *sčítanec, odčítanec, menšenec, násobenec, dělenec* aj. (se slovotvorným formantem *-(e)c*, příznačným zvláště pro jména životná). Celá tato skupina je charakterizována tím, že (s výjimkou jména *činitel*) byla příslušná jména utvořena přímo pro označení neživých činitelů (funktorů) slovotvornými prostředky charakteristickými pro životná jména (srov. *učitel, vyslanec*). - K této skupině se přimyká i několik jmen dalších, jako *ledoborec, torpédoborec*.

(b) Některá jména neživých předmětů přijímají tvar životný převážně jen v jednom z obou diferenčních pádů. Záleží zde na míře sémantické motivovanosti a na slohovém zabarvení, silný vliv má i analogie. Často se jednotlivé činitele kříží, takže se v úzu jeví rozdíly nejen mezi celými významovými skupinami, ale i mezi jednotlivými jmény uvnitř téže skupiny. Např.:

(ba) V Npl bývají tvary obojí, v Asg zpravidla jen životné u jmen jako *panák* (obilí), *panáček, maňásek, šilháček* (loutky), *jezdec* (v kartotéce), u jmen označujících výrobky z ryb jako: *sledě/sledi, slanečky/slanečci*, a stejně tak *matjesy/matjesi, uzenáče/-či, pečenáče/-či, zavináče/-či*; u jmen označujících jiné potraviny z živočichů, např. *hlemýždě/hlemýždi*; u názvů některých hub, např. *kozáky/kozáci* a podobně i *klouzky/-ci, masáky/-ci, poddoubníky/-ci, choroše/-ši, strakoše/-ši* (ale jen *hřiby, hříbky, ryzce, smrže, pestrce* aj.). V Asg

mívají tato jména častěji podobu životnou *(našel kozáka,* ale i *hřiba, ryzce)* s odstínem expresivity.

(bb) V Npl bývá pouze tvar neživotný - pokud se ho vůbec užívá -, v Asg bývají zpravidla tvary životné, jejichž užití dodává spojení ráz více méně hovorový, zpravidla expresívní. Někdy se vyskytují také v ustálených spojeních nespisovných. Např. *(koupit si) pionýra, spartaka, moskviče; wartburga, trabanta, (pít) pražana, salvátora, senátora, turka, (sníst) indiánka, (tančit) kozáčka, bavoráka, (hrát) ferbla, cvika* atp.; *(nařídit) budíka, (zavolat) taxíka, (plavat) kraula; (dát si) šluka, bacha* atd.

U jmen *bacil* a *mikrob,* chápou-li se jako označení živočichů, se vyskytují v diferenčních pádech tvary životné: Asg *bacila, mikroba,* Npl *bacili, mikrobi,* chápou-li se jako označení rostlin, mají tvary neživotné: Asg *bacil, mikrob,* Npl *bacily, mikroby.* Významem blízká jména *vir(us)* a *kok(us)* mají jen tvary neživotné.

1.1.2.1.4.2 Z ostatních jmen neživotných mají nepravidelnosti ve skloňování tato substantiva:

Jméno *duch* (se základním významem ‚výrazná osobnost', *tvůrčí, velcí duchové*), má ve významu ‚psychologická složka lidské bytosti' v Asg vedle životné podoby na *-a* též podobu neživotnou, např. *vnést do života (činnosti) nového ducha* i *nový duch* (ale jen *mít obchodního ducha*); v tomto významu má v D, L sg koncovku *-u (neklesat na duchu);* pl. nemá.

Jména *den, týden* mají v některých pádech sg vedle tvarů skloňování měkkého i tvary skloňování tvrdého: Gsg pouze *dne, týdne,* ale D, L *dni* i *dnu, týdni* i *týdnu* (v Lsg též *ve dne*); v pl má jméno *týden* skloňování pouze tvrdé, jméno *den* má vedle tvarů tvrdých v některých pádech tvary zvláštní: v N, V *dni* (kniž. *dnové*), G *dní,* A *dni.*

Jméno *chléb* má v N, A sg hovor. podobu *chleba* (od původu G dělivý).

Jméno *oblak* v pl kolísá mezi rodem mužským neživotným a středním: N, A, V *oblaky* i *oblaka,* G *oblaků* i *oblak,* D *oblakům,* L *oblacích* i *oblakách,* I *oblaky.*

1.1.2.2 *Adjektivní typ*

Maskulina neživotná s adjektivní flexí jsou pouze substantivizovaná adjektiva dosud zřetelně motivovaná, a to vesměs tvrdého typu (vz. **„zlatý"**). Jsou nečetná a většinou málo užívaná, např. *zlatý, stříbrný, rýnský* nebo pomn. *drobné* (‚drobné peníze'). (Jména zeměpisná jsou poněkud častější, např. *Slaný, Vraný,* názvy kopců *Lesný, Travný* aj. - viz 2.2.1.3.)

1.1.3 Neutra

1.1.3.0 Podstatná jména středního rodu mají své specifické rysy jak po stránce formálně morfologické, tak po stránce sémantické.

Náležejí sem názvy věcí a většina názvů mláďat, tj. nedospělých živých tvorů, a rovněž nečetná augmentativa (jako *chlapisko/chlapiště, psisko/psiště, dubisko*). Vztah gramatického a přirozeného rodu se druhotně promítá i do názvů věcí. Projevuje se to zejména v tom, že středního rodu jsou především názvy substancí z nějakého hlediska nevyhraněných, nedostatečně vymezených, jako např. názvy abstraktních pojmů *(prázdno, zlo, absolutno, lidství)*, hromadných pojmů *(lidstvo, kamení)* ap. Řadí se sem převážně i ta jména cizího původu, která jsou z hlediska češtiny zakončená v Nsg neobvykle, takže se nesnadno zařazují do domácího deklinačního systému a často se ani neskloňují. Středního rodu jsou obvykle i víceslovná spojení, opět většinou cizího původu, a často také cizí víceslovné vlastní názvy zeměpisné.

Po stránce formálně morfologické se neutra člení na tři substantivní a dva adjektivní typy.

1.1.3.1 *Substantivní typy*

1.1.3.1.0 Substantivní typy jmen středního rodu se od substantivních typů jmen ostatních rodů - maskulin a feminin - odlišují tím, že v Nsg mají pouze pozitivní, a to samohláskové deklinační formanty. I. typ tvoří neutra s formantem **-o** (vz. „město"), II. typ zahrnuje jména s formantem **-e** (vz. „moře"); do III. typu se řadí neutra s nominativním formantem dlouhým **-í,** v hloubkové struktuře **-í-Ø.** (vz. „stavení"). Je tedy pro neutra příznačná existence typu s dlouhými „koncovkami", které se jinak vyskytují pouze u typů adjektivních. Žádný z typů nevytváří podtypy.

1.1.3.1.1 Přehled deklinačních formantů vyskytujících se v rámci typů je podán v tabulce na s. 314.

Všechna neutra mají shodnou podobu v N, A a V obou čísel, tzn. že v rámci jednoho čísla se rozlišuje nejvíce pět různých tvarů. Typy s pozitivními krátkými samohláskovými formanty v Nsg, tj. s Nsg na *-o* a *-e*, představují tradiční tvrdé a měkké skloňování.

K I. typu s Nsg na *-o* náležejí neutra mající finální souhlásku tvarotvorného základu tvrdou nebo obojetnou, zřídka měkkou. K II. typu s Nsg na *-e* se řadí neutra s kmenovou finálou měkkou, popř. obojetnou. Uvnitř I. typu tvoří zvláštní skupinu jména s finálou velární; v Lpl mají specifické tvary, obdobně jako u maskulin.

TYPY	I –o	II –e	III –i–Ø
deklinační formant Nsg	pozitivní		
	krátký		dlouhý
sg N,A,V	–o	–e	–i–Ø
G	–a	–e	–i–Ø
D	–u	–i	–i–Ø
L	–u, –ě(e)	–i	–i–Ø
I	–em	–em	–i–m
pl N,A,V	–a	–e	–i–Ø
G	–ů	–í –Ø	–i–Ø
D	–ům	–ím	–i–m
L	–ech –ách, –ich	–ích	–i–ch
I	–y(i)	–i	–i–mi
	(i) po měkké souhlásce		

1.1.3.1.2 Polymorfní formanty a variantní tvary

Polymorfní formanty se vyskytují u neuter v I. i II. typu: v I. typu v Lpl rozlišují formanty *-ech* a *-ách, -ích* vz. „město" od podvz. „středisko", v II. typu v Gpl formanty *-í* a *-Ø* rozlišují vz. „moře" od podvz. „sídliště". Tvarová variantnost se uplatňuje u jmen I. typu v Lsg a v omezené míře i v Lpl, totiž u jmen s tvarotvorným základem na veláru.

1.1.3.1.2.1 V **Lsg** jmen I. typu je buď deklinační formant *-u*, nebo formant *-ě(e)*, popř. obě tyto možnosti, tj. *-u/-ě(e)*. Formant *-ě(e)* je vývojově starší. V dnešním úzu se objevuje často jako podoba jediná u jmen základní slovní zásoby, např. *hnízdě; seně, plátně; stříbře; kole; mase; železe* atd. Výrazně se udržuje *-ě(e)* u jmen na *-dl(o)*, jako *mýdle, sedadle, divadle;* u některých jmen jiných, jako *dně, městě, blátě, jaře, létě*, jde zejména o ustálené výrazy příslovečné na rozdíl od volných spojení příslovečných a předmětových.

Koncovka *-u* pronikla v Lsg k neutrům analogií podle maskulin, např. po velárách *(městečku, oku, uchu, suchu, blahu, tangu; vojsku, středisku)*, ale je pravidlem i u jmen s kmenem jinak zakončeným, např. na *-v-* v příponách *-iv(o), -stv(o)/-ctv(o) (barvivu, topivu, mužstvu, ministerstvu, dělnictvu)*, u jmen abstraktních na *-n(o) (budoucnu, chladnu)* i u jmen jiných, např. na *-m(o) (jařmu, pásmu)*, na *-r(o) (mokru, dobru, žebru)* a u jmen přejatých *(gestu, procentu, tempu, depu, krédu, molu)*. – Koncovka *-u* je rovněž u jmen s měkkou finálou, např. *lečo – leču, bendžo – bendžu*.

Nelze však jednoznačně stanovit tu nebo onu podobu u jednotlivých jmen. Variantní podoba na *-u/-ě(e)* se objevuje např. u jmen s velární finálou *(mléku* i *mléce, břichu* i *břiše),* u jmen na *-r(o) (pouzdru* i *pouzdře)* i jinde *(jménu* i *jméně, dřevu* i *dřevě* atd.*).* Obě varianty bývají rovnocenné, lze však jako u maskulin zjišťovat rozdíly oblastní, zejména v běžné mluvě v Čechách s tendencí k *-u* a na Moravě, kde se zachovává staré *-ě(e).*

1.1.3.1.2.2 V **Lpl** mají jména s velární finálou podvz. „středisko" zpravidla formant *-ách,* např. *městečkách, jhách, rouchách, tangách* ap., zčásti též formant *-ích* jako variantní. Jen *-ách* je u zdrobnělin s příponou *-k(o)/-čk(o),* např. *dřívkách, hříbátkách, kolečkách,* a *-tk(o),* např. *kružítkách, sedátkách* ap. U jmen s příponou *-sk(o)/-isk(o)* se objevuje i varianta *-ích,* např. *střediskách/střediscích, stanoviskách/stanoviscích,* podobně u jmen *letovisko, ložisko, ohnisko, východisko* aj. Zřídka se obě podoby vyskytují i u některých jiných jmen na *-k(o),* jako *jablkách/jablcích.*

1.1.3.1.3 Popis a rozbor typů

1.1.3.1.3.1 **I. typ** - tvrdý - (vz. **„město"**) je charakterizován v základním tvaru deklinačním formantem *-o;* počtem jmen k němu náležejících daleko přesahuje paralelní typ druhý, měkký, opírající se pouze o jednu slovotvorně charakterizovanou skupinu jmen, a to na *-išt(ě).* Živost I. typu se zakládá na celé řadě produktivních slovotvorných formantů: *-stv(o)/-ctv(o),* např. *členstvo, lidstvo; ptactvo, žactvo;* dále *-dl(o), -tk(o),* jako *rydlo, držadlo, kyvadlo; pisátko, chrastítko; -iv(o),* jako *palivo, kuřivo, léčivo; -isk(o),* jako *vřesoviště, bahnisko, středisko, ohnisko, stanovisko* aj. Pro vnitřní diferenciaci I. typu je důležitá povaha finálního konsonantu tvarotvorného základu: jádro tvoří jména s finálou nevelární, tvrdou nebo obojetnou (měkká se objevuje pouze u několika jmen přejatých): jména s finálou velární mají jediný, ale výrazný specifický rys - v tvarech Lpl formant *-ách* nebo dubletní *-ách/-ích.*

Celé paradigma I. typu má tedy tuto podobu:

sg N,A,V	$-K_{t-v,o,m}$ + -o	$-K_v$ + -o „město", „středisko"
G	-a	
D	-u	
L	-ě (e), -u, -ě (e)/-u	
I	-em	
pl N,A,V	-a	
G	-Ø	
D	-ům	
L	-ech	- ách, -ách/-ich
I	-y(i)	

Koncovky *-ě(e)* (v Lsg) a *-ích* (po veláře v Lpl) vyžadují příslušné alternace finály: *d/ď hnízdo - hnízdě, t/ť léto - létě, n/ň prkno - prkně, r/ř jaro - jaře; k/c mléko - mléce, střediska - střediscích, ch/š břicho - břiše.*

Uvnitř základu dochází u neuter I. typu pouze k alternacím samohlásky, a to v Gpl před nulovým formantem některých ojedinělých jmen: *á/a jádro - jader, játra - jater, záda - zad; é/e jméno - jmen, péro - per; í/ě dílo - děl.* Jedině substantivum *léto* (zvláště ve významu ‚roky') může krátit i v jiných pádech pl: G *let*, D *letům* i *létům*, L *letech* i *létech*, I *lety* i *léty*.

V některých souhláskových skupinách se u tohoto deklinačního typu objevuje vkladné *-e-* v Gpl před nulovým formantem. Např. *čísl-o - čís-e-l, skl-o - sk-e-l, dn-o - d-e-n, okn-o - ok-e-n; jablk-o - jabl-e-k, jádr-o - jad-e-r*, podobně *světl-o, pásm-o, plátn-o, játr-a* (ale *hnízd-o - hnízd, měst-o - měst, torz-o - torz, zrn-o - zrn*); dále v příponách *-dl(o) - -d-e-l, -tk(o) - -t-e-k, -čk(o) - -č-e-k, -stv(o) - -st-e-v, -sk(o) - -s-e-k* vedle *-sk (hledisek* i *hledisk)*.

Lexikální jádro typu tvoří jména slovotvorně strukturovaná, odvozená zejména těmito formanty: *-stv(o)/-ctv(o)* (SSJČ uvádí na 400 těchto jmen), např. *členstvo, horstvo, šatstvo; žactvo, rolnictvo, ptactvo; -dl(o)*, např. *měřidlo, držadlo, zrcadlo; mýdlo; jídlo, bělidlo; -tk(o)*, např. *sedátko, kružítko, ukazovátko; -iv(o)*, např. *hnojivo, pečivo; -sk(o)/-isk(o)*, např. *středisko, ložisko* (a názvy zemí, oblastí a osad typu *Slovensko, Kladensko, Brněnsko, Podbrdsko, Porýnsko, Lipsko*).

Výraznou skupinu tvoří jména s deminutivním formantem *-k(o)/-čk(o)*, např. *očko, slunko, sluníčko, sluněčko, jezírko, políčko, městečko, děťátko, divadélko.*

K I. typu neuter náležejí dále nečetná původní substantivizovaná adjektiva, hodnocená dnes jako substantiva tvořená z adjektiv konverzí. Jsou to jména jako *dobro, mokro, modro, šero, zlo, teplo, blaho, sucho, hlucho, ticho, vlhko, horko; nekonečno, nadpřirozeno, pomyslno, absolutno;* sufixací jsou tvořena např. *budoucno, jsoucno, tragično.*

Nepoměrně menší je počet jmen nemotivovaných, popř. se zastřenou slovotvornou stavbou, např. *hnízdo, stádo, brdo; město, klepeto, žito; ráno, jméno; jařmo; čelo, kolo, tělo, sklo; jaro, stříbro; olovo, právo, pivo, střevo; železo, maso, pleso; lýko, víko, jho, ucho.*

Kromě jmen domácích hlásí se k tvrdému neutrálnímu deklinačnímu typu i četná jména přejatá, cizí a citátová, např. *auto, gesto, esperanto, kvarteto, tornádo, retardando; kino, domino; depo, tempo; [z]ambo, kubo, [s]trafo; [r]bravo; pižmo, pyžamo, dynamo; molo, tablo, leporelo; byro; peso, espreso, inkaso; korzo, [h]avízo, maestoso; baroko, riziko, sako, scirocco; largo, embargo, tango; echo, jericho* (bot.); *jojo; lečo, bendžo; intermezzo, scherzo.*

1.1.3.1.3.2 II. typ - měkký - (vz. **„moře"**), charakterizovaný v Nsg formantem *-e*, je zastoupen mnohem menším počtem jmen než typ první. Finální

konsonant je většinou měkký, zřídka obojetný (např. *nebe, pole*). Nedochází tu k žádným alternacím, vyjma jediné substantivum - *vejce*, které má tvar v Gpl *vaj-e-c* s alternací *e/a* a s vkladným *-e-*.

Tento deklinační typ neuter je vnitřně diferencován pouze v jediném pádě, a to v Gpl, kde je koncovka *-í*, nebo *-Ø*. Formant *-í* mají nemnohá jména dvojslabičná, jako *polí, moří, loží, srdcí, lící* ap. (vz. „moře"); formant *-Ø* mají jména velmi produktivního slovotvorného typu utvářejícího obecná jména místní na *-išt(ě)*: *sídliště - sídlišť*, dále *koupaliště, stavenišť, cvičišť, smetišť* atd. (podvz. „sídliště").

Jména II. typu mají tedy toto paradigma:

sg N,A,V	$-K_{m,o}$ + –e (mimo jména na *–išt–ě*)		–išt–ě	„moře", „sídliště"
G		–e		
D		–i		
L		–i		
I		–em		
pl N,A,V		–e		
G	–i		–Ø	
D		–ím		
L		–ích		
I		–i		

Pozn.: Sufixu *-išt(ě)* (avšak jen mimo spisovný jazyk) se využívá vedle sufixu *-isk(o)* i pro tvoření expresív, popř. augmentativ; např. *hoštiště: pištiště: nožiště, koštiště, piviště*. Expresivnost je zde podporována i „depersonifikační" změnou rodu vzhledem k pojmenovávané osobě, zvířeti, věci, např. *kluk - klučisko/klučiště, baba - babisko/babiště* ap.

K tomuto typu náleží nemnoho jmen základní slovní zásoby, např. *moře, [k]hoře, [k]lože; nebe, pole; [k]líce, bérce, srdce, ovoce;* víceméně zastřenou motivaci mají jména se sufixem *-c(e)*, původně zdrobňujícím (srov. i jména na *-(e)c* a *-ic(e)*): jazykovědné termíny *příslovce, citoslovce* a řídká a zastaralá jména *bidélce, vědérce; slovce, pérce, stádce, dřevce.*

1.1.3.1.3.3 Zvláštní skupinu mezi neutry tvoří substantiva tradičně zařazovaná ke vz. **„kuře"** a **„břímě"**. Tato jména jsou charakteristická tím, že s výjimkou N, A, V sg rozšiřují základ o specifické kmenotvorné přípony: u vz. „kuře" má tato přípona v sg podobu *-ě(e)t-*, v pl *-at-*, u zcela dnes už neživého vz. „břímě" v obou číslech podobu *-en-*. V tomto druhém případě došlo u všech jmen tohoto vzoru - na rozdíl od vz. „kuře" - druhotně k vyrovnání kmene ve prospěch podoby s kmenotvornou příponou; vzniklo tak nové paradigma po-

dle vz. „město": např. vedle starší podoby *břímě*, která je silně knižní a na ústupu, je tedy v N, A, V sg novotvar *břemeno*.

Tyto dvě skupiny jmen nemají vlastní inventář koncovek: v sg se skloňují jako neutra II. typu, v pl se přiřazují k typu I; představují tedy **typ smíšený:**

sg N,A,V	-ě(e)	„kuře"	-ě(e)	„břímě"
G	-ě(e)t-e		-en-e	
D,L	-ě(e)t-i		-en-i	
I	-ě(e)t-em		-en-em	
pl N,A,V	-at-a		-en-a	
G	-at-Ø		-en-Ø	
D	-at-ům		-en-ům	
L	-at-ech		-en-ech	
I	-at-y		-en-y	

Vzhledem k tomu, že u vz. „břímě" tvary na *-ě(e)* v N, A, V sg jsou silně příznakové a u většiny jmen již zastaraly, hodnotí se staré tvary singulárové na *-ene* v G a *-eni* v D, L jako dubletní tvary k podobě „břemeno". Mají tedy jména sem patřící dnes toto skloňování: v sg N, A, V *-en-o* (zř. *-ě(e)*), G *-en-a//-en-e*, D *-en-u//-en-i*, L *-en-u/-en-ě//-en-i*, I *-en-em*.

Po lexikální stránce tvoří velkou většinu neuter vz. „kuře" jména mláďat. Mají zpravidla zřetelnou slovotvornou stavbu – s konverzním formantem *-ě(e) (hád-ě, kuř-e), -ě(e)t-e (hád-ět-e, kuř-et-e)*. Nejčastější rozšířenou variantou tohoto formantu je *-če (srna – srn-če)* a *-íče (lev – lv-íče)*, zřídka *-le (koza – koz-le/kůz-le)*.

Tato nejpočetnější skupina – názvy mláďat živých tvorů – se člení na pojmenování mláďat (a) lidských a (b) zvířecích: např. (a) *mládě, dvojče, trojče, děvče, batole, nemluvně, vyžle* aj.; (b) *ráče, vlče, srnče, kuře, tygře, hádě, medvídě, krůtě, labutě, kachně, srně, slůně, holoubě, hříbě, čápě, sůvě, osle, house* atp.

Patří sem i některá slovotvorně nemotivovaná, ale silně frekventovaná jména mláďat domácky chovaných zvířat, např. *štěně, tele, sele, jehně*; k nim se přimyká i *kotě* (k zast. *kot*, dnes souvztažné s *kočka*).

Řada substantiv s tímto skloňováním neoznačuje mláďata; některá se jmény mláďat sémanticky souvisejí, např. označení tvorů nevyvinutých, slabých (na úroveň mláďat postavených) nebo pejorativní, depreciativní označení (jako *pískle, škvrně*). Častá jsou v této skupině jména se silným příznakem expresivity, např. *klouče, nedochůdče, pohozenče, ubožáče; doktůrče, kantůrče; capartě; smrádě; mrně, žábě* atp.

Ze jmen dospělých tvorů se podle vz. „kuře" skloňuje několik názvů osob – většinou historické tituly, jako *dóže, kníže, hrabě, -krabě* (*markrabě, lanckrabě*

ap.) Vzhledem k přirozenému rodu patří tato jména v sg k maskulinům (Asg mají tedy shodný s G), např. *český kníže nastoupil na trůn*, v pl zůstala formálně neutry: *česká knížata nastoupila na trůn*. Z názvů dospělých zvířat náležejí ke vz. „kuře" např. *zvíře, dobytče, morče, saranče, kníště, káně, prase* atp.

Z ostatních názvů se sem řadí např. jména plodů (zvláště jablek), jako *ⁿvavřinče, ⁿzelenče; sládě, pláně; rajče*, názvy částí těla: *varle, vole*, názvy věcí: *koště, doupě, poupě, šoupě*, i jména přejatá na *-le*: *ᶻᵒpimprle, ⁿštokrle, ᶻᵒvimrle*.

Jména vz. „břímě/břemeno" tvoří uzavřenou skupinu, zcela neproduktivní (jde o původní hist. *n*-kmeny střední). Dodnes sem náležejí kromě vzoru jména *plémě/plemeno, rámě/rameno, sémě (símě)/semeno, slémě/slemeno, témě/temeno* a dále jména *písmeno* a *vemeno*, u nichž tvary *písmě, výmě/vémě* zcela zastaraly. Původní staré podoby N, A, V sg mají ráz silně knižní a užívá se jich jen v přeneseném významu, např. *sémě hříchu, břímě povinnosti, rámě spravedlnosti, nabídnout někomu rámě, hadí plémě*.

Jméno *rámě/rameno* ve významu ‚část těla' má v G a L pl vedle pravidelných podob *ramen, ramenech* ještě tvar *ramenou* (tvar od původu duálový).

1.1.3.1.3.4 III. typ, tzv. dlouhý (vz. **„stavení"**), zahrnuje jména s dlouhým nominativním formantem *-í*. Zakončení na *-í* není vlastní koncovka, nýbrž kmenová přípona, takže N, A, V sg má koncovku nulovou. Je to patrno z toho, že *-í-* tu prochází všemi tvary paradigmatu.

Pozn.: Tradičně bývá toto složené (komplexní) zakončení u jmen daného typu (analogicky jako *-í, -ý, -é, ...* u adjektivních vzorů) hodnoceno jako dlouhé koncovky.

Nulovou koncovku mají tedy kromě N, A, V sg také G, D a L sg a N, A, V a G pl. V sg má pozitivní koncovku pouze instrumentál *-í-m*, v pl D *-í-m*, L *-í-ch* a I *-í-mi*. Finální souhláska kmene je obojetná nebo měkká. Nikde nedochází k hláskové alternaci. V žádném pádě nejsou v tomto typu tvary variantní.

Jména vz. „stavení" mají tedy následující paradigma:

sg N,A,V	$-K_{m,o}$ +	-i-Ø	pl N,A,V	-í-Ø	„stavení"
G		-i-Ø	G	-i-Ø	
D		-i-Ø	D	-i-m	
L		-i-Ø	L	-i-ch	
I		-i-m	I	-i-mi	

Pozn.: Značná homomorfie u tohoto typu se řeší v nespisovném vyjadřování tak, že příslušná jména přecházejí k adjektivnímu skloňování měkkému (střednímu rodu), s nímž mají řadu tvarů společných, např. *zelí, zelího ..., stavení, staveního ..., uhlí, uhlího ...* Spisovný jazyk odpomáhá funkčnímu přetížení tvarů s homonymním zakončením jinými způsoby: utváří např. jména struk-

turním slovotvorným sufixem *-(e)k* (dochází přitom ovšem ke změně gramatického rodu), jako *pondělek* místo *pondělí*, *přístřešek* vedle *přístřeší*, nebo se jméno obmění vypuštěním formantu *-í* (zároveň se změnou rodu), např. *náruč* vedle *náručí*, *zášť* vedle *záští* ap.

Tento typ zahrnuje relativně největší počet neuter. Zásluhu na tom má především odvozování jmen abstraktních: je to v podstatě neomezeně produktivní tvoření substantiv verbálních na *-n(í)*, řidčeji na *-t(í)*, dále odvozování sufixálním formantem *-stv(í)*, *-ctv(í)* a konverzním formantem *-(í)*.

Substantiva verbální jsou v češtině nejpočetnější skupinou mezi dějovými substantivy. Jsou to abstrakta typu: *nesení, tištění, mření, trpění, sázení, prošení, braní, mazání, kupování; krytí, začetí, vzetí, (pnutí, najmutí), minutí, tisknutí.* Jejich původní dějový význam přechází často ve významy jiné, konkrétní, např. *psaní* = ‚napsaný text, dopis', podobně *oblečení, pohoštění, kování, osvětlení, klenutí, bodnutí, řknutí* atd; *stoupání, opevnění, bydlení, čekání* (‚místo pro čekanou'); *kouření, krmení; pití, mletí, setí, šití; vedení* (‚skupina lidí, kteří něco vedou'), *shromáždění, povstání, vzbouření, tažení, hnutí* atd.

Druhou velmi produktivní skupinou neuter na *-í* jsou abstrakta na *-ství, -ctví*, např. *hrdinství, pokrytectví; řeznictví, krejčovství* (jako povolání); *křesťanství, wagnerovství* atp., dále *holičství, pekařství, nakladatelství, ředitelství* aj. (jako označení pracoviště).

Rovněž sem náležejí četná jména hromadná s formantem *-í* nebo *-oví*. Např. *borůvčí, doubí, ostružiní, rákosí; chvojí, dřeví, kamení, listí, nádobí, peří, uhlí, zrní; habroví, křoví, révoví, mřížoví* atd. – Z ostatních jmen např. *mládí, stáří, veselí, zdraví, ostří, mlází, cukroví.*

Zvláštní sémantickou skupinu tvoří prefixálně-konverzní neutra, jako *nábřeží, přístřeší, úskalí; pohraničí, zahraničí, předloktí, podmáslí, mezikruží, sceství, bezdeští, okvětí, polesí, podnebí; souhvězdí, rozcestí, výsluní* atd.

Kromě toho sem náležejí některá nemotivovaná jména jako: *bylí, chřípí, kopí, obilí, [k]strdí, loubí, září, zboží, zelí.*

1.1.3.1.4 Poznámky k jednotlivým jménům

Některá neutra jsou charakteristická tím, že v zásadě náležejí k příslušnému vzoru, avšak v některých pádech mají tvary odchylné.

Jména *oko, ucho*, označují-li části těla, mají v pl zvláštní tvary (od původu většinou duálové): N, A, V *oči, uši*, G *očí, uší*, D *očím, uším*, L *očích, uších*, I *očima, ušima* (stejně tak v lpl u deminutiv *očičkama, očkama*).

Jména *koleno, rameno* mají tvary od původu duálové v G a L pl: *kolenou, ramenou* a vedle nich i tvary *ramen, kolen, ramenech, kolenech*. – Pomn. *prsa* má G a L *prsou*.

Jméno *lýtko* a pomn. *vrátka, dvířka* a *bedra* mají v Dpl tvary na *-ům* i *-ám*, v Lpl pouze na *-ách* vyjma jméno *bedra*, které má i v Lpl dubletu s koncovkami *-ech/-ách*. – Jméno *děcko* má v Dpl *-ům/-ám*, Lpl *-ách*.

Pomn. neutrum *kasárna* má v D a L pravidelné tvary na *-ům* a *-ech*, v I však pouze *-ami* podle variantní podoby ženské: *kasárny*, D *-ám*, L *-ách*, I *-ami*. - Pomn. *luka* má v D *-ám*, L *-ách*, I *-ami*.

Jména *poledne, odpoledne, dopoledne* (ačkoli mají tvrdou finálu *-n*) mají tvary pravidelné podle vz. „moře" vyjma Lpl, kde je tvar na *-ech*; jméno *poledne* se vyskytuje i jako pomnožné v adverbializovaném Lpl *o polednách* ve významu ‚v poledne'.

Jméno *hřiště* má v Gpl dubletu: *hřišť/hřiští*.

Jméno *nebe*, v sg skloňované podle vz. „moře", má v pl tvary z kmene *nebes-* s koncovkami podle vz. „město": *nebesa, nebes, nebesům, nebesy*, v L s *-ích*: *nebesích*.

Jméno *dítě*, G *dítěte*, má v pl tvary rodu ženského podle vz. „kost": *(ty) děti, dětí, dětem* atd.

Jméno *století* může mít v pl i podoby s plurálovým tvarem první části složeniny: *staletí*.

1.1.3.2 *Adjektivní typy*

Neutra s adjektivní flexí se člení - podobně, jako je tomu u maskulin životných a feminin - do dvou deklinačních typů: A - tvrdého a B - měkkého. Mají tedy tvary shodné s tvary adjektiv tvrdého vz. „mladé" a měkkého vz. „jarní".

1.1.3.2.1 Paradigmata obou typů mají tuto podobu:

A			B		
sg N,A,V	$-K_{t,o}$ +	-é-Ø „vstupné"	sg N,A,V	$-K_{m,o}$ +	-i-Ø „hovězí"
G		-é-ho	G		-í-ho
D		-é-mu	D		-í-mu
L		-é-m	L		-í-m
I		-ým	I		-í-m
pl N,A,V		-á-Ø	pl N,A,V		-í-Ø
G		-ých	G		-í-ch
D		-ým	D		-í-m
L		-ých	L		-í-ch
I		-ými	I		-í-mi

1.1.3.2.2 Po stránce sémantické se rozlišují i u neuter jednak substantivizovaná adjektiva dosud zřetelně motivovaná, jako *bílé, červené, vepřové, nemocenské, hovězí* atd., která jsou i synchronně adjektivy užitými ve funkci sub-

stantiv, jednak původní substantivizovaná adjektiva, která svou adjektivní motivaci ztratila, a hodnotí se proto dnes již jako skutečná substantiva, např. *školné, poštovné.*

K **typu A** s tvrdým skloňováním - vz. **„vstupné"** - se kromě dosud zřetelně motivovaných substantivizovaných adjektiv (jako *zlé, krásné, světlé, červené, mělnické, vepřové*) řadí především skutečná substantiva, a to početné názvy platů, dávek a poplatků s produktivním slovotvorným formantem *-n-é*, jako *vstupné, stravné, školné, bolestné, nájemné, odlučné, opravné, tlumočné, jeřábné* atp., řidčeji *-ov-n-é*, jako *poštovné, kursovné, kilometrovné.*

Měkký **typ B** - vz. **„hovězí"** - je zastoupen pouze substantivizovanými adjektivy se zřetelnou adjektivní motivací. Patří sem především názvy druhů masa, jako *telecí, hříběcí, kuřecí, hovězí, srnčí, jelení* ap.

Na rozdíl od obou ostatních rodů nejsou u neuter zastoupena ve spisovné češtině původní substantiva s adjektivní flexí (pouze nespisovný jazyk má typ *zelí, zelího* atd., viz pozn. v 1.1.3.1.3.4).

Mezi substantivizovaná adjektiva s dosud zřetelnou motivací náležejí také odborné názvy ovocných odrůd, jako např. *Průsvitné žluté, Čistecké* (jablka) a poměrně četné názvy osad, jako *Bystré, Rovné, Jílové.* Česká toponyma s formou měkkých adjektiv se zpravidla skloňují podle vz. „stavení", např. *Srní, Zubří, Veveří, Strašecí*, i když u některých z nich se vyskytují i tvary adjektivní podle vz. „jarní", např. *z Hovězího* (srov. 2.2.3.3).

1.1.4 Feminina

1.1.4.0 Z hlediska formálně morfologického rozčleňují se substantiva ženského rodu do tří substantivních a dvou adjektivních typů.

1.1.4.1 *Substantivní typy*

1.1.4.1.0 Podle povahy deklinačního formantu v základním tvaru - Nsg - se substantivní flexe feminin rozpadá ve tři typy: I. a II. typ jsou charakterizovány pozitivními, a to samohláskovými (krátkými) formanty **-a** a **-ě(e)** (vz. „žena" a „růže"). III. typ tvoří feminina s nominativním formantem nulovým **(-Ø)**. V tomto III. typu se vyčleňují dva podtypy na základě opěrného tvaru Gsg: první podtyp má v Gsg koncovku **-e** (vz. „píseň"), druhý podtyp koncovku **-i** (vz. „kost").

1.1.4.1.1 Přehled deklinačních formantů vyskytujících se v rámci typů a podtypů

TYPY	I -a	II -ě(e)	III -Ø	
deklinační formant Nsg	pozitivní		nulový	
PODTYPY			A	B
sg N	-a	-ě(e)	-Ø	-Ø
G	-y(i)	-ě(e)	-e	-i
D,L	-ě(e)	-i	-i	-i
A	-u	-i	-Ø	-Ø
V	-o	-ě(e)	-i	-i
I	-ou	-í	-i	-í
pl N,A,V	-y(i)	-ě(e)	-e	-i
G	-Ø	-í -Ø	-i	-i
D	-ám	-ím	-im	-em
L	-ách	-ích	-ích	-ech
I	-ami	-ě(e)mi	-emi	-mi
	(i) po měkké souhlásce			

Skloňování ženských substantiv charakterizuje obecně shodná podoba deklinačních formantů v sg v D a L a v pl v N, A, V (podobně jako v pl u neuter). V N a A sg je v I. a II. typu podoba rozdílná, v III. typu je v těchto pádech podoba shodná.

Specifická mezi deklinačními formanty všech rodů - s výjimkou vzoru neutrálního „stavení" - je pro svou hláskovou stavbu podoba formantu v Ipl feminin: *-mi* (tj. K + V), v obměnách *-ami, -emi, -ě(e)mi.*

Dvojice typů s pozitivními samohláskovými formanty *-a* a *-ě(e)* v Nsg představuje tvrdé a měkké skloňování.

I. typ s Nsg na *-a*, s tradičním vzorem „žena", je vlastní, nejcharakterističtější femininální typ. Nemá žádné tvary polymorfní. Kmenová finála je tvrdá nebo obojetná, zřídka měkká. Vliv finální souhlásky tvarotvorného základu na tvary paradigmatu se projevuje u jmen s finálou základu *-j* („sója"). Nevytváří se však zvláštní samostatné paradigma, nýbrž v některých pádech zůstává u těchto jmen skloňování vz. „žena", v některých se uplatňuje vliv typu II vz. „růže".

Zbývající dva typy - II. s Nsg na *-ě(e)* (vz. „růže") a III. s Nsg na *-Ø* s oběma podtypy (vz. „píseň" a „kost") - jsou navzájem příbuzné. Shodné koncovky mají

jména vz. „růže" a „píseň" v celém paradigmatu mimo N, A a V sg. Podtyp „kost" je shodný s podtypem „píseň" v celém sg s výjimkou G; v pl má své samostatné tvary. Pro deklinaci většiny substantiv II. a III. typu je příznačné - právě pro onu tvarovou příbuznost v určitých pádech - přecházení od jednoho typu k druhému v jednotlivých pádech, přejímání koncovek navzájem a z toho plynoucí častá existence dvojích podob vedle sebe. Tvarová variantnost u jednotlivých jmen vyplývá zde zřetelně z míšení tvarů obou typů a obou podtypů.

1.1.4.1.2 Polymorfní formanty a variantní tvary

U feminin se vyskytují polymorfní formanty, popř. variantní tvary dvojího druhu:

V prvním případě jde o **Gpl** jmen II. typu vz. „růže". Je zde buď formant *-í*, nebo formant *-Ø*, nebo dubletní *-í/-Ø*. Jako základní se v současném jazyce jeví formant *-í: růže* - Gpl *růží*. Původní je však u jmen tohoto typu formant nulový, spojující tento II. typ s typem I, s nímž historicky tvořil jeden celek. Na základě polymorfních koncovek v Gpl se dnes vyčleňuje ze vz. „růže" podvz. „ulice" v Gpl s formantem *-Ø: ulic*. Variantní formanty *-Ø/-í* v Gpl mají jména se slovotvorným formantem *-(k)yně* a některá ze jmen na *-(i)ce* (srov. zde 1.1.4.1.3.2).

V druhém případě jde o tvarové varianty dané příbuzností femininálních paradigmat v III. typu. U týchž lexémů se prolínají tvary vz. „kost" a „píseň", takže vznikají meziparadigmatické varianty s *-i/-e* v Gsg a N, A, V pl, *-em/-ím* v Dpl, *-ech/-ích* v Lpl a *-mi/-emi* v Ipl. Tyto vzájemné přechody se objevují v jednotlivých pádech v různé míře (srov. zde 1.1.4.1.3.3).

Pozn.: Kromě těchto variantních tvarů, založených na polymorfii formantů, vyskytují se u feminin tvarové varianty opírající se o rozdílnost kvantity kmenové samohlásky, např. *skalám* i *skálám, žilou* i *žílou, lžicím* i *lžícím* (srov. zde 1.1.4. 1.3.1 a 1.1.4.1.3.2).

1.1.4.1.3 Popis a rozbor typů a podtypů

1.1.4.1.3.1 K **I.**, základnímu **typu** feminin se singulárovým nominativním formantem *-a* (vz. **„žena"**) náležejí především všechna feminina mající tvarotvorný základ zakončen souhláskou morfonologicky tvrdou a dále některá jména se souhláskou obojetnou; jména s finálou měkkou mají zde postavení okrajové. Toto skloňování se nazývá tvrdé. V žádném pádě nejsou v tomto typu tvary variantní.

Celé paradigma má tedy tuto podobu:

sg N	–K + –a		pl N,A,V	–y(i)	„žena"
G	–y(i)		G	–Ø	
D,L	–ě(e)		D	–ám	
A	–u		L	–ách	
V	–o		I	–ami	
I	–ou				

Tvar **Gpl** je u feminin I. typu jediným pádem s koncovkou nulovou (v tomto se shoduje s Gpl neuter vz. „město" a „kuře"). Tato skutečnost má dosah pro jména s obtížně vyslovitelnou souhláskovou skupinou na konci základu: mezi členy některých skupin se vsouvá *-e-*. Stanovit podmínky tohoto jevu lze jen v hrubých rysech.

V kladné *-e-* se zásadně nevsouvá (bezprostředně) po slabikotvorném *r̥*, *l̥*, např. *chrpa - chrp, vrba - vrb, mlha - mlh, slza - slz* ap.; tato jména se chovají stejně jako ta, u nichž před finální souhláskou předchází samohláska, jako např. *žen, škol, zahrad* ap.; *-e-* mají pravidelně jména jednoslabičná (a odvozeniny od nich), např. *hra - her, proher, kra - ker, mzda - mezd* atp., jména víceslabičná se skupinou několika souhlásek (tj. alespoň tří), jako *jisker, koster, vrstev; klíšťek, držťek*, a jména se skupinou dvou souhlásek, zvláště je-li druhá z obou zřetelně sufixální. Nejsou však ojedinělé oboustranné přesahy. Např. *-e-* se vkládá před *k, n, b, v, r, l, m: občan-ka - občan-e-k* (ale nikoli u přejatého jména *ban-ka - bank*); *šat-na - šat-e-n; kres-ba - kres-e-b* (ale u přejatých jmen jen *bomb, holb*); *bar-va - bar-e-v* (ale *želv, salv, konzerv); zeb-ra - zeb-e-r* (bez výjimky); *met-la - met-e-l, jehel, berel* (rovněž bez výjimky); *pal-ma - pal-e-m, šelem* (bez výjimky); *-e-* se nevyskytuje zpravidla u jmen na *-d(a): hvězd, pravd, vražd, gard, hald; -t(a): cest, lišt, sekt, front* (ale *buchet, plachet, šachet*); *-z(a): burz, brynz; -s(a): říms, elips* (ale *kapes*); *-p(a): lamp, ramp* (ale *výsep*); *-ch(a): střemch, valch; -h(a): myrh; -š(a): gejš, rikš; -f(a): harf, nymf.*

U některých jmen se objevují obě podoby vedle sebe, např. *deska - desk* i *desek, freska - fresk* i *fresek*, a podobně *přilb* i *přileb, korb* i *koreb, jacht* i *jachet, krucht* i *kruchet, rycht* i *rychet;* jméno *karta* vyjadřuje podobou Gpl významový rozdíl: *karet* ‚hrací karty' × *kart* ‚lístky pro zápisy'.

Změna kvantity, popř. zároveň kvality samohlásky základu se opět projevuje u feminin převážně dvouslabičných, především opět v Gpl jako pádě s nulovou koncovkou: *á/a skála - skal, í/i lípa - lip; í/ě míra - měr, ou/u houba - hub;* střídání *ů/o* v současném jazyce ustupuje, např. je pouze *fůra - fůr, kůra - kůr.* Nealternuje *é, ó, ý.* Často se tyto alternace promítají i do tvarů pádů dalších, do D, L a I pl (před vícehláskovými koncovkami): *skalám, skalách, skalami* vedle *skálám, skálách, skálami* a do Isg, např. *skalou* vedle *skálou, branou* vedle *bránou, žilou* vedle *žílou.*

Pozn.: Tvary s alternací se udržují často jen v ustálených spojeních, v abstraktním užití ap. Např. *plnou parou, pustit žilou, podlehnout ranám osudu, být na váhách* ‚rozmýšlet se' atd. U ojedinělých jmen je s dvojí podobou tvaru spojen rozdíl významový, např. *brát se za někoho celou váhou svého postavení, podílet se významnou měrou*, ale pouze *váhou* ve významu ‚přístroj na vážení', *mírou* ve významu ‚rozměr, velikost'.

Samohláska nealternuje u jmen s tvarotvorným základem zakončeným skupinou souhlásek, např. *hláska, brázda, svíčka*, a u jmen víceslabičných, jako *zahrádka, katedrála* ap., ani u jmen odvozených předponou od těch dvouslabičných jmen, u nichž k alternaci dochází, např. *nevíra, prasíla*, nebo s nimi složených např. *slavobrána, rovnováha*.

Změny kvantity (popř. i kvality) samohlásky základu u feminin tohoto deklinačního typu jsou ve spisovné normě rozkolísány. Vývoj směřuje zřetelně ve prospěch podob nekrácených, s výjimkou Gpl jako pádu s nulovou koncovkou.

Kromě střídání samohlásek uvnitř tvarotvorného základu nastávají u feminin, stejně jako u jmen ostatních rodů, příslušné alternace finály základu před koncovkou *-ě(e)* v D a L sg: *d/ď pravda - pravdě, t/ť karta - kartě, n/ň kachna - kachně, r/ř jiskra - jiskře; k/c ruka - ruce, g/z tajga - tajze, h/z strouha - strouze, ch/š moucha - mouše*.

Základní pevné postavení I. typu mezi femininy je dáno jeho lexikálním obsazením. Patří k němu mnoho jmen základní i širší slovní zásoby, označujících osoby (ženského pohlaví), živočichy, rostliny, neživé věci i abstraktní pojmy, a to jak jmen základních, tak derivovaných četnými produktivními slovotvornými sufixy domácími i cizími.

Např. *zahrada, teta, brána; hora; snaha, blecha, mouka; chlouba, skála, sláma, výspa, krása, kráva, váza; učitelka, lasička, strojírna, tekutina, dobrota, dálava; kultura, armáda, scéna, fazóna, finála, rarita, kurzíva, hypnóza, maltáza, hypotéza*.

Pozn.: SSJČ zaznamenává na 18 000 feminin tohoto I. typu.

1.1.4.1.3.1.1 Malou, nepočetnou skupinu mezi jmény ženského rodu s Nsg na *-a* tvoří substantiva s měkkou souhláskou na konci tvarotvorného základu, která způsobuje, že se u nich objevují prvky měkké deklinace: vedle pravidelné koncovky *-e* proniká do D, L sg varianta *-i* (moravská), a to u apelativ i rodných jmen, např. *gejša*, D, L *gejše* i *gejši*, *(Máňa* - D, L *Máně* i *Máni)*. Náležejí sem nečetná apelativa cizího původu, jako *doňa, dueňa, báryšňa, ňaňa, vikuňa, viskača, kombuča, gutaperča, skica*. Domácích apelativ je nemnoho, řadí se sem např. *káča* (vlastně apelativizované *Káča*, domácká podoba jména *Kateřina*). (Větší počet je rodných jmen, jako *Nataša, Soňa, Zoja*, zvláště hypokoristik, jako *Anča, Bláža, Naďa, Táňa*; viz 2.1.2.1.1b.)

Apelativa s finálou *-j* („sója") mají pevné tvary tvrdého skloňování podle vz. „žena" pouze v N, A, V a I sg, v ostatních pádech se skloňují podle vz. „růže",

tedy Gsg *sóje*, D, L sg *sóji*, v pl N, A, V *sóje*, G *sójí*, D *sójím*, L *sójích*, I *sójemi*. Paradigma těchto jmen je tedy smíšené bez tvarových variant. Kromě jména *sója* sem patří např. *papája, féja, rakija, rája*. (Stejné skloňování jako „sója" mají i některá vlastní jména zeměpisná, např. *Trója, Levoča, Dobrudža* aj. - viz 2.2.2.1.1 b.)

1.1.4.1.3.1.2 Zvláštní tvary ve svém plurálovém paradigmatu mají feminina označující části těla, které se vyskytují v páru — *ruka* a *noha*. Uchovaly se zde některé tvary od původu duálové, ovšem s významem plurálovým: v N, A, V tvar *ruce*, v G, L tvary *rukou, nohou*, v I tvary *rukama, nohama*. Vedle toho však pronikají různou měrou u obou jmen pravidelné tvary plurálové podle příslušného vz. „žena". Mají tedy substantiva *ruka, noha* v pl toto skloňování: N, A, V *ruce, nohy*, G *rukou, nohou* nebo *noh*, D *rukám, nohám*, L *rukou, nohou* nebo *rukách, nohách*, I *rukama, nohama*. Zdrobněliny *ručka, ručička, nožka, nožička* ap. mají jen plurálové tvary pravidelné s výjimkou Ipl, kde jsou tvary na *-ma: ručkama, nožičkama* atd.

Pozn.: Neoznačují-li jména *ruce, nohy* (popř. příslušné zdrobněliny) části těla, mají i v Ipl pravidelný tvar podle „žena": *(s) nohami (stolu), (s mechanickými) rukami, (s) ručičkami (hodinek)*.

O duálových tvarech u neuter viz 1.1.3.1.4.

1.1.4.1.3.2 **II. typ** tvoří jména s nominativním formantem *-ě(e)* (vz. **„růže"**). Náležejí sem jména mající tvarotvorný základ zakončen souhláskou morfonologicky a pravopisně měkkou a zčásti i obojetnou. Opěrný tvar v Gsg má koncovku *-ě(e)*, je tedy homomorfní s Nsg. Tradičně se toto skloňování nazývá měkké. Gpl je v tomto typu pádem s polymorfními koncovkami *-í* nebo *-Ø* nebo *-í/-Ø*. Celé paradigma II. typu má tedy podobu:

sg N,V	$-K_{m,o}$ + -ě(e) (mimo jména na *-ic-e, -yn-ě*)		*-ic-e, -yn-ě*	„růže", „ulice"
G		-ě(e)		
D		-i		
A		-i		
L		-i		
I		-í		
pl N,A,V		-ě(e)		
G	-í		-Ø, -Ø/-i	
D		-ím		
L		-ích		
I		-ě(e)mi		

Obdobně jako u jmen I. typu dochází i u těchto feminin k alternacím samohlásek v základu jména, avšak mnohem řidčeji: alternuje především *í/i* v Gpl (před nulovou koncovkou), např. *chvíle - chvil*, podobně *plic, lžic* atd.; mimo to dochází k alternacím i v ostatních pádech plurálu před vícehláskovou koncovkou, popř. též v Isg, avšak zde se pak vyskytují tvary obojí - s alternací i bez ní: *lžíce - lžic: lžicím/lžícím, lžicích/lžících, lžicemi/lžícemi* a obdobně i v Isg *lžicí/lžící*.

II. typ feminin je co do lexikálního obsazení v české slovní zásobě slaběji zastoupen než typ I. Základní skupinu jmen vz. „růže" - s Gpl na *-í* - tvoří jména domácí, většinou nederivovaná, i přejatá, převážně derivovaná, především produktivním slovotvorným formantem *-c(e)* a jeho variantami *-ac(e), -izac(e), -uc(e), -enc(e)* ap.

Z domácích sem náležejí např. jména (s měkkou finálou): *růže, lyže; duše, nůše; práce, pice; péče; bouře, večeře; šíje, zmije; hýždě; kleště* (pomn.); *dýně, houně* atd.; (s obojetnou finálou): *jedle, cibule, vrtule; schůze, příze; koupě; země,* [k]*krmě*. Ze jmen přejatých se sem řadí např. *bóje, kóje, túje; kauce, porce, šance; depeše, galoše;* [7]*gáže, komže, lóže, šarže; bible, džungle, kopule* atp.; jména latinsko-řeckého původu na *-z(e): báze, eroze, fáze, fráze, krize, abraze; -s(e): mise, agrese, diskuse, deprese, komise; -x(e): deixe, didaxe, praxe, profylaxe* a zvláště četná na *-c(e): erupce, redakce, diference, reference, absence, abdikace, citace, imitace, mobilizace, civilizace, evoluce, revoluce*.

Druhou skupinu tvoří jména charakterizovaná v Gpl formantem nulovým (podvz. „ulice"). Jsou to především substantiva odvozená domácím slovotvorným formantem *-ic(e)* a dále přejatá jména s homonymním formantem *-ic(e)* latinského původu.

Z domácích jmen na *-ic(e)* sem např. náležejí: *hoblice; bažantnice, tržnice; mladice, oranice, slivovice; dělnice, holubice; štvanice, vánice;* jména expresívní jako *babice, holčice, dívčice*.

Přejatý formant *-ic(e)* (v této jeho zčeštěné podobě) mají jména jako *erudice, justice, repetice* atd.

Jmen domácích slovotvorně nemotivovaných sem náleží nemnoho, např. *košile, chvíle, míle; lžíce, plíce, svíce*. Jen formálně vyčlenitelný sufix *-ic(e)* je ve jménech jako *lavice, slepice, jepice, kokotice, krabice, malvice*.

Malá skupina jmen - vyčlenitelná slovotvornými znaky - má v Gpl dubletní podobu koncovky: *-Ø* vedle *-í*. Ze jmen domácích se to týká především jmen s příponou *-(k)yně*, většinou přechýlených. Např. *žákyně - žákyň/žákyní*, podobně *správkyně, umělkyně, bohyně, mistryně, ministryně, předsedkyně* atp.; *přítelkyně, vězeňkyně*. Ze jmen věcných sem náležejí: *jeskyně, kuchyně, svatyně*. - Přejatá jména této skupiny (vesměs věcného významu) jsou utvářena příponou *-ic(e)*, latinského původu, jako např. *ambice - ambic/ambicí*, podobně *edice, definice, demolice, exhibice, expedice, inkvizice, investice, milice, pozice, tradice* atd.

Mezi jmény II. typu, zvláště domácími, jsou taková, která odsouvají v Nsg koncovku *-ě(e)* a v Asg koncovku *-i*. Mají tedy v N a A sg shodnou podobu. Tím se vyrovnávají s femininy s nulovým formantem v Nsg vz. „píseň" a „kost" a nabývají i ve Vsg analogickou koncovku *-i*. Přecházejí tedy v sg od vz. „růže" ke vz. „píseň" a jako jména tohoto vzoru mají pak v souhláskové skupině před nulovou koncovkou (v N a A sg) *-e- (třešně - třešeň)*:

sg N,V	zář–e	„růže"	sg N,A	zář–Ø	„píseň"
G	–e		G	–e	
D,L	–i		D,L	–i	
A	–i		V	–i	
I	–i		I	–i	

Možnost odsunout u některých feminin v N a A sg koncovky *(-ě(e), -i)* dokazuje, že tyto koncovky nejsou závažné pro význam slova. Vytvářejí se dvojice významově rovnocenné, popř. s členy pouze stylově diferencovanými. Např. *díže* vedle *díž, louže/*[f]*louž, mříže/mříž, níže/*[f]*níž, ráže/*[f]*ráž,* [f]*rohože/rohož, spíže/spíž, stříže/stříž, tíže/tíž; číše/*[f]*číš, chýše/*[b]*chýš, říše/*[b]*říš, skrýše/skrýš, výše/*[b]*výš; papuče/*[f]*papuč; bouře/*[b]*bouř, šíře/*[f]*šíř, záře/zář; báje/báj, láje/láj, (bez)naděje/(bez)naděj, okuje/okuj, šíje/* [k]*šíj, šlépěje/šlépěj;* [f]*báně/báň, kuchyně/kuchyň,* [f]*pláně/pláň,* [b]*stráně/stráň, třešně/třešeň, tůně/tůň;* [k]*haluze/* [k]*haluz,* [f]*hráze/hráz,* [z]*tvrze/tvrz; půle/půl; země/zem.* Z cizích: *kameje/kamej, metropole/* [f]*metropol;* [f]*dispenze/dispens, suspenze/*[f]*suspens* aj.

Pozn.: V nespisovných jazykových útvarech se odsouvá *-ě(e)* v N a *-i* v Asg i u řady jiných jmen, např. *cibul, pistol, špic, sukeň, jeskyň* aj.

V běžném současném úzu se v mnoha případech užívá spíše tvarů bez *ě(e)* (např. *báň, hráz, kuchyň, mříž, pláň, půl, rohož, skrýš, stráň, šlépěj, tůň, tvrz* aj.), ale některá jména bez této koncovky jsou naopak knižní (bývají - i jako prostředky rýmové - spjata s uměleckými texty), např. *výš, bouř, číš, říš, naděj.* Někdy jsou v běžném užívání vytlačovány obě podoby novým, zřetelně odvozeným synonymním lexémem, např. *šíře/šíř - šířka, bouře/bouř - bouřka, pláně/pláň - planina, půle/půl - půlka.* Ojediněle se obě podoby rozlišily významově, např. *třešeň, višeň* ‚strom', *třešně, višně* ‚plod' i ‚strom'; někdy mají podoby na *-ě(e)* charakter prostředku odborného, např. *země* (popř. *Země*) proti *zem.*

1.1.4.1.3.3 III. typ zahrnuje feminina zakončená v Nsg formantem nulovým. Tato substantiva se od jmen I. a II. typu odlišují především tím, že v N a A sg mají shodný deklinační formant. Na základě opěrného tvaru v Gsg vytvářejí se dva podtypy - **podtyp A** s Gsg na *-e* (vz. „píseň") a **podtyp B** s Gsg na *-i* (vz. „kost"); mezi nimi jsou pak paradigmatické soubory přechodné. Oba základní podtypy mají následující paradigmata:

A			B		
sg N,A	$-K_{m,o}$ + -Ø	„píseň"	sg N,A	-K + -Ø	„kost"
G	-e		G	-i	
D,L	-i		D,L	-i	
V	-i		V	-i	
I	-i		I	-i	
pl N,A,V	-e		pl N,A,V	-i	
G	-í		G	-í	
D	-ím		D	-em	
L	-ích		L	-ech	
I	-emi		I	-mi	

První podtyp se těsně přimyká k typu II, druhý podtyp uchovává staré tvary *i*-kmenové. Vzájemný vliv obou podtypů je již velmi dávný.

Pozn.: Původní *i*-kmeny typu „kost" se po uplatnění rodového principu staly typickou femininální deklinací. U části jmen, především u těch, která byla utvořena slovotvorným sufixem *-ost* (popř. jeho variantou *-est*), se uchovaly původní tvary *i*-kmenů dodnes. U některých jmen bylo původní sklonění porušeno vlivem starých *ja*-kmenů (vz. „růže") a vznikly tak novotvary, zejm. v pl. Obě původní deklinace - *i*-kmeny a *ja*-kmeny - totiž spojoval shodný gramatický rod a shodné podoby měkčících pádových koncovek v D, L a I sg a později i Gpl, když zde ženské *ja*-kmeny přijaly od *i*-kmenů tvar s koncovkou *-í* (místo původního tvaru bez koncovky). Tyto shody pak působily, že koncovky jedné deklinace se uplatňovaly ve druhé i v jiných pádech (např. u *i*-kmenů se objevují už ve staré češtině nenáležité tvary v Dpl *kostiem* > *kostím* a v Lpl *kostiech* > *kostích*).

Kolísání mezi *i*-kmeny a *ja*-kmeny nabylo takového rozsahu, že se do nové češtiny z kolísajících jmen ustavil zvláštní deklinační typ, dnes reprezentovaný vz. „píseň". V současné době kolísání pokračuje. Asimilační proces není ukončen, a proto často u jednotlivých jmen nelze stanovit pevné paradigma, kodifikovat tvar v té či oné podobě. Každé rozčlenění, které přinášejí kodifikační příručky, je třeba chápat jen podmíněně. Vývojový pohyb jde nesporně od vz. „kost" - dnes stále více izolovaného - ke vz. „píseň", podporovanému příbuzností s typem II. (Přesahy v opačném směru, např. ojediněle se vyskytující tvary *pracem, pracech*, je třeba hodnotit jako strojené tvary hyperkorektní.)

V přehledu lze představit současný pohyb deklinačních formantů podle jednotlivých pádů tabulkou uvedenou na následující straně.

Příklady k jednotlivým skupinám (ve shodě se současnými normativními příručkami):

ad 1) vz. „kost" (abstrakta na *-ost; kost, část, hrst, srst, bolest* atd.);
ad 2) *plst, past, mast, lest, návěst, pelest, propušť; oběť, plsť, zeď* aj.; *paměť* (a odvoz.), Ipl *pamětmi* i *-těmi;*
ad 3) *moc, nemoc, pomoc;*

ad 4) *myš, veš, hruď, měď, hněď, šeď, pleť, spleť, sněť, změť, rukověť, [k]prst, směs, ozim, otep* aj.; *odpověď* (a odvoz.), lpl *-dmi* i *-tmi*, *závěť*, lpl *-tmi* i *-tmi*;
ad 5) *leč, noc, [k]choť, chuť, žluť, [b]mát, mosaz, rez, ves, mysl, sůl, [kb]běl, [kb]dál* aj.;
ad 6) *žluč, modř; čeleď, kapraď, mokřad, [fk]záď, žerď, čtvrť* (i *čtvrt*); *drť, hať, huť, mrť, nit, pečeť, perleť, [kb]peruť, [f]plť, pouť, řit, stať, trať, závrať* atd.; *ocel*;
ad 7) *loď, suť*;
ad 8) vz. „píseň" (viz dále).

	Gsg	N,A,V pl	Dpl	Lpl	Ipl	
1.	–i	–i	–em	–ech	–mi	„kost"
2.	–i	–i	–em/–ím	–ech/–ích	–mi	
3.	–i	–i	–em/–ím	–ech/–ích	–emi	
4.	–i	–i	–ím	–ích	–mi	
5.	–i	–i	–ím	–ích	–emi	
6.	–i/–e	–i/–e	–ím	–ích	–emi	
7.	–i/–e	–i/–e	–ím	–ích	–mi/–emi	
8.	–e	–e	–ím	–ích	–emi	„píseň"

V tvarech s nulovým formantem v N a A sg bývá u některých jmen vkladné *-e-*, např. *pís-e-ň – pís-n(ě), pís-n(i), pís-n(ěmi)*, u jmen na *-ev*: *vět-e-v – vět-v(e)* a podobně *mrk-e-v – mrk-v(e), kr-e-v – kr-v(e)*.

1.1.4.1.3.3.1 K **podtypu A** (vz. **„píseň"**), v Gsg s koncovkou *-e*, popř. *-e/-i*, náležejí jména zakončená měkkou nebo obojetnou kmenovou finálou: (s měkkou finálou) *mříž, nádrž; pleš, rozkoš; klec, obec, pec; křeč, žluč; modř, tvář, zvěř, krůpěj, závěj; loď, příď, odpověď; labuť, poušť; dlaň, píseň*; (s obojetnou finálou) *koupel, hůl; zem, hráz, tvrz*. Náležejí sem i jména výrazně slohově zabarvená, např. slova básnická: *blíž, výš, tiš, kadeř, znoj, jeseň, tmáň*; archaická: *dlouž, pomez, přikoř, studeň*.

Dále lze vyčlenit skupiny jmen s jednotným zakončením jako např. *-(e)v*: *broskev, brukev, církev, dratev, houžev, konev, koroptev, korouhev, krev, kroker, mrkev, plástev, ploutev, podešev, rakev, ředkev, štoudev, tykev, větev, víkev*; *-(e)ň*: *hrušeň, morušeň, třešeň, višeň, báseň, bázeň, dáseň, hlaveň, hlubeň, chlopeň, kázeň, lázeň, líheň, píseň, plíseň, sklizeň, sršeň* (f.), *trýzeň, [k]strázeň, úroveň, vášeň, žízeň*; *-eň*: *dřeň, holeň, reveň*; *-oň*: *jabloň, kdouloň, mandloň, slivoň, smokvoň*; *-uň*: *[fc]blabuň, plavuň*; *-ež*: *drůbež, mládež, krádež, loupež*; *-el*: *čepel, koupel, sardel, °žoužel*; *-eť*: *perleť, rukojeť*.

Pozn.: Sem se přirozeně zařazují i všechny podoby jmen vz. „růže" typu *zář* (srov. tab. na s. 329).

Přejatá jména náležející ke vz. „píseň" jsou především charakterizována některými cizími sufixy, jako *-áž* (z francouzštiny), např. *ambaláž, arbitráž, bandáž, betonáž, blamáž, etáž, garáž, instruktáž, kilometráž, masáž, montáž,*

pilotáž, plantáž, pláž, reportáž, sabotáž, siláž, sondáž, stáž, špionáž, tiráž, tonáž, vernisáž, vitráž, [h]vizáž aj.; *-oř* (z latinského *-orium*) *konzervatoř, konzistoř, laboratoř, observatoř;* z ostatních jsou to např. *alej, kamej, sprej, kolej, livrej, orchidej, rokaj, tramvaj; kampaň; refýž; [h]revanš; retuš; smeč; dispens; syntax* ap.

1.1.4.1.3.3.2 Vlastní paradigmaticky pevné jádro **podtypu B** (vz. **„kost"**), v Gsg s koncovkou *-i*, vytvářejí jména produktivního slovotvorného typu názvů vlastností na *-ost: rychlost, sladkost, oddanost, žádost, žalost* atd. a neproduktivní na *-est: bolest, svěžest* a *-(s)t: slast, strast, závist, nenávist, pověst, vlast, oblast* ap. O ně se opírají i jiná jména charakterizovaná kmenovou finální skupinou *-st:* kromě vzorového slova *kost* např. *část, hrst, účast, náplast, lest, klest, neřest, ratolest, čelist* ap. Ze jmen formálně necharakterizovaných si udržují všechny tvary vz. „kost" pevné, bez kolísání jména *řeč* a *věc*.

1.1.4.1.4 Poznámky k jednotlivým jménům

Nepravidelnosti u jednotlivých feminin pramení z toho, že se u nich zachovaly některé tvary původního skloňování, jindy z toho, že dochází ke kolísání mezi skloňováním tvrdým a měkkým.

Z původního skloňování se zachovaly některé tvary u jména *dcera:* v D, L sg je tvar *dceři* (pův. N *dci*, A *dceř*). - Jméno *husa* má v Gpl vedle pravidelného tvaru *hus* i starší tvar *husí* (jako zbytek skloňování pův. podoby *hus* podle „kost").

Tvary odlišené od příslušného paradigmatu v důsledku kolísání mezi typy má jméno *studna/studně:* v D, L sg a Gpl jsou tvary pouze měkké: *studni, studní.*

Jméno *berla* má v pl ve významu ‚žezlo' tvary podle „žena": *berly, berel* atd., ve významu ‚pomůcka při chůzi' má tvary podle „růže": *berle, berlí* atd.

Jméno *práce* má kvantitativní alternaci *á/a:* v Isg a Gpl *prací*, Dpl *pracím*, Lpl *pracích*, Ipl *pracemi*.

1.1.4.1.4.1 Zvláštní skupinu představují feminina pomnožná. Zařazují se k plurálovým podobám příslušných vzorů, v některých pádech mají však tvary odchylné: jména svátků *vánoce, velikonoce* přijímají v D a vedle tvarů podle vz. „růže" také v I koncovky podle vz. „stroj", tedy *vánocům, vánocemi* i *vánoci, velikonocům, velikonocemi* i *velikonoci*. - Jméno *dveře/dvéře* má v I tvar *dveřmi* (podle „kost").

1.1.4.2 *Adjektivní typy*

Feminina s adjektivním skloňováním mají mnoho obdobného s adjektivními typy maskulin, zejména životných. Většina těchto feminin - apelativ i proprií - označujících osoby představuje pravidelné rodové protějšky k příslušným maskulinům (srov. *milý - milá, známý - známá, obžalovaný - obžalovaná; hajný - hajná, vrátný - vrátná, domácí, účetní* atd.).

Z formálně morfologického hlediska jsou tato substantivizovaná feminina dvojího typu: A - tvrdého, B - měkkého. Jejich paradigmata se shodují s paradigmaty adjektiv vz. „mladá" a „jarní".

1.1.4.2.1 Paradigmata obou typů mají tedy tuto podobu:

A				B			
sg N,V	$-K_{t,o}$ +	-á-Ø	„bytná"	sg N,V	$-K_{m,o}$ +	-í-Ø	„průvodčí"
G		-é-Ø		G		-i-Ø	
D,L		-é-Ø		D,L		-i-Ø	
A		-ou-Ø		A		-i-Ø	
I		-ou-Ø		I		-i-Ø	
pl N,V		-é-Ø		pl N,V		-i-Ø	
G		-ý-ch		G		-í-ch	
D		-ý-m		D		-i-m	
A		-é-Ø		A		-i-Ø	
L		-ý-ch		L		-í-ch	
I		-ý-mi		I		-i-mi	

1.1.4.2.2 Náležejí sem - stejně jako v mužském i středním rodě - substantivizovaná adjektiva jednak dosud zřetelně motivovaná (tj. např. *milá, známá, nemocná, obžalovaná, vrchní, domácí*), která se dosud hodnotí jako adjektiva v platnosti substantiv, jednak taková, která svou adjektivní motivaci již ztratila a jak syntakticky, tak sémanticky jsou skutečnými substantivy, např. *kojná, pokojská, hajná, účetní.* Kromě toho sem patří i některé typy původních substantiv s adjektivním skloňováním, např. *podívaná, dožatá.*

K **typu A** s tvrdým skloňováním - vz. **„bytná"** - se řadí především odvozená jména ženských osob na *-n-á*, jako *kojná, komorná; pocestná, příbuzná, vrátná*, a na *-sk-á*, jako *panská, pokojská; hostinská, lázeňská*, vedle příležitostně substantivizovaných adjektiv, jako *známá, jmenovaná* ap. (Sem patří i adjektivní příjmení jako *Veselá, Nekolná, Slánská.*)

Zvláštní skupinu tvoří jména ženských osob s přechylovací příponou *-ov-á* (charakteristickou především pro přechýlené podoby příjmení, např. *Svobodo-*

rá, *Marcelliová*); jsou to např. jména *krejčová, mistrová, správcová, švagrová* a dnes již neužívaná označení žen podle postavení nebo povolání manželova jako *předsedová, doktorová, učitelová.*

Obecná jména živých bytostí neoznačující osoby jsou řídká, např. *zubatá*, jiná mají jen hromadný význam, např. *černá, vysoká, škodná.*

Ze jmen označujících rostliny náleží sem odborné zahradnické názvy ovocných odrůd, jako např. *Velkopavlovická, Maďarská, Sabinovská* (meruňky), *Ananasová česká* (švestka), *Červencová* (hruška) atp. Zpravidla jen plurál mají názvy botanických čeledí, např. *pyskaté, hluchavkovité, křížaté, hvězdicovité, složnokvěté, jednoděložné, nahosemenné* ap.

Na rozdíl od maskulin s adjektivním skloňováním, u nichž jsou jména označující objekty neživé málo zastoupena, patří k femininům (kromě toponym jako *Vysoká, Sadská, Poniklá* aj. - viz 2.2.2.3) mnohé názvy věcí, zvláště názvy pokrmů a nápojů, např. *roštěná, vepřová; režná, žitná, jalovcová.*

Početnou skupinu vytvářejí dějová jména z trpných příčestí na *-n-á*, jako *dovolená, podívaná, čekaná, kopaná, házená*, na *-t-á* jako *dožatá*; četná z nich jsou frazeologicky vázaná a paradigmaticky neúplná, např. *na shledanou, (jít) na zkušenou, (dostat) za vyučenou, (vrátit se, odejít) s nepořízenou.*

Typ B s měkkým adjektivním skloňováním - vz. **„průvodčí"** - je mnohem slaběji zastoupen než tvrdý typ A. Kromě substantivizovaných adjektiv, jako jsou např. *třídní, účetní, pokladní, vrchní, výčepní, přísedící, vedoucí*, historismů *berní, důchodní, obroční* (i poměrně řídkých adjektivních příjmení typu *Dolejší, Hoření* - viz 2.1.2.3.2), se sem řadí i některá jména, která jsou substantivy od původu (s tradičním vz. „paní").

Jen nečetná jména si udržela původní substantivní skloňování charakterizované odchylným tvarem Gpl na *-í*. Z apelativ je to pouze jediné živé jméno, a to *paní* (a složeniny s ním). Jména na *-čí*, jako *průvodčí, nákupčí, výběrčí, výpravčí* ap., se zcela přichýlila k adjektivní flexi (srov. *(několik) paní* × *(několik) průvodčích*), jen někdy, zejména je-li pád zřetelný z tvaru přívlastku, mívají také tvar Gpl na *-í*, např. *výcvik nových dozorčí.* (Z vlastních jmen osobních mají tento substantivní původ řídká rodná jména na *-í*, a to *Maří/Máří* a domácké podoby *Ančí, Hančí*, a dále příjmení typu *Kočí, Krejčí* - srov. 2.1.2.3.2.)

Pozn. Ostatní obecná jména ženských osob náležející k tradičnímu vz. „paní" zcela zastarala, např. *pradlí, předlí, svatbí, švadlí, tkadlí*, stejně tak jako četná přejatá feminina většinou zakončená na *-ce* nebo *-se*, která dnes mají – pokud se jich užívá – podobu na *-e*, např. *eminencí (eminence), excelencí (excelence); kasací (kasace), kolací (kolace), koncesí (koncese)* a s odlišnou finálou základu zast. *bibli (bible).*

1.2 PODSTATNÁ JMÉNA PŘEJATÁ NE PLNĚ ZAČLENITELNÁ DO DEKLINAČNÍHO SYSTÉMU SUBSTANTIV DOMÁCÍCH

1.2.0 Velká většina apelativ přejatých do češtiny z cizích jazyků se plně zapojuje do českého deklinačního systému, tj. zcela se podřizuje domácím skloňovacím typům a paradigmatům, do nichž se bez nesnází zařazuje. Menší část těchto přejatých apelativ si však podržuje větší nebo menší tvaroslovnou odlišnost a zapojuje se do českého deklinačního systému jen neúplně a volně: vytváří si typy, popř. paradigmata vlastní, vyznačující se jistými zvláštnostmi.

Z morfologického hlediska vyčleňuje se v této části přejaté slovní zásoby několik vrstev. Nejblíže typům domácím stojí ta jména, která k nim lze začlenit pouze s výjimkou základního pádu Nsg, popř. též s ním shodného V nebo A sg (např. *pikolo, úzus, génius, muzeum, drama*). Na opačném pólu stojí jména, která pro značnou odlišnost zakončení základní podoby vůbec nedovolují začlenění k českým paradigmatům a zůstávají nesklonná nebo téměř nesklonná. Mezi těmito dvěma póly je široký pás přechodný, jména, která se více nebo méně připodobňují ve svém skloňování jménům domácím, zároveň však v té či oné míře respektují a odrážejí poměry v původním, popř. zprostředkujícím jazyce, z něhož byla do češtiny převzata.

Pozn.: I pro skloňování jmen přejatých je důležitý princip souvztažnosti rodu a zakončení jména, popř. zakončení tvarotvorného základu, který řídí skloňování jmen domácích. Proto má svou důležitost okolnost, kterého mluvnického rodu jméno při svém přejetí nabylo. Protože však gramatický rod je základní charakteristikou slova jako lexikální jednotky (lexému), je rodová charakteristika přejatých jmen záležitostí nauky o slovní zásobě, lexikologie. Zde ji proto předpokládáme jako danou.

Větší nesnáze při zařazování přejatých slov do soustavy českého skloňování jsou přirozeně hlavně při přejímání z jazyků s rozvinutou flektivností, jako jsou - vedle jazyků slovanských, kde přejímání je ovšem nejsnazší, protože jejich morfologická struktura je češtině velmi blízká - především jazyky klasické, latina a řečtina, které tvoří nejvýznamnější pramen českých slov přejatých. Tyto nesnáze tkvějí především v tom, že oba tyto antické jazyky zachovávají ještě ve velké míře původní trojsložkovou strukturu tvaru slova: flektivní přípony (v našem případě pádové koncovky) nepřipojují se tu k pojmenovacímu (slovnímu) základu přímo, nýbrž pomocí kmenotvorných přípon. Tyto přípony mohou v jednotlivých tvarech paradigmatu téhož slova různě alternovat; s touto různou podobou kmene v různých tvarech téhož slova (nejčastěji se liší Nsg, popř. N, A, V sg od tvarů ostatních) se čeština vypořádává různě. Další nesnáz je v tom, že základní podoba jména - tvar Nsg - bývá tu charakterizována pozitivním deklinačním formantem. Tento deklinační formant se zpravidla do češtiny rovněž přejímá, ostatní tvary se však tvoří přímo z tvarotvorného základu deklinačními formanty domácími (např. *rytmus* - G *rytmu* atd., *aktivum* - G *aktiva* atd.). Tak je tomu při přejímání slov zvláště

v těch oborech, kde se ještě předpokládá určitá znalost klasických jazyků. Dostane-li se přejaté slovo do širšího užívání, zastírá se jeho původní struktura: deklinační formant se začne pokládat za součást tvarotvorného základu, k němuž se teprve připojují koncovky domácí (např. *cirkus* - G *cirkusu* atd.), anebo se základní podoba přejatého slova zbaví cizího deklinačního formantu a ten se nahradí deklinačním formantem domácím - nejčastěji nulovou koncovkou (např. *tyf* - G *tyfu*).

U slov z jazyků s málo rozvinutou flektivností (zvláště v oblasti deklinace), jako jsou jazyky germánské a románské, pramení nesnáze při přejímání obvykle z toho, že pro zakončení slova v cizím jazyce (zvláště samohláskové) není v češtině buď vůbec, nebo aspoň v příslušné rodové kategorii odpovídající deklinační paradigma, např. pro substantiva na *-i, -y, -é*, jako *kuli, whisky, abbé*.

Takové paradigma může být i vázáno na určité morfonologické podmínky na konci tvarotvorného základu (např. *-e* po tvrdé finále v Nsg, jako *signore*, kdežto v češtině charakterizuje *-e* jména s měkkou a obojetnou finálou). To bývá často ještě komplikováno okolností, že mezi psanou a vyslovovanou podobou přejatého slova není korespondence odpovídající vztahu grafiky a výslovnosti v češtině (např. *interview* [intervjú], *revue* [revý]).

1.2.1 Těsně se přimykají k domácímu typu skloňování ta přejatá jména, jejichž zakončení odpovídá sice v češtině deklinační formant v základním tvaru Nsg, avšak tento formant charakterizuje jména s jinou rodovou charakteristikou.

1.2.1.1 To je případ těch přejatých jmen na *-o*, která v důsledku svého přirozeného rodu se v češtině zařadila jako maskulina životná (viz pozn. v 1.1.1.1.0); kromě N a V sg, kde se zachovává přejaté zakončení *-o*, se skloňují zcela podle tvrdého mužského vz. „pán", např. v sg N, V *pikol-o*, G, A *pikol-a*, D, L *pikol-ovi*, I *pikol-em*, v pl N,V *pikol-ové* atd., v L je pravidelný formant *-ech*, u jmen s kmenovou finálou velární je formant *-ích*, před nímž dochází k závazným alternacím finály.

Uvedeným způsobem se skloňují nečetná přejatá maskulina životná zakončená v Nsg na *-o*, před nímž předchází souhláska morfonologicky tvrdá nebo obojetná: *maestro, mikádo, dingo, žako, gigolo, pikolo, zambo* ap. Náležejí sem i jména přejatá ze slovenštiny, jako *otecko, taťko, strýčko, šuhajko*. Takto se skloňují rovněž mužská rodná jména a příjmení na *-o* (např. *Janko, Kvido, Radko; Krasko, Vašátko*) - srov. 2.1.1.2.2.

Předchází-li u apelativ před *-o* souhláska morfonologicky (a pravopisně) měkká („gaučo"), skloňují se tato jména v plurálu podle vz. „muž"; mají tedy v A a I pl koncovky měkké *-e (gauč-e)* a *-i (gauč-i)*.

U jmen jako *impresário*, kde před koncovkou *-o* předchází polosamohlásková *i*, realizované v češtině většinou jako [j], jsou rovněž v důsledku této morfonologicky měkké přechodové hlásky v plurálu tvary podle měkkého vzoru „muž": A *impresári-e*, I *impresári-i*.

1.2.1.2 Obdobný je případ několika životných maskulin (přejatých vesměs z italštiny) zakončených v přejaté podobě na *-e* („nobile"). Před koncovým *-e* mají tato jména zpravidla souhlásku morfonologicky tvrdou nebo obojetnou; proto se pádové tvary mimo N a V sg tvoří z tvarotvorného základu koncovkami tvrdého vz. „pán": N, V sg *nobil-e*, G, A *nobil-a*, D, L *nobil-ovi*, I *nobil-em*, v pl N *nobil-ové*, A, I *nobil-y* atd. Týmž způsobem se skloňují *cicerone*, *signore*, *monsignore* a n. j.

1.2.2 Zvláštní situaci mají jména latinského a řeckého původu charakterizovaná v N, popř. též v Asg výrazně cizími deklinačními formanty *-us*, *-os*, řídčeji *-es*, popř. *-is* a *-um*, *-on* (*rytmus*, *héros*, *herkules*, *amanuensis*; *datum*, *kólon*).

V těchto případech čeština zpravidla podržuje v Nsg (u neuter a neživotných maskulin také v Asg) tuto cizí pádovou koncovku, v ostatních pádech pak vychází z původního tvarotvorného základu, k němuž připojuje koncovky vlastní. Tedy např. v sg N, A *rytmus*, G, D, L *rytmu*, I *rytmem*, v pl N, A, V, I *rytmy*, G *rytmů*, D *rytmům*, L *rytmech*; v sg N, A, V *album*, D, L *albu*, I *albem*, v pl N, A, V *alba*, G *alb*, D *albům*, L *albech*, I *alby*. Podle mluvnického rodu přejatého jména a popř. podle koncové hlásky základu zařazuje čeština jednotlivá jména do příslušných deklinačních typů a vzorů.

1.2.2.1 Jména se zakončením *-us* jsou vesměs maskulina, a to jednak životná (vz. „pán"), jednak neživotná (vz. „hrad").

Jádro skloňování tvoří jména, u nichž před tímto zakončením předchází souhláska.

(a) Maskulina životná („cerberus") se tedy skloňují takto: sg N *cerber-us*, G, A *cerber-a*, D, L *cerber-ovi/-u* atd., pl N, V *cerber-ové/cerbeř-i*, G *cerber-ů* atd. Stejně se skloňují např. jména *brontosaurus*, *dinosaurus* - G *brontosaura*, *adlatus* - G *adlata* a podobně *fámulus*, *homunkulus*, *makrocefalus*, *generalissimus*, *majordomus*, *alumnus* aj. i řídká jména na *-eus*: *farizeus* - G *farizea*, *pygmeus*, *saduceus*, *skarabeus* ap.

(b) Maskulina neživotná („rytmus") se pak skloňují: sg N, A *rytm-us*, G, D, L *rytm-u* atd., pl N, A, V, I *rytm-y* atd. Náleží sem velice početná a produktivní skupina jmen s příponou *-ismus*: *socialismus*, *materialismus*, *realismus* atp. a jména s řídce zastoupenými variantami: *-asmus*: *marasmus*, *chiliasmus*,

spasmus; -esmus: tenesmus. Z ostatních např. *cyklus* - G *cykl-u, hymnus, modus, rytmus, úzus* aj.; jména na *-eus* jsou opět řídká: *choreus* - G *chore-u, nukleus.*

Předchází-li před zakončením *-us* samohláska *i*, dochází vlivem přechodové hlásky [j] k určitým odchylkám:

(a) Maskulina životná („génius") se skloňují v sg podle vz. „pán", v pl podle „muž": sg N *géni-us*, G, A *géni-a*, D, L *géni-ovi/-u* atd., pl N, V *géni-ové*, A *géni-e*, L *géni-ích*, I *géni-i*. Patří sem např. jména *nuncius, notárius, patricius, primárius.*

(b) Maskulina neživotná („nonius") se v sg shodují s „rytmus" - kromě G, který má koncovku *-a*, v pl pak mají tvary: N, V, A *noni-e*, G *noni-ů*, D *noni-ům*, L *noni-ích*, I *noni-i*. Tak se skloňují i jména *rádius, sestercius.*

1.2.2.2 Obdobně se skloňují nečetná mužská apelativa (životná i neživotná) na *-os, -es* a *-is*, např.: životná - Nsg *diskobol-os*, G *diskobol-a* atd.; Nsg *herkul-es*, G *herkul-a* atd. (vz. „pán"); Nsg *amanuens-is*, G *amanuens-a* vedle *-e* atd. (vz. „pán" nebo „muž"); neživotná - Nsg *kosm-os*, G *kosm-u* atd.; Nsg *hád-es*, G *hád-u* atd. (vz. „hrad"). Náležejí sem jména jako *eponymos* - G *eponyma* a dále např. *logos - logu, papyros - papyru; mefistofeles - mefistofela; diabetes - diabetu* aj.

1.2.2.3 Podobně se v češtině skloňují i přejatá neutra na *-um:*

(a) Jejich jádro tvoří jména, kde před zakončením *-um* je souhláska („album"). Kromě N, A, V sg mají pravidelné tvary vz. „město", tedy v Gsg *alb-a*, v D, L *alb-u* atd., v pl N, A, V *alb-a*, G *alb-Ø* atd. Patří sem velmi četná jména jako *datum, maskulinum, centrum, narkotikum, verbum, substantivum, vízum* atd.

(b) Jména, u nichž před zakončením *-um* předchází samohláska, mají některé odchylky. Sg má tvary pravidelné jako „album", v pl přecházejí tato jména - mimo N, A a V - k měkkému vz. „moře", tedy např. v sg N *lyceum*, G *lyce-a* atd., v pl N, A, V *lyce-a*, G *lyce-í*, D *lyce-ím*, L *lyce-ích*, I *lyce-i* a stejně i *stadium* - v pl N, A, V *stadi-a*, G *stadi-í* atd.; *individuum* - v pl N, A, V *individu-a*, G *individu-í* atd. Takto se skloňují dále jména: *apogeum, jubileum, koloseum, muzeum; dominium, studium; akvárium; algonkium, kolegium; konzilium, diluvium; baryum; reziduum, vakuum* atd.

1.2.2.4 Zcela analogicky se skloňují nečetná neutra na *-on* po souhlásce a na *-eon, -ion*, např. v sg N,A,V *kól-on, akord-eon, kritér-ion*, G *kól-a, akorde-a, kritéri-a* atd. (vz. „město"), v pl: N, A, V *kól-a*, G *kól-Ø*, D *kól-ům* atd. (vz.

„město"); N, A, V *akorde-a, kritéri-a* (vz. „město"), ale G *akorde-í, kritéri-í*, D *akorde-ím, kritéri-ím*, L *akorde-ích, kritéri-ích*, I *akorde-i, kritéri-i* (vz. „moře"). Stejně se skloňují např. také jména: *epiteton, akrostichon, lexikon* („slovní zásoba"), *paradoxon, distichon; sympozion* (vedle latinizované podoby na *-um*).

1.2.2.5 Řídčeji zachovávají v N, A a V sg cizí zakončení některá feminina na *-is*, která v ostatních pádech tvoří tvary od tvarotvorného základu bez *-is* koncovkami vz. „růže", jako *synopsis* - G *synopse* a podobně *epizeuxis, ftizis* (vedle *ftíze*), *pertusis* aj.

1.2.3 Některá ze jmen řeckolatinského původu náležející do výše uvedených skupin (srov. zde 1.2.2) pronikla i do neodborného užívání a ještě výrazněji se adaptovala domácímu skloňovacímu systému. Neobvyklá hybridnost skloňovacích koncovek, tj. v Nsg (popř. v dalším pádě s ním výrazově totožném) koncovka cizí a v ostatních pádech koncovky domácí, byla u těchto jmen odstraněna, a to dvojím způsobem:

(1) Zakončení v Nsg se začalo chápat jako součást základu, jako kmenová přípona, a všechny tvary se začaly vytvářet až z tohoto rozšířeného základu, např. ze jmen na *-us* u *primus*, Gsg *primusa*, Dsg *primusovi* atd. (podle vz. „pán"), z neživotných u *buxus* - G *buxusu* a podobně u *cirkus, citrus, fíkus, kónus, kaktus, korpus, lakmus, luxus, opus, turnus* atd. (Jiného původu je *autobus, omnibus* - G *autobusu, omnibusu*.)

Ze jmen na *-os* se sem řadí *epos* - G *eposu* a dále *étos, chaos, kolos, patos*; ze jmen na *-es* např. *sobotáles* - G *sobotálesu, majáles* - *majálesu* (toto jméno je i neskl. f. pomn.); *na -is orbis* - G *orbisu, digitális, klematis*; na *-as ischias* - G *ischiasu*.

U přejatých neuter na *-um* podobné vyrovnávání v češtině nenastává. U substantivizovaných původních trpných participií typu *filtratum, chloratum, preparatum* dochází však při přejímání k odsouvání latinského zakončení *-um* a zároveň k přechodu k maskulinům: *filtrát, chlorát, preparát* atp. Naproti tomu se u některých původních neuter rozšiřuje tvarotvorný základ, a to o zakončení Nsg *-on*, a jméno zároveň přechází od středního rodu k rodu mužskému. Jde o jména jako *lexikon* (slovník) - G *lexikonu* a dále *neutron, rododendron, syndetikon; orchestrion, akordeon* atp.

U některých jmen přetrvávají vedle analogických tvarů tvořených z rozšířeného základu ještě tvary původní, např. *cirus* - G *ciru* i *cirusu, glóbus* - *glóbu* i *glóbusu*, podobně i u *papyrus, status, tubus; sinus, kosinus* aj.

(2) Jindy se naopak tvar Nsg přizpůsobil ostatním pádům, tj. cizí koncovka byla zaměněna koncovkou domácí, takže se jméno plně zařadilo k domácímu

vzoru; tak např. původní skloňování *tyfus* - G *tyfu, diskos* - *disku* se změnilo v skloňování zcela podle vz. „hrad": *tyf* - G *tyfu, disk* - *disku;* jména *ftizis* - G *ftize, synopsis* - G *synopse* vyrovnala i Nsg podle vz. „růže" ve *ftize, synopse.* Obvykle však, zejména v odborném vyjadřování, zůstalo zachováno i skloňování původní, takže tu došlo k zdvojení tvaru v Nsg: *tyf/tyfus* a podobně i *tetan/tetanus, jamb/jambus, vir/virus, kok/kokus* (*strepto-, gono-, pneumo-* atd.), *sex/sexus, klér/klérus* ap. Významově se rozlišila např. jména *cirk* (antický) - *cirkus, fík* (plod) - *fíkus* (rostlina).

Pozn.: Některá latinská jména toho typu byla přejata do češtiny již bez zakončení *-us*, a to prostřednictvím jazyků, v nichž už k odsunutí nominativního deklinačního formantu došlo. Tak je tomu např. u životných maskulin na *-át*, jako *adresát, legát, advokát*, na *-ik*, jako *syndik, fyzik, medik*, u složených jmen na *-log*, jako *filolog, -zof*, jako *filozof, -graf*, jako *geograf, -nom*, jako *agronom, -nym*, jako *anonym* atd., podobně u *bacil*. Také četná maskulina neživotná byla již přejata v této podobě, např. hojná jména na *-át*, jako *magistrát, deputát, pasát* – většina jich je však z původních latinských neuter na *-um: substrát, surogát, filtrát* atp.

1.2.4 Jisté zvláštnosti mají i ta přejatá jména, která se svým zakončením v základní podobě sice zařazují do některého typu a paradigmatu jmen domácích, u nichž si však neobvyklé zakončení kmene vynutilo jisté odchylky.

(a) To je mj. případ přejatých feminin na *-a*, u nichž před tímto zakončením je samohláska. Podle povahy této samohlásky rozlišují se tu čtyři blízce příbuzné skupiny: na *-oa (boa), -ua (kongrua), -ea (idea)* a *-ia (signoria).* Jména na *-oa* a *-ua (boa* a *kongrua)* mají v sg tvary podle tvrdého vz. „žena", s výjimkou D a L, který je podle měkkého vz. „růže" (s vyslovovaným [j], tj. s přechodovou hláskou vzniklou v pozici před koncovým *-i, -í, -e*). V pl mají tvary podle „žena" s výjimkou G, který je opět podle „růže" (s vyslovovaným [j]). Jména na *-ea (idea)* mají navíc ještě dubletní tvary („měkké" podle „růže") ze základu rozšířeného i v písmu o *-j-* v G, D a L sg a v celém pl. Mají tedy tato jména skloňování smíšené: Gsg *ideje/idey*, D, L sg *ideji*, pl: N, A, V *ideje/idey*, G *idejí*, D *idejím/ideám*, L *idejích/ideách*, I *idejemi/ideami*. Patří sem několik málo apelativ na *-oa, -ua* a větší počet hlavně odborných jmen na *-ea: stoa; orchidea, spirea, trachea, farmakopea, odysea* a n. j.

Apelativ na *-ia* je velmi málo (např. *signoria, tibia, uncia*); zpravidla totiž bylo toto zakončení počeštěno v *-ie*, např. *signorie, uncie*, názvy rostlin *Weigelia - weigelie, Salvia - salvie* atp. Tato jména se řadí k měkkému vz. „růže", ať už si zachovávají cizí zakončení v Nsg, nebo nikoli.

(b) K těmto femininům se přimyká několik jmen mužských s týmž zakončením: *-oa: buržoa* (má tvary pravidelné podle vz. „předseda"), *-ia: pária, spahia* (v G, A sg a A, L a I pl s tvary podle měkkého vz. „soudce").

(c) Také přejatá feminina na *-e* po samohlásce mají některé zvláštnosti ve skloňování. Jméno *kánoe* (též neskl. n.), *dyspnoe, hemoptoe, tachypnoe* mají

v zásadě tvary podle vz. „růže" (D, L sg *-oi*, Isg *-oí*), v Asg bývá však častěji tvar shodný s Nsg.

(d) Neutra na *-o*, před nímž předchází samohláska, jako jména na *-ao (kakao)*, *-uo (duo)*, *-eo (rodeo)*, se odchylují od příslušného domácího vz. „město" jen v Gpl, kde mají vesměs koncovku *-í* podle měkkého vz. „moře". - Jména na *-io (rádio)*, popř. *-yo (embryo)* mají nadto (v důsledku přechodového [j] mezi samohláskami) koncovky podle měkkého vzoru též v D, L a I pl *(rádiím, rádiích, rádii)*.

Neutra na *-o* po morfonologicky měkké souhlásce *(lečo, bendžo)* mají tvary pravidelné podle „město" (v Ipl je ovšem *-i*: *leči, bendži*).

1.2.5 Rozsáhlou skupinu tvoří přejatá jména, u nichž příčinou jejich nesnadné začlenitelnosti do skloňovacího systému jmen domácích je jejich dvoukmenovost, tj. skutečnost, že některé pádové tvary mají tvořeny z alternativního kmene.

(a) Výrazný příklad takové dvoukmenovosti poskytují neutra řeckého původu se zakončením v N, A, V sg na *-a*, v ostatních pádech s kmenotvornou příponou *-at-*: N, A, V sg *drama*, Gsg *dramatu* atd. Zakončení *-a* v N, A, V sg je vlastně rovněž variantou kmenotvorné přípony (pádová koncovka je tu nulová).

Pozn.: Morfologická stavba těchto jmen je velmi blízká stavbě domácích jmen vz. „kuře".

Deklinační koncovky těchto jmen se kromě N, A, V sg, kde je koncovka nulová, a Gsg, kde je *-u* podle neživotných maskulin (vz. „hrad"), shodují s domácím tvrdým vzorem neuter „město", je tedy sg N, A, V *dram-a-Ø*, G, D, L *dram-at-u*, I *dram-at-em*, pl N, A, V *dram-at-a*, G *dram-at-Ø* atd. Patří sem dosti četná jména, jako *dogma, axióma* (též *axióm* m.), *dilema, téma, schéma, plazma, aróma, klima, trauma, zeugma* atd.

Pozn.: Některá slova tohoto typu, která k nám přešla přes francouzštinu, ztratila koncové *-a* a zařadila se k maskulinům, např. *problém* - G *problému* a podobně *diplom, program, systém* aj. Kolísání je např. u jmen *foném/fonému, morfém/morfému, axióm/axiómu*.

(b) Dvojí podoba kmene charakterizuje i maskulina jako *faraon* - G *faraona, centurio* - *centuriona*. Také zde je *-o* v Nsg kmenotvorná přípona, která je v ostatních pádech ještě rozšířena o *-n-*. Existence maskulin s koncovkou *-o* v N,V sg (např. *hidalgo, impresário*) poskytuje však možnost chápat i zde *-o* jako koncovku. Má tedy tvaroslovná struktura těchto jmen v Nsg alternativní interpretaci: *centuri-o-Ø, centuri-on-a* nebo *centuri-Ø-o, centuri-on-a*.

(c) Alternace *-Ø-* před nulovou koncovkou / *-t-* před koncovkami pozitivními je vlastní fyzikálním termínům: *ion* - G *iontu, anion* - *aniontu, kation* - *kationtu*; vyrovnáním však pronikly i do N, A sg podoby *iont, aniont, kationt*.

(d) Alternace *-s-/-t-* vyznačuje skupinu jmen mužského rodu na *-es, -as,* u nichž se toto zakončení kmene před koncovkou nulovou střídá s *-et-, -at-* před koncovkami pozitivními, jako *herpes* - G *herpetu, pankreas* - *pankreatu,* a na *-ns* před koncovkou nulovou střídajícím se s *-nt-* před koncovkami pozitivními, jako životné maskulinum *regens* - G *regenta* (s koncovkami vz. „pán") a dále neživotná *agens, patiens, prézens* ap. - G *agentu, patientu, prézentu* (se souborem koncovek vz. „hrad").

Pozn.: Některá jména, která se užívají i mimo odborný styl, vyrovnala toto střídání ve prospěch tvarů většinových, někde s významovým rozlišením, jako např. životná maskulina *agent, pacient, regent;* mnohá byla už v této podobě z jazyka zprostředkujícího přejata, srov. *laborant, ministrant, praktikant, adjutant* atd.

(e) Střídání *-is-* před nulovou koncovkou / *-id-* před koncovkami pozitivními mají četná feminina, zejména řeckolatinské názvy chorob na *-is,* jako *laryngitis* - G *laryngitidy, bronchitis* - *bronchitidy, gastritis, karditis* a četná další. Tvary Nsg zde mají kmenotvornou příponu *-is-* a koncovku nulovou, ostatní pádové tvary mají příponu *-id-* a koncovky vz. „žena".

Pozn.: Zejména mimo odborné lékařské prostředí užívá se často i v Nsg podob analogických podle tvarů ostatních: *laryngitida, bronchitida, gastritida* atd.

(f) Řídké je u apelativ střídání *-x-/-g-;* je vlastní několika femininům, např. *falanx* - G *falangy,* podobně *sfinx* - *sfingy, salpinx* - *salpingy,* a maskulinům *larynx* - G *laryngu, farynx* - *faryngu* aj.

Pozn.: I tu jsou však již v Nsg častější tvary analogické: *falanga, sfinga.*

(g) Rovněž jen zřídka se vyskytuje střídání *-ex-/-ik-;* je vlastní životným maskulinům *pontifex* - G *pontifika* a podobně *haruspex* - *haruspika* (s koncovkami vz. „pán").

(h) Střídání *-en-/-in-* je např. u neutrálního jména *pronomen* - G *pronomina* (podle vz. „město").

1.2.6 Odchylky od skloňování podle domácích vzorů mívají dále ta přejatá jména, která se do domácího deklinačního systému obtížně zařazují vzhledem k neobvyklému zakončení svého základního tvaru. Jsou to zvláště jména se základní podobou na jiné samohlásky, než které fungují v češtině jako koncovky Nsg. Patří sem zejména:

(a) maskulina životná na *-u* po souhlásce *(kakadu).* Zakončení se tu hodnotí jako součást tvarotvorného základu, k němuž se ve všech pádech připojují koncovky vz. „pán": např. *kakadu,* Gsg *kakadua* atd. Tak se skloňují např. *marabu, nandu* (ale nesklonná jsou *emu, zebu*);

(b) maskulina životná na *-i* po souhlásce *(kuli).* Také zde se *-i* hodnotí jako součást základu; k němu se však připojují v sg koncovky zájmenné: G,

A *kuli-ho*, D *kuli-mu*, L, I *kuli-m*, v pl vedle tvarů se zájmennými koncovkami jsou i tvary podle vz. „muž": N, V *kuli*, *kuli-ové*, G *kulich*, *kuli-ů*, D *kulim*, *kuli-ům*, A *kuli*, *kuli-e*, L *kulich*, *kuli-ích*, I *kulimi*, *kuli-i*. Stejně se skloňují jména např.: *efendi*, *hadži*, *kivi*, *lori*, *regenschori*, *yetti*. Jen grafickou variantou jsou jména na *-y*: *dandy*, *pony*, *torry*, *grizzly*. – Sem se co do zakončení přimykají i některá feminina na *-i*, jako *peri*, *okapi*, v sg nesklonná, v pl s koncovkami podle „růže" (*perie*, *-ií* atd.);

(c) maskulina životná na *-í* po souhlásce *(kádí)*. Skloňují se v zásadě stejně jako jména na *-i*, ale v L a I pl mají jen zájmenné koncovky *-ch*, *-mi*: *kádích*, *kádími*. Tak se skloňují i *muftí*, *válí*, *sipáhí*.

Pozn.: Jména na *-é* jsou zpravidla nesklonná, např. *ataše*, *protežé*; jméno *abbé* má vedle toho také v sg tvary se zájmennými koncovkami: G *abbé-ho*, D *abbé-mu* atd. (viz dále 1.2.8).

1.2.7 S postupným zdomácňováním slov přejatých se mění i jejich výslovnost nebo psaná podoba, popř. i rod, což ovšem mívá pak dosah pro jejich začlenění do českého skloňovacího systému. Zvláštní skupinu tvoří ta jména, u nichž grafická podoba se odlišuje od podoby vyslovované. Pro jejich deklinaci je rozhodující zakončení jména ve výslovnosti. Tak např. substantivum *parvenu* [-ny] se skloňuje jako mužská jména životná na *-i*, popř. *-y*: *parvenu-Ø*, *parvenu-ho* atd., *parvenu-ové*, *parvenu-ů* atd.

Poměrně časté jsou případy, kdy psaná podoba jména končí na souhláskové písmeno (popř. písmena) a podoba vyslovovaná na samohlásku, např.:

Substantiva jako *enjambement* [anžambmá] končí ve výslovnosti na [-á], v psané podobě na *-nt*. Do českého rodového i skloňovacího systému se zařazují dvojím způsobem: buď jsou to neutra a zachovávají vyslovovanou podobu na [-á] ve všech pádech – jsou tedy nesklonná, nebo tvoří – kromě N, A, V sg – tvary z kmene v podobě psané končícího na *-nt* vyslovované [n], pak jsou maskulina a skloňují se podle vz. „hrad", tedy v G, D, L *enjambementu* [anžambmánu], v I *enjambementem* [-mánem]. Tak se skloňují i *etablissement*, *gouvernement*, *departement* ‚franc. oblast' aj.

Podobně se chovají i některá jiná jednotlivá jména, např.:

Jméno *foyer* [foajé] je buď středního rodu nesklonné, nebo je rodu mužského; v tom případě se tvoří tvary od základu [foajér-] koncovkami vz. „hrad".

Stejně se zařazuje jméno *interview* [intervjú-]: je buď nesklonné neutrum, nebo – častěji – sklonné maskulinum a v tom případě se tvoří tvary od základu vyslovovaného [intervjúv-] opět koncovkami vz. „hrad".

Jméno *bufet* se chová poněkud odlišně: má dvojí výslovnost. Vyslovuje-li se [byfé], je nesklonné neutrum. Při výslovnosti shodné s podobou psanou, tedy [bufet], je to maskulinum skloňované podle vz. „hrad".

U jmen *tiret/tiré*, *komitét/komité* došlo k zdvojení v podobě psané i vyslo-

vované: *tiré, komité* jsou nesklonná neutra, při výslovnosti [tyret], [komitét] jsou to maskulina skloňující se podle vz. „hrad".

1.2.8 Některá přejatá jména zůstávají v češtině zcela mimo domácí skloňovací systém, ať již proto, že se vzhledem ke struktuře svého zakončení nemohla do tohoto systému začlenit, či také z příčin jiných, ne vždy snadno zjistitelných.

Celkem je přirozené, že v češtině zůstávají nesklonnými apelativa končící se v psané podobě na dlouhou samohlásku (s výjimkou *-í* po měkké souhlásce), neboť takové zakončení česká podstatná jména – nehledíme-li k substantivizovaným adjektivům – nemají.

Proto se neskloňují jména středního rodu:
na *-á*, jako *angažmá, apartmá, aranžmá; etablismá, reglamá;*
na *-é-*, jako *dražé, expozé, filé, froté, klišé, kombiné, komuniké, kupé, plisé, pyré, relé, résumé, té, variété, žervé;*
na *-ó*, jako *byró, plató, roló, rondó, šodó, tablό* (pokud se tato jména adaptovala tím, že koncové *-ó* ztratilo délku, zařadila se ke vz. „město": *byro, rolo, rondo, tablo);*
na *-ú*, jako *ragú;*
na *-í* po tvrdé souhlásce, jako *sárí.*

Neskloňována zůstávají také mužská životná jména jako *abbé* (též skl.), *ataše, protežé* a *papá*, neživotná maskulina *buklé, pengö* [pengé] a feminina jako *chaussée/šosé* (i neskl. n.), *mamá.*

To platí také o četných jménech na *-i, -y* a na *-a, -u* (s výjimkou těch, která se začlenila k mužským životným), jako jsou neutra *alibi, cyankáli, dementi, harakiri, chianti, pačuli, potpouri, šasi; beri-beri; taxi* (i neskl. m.); *derby, hikory, penny* (též neskl. m.) *ragby* a neživotné maskulinum *henry;* feminina *okapi* (v pl též skl.); *lady, brandy, whisky* (též *viska* skl. f.), *džentry, jury, rely/rallye* (též neskl. n.); neživotná maskulina na *-a*, jako *panama* (klobouk), *para;* neutra na *-a* (mimo typ *drama*): *delta, gama, omega; havana, malaga, moka, panama* (tkanina), *pyžama,* [h]*revma;* na *-u*, jako *tabu; džiu-džitsu.*

Zůstávají však nesklonná i mnohá jména, která by se mohla dobře zařadit k domácím vzorům. To se týká zejména početných jmen středního rodu na *-e*, zvláště po souhláskách obojetných, jako jsou *bakchanále, faksimile, finále, nacionále, pastorále, penále, promile; agáve* (též neskl. f.), *konkláve, breve*, a po samohlásce, jako *aloe* (též skl. f.), *benzoe, kánoe* (též skl. f.), v mnoha případech i po souhlásce morfonologicky tvrdé: *extempore, skóre, palmáre; parte, andante* (zde byla zřetelně důvodem pro nezařazení tato tvrdá souhláska, která u vz. „moře" být nemůže). Tato jména mají tedy ve všech pádech neměnný tvar, pouze v lsg může být fakultativně koncovka *-m*, např. *andantem* (vedle *andante*) a podobně *finálem, promilem, agávem* atd.

Podstatně snížená informační schopnost tvaru těchto nesklonných neuter je do jisté míry kompenzována tím, že u některých jmen, kde nedostatek rozlišení mluvnického čísla byl pociťován nepříjemně, byla přejata i latinská plurálová forma na *-ia*, popř. hláskově počeštěná v *-ie* jako východisko pro skloňování v pl: *faksimilia* - G *faksimilií* atd. podle vz. „moře, *nacionálie* - *nacionálií*, *bakchanálie* - *bakchanálií* atd. podle vz. „růže" (srov. též pomn. *saturnálie* ap.).

Nesklonná zůstávají i některá jména latinského původu na *-ns* (vlastně substantivizovaná participia *nt*-ová), pokud jsou středního rodu: *purgans, relaxans, excitans, expektorans, stimulans, reagens*. Také zde se přejímají některé latinské plurálové formy na *-ia* (stř. rodu), popř. v počeštěné podobě na *-ie* (pak žen. rodu): *excitancia, relaxancia, stimulancia, reagencia* (s tvary podle „moře") vedle *excitancie, relaxancie* ap. (podle „růže").

Jako nesklonná se užívají i některá jiná jména zakončená na souhlásku (některá jsou chápána jako citátová). Např. *spektabilis* (m. živ.), *finis* (m. než.), *iris* (f.), pomn. *majáles* (f.), *copyright* (n.), *dur* (n.), *moll* (n.), *jidiš* (n.), *junktim* (n.), *rekviem* (n.) aj.

Pozn.: Tak se nakládá i s citátovými spojeními, jako *chargé d'affaires, verso libre, ecce homo, homo sapiens, enfant terrible*.

1.2.9 Některá jména kolísají mezi sklonností a nesklonností. Jde o dvojí druh kolísání: jednu skupinu tvoří jména, která si udržují příslušný rod, ať se jich užívá jako sklonných, nebo nesklonných, např. maskulinum živ. *abbé* neskl. nebo G *abbého* atd., femininum *revue* neskl. nebo G *revue*, D, L *revui* atd., neutrum *aróma* neskl. nebo G *arómatu* atd.; druhou skupinu zastupují jména, která jako nesklonná jsou neutra, avšak skloňují-li se, nabývají rodu podle paradigmatu, např. *blues* n. neskl. nebo *blues* m. - G *bluesu; opus* n. neskl. nebo *opus* m. - G *opusu; interview* n. neskl. nebo *interview* m. - G *interviewu; ražniči* n. neskl. nebo *ražniči* m. mn. - G *ražničů; aloe* n. neskl. nebo *aloe* f. - G *aloe*, D, L *aloi* atd.

2 PODSTATNÁ JMÉNA VLASTNÍ

2.0 ÚVOD KE SKLOŇOVÁNÍ VLASTNÍCH JMEN

Vlastní jméno (proprium, onymum) je základním prostředkem vyjádření jedinečnosti nějakého objektu, tj. osoby, zvířete, místa, společenského zařízení, lidského výtvoru atd. (*Eva, Tolstoj, Alík, Praha, Vltava, Tvorba, Hlahol*), nebo

celku objektů *(Pyreneje, Francouzi)*, jeho odlišení od jiných jednotlivin (nebo celků) téhož druhu. Vlastní jména nemohou tedy klasifikovat ani označovat třídu objektů; jména *Věra, Svoboda, Lhota* vždy zůstávají jménem určité osoby, místa atd., a jméno *Věra* tedy nikdy neznamená obecně *Věru* abstrahovanou z různých ženských osob jmenujících se *Věra*, neboť proprium nemá vlastní významový obsah; osobu pojmenovanou *Věra* lze blíže určit v oblasti proprií pouze připojením dalšího jména (příjmení). Propria tedy nemají význam v apelativním slova smyslu, pod významem vlastních jmen se zpravidla rozumí soubor jejich možných funkcí (komunikativní, individualizační, ideologická, emocionální, charakterizační - u přezdívek) a jazykových i mimojazykových informací, které o určovaném objektu podávají.

2.0.1 Základní druhy vlastních jmen

Nejdůležitějšími druhy vlastních jmen jsou (a) antroponyma, tj. osobní jména jednotlivých lidí, a to rodná jména, příjmení, přezdívky *(Jan, Skalský, dlouhán Tágo)*, k nimž se řadí i jména mytologická a pohádkových bytostí *(Zeus, Sněhurka)*, a skupinová antroponyma, k nimž patří jména rodinná, rodová, obyvatelská a národní *(Přemyslovci, Pražané, Češi)*, (b) toponyma, tj. zeměpisná jména neživých přírodních objektů a jevů vyskytujících se na Zemi i mimo ni (kosmonyma - *Mars, Vodnář*); patří k nim choronyma, tj. jména přírodních nebo správních celků *(Evropa, Severočeský kraj)*, místní jména, tj. jména sídlištních celků *(Praha, Vinohrady)*, a pomístní jména, tj. jména neosídlených míst *(Šumava, Labe, pole U dubu)*, (c) chrématonyma, tj. jména lidských výrobků, uměleckých děl, institucí *(noviny Práce, kniha Babička, spolek Hlahol)* ap.

2.0.2 Mluvnické rysy vlastních jmen

K vyjádření různých vztahů pojmenovávaného jedinečného objektu užívají vlastní jména v zásadě týchž gramatických kategorií jako podstatná jména obecná, což je dáno skutečností, že proprií jsou pouze substantiva, popř. slova užívaná ve funkci substantiv (adjektivní místní jméno *Vysoké*, větné příjmení *Skočdopole*). Skloňování proprií proto vychází z apelativního substantivního systému českého jazyka. Vzhledem k zvláštnostem souvisícím s jejich funkcí a propriálním „významem" se však propria vyznačují některými osobitostmi ve využití gramatického rodu a čísla a v souvislosti s tím i ve skloňování. - Na rozdíl od apelativ vystupují vždy jako substantiva konkrétní.

2.0.2.1 *Rod vlastních jmen*

2.0.2.1.1 U vlastních jmen označujících živé bytosti je mluvnický rod dán přirozeným rodem pojmenovávaných jedinců, proto se tato jména vyskytují jen v mluvnickém rodě mužském životném a ženském. Pokud se tedy např. osobními jmény označujícími jedince mužského rodu stala původní apelativa ženského nebo středního rodu, přešla k rodu mužskému a stala se životnými *(ta hruška - pan Hruška)*. K rozlišení rodu napomáhá v češtině u antroponym jejich typické zakončení v Nsg jak u jmen rodných (u ženských vlastních jmen *-a*, méně často *-e*, zřídka na souhlásku; u mužských zakončení souhláskové, zřídka samohláskové na *-o, -e, -a*), tak i u příjmení - ženská příjmení se v češtině užívají vždy v přechýlené podobě, většinou odvozené formantem *-ová*, čemuž se přizpůsobují i cizí osobní jména do češtiny přejímaná nebo v ní užívaná.

Tlak přirozeného rodu je u antroponym (pod. jako u apelativ) tak silný, že ovlivňuje zařazení jmen k nejužívanějšímu deklinačnímu typu (podtypu), např. mužská antroponyma zakončená na *-o*, charakteristický znak středního rodu, se přiřadila k vz. „pán" *(Bruno, Sádlo, Palmiro, Castro)*. Pouze dvojí mluvnický rod ovšem přispívá u antroponym také k většímu využívání těch typů skloňování, která se u apelativ uplatňují jen okrajově *(Poche - Pocheho)*.

2.0.2.1.2 U vlastních jmen označujících neživé objekty, zejména u jmen zeměpisných, se uplatňuje vedle rodu mužského a ženského také rod střední. O jejich zařazení ke gramatickému rodu většinou rozhoduje zakončení podoby Nsg. U jmen českého původu se jejich mluvnický rod zpravidla zároveň opírá o rod apelativního jména, z něhož vznikla (ten *Špičák*, ta *Bystřice*, to *Podhradí*). Všechna česká toponyma nejsou rodově zařazena zcela pevně (kolísají např. jména zakončená na měkkou souhlásku - *Aš, Kolovec, Pankrác*).

Zeměpisná jména cizího původu si v češtině zpravidla nezachovávají mluvnický rod z původních jazyků; o jejich rodovém zařazení rozhodují činitelé jazykové povahy, daní především u singulárových jmen jejich zakončením v Nsg a začlenitelností do skloňovacího systému češtiny. Ta z nich, která lze podle zakončení přiřadit k některému českému deklinačnímu typu, přejímají i jeho rod; to platí nejen pro toponyma z jazyků neslovanských (*Freiburg* je v češtině maskulinum, *Jena* femininum, *Palermo* neutrum), ale i jinoslovanských *(Voroněž* a *Jaroslavl* jsou v ruštině a *Radom, Bytom, Poznaň* v polštině maskulina, kdežto v češtině jsou obvykle feminina*)*.

Pozn.: Vliv původního jazyka na zařazení jména k rodu se projevuje u některých skupin jmen řeckých a latinských, např. latinské zakončení *-um* zařazuje jména důsledně k neutrům i v češtině *(Tusculum, Karolinum, Komenium* atp.*)*, *-is* předurčuje ženský rod řeckých jmen i v češtině *(Akropolis/-l(e), Salamis/-ína, Kolchis/-ida)*. Vlastní jména řecká a latinská se tedy chovají stejně jako apelativa (srov. 1.2, zejm. 1.2.2 a 1.2.5).

Není-li zařazení jména podle zakončení v Nsg k mluvnickému rodu a k deklinačnímu typu nebo podtypu jednoznačné, bývá jeho rodová příslušnost ovlivněna činiteli dalšími, např. věcně významovým okruhem, do kterého denotát patří. Jména míst a krajin zakončená v Nsg na souhlásku měkkou bývají převážně feminina (např. *Dobříš, Olomouc, Telč, Třešť, Poznaň, Vídeň, Bretaň, Hanoj, Falc*), stejně zakončená jména řek, pohoří, hor však inklinují k rodu mužskému (srov. *Dunaj, Irtyš, Hindúkuš, Kriváň*). Protože velká většina našich řek je rodu ženského a náleží ke vz. „žena" *(Vltava)* nebo „růže" *(Ohře)*, morfologicky se adaptují těmto vzorům v češtině i základní podoby (Nsg) jmen mnohých řek cizích, např. *Loira (Loire* [loár]*), Temže (Thames* [temz]*)*. Příslušnost do věcně významové skupiny se projevuje i u jmen pomnožných, např. jména souostroví jsou převážně feminina (např. *Baleáry*).

K rodu střednímu se cizí vlastní jméno přiřazuje a zůstává neskloňováno zpravidla tehdy, brání-li jeho formální, v češtině neobvyklé zakončení *(Tahiti, Baku)* zařazení do české skloňovací soustavy, protože tomuto zakončení neodpovídá žádný český deklinační typ. Přináležitost do věcně významové skupiny je ovšem někdy tak silná, že i tato jména kolísají, např. jména řek typu *Mississippi, Zambezi* se při syntaktické shodě někdy chovají jako feminina (typický rod pro názvy řek), třebaže vzhledem k nesklonnosti bývají řazena k neutrům.

2.0.2.2 *Číslo vlastních jmen*

2.0.2.2.0 Vlastní jména se vyznačují některými zvláštnostmi také ve využití kategorie čísla. Protože individualizují objekt a jsou prostředkem vyjádření jeho jedinosti a jedinečnosti, primárně se vyskytují v čísle jednotném, jehož tvary jsou bezpříznakové; jsou tedy singularia tantum. Protiklad sg - pl je u nich v podstatě vyloučen.

Pozn.: Jedno jméno však může být na základě společného rysu (např. rodu) přeneseno na více objektů, jimž je pak společné stejné pojmenování *(ve třídě bylo pět Michalů; v Čechách je mnoho Lhot)*; objekty se pak počítají a vlastní jméno je užito v čísle množném. Plurálové tvary se jako příznakové vyskytují v případech rozšíření pojmenovacího rozsahu (např. *nevěřící Tomášové, novodobí Rembrandtové*), při užití vlastního jména ve významu apelativním. (O přechodu vlastních jmen k apelativům viz IV 1 A 3.2.3.4.1.)

Vlastních jmen se užívá rovněž k pojmenování, individualizaci nějakého celku, množiny předmětů vytvářejících určitou jednotu; pak mají výhradně číslo množné. Pomnožná - pluralia tantum - jsou hlavně mnohá toponyma *(Beskydy, Roháče, Napajedla)*.

2.0.2.2.1 Vyskytují se též antroponymické názvy celků, pro něž je množné číslo základní formou užití; jde o skupinová antroponyma. Jsou to jména

rodová *(Přemyslovci)*, rodinná *(Zemanovi)*, národní, kmenová a obyvatelská *(Francouzi, Hanáci, Pražané)*. Těchto jmen se užívá i v čísle jednotném, ovšem tehdy neindividualizují, tj. neoznačují jedince, nýbrž kteréhokoliv příslušníka národa, státu, rodiny atd., a tedy nejsou přísně vzato již jmény vlastními.

Pozn.: Podobně je tomu i s názvy příslušníků nějakých hnutí, stoupenců filozofických směrů, vyznavačů určitého náboženství ap.: jejich přechodnost mezi apelativy a proprii je v češtině naznačena tím, že se píší s malým počátečním písmenem *(marxisté, smetanovci, husité, luteráni)*.

Pro užití příjmení v plurálu je typické významové rozlišení tvarů: zatímco tvar *Novákovi* označuje muže i ženy patřící do rodiny Novákových, tvar *Novákové* pojmenovává dva nebo více mužů s příjmením *Novák*, kteří mohou *(Čapkové, Pospíšilové)*, ale nemusí být v příbuzenském poměru. Také příjmení homonymní s životnými apelativy mají v Npl ve spisovném jazyce jedině delší tvar s koncovkou *-ové*, nikdy *-i (špačci* i *špačkové*, ale jen *Špačkové)*.

2.0.2.2.2 K pomnožným toponymům patří některé názvy pohoří *(Brdy, Krkonoše, Apeniny)*, souostroví *(Azory, Bahamy, Kurily)*, zemí a území *(Bavory, Čechy, Švýcary)* i míst *(Atény, Benátky, Mykény)*, zvláště pak taková domácí místní jména, která původně souborně označovala obyvatele místa *(Vítkovice* - původně *Vítkovici*, tj. Vítkovi poddaní, čeleď; *Petrovice)* nebo jejich původní zaměstnání *(Ovčáry, Rybáře)* či původ *(Moravany)* a místo osídlení *(Dolany, Záhořany)*, popř. vznikla z místních přezdívek *(Hrdlořezy, Všetaty)*.

U těch typů místních jmen, jejichž původ je podle čísla různý, dochází ke kolísání, jako např. u jmen na *-ice*, která jsou nejen plurálová obyvatelská, ale vznikla též podle druhu porostu (ta *Březnice, Lipnice*), podle označení charakteru toku (ta *Bystřice* - ‚bystrá řeka') ap. Ze současného hlediska je zařazení domácích toponym mezi pluralia tantum dáno zpravidla zakončením jejich nominativní podoby. U jinoslovanských jmen bývá plurálová forma obvykle dostatečně zřetelná, proto bývají pomnožnými sklonnými jmény i v češtině *(Vyšné Hágy, Kielce, Velikije Luki)*.

Z neslovanských toponym se v češtině zařadila k pomnožným především ta jména, která v cizím jazyce mají (nebo měla) plurálový morfém, jenž byl v češtině nahrazen plurálovým morfémem domácím (např. řec. *Delfoi* - česky *Delfy*, angl. *Shetlands* - česky *Shetlandy*). Morfologická adaptace se uplatnila nejen u pomnožných názvů celků, jakými jsou pohoří *(Alpy, Kordillery)* a souostroví *(Antily, Bermudy, Filipíny)*, ale i u názvů měst *(Antverpy, Brémy, Cáchy)*.

Mnohá cizí jména s plurálovou formou však adaptována nebyla. V současné češtině se většinou chovají jako singulárová jména sklonná (např. *Traiskirchen, Santos*), méně často jako singulárová nesklonná (např. *Massachusetts*), zřídka i jako nesklonná plurálová (např. *Cannes*). Velice omezeny jsou případy, kdy jméno v N zůstává v původní podobě a přitom se skloňuje jako pomnožná jména domácí (např. *Versailles* - G *Versaillí*).

2.0.2.3 *Skloňování vlastních jmen*

2.0.2.3.0 Skloňování vlastních jmen vychází z apelativního substantivního systému českého jazyka, tj. vlastní jména se skloňují v souhlase se svým zakončením podle jednotlivých apelativních vzorů. Vzhledem k specifičnosti proprií v oblasti rodu a čísla se však v některých případech využívá okrajových způsobů skloňování. U proprií se také výrazněji než u apelativ prosazuje obecná tendence omezovat hláskové alternace, aby bylo možno ze skloňovaných tvarů snadno identifikovat základní podobu jména (Nsg), a to psanou i vyslovovanou.

Tlak typologického charakteru češtiny jako jazyka silně flektivního způsobuje, že v češtině dochází k morfologické adaptaci některých druhů cizích vlastních jmen, a to většiny rodných jmen osobních, v menší míře také jmen zeměpisných.

Skloňování cizích vlastních jmen se v češtině řídí především podle jejich podoby vyslovované. Protože však grafická podoba ovlivňuje morfologii proprií více než morfologii apelativ, řídí se skloňování cizích vlastních jmen kvůli snazšímu nebo vhodnějšímu začlenění i podle podoby psané, která zároveň umožní snáze identifikovat původní podobu jména (*France* [frans] – Dsg *Franceovi*; *Glasgow* [glásgou] – Gsg *Glasgowa*). Je tomu tak hlavně tehdy, není-li na konci tvaru Nsg (a většinou i tvarotvorného základu) korespondence foném – grafém, která je obvyklá v češtině. Někdy se grafika na konci jména v češtině přizpůsobuje podobě vyslovované (*Casablanca* – Gsg *Casablanky*), nebo se paralelně dodržují obě podoby (*Rochefort* [rošfór] – Gsg *Rochefortu* [rošfóru]). Při skloňování cizích vlastních jmen se respektuje skutečnost, že jméno může být ve vyslovované podobě zakončeno na samohlásku, ale v psané podobě na souhláskové písmeno (např. *Marat*, vysl. [mara]), nebo naopak ve výslovnosti na souhlásku, ale v grafice na samohláskové písmeno (např. *Klondike*, vysl. [klondajk]). Dost často diskrepance (z hlediska češtiny) mezi grafickou a vyslovovanou podobou jména způsobuje, že zeměpisné jméno zůstává v češtině neskloňováno; bývá to především tehdy, když jméno ve výslovnosti končí na samohlásku a ta je graficky zaznamenána jinak, než je v češtině obvyklé (*Bordeaux*, *Swansea*). Na rozdíl od toho bývají obdobné případy u jmen osobních řešeny mechanickým připojováním koncovek k nominativnímu tvaru (a to buď koncovek substantivních, např. *Sardou* – Gsg *Sardoua*, *Delacroix* – Gsg *Delacroixe* atd., nebo zájmenných, např. *Jenő* – G, A sg *Jenőho*, D *Jenőmu*, L, I *Jenőm*).

Při skloňování cizích vlastních jmen dochází v češtině i k obměňování jejich tvarotvorného základu. Týká se to zejména antických vlastních jmen, popř. jmen, která se dostala do češtiny prostřednictvím antických jazyků. U těchto jmen se uplatňuje vliv antického způsobu jejich skloňování. Zatímco domácí jména zakončená na souhlásku mají tvarotvorný základ roven

Nsg, u jmen antických může být základ ve srovnání s Nsg kratší *(Ovidius* - Gsg *Ovidia)*, širší *(Anakreón* - *Anakreonta)* nebo na konci obměněn *(Artemis* - *Artemidy, Tigris* - *Tigridu)*. Je ovšem tendence toto vybočení ze systémovosti české deklinace omezovat: v minulosti byla tvarotvornému základu přizpůsobována podoba Nsg *(Homéros → Homér, Rubico → Rubikon)*, v současnosti dochází spíše k vyrovnávání tvarotvorného základu s podobou Nsg *(Herodes* - Gsg častěji *Herodesa* než *Heroda)*.

2.0.2.3.1 Při skloňování antroponym dochází na rozdíl od apelativ k odlišnému využívání variantních koncovek: převažuje užívání delších koncovek nad kratšími, a to zejména v D, L sg *(Pavlovi, Novákovi*; pouze při uvedení plného pojmenování osoby se připíná delší koncovka zpravidla až k poslednímu osobnímu jménu, které ji může přijmout: *soudruhu doktoru Janu Kučerovi, profesoru Josefovi Tvrdému)*.

U českých příjmení homonymních s neživotnými apelativy se objevují tvaroslovné odlišnosti: zatímco neživotné apelativum se skloňuje „neživotně" *(suk* - Gsg *suku)*, životné proprium „životně" (příjmení *Suk* - Gsg *Suka*). Tento morfologický jev bývá provázen i odlišnostmi fonologickými, tj. délka samohlásky tvarotvorného základu se při skloňování u proprií zachovává *(mráz* - *mrazu, hrách* - *hrachu* × příjmení *Mráz* - *Mráze, Hrách* - *Hrácha)*. Tvaroslovné odlišnosti se objevují i u příjmení homonymních s životnými apelativy, např. příjmení *Kníže* má tvar Gsg *Knížete*, ale i *Kníže* (podle „soudce").

Cizí ženská rodná jména, jejichž zakončení ve výslovnosti neodpovídá žádnému ženskému českému skloňovacímu typu, se nejčastěji tvaroslovně počeštují přidáním koncovky *-a* (franc. *Denise* [denys] - česky *Denisa*). Původní nesklonnost přetrvává u přejatých jmen ve spisovné češtině jen výjimečně, a to zpravidla jako variantní možnost, např. u ženských jmen zakončených na souhlásku *(Ester* - lsg *s Esterou* i *s Ester)*; obvykle totiž v běžné mluvě pod vlivem skloňování proniká do Nsg zakončení na *-a* a je pak kodifikováno jako spisovné *(Dagmar*; nově i *Dagmara)*.

Zařazujeme-li do češtiny pojmenování cizince, mohou ve spojení rodného jména a příjmení zůstat neskloňována rodná jména na [-i], [-e], [-o], [-u], jestliže se skloňuje příjmení *(Charlie Chaplina, Giuseppe Verdiho* ap.), kdežto příjmení zůstávají tvarově neobměňována jen výjimečně. Týká se to zvláště příjmení zakončených ve výslovnosti na [-oa], v psané podobě na *-oix, -ois, -oy*, stojí-li před nimi skloňované jméno rodné nebo předložka (např. Gsg *Eugena Delacroix* [delakroa], *obraz od Delacroix; Andrého Maurois* [moroa]; *Henriho Leroy* [leroa]); mohou ovšem být i skloňována (viz 2.1.1.2.1 c). U cizích příjmení s předložkami *di, de, da, von, van* není úzus ustálen: zpravidla se skloňují, pokud je zvykem užívat jich i samostatně, tj. bez rodného jména (srov. Gsg *Ludwiga van Beethovena, Vincenta van Gogha*, ale obvykle *Leonarda da Vinci, Rembrandta van Rijn*), některá se však mohou ponechávat

také beze změny tvaru (např. Gsg *Achima von Arnim(a), Maxe von Sydow(a)*). U orientálních, v češtině neprůhledných jmen se obvykle skloňuje jen jejich poslední složka *(Ho Či Min* - Gsg *Ho Či Mina)*.

2.0.2.3.2 Všechna zeměpisná jména domácí a většina jmen cizích se skloňují. Začleňují se k některému paradigmatu jmen obecných a přijímají i rod, který je pro toto paradigma typický. Avšak uvnitř paradigmat se projevují ve skloňování zeměpisných jmen některé specifické rysy, a to hlavně v distribuci polymorfních deklinačních formantů. Dosti vysokou frekvenci mají formanty, které u obecných jmen už byly vytlačeny nebo jsou pozvolna vytlačovány. Např. v G pomnožných vlastních jmen má nulový formant na rozdíl od Gpl jmen obecných vysokou frekvenci. Rovněž formant *-a* v Gsg tvrdých maskulin a formant *-ě(e)* v Lsg maskulin i neuter se u zeměpisných jmen vyskytují v dost vysoké míře. U feminin je už téměř dokončen přechod českých a jinoslovanských jmen zakončených na *-slav, -clav, -im, -om, -am* od vz. „píseň" ke vz. „kost", tj. ke vzoru, který u obecných jmen pozici spíše ztrácí.

Některá cizí zeměpisná jména zůstávají neskloňována (rodově se pak řadí zpravidla k neutrům). Obecně lze říci, že z cizích toponym zůstávají deklinačně nezačleněna neslovanská jména zakončená ve výslovnosti na samohlásky [e], [é], [í], [ó], [ú], většinou zaznamenávané v grafice velmi různě, popř. na dvojhlásku [au], např. *Frunze, Hiddensee, Cambrai, Roubaix, Saulieu, Malmö, Karáčí, Milwaukee, Bordeaux, Waterloo, Kjúšú, Dachau*, a cizí (i jinoslovanská) toponyma zakončená na [-i], [-u], jako *Kupari, Soči, Nairobi, Coventry, Sydney, Baku, Bengalúru, Timbuktu*. (Výjimku představují z neslovanských jmen na [-e] jména zakončená na [-je], [-ije] a z cizích jmen na [-i] jména pomnožná - ta se totiž skloňují.) V důsledku diskrepance mezi vyslovovanou a grafickou podobou zůstávají neskloňována i některá cizí toponyma končící ve výslovnosti na souhlásku *(Lille, Dieppe, Providence,* někdy i *Melbourne, Toulouse, Argenteuil)*, dále i některá toponyma zakončená plurálovým formantem cizím *(Bourges, Hameln)*, zvláště tehdy, jestliže před nimi stojí ještě člen *(Los Angeles, Las Vegas)*, mnohdy i jména víceslovná *(Buenos Aires, Saint Louis)*.

2.0.2.3.3 Pro deklinační třídění apelativ i proprií je rozhodující zařazení do některé z tříd gramatického rodu a zakončení základního tvaru Nsg (resp. i opěrného Gsg). U vlastních jmen se vzhledem k obtížné začlenitelnosti některých cizích proprií do českého deklinačního systému (dané především disparátností jejich podoby vyslovované a psané) jeví výhodnějším vycházet při stanovení jejich tvaroslovného paradigmatu jednotně z jejich výslovnostního - souhláskového nebo samohláskového - zakončení Nsg (Gsg); teprve na druhém místě se přihlíží, kde je třeba, i k psanému obrazu slova.

2.1 SKLOŇOVÁNÍ JMEN OSOBNÍCH

2.1.1 Maskulina

2.1.1.1 *Nsg zakončen ve výslovnosti na souhlásku*

Patří sem četná osobní jména původu domácího i cizího, a to jak jména rodná *(Martin, Lukáš, Olaf, Felix)*, tak i příjmení *(Dvořák, Beneš, Šolochov, Darwin, Nitzsch)* a jména národní, kmenová a obyvatelská *(Holanďan, Peruánec, Hanák, Podskalák, Pražan)*. Cizí osobní jména mohou být v grafice zakončena i písmenem samohláskovým *(Arany, Király, Slavíci, Scaramouche)*. V souladu s morfonologickou povahou koncové vyslovované souhlásky se při skloňování uplatňuje soubor deklinačních formantů vz. „pán" nebo vz. „muž". Tvarotvorný základ, k němuž se deklinační formanty připínají, je zpravidla roven podobě Nsg, u omezené skupiny jmen cizích je v grafice bez koncového samohláskového písmene, pokud není z výslovnostních důvodů nutné toto písmeno zachovat i před deklinačními formanty v dalších pádech. U malé skupiny antických jmen je tvarotvorný základ obměněn (buď se cizí nominativní zakončení při skloňování vypouští, nebo je základ rozšířen). Některé typy českých a jinoslovanských jmen mají pohybné samohlásky *-e-, -o-, -a-*.

2.1.1.1.1 Nsg zakončen na souhlásku tvrdou nebo obojetnou, vz. „pán"

(a) Většina osobních jmen sem náležejících se skloňuje zcela pravidelně podle uvedeného vzoru: *Michal* - Gsg *Michala, Sven* - *Svena, Zahradník* - *Zahradníka, Čechov* - *Čechova, London* - *Londona, Münnich* - *Münnicha; Dán* - *Dána, Pařížan* - *Pařížana.*

(b) Pohybné *-e-* u jmen českého nebo jinoslovanského původu zakončených na *-ek, -ček* (zpravidla odvozených od jmen obecných nebo jiných jmen vlastních) se při skloňování obvykle vypouští, např.: *Machek* - *Machka, Hronek* - *Hronka, Hlaváček* - *Hlaváčka.* Jestliže by však vypuštěním *-e-* vznikla obtížně vyslovitelná souhlásková skupina, *-e-* se ponechává, odpovídá-li to rodinné zvyklosti, např. *Vepřek* - *Vepřka* i *Vepřeka.*

(c) U jmen zakončených na *-el, -er* vypouštění *-e-* kolísá: Běžně se *-e-* vysouvá u rodných, v češtině obvyklých jmen, např. *Pavel* - *Pavla, Karel* - *Karla.* Je-li u příjmení českého původu pevné *-e-* kmenové, naopak zůstává, např. *Chmel* - *Chmela, Koudel* - *Koudela, Strnadel* - *Strnadela, Zavřel* - *Zavřela.* U příjmení cizího původu, jejichž nositeli jsou Češi, se *-e-* vysouvá v případě, je-li v rodinném úzu skloňovat a vyslovovat příjmení bez *-e-*, např. *Schlegel* - *Schlegla, Winter* - *Wintra*; někdy je kolísání: *Wolker* - *Wolkera* i *Wolkra.* Jsou-li nosite-

li příjmení tohoto typu cizinci, *-e-* se vždy ponechává: *Foster - Fostera, Triegel - Triegela.*

(d) U jmen jinoslovanského původu se setkáváme též s pohyblivým *-o-* a *-a-*, která lze při skloňování rovněž vypouštět, častěji se však ponechávají: *Pavol - Pavla* i *Pavola, Dubak - Dubka* i *Dubaka.*

(e) Ve Vsg mívají ta jména na *-el*, u nichž se *-e-* při skloňování nevypouští, často koncovku *-i* místo *-e*, např. *Gabrieli, Manueli, Nobeli* (vedle *Nobele*). Jména zakončená na veláry *-g, -k, -ch, -h* mají v tomto tvaru koncovku *-u*, např. *Henriku, Bachu, Olegu.* U ostatních osobních jmen je ve Vsg koncovka *-e*; před ní dochází k alternaci *r/ř* u zdomácnělých jmen na *-r* po souhlásce, např. *Petře, Alexandře* (nikoli však po samohlásce: *Mojmíre, Oskare, Viktore, Olivere, Balzere*).

(f) V Npl mají rodná jména a příjmení jen koncovku *-ové (Martinové, Pavlové, bratři Čapkové, Pospíšilové, Humboldtové).* – U národních a obyvatelských jmen na *-an* je v Npl koncovka *-é*, např. *Holanďané, Moravané, Pražané* (vedle *Holanďani, Moravani, Pražani*). Jednoslabičná jména národní mají zpravidla jen koncovku *-ové (Finové, Indové, Rusové, Rekové)*, řídceji též *-i (Čechové* i *Češi, Dánové* i *Dáni)*; zřídka je jen *-ové* též u některých jmen víceslabičných, a to zejména u těch, která jsou zakončena na obojetnou souhlásku *(Arabové, Italové, Kirgizové).* Pouze *-i* je např. u národních jmen *Bulhaři, Slováci.*

(g) V Lpl mají národní jména na *-g, -k, -h, -ch* koncovku *-ích* s příslušnou alternací finální souhlásky základu *(o Češích, Řecích)*, ostatní *-ech (o Dánech, Angličanech)*, zřídka obojí *(Čerkesech* i *Čerkesích).*

(h) Antická (řecká a latinská) jména mají při skloňování určité zvláštnosti:

(ha) Zakončení *-os, -us, -es, -as* se v češtině chápe jako cizí koncovka Nsg a v ostatních pádech se vypouští, např. *Ikaros – Ikara, Augustus – Augusta, Ovidius – Ovidia, Hérakles – Hérakla, Leonidas – Leonida, Marsyas – Marsya.* Zakončení *-on, -ón* se při skloňování ponechává: *Filemon – Filemona, Platón – Platóna.* Některá jména mají tvary napodobující antický způsob skloňování přejímáním původních kmenů *(Amfidamas – Amfidamanta, Anakreon – Anakreonta, Melampús – Melampoda)*, tj. způsob skloňování z hlediska češtiny nesystémový, nebo tvary zachovávající nominativní zakončení i v dalších pádech *(Herodes – Heroda/Herodesa).* U některých typů antických jmen dnes skloňování podle vz. „pán" zastarává (srov. 2.1.1.1.2 e).

(hb) U českých polatinštělých příjmení na *-ius* se při tvoření tvarů podle vz. „pán" nominativní *-us* častěji vypouští, než ponechává; zůstává-li základ roven plné podobě Nsg, pak zpravidla převládá měkké skloňování podle vz. „muž". Např. *Kramerius* – G, A sg *Krameria/Krameriuse* (řídč. *Kramerіusa*), D, L sg *Krameriovi/Kramériusovi* atd., pod. u jmen *Mathesius, Oliverius, Pistorius* aj.

(i) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(ia) Cizí příjmení s koncovým písmenem *-c* vyslovovaným jako [k] mají

v skloňovaných tvarech psanou podobu dvojí, např. franc. *Balzac* [balzak] - Gsg *Balzaka* / řidč. *Balzaca* [-ka], rum. *Beniuc* [benjuk] aj. Podobně je tomu také u francouzských jmen typu *Blanc*, u nichž se koncové *-c* v Nsg zpravidla nevyslovuje, např. *Blanc* [blan], *Leblanc* [leblan] - Gsg *Blanka*/řidč. *Blanca* atp.

(ib) U cizích, převážně francouzských jmen zakončených v grafice na dvě i více souhláskových písmen (často na *-rd, -rt, -nd* ap.), z nichž poslední se nevyslovuje, se před deklinačními formanty podoba psaná a obvykle i podoba vyslovovaná zachovává, např. *Gérard* [žerár], - Gsg *Gérarda* [žerára], *Flaubert* [flobér] - *Flauberta* [-ra], *Chateaubriand* [šatobrian] - *Chateaubrianda* [-na], pod. u jmen *Baillard* [bajár], *Beaufort* [bofór], *Goncourt* [gonkúr], *Gondart* [gondár] aj.; možné jsou ovšem i podoby [žerárda], [flobérta] atp.

(ic) U francouzských a anglických jmen končících v psané podobě na nevyslovované (tzv. němé) *-e* se toto písmeno před pádovými koncovkami vypouští, není-li ho třeba k naznačení výslovnosti, např. *Pierre* [pjér] - *Pierra, Scribe* [skrib] - *Scriba, Shakespeare* [šejkspír] - *Shakespeara* (ale např. *White* [vajt] - *Whitea, Whiteovi, Gable* [gejbl] - *Gablea, Gableovi* atd.). Podobně se zpravidla vypouští nevyslovované koncové *-es* u jména *Descartes* [dekart] - *Descarta.*

2.1.1.1.2 Nsg zakončen na souhlásku měkkou nebo obojetnou, vz. „muž"

(a) Všechna sem náležející domácí jména, jako *Bořivoj, Ondřej, Miloň, Tomáš, Halas, Hrubeš, Truhlář,* i jména cizí, jako *Horác, Nikolaj, Černyševič* aj., mají skloňování zcela pravidelné. Platí to také o těch cizích osobních jménech, jejichž koncová souhláska je v grafice zachycena odlišně, někdy i skupinou písmen, jako je pol. *Tadeusz* [tadeuš] - Gsg *Tadeusze* [tadeuše], angl. *March* [márč] - *Marche*, mad'. *Balázs* [baláž] - *Balázse*, něm. *Nitzsch* [nyč] - *Nitzsche*, franc. *Anouilh* [anuj] - *Anouilhe*, i o jménech typu *Georges* [žorž] - Gsg *Georgese* [žorže], *Noailles* [noaj] - *Noaillese* [noaje]; vyslovovaná i psaná podoba těchto jmen se před deklinačními formanty zachovává.

(b) Pohybné *-e-* se vyskytuje u českých jmen a zejména u příjmení zakončených na *-ec* a *-eš*; zpravidla se při skloňování vypouští u jmen jako *Adamec* - Gsg *Adamce, Jakubec* - *Jakubce*, pod. též u národních jmen *Afgánec* - *Afgánce, Bolívijec* - *Bolívijce;* v souhlase s rodinnou zvyklostí (obrážející obvykle regionální úzus) kolísá u jmen jako *Kadlec* - Gsg *Kadlece i Kadlce, Švec* - *Ševce* (Vsg *Ševče*) i *Švece* (Vsg *Šveci*), *Aleš* - *Alše* i *Aleše,* pod. u jmen *Dobeš, Tomeš* aj. Nepohybné, pevné je *-e-* u příjmení jako *Beneš (Beneše), Kareš, Mareš.*

(c) Příjmení na *-ec* vzniklá z apelativ mají ve Vsg vedle tvaru na *-če* i novotvar na *-ci*, např. *Vrabče/Vrabci, Skopče/Skopci.*

(d) Jména zakončená ve výslovnosti v Nsg na obojetnou souhlásku [s],

popř. na [-ks], v písmu na *-s, -z, -x*, mohou mít většinou tvary i podle vz. „pán", skloňování podle „muž" však u nich dnes výrazně převládá (s výjimkou jména *Hus* - Gsg *Husa*). Patří sem jména jako *Alois* - Gsg *Aloise* (zast. *Aloisa*), *Ámos, Boris, Felix*, příjmení *Karas, Kraus, Simonis, Koles, Rosmus, Serbus, Strejcius* (o polatinštělých jménech na *-ius* viz 2.1.1.1.1 hb) nebo *Hamouz, Hlinomaz* ap., dále z cizích jmen např. arab. *Fáiz*, novořec. *Belojanis, Karamanlis, Glezos, Nikos*, angl. *Aldous* [oldes] - Gsg *Aldouse*, něm. *Marx*, franc. *Dorgelès* [dorželes], holand. *Gehlinex* [chelinks] - Gsg *Gehlinexe*.

(e) Z antických jmen se dnes podle vz. „muž" (zpravidla vedle zastarávajících tvarů podle vz. „pán") skloňují jména zakončená na *-is*, např. *Dafnis* - *Dafnise* (zast. i *Dafnida*), *Paris* - *Parise* (i *Parida*), dále na *-x*, vyslovované [ks], nebo na *-ps, -bs*, např. *Aiax* - *Aiaxe, Dryops* - *Dryopse*, jména na *-os, -es* po sykavce, u nichž se toto zakončení při skloňování vypouští, např. *Prixos* - *Prixe, Xerxes* - *Xerxe* (i *Prixa, Xerxa*), i jména na *-as* v případě, že se nominativní zakončení nevypouští, např. *Midas* - *Midase, Kosmas* - *Kosmase* (ale též *Midasa* i *Mida, Kosmasa* i *Kosmy*).

(f) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(fa) U některých cizích jmen skloňovaných podle vz. „muž" je nezbytnou součástí grafického záznamu koncové vyslovované souhlásky jména samohláskové písmeno *i, y* nebo *e*: naznačuje měkkost této souhlásky, proto je nelze v psané podobě jména při skloňování vypouštět. Písmeno *e*, které bývá u francouzských a anglických jmen, je však v některých skloňovaných tvarech ve své funkci zastoupeno samohláskou deklinačního formantu, takže se ponechává jen v D, L sg před koncovkou *-ovi*. Tak např. franc. *Labiche* [labiš] má psanou podobu skloňovaných tvarů G, A sg *Labiche*, D, L *Labicheovi*, I *Labichem*, pod. *Scaramouche* [skaramuš], *Lesage* [lsáž], *Monge* [monž], *Montaigne* [montéň], *Corneille* [kornej], angl. *George* [džórdž], *Budge* [badž], *Coleridge* [koulridž] aj. - Ve všech tvarech zůstává zachováno písmeno *y* např. u maďarských jmen typu *Arany* [araň], *Nagy* [naď], *Király* [kiráj] - G, A sg *Aranye, Nagye, Királye*, D, L *Aranyovi*, I *Aranyem* atd., a písmeno *i* u rumunských jmen zakončených na *-ci*, jako *Popovici* [-vič] - G, A sg *Popovicie* [-viče] atd., *Slavici* [-vič] aj.

(fb) Písmenem *y*, popř. *i* se v některých jazycích někdy označuje na konci slova souhláska [j], např. v angl. *Hemingway* [hemingvej] - G, A sg *Hemingwaye, Grey* [grej], něm. *May* [maj], *Blei* [blaj] ap. Rovněž u německých jmen zakončených na *-eu* se vyslovuje na konci [j], např. *Bleibtreu* [blajptroj] - G, A sg *Bleibtreue*.

(fc) U francouzských jmen zakončených ve výslovnosti v Nsg na [-s], v psané podobě na *-ce* nebo *-sse*, nelze z výslovnostních důvodů koncové písmeno *-e* vypouštět před koncovkou *-ovi* v D, L sg jmen na *-ce* (kde podmiňuje výslovnost *-c-* jako [s]; jinak funkci tohoto *-e* supluje přední samohláska české koncovky), např. *Maurice* [moris] - Gsg *Maurice* [-se], D, L *Mauriceovi* [-sovi]

atd., pod. *Laplace*, angl. *Vance* aj. U jmen na *-sse* je možná psaná podoba dvojí, např. *Larousse* [larus] - D, L sg *Larousseovi/Laroussovi*.

(fd) Anglická jména zakončená v psané podobě na *-th*, jehož anglická výslovnost se v češtině nahrazuje většinou souhláskou [s], dříve i [t], se většinou skloňují podle vz. „muž", avšak skloňování podle „pán" je rovněž možné: *Smith* [smis], *Heath* [hís] - *Smithe, Heathe* nebo *Smitha, Heatha*, avšak *Macbeth* (dodnes vyslovováno převážně [mekbet]) - *Macbetha*.

2.1.1.2 *Nsg zakončen ve výslovnosti na samohlásku*

Náleží sem menší počet osobních jmen domácích (hlavně příjmení) a značné množství jmen cizích, z nichž mnohá jsou zakončena z hlediska češtiny neobvykle. Při skloňování se uplatňují soubory deklinačních formantů všech substantivních vzorů pro životná maskulina, u jmen zakončených na přední samohlásky také soubor formantů zájmenných (a to singulárových koncovek G, A *-ho*, D *-mu*, L, I *-m*, shodných s koncovkami dlouhých tvarů adjektivní flexe). Tvarotvorný základ, k němuž se formanty připínají, je buď bez koncové samohlásky (ta se při skloňování odsouvá u jmen domácích a u těch jmen cizích, která jsou i v psané podobě zakončena stejně jako jména domácí, tj. především na *-a, -o*, popř. také na *-e*), nebo je roven Nsg (zvláště u jmen cizích, téměř vždy pak u jmen zakončených na samohlásku dlouhou), u malé skupiny antických jmen je rozšířen. Některá cizí (zvláště francouzská) jména zakončená v grafice na souhláskové písmeno mají základ skloňovaných tvarů roven psané podobě Nsg.

2.1.1.2.1 Nsg zakončen na samohlásku [a], [á]

(a) Jména zakončená ve vyslovované i psané podobě na *-a* se skloňují podle vz. „předseda". Jsou to jednak rodná jména jako *Ilja, Ota, Jindra*, jednak příjmení domácí i cizí, např. *Hlavsa, Hora, Hůla, Glinka, Zola, Katilina, Lumumba, Menmea, Balboa, Gargantua*. – Je-li před koncovým *-a* vyslovována souhláska měkká, píše se v Gsg *-i*, např. *Vása - Vási, Krleža - Krleži, Goya - Goyi, Moravia - Moravii, Mantegna* [-ňa] - *Mantegni, Borgia* [-dža] - *Borgii* [-dži], rovněž tak po [c]: *Máca - Máci, Kapica - Kapici*. (U neslovanských jmen, u nichž se v zakončení *-ca* vyslovuje *-c-* jako [k], je ovšem v Gsg *-y* a v skloňovaných tvarech se obvykle píše *k*, např. *Lorca, Barca* – Gsg *Lorky, Barky* řídč. *Lorcy, Barcy*).

(b) Cizí jména zakončená na dlouhou samohlásku [á] se zpravidla skloňují připojováním pádových koncovek vz. „pán" k tvaru Nsg, např. *Jahjá, Isá* - Gsg *Jahjáa, Isáa*; tak se mohou skloňovat také finská jména jako *Kivimaa* [-má], *Mirenmaa* [-má], přizpůsobí-li se grafika výslovnosti (*Kivimáa, Kivi-*

máovi), běžnější je však skloňování pomocí koncovek vz. „předseda" (*Kivimaay, Kivimaaovi* atd.).

(c) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(ca) Některá cizí jména (zvláště jména francouzská) s vyslovovanou podobou Nsg na samohlásku [a] jsou v grafice zakončena na souhláskové písmeno, nejčastěji na *-d, -t, -s, -x*, popř. na skupinu *-ois, -oix* vyslovovanou v Nsg jako [oa]. Koncové souhláskové písmeno se před deklinačními formanty vyslovuje a jména se skloňují buď podle tvrdého vz. „pán", nebo podle měkkého vz. „muž", např. nor. *Bolstad* [búlsta] – Gsg *Bolstada* [-da], franc. *Marat* [mara] – *Marata* [-ta]; *Dumas* [dyma] – *Dumase* [-se]. U francouzských jmen na *-ois, -oix* se koncové písmeno vyslovuje obvykle jako [z] (tj. tak, jak je to ve francouzštině zvykem při tzv. vázání), např. *Maurois* [moroa] – *Mauroise* [-aze], *Delacroix* [delakroa] – *Delacroixe* [-aze]; ve spojení se skloňovaným rodným jménem nebo předložkou zůstávají tato jména často neskloňována (viz 2.0.2.3.1).

(cb) Neustáleno je v češtině skloňování francouzských jmen zakončených v grafice na *-oy* vyslovované jako [oa], např. *Duvernoy* [dyvernoa], *Leroy* [leroa], *Mauroy* [moroa]. Obvykle se k psané podobě Nsg mechanicky připojují koncovky vz. „pán" a ve výslovnosti se nominativní [-a] odsouvá, např. *Leroy* [leroa] – G, A sg *Leroya* [leroa], D, L *Leroyovi* [leroovi], I *Leroyem* [leroem]. Ve spojení se skloňovaným rodným jménem nebo předložkou se tato příjmení zpravidla neskloňují (viz 2.0.2.3.1).

2.1.1.2.2 Nsg zakončen na samohlásku [o], [ó]

(a) Jména zakončená ve vyslovované i psané podobě na *-o* se řadí ke vz. „pán", tvar Vsg mají však roven Nsg; v ostatních pádech se koncové *-o* odsouvá, např. *Bidlo – Bidla, Laco – Laca*. Takto se skloňují rodná jména jako *Ivo, Kvido, Zeno* a příjmení domácí i cizí (s výjimkou jmen antických – viz bod b – i některých jmen francouzských uvedených v bodě db), např. *Sádlo, Obešlo, Vyčichlo, Krasko, Marko, Šapiro, Basilio, Boccaccio* [bokačo] (Gsg *Boccaccia* [-ča]), *Correggio* [koredžo] (Gsg *Correggia* [-dža]) ap.

(b) Latinská jména mají většinou základ rozšířen o kmenové *-on-* podle původního skloňování (a ve Vsg pak *-e* jako u vz. „pán"): *Cicero – Ciceróna, Nero – Nerona, Scipio – Scipiona*, pronikají však i tvary Gsg *Nera, Scipia*, D, L *Neroví* atp., tvořené jako u jmen skupiny (a).

(c) U cizích jmen zakončených na *-ó*, jako *Szabó, Apró, Andó, Šindó* aj., je základ skloňovaných tvarů roven Nsg, např. *Szabó* – Gsg *Szabóa*.

(d) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(da) Francouzská jména zakončená v psané podobě na *-(e)au* nebo *-(e)aux* vyslovované jako [o] (v češtině často jako [ó]) se skloňují obdobně jako jména ze skupiny (c), tj. tvarotvorný základ mají roven Nsg; rozdílná vyslovo-

vaná a psaná podoba tohoto základu se před deklinačními formanty zachovává, např. *Rousseau* [ruso] - Gsg *Rousseaua* [rusoa], *Carpeaux* [karpo] - *Carpeauxa* [karpoa], *Malraux* [malro] - *Malrauxa* [malroa].

Stejně se skloňují také anglická jména na [-ó] zakončená v psané podobě na souhláskové písmeno (popř. na skupinu souhláskových písmen), např. *Law* [ló] - Gsg *Lawa* [lóa], *Waugh* [vó] - *Waugha* [vóa], pod. *Shaw* [šó], *Rosehaugh* [rouzhó].

(db) U francouzských jmen zakončených v grafice na *-t, -d, -s, -z* se před pádovými koncovkami tato písmena vyslovují; jména zakončená na *-t, -d* se skloňují podle vz. „pán", např. *Corot* [koro] - Gsg *Corota* [-ta], pod. *Turgot* [tyrgo], *Gounod* [guno], jména na *-s, -z* podle vz. „muž", např. *Duclos* [dyklo] - Gsg *Duclose* [-se], *Buloz* [bilo] - *Buloze* [-ze].

Podobně se skloňují také příjmení osob německé národnosti zakončená na *-ow* vyslovované v Nsg jako [ó], např. *Basedow* [bazedó] - Gsg *Basedowa* [-ova], *Bülow* [biló] - *Bülowa* [-ova], u těchto jmen se však koncové souhláskové písmeno mnohdy vyslovuje i v Nsg.

2.1.1.2.3 Nsg zakončen na samohlásku [e], [é]

(a) Domácí jména zakončená na *-e*, např. *Kaše, Nevole, Purkyně, Srdce, Strniště, Skamene, Skočdopole, Osolsobě*, mají tvary podle vz. „soudce". Stejně se mohou skloňovat příjmení *Dítě, Hrabě, Kníže, Poupě*, obvykle se však (ve shodě s příslušnými apelativy) jejich základ rozšiřuje o kmenotvornou příponu *-et-*, např. G, A sg *Dítěte* (i *Dítě*), *Poupěte* (i *Poupě*) atp.

(b) Cizí jména (nebo jména cizího původu) s vyslovovanou i psanou podobou Nsg na *-e* se neskloňují všechna stejně. Předchází-li před koncovým *-e* souhláska tvrdá nebo obojetná (s výjimkou *s, z*), skloňují se podle vz. „pán", např. *Dante* (Gsg *Danta*), *Arne, Goethe, Heine, Niederle*; je-li před *-e* souhláska měkká nebo *s, z*, zařazují se ke vz. „soudce", jako např. *Pelše* (G, A, V sg *Pelše*, D, L *Pelšovi*, I *Pelšem*), *Nietzsche* [nýče], *Croce* [kroče], *Veronese, Ordžonikidze*. Toto substantivní skloňování, při němž se koncové *-e* před deklinačními formanty odsouvá, mívají hlavně jména známější, u všech jmen cizího původu však proniká stále více skloňování pomocí zájmenných koncovek mechanicky připojovaných k tvaru Nsg: *Tille* - G, A *Tilleho*, D *Tillemu*, L, I *Tillem*, pod. u jmen *Rilke, Mielche* [mílke], *Schultze* aj. (v běžné mluvě se často uplatňuje téměř veskrze, např. i u jmen typu *Dante, Heine, Goethe*); jeho předností je, že ze všech pádových tvarů je zřetelná základní podoba jména (*Falke, Hesse* na rozdíl od *Falk, Hess* ap.).

(c) Cizí jména zakončená na [-é] se skloňují nejčastěji pomocí zájmenných koncovek, např. *René - Reného*, pod. franc. *Littré*, špan. *José*, port. *Pelé*, švéd. *Linné*; u některých francouzských jmen však dosud převažuje skloňování podle vz. „pán", např. u jmen *Mallarmé (Mallarméa), Doré, Dupré, Fauré*, stejně

i u jmen zakončených v psané podobě na *-ée* (poslední písmeno, tzv. němé *-e*, se u nich před pádovými koncovkami vypouští), např. *Mérimée* - *Mériméa*, *Coppée* - *Coppéa*.

(d) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(da) Cizí jména, jejichž koncová samohláska je označována jinými samohláskovými písmeny než *-e*, *-é*, se skloňují pomocí zájmenných koncovek připojovaných k tvaru Nsg, např. maď. *Jenő* (Gsg *Jenőho*), *Ernő*, dán. *Nexø*, *Hjortø*, fin. *Haanpää*, popř. některá z nich, zvláště jména francouzská, mají též tvary podle vz. „pán": franc. *Richelieu* [rišelje] (Gsg *Richelieua/Richelieuho*), *Montesquieu*, *Barbey* [barbe], *Delaunay* [delone], *Quesnay* [kene] aj.

(db) U francouzských jmen, která jsou v grafice zakončena na souhláskové písmeno (obvykle *-t*, *-r*, *-s*, *-z*, *-x*) se před deklinačními formanty toto písmeno vyslovuje: jména se základem na tvrdou souhlásku se řadí ke vz. „pán", ostatní pak ke vz. „muž", např. *Daudet* [dode] - *Daudeta* [-ta], pod. *Maigret*, *Chabrier*, *Béranger*; *Lamennais* [lamne] - *Lamennaise* [-ze], pod. *Boulez*, *Darrieux* aj.

2.1.1.2.4 Nsg zakončen na samohlásku [i], [í]

(a) Takto zakončená jména substantivního typu jsou většinou jména cizí. (O jménech s adjektivní formou viz 2.1.1.3.) Skloňují se pomocí koncovek *-ho*, *-mu*, *-m* (od původu zájmenných, vyskytujících se též u adjektivní flexe), mechanicky připojovaných k tvaru Nsg, např. *Bondy* - G, A *Bondyho*, D *Bondymu*, L, I *Bondym*. Vedle domáckých podob rodných jmen jako *Dolfi*, *Pepi*, *Tony* sem patří např. domácí příjmení *Odrody*, pol. *Ignacy*, maď. *Jókai* [-aji], *Petőfi*, ital. *Luigi*, *Mastroianni*, *Verdi*, franc. *Loti*, *Champigny*, *Valéry*, angl. *Jimmy*, *Percy*. - Ojedinělá česká příjmení na *-i* typu *Bezstarosti*, *Darmopíši* se zpravidla tvarově neobměňují (pouze v D, L sg mívají někdy koncovku *-ovi*).

(b) Také jména zakončená na dlouhé *-í*, např. *Nizámí*, *Gándhí*, *Kaddáfí*, *Chomejní*, se skloňují jako jména uvedená ve skupině (a). Platí to i o nečetných domácích příjmeních jako *Konopí*, *Zelí*, pokud ovšem nezůstanou neskloňována.

(c) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(ca) U některých cizích jmen je koncová samohláska [i], popř. [í] označována jiným samohláskovým písmenem nebo skupinou písmen. I tato jména se většinou skloňují pomocí zájmenných koncovek, např. angl. *Attlee* [etlí] - Gsg *Attleeho*, pod. *Mackenzie*, franc. *Raimu*, *Péguy*, *Curie*, *Blanqui*. Některá jména však kolísají a mají též tvary podle vz. „pán", např. nor. *Lie* [lí] - Gsg *Lieho/Liea*; franc. *Sue* [sí] se zpravidla skloňuje podle vz. „pán": Gsg *Sueu* [sía]. - U anglických jmen zakončených v grafice na *-y*, jako *Shelley*, *Berkeley*, *Macaulay*, se někdy ještě objevuje skloňování podle vz. „muž", např. Gsg *Shelleye*, místo vhodnějších tvarů *Shelleyho*, *Shelleymu*, *Shelleym*.

(cb) Jména s psanou podobou na souhláskové písmeno (popř. písmena) se

podle psaného zakončení Nsg řadí buď k tvrdému vz. „pán", nebo k měkkému vz. „muž". U francouzských jmen zakončených na souhláskové písmeno se v skloňovaných tvarech toto písmeno tradičně vyslovuje, např. *Petit* [pty] - *Petita* [-ta], *Denis* [deny] - *Denise* [-se], *Ramuz* [rami] - *Ramuze* [-ze]. U anglických jmen zakončených souhláskovými písmeny se jako tvarotvorný základ obvykle paralelně zachovává rozdílná vyslovovaná i psaná podoba Nsg, např. *Leigh* [lí] - Gsg *Leigha* [lía], *Raleigh* [róli] - *Raleigha* [rólia].

2.1.1.2.5 Nsg zakončen na samohlásku [u], [ú]

(a) Kromě jmen jako *Janů, Kubů* (viz 2.1.1.3.3) jsou všechna jména zakončená na [-u] nebo [-ú], popř. na dvojhlásky [eu], [ou], [au] jména cizí. Skloňují se podle vz. „pán". Většina z nich má tvarotvorný základ roven Nsg, jako např. *Višnu* - Gsg *Višnua, Mobutu, Šehu, Nehrú, Landau, Lenau* aj.

U rumunských nebo řeckých jmen zakončených v Nsg na *-u, -iu, -eu* se koncové *-u* při skloňování odsouvá, např. *Savu* - *Sava, Roseanu* - *Roseana, Papadoniu* - *Papadonia, Papandreu* - *Papandrea;* jména zakončená na *-escu* [-esku], jako *Antonescu, Ceaușescu, Popescu,* mají (s výjimkou Nsg) psanou podobu dvojí, např. Gsg *Antoneska/Antonesca.*

(b) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(ba) U jmen zakončených v psané podobě jinak než ve výslovnosti se jako základ skloňovaných tvarů zachovává jak vyslovovaná, tak psaná podoba Nsg, např. u nor. *Boo* [bú] (Gsg *Booa* [búa]), *Bjørneboe* [-bú], *Moe* [mú], něm. *Kotzebue* [-bú], franc. *Pithou* [-tu], *Jaloux* [žalu], *Giraudoux* [žirodu], angl. *Joe* [džou], *Poe* [pou], *Marlowe* [márlou], *Agnew* [egnjú], *Grew* [grú] atp.

(bb) U portugalských jmen jako *Castelo, Ribeiro, Amado* se koncová samohláska při skloňování odsouvá (ať už se v Nsg dodržuje původní výslovnost *-o* jako [u], nebo nikoli), např. *Castelo* [kaštelu] - Gsg *Castela* [-la].

2.1.1.3 *Nsg má adjektivní formu*

2.1.1.3.1 Nsg má formu tvrdého adjektiva, vz. „mladý"

Patří sem příjmení, která jsou svým původem i charakterem česká nebo jinoslovanská přídavná jména tvrdá nebo mají tuto adjektivní podobu. V grafice jsou zakončena na *-ý, -oj, -yj (-y), -ij (-i)* po morfonologicky tvrdé, popř. obojetné souhlásce. Mají pravidelné tvary podle uvedeného vzoru, jako např. *Holý* - G, A sg *Holého,* D *Holému* atd., pod. *Pokorný, Nekolný, Nevrlý, Hřímalý, Dobrovský* i rus. *Polevoj* - *Polevého, Bělyj* - *Bělého,* rovněž tak *Borkovskij,* pol. *Słowacki,* bulh. *Zlatarski* aj. - U příjmení jako *Balý, Nesý, Kubý* (psáno též *Ballý* nebo *Baly, Nessy* nebo *Nesy* ap.), která jsou etymologicky neprůzračná,

uplatňuje se vedle skloňování adjektivního i skloňování pomocí koncovek *-ho, -mu, -m* mechanicky připojovaných k tvaru Nsg: *Balý* - G, A sg *Balého/Balýho*, D *Balému/Balýmu*, L *Balém/Balým*, I *Balým*. - Příjmení s podobou Gpl, jako např. *(pan) Smutných, Šerých, Tichých*, zůstávají beze změny tvaru, je-li adjektivní původ u nich dosud živě pociťován, jinak se skloňují podle vz. „pán", např. *Šerých* - G, A sg *Šerýcha*, D *Šerýchovi* atd.

2.1.1.3.2 Nsg má formu měkkého adjektiva, vz. „jarní"

Náležejí sem jména, která jsou svým původem buď měkká přídavná jména, nebo substantiva mající měkké adjektivní skloňování. Jsou zakončena na *-í* nebo *-ij* po morfonologicky měkké, popř. obojetné souhlásce. Je to např. rodné jméno *Jiří* nebo *Jiljí*, zast. *Alexí*, adjektivní příjmení *Hoření* - G, A sg *Hořeního*, D *Hořenímu*, L, I *Hořením*, *Dolejší, Lepší, Starší* i ruská příjmení jako *Golubničij* - *Golubničího* atp., z příjmení substantivního původu např. *Kočí, Krejčí* nebo *Brixí, Tachecí*.

2.1.1.3.3 Nsg má formu přivlastňovacího adjektiva

Příjmení sem náležející jsou původem adjektiva přivlastňovací, zakončená na *-ů, -ův, -ůj*. Mohou zůstat neskloňována, jak je to obvyklé zejména u příjmení na *-ů (Kubů, Voců), -ův (Jakubův)*, řídčeji - pokud je to v souhlase s rodinným a regionálním územ - se skloňují, a to takto: *Martinů* - G, A sg *Martina*, D, L *Martinovi* atd. (podle „pán"); *Jakubův* - G, A sg *Jakubova*, D, L *Jakubovu*, I *Jakubovým* (podle „otcův"); *Petrůj* - G, A sg *Petrůje*, D, L *Petrůjovi*, I *Petrůjem* (podle „muž").

2.1.2 Feminina

2.1.2.0 K osobním vlastním jménům ženského rodu náležejí četná rodná (křestní) jména a příjmení původu domácího i cizího zakončená v Nsg převážně na vyslovovanou samohlásku, řídčeji na souhlásku. Jména původem cizí bývají často tvarově, popř. i pravopisně počeštěna. Při skloňování se uplatňují čtyři soubory deklinačních formantů, a to substantivních vzorů „žena", „růže" a adjektivních vzorů „mladá", „jarní". Tvarotvorný základ skloňovaných tvarů je zpravidla bez nominativní koncové samohlásky; u jmen zakončených na souhlásku je roven Nsg. Nevelká skupina antických jmen má tvarotvorný základ rozšířen.

Pozn.: Přechylování, tj. vytváření ženských podob příjmení z příjmení mužských, je věnován oddíl III B 1.1.3.3.4.2.

2.1.2.1 *Nsg zakončen ve výslovnosti na samohlásku*

Vedle základních podob rodných jmen (např. *Eva, Jana, Kristýna, Markéta, Libuše, Tamara, Luisa, Andrea, Denisa* (franc. *Denise*), *Žaneta* (franc. *Jeanette*), ital. *Violetta*, něm. *Ludwiga*, japon. *Hanako*, antic. *Hébé*) náležejí sem i četné hypokoristické podoby (*Hanka, Bětuška, Máňa, Fanča, Fany, Poly*) a ženské podoby jmen národních, kmenových a obyvatelských (*Dánka, Hanačka, Pražanka*).

2.1.2.1.1 Nsg zakončen na samohlásku [a], vz. „žena"

(a) Většina jmen sem náležejících se skloňuje pravidelně podle uvedeného vzoru: *Božena - Boženy, Denisa - Denisy, Nicolletta, Monika, Galina, Ljuba, Kamala, Indira* aj. i domácké podoby jako *Líba, Líbun(k)a, Mařen(k)a, Věr(uš)ka* ap.

(b) Je-li před koncovým *-a* vyslovována souhláska měkká, píše se v Gsg *-i* a v D, L je podoba variantní, např. u jmen jako *Naďa* (Gsg *Naďi*, D, L *Naďě*, oblastně i *Naďi*, A *Naďu* atd.), *Máňa (Máni), Danica (Danici), Nataša, Uša, Aglaja, Zoja, Mája* (i *Maja*, špan. *Maya*), *Gaja* (řec. *Gaia* - Gsg *Gaii*, D, L *Gaie*, A *Gaiu* atd.). - Jména zakončená na *-ia* vyslovované jako [ija] mají však českou obdobu na *-ie* (např. *Felicie*) a vzhledem k tomu skloňování jiné (srov. 2.1.2.1.3).

(c) Jména zakončená na *-ea, -ua*, např. *Andrea, Médea*, špan. *Dorotea, Dulcinea*, ital. *Rea*, afric. *Efua*, mají v D, L sg (na rozdíl od tvarů vzoru) koncovku *-i*; v souhlase s výslovností mají v některých pádech dvě pravopisné podoby: *Andrea* - Gsg *Andrey* (i *Andreji*), D, L *Andrei* (i *Andreji*), A *Andreu*, V *Andreo*, I *Andreou*.

2.1.2.1.2 Nsg zakončen na samohlásku [e], [é], [o], [ó], vz. „žena"

(a) Ze jmen zakončených na vyslovované [-e] se řadí k vz. „žena" cizí jména s tvarotvorným základem na tvrdou nebo obojetnou souhlásku. Pokud mají v češtině obdobu na *-a*, pak se skloňují, např. něm. *Mathilde* (čes. *Matylda*) - Gsg *Mathildy*, ital. *Adele* (čes. *Adéla*) - *Adely* ap., nemají-li ji, jako např. írán. *Afsáne* - Gsg *Afsány*, angl. *Phoebe* - *Phoeby*, mohou zůstat i neskloňována.

(b) Ke vz. „žena" lze přiřadit také cizí jména zakončená na *-o, -ó, -é*, popř. též psané *-ő*, např. japon. *Hanako*, maď. *Ildikó*, turec. *Halidé*, maď. *Enikő*. Mají pravidelné tvary podle uvedeného vzoru (*Hanako* - Gsg *Hanaky*, D, L *Hanace* atp.), mohou se ovšem ponechat i nesklonná. Platí to též o antických jménech jako *Psyché - Psychy, Dafné, Kirké, Kalypsó - Kalypsy, Sapfó - Sapfy* (ně-

která z nich mají v skloňovaných tvarech základ rozšířen, např. *Dido - Didony, Juno - Junony).*

2.1.2.1.3 Nsg zakončen na [-e] nebo [-ije], [-ija], [-ijo], vz. „růže"

Jména s měkkou, popř. obojetnou souhláskou před koncovým [-e] nebo s psanou podobou zakončenou na dvojhlásky *-ie, -ia, -io* vyslovované výše uvedeným způsobem náležejí ke vz. „růže". Jsou to základní podoby rodných jmen původu domácího i cizího *(Libuše, Drahuše, Alice, Beatrice, Marie, Patricie, Terezie, Xenie)* i české domácké podoby *(Maruše, Bětule).* Skloňují se zcela pravidelně: N, G, V sg *Alice,* D, A, L *Alici,* I *Alicí.* Protože většina mezinárodně rozšířených jmen na *-ia* má v češtině obdobu na *-ie* nebo ji lze bez potíží vytvořit (jde o zakončení, nikoli o součást základu jména), skloňují se tato jména bez ohledu na výslovnost v jednotlivých jazycích stejně jako jména na *-ie (Julie, Marie)* běžná v češtině, např. něm. *Felizia* (Gsg *Felizie,* D, A, L *Felizii,* I *Felizií*), ital. *Gloria,* rus. *Pelagija - Pelagije* nebo franc., něm. *Sophie* aj. Totéž platí o jménech na *-io,* jako je např. řec. *Lenio - Lenie.*

2.1.2.2 ***Nsg zakončen ve výslovnosti na souhlásku, vz. „žena"***

(a) Náležejí sem jména zakončená v psané i vyslovované podobě na souhlásku tvrdou nebo obojetnou, např. *Dagmar* - Gsg *Dagmary,* D, L *Dagmaře,* D *Dagmaru,* I *Dagmarou, Ingrid - Ingridy,* angl. *Eleanor, Gwendolyn,* turec. *Begum,* írán. *Delafrúz - Delafrúzy,* řec. *Damaris - Damarisy.* Pod vlivem skloňování často v češtině proniká do Nsg zakončení *-a,* takže základní tvar má pak variantní podobu, tj. *Dagmar/Dagmara, Karin/Karina, Nikol/Nikola* aj. Řidčeji zůstávají tato jména neskloňována.

(b) U francouzských a anglických jmen zakončených v psané podobě na nevyslovované (tzv. němé) *-e* se toto písmeno při skloňování vypouští, např. *Adrienne - Adrienny, Jeanette - Jeanetty, Elise - Elisy.*

(c) Některá antická jména s nominativním formantem *-es, -is, -as, -us* mají ve skloňovaných tvarech původní kmen na *-d- (Pallas - Pallady, Thetis - Thetidy), -t- (Charis - Charity, Salus - Saluty), -r- (Ceres - Cerery, Venus - Venery),* popř. se ponechávají v tvaru neměnném (viz 2.1.2.4.1). U některých z nich se vytváří analogickým vyrovnáváním podoby kmene variantní tvar Nsg, např. *Artemis/Artemida* (srov. též 2.2.2.2 c).

(d) Některé typy cizích jmen zakončených na souhlásku, jako např. špan. *Carmen,* angl. *Marylin, Maud, Mildred,* je sice možné v češtině skloňovat (Gsg *Carmeny, Maudy* ap.), je to ovšem dosti nezvyklé; zpravidla se neskloňují (srov. 2.1.2.4.1).

2.1.2.3 *Nsg má adjektivní formu*

2.1.2.3.1 Nsg má formu tvrdého adjektiva, vz. „mladá"

Náležejí sem adjektivní příjmení na *-á*, např. *Černá* (G, D, L sg *Černé*, A, I sg *Černou*), *Veselá, Novotná, Wasilevská, Krupská*, a ženské podoby domácích i cizích příjmení vzniklé přechýlením sufixem *-ová*, např. *Svobodová* (G, D, L sg *Svobodové*, A, I sg *Svobodovou*), *Horáková, Josefiová, Neščimenková, Orlovová, Jakovlevová, Nehrúová, Szabóová*.

2.1.2.3.2 Nsg má formu měkkého adjektiva, vz. „jarní"

Patří sem nevelká skupina domácích jmen rodných, např. *Máří* (G, D, A, L, I sg *Máří*), domácké *Hančí, Ančí*, k nimž lze přiřadit též stejně zakončená rodná jména cizí, např. írán. *Mahí*, ind. *Lakšmí*, arab. *Ramzí*, dále (původem adjektivní) podoby příjmení jako *(paní) Hoření, Hořejší, Dolejší* i (původem substantivní) příjmení typu *Krejčí, Kočí* (existují ovšem i variantní přechýlené podoby *Kočová, Krejčová* – viz III B 1.1.3.3.4.2 c).

2.1.2.4 *Nesklonná ženská jména*

2.1.2.4.1 Nsg zakončen ve výslovnosti na souhlásku

V češtině zůstávají zpravidla neskloňována cizí rodná jména zakončená na *-l (Ráchel*, angl. *Mabel), -es* (špan. *Dolores, Mercedes*) a *-v* (rus. *Ljubov*), ojediněle i některá jiná (např. angl. *Jane*, obvykle i angl. *Maud*, franc. *Françoise*, špan. *Carmen* ap.). Bez obměny tvaru lze ponechat i antická jména na *-es, -is, -as, -us (Ceres, Nemesis, Libertas, Salus)*.

2.1.2.4.2 Nsg zakončen ve výslovnosti na samohlásku

(a) Nesklonné jsou základní i domácké podoby rodných jmen zakončené na [-i], v grafice na *-y (Bety, Fany*, angl. *Nancy, Shirley)* nebo *-i (Jani, Stázi, Kazi, Mimi, Noemi, Shári*; o jménech na *-í* viz 2.1.2.3.2) a též jména na *-u (Maru, Milu)* nebo *-ú* (írán. *Bánú*).

(b) Neskloňována mohou zůstat i cizí rodná jména mající (v češtině neobvyklé) zakončení *-ó, ő, -é (Ildikó, Enikő, Niké*, antic. *Hébé, Kalliopé* aj.), lze je ovšem přiřadit i ke vz. „žena" (viz 2.1.2.1.2 b).

2.1.3 Pojmenování příslušníků rodiny

K označení příslušníků rodiny jako celku se u substantivních příjmení užívá podob:

(a) s posesívním zakončením *-ovi* (jako v pl vz. „otcův"): *Horákovi* (G, L *Horákových*, D *Horákovým*, A *Horákovy*, I *Horákovými*), *Svobodovi*, *Marianovi* atp. (v G a D, L se užívá též substantivních koncovek *-ů*, *-(ov)ům*, např. *u Horáků*, *k Horák(ov)ům*), hovor. *-ovic* (ustrnulé: *Horákovic*, *Zemanovic*), nář. též *-i* (*Horáci*);

(b) se zakončením *-ových* vedle *-ova*, např. *rodina Skácelových*, *Pošových* vedle *Skácelova*, *Pošova*.

U adjektivních příjmení je ve spisovném jazyce zakončení *-ých*, *-ích* (jako v Gpl vz. „mladý", „jarní"), např. *(rodina) Novotných*, *Hořejších*, řídčeji též *-í*, např. *manželé (sourozenci) Novotní*, *Hořejší*.

2.2 SKLOŇOVÁNÍ JMEN ZEMĚPISNÝCH

2.2.0 Vlastní zeměpisná jména jsou jednak singulárová, jednak pluálová (pluralia tantum). Většinu singulárových jmen lze poměrně jednoznačně zařadit k rodu a k deklinačnímu typu nebo podtypu (srov. 2.0.2.1.2 a 2.0.2.3.2). Mnohá pomnožná zeměpisná jména tuto vyhraněnost postrádají, proto je probíráme jako samostatnou skupinu (2.2.4).

2.2.1 Maskulina

U domácích i cizích zeměpisných jmen mužského rodu se (stejně jako u neživotných maskulin obecných) uplatňují pouze dva typy substantivních paradigmat, a to buď vz. „hrad", nebo vz. „stroj", a u jmen s adjektivní podobou soubor deklinačních formantů vz. „mladý", zřídka vz. „jarní".

2.2.1.1 *Nsg zakončen ve výslovnosti na souhlásku*

2.2.1.1.1 Nsg zakončen na souhlásku tvrdou nebo obojetnou

Zeměpisná jména sem náležející mají singulárové paradigma vz. „hrad". Vyskytují se u nich variantní deklinační formanty v Gsg *(-u/-u)* a v Lsg *(-u/-ě(e))* a rozdílné koncovky ve tvaru Vsg (buď *-e*, nebo *-u*). U některých jmen dochází při skloňování k obměnám tvarotvorného základu.

(a) Tvar **Gsg** a **Lsg**

(aa) U zeměpisných jmen má v **Gsg** kromě deklinačního formantu *-u* velkou frekvenci také formant *-a*. Vyskytuje se téměř pravidelně u jmen zakončených na *-in, -ýn, -ov, -ec*; velmi často u složených jmen s druhou částí *-štejn, -berg, -perk, -burk, -purk* a dále u jednotlivých jmen, např. *Beroun, Lanškroun, Brandýs, Náchod, Příbor, Tábor, Újezd, Betlém, Egypt, Jeruzalém, Mukín, Řím*. Spolu s formantem *-u*, tj. jako koncovka variantní, se vyskytuje u jmen jako *Rožmitál, Zbiroh, Kamýk, Zábřeh, Žebrák, Ještěd, Pražed* aj., u jmen zakončených na *-ník (Mělník, Braník)* u jmnoslovanských na *-vk* a *-sk (Mannaseh, Plock)* a u některých dalších.

V současné češtině formant *-a* příznakově charakterizuje jméno jako domácí nebo zdomácnělé, popř. jinoslovanské. Proto pozvolna ustupuje ve prospěch bezpříznakového formantu *-u* u jmen objektů nacházejících se mimo naše území a v menší míře i u jmen domácích. V současných textech silně převažují např. genitivní podoby *Hamburku, Korintu, Babylónu, Záhřebu, Dubrovníku* a mimo místo a jeho okolí jsou běžné také např. podoby *Rožmitálu, Zábřehu, Žamberku, Kynšperku, Žebráku* aj. U domácích jmen jako *Nymburk, Hazmburk* podporuje častější výskyt koncovky *-a* tendence k odlišení samohlásek v posledních dvou slabikách *(-burka)*. Nejpevněji se drží tato koncovka tam, kde je vázána na formant slovotvorný, tj. u jmen zakončených na *-in, -ov*; potvrzují to i nová jména utvořená pomocí slovotvorného formantu *-ov (Gottwaldov, Havířov)*. Značně pevná je pozice koncovky *-a* také u těch vlastních jmen, jež byla původně obecnými a jako obecná mají v Gsg *-u*, např. *(Králův) Dvůr, (Nový) Kostel, (Nový) Svět, (Starý) Rybník, Kout (na Šumavě)*.

(ab) V tvaru **Lsg** má kromě formantu *-u* u zeměpisných jmen značnou frekvenci také formant *-ě/e*. Nejčastější je u jmen, která mají v Gsg koncovku *-u*, dosti běžný je u složených jmen s druhou částí *-štejn* a *-hrad, -grad* a dále u poměrně velkého počtu jmen různého zakončení. V současné češtině se vyskytuje převážně u jmen domácích *(v Mostě)*, zdomácnělých *(v Londýně)* nebo slovanských *(v Leningradě)* a jen zřídka u jmen zřetelně cizích *(na Urale)*; u těch je vytlačován formantem *-u*. Formant *-ě/e* se také postupně stává příznakem domáckosti jména, u něhož se vyskytuje. Tento příznak je ještě zesílen u jmen, u nichž dochází před tímto formantem k alternaci koncové souhlásky tvarotvorného základu. V současných textech se u cizích jmen vyskytují alternace zřídka, jen ojediněle se objeví alternace *k/c (v Norimberce)* a vůbec se nevyskytuje alternace *g/z* (jen v *Haagu*) a *ch/š* (ani u jmen domácích, srov. *ve Zbůchu, v Ořechu*). U domácích a zdomácnělých jmen jsou živé alternace *d/ď, t/ť, n/ň (v Újezdě, Mostě, Hodoníně)*. Pouze u domácích se uplatňuje alternace *r/ř (v Táboře, v Klášteře, ve Žďáře, v Příboře)*; obdobně je tomu s alternací *h/z (v Zábřeze, ve Zbiroze)*. Z velárních souhlásek alternuje u domácích jmen poněkud častěji *k/c (v Nymburce, na Mělníce)*, ale i tato alternace zvolna ustupuje. Obecně lze říci, že uvedené obměny souhlásek v tvaru Lsg

jsou běžnější ve východní části našeho území, kdežto na západ jich ubývá.

Téměř u žádného vlastního zeměpisného jména není koncovka *-ě(e)* obligatorní, protože se u ní stále silněji uplatňuje syntaktická specializace, a to pro vyjádření okolnostního (místního) určení. V ostatních syntaktických pozicích (objektové, atributivní) se prosazuje *-u (bydlet na Vyšehradě* × *zmínit se o Vyšehradu, zmínka o Vyšehradu).* Tato tvarová diferenciace syntaktické platnosti je ovšem možná jen u jmen, která mají v Lsg dubletu.

Pouze formant *-u* mají v Lsg téměř všechna jména cizí s výjimkou některých jmen slovanských a těch, jichž se v češtině užívá v adaptované podobě. Z domácích mají pouze *-u* původní apelativa, u nichž se v Lsg vyskytuje rovněž jen *-u*, dále jména končící na *-f, -ch*, většinou i *-b* a na skupinu *-ek* a také některá jednotlivá; např. *(v) Chlumu, Boru, Hamru, Luku, Smrku, Tisu, Špičáku, Ořechu, Vansdorfu, Zbůchu, Chebu, Hájku, Fulneku, Kuksu, Perninku, Blaníku* aj.

(b) Tvar **Vsg**

Ve Vsg je distribuce deklinačních formantů stejná jako u apelativ: po nevelárních tvrdých nebo obojetných souhláskách je koncovka *-e*, po velárních je pravidlem koncovka *-u (Kolíne, Karlštejne* × *Orlíku, Žampachu).* Tvar Vsg se však vyskytuje jen zřídka.

(c) Pohybné samohlásky u slovanských jmen

Některá česká a jinoslovanská jména vysouvají při skloňování samohlásku, která je v poslední slabice Nsg (i Asg). U domácích a zdomácnělých jmen je pohybnou samohláskou pouze *-e-*, u některých jinoslovanských jmen může být pohybné ještě *-o-* a také *-a-*. Z domácích a zdomácnělých jmen mají pohybné *-e-* některá zakončená na *-el (Kotel, Skřípel, Kozel)* a většina zakončených na *-ek*, např. *Chlumek, Brůdek, Mlýneček, Písek, Bílek, Damašek*, nikoli však *Fulnek, Pernek, Valdek, Prosek* aj. Pohybné *-e-* je také u polských jmen jako *Szczecinek, Włocławek*, u slovinských jako *Podčetrtek*, nikoli však u neslovanských, jako je *Lübeck, Quebec* ap.

Samohláska *-o-* se vysouvá především u slovenských jmen jako *Chopok* (Gsg *Chopku*), *Pezinok, Ružomberok, Kežmarok* a u některých jmen ruských, např. *Gorodok, Počinok.*

Podle srbocharvátského skloňování se vysouvá také pohybné *-a-* u jmen jako *Zadar, Skadar, Čačak, Sisak, Risan* (Gsg *Zadru, Skadru, Čačku* atd.), v úzu však silně převažují podoby analogické se základem stejným jako v Nsg (*Zadaru, Skadaru* atd.).

(d) Obměny tvarotvorného základu u antických jmen

U řeckých jmen na *-os* a u latinských na *-us* se nominativní zakončení chápe jako cizí koncovka Nsg a při skloňování se vypouští, např. N, A sg *Rhodos* - Gsg *Rhodu, Lesbos* - *Lesbu, Argos* - *Argu, Epirus* - *Epiru, Palatinus* - *Palatinu.* V odborných textech týkajících se antického období se však vyskytují také jména s tvarotvorným základem rozšířeným nebo jinak obměněným,

např. *Acherón* - Gsg *Acherontu, Akragás* - *Akragantu, Trapezús* - *Trapezúntu, Styx* - *Stygu, Tíryns* - *Tírynthu*. Pokud se takové jméno vyskytne mimo specializovaný odborný text, bývá leckdy skloňováno bez obměn tvarotvorného základu, např. *Styx* - *Styxu*.

(e) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

(ea) Některá francouzská a anglická jména končí v psané podobě v N, A sg na nevyslovované *-e*; při skloňování se toto písmeno vypouští, např. u jmen jako *Grenoble* - Gsg *Grenoblu, Carcassone, Baltimore, Newcastle*.

U jmen zakončených na skupinu *-que* vyslovovanou jako [k] se postupuje obdobně, častěji se však celá tato skupina před pádovými koncovkami nahrazuje písmenem *k*, tedy u jmen *Dunkerque, Manosque* je Gsg *Dunkerku, Manosku* / řidč. *Dunkerquu, Manosquu* atp. - Jména *Mosambik* a *Martinik* mívají adaptovanou grafickou podobu i v N, A sg.

Některá jména končící v psané podobě na nevyslovované *-e* kolísají mezi sklonností a nesklonností, např. *Melbourne* (Gsg *Melbournu* i *(z) Melbourne*), *Toulouse, Jacksonville* aj. Jestliže se jméno neskloňuje, přechází k rodu střednímu.

(eb) U cizích, zejména u francouzských jmen zakončených na dvě souhláskova písmena, z nichž poslední se nevyslovuje, se při skloňování zachovává psaná a většinou i vyslovovaná podoba Nsg jako tvarotvorný základ ostatních tvarů, např. *Orléans* [-eán] - Gsg *Orléansu* [-eánu], *Rochefort* [rošfór] - *Rochefortu* [-fóru], pod. *Cahors* [kaór], *Cherbourg* [šérbúr] aj.

(ec) Jména zakončená v N, A sg na *-c* vyslovované jako [k] mají v ostatních tvarech psanou podobu dvojí: *Bergerac* - Gsg *Bergeraku* / řidč. *Bergeracu* atd., pod. *Quebec, Cognac, Semlac* aj.

(ed) U polských jmen s psanou podobou na *-ów* se toto zakončení N, A sg, které se vyslovuje [uf], v ostatních pádech mění na *-ow-* [ov], např. *Ciechanów* [čechanuf] - Gsg *Ciechanowa* [-nova], pod. *Chorzów, Sulechów, Rzeszów* aj.

2.2.1.1.2 Nsg zakončen na souhlásku měkkou nebo obojetnou

Jsou-li zeměpisná jména ve výslovnosti takto zakončená rodu mužského, mají singulárové paradigma vz. „stroj".

(a) Z místních jmen s tímto zakončením náležejí ve spisovné češtině k mužskému rodu jen jména na *-ec* (jako *Liberec, Plešivec* ap.) a menší počet domácích i cizích místních jmen zakončených jinak, např. *Žacléř, Sliač, Moháč, Miskolc, Marrákeš* aj. Převážně měkké skloňování mají (z hist. důvodů) i jména *Loket* a *Kámen* (i když výjimečně končí na tvrdou souhlásku). Jinak se ve spisovné češtině domácí místní jména zakončená na měkkou, popř. obojetnou souhlásku téměř všechna řadí k rodu ženskému (např. *Kroměříž, Třebíč*), třebaže v místním úzu jsou některá z nich považována za maskulina.

Některá místní jména i ve spisovném jazyce kolísají mezi rodem mužským a ženským, např. *Aš, Kolovec*. U domácích jmen bývají příčinou kolísání rozdíly mezi regionálním a celonárodním územ, u cizích jmen nejistota, kam jméno rodově zařadit, a někdy také vliv rodového zařazení v původním jazyce.

Naproti tomu jiná zeměpisná jména (zakončená na měkkou nebo obojetnou souhlásku) nežli jména místní bývají rodu mužského dosti často, zvláště jména hor, pohoří, řek, ostrovů i států, např. *Kriváň, Radhošť, Vladař, Tříbeč, (Veľký) Milič, Altaj, Hindúkuš, Himálaj, Dunaj, Jenisej, Irtyš, Brač, Izrael, Bangladéš* aj.

(b) Pohybné samohlásky u slovanských jmen

Pohybné *-e-* v zakončení jmen na *-ec, -eč* se při skloňování vysouvá: *Hradec* - Gsg *Hradce*, pod. rus. *Čerepovec*, ukr. *Kamenec*, pol. *Bolesławiec*, slovin. *Grintavec*, bulh. *Krapec; Bubeneč (-nče), Kolovec (-vče)* aj. - Podobně se zpravidla vysouvá *-a-* u srbocharvátských jmen na *-ac*, jako *Kragujevac (Kragujevce / řidč. Kragujevace), Karlovac, Kruševac, Šabac* aj.

(c) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

Není-li u cizích jmen na konci tvaru Nsg (i Asg) korespondence foném - grafém, která je obvyklá v češtině, pak se jak vyslovovaná, tak i psaná podoba jména před deklinačními formanty zpravidla nemění, např. *Greenwich* [grinyč] - Gsg *Greenwiche* [grinyče], pod. *Ipswich* [-vič], *Portrush* [pórtraš], *Rakowicz* [-vič] aj.

2.2.1.2 *Nsg zakončen ve výslovnosti na samohlásku*

Zeměpisná jména mužského rodu s tvarem Nsg (i Asg) na samohlásku se skloňují jako jména zakončená na souhlásku tvrdou nebo obojetnou (2.2.1.1.1), tj. podle vz. „hrad". Jsou to jména cizí. Jejich psaná podoba obvykle končí na souhláskové písmeno, popř. na skupinu písmen (výjimkou - i co do typu skloňování - je počeštěné jméno *Švábský Jura*); před pádovými formanty se tato souhlásková písmena vyslovují, např. *Montpellier* [monpelje] - Gsg *Montpellieru* [-ljeru], *Douarnenez* [duarnene] - *Douarnenezu* [-nenezu], *Hérault* [ero] - *Héraultu* [eroltu], *Beynat* [bena] - *Beynatu* [-natu], *Montargis* [-ži] - *Montargisu* [-žisu], nor. *Fredrikstad* [-sta] - *Fredrikstadu* [-stadu], něm. *Güstrow* [gistró] - *Güstrowa* [-trova], *Treptow* [-tó] - *Treptowa* [-tova], *Pankow* [-kó] - *Pankowa* [-kova]. Francouzská jména tohoto druhu zůstávají někdy v češtině neskloňována, u jmen německých, norských aj. se mnohdy vyslovuje koncové souhláskové písmeno i v Nsg (a Asg).

2.2.1.3 *Nsg má adjektivní formu*

Některá zeměpisná jména mají ve slovanských jazycích adjektivní formu mužského rodu, a to nejčastěji podobu adjektiv tvrdých, jen zřídka měkkých. Podle vz. „mladý" se skloňují např. *Slaný, Luzný, Rudničnyj, Železnodorožnyj* i jména jako *Karlovskij, Lugovoj*, podle vz. „jarní" např. *Vyšnij* (Gsg *Vyšního*), *Gorjačij* ap.

2.2.2 Feminina

U zeměpisných jmen ženského rodu se uplatňují singulárová paradigmata všech čtyř základních femininálních vzorů - „žena" *(Praha)*, „růže" *(Bechyně)*, „píseň" *(Choceň)*, „kost" *(Uhříněves)*; některá jména mají skloňování smíšené (tj. paradigma s kombinací koncovek první nebo druhé dvojice uvedených vzorů), popř. adjektivní formu.

2.2.2.1 *Nsg zakončen ve výslovnosti na samohlásku*

2.2.2.1.1 Nsg zakončen na samohlásku [a]

Pro skloňování jmen s tímto zakončením v Nsg je zpravidla rozhodující morfonologická povaha hlásky, která před koncovým [-a] předchází.

(a) Jestliže před koncovou samohláskou [a] označovanou písmenem *a* je souhláska tvrdá nebo řidčeji obojetná, přiřazuje se jméno ke vz. „žena", ať je domácí, nebo cizí. Před formantem *-ě(e)* v D, L sg dochází i u jmen cizích ke stejným alternacím souhlásek jako u jmen obecných (viz 1.1.4.1.3.1), např. *Malaga - (v) Malaze, Mekka - (v) Mekce, Madeira - (na) Madeiře*. Vzhledem k tomu se před tímto formantem upravuje pravopisná podoba jmen jako *Andorra, Sierra, Gotha, Wartha* - D, L sg *Andoře, Sieře, Gotě, Wartě*. U jmen s tvarem Nsg zakončeným v psané podobě na *-ca* vyslovované jako [ka] se v dalších pádech píše v souladu s výslovností obvykle *k*, např. *Casablanca* [kasablanka] - Gsg *Casablanky* / řidč. *Casablancy* [-ky] atd. (ovšem v D, L sg *Casablance* [-ce]), pod. i *Mallorca, Salamanca* aj.

U španělských jmen zakončených na *-illa* se při zařazení k typu skloňování většinou nedbá původní výslovnosti; např. Gsg jmen jako *Sevilla* [-lja], *Granadilla* [-lja] je *Sevilly, Granadilly*, Dsg *Seville* atp. Rovněž u slovenských jmen zakončených na *-ľa* se obvykle nepřihlíží k měkkosti souhlásky *-ľ-*, např. *Topľa - Toply*.

(b) Jestliže je před koncovou samohláskou [a] souhláska měkká, (např. *Levoča, Lubochňa, Boloňa, Prievidza, Dobrudža, Trója*), skloňuje se jméno

zpravidla jako podvz. „sója" nebo místní jméno *Trója*, tj. má smíšené skloňování: v G, D a L sg formanty podle vz. „růže", v N, A, V a I sg podle vz. „žena" (viz u apelativ 1.1.4.1.3.1.1). Také jména zakončená na *-ca (Čadca, Revúca, Bystrica)* se většinou skloňují jako „sója" (Asg *Čadcu, Bystricu*, Isg *Čadcou, Bystricou*), jména na *-ica* řidčeji i podle vz. „růže" (Asg *Bystrici*, Isg *Bystricí*). Některá jména mají v Gsg vedle formantu *-e* také variantní koncovku *-i*, např. *Amudarji, Keni*.

Jako „sója" *(Trója)* se skloňují také jména zakončená v psané podobě na *-eia, -aia, -oia*, např. *Aquileia, Mamaia, Praia, Pistoia*. (Psaná podoba D, L sg je *Aquileii, Mamaii, Pistoii*).

(c) Jména zakončená v psané podobě na *-ia* vyslovované [ija] se skloňují podle vz. „růže", např. *Olympia* - Gsg *Olympie*, pod. *Brasilia* (město), *Monrovia, Soria* aj.

(d) U zeměpisných jmen zakončených na *-ua, -oa, -ea* se vytvořil zvláštní způsob skloňování:

Jména na *-ua* a *-oa*, např. *Capua, Nikaragua, Managua, Samoa, Balboa*, se skloňují podle vz. „žena", avšak v D, L sg mají formant *-i*, např. *Samoa* - Gsg *Samoy*, D, L *Samoi*, A *Samou* [-o-u], I *Samoou*.

Jména na *-ea*, např. *Guinea, Korea, Eritrea*, se skloňují takto: *Guinea* - Gsg *Guineje* / řidč. *Guiney*, D, L *Guineji*, A *Guineu*, I *Guineou* / zř. *Guinejí*.

2.2.2.1.2 Nsg zakončen na samohlásku [e]

Jména zakončená v Nsg na [-e] se v souhlase s tímto zakončením skloňují podle vz. „růže", např. *Roudnice, Sušice, Lužnice, Ruzyně, Kdyně, Dyje, Skopje, Mže, Temže*. Patří sem také jména zakončená na *-ie*, popř. *-ye* vyslovované [ije], např. *Asie, Jugoslávie, Libye*.

2.2.2.2 *Nsg zakončen ve výslovnosti na souhlásku*

Jména ženského rodu zakončená v Nsg na souhlásku se skloňují podle vz. „píseň" nebo „kost" (vzájemně se tedy liší jen koncovkou Gsg); pouze skupina antických jmen má zčásti skloňování odchylné.

(a) Pro zeměpisná jména ženského rodu zakončená na souhlásku je základním vzorem vz. „píseň". Ve spisovné češtině se podle něho skloňují se značnou důsledností domácí, jinoslovanská a adaptovaná (zdomácnělá) místní jména zakončená na *-ž, -š, -ř, -ď, -ň, -j*, např. *Kroměříž, Voroněž, Paříž, Dobříš, Spiš, Remeš, Jaroměř, Sibiř, Mokrad', Sered', Třeboň, Lublaň, Bretaň, Basilej, Hanoj*. (Viz též 2.2.1.1.2.) Patří sem i značná část jmen zakončených na *-č*, např. *Třebíč, Skuteč, Čejč, Mohuč*, a ze jmen s koncovou souhláskou *-c* především ta, která nekončí na *-ec*, např. *Olomouc, Liboc, Peruc, Byzanc, Falc*. Ze

jmen zakončených na *-t* se skloňují podle „píseň" hlavně místní jména z českých zemí, např. *Náměšť, Čáslť, Padrť*. Ze jmen na *-l* jsou to především jména končící na *-myšl*, např. *Litomyšl, Radomyšl, Tuchomyšl*, dále *Litovel, Neapol* a zčásti *Přemyšl* a *Jaroslavl* (poslední dvě kolísají mezi ženským a mužským rodem). Také některá jména zakončená na *-z* a na *-er* se řadí ke vz. „píseň", např. *Chotěbuz, Vitoraz, Cerekev; Hořátev, Dobev*. U jmen zakončených na *-eč, -el, -ev, -eň* se před deklinačními formanty *-e-* obvykle vysouvá (Gsg *Skutče, Litovle, Cerekve, Chocně, Štěkně*), avšak u některých jmen zakončených na *-eň* (ale i jinak) k tomu nedochází, srov. např. *Poleň, Toušeň, Třebeň, Proseč* - Gsg *Poleně, Toušeně, Proseče* ap.

(b) Podle vz. „kost" se skloňují jména *Budapešť, Pešť, Bukurešť, Ploješť*, (zast.) *Rus* a složená česká jména s druhou částí *-ves*, např. *Uhříněves, Nelahozeves, Jičíněves*. U jmen zakončených na *-slav, -clav, -im, -am, -om* se dlouho vyžadovalo skloňování podle vz. „píseň" s formantem *-ěte)* v Gsg, avšak v úzu zcela převažuje spisovná variantní koncovka *-i*, tj. singulárové paradigma vz. „kost", např. u jmen *Čáslav, Břeclav, Vlašim, Příbram, Radom*. Ojediněle se koncovka *-i* vyskytuje také v Gsg některých jmen zakončených na *-t, -z*, např. *Třešť, Tuchoraz*.

(c) Antická zeměpisná jména ženského rodu s původním tvarem Nsg na *-is* nebo *-as* se podle typu skloňování dělí na dvě skupiny:

(ca) Složená starořecká jména s druhou částí *-polis* jako *Akropolis, Persepolis* se skloňují podle vz. „píseň" nebo „růže". Cizí zakončení *-is* mají jen v N, A sg, v ostatních tvarech se české deklinační formanty připínají přímo k tvarotvornému základu: např. *Akropolis* - Gsg *Akropole*, D, L *Akropoli*, I *Akropolí*. Analogií podle většiny tvarů paradigmatu se vytváří též novotvar N, A sg *Akropol* (pod. jako např. *Neapol*) podle „píseň", nebo *Akropole* (shodně s apelativem *akropolis/akropole*) podle „růže".

(cb) Ostatní řecká jména zakončená v N, A sg na *-is* a obdobně i jména na *-as* zachovávají při skloňování původní kmen, v němž se střídá nominativní zakončení *-is* s *-id-* nebo *-in-* a *-as* s *-ad-*; skloňují se podle vz. „žena", např. *Aulis* - Gsg *Aulidy, Kolchis* - *Kolchidy, Hellas* - *Hellady, Tróas* - *Tróady, Salamis* - *Salaminy* aj. Také u této skupiny jmen se přitváří počeštěný tvar Nsg, např. *Aulida, Kolchida, Helada* (psáno s jedním *l*), *Salamína*.

(d) Zvláštnosti vztahu fonické a grafické stránky

Na konci tvaru Nsg (i Asg) některých cizích jmen skloňujících se podle vz. „píseň" není obvyklá korespondence foném - grafém. U jmen jako *Paraguay, Uruguay, Brodway* je koncové [j] zaznamenáno písmenem *y* (Gsg *Paraguaye*). - U některých maďarských jmen označuje písmeno *y* měkkost koncové vyslovované souhlásky, proto zůstává ve všech pádech zachováno, např. *Hortobágy* [-bád'] - Gsg *Hortobágye* [-bádě], pod. *Jászbereny* [-reň], *Szombathely* [-tej]. - U jmen, jejichž grafická podoba končí v N, A sg na nevyslovované písmeno *-e*, se při skloňování toto *-e* vypouští, poněvadž jeho

funkci (označovat výslovnostní podobu předcházející souhlásky) přejímá přední samohláska deklinačního formantu; např. *Boulogne* [buloň] - Gsg *Boulogne* [-loně], D, L *Boulogni* [-loni] atd., pod. *Auvergne* [-rň], *Provence* [-ns], *Marseille* [-sej], *Cambridge* [-dž] aj.

2.2.2.3 *Nsg má adjektivní formu*

Jako „mladá" se skloňují např. *Polná, Rudná, Handlová, Djakovskaja, Nadvornaja, Jodłowa, Kamienna, Makarska,* jako „jarní" např. *Siňaja, Volčja.*

2.2.3 Neutra

U zeměpisných jmen středního rodu se uplatňují singulárová paradigmata vzorů „město", „moře", „stavení", popř. skloňování adjektivní. Četná cizí (neslovanská) jména tohoto rodu jsou nesklonná.

2.2.3.1 *Nsg zakončen ve výslovnosti na samohlásku*

2.2.3.1.1. Nsg zakončen na samohlásku [o], zř. [ó]

(a) Jména zakončená ve výslovnosti samohláskou [o] označovanou písmenem *o* se řadí ke vz. „město"; v Lsg se u nich vyskytují deklinační formanty *-ě(e)* a *-u*, někdy též jako variantní.

U domácích a zdomácnělých jmen naprosto převažuje formant *-ě(e)*; zčásti mají tuto koncovku i jména jinoslovanská, např.: *(v) Brně, Kladně, Kopidlně, (Novém) Sedle, Komárně, Hnězdně, Lešně, Mukačevě.* Možnosti využití formantů *-ě(e)* a *-u* k diferenciaci syntaktické platnosti jména (srov. 2.2.1.1.1 ab - tvar Lsg u toponym vz. „hrad") se užívá jen zřídka, nejspíše tehdy, jestliže je jména užito metonymicky. U jmen zřetelně cizích se vyskytuje jen formant *-u*, např. *(v) Monaku, Santiagu, Jerichu, Tokiu, Bilbau, Montevideu.*

O zařazení ke vz. „město" rozhoduje pouze zakončení jména, nikoli hláska, která před koncovým *-o* předchází; stejně jako např. *Toledo, Palermo, Kongo* skloňuje se i *Mogadišo, Bagamoyo, Arezzo* [-co], *Viareggio* [-džo], *Borneo* a dokonce i některá jména s dlouhým koncovým *-ó*, jako japonské *Hokkaidó.*

(b) Jestliže je koncová vyslovovaná samohláska [o], [ó] zaznamenávána jinak, než je v češtině obvyklé, zůstávají jména zpravidla neskloňována, např. *Bordeaux, Pau, Gütersloh, Waterloo.*

2.2.3.1.2 Nsg zakončen na samohlásku [e], [é]

(a) Slovanská jména středního rodu zakončená samohláskou [e] se řadí ke vz. „moře", s výjimkou jmen zakončených na [-je] psané *-ie*.

Podle vz. „moře" se skloňují např. *Labe, Jíloviště, (Královo) Pole, Belopole, Gorodišče, Zabrze, Międzygórze* a většinou i taková polská jména jako *Zawiercie* [-če], *Międzylesie* [-še], kde *-i-* před koncovým *-e* je pouze grafickým označením měkkosti předcházející souhlásky.

(b) Slovanská jména středního rodu zakončená v N, A sg na *-ie* vyslovované jako [je] se skloňují podle vz. „stavení", např. *Podhradie* - Gsg *Podhradí, Zablatie, Záhorie, Jastrowie, Dąbie*. Často se stejně skloňují i jména, která jsou původem adjektiva, např. *Jastrabie* - Gsg *Jastrabí, Vranie, Orčie* aj.

(c) Neslovanská jména zakončená na samohlásku [e], popř. [é] se neskloňují, např. *Halle, Karlsruhe, Dušanbe, Tananarive* nebo *Calais, Malmö* ap.

2.2.3.1.3 Nsg zakončen na samohlásku [i], [í]

(a) Česká zeměpisná jména zakončená na samohlásku [í] se skloňují podle vz. „stavení", např. *Obřství, Ústí, Polabí, Vrchlabí, Podzámčí, Meziříčí, Mezimostí, Záluží*. Stejně se většinou skloňují i jména s adjektivní formou, např. *Jelení, Telecí, Hříběcí, Zubří*, třebaže u některých z nich skloňování podle vz. „jarní" (Gsg *Jeleního* atd.) není vyloučeno (viz 2.2.3.3).

(b) Cizí jména zakončená na samohlásku [í] se neskloňují, např. *Dillí, Karáčí, Tenessee*, stejně tak i jména zakončená na [i], např. *Tbilisi, Sanssouci, Nancy, Canterbury, Sydney, Chamonix*.

2.2.3.1.4 Nsg zakončen na samohlásku [u], [ú]

Jména s tímto zakončením jsou vesměs cizí, nesklonná, např. *Anjou* [anžu], *Baku, Honolulu, Turku, Korfu, Peru, Kjúšú*. Rovněž jména na dvojhlásku *-au*, jako *Dessau, Torgau, Zwickau, Chantau*, se ponechávají neskloňována.

2.2.3.2 *Nsg zakončen ve výslovnosti na souhlásku*

(a) Latinská (popř. polantinštělá) jména zakončená v N, A sg na *-um, (-ium, -eum)* a starořecká zakončená na *-ion* se skloňují podle vz. „město", ale při skloňování se *-um* nebo *-on* vypouští, např. *Saguntum* - Gsg *Sagunta, Ilium - Ilia, Koloseum - Kolosea, Tarchónion - Tarchónia*. V Lsg mají koncovku *-u*.

(b) Některá cizí zeměpisná jména, která ve vyslovované podobě končí na souhlásku a jsou v češtině rodu středního, se ponechávají neskloňována, a to hlavně tehdy, jestliže v grafické podobě následují za písmenem pro koncovou

souhlásku ještě písmena další (nevyslovovaná), např. *Lille* [lil], *Lausanne* [lozan], *Providence* [providns], *Brisbane* [brizbe(j)n], *Glendale* [glendejl]. Velmi často zůstávají neskloňována jména s původně plurálovým formantem (neadaptovaná) a jména víceslovná, např. *Bourges, Massachusetts, Niagara Falls, Buenos Aires, Las Palmas, Los Angeles, Aix-en-Provence, La Rochelle* aj.

2.2.3.3 *Nsg má adjektivní formu*

Jako „mladé" se skloňují např. *Hostinné, Jalšové, Lesnoje, Tockoje, Bystré, Jadrnabne*, jako „jarní" např. *Středneje, Nižneje*, zčásti i česká a slovenská jména jako *Telecí, Vranie, Jastrabie*, ta se však častěji skloňují podle vz. „stavení" (srov. 2.2.3.1.2 a 2.2.3.1.3), některá důsledně, např. *Zubří*.

2.2.4 Pomnožná jména

Zeměpisná jména pomnožná (viz též 2.0.2.2.2) se vyskytují ve všech třech rodech; jsou zakončena na **-y**, **-e** nebo **-a**. S výjimkou nepříliš četných neuter zakončených na *-a (Napajedla, Koryta)* nebývá jejich zařazení ke jmennému rodu vždy zcela jednoznačné. Je tomu tak proto, že u jmen pomnožných vůbec (tj. i u apelativ) je povědomí o rodu oslabeno, a také proto, že pro současného uživatele jazyka bývá často nezřetelný původ těchto jmen, a tedy i jejich původní rodová příslušnost. V současné češtině je mluvnický rod pomnožného jména závislý na tom, kterého souboru deklinačních formantů se dnes při skloňování jména užívá, tj. ke kterému deklinačnímu typu (ev. podtypu) je možno jméno (třebas i s menšími odchylkami) přiřadit. Ovšem ta vlastní jména, u nichž je dosud zcela zřetelné, z kterých jmen obecných vznikla, obvykle podržují rod i způsob skloňování shodný se jmény obecnými. U cizích, morfologicky adaptovaných jmen leckdy rozhoduje o rodu přináležitost pojmenovaného denotátu do věcně významové skupiny (srov. např. 2.2.4.1 – názvy souostroví, pohoří aj.), u jinoslovanských pomnožných jmen většinou shoda zakončení se jmény českými, popř. aspoň analogie v zakončení (srov. např. srbochor. *Pakoštane* s čes. *Lipany*). Avšak žádný z těchto činitelů není tak silný, aby ve všech případech zabránil kolísání jména v rodě a ve skloňování.

2.2.4.1 *Tvar N zakončen na -y*

Jména zakončená v N na *-y* mají plurálové paradigma buď vz. „hrad" (o tvaru G viz níže), nebo vz. „žena". Jsou tedy buď maskulina, nebo feminina, avšak některá jak ve skloňování, tak i v rodě kolísají.

Domácí a jinoslovanská pomnožná jména se z velké části řadí k maskulinům, tj. ke vz. „hrad", přičemž u jinoslovanských jmen rozhoduje o jejich zařazení v češtině shoda nebo analogie v zakončení se jmény českými. Např. jako čes. *Rokycany* se skloňují slovanská jména *Berežany, Pružany, Bielany, Zagórzany, Lipovljani, Kočani, Sopočani, Pakoštane, Slišane, Civljane* ap., jako čes. *Klatovy* např. *Lichnowy, Makoszowy*, jako *Volary* např. *Kulsary, Čeboksary, Žary, Krušari, Bregare, Leváre, Štítáre* atp. Ženský rod, tj. skloňování podle vz. „žena", mívají ta jména, u nichž je zřejmé, že pocházejí z obecných feminin, např. *Skály, Zahrady, Louky, Zahrádky, Stodůlky*, jinoslovanská *Šachty, Gorki, Brzeziny, Studzianky*, dále jména (většinou zdrobněliny) končící na *-ánky, -ičky, -ínky, -ýnky, -inky, -tky, -iny, -ůvky* a pak některá jednotlivá, např. *Čechy, Uhry, Tatry* aj.

Na rozdíl od domácích a jinoslovanských jmen bývají adaptovaná pomnožná jména neslovanského původu velmi často rodu ženského. Platí to pro téměř všechny názvy souostroví *(Aleuty, Filipíny, Galapágy)*, pro většinu jmen místních *(Atény, Antverpy, Brémy, Bruggy, Mykény)* i pro značnou část jmen pohoří *(Alpy, Andy, Apeniny, Ardeny, Kordillery)*. Mezi nepříliš početnými maskuliny tvoří vyhraněnou skupinu zastarávající názvy zemí a území jako *Prusy, Tyroly, Franky, Švýcary*.

Část pomnožných jmen ve skloňování, a tím i v rodě kolísá. Náchylná k tomu bývají jména končící na *-ky, -hy, -chy*, např. *Zásmuky, Dušníky, Potěhy, Špicberky, Krompachy*, kolísají však i jiná, např. *Beskydy, Sudety, Lurdy, Mylhúzy*. V úzu se u některých takovýchto jmen objevuje i jakési smíšené skloňování, tj. zčásti pomocí formantů vz. „hrad", zčásti vz. „žena" (zvl. v tvaru I, např. *Zásmuky, Zásmukům, Zásmukami* místo *Zásmuky*).

Velká část pomnožných zeměpisných jmen, a to i maskulin, má v G koncovku nulovou, např. *(do) Poděbrad, Karpat*. Koncovku *-ů* mají hlavně jména původem obecná maskulina *(Mostů, Borů)*; některá mohou mít podoby obě, např. *(do) Var* i *Varů, Lán* i *Lánů, Lub* i *Lubů*.

Tak jako pomnožná apelativa skloňující se jako plurál vz. „hrad", tak i pomnožná maskulina vlastní mohou mít v L některý ze tří deklinačních formantů, a to *-ech, -ích* nebo *-ách*, popř. dubletu. Rozložení těchto formantů je však u proprií poněkud jiné než u apelativ. Jenom *-ech* bývá u jmen končících na *-dy, -ty, -ny* (hlavně *-any*), *-by, -vy, -my* a většinou také *-ry*, např. *(v) Brdech, Vejprtech, Dolanech, Kladrubech, Klatovech, Broumech, Velvarech*. Koncovka *-ích* (leckdy vedle *-ech*) bývá u jmen zakončených na *-zy, -sy*, zčásti na *-py* a řídčeji na *-ly*, např. *(v) Hrdlořezích, Kobylisích, Hlubočepích, Pyšelích*. Zčásti *-ích*, častěji však *-ách* mají jména končící na *-ky, -hy, -chy*, např. *(v) Dušníkách, Potěhách, Pelechách*. Volba některé z dubletních podob bývá závislá na místních zvyklostech.

2.2.4.2 *Tvar N zakončen na -e*

U pomnožných zeměpisných jmen zakončených na *-e* rozhoduje o zařazení ke gramatickému rodu ještě výrazněji nežli jejich původ způsob jejich skloňování v současné češtině. Z tohoto hlediska lze většinu těchto jmen přiřadit mnohem spíše k femininům nežli k maskulinům (nulová koncovka v G není relevantní).

Mužského rodu jsou a shodně jako plurál vz. „stroj" se skloňují ta jména, která vznikla ze jmen obecných, např. *Háje*, slovenské *Roháče*, a jména, která končí na *-ce*, v některých slovanských jazycích také na *-ci* nebo *-cy*, jestliže je před tímto zakončením souhláska, např. *Jince, Brodce, Lipence, Rohatce, Medzilaborce, Oravce, Kielce, Strzelce, Połowcy, Belcy, Stolbcy, Jedincy, Karlovci, Banovci, Momčilovci, Preselenci, Radenci.* V G mají koncovku *-ů*, pouze některá česká jména mohou mít též tvar s formantem nulovým *(Jinců* i *Jinec, Brodců* i *Brodec).*

Ostatní pomnožná jména zakončená na *-e* jsou buď zřetelná feminina, nebo se k femininům více či méně přiklánějí. Např. důsledně jako plurál vz. „růže" se skloňují *Nusle, Hutě, Chyše, Fláje, Pompeje, Pyreneje, Orkneje*, dále jména, která mohou mít v G kromě *-í* nulový formant, jako *Řeporyje, Lysolaje; Kysuce* atp. Ze synchronního hlediska se v současné češtině řadí k femininům všechna pomnožná jména končící na *-ice*, neboť se skloňují shodně jako apelativum „ulice", i když si mnohá podržují z původního mužského skloňování v D koncovku *-ům*, pouze však jako dubletní, např. *(k) Vizovicím* i *Vizovicům.* Stejná situace je v současné češtině i u jména *Krkonoše* a většinou i u jmen jako *Košíře, Kravaře, Lnáře, Dehtáře*, neboť povědomí o jejich původu (konatelská jména) je značně oslabeno a koncovka *-ů* se u nich v G už téměř nevyskytuje (v D je však velmi běžná koncovka *-ům*).

K femininům se řadí také polská jména jako *Gliwice, Racławice, Bartoszyce, Głubczyce*, avšak jiná slovanská jména, jako *Lelčicy, Palevicy, Baranovičí, Borovičí, Slavkovičí, Davidovičí, Fernetičí, Hadžičí*, kolísají v úzu mezi maskuliny a femininy.

2.2.4.3 *Tvar N zakončen na -a*

Pomnožná jména zakončená v N na *-a* mají plurálové paradigma vz. „město". Jsou to např. *Napajedla, Čihadla, Koryta, Blata* aj.

IV 2 B PŘÍDAVNÁ JMÉNA

0 Přídavná jména (adjektiva) náležejí ke slovům sklonným. Významově i tvarově jsou závislá na dominujícím substantivu; potřebě kongruence s ním je přizpůsobena i soustava jejich tvarů (mají tvary pro pádové formy všech tří rodů v obou číslech, i když formálně ne vždy rozlišené). Zcela periferní postavení v rámci tohoto slovního druhu zaujímá malá skupina výrazů nesklonných, většinou slov cizího původu, která se k adjektivům přimykají, ale jejich tvarové vlastnosti nemají.

0.1 Morfologickými výrazovými prostředky přídavných jmen k vyjádření kongruenčních kategorií rodu (i životnosti), čísla a pádu jsou tvarotvorné formanty, které se připojují k tvarotvornému základu zakončenému vždy na souhlásku. Morfematická stavba těchto formantů je výrazně rozdílná. Se zřetelem k ní se u adjektiv rozlišuje dvojí typ tvarů: jednak tvary dlouhé, tzv. složené (se strukturou: tvarotvorný základ + tvarotvorný formant složený z kmenotvorné přípony, pro niž je příznačná dlouhá kvantita, a vlastní deklinační koncovky), jednak tvary krátké, tzv. jmenné (se strukturou: tvarotvorný základ + koncovka), zakončením shodné s tvary substantiv.

Pro adjektiva jako slovní druh jsou charakteristické tvary dlouhé. Krátké tvary se vyskytují jen u některých kvalitativních adjektiv (a to jako kusý soubor tvarů, většinou paralelní k tvarům dlouhým) a dále je mají (jako komplementární k tvarům dlouhým) tzv. adjektiva individuálně přivlastňovací, odvozená od substantiv formanty *-ův* a *-in;* tato posesíva se jak slovotvorně, tak typem skloňování odlišují od ostatních adjektiv.

0.2 Adjektiva se souborem tvarů dlouhých představují základní typ adjektivní flexe (typ I - vz. „mladý" a „jarní"). Tento deklinační typ se podle povahy finální souhlásky tvarotvorného základu dělí na dva podtypy: na pod-

typ A se skloňováním tvrdým („mladý, mladá, mladé") a na podtyp B se skloňováním měkkým („jarní"). Za východisko dělení se bere povaha zakončení v Nsg.

Adjektiva tvrdého podtypu A (vz. „mladý") mají tvarotvorný základ zakončen na souhlásku morfonologicky tvrdou nebo obojetnou a tvarotvorné formanty podobou kmenotvorné přípony rodově rozlišené: v Nsg m. *-ý-Ø*, ve f. *-á-Ø* a v n. *-é-Ø*. Adjektiva měkkého podtypu B (vz. „jarní") mají základ zakončen na souhlásku morfonologicky měkkou, řídčeji obojetnou a formanty s kmenotvornou příponou *-í-*, která je pro všechny rody stejná; v Nsg mají tedy jednotné zakončení *-í-Ø*.

Soubor tvarů krátkých (vz. „šťasten") je co do pádových tvarů neúplný. Je pozůstatkem staršího typu skloňování, z něhož se do současného jazyka dochoval jen omezený počet slovních jednotek a jejich flektivních tvarů (srov. 1.2 a IV 1 B 3), a to pouze u adjektiv podtypu tvrdého.

0.3 Adjektiva individuálně přivlastňovací mají zvláštní typ skloňování, smíšený z obojího typu tvarů, s převahou tvarů krátkých (typ II - vz. „otcův; matčin"). Z hlediska výše uvedeného dělení nemají tedy homogenní tvarový systém. Charakteristické slovotvorné formanty *-ův-*, *-ova*, *-ovo* a *-in-*, *-ina*, *-ino*, jimiž jsou tvořena, se připojují k tvarotvornému základu substantiv označujících osoby, popř. při personifikaci i jiné živé bytosti. Distribuce uvedených formantů je dána rodem základového substantiva: od jmen mužského rodu se odvozují adjektiva vz. „otcův", od jmen ženského rodu adjektiva vz. „matčin". Vlastními příponami jsou v prvém případě *-ov-* (před nulovou koncovkou v Nsg m. a v Asg m. než. se tento formant dlouží v *-ův-*) a v druhém případě *-in-*; s nimi se spojují tvaroslovné charakteristiky (deklinační koncovky) shodné s hlavními substantivními vzory a v některých pádech s adjektivními vzory (viz 1.3).

1 SKLOŇOVÁNÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN

1.1 ZÁKLADNÍ ADJEKTIVNÍ SKLOŇOVÁNÍ (TYP I - DLOUHÉ TVARY)

1.1.1 Skloňování tvrdé (podtyp I A): vz. „mladý"

K tomuto vzoru náležejí adjektiva, jejichž tvary mají tvarotvorný základ zakončen na souhlásku morfonologicky tvrdou nebo obojetnou; k základu se připojují formanty složené z kmenotvorné přípony, která je realizována dlou-

hou samohláskou v závislosti na jmenném rodu (i životnosti), pádu a čísle, a z vlastních deklinačních koncovek, analogických s koncovkami zájmen.

TYP I			
Rod	m.	n.	f.
PODTYP A	$-K_{t,o}$ + -ý-Ø	$-K_{t,o}$ + -é-Ø	$-K_{t,o}$ + -á-Ø
sg N,V	mlad-ý-Ø	mlad-é-Ø	mlad-á-Ø
A	mlad-é-ho (živ.) mlad-ý-Ø (než.)	mlad-é-Ø	mlad-ou-Ø
G	mlad-é-ho		mlad-é-Ø
D	mlad-é-mu		mlad-é-Ø
L	mlad-é-m		mlad-é-Ø
I	mlad-ý-m		mlad-ou-Ø
pl N,V	mlad-i-Ø (živ.) mlad-é-Ø (než.)	mlad-á-Ø	mlad-é-Ø
A	mlad-é-Ø	mlad-á-Ø	mlad-é-Ø
G	mlad-ý-ch		
D	mlad-ý-m		
L	mlad-ý-ch		
I	mlad-ý-mi (mlad-ý-ma)		

Pozn.: Poměr mezi kmenotvornou příponou a koncovkou v rámci tvarotvorného formantu není ve všech tvarech nesporný. Zřetelný je v singulárových tvarech m. a n. se slabičnou koncovkou: *dobr-é-ho // jarn-í-ho, dobr-é-mu // jarn-í-mu*, ale také v Lsg *dobr-é-m // jarn-í-m* (stavba těchto tvarů je paralelní se stavbou tvarů rodových zájmen: *t-o-ho // naš-e-ho, t-o-mu // naš-e-mu, o t-o-m // naš-e-m*) a pak ve většině tvarů plurálu: G, L *dobr-ý-ch // jarn-í-ch*, D *dobr-ý-m // jarn-í-m*, I *dobr-ý-mi // jarn-í-mi* (také zde je stavba tvaru paralelní s tvary rodových zájmen: *t-ě-ch // naš-i-ch, t-ě-m // naš-i-m, t-ě-mi // naš-i-mi*). Obtížnou otázkou je analýza zbývajících tvarů m. a n. i některých tvarů f., u nichž je vnitřní členění tvarotvorného formantu méně zřetelné nebo i nezřetelné. Zvolený přístup je tedy jen jedním z možných řešení rozkladu dlouhých tvarů adjektiv.

Řada formantů je homomorfních; jejich polyfunkčnost jako důsledek značně rozvinutého synkretismu je patrna z této tabulky:

sg	N, V		A		G	D	L	I
m.	živ.	než.	než.	živ.	-ého	-ému	-ém	-ým
	-ý							
n.	-é							
f.	-á		-ou		-é			-ou

<table>
<tr><td>pl</td><td colspan="2">N, V</td><td colspan="2">A</td><td>G</td><td>L</td><td>D</td><td>I</td></tr>
<tr><td rowspan="2">m.</td><td>živ.</td><td>než.</td><td colspan="2" rowspan="2">–é</td><td colspan="2" rowspan="3">–ých</td><td rowspan="3">–ým</td><td rowspan="3">–ými
(–ýma)</td></tr>
<tr><td>–í</td><td></td></tr>
<tr><td>f.</td><td colspan="3">–á</td><td></td></tr>
<tr><td>n.</td><td colspan="3">–á</td><td colspan="2"></td></tr>
</table>

Pozn.: Tvarů na *-ýma* se užívá pouze ve spojení s těmi substantivy, která mají v Ipl původem duálový tvar na *-ma*, např. *rovnýma nohama, holýma rukama.* (Viz IV 1 A 3.2.3.5.)

Morfonologické alternace uvnitř tvarotvorného základu se uplatňují ve flexi dlouhých tvarů adjektiv tvrdého vz. „mladý" jen v míře omezené, a to v Npl m., kde se při kongruenci adjektiv s životnými maskuliny měkčí tvrdá finální souhláska nebo skupina souhlásek, takže ve vztahu k formám všech ostatních pádů tu dochází k těmto souhláskovým alternacím: *t/ť bohatý - bohatí* [-ťí], *d/ď chudý - chudí* [-ďí], *n/ň hodný - hodní* [-ňí], *r/ř dobrý - dobří, k/c velký - velcí, h/z drahý - drazí, ch/š suchý - sušší, sk/šť český - čeští* [-šťí], *ck/čť řecký - řečtí* [-čťí].

V obecné češtině se uvedené souhláskové alternace obvykle odstraňují a namísto měkkého členu protikladu se užívá (zevšeobecně) člen tvrdý, např. *hodný (hoši, ženy, děvčata), [český] (lidé), [řecký] (hrdinové)* atp. V plurálu je tedy v obecné češtině i v N a A jen jeden tvar, společný pro všechny rody.

Podle vz. „mladý" se skloňují:

(1) adjektiva kvalitativní i relační s tvarotvorným základem na tvrdou nebo obojetnou souhlásku (v Nsg zakončená na *-ý, -á, -é*), např. *bílý, červený, krátký, dlouhý, zlatý, stříbrný, veselý, prázdný, mladý, starý, bělavý, ukrutný, papírový, dřevěný, košatý, pražský, sovětský, karlovarský, královédvorský, nerudovský, krátkozraký, stověžatý, černobílý, bezohledný, neskutečný ...; fantastický, dynamický, dialektický, tereziánský, jagellonský, josefinský ...;* (slovesná přídavná jména:) *vařený, pečený, umytý, zakrytý ...; minulý, znalý, uplynulý ...;*

(2) substantivizovaná adjektiva: apelativa typu *hajný, pocestný, hostinský; komorná, pokojská, krejčová; předplatné, jízdné, spropitné, vstupné* (srov. IV 2 A 1.1.1.2, 1.1.3.2, 1.1.4.2); vlastní jména osobní: *Černý, Suchý, Vážný Novotný, Kořenský; Černá, Suchá, Novotná, Podlipská* atp. a všechna ženská příjmení utvořená od příjmení mužských přechylovacím formantem *-ová*, jako *Horáková, Kadlecová, Petrová* (srov. IV 2 A 2.1.1.3.1, 2.1.2.3.1); vlastní jména zeměpisná, např. *Bystrý, Polubný, Posvátný, Včelný; Hluboká, Studená, Teplá, Chmelná, Jablonná, Planá; Dobré, Dubné, Hlinné, Rajské, Zelené* (srov. IV 2 A 2.2.1.3, 2.2.2.3, 2.2.3.3); také vlastní jména jinoslovan-

ská, a to jména osobní, zakončená zpravidla na *-i (-y), -ij (-yj), -oj*, např. *Milewski, Taszycki, Rački, Kopeckij, Bělyj, Tolstoj*, i jména zeměpisná, např. *Mirnyj, Znamenityj; Černaja, Ivanovskaja; Gorodskoje, Michajlovskoje* (viz odkazy uvedené výše);

(3) zájmena *jaký (jakýsi, ledajaký, nijaký...), který (kterýsi, leckterý, málokterý, některý...), takový, týž* (srov. IV 2 C 2.3);

(4) číslovky řadové: *druhý, čtvrtý..., desátý, stý...*; druhové: *čtverý, paterý..., desaterý, sterý...*; násobné: *dvojnásobný, trojnásobný...*; velikostní: *miliónový* aj. (srov. IV 2 D 1.1).

1.1.2 Skloňování měkké (podtyp I B): vz. „jarní"

K tomuto vzoru náležejí adjektiva, jejichž tvary mají tvarotvorný základ zakončen na souhlásku morfonologicky měkkou nebo obojetnou; k tomuto základu se připojují deklinační formanty složené z kmenotvorné přípony *-í-* a z vlastních deklinačních koncovek, které jsou stejné jako u vzoru tvrdého (viz 1.1.1).

<table>
<tr><td>TYP I</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Rod</td><td>m.</td><td>n.</td><td>f.</td></tr>
<tr><td>PODTYP B</td><td colspan="3">$-K_{m,o}$ + -í-Ø</td></tr>
<tr><td>sg N,V</td><td colspan="3">jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>A</td><td colspan="2">jarn-í-ho (živ.)
jarn-í-Ø (než.)</td><td>jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>G</td><td colspan="2">jarn-í-ho</td><td>jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>D</td><td colspan="2">jarn-í-mu</td><td>jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>L</td><td colspan="2">jarn-í-m</td><td>jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>I</td><td colspan="2">jarn-í-m</td><td>jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>pl N,V,A</td><td colspan="3">jarn-í-Ø</td></tr>
<tr><td>G</td><td colspan="3">jarn-í-ch</td></tr>
<tr><td>D</td><td colspan="3">jarn-í-m</td></tr>
<tr><td>L</td><td colspan="3">jarn-í-ch</td></tr>
<tr><td>I</td><td colspan="3">jarn-í-mi
(jarn-í-ma)</td></tr>
</table>

U adjektiv měkkého vz. „jarní" je kmenotvorná přípona v celém paradigmatu táž, proto je stupeň polyfunkčnosti deklinačních formantů - jako důsledek silně rozvinutého synkretismu - ještě vyšší než u adjektiv tvrdého vz. „mladý". Využití jednotlivých formantů v rámci paradigmatu je patrné z následující tabulky:

sg	N, V		A		G	D	L	I
	živ.	než.	než.	živ.				
m.	-i				-iho	-imu	-im	
n.								
f.								

pl	N, V	A	G	L	D	I
m. f. n.	-i		-ích		-ím	-imi (-ima)

Pozn.: Tvarů na *-íma* se užívá pouze ve spojení s těmi substantivy, u nichž se v lpl uchoval původem duálový tvar na *-ma*, např. *vlastníma očima, ušima*. (Viz IV 1 A 3.2.3.5.)

Podle vz. „jarní" se skloňují:

(1) přídavná jména s tvarotvorným základem na měkkou nebo obojetnou souhlásku (v Nsg zakončená na *-í*), např. *ryzí, cizí, svěží, vlastní, jarní, letní, denní, roční, pololetní, horoucí, sedací, obráběcí, tehdejší, ranní, domácí, stolní, sobotní, nedělní . . .; konkurenční, kvalitativní, konkrétní, abstraktní, oficiální, univerzální, verbální, labilní . . .; psí, sloní, orlí, ptačí, holubí, člověčí, obří, trpasličí, dívčí, knížecí, telecí, zvířecí, husí, slepičí . . .;* (slovesná přídavná jména:) *peroucí, nesoucí, hrající, letící, stojící . . .; bývší, přišedší, trustrnuvší, procitnuvší . . .;*

(2) tvary komparativu a superlativu přídavných jmen, např. *(nej)větší, (nej)menší, (nej)čistší, (nej)horší . . .;*

(3) substantivizovaná přídavná jména téhož zakončení: apelativa, např. *lesní, vrchní, provozní, pracující, cestující, domácí . . .; hovězí, srnčí . . .* (srov. IV 2 A 1.1.1.2, 1.1.3.2, 1.1.4.2); příjmení typu *Dolejší, Hořejší, Lepší* (srov. IV 2 A 2.1.1.3.2); zřídka jména místní, jako např. *Strašecí* (srov. IV 2 A 2.2, zvl. 2.2.3.3); dále i některá původní substantiva jako *krejčí; rukojmí;*

(4) zájmena *čí (něčí, ledačí, ničí, čísi* ap.), *její, jejíž* (srov. IV 2 C 2.3);

(5) řadové číslovky *první, třetí, tisící* a druhové číslovky *dvojí, trojí, obojí* (srov. IV 2 D 1.1).

1.2 KRÁTKÉ TVARY ADJEKTIV

Krátké (tzv. jmenné) tvary adjektiv typu „šťasten" se zachovaly jen v nevelkém rozsahu, jako protějšky k dlouhým tvarům některých kvalitativních ad-

jektiv. Zachovaly se pouze u základů na tvrdou nebo obojetnou souhlásku; z hlediska tvaroslovného jsou paralelní k dlouhým tvarům vz. „mladý". Jsou většinou rázu knižního.

Krátké adjektivní tvary se svými koncovkami neliší od substantivních tvarů vz. „pán", „hrad", „město", „žena"; v Nsg mají tedy deklinační koncovky *-Ø, -o, -a,* v pl *-i/-y, -a, -y,* které se připojují přímo k tvarotvornému základu. Tvarů f. a n. i tvarů pl lze však užít pouze u těch adjektiv, u nichž existuje krátký tvar Nsg m.

Rekonstrukce dnešního paradigmatu krátkých (jmenných) tvarů adjektiv v maximálním rozsahu je takováto:

Rod	m.	n.	f.
sg N	šťasten–Ø	šťastn–o	šťastn–a
A	šťastn–a (živ.)		
	šťasten–Ø (než.)	šťastn–o	šťastn–u
pl N	šťastn–i (živ.)	šťastn–a	šťastn–y
	šťastn–y (než.)		
A	šťastn–y	šťastn–a	šťastn–y

Z hlediska současného stavu spisovné češtiny mají tedy některá tvrdá kvalitativní adjektiva v Nsg m., popř. v Npl m., mnohem řidčeji v dalších rodových formách a jen vzácně v A dvojí tvary od stejného pojmenovacího základu: jednak tvary dlouhé, jednak tvary krátké, např. *živý, -á, -é* × *živ, -a, -o, jistý, -á, -é* × *jist, -a, -o* ap. – O poměru významu krátkých a dlouhých tvarů adjektiv i o jejich užívání a funkcích viz IV 1 B 3.

Některé krátké tvary mají v Nsg m. a rovněž v Asg m. než. pohybné *-e-*, které ve všech ostatních tvarech krátkých (viz tab.) i v poměru k dlouhým tvarům základního typu skloňování alternuje s fonémovou nulou; srov. např. *šťastný, -á, -é* × *šťasten,* pod. *dlužen, hoden, mocen, nápomocen, nemocen, podoben, povděčen, povinen, přítomen, samoten, schopen, svoboden, vděčen, věren* ap. Při jednoslabičném tvarotvorném základu s vokálem *-a-* bývají krátké tvary od tvarů dlouhých odlišeny dlouhou kvantitou této samohlásky, např. *mladý* × *mlád, starý* × *stár, pravý* × *práv, zdravý* × *zdráv.*

Krátké (jmenné) tvary typu „šťasten" mají v nestejném rozsahu:

(1) některá tvrdá kvalitativní adjektiva, např. *mlád, syt, pln, stár, bos, čist, jist, prost, sláb, práv, zdráv, živ; vědom, znám; vesel, dalek, blažen, spokojen;* (s pohybným *-e-*) *blízek, mrtev, ochoten, roven, smuten* (další příklady viz výše); *bohat, ženat, mrzut; hladov, hotov; churav, laskav, zvědav; dychtiv, milostiv, pamětliv, střízliv, žádostiv, žízniv;*

(2) slovo *rád (ráda, rádo)* - má pouze tvary krátké, pod. *nerad, milerád* (viz IV 1 B 3.3);
(3) příčestí činná a trpná, např. *nesl, bral, tiskl, kryl; nesen, brán, tištěn; kryt, myt, obut.*

1.3 SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV INDIVIDUÁLNĚ PŘIVLASTŇOVACÍCH (TYP II)

Adjektiva individuálně přivlastňovací na *-ův, -ova, -ovo* a *-in, -ina, -ino* (vz. „otcův; matčin") se po stránce formální přimykají ke krátkým tvarům kvalitativních adjektiv, s nimiž mají část formantů společnou, odlišují se však od nich i od adjektiv s dlouhými tvary svou specifickou slovotvornou strukturou (viz 0.3 a IV 1 B 4). V zásadě mají tato posesíva většinu tvarů shodných se substantivy vz. „pán", „hrad", „město", „žena", ale vokativ je roven nominativu. Tyto krátké (jmenné) tvary se nedochovaly ve všech pádech; v Isg m. a n., v G a L pl a v D, I pl jsou tvary dlouhé (složené), s týmiž formanty jako u tvrdého adjektivního vz. „mladý".

TYP II

Rod	m.	n.	f
sg N,V	otcův–Ø (matčin–Ø)	otcov–o (matčin–o)	otcov–a (matčin–a)
A	otcov–a (živ.) otcův–Ø (než.)	otcov–o	otcov–u
G	otcov–a		otcov–y
D	otcov–u		otcov–ě
L	otcov–ě/–u		otcov–ě
I	otcov–ým		otcov–ou
pl N,V	otcov–i (živ.) otcov–y (než.)	otcov–a	otcov–y
A	otcov–y	otcov–a	otcov–y
G	otcov–ých		
D	otcov–ým		
L	otcov–ých		
I	otcov–ými (otcov–ýma)		

Pozn.: V Dsg m. a n. je též analogická varianta na *-ě* (podle Lsg), je však dosud nespisovná.

Vzhledem k dvojímu druhu deklinačních formantů je u adjektiv tohoto

typu tvarový synkretismus do značné míry omezen. Různý stupeň funkčního využití jednotlivých formantů je zřejmý z následující tabulky:

sg	N, V		A		G	D	L	I
m.	živ.	než.	než.	živ.				
	–Ø		–a		–u		–ě	–ým
n.	–o							
f.	–a		–u		–y			–ou

pl	N, V		A	G	L	D	I
m.	živ.	než.					
	–i		–y	–ých		–ým	–ými (–ýma)
f.							
n.	–a						

Podle vz. „otcův" („matčin") se skloňují:

(1) individuálně přivlastňovací adjektiva odvozená od apelativ, a to od jmen osob, např. *sousedův, dělníkův, strýcův, obráncův, přítelův, předsedův; matčin, sestřin, lékařčin, královnin,* zřídka též od názvů zvířat: *medvědův, liščin;*

(2) individuálně přivlastňovací adjektiva od osobních jmen vlastních, např. *Petrův, Pavlův, Nerudův, Srdcův; Anin, Lídin, Věřin, Zdenčin, Sonin,* i pomnožná jména rodinná typu *Novákovi, Svobodovi.*

2 ADJEKTIVA NESKLONNÁ

V češtině existuje malá skupina nesklonných jmen, většinou cizího původu, která označují vlastnost, proto se významově přiřazují k adjektivům. Jsou zpravidla rázu nespisovného nebo hovorového, jako např. [h]*béž, khaki, lila,* [h]*prima,* [o]*fajn,* [h]*fér* aj.; patří sem i ojedinělé výrazy odborné jako *brutto, netto* ap. Tato slova mohou plnit ve větě všechny pádové funkce adjektiv ve všech rodech, jejich tvar však zůstává neměnný (např. *šátek z lila hedvábí, měla lila halenku*). Ve snaze o morfologickou adaptaci bývají některé z těchto výrazů opatřovány strukturním (adjektivním) sufixem a nabývají tak povahy sklonných adjektiv (např. [o]*fajnový, béžový, pepitový,* [oe]*blonďatý* atp.).

IV 2 C ZÁJMENA

0 Zájmena jsou i po tvarové stránce velmi vyhraněnou uzavřenou (neproduktivní) soustavou. Tvarotvorné základy většiny zájmen jsou typicky „zájmenné" (tzv. zájmenné kořeny); často jsou neslabičné (*kd-, sv-, tv-*), a to i jednofonémové (*c-, č-, j-, k-, m-, n-, s-, t-, v-*). Rovněž některé formanty jsou specifické pouze pro zájmena, např. plurálové formanty *-ás, -ámi* u zájmen *my, vy.*

Pozn.: Skupina zájmenných číslovek (*kolik, tolik, několik* a jejich druhové podoby, a dále *oba, obě*) má také určité tvarové zvláštnosti (viz IV 2 D 1.4).

0.1 Zájmena, jakožto jména, se skloňují. Zájmena bezrodá *já, ty, my, vy, se,* tj. zájmena, která nedisponují gramatickým prostředkem rodu (viz IV 1 C 4.1.1), mají zvláštní skloňování (deklinační typ I). Zájmena disponující rodem mají jednak specifické skloňování zájmenné (deklinační typ IIa), např. *ten, kdo, náš, on, co,* jednak skloňování adjektivní (typ IIb), tj. skloňují se jako přídavná jména, např. *jaký, který, čí, její.* (O nesklonných zájmenech *jeho, jejich* a *jehož, jejichž* viz 2.2.2.2.1, pozn. 3.)

0.2 Rozlišujeme tyto deklinační typy a podtypy zájmen:

I. zájmena bezrodá (osobní *já, ty, my, vy,* zvratné *se*)
II. zájmena rodová
(a) se skloňováním zájmenným
  (1) tvrdým *(ten, onen, kdo)*
  (2) měkkým *(náš, váš, co, on, jenž)*
  (3) smíšeným - tvrdým i měkkým *(všechen)*
(b) se skloňováním adjektivním
  (1) tvrdým *(jaký, každý, který, samý, takový, veškerý, žádný* — uvádějí se jen zájmena stylově neutrální*)*
  (2) měkkým *(čí, její, jejíž)*
  (3) zvláštním *(sám; můj, tvůj, svůj; týž/tentýž)*

0.3 Většina zájmen je v různé míře charakterizována určitými specifickými vlastnostmi, které ostatní jména nemají. Některými z těchto vlastností (zvláštností) se vyznačují jednotlivé typy zájmen jako celek, některými pak (navíc) i jednotlivá zájmena:

(1) především to je existence dvou nebo více tvarotvorných základů v paradigmatu téhož zájmena, tzv. supletivismus (např. *já - mne*), dále existence dvou podob (obměn) téhož základu (např. *t-y, teb-e, tob-ě; kd-o, k-oho; všechn-o, vš-eho; c-o, č-eho; náš, naš-eho* atp.). Těmito rysy jsou charakterizována zájmena typů I a IIa. U všech zájmen těchto typů s výjimkou zájmena *vy* má N (a A tam, kde je shodný s N) odlišnou podobu základu ve srovnání se základy ostatních pádů;

(2) hojná tvarová variantnost u jednotlivých zájmen typu I a IIa (např. *mně/mi, týž/tentýž*);

(3) hojná homonymie tvarů;

(4) specifické skládání (spřahování) u některých rodových zájmen a jejich specifické skloňování (např. *kde-kdo, ten-hle-ten, leda-cos*).

Tyto i další zvláštnosti zájmenného tvarosloví jsou probírány podle potřeby podrobněji na příslušných místech.

1 SKLOŇOVÁNÍ ZÁJMEN BEZRODÝCH (TYP I)

1.1 KATEGORIÁLNĚ TVAROVÁ CHARAKTERISTIKA

Soubor zájmen bezrodých zahrnuje jednak osobní zájmena 1. a 2. osoby *já, ty, my, vy*, jednak zvratné zájmeno *se*. (O kategoriálně významové stránce bezrodých zájmen viz IV 1 C 4.1.1.)

1.1.1 Bezrodá zájmena mají některé specifické kategoriálně tvarové vlastnosti (ve srovnání s ostatními zájmeny a jmény vůbec):

(a) „bezrodost" znamená po formální stránce neexistenci tvarového prostředku pro rod;

(b) číselná specifičnost: (ba) zájmena *my, vy* nejsou supletivními tvary plurálu k singuláru *já, ty* (jako tomu je např. u substantiv *člověk - lidé, rok - léta*), nýbrž konstituují i významově samostatné tvarové soubory plurálové - vedle rovněž samostatných souborů singulárových tvořených zájmeny *já, ty*; (bb) zájmeno *se* je specifické singulare tantum: má tvary pouze singulárové, funguje však i pro významy plurálové;

(c) „neúplnost" tvarového souboru zájmena *se*: (ca) neexistence nominativu; (cb) neexistence plurálových tvarů - viz (bb).

1.1.2 Tvarové soubory jednotlivých bezrodých zájmen dále charakterizují tyto tvarové vlastnosti (zvláštnosti):

(a) supletivismus a většinou i „narůstání" tvarotvorných základů: zájmeno *my* má dva odlišné základy *(m-* a *n-),* základ ostatních zájmen vystupuje ve třech rozdílných podobách *(já, m-/*[mň-], *mn-; t-/ť-, teb-, tob-; s-, seb-, sob-);* výjimku tvoří zájmeno *vy;*

(b) hojná tvarová variantnost u singulárových zájmen: u *já* (v podobě grafické) a *ty* je devět tvarů pro šest pádů, u *se* sedm tvarů pro pět pádů; dublety vytvářejí v G, D a A sady tvarů „delších" („silnějších", důrazových) a sady tvarů „kratších" („slabších", příklonných) (viz 1.2);

(c) hojná homonymie tvarů u všech zájmen: u singulárových *já, ty, se* je homonymní vždy G a A v kratších i delších tvarech (mimo G u *se*) a D a L v delších tvarech, u plurálových *my, vy* je homonymní G, A a L. U vyslovovaného zájmena *já* je homonymie větší (tvary *mně* a *mě* se vyslovují stejně).

Přes značnou tvarovou specifičnost neznamená tvarový soubor bezrodých zájmen jako celek v rámci jmen něco naprosto výlučného: tato zájmena mají i některými svými tvarovými (nejen funkčními) vlastnostmi povahu substantivní. (Také se řadí mezi tzv. substantivní zájmena - viz IV 1 C 1.2.3.3, 1.3.1, 4.1.) Jejich tvarotvorné formanty jsou substantivního typu (většina *(-ě, -ou, -y, -ám,* částečně i *-ámi)* například připomíná - spíše ovšem jen formou, nikoli významem (funkcí) - tvarotvorné formanty vz. „žena") a rovněž homonymii mají téže povahy jako substantiva.

1.2 PARADIGMATA BEZRODÝCH ZÁJMEN

N	já	ty	—
G	mne/mě	tebe/tě	sebe
D	mně/mi	tobě/ti	sobě/si
A	mne/mě	tebe/tě	sebe/se
L	mně	tobě	sobě
I	mnou	tebou	sebou
N	my	vy	
G, A, L	nás	vás	
D	nám	vám	
I	námi	vámi	

Poznámky k užívání jednotlivých tvarů:

(1) U singulárových zájmen *já, ty, se:* Užívání dubletních tvarů v G, D, A,

tzv. tvarů kratších a tvarů delších, se liší podle větné pozice, kterou má příslušné zájmeno zaujmout. Kratší tvary jsou v zásadě příklonné (neužívá se jich po předložce a klade-li se na zájmeno důraz), delší tvary naopak bývají užívány právě po předložce a při důrazu.

Zájmena *ty, se:* Kratší tvary D *ti, si,* G *tě,* A *tě, se* jsou příklonkami *(Něco ti řeknu. Proč si nevěříš? Nebojím se tě. Prosím tě. Pořádně se umyj!),* delší tvary D *tobě, sobě,* G *tebe,* A *tebe, sebe* jsou popředložkové a důrazové *(Dnes k tobě nepřijdu. Sobě nic nekoupila. Byl u tebe Karel? Tebe jsem tam neviděl. Nech si něco pro sebe!).*

Zájmeno *já:* Kratší tvar D *mi* je tu vlastně jedinou příklonkou; nelze ho užít nepříklonně *(Dej mi to!).* Delšího tvaru D *mně* se však užívá jak popředložkově a důrazově *(Ke mně nechod'! Mně se to nelíbí),* tak i příklonně *(Řekni mně to!).*

U variant G, A *mne/mě* je funkční protiklad zrušen (ostatně tvar *mě* lze považovat za kratší jen v podobě písemné, nikoli vyslovované - [mňe]); oba tvary *mne* i *mě* jsou tvaroslovně (ne však stylově - viz dále) rovnocenné, lze jich užívat jak v pozici příklonné, tak i popředložkově a důrazově *(U mě/mne se nic neztratí. Neboj se mě/mne. Pro mě/mne peníze nic neznamenají* i *Peníze pro mě/mne nic neznamenají).*

Stylová charakteristika: Tvaru *mne* (G, A) se v hovoru v podstatě neužívá, má spíše knižní ráz. V hovorové češtině se na místě tvarů *mne, mě* i *mně* uplatňuje pouze jediný tvar [mňe] (univerzální hovorový tvar pro G, D, A, L zájmena *já*).

V pravopise zůstává různokořennost v D, L × G, A zachována:

D, L	*mn-ě*	paralelně s	*tob-ě, sob-ě*
G, A	*mn-e*	-''-	*teb-e, seb-e*
	m-ě	-''-	*t-ě*

(2) U plurálových zájmen *my, vy:* zájmeno *vy* (psané většinou *Vy*) se užívá jako zdvořilostní forma pro 2. osobu sg.

2 SKLOŇOVÁNÍ ZÁJMEN RODOVÝCH (TYP IIa, IIb)

2.1 KATEGORIÁLNĚ TVAROVÁ CHARAKTERISTIKA

Rodová zájmena mají na rozdíl od zájmen bezrodých tvarové prostředky pro vyjádření rodu (i čísla). Soubor rodových zájmen zahrnuje na jedné straně

zájmena s vlastním zájmenným skloňováním (typ IIa), na druhé straně zájmena, která se formou plně shodují s adjektivy a skloňují se podle adjektivních vzorů (typ IIb) - mají skloňování adjektivní. (Přehled podtypů viz 0.2.) Mimo to sem náležejí i zájmena nesklonná (*jeho, jejich, jehož, jejichž* - viz 2.2.2.2.1, pozn. 3).

2.1.1 Rodová zájmena (s výjimkou zájmen *kdo, co* a jejich složenin - viz 2.1.3 a 2.2.1.1) jsou charakterizována tvarovými soustavami adjektivní povahy: na rozdíl od substantiv, která jsou v zásadě jednorodá, mají zájmena - stejně jako adjektiva - pro každý rod (a číslo) vlastní tvarový soubor, jsou trojrodá.

2.1.1.1 Zájmena se skloňováním adjektivním (*jaký, čí* atd., typ IIb), shodující se formou s adjektivy, náležejí bez výjimky do skupiny tzv. adjektivních zájmen (viz IV 1 C 1.2.3.3, 1.3.2, 4.2).

2.1.1.2 Zájmena se skloňováním zájmenným (typ IIa) vytvářejí velmi různorodý soubor. Patří sem:

(a) *náš, váš*, tj. zájmena adjektivní;
(b) *ten, onen, všechen*, tj. rovněž zájmena adjektivní, která se však často užívají v substantivní funkci (viz IV 1 C 1.3.2.1, 4.2); sem se řadí i zájmeno *jenž*, které, stejně jako ostatní relativa, funguje ve větě samostatně (viz o tom IV 1 C 4.1.3.1);
(c) *on* a *kdo, co* se složeninami; tato zájmena se řadí mezi tzv. substantivní zájmena (viz 2.2.1.1 a IV 1 C 1.2.3.3, 4.1.2, 4.1.3).

Rodová zájmena substantivně užitá *ten, onen, všechen* i substantivní *on* při výrazové struktuře adjektivní fungují syntakticky jako substantiva.

2.1.2 Formální rozlišení paradigmatiky rodových zájmen

Oba výše uvedené deklinační typy rodových zájmen - typ IIa se skloňováním zájmenným a typ IIb se skloňováním adjektivním - zahrnují jak podtyp tvrdý, tak podtyp měkký (kromě tvarových souborů specifických se skloňováním smíšeným).

Tvarotvorné formanty obou tvrdých i obou měkkých podtypů jsou v sg feminin plně shodné v G, D, L (srov.: *té - jaké//mladé, naší - její//jarní*) a v I (*tou - jakou//mladou, naší - její//jarní*), odlišné jsou v N a A (N: *ta - jaká//mladá, naše - její// jarní*; A: *tu - jakou//mladou, naši - její// jarní*).

Tvarotvorné formanty v sg maskulin a neuter jsou shodné pouze v I, a to jen částečně *(tím - naším - jejím*, ale *kým - jakým)*; jinak mají měkké podtypy (kromě N) proti sobě samohlásky *-e-* a *-í-* (*našeho - jejího* atd.), kdežto podtypy tvrdé mají (kromě N) proti sobě samohlásky *-o-* a *-é-* (*toho* proti *jakého* atd.). Měkký podtyp zájmenného skloňování *(náš)* se od tvrdého podtypu adjektivního *(jaký)* liší (kromě N) délkou samohlásky (*-e-* proti *-é-*: *našeho - jakého* atd.).

Tvarotvorné formanty v pl nejsou nikde plně shodné; mezi měkkými podtypy je rozdíl v délce samohlásky (*našich - jejích* atd.), u podtypů tvrdých je *-ě-* proti *-ý-* *(těch* proti *jakých)*.

Z tohoto srovnání mj. vyplývá, že u obou skloňovacích typů (IIa i IIb) je přes dílčí rozdílnost formantů charakter tvarové homonymie i synkretismu v podstatě stejný.

2.1.3 Zájmenné spřežky

Svéráznou formální vlastností se u obou typů vyznačuje několik zájmen: *ten, kdo, co, čí, jaký, který, takový*; tato zájmena zakládají řady zcela specifických složenin a postfixálních útvarů (vyskytujících se ještě jen u zájmenných příslovcí) - jsou v nich sklonnými komponenty. (Srov. III E 2, kap. Utvářenost zájmen.)

Složeniny se zájmenem *ten*: *tadyhleten, tadyten, tamhleten, tamten, tenhle, tenhleten, tento, tuhleten, tuten*, některé tvary zájmena *tentýž*; *takový*: *takovýhle, takovýhleten, takovýten, takovýto*. Komponenty *ten* a *takový* se skloňují vždy, ať stojí na konci, nebo na začátku složeniny; u zájmena *tenhleten* je složka *ten* obsažena dvakrát - na začátku i na konci; v obou pozicích se skloňuje, např. *tohohletoho, (s) touhletou* atd. Všechny ostatní složky složenin *(-hle, tady-, tadyhle-, tam-, tamhle-, -to, tuhle-)* jsou nesklonné.

Zájmena *kdo, co, čí, jaký, který* se spojují s těmito složkami: *bůhví-, čertví-, kde-, -koli(v), -pak, -si, -s, kdo(ž)ví-, -ž, -že, lec-, leda-, málo-, ně-, nevím-, ni-, pánbůhví-, sotva-, všeli-, zřídka-*; např.: *bůhvíkdo, kdekdo, kdokoliv, copak, cosi, čísi, lecjaký, málokterý* ap. Komponenty *kdo, co, čí, jaký* i *který* se skloňují vždy, ať stojí na konci, nebo na začátku (stejně jako *ten* a *takový* v předchozí skupině); zdánlivou výjimkou jsou zájmena *kdo(ž)víkdo, kdo(ž)víco, kdo(ž)víčí, kdo(ž)víkterý* a *kdovíjaký*, kde zájmena na počátku složenin jsou vlastně součástí větného vyjádření: jsou v podmětové pozici, neskloňují se tedy. Zájmena v složeninách *leckdos, leccos, lecjakýs, leckterýs, ledakdos* atd., *všelikdos* atd. se skloňují se zachovaným *-s*: *leckohos, (o) všeličems* apod.

2.2 ZÁJMENNÉ SKLOŇOVÁNÍ RODOVÝCH ZÁJMEN (TYP IIa)

2.2.1 K tomuto typu skloňování náležejí zájmena *ten* (a složeniny), *onen, kdo* (a složeniny) se zájmenným skloňováním tvrdým (IIa_1), *náš, váš, co* (a složeniny), *on, jenž* se zájmenným skloňováním měkkým (IIa_2) a *všechen, všecek* se smíšeným zájmenným skloňováním tvrdým a měkkým (IIa_3).

2.2.1.1 Zájmena *kdo, co* (a s nimi přirozeně i všechna složená zájmena, v nichž jsou *kdo, co* sklonnými komponenty, viz výše; nadále nebudeme složeniny připomínat, ale budou vždy implikovány) řadíme z formálně morfologických důvodů (shodnost tvarů) ke skupině zájmen rodových, a nikoli k zájmenům bezrodým nebo jako zvláštní skupinu, ačkoli se v podstatě vymykají adjektivnímu typu rodovosti ostatních rodových zájmen: mají totiž tvary jen jediného rodu (*kdo* - životného maskulina, *co* - neutra), čímž se připodobňují jednorodosti substantiv. Navíc u nich, podobně jako u bezrodého zájmena *se*, neexistuje plurálový tvarový soubor a význam mnohosti vyjadřuje bezpříznakově singulár.

2.2.1.2 U všech zájmen typu IIa shledáváme jisté formální zvláštnosti (nepravidelnosti) u tvaru N, popř. i A, ve srovnání s tvary ostatních pádů, a to buď jen u „výchozí", slovníkové podoby příslušného zájmena, tj. u maskulina sg (u *co* - neutra), nebo i u dalších rodových i číselných podob. Nejméně se odlišuje Nsg zájmen *náš* a *váš*: od tvarů v ostatních pádech je diferencován jen délkou samohlásky. - Zájmena *ten, onen, jenž* mají v Nsg m. a Asg m. než. přívěsek *-en*, který se při tvoření ostatních tvarů paradigmatu neuplatňuje. U zájmena *všechen* je přívěsek *-chen*; v podobě kmenového *-chn-* je přítomen i v ostatních rodech a v obou číslech (*vše-chn-a, vši-chn-i* atd.). - Zájmeno *kdo* má v N přívěsek *-do*, dále pak je *k-oho* atd; *co* má v N *c* + *o* proti ostatním pádům, kde je *č-eho* atd., zájmeno *nic* má v N jen *-c*. - Zájmeno *on* je supletivní: *on - jeho, něho; ona - jí, ní* atd.

2.2.1.3 Mezi skloňovacími podtypy IIa_1 a IIa_2 existuje korelace délky samohlásek deklinačních formantů: u měkkého podtypu *(náš)* je krátké *-i-* tam, kde je u tvrdého podtypu *(ten)* krátká samohláska, a dlouhé *-í-* tam, kde je u tvrdého podtypu dlouhá samohláska nebo dvojhláska (srov.: *naši - tu* × *naší - tou, našim - těm* × *naším - tím* ap.).

2.2.2 Paradigmata zájmenného skloňování

2.2.2.1 *Zájmenné skloňování tvrdé (podtyp IIa$_1$): ten (onen, kdo)*

	m.	n.	f.
sg N	ten	to	ta
A	toho (živ.)		
	ten (než.)	to	tu
G	toho		té
D	tomu		té
L	tom		té
I	tim (kým)		tou
pl N	ti (živ.)	ta	ty
	ty (než.)		
A	ty	ta	ty
G	těch		
D	těm		
L	těch		
I	těmi		
	(těma očima, rukama)		

Poznámka: Skloňování *kdo* se od *ten* liší v I *(kým × tím)*, a to jen v podobě psané; ve výslovnosti je [í].

2.2.2.2 *Zájmenné skloňování měkké (podtyp IIa$_2$): náš (váš, co, on, jenž)*

	m.	n.	f.
sg N	náš	naše	naše
A	našeho (živ.)		
	náš (než.)	naše	naši
G	našeho		naší
D	našemu		naší
L	našem		naší
I	naším		naší
pl N	naši (živ.)	naše	naše
	naše (než.)		
A	naše		
G	našich		
D	našim		
L	našich		
I	našimi		
	(našima očima, rukama)		

Poznámky:

(1) U zájmen *náš, váš* je v tvarotvorném základu Nsg m. živ. a Asg m. než. samohláska dlouhá proti krátké ve všech ostatních tvarech.

(2) U zájmena *co* je kromě N ve všech ostatních pádech základ *č-*; v A jsou ve spojení s některými předložkami spřežkové podoby na *-č: nač, oč, proč, več, zač* (zast. *seč: Běžel, seč mu síly stačily*).

2.2.2.2.1 Skloňování zájmen *on* a *jenž*

Tvarové soubory zájmen *on* a (poněkud knižního) *jenž* mají některé tvarové zvláštnosti:

	m.				n.		f.	
	živ.		než.					
sg N	on	jenž	on	jenž	ono	jež	ona	jež
A	jeho/jej/ho	jehož/jejž	jej/ho	jejž	je/jej/ho	jež	ji	ʰjiž
G	jeho/jej/ho		jehož				ji	jíž
D	jemu/mu		jemuž				ji	jíž
L	(o) něm		(o) němž				(o) ní	(o) níž
I	jím		jímž				ji	jíž
pl N	oni	ʰjiž	ony	jež	ona	jež	ony	jež
A			je		jež			
G			jich		jichž			
D			jim		jimž			
L			(o) nich		(o) nichž			
I			jimi		jimiž			

Poznámky:

(1) Zájmena *on, ona, ono, oni, ony, ona, jenž, jež*... mají specifické tvarové soubory pro bezpředložkové a popředložkové pozice: *jej - pro něj, jež - na něž* ap. (Tyto tvary nepovažujeme za dublety.) V L jsou pouze tvary popředložkové.

(2) Zájmeno *on* (sg m.) a *ono* (sg n.) se vyznačuje velkou variantností tvarů. Dublety v bezpředložkovém souboru vytvářejí v G, D a A sady kratších a delších tvarů; tento protiklad je funkčně využit podobně jako u bezrodých zájmen, a to takto: kratší tvary zájmena *on, ono* jsou příklonné *(Neboj se ho! Řeknu mu to)*, delší tvary se užívají při důrazu *(Jeho se to netýká. Jemu se nic nestalo)*. Nadto je v G a A funkčně indiferentní (jednoslabičný) tvar *jej*, kterého lze užít jak příklonně, tak důrazově *(Všichni jej nadšeně pozdravovali. Jej však nikdo nečekal)*.

(3) Delší tvary Gsg m. i n. *jeho* a *jehož* fungují také jako jediný tvar (neskloňujícího se) zájmena přivlastňovacího a přivlastňovacího vztažného m. a n. sg, zatímco původem delší tvary Gpl *jejich* a *jejichž* se dnes uplatňují (na rozdíl od kratších tvarů Gpl *jich, jichž*) jedině ve významu přivlastňovacím, totiž jen jako neměnný tvar nesklonného přivlastňovacího a přivlastňovacího vztažného zájmena 3. osoby pl kteréhokoli rodu. (Srov. např.: *Právě jejich (jeho) mínění si nejvíce vážil. - Právě jich (jeho) si nejvíce vážil*).

(4) Dnešní situace u bezpředložkového *jej* a popředložkového *něj* je stylově i frekvenčně odlišná: zatímco tvar *(bez, na) něj* je ve spisovných projevech mluvených i psaných zcela běžný, tvar *jej* (zejména v G) je téměř knižní, v mluvené řeči víceméně neužívaný.

(5) Paradigma maskulin a neuter se liší - kromě N - pouze v A: m. živ. má - vedle tvarů společných - svůj zvláštní tvar *jeho (něho)* a n. má tvar *je* (ten je ovšem dnes již poněkud knižní); m. má navíc po některých předložkách zastaralý, silně knižní tvar *-ň (naň, oň, proň, zaň)*, ten se však již téměř nevyskytuje.

(6) U poněkud knižního zájmena *jenž* (sg m.) a *jež* (sg n.) se vedle tvarů *jehož, něhož, jež* nověji objevují v Gsg m. než. a v G, A sg n. též varianty *jejž, (bez, na) nějž;* popředložkové užití je pak častější. (Děje se tak mj. analogií s pravidelnou distribucí podob *jej, něj* v G i A sg m. a n. zájmena *on, ono,* především však vlivem frekventovaného popředložkového *(bez, na) něj* - srov. výše pozn. 4.) - Homonymní tvar *jíž* v Asg f. a Npl m. je výrazně knižní a je málo užíván.

2.2.2.3 *Zájmenné skloňování smíšené - tvrdé i měkké (podtyp IIa$_3$): všechen*

Toto zájmeno se vyznačuje hojnou dubletností, zejména v N a A. Některé z variant jsou řídké *(všecek, všicci)*, některé knižní a zastaralé *(všecken, všeckna, všeckno, všickni* a ostatní tvary, dále prosté *veš*, f. *vše;* knižní a zastaralé jsou také plurálové tvary zájmena *všechen: všechněch, všechněm, všechněmi);* některé podoby žijí jen v ustálených spojeních: *nade vši pochybnost, pode vši kritiku, na vše strany.* (Zastaralé podoby v tabulce neuvádíme.)

Zájmeno *všechen* charakterizuje narůstání základu v N a A: *vš-/všechn-* (navíc s vnitřním skloňováním *všichn-* v Npl m. živ.). Totéž platí i o podobě *všecek:* základ je *vš-/všeck-/všic-*.

Skloňování (kromě N a A, kde je tvarová pestrost i nepravidelnost) je smíšené: v sg jsou tvary měkkého a v pl tvrdého zájmenného skloňování.

Poznámka k tabulce: Varianty *všecek, všicci* (v mluvené řeči se ovšem setkáváme s podobou *všici*) jsou řídké, podoby *všecko, všecky, všecka* jsou celkem běžné, spíše však v projevech mluvených než psaných. Tvar Nsg n. *vše* je méně častý než podoby *všechno, všecko.*

	m.	n.	f.
sg N	všechen, [f]všecek	všechno, všecko, vše	všechna, všecka
A	všeho (živ.) všechen, [f]všecek (než.)	všechno, všecko, vše	všechnu, všecku
G	všeho		vší
D	všemu		vší
L	všem		vší
I	vším		vší
pl N	všichni, [f]všicci (živ.) všechny, všecky (než.)	všechna, všecka	všechny, všecky
A	všechny, všecky	všechna, všecka	všechny, všecky
G	všech		
D	všem		
L	všech		
I	všemi (všema očima, rukama)		

2.3 ADJEKTIVNÍ SKLOŇOVÁNÍ RODOVÝCH ZÁJMEN (TYP IIb)

2.3.1 Toto skloňování má tři podtypy:

(1) skloňování tvrdé: zájmena *jaký* (a složeniny), *každý* (a [c]*každičký*, [c]*každinký*), *který* (a složeniny), *samý* ([c]*samičký* ap.), *takový* (a složeniny), [f]*taký* ([f]*takýs*, [f]*takýž*), *veškerý*, [k]*všelikýž*, *žádný* ([k]*nižádný*, [c]*pražádný*);

(2) skloňování měkké: zájmena *čí* (a složeniny), *její*, *jejíž* (a [k]*jejížto*);

(3) skloňování zvláštní, ne zcela pravidelné. Je trojího druhu: u zájmena *sám* (a [k]*veškeren*); u zájmen *můj*, *tvůj*, *svůj*; u zájmena *týž/tentýž*.

Adjektivní skloňování zcela specifického druhu s odlišným vokalismem má izolované zájmeno *ký* (viz 2.3.2.3.4).

2.3.2 Paradigmata typu IIb

2.3.2.1 Podtyp IIb_1 reprezentuje bez výjimek skloňování podle tvrdého adjektivního vz. „mladý".

2.3.2.2 Podtyp IIb_2 má skloňování podle měkkého adjektivního vz. „jarní".

2.3.2.3 Podtyp IIb_3 zahrnuje tři zvláštní tvarové soubory:

2.3.2.3.1 Zájmeno *sám* (a knižní *veškeren*)

V tvarové soustavě zájmena *sám* jsou zastoupeny jednak dlouhé tvary tvrdého adjektivního skloňování podle vz. „mladý", jednak v N a A tvary krátké

(tzv. jmenné), koncovkami shodné s tvary substantiv; krátké tvary Asg m. (živ. *sama* i než. *sám*) a Asg f. *(samu)* jsou knižní. Dlouhé tvary zájmena *sám* se kryjí s tvary zájmena *samý*. - Kusý tvarový soubor knižního zájmena *veškeren* je tvořen pouze krátkými tvary N a A *(veškera, veškero, veškeru, veškery)*. Toto zájmeno se uplatňuje spíše jen v ustálených spojeních (*přes veškeru snahu* ap.).

	m.	n.	f.
sg N	sám	samo	sama
A	ᵏsama/samého (živ.)		
	ᵏsám (než.)	samo	ᵏsamu
G	samého		samé
D	samému		samé
L	samém		samé
I	samým		samou
pl N	sami (živ.)	sama	samy
	samy (než.)		
A	samy	sama	samy
G	samých		
D	samým		
L	samých		
I	samými		
	(samýma očima, rukama)		

2.3.2.3.2 Zájmeno *můj, tvůj, svůj*

	m.	n.	f.
sg N	můj	mé/moje	má/moje
A	mého (živ.)		
	můj (než.)	mé/moje	mou/moji
G	mého		mé/moji
D	mému		mé/moji
L	mém		mé/moji
I	mým		mou/moji
pl N	mí/moji (živ.)	má/moje	mé/moje
	mé/moje (než.)		
A	mé/moje	má/moje	mé/moje
G	mých		
D	mým		
L	mých		
I	mými		
	(mýma očima, rukama)		

Tvarový soubor těchto zájmen zahrnuje jednak tvary adjektivního skloňování tvrdého podle vz. „mladý", jednak - jako dublety - tvary zájmenného skloňování měkkého (tzv. tvary delší: *moje, moji, mojí*).

Poznámka: *Nesvůj* v adjektivním významu ‚nejsoucí ve své kůži' má jen tvary adjektivní: např. Nsg f. *nesvá*, Npl m. živ. *nesví* ap.

2.3.2.3.3 Zájmeno *týž/tentýž*

Tvarový soubor tohoto bohatě dubletního zájmena tvoří jednak tvary jednoduché, jednak tvary složené: tvary obojího typu stávají pak vedle sebe jako dublety, nejsou jich však plné a symetrické řady. Někde existují vedle sebe dvě i tři varianty, někde je jen jeden tvar. Dublety nejsou funkčně využity.

Jednoduché tvary (se strukturou: základ *t-* + deklinační formant + *-ž*, popř. *-že*) *týž, táž, tíž* atd. se skloňují podle tvrdého adjektivního vz. „mladý", např. *t-ý-ž (mlad-ý), t-ého-ž (mlad-ého), t-á-ž (mlad-á), t-é-že (mlad-é)* atp.

Složené tvary jsou dvojího typu: (a) podoby mající v první části zájmeno *ten (ta, to, ti, ty, ta)* a v druhé části zájmeno *týž (táž, *též, tíž): ten-týž, ta-táž, to-též, ti-tíž, ty-též, ta-táž;* (b) podoby složené ze skloňovaného zájmena *ten* a z přívěsného nesklonného *-též:* Asg f. *tutéž*, Isg f. *toutéž*, Lsg m. a n. *tomtéž*, Isg m. a n. *tímtéž* - vesměs novější variantní podoby. (Stejnou strukturu má i nespis. tvar Npl m. živ. *titéž*.)

Pozn: Někdy se vyskytnou ještě další složené tvary pl *těchže, těmže, těmiže* (tvořené jakoby k nominativním podobám *tenže, taže, tože, tiže* . . ., ovšem neexistujícím) místo spisovných tvarů *týchž, týmž, týmiž*.

	m.	n.	f.
sg N	týž/tentýž	totéž	táž/tatáž
A	téhož (živ.)		
	týž/tentýž (než.)	totéž	touž/tutéž
G	téhož		téže
D	témuž		téže
L	témž(e)/tomtéž		téže
I	týmž/timtéž		touž/toutéž
pl N	tíž/titíž (živ.)	táž/tatáž	tytéž
	tytéž (než.)		
A	tytéž	táž/tatáž	tytéž
G		týchž	
D		týmž	
L		týchž	
I		týmiž	
		(týmaž očima, rukama)	

2.3.2.3.4 Izolované zastaralé a knižní zájmeno *ký*, dnes živé jen v ustálených spojeních typu *ký div, ký ďas, kýho výra*, bývalo skloňováno zcela specifickým, „mechanickým" způsobem: *kýho, kýmu, kým, kých, kými.*

IV 2 D ČÍSLOVKY

0 Číslovky mají i po stránce morfologické vlastnosti substantiv, adjektiv a adverbií, tj. tří základních slovních druhů, jejichž nástavbu představují a o jejichž systém se opírají. Mimo to malá skupinka číslovek má charakter pronominální.

Číslovky se vyznačují nerovnoměrně rozvinutou soustavou jmenných gramatických prostředků rodu, čísla a pádu: u řady z nich některá z těchto kategorií buď není vůbec zastoupena (vzhledem k sémantice číslovek to bývá především číslo nebo životnost, někdy i rod), nebo je uplatněna jen omezeně, popř. nevýrazně (např. opět rod nebo pád). - O zastoupení gramatických prostředků u číslovek viz IV 1 D 4.

Číslovky s morfologickou formou jmen jsou většinou sklonné (některé však mají jen omezené, neúplné skloňování, tj. ve funkci některých pádů se jich neužívá), řídčeji jsou nesklonné (např. *půl*, *ʰpár*). - Číslovky s plně adverbiální povahou (jako *jednou/jedenkrát, dvakrát* ap.) náležejí ovšem k slovům neflektivním.

Pozn.: U číslovek není třeba vydělovat skupinu výrazů, které nemají rozlišeny pádové tvary, ale pádové funkce vyjadřují, i když je signalizují jen nepřímo, jako je tomu např. u nesklonných substantiv (srov. *matiné* – *v závěru (slavnostního) matiné*).

Zvláštností tohoto slovního druhu je, že některých číslovek se užívá v určitých konstrukcích buď jako sklonných, nebo jako nesklonných (např. *celé sto lidí* - *celého sta lidí/celých sto lidí* - *s celým stem lidí/s celými sto lidmi*).

1 SKLOŇOVÁNÍ ČÍSLOVEK

Tvarovou různost číslovek dosvědčuje nejednotný způsob jejich skloňování: uplatňují se u nich všechny tři druhy flexe zastoupené u jmen - skloňování substantivní i adjektivní a zčásti i skloňování zájmenné nebo jeho rezidua.

Mimo to se především u nejdůležitější skupiny číslovek, tj. u číslovek základních, vyskytují některé specifické tvarové odchylky (srov. např. skloňování *tři, čtyři*). U centrálního typu *pět* a některých číslovek neurčitých se vyhranil zvláštní typ dvoutvarové flexe založený na protikladu N, A - ostatní pády, charakteristický právě pro číslovky.

I mnohé číslovky s tvarovým souborem utvářeným obdobně jako u ostatních jmen mají některé osobité zvláštnosti, např. tvary zčásti společné s jiným druhem číslovek (číslovky souborové s druhovými), popř. celkově neúplný soubor tvarů (*ᵏdvé, ᵏtré, ᵏobé*); u některých číslovek se (zvláště v instrumentálu) projevuje ve spojení se substantivem počítaného jevu více či méně výrazná tendence k nesklonnosti (např. u *málo, sto*, někdy i u číslovek dalších, jako *tisíc, milión*).

1.1 SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIVNÍ

(a) Zcela jako adjektivní vzory „mladý" a „jarní" se skloňují všechny číslovky řadové, druhové, velikostní a z násobných ty, které nejsou adverbiální povahy. Z větší části mají adjektivní skloňování tvrdé (např. *ᵏprvý, druhý, čtvrtý, stý; čtverý, tisícerý; několikamiliónový; dvojnásobný*), z menší části skloňování měkké *(první, třetí, tisící; dvojí, obojí, trojí)*.

(b) Zvláštní adjektivní skloňování, kombinované z tvarů krátkých a dlouhých (obdobně jako v pl adjektiv individuálně přivlastňovacích jsou v N a A tvary krátké a v ostatních pádech tvary dlouhé), mají souborové číslovky *dvoje* (a úplnostní *oboje*), *troje, čtvery, čtvera, patery, patera ..., tisícery, tisícera* ... (viz o nich IV 1 D 3.4), užívané ve spojení se substantivy pomnožnými pro vyjádření počtu jednotlivých kusů, tj. ve funkci číslovek základních, např.:

N, A	dvoje,	troje (dveře, kamna)	čtvery (dveře), čtvera (kamna)
G, L	dvojích,	trojích	čtverých
D	dvojím,	trojím	čtverým
I	dvojími,	trojími	čtverými

Tvary dlouhé mají souborové číslovky společné s druhovými číslovkami *dvojí (obojí), trojí, čtveré, čtverá ..., tisíceré, tisícerá* ... (tvarově jsou tedy odlišeny jen v N, A, srov. *dvoje kleště* ‚dva kusy' × *dvojí kleště* ‚dva druhy'). Poněvadž se u dlouhých tvarů stále více prosazuje význam druhový (viz též IV 1 D 3.5. a 4.0), bývají při označování prostého počtu jednotlivin tyto tvary v běžné mluvě nahrazovány tvary číslovek základních (jinak užívaných, a to ovšem i v N a A, ve spojení se jmény nepomnožnými), např. *dvoje nůžky, dvou nůžek ..., troje kamna, tří kamen* ... ap. (srov. i název domu *U tří housli-*

ček). Vzhledem k potřebě významové jednoznačnosti má tento způsob skloňování tendenci stát se spisovným.

(c) Neúplným souborem tvarů se vyznačují výrazně knižní, jen zřídka užívané úhrnné číslovky *dvé, tré, obé:* v N a A mají pouze tvary středního rodu, a to substantivizované, v ostatních pádech tvary mužského a středního rodu, užívané jak v platnosti substantivní, tak adjektivní. (Tvary feminina již zcela zastaraly.) Skloňují se jako „mladý, mladé", resp. „vstupné" (N, A *dvé, tré, obé, G dvého, tréhо, obého, D dvému, trému, obému,* L *(o) dvém, trém, obém*), avšak s výjimkou I; pro tuto pádovou funkci tvar nemají — jejich paradigma se tu doplňuje tvary nenknižních číslovek druhových (v I je tedy *dvojím, trojím, obojím,* např. *S obojím se dovedl vyrovnat*).

Knižní číslovky *dvé, tré* i úplnostní *obé* se užívají jednak samostatně jako substantivizovaná neutra, např. *K vědecké práci je třeba dvého, nadání a píle: obého se jubilantovi dostalo v míře vrchovaté,* jednak v syntaktické funkci adjektiv, v atributivním spojení se substantivem počítaného jevu (zpravidla se substantivem abstraktním), např. *překážky dvého druhu, lid obého pohlaví.* Jsou to vlastně knižní varianty druhových číslovek *dvojí, trojí, obojí* s významovou platností úhrnně vyjádřeného počtu jevů.

Substantivizované tvary N a A číslovek [k]*dvé,* [k]*tré* se vyskytují i ve spojení s G substantiva počítaného jevu, např. (N:) *Na dně košíku leželo dvé holoubátek. Uvítalo ho tré děvčátek.* (A:) *Spatřil dvé milenců. Manželka mu povila tré dcerušek,* tj. ve významu blízkém číslovkám *pár, dvojice, trojice* (srov. IV 1 D 3.3), a to se zabarvením archaickým. Jiných tvarů těchto číslovek (ani úplnostního *obé*) se v této platnosti neužívá.

Pozn.: Mimo uvedené případy se [k]*dvé,* [k]*tré* vyskytuje i v ustálených spojeních s předložkami, např. *rozdělit nadvé/na dvé* i *vedví/ve dví, natré/na tré,* tj. „celek na části".

1.2 SKLOŇOVÁNÍ ZÁJMENNÉ

Jako zájmeno *ten* se skloňuje číslovka *jeden* (a *nejeden*), má však (s výjimkou Nsg m. a Asg m. než., kde je pohybné *-e-*) v tvarech všech rodů a obou čísel tvarotvorný kmen *jedn-* (srov. *ten - jeden, toho - jednoho . . .; ta - jedna . . .* ap.).

1.3 SKLOŇOVÁNÍ SUBSTANTIVNÍ

Některé číslovky se podle svého rodového zařazení a zakončení v Nsg skloňují shodně jako substantiva:

(a) jako maskulina vz. „hrad": *milión* a další na *-ión, tucet, veletucet, půltucet;* jako „stroj": *tisíc,* ve spojení s číslovkami základními od *pěti* výše má však

tato číslovka v Gpl tvar s koncovkou nulovou (srov. *jásot tisíců (diváků), bez tisíců (diváků)* × *pěti tisíc, několik tisíc, bez deseti tisíc*);

(b) jako feminina vz. „žena": *miliarda, polovina, třetina ..., kopa;* jako „růže": *půle, polovice;* jako typ „kost - píseň": číslovka *čtvrt* (Gsg *čtvrtě/čtvrti*), skloňované tvary má však jen v několika spojeních k *třičtvrtě/třičtvrti*, jako *bez tří čtvrtí, po třech čtvrtích*, jinak je nesklonná, např. *po čtvrt roce, před čtvrt rokem*, a proniká i nesklonné ustrnulé (univerbizované) *třičtvrtě*, např. *bez třičtvrtě hodiny;*

(c) jako neutra vz. „město": *sto* a úhrnné číslovky *čtvero, patero ..., devatero, desatero ... Sto* má v Gpl tvar *set* (s pohybným *-e-*), a je-li počítáno, má ve spojení s číslovkou *dvě* v N, A pl tvar s ní shodně zakončený (*dvě stě* - srov. IV 1 D 4.1); v některých konstrukcích se číslovka *sto* užívá i nesklonně (viz 2). - Jako „město" se skloňuje také základní neurčitá číslovka *málo* (a *nemálo*) v samostatném užití, tj. bez substantiva počítaného jevu, skloňované tvary však jsou častější jen v některých předložkových spojeních: *jeden z mála, k tomu málu, o málu, s málem.* Ve spojení se substantivem počítaného jevu bývá *málo* (a *nemálo*) zpravidla nesklonné, jen v G je obvyklý tvar *mála (nemála)*, např. *jeden z mála lidí*, v D a L se skloňované tvary vyskytují velmi zřídka *(k málu lidí, o málu*, popř. *o mále lidí)* a v I se skloňovaný tvar neužívá vůbec (je jen *s málo lidmi*). - Neurčitá číslovka *mnoho* (a *nemnoho*) se samostatně, tj. bez substantiva počítaného jevu, užívá - mimo N a A - pouze v G, např. *jeden z mnoha (nemnoha)*, v jiných pádech se vyskytuje jen ve spojení se substantivem (viz 1.4.3).

1.4 TVAROVÉ SOUBORY SPECIFICKÉ

Většina základních číslovek má skloňování v různé míře odchylné od skloňování ostatních jmen.

1.4.1 Číslovky *tři* a *čtyři* mají soubor tvarů blízký plurálovému paradigmatu vz. „kost":

N, A	tř-i	čtyř-i
G	tř-i/^{h}tř-ech	čtyř/^{h}čtyř-ech
D	tř-em	čtyř-em
L	tř-ech	čtyř-ech
I	tř-emi	čtyř-mi
	—	čtyř-ma (nohama)

Odchylný od pl vz. „kost" je u číslovky *tři* tvar I *třemi* (proti *kostmi*), u *čtyři* G *čtyř* (proti *kostí*). Tvaru *čtyřma* se užívá ve spojení se substantivy, která

mají v Ipl původem duálový tvar na *-ma*, např. *čtyřma očima*. - Hovorové podoby G *třech, čtyřech* jeví tendenci k stylové neutrálnosti.

1.4.2 Číslovky *dva, dvě* a *oba, obě* mají zvláštní skloňování (původem duálové):

	m.		n., f.
N, A	dva, oba		dvě, obě
G, L		dvou, obou	
D, I		dvěma, oběma	

Pozn.: Tyto číslovky mají obdobné koncovky jako některé plurálové tvary substantiva *ruka* (srov. *obě ruce, obou rukou, oběma rukama*).

1.4.3 U základních číslovek je nejvíce zastoupen zvláštní typ skloňování, v němž jsou rozlišeny pouze dva pádové tvary: jeden pro N, A - druhý pro ostatní pády. Touto dvoutvarovou flexí se vyznačují jednak určité číslovky na *-t* a *-m*, jednak některé neurčité číslovky.

Určité číslovky končící v N, A na *-t (pět, šest..., devadesát)* a *-m (sedm, osm)* mají v ostatních pádech jednotný deklinační formant *-i*, neurčité číslovky *kolik, tolik, několik* a ve spojení se substantivem počítaného jevu i *mnoho* (a *nemnoho*) mají jednotný deklinační formant *-a*. Např.:

N, A	pět	kolik	mnoh-o
G, D, L, I	pět-i	kolik-a	mnoh-a

Pozn.: U některých číslovek na *-t* dochází v předposlední slabice tvaru na *-i* k alternaci *ě(e)/í*, a to obligatorně u *devět - devíti* a fakultativně u číslovek *deset, dvacet, třicet, čtyřicet*, např. *deseti/řídc. desíti*.

2 ČÍSLOVKY NESKLONNÉ

Nesklonné jsou číslovky *půl* a *čtvrt*, např. *bez půl metru, po půl roce, před půl rokem, s půl metrem (krajky); bez čtvrt metru, po čtvrt roce, před čtvrt rokem, s čtvrt metrem (krajky)*. V nesklonnnou podobu ustrnuje univerbizované *třičtvrtě*, např. *bez třičtvrtě metru, s třičtvrtě metrem*, a číslovky typu *půldruha, půlčtvrta, půlpáta* (s přibývající číselnou hodnotou jejich frekvence rapidně klesá), např. *bez půldruha metru, po půldruha roce, před půldruha rokem*, častější však jsou skloňované podoby s dlouhými tvary: *bez půldruhého met-*

ru, po půldruhém roce, před půldruhým rokem. Nesklonná je i hovorová číslovka *pár* (‚několik'), např. *Je za pár minut dvanáct. Kvůli pár korunám se nebudeme hádat. Setkal se s pár známými.*

Nesklonně se v určitých konstrukcích užívá nezřídka i číslovek jinak sklonných, zvláště číslovky *sto* (srov. *sto lidí* - G *bez sta lidí/bez sto lidí,* D *ke stu lidí* nebo *lidem/ke sto lidem* atd.; např. *se sto lidmi* je častější než *se stem lidí*), někdy i vyšších základních číslovek rangových (např. hovor. *s milión lidmi,* obvyklejší je však *s miliónem lidí*). - Časté je nesklonné užití sklonných číslovek v kombinovaných číslovkových výrazech (viz dále).

3 KOMBINOVANÉ ČÍSLOVKOVÉ VÝRAZY

Kombinovaných číslovkových výrazů v platnosti pojmenování čísel a počtu jevů se užívá ve větné souvislosti několikerým způsobem:

Zpravidla se tyto výrazy skloňují, a to (a) skloňují se všechny části, např. *dvacet pět (lidí), bez dvaceti pěti (lidí), tisíc sedm set padesát osm (korun), bez tisíce sedmi set padesáti osmi (korun);* (b) skloňují se jen některé části výrazu, především označení desítek a jednotek, např. *bez tisíc sedm set padesáti (osmi) (korun);* neskloňovány zůstávají nejčastěji výrazy označující počet set (také set tisíc) a číslovka *sto* v sg, např. *bez dvou miliónů pět set tisíc osm set padesáti dvou (korun), bez sto pěti (korun), bez dvou tisíc sto padesáti šesti (korun).*

Je-li to výhodné, např. pro usnadnění zápisu čísel při diktování a při početních operacích s čísly ve styku pracovním, může popř. celý kombinovaný číslovkový výraz zůstat neskloňován, např. *k tisíc sedm set dvacet dva korunám.* (Týká se to mluvené řeči, v písemném styku, zvláště odborném, se dává přednost označování čísel a počtu jevů číslicemi.)

IV 2 E SLOVESA

0 ÚVOD K ČASOVÁNÍ SLOVES

Postavení slovesa v morfologickém systému češtiny souvisí s jeho centrálním postavením ve větě, které je výrazem jeho funkce predikativní, funkce výpovědní. Vedle toho je sloveso snadno transponovatelné do funkcí druhotných s oslabenou nebo zcela potlačenou predikativností. Odrazem tohoto značného rozpětí mezi primární funkcí slovesa a jeho funkcemi sekundárními je silná diferenciace jeho tvarotvorného systému.

Je to především protiklad mezi jeho tvary tvz. určitými, finitními, které slouží primární funkci slovesa vytvářet predikativní jádro věty, a tvary tzv. neurčitými, infinitními, odpovídajícími sekundárním funkcím slovesa, které jsou identické s primárními funkcemi ostatních základních slovních druhů - substantiva, adjektiva a adverbia. V struktuře slovesného pole tvoří ve shodě s tím jádro slovního druhu slovesa slovesné tvary určité, finitní (tyto tvary vyjadřují vždy mluvnickou osobu), bohatě rozlišené vzhledem k mnohostrannému zapojení slovesného děje v obsahové struktuře výpovědi, kdežto slovesné tvary neurčité, infinitní (které na rozdíl od tvarů určitých mluvnickou osobu nikdy nevyjadřují), tvoří jeho periferii. Patří k nim infinitiv - s primární funkcí substantivní, příčestí - s primární funkcí adjektivní a přechodníky - s primární funkcí adverbiální. Nejblíže k finitnímu jádru je infinitiv, střední postavení zaujímají přechodníky, zcela na periferii jsou příčestí. Tyto útvary, shrnované do pojmu neurčité sloveso (verbum infinitum), se zapojují do slovesného systému. Neplatí to však již pro substantivum verbální a adjektiva verbální, neboť ta mají už zcela vyhraněné rysy slovních druhů, k nimž i svou syntaktickou funkcí poukazují, substantiva a adjektiva. Tyto útvary jsou kategoriálním přetvořením lexikálně sémantického obsahu slovesa, a jsou proto již vně vlastního slovesného systému. Protože se však i svým tvořením těsně přimykají k vlastním tvarům slovesným a mají s nimi také společné některé významy mluvnické - především vid, popř. též slovesný rod, probírají se v rámci vlastní paradigmatiky slovesné.

1 STRUKTURA SLOVESNÝCH TVARŮ

1.0 TVARY SYNTETICKÉ A ANALYTICKÉ

Na rozdíl od tvarů jmen, které jsou - s výjimkou tzv. opisného komparativu a superlativu - jednoduché, syntetické, tj. jsou utvářeny jednoduchými fonématickými nebo grafématickými řetězci, disponuje sloveso vedle základních tvarů jednoduchých, syntetických, také četnými tvary složenými, analytickými. Příslušný významově-funkční komplex je u nich vyjádřen útvary složenými ze dvou i více takových jednoduchých řetězců. Zatímco v syntetických tvarech je gramatický význam vyjádřen nesamostatným morfémem (afixem), v analytických tvarech plní tuto funkci samostatný morfém nebo častěji morfémový komplex, členěný do jednoho nebo více fonematickografématických řetězců.

K tvarům syntetickým náleží: indikativ prézentu a futurum sloves nedokonavých s prefixem *po-*, imperativ a přechodník přítomný, tvořené z kmene prézentního, a infinitiv, příčestí činné a trpné a přechodník minulý, tvořené z kmene infinitivního.

K nim se přimykají analytické slovesné konstrukce. Kromě participiálních konstrukcí s významem pasívního děje, které fungují jako slovesné tvary, jsou to participiální konstrukce s významem výsledného stavu i jejich posesívní

K tvarům analytickým náleží: indikativ préterita a antepréterita, kondicionál přítomný a minulý, opisné futurum sloves nedokonavých a tvary trpného rodu (s výjimkou příčestí trpného), a to jak participiální (opisné), tak tzv. reflexívní (zvratné).

K nim se přimykají analytické slovesné konstrukce, Kromě participiálních konstrukcí s významem pasívního děje, které fungují jako slovesné tvary, jsou to participiální konstrukce s významem výsledného stavu i jejich posesívní transformace a jiná slovesně jmenná spojení doplňující systém slovesných tvarů.

1.1 STRUKTURA SYNTETICKÝCH TVARŮ

Syntetické slovesné tvary tvoří základní tvarový inventář. Skládají se z tvarotvorného základu (totožného se základem lexikálním, pojmenovacím) a z tvarotvorného (v daném případě konjugačního) formantu. Tvarotvorný formant sloves bývá obvykle složený. Skládá se z jednofonémového nebo vícefonémového elementu, který má v struktuře slovesného tvaru úlohu konstrukční, a to spojovat tvarotvorný základ s vlastním konjugačním formantem, a je běžně nazýván kmenotvornou příponou, přesněji (kmenovým) tématem, a dále z elementů posttematických, tj. z fakultativních přípon (sufixů) nekoncových a obligátních přípon koncových (koncovek).

Pozn.: V obdobném smyslu se mluví o pretematickém konsonantu, tj. souhlásce předcházející před tématem, nazývané také finální konsonant, finála základu.

Spojení tvarotvorného základu s kmenotvornou příponou, tématem, vytváří slovesný kmen; zbývající část slovesného tvaru - posttematická složka tvarů - je konjugačním formantem v užším smyslu. Mají tedy syntetické slovesné tvary v zásadě vícesložkovou (nejméně třísložkovou) strukturu: složku pretematickou (tvarotvorný základ) + téma + složku posttematickou. Jen nejstarší, dnes už neproduktivní skupina sloves (zvláště sloves I. skupiny infinitivní) připojuje v infinitivních tvarech konjugační formanty v užším smyslu přímo k tvarotvornému základu (ten je u prostých, tj. bezpředponových sloves této skupiny roven kořeni). Na pozadí převážné většiny ostatních sloves, která vždy ve svých tvarech obsahují nějaké téma, jeví se i tyto tvary bez tématu jako tvořené tématem nulovým.

1.1.1 Kmen prézentní a infinitivní

Zásadně lze u každého slovesa rozlišit dvojí kmen: kmen přítomný, prézentní, od něhož se odvozuje soubor tzv. přítomných, prézentních tvarů, a kmen tzv. infinitivní, od něhož se odvozují tvary inifinitivní.

Základní podoba prézentního kmene je ta, která se vyčleňuje v tvarech 2. a 3. sg a 1. a 2. pl indikativu prézentu akt.; bývá shodná s tvarem 3. sg, který je charakterizován nulovým konjugačním morfémem - nulovou koncovkou.

Základní podoba infinitivního kmene bývá v příčestí činném (participiu akt.), zvaném též tvar *l*-ový.

Základní podoba obou kmenů může být v ostatních tvarech příslušných souborů (dílčích paradigmat) modifikována hláskovými alternacemi. Tyto alternace se mohou týkat jak tvarotvorného základu (např. *peč-Ø-Ø/pec-Ø-Ø* × *pek-Ø-a, stůň-Ø-u* × *ston-aj-e* × *ston-a-l-Ø; nes-Ø-l-Ø* × *nés-Ø-t, veď-Ø-l-Ø* × *vés-Ø-t*), tak kmenotvorné přípony (tématu) (např. *br-a-l-Ø* × *br-á-t, t-a-l-Ø* × *t-ě-tí* × *t-í-t, mi-nu-l-Ø* × *mi-nou-t, tisk-Ø-l-Ø* × *tisk-nu-v-Ø* × *tisk-nou-t, tk-á-Ø* × *tk-aj-í* × *tk-ej-Ø* × *tk-a-l-Ø* × *tk-á-t*).

1.1.1.1 *Prézentní kmen*

Prézentní kmen tvoří východisko pro tvoření: aktivních tvarů indikativu prézentu, imperativu, přechodníku přítomného (tj. přechodníku pro současnost) i řídkého přechodníku budoucího (tj. přechodníku pro předčasnost v budoucnosti, pouze od sloves dokonavých) - a přirozeně i slovesných adjektiv souvztažných s přechodníkem přítomným.

Prézentní kmen mívá dvojí podobu kmenotvorné přípony: Základní alter-

nanta u sloves, která mají v 1. sg ind. préz. akt. koncovku *-u, -i*, je v 2. a 3. sg a v 1. a 2. pl ind. préz. akt. *(nes-e-š, nes-e-Ø, nes-e-m(e), nes-e-te)* a u sloves majících v 1. sg ind. préz. akt. koncovku *-m* je v celém sg a v 1. a 2. pl ind. préz. akt. *(pros-í-m, um-í-m, děl-á-m . . .)*. Druhá alternanta je u sloves první skupiny v 1. sg a v 3. pl i ostatních tvarech prézentních *(nes-Ø-u, nes-Ø-ou, nes-Ø-Ø, nes-Ø-a)*, u sloves druhé skupiny v 3. pl a ostatních tvarech prézentních *(pros-Ø-í, um-ěj-í, děl-aj-í; pros-Ø-Ø, um-ěj-Ø, děl-ej-Ø; pros-Ø-e, um-ěj-e, děl-aj-e)*; je buď nulová, nebo o *-j-* rozšířená (srov. uvedené příklady).

1.1.1.2 *Infinitivní kmen*

Z infinitivního kmene se tvoří tvary: infinitivu, přechodníku minulého (tj. přechodníku pro předčasnost v minulosti a přítomnosti), příčestí činného a trpného (a přirozeně i podstatného jména slovesného, formálně souvztažného s příčestím trpným, a slovesného adjektiva souvztažného s oběma příčestími a s přechodníkem minulým).

Také infinitivní kmen mívá více podob, rozlišujících se především různou podobou kmenotvorné přípony (ale také alternací samohlásky nebo souhlásky základu). Základní alternanta je v příčestí činném, druhá alternanta bývá v infinitivu, třetí alternanta bývá někdy v příčestí trpném nebo v substantivu verbálním, např. *ct-i-l-Ø* × *ct-í-t* × *ct-Ø-ěn-Ø, táh-Ø-l-Ø* × *táh-nou-t* × *taž-Ø-en-Ø, vz-a-l-Ø* × *vz-í-t* × *vz-e-tí*.

Distribuce alternativních podob kmenotvorné přípony infinitivní není zcela jednoznačná (viz u jednotlivých slovesných typů). Vokál v jednoslabičných infinitivech je pravidlem zdloužený *(nést, krýt, snít, bdít, dát)*; délka zůstává i u těchto sloves s předponou *(unést, přikrýt, probdít)* – s výjimkou kmenového *-á-*, které se tu zpravidla krátí *(prodat, zaspat)*.

1.1.2 Gramatické afixy

Všechny syntetické tvary se tvoří ze slovesného kmene prézentního nebo infinitivního specifickými gramatickými (konjugačními) afixy. Ty jsou buď jednoduché (jednomorfové), nebo složené (vícemorfové). I tyto afixy mohou mít v rámci jedné kategoriální formy více podob.

Podle postavení v slovesném tvaru rozlišují se:

(1) přípony (sufixy), stojící obecně za slovesným kmenem, a to

(a) nekoncové: připojují se přímo ke kmeni u přechodníků, příčestí a imperativu a vytvářejí tak sekundární kmen těchto tvarů;

(b) koncové: připojují se buď přímo ke kmeni prézentnímu nebo infinitivnímu jako přípony (koncovky) osobní v tvarech ind. préz. akt. a imperativu

a přípona (koncovka) infinitivu, nebo k sekundárnímu kmeni v přechodníku nebo příčestí jako přípony (koncovky) jmenného rodu a čísla, popř. pádu.

Obojí sufixy mohou mít i podobu nulovou (srov. např. *(u)děl-a-v-Ø* × *(při)šed-Ø-Ø-Ø, stár-nu-l-Ø* × *stár-Ø-l-a; nes-e-Ø*);

Pozn.: Původní syntetický tvar 2. sg *jsi* nabyl charakteru koncové přípony *-s*. Této podoby se užívá v platnosti významové i pomocné; chová se jako pohyblivý postfix, připínající se zpravidla k prvnímu přízvučnému slovu ve větě (nejčastěji k tvaru příčestí činného, s nímž pak vytváří analyticko-syntetický tvar 2. sg préterita). Např. *Byls (bylas) včera doma? Kdes byl?* (srov. 1.2.1.2, 2.2.1.1, 2.2.2.2).

(2) prefix *po-* (s ojediněle se vyskytující variantou *pů-*): spojuje se s tvary ind. préz. akt. některých nedokonavých sloves, zvláště s významem jednosměrného pohybu v tzv. jednoduché, syntetické futurum *(poletí, půjde)*, má tedy gramatickou kategoriální platnost; tato platnost je oslabena v tvarech imperativu těchto sloves *(poleť, pojďte)*, které jsou synonymní s tvary bez tohoto prefixu.

Pozn.: Pokud považujeme za ryze gramatickou kategorii i slovesný vid, patří sem ovšem všechny slovesné prefixy, které mají úkon čistě zdokonavující, tzv. „prázdné" předpony, jako *u-dělat, na-psat, s-končit* ap.

1.2 STRUKTURA ANALYTICKÝCH TVARŮ

Složené, analytické tvary představují určitou nástavbu nad tvary jednoduchými, syntetickými. Tvoří se (syntaktickým, více méně volným) spojením některého syntetického tvaru slovesa významového s tvarem jednoduchým nebo též složeným pomocného slovesa *být*, popř. jeho varianty *bývat*. Zvláštním druhem analytičnosti jsou tvary reflexívní, skládající se z příslušného syntetického tvaru (nereflexívního) slovesa a volného reflexívního morfému *se*.

Pozn.: Tyto reflexívní tvary je třeba odlišovat od reflexívních sloves, kde *se*, popř. též *si, sebou*, nemá úlohu gramatického morfému, nýbrž je součástí lexému *(smát se, stýskat si, zmítat sebou)* nebo zvratným objektem *(umývat se, milovat se)*.

Všechny pomocné slovní tvary plní v analytickém slovesném tvaru tutéž úlohu jako flexívní morfémy v tvarech syntetických a zčásti se v tomto smyslu i formálně přehodnocují. Jejich vnitřní struktura je velmi rozmanitá, srov. dvojmorfové *js-me, js-te* × šestimorfové *by-l-i by-ch-om ((pochvál)-en-i)*.

1.2.1 Strukturní typy analytických tvarů

1.2.1.1 Podle tvaroslovného charakteru složky, která je nositelem lexikálního významu, rozlišujeme

(A) analytické tvary s významovou složkou v tvaru infinitivu: indikativ futura - *budu chválit;*
(B) analytické tvary s významovou složkou v tvaru participia
(a) činného: ind. prét. akt. - *chválil jsem,* kond. préz. akt. - *chválil bych,* kond. prét. akt. - *byl bych chválil;*
(b) trpného: participiální (tzv. opisné) pasívum všech způsobu a časů (s výjimkou antepréterita, u něhož se těchto tvarů neužívá) - *jsem (po)chválen, byl jsem (po)chválen, budu (po)chválen, byl bych (po)chválen, byl bych býval (po)chválen, buď (po)chválen; jsa (po)chválen, byv pochválen; být (po)chválen.*

1.2.1.2 Podle tvaroslovného charakteru pomocné (formantové) složky rozlišují se

(A) analytické tvary se slovesem *být (bývat)*
(a) v prézentu: ind. préterita - *(po)chválil jsem, jsi, (po)chválili jsme, jste* (v 3. sg a pl je osobní formant nulový: *(po)chválil, -a, -o, (po)chválili, -y, -a*);
(b) v préteritu: ind. antepréterita - *byl jsem (po)chválil;*
(c) v tzv. kondicionálových tvarech *bych, bys, by, bychom, byste, by* (nemajících jinak samostatnou existenci): v kondicionálu prézentním - *(po)chválil bych* - a kondicionálu préterita - *byl bych (po)chválil;*
(d) ve futuru: ind. futura - *budu chválit;*
(e) ve všech aktivních způsobech a časech, v přechodnících a v infinitivu: participiální (tzv. opisné) pasívum - *jsem (po)chválen, byl jsem (po)chválen, budu (po)chválen, byl bych (po)chválen, byl bych býval (po)chválen buď (po)chválen; jsa (po)chválen, byv pochválen; být (po)chválen;*
(B) analyticko-syntetické tvary s postfixem *-s* (z pův. 2. os. sg ind. préz. pomocného slovesa *být: jsi*)
(a) jako fakultativní tvar, variantní s analytickým tvarem 2. sg ind. préterita - *byls/byl jsi, bylas/byla jsi;* bývá připojen i k prvnímu přízvučnému slovu věty - *Tys to vyvedl. Kdes byl včera? Žes mi to neřekl!;*
(b) jako závazný tvar téže kategorie u reflexívních sloves, kde se spojuje pevně s reflexívem *se, si* - *Ptal ses mě? Nač sis stěžoval?* (srov. 1.1.2, 2.2.1.1, 2.2.2.2);
(C) analytické tvary s reflexívním morfémem *se*
v tzv. reflexívním pasívu v 3. sg i pl indikativu a kondicionálu všech časů a v infinitivu - *dům se otvírá, se otvíral, se bude otvírat, by se otvíral; domy se otvírají, se otvíraly, se budou otvírat, by se otvíraly; otvírat se.*

1.2.1.3 Podle počtu pomocných složek rozlišujeme

analytické tvary s jednou složkou *(dělal jsem, dělali by, budeš dělat, je chválen)*, dvěma *(byl bych dělal, byli by chváleni)* nebo nejvýše třemi slovními pomocnými složkami *(byl by býval chválen)*.

Zvláštním případem jsou analytické tvary s pomocnou složkou nevyjádřenou (nulovou); jsou to pouze tvary 3. sg a pl indikativu préterita *(dělal, -a, -o + Ø, dělali, -y, -a + Ø)*.

Pozn.: Je tedy zásadní rozdíl mezi činným příčestím *dělal* a préteritem *dělal*, které na pozadí tvarů ostatních osob *dělal jsem, dělal jsi, dělals, dělali jsme, dělali jste* musíme hodnotit jako analytické tvary s pomocnou složkou nulovou.

1.2.2 Stupeň těsnosti spojení

Vztah mezi členy analytických tvarů není vždy stejně těsný (srov. IV 2a 5). Zejména je výrazný rozdíl mezi činným préteritem a oběma kondicionály na jedné straně a činným futurem a zvláště celým participiálním pasívem na straně druhé. Zatímco si tvary druhé skupiny (nazývají se někdy opisné) zachovávají poměrnou samostatnost jednotlivých komponentů (jak opisné sloveso *budu, budeš* . . ., tak také infinitiv mohou existovat jako samostatné tvary, podobně mohou samostatně existovat trpná příčestí - proto se také často mluví o participiálních konstrukcích, vystupujících pouze v úloze slovesných tvarů), nelze u tvarů první skupiny jednotlivé složky osamostatnit. O tom svědčí mj. rozdíl v kladení záporky (*nepsal jsem, nepsal bych* × *nebudu psát, nebyl zván* atp.), nemožnost nebo možnost opakovat v odpovědi jen finitní složku *(Psal jsi? Nepsal (jsem)* a *Budeš psát? Budu (psát))*, změna nebo zachování časové platnosti (*psal jsem* je čas minulý, zatímco *jsem* samotné je čas přítomný × *budu psát* je čas budoucí ve shodě s časovým zařazením slovesa *budu*; čas i způsob tvarů pasívních je jednoznačně určen časem a způsobem pomocných tvarů slovesa *být, bývat*, jež mají spíše povahu spony). Rozdíl mezi obojími tvary zřetelně ukazuje, že tvary první skupiny směřují k syntetizaci.

Také tvary tzv. reflexívního pasíva, tvořící samostatnou skupinu, mají některé rysy tvarů syntetických (tvary akuzativu reflexívního zájmena v nich plně ztrácejí svou samostatnost a stávají se pouhým volným (pohyblivým) morfémem).

1.3 SLOVESNÉ KONSTRUKCE

K systému slovesných tvarů ve vlastním smyslu se těsně přimykají i některé slovesné konstrukce, odlišující se od analytických tvarů tím, že jejich složky si zcela podržují svůj význam lexikální i gramatický. Doplňují však systém slo-

vesných tvarů a vytvářejí spolu s nimi slovesné paradigma v nejširším smyslu.

(1) K nim patří především konstrukce slovesa *být, bývat* + trpné příčestí významového slovesa s významem dějovým a stavovým (výsledným), tvořící tzv. participiální (opisné) pasívum a doplňující tak slovesné paradigma. To platí plně o konstrukcích s významem dějovým, jako např. *(viník) je souzen, byl odsouzen, okna jsou otvírána* atp., kdežto konstrukce s významem stavovým, výsledným, jako např. *okno je otevřeno / okno je otevřené, je otevřeno,* se k nim jen těsně přiřazují. K vyjadřování výsledného stavu slouží i další transformační konstrukce s variabilními složkami *zůstat, zůstávat,* popř. též *mít, mívat, dostat* ap., jako např. *okno zůstalo / zůstává otevřeno / otevřené, zůstalo otevřeno* (= není zavřeno), *mám oblek vyžehlen(ý), mám uvařeno, uklizeno.*

(2) K těmto slovesným konstrukcím se volněji přiřazují i tzv. slovesně jmenná spojení (někdy též rozložená slovesa), složená z tzv. funkčního slovesa, jímž bývá sloveso významově chudé, a abstraktního substantiva, často deverbativního charakteru, které obsahuje významové jádro spojení. Jde o spojení jako *podniknout výlet, konat přípravy, přijít do rozpaků, pronést přednášku* atp. Je to jeden z důležitých prostředků vyjadřování různých obecných významových rysů slovesných a doplňuje tak systém slovesných tvarů (srov. např. *přednášet o rodinném právu* (sloveso nedokonavé), ale dokonavě *podat, pronést, proslovit přednášku o rodinném právu).*

1.4 KONJUGAČNÍ PARADIGMA

Každé sloveso je zcela určeno souborem svých tvarů syntetických. Tento soubor tvoří základní konjugační paradigma daného slovesa. V širším smyslu je však slovesné paradigma utvářeno jak tvary syntetickými, tak i analytickými. To je úplné (obecné) konjugační paradigma. Tvary syntetické a analytické se v v něm vzájemně doplňují, přičemž okolnost, zda se daný mluvnický význam vyjadřuje synteticky nebo analyticky, je pro toto fungování v značné míře nepodstatná. Úplné konjugační paradigma zahrnuje v sobě paradigmata dílčí. Jsou to soubory tvarů vymezené určitým jednotícím hlediskem: jedním takovým hlediskem je syntetičnost či analytičnost stavby tvarů; vytváří se základní syntetické paradigma (tj. paradigma pouze syntetických tvarů) a analytické paradigma (tj. paradigma analytických tvarů). Jiným závažným hlediskem je hledisko funkční: vyčleňují se dílčí paradigmata tvarů finitních nebo tvarů infinitních, dílčí paradigmata indikativu, kondicionálu atd., paradigmata prézentu, futura atd. nebo paradigmata aktiva a pasíva.

Základní konjugační paradigmata se vyčleňují na základě tří aspektů: (1) kmenotvorných přípon, tvořících tzv. téma kmene prézentního a téma kmene infinitivního; (2) vlastní tvaroslovné charakteristiky, tj. úhrnu tvaroslovných přípon (nekoncových i koncových - flexívních koncovek); (3) prů-

vodních morfonologických alternací v tvarotvorném základu, kmenotvorné příponě (tématu), popř. tvarotvorném afixu.

Tato paradigmata jsou reprezentována vzorovými slovy, která disponují úplným pravidelným souborem tvarů, a mohou proto sloužit jako vzory (podvzory) časování.

Konjugační paradigmata se na základě společných formantů a dalších společných rysů seskupují ve větší celky - konjugační typy a podtypy (viz IV 2 E 3; srov. též IV 2a 4.6.1, 4.6.2).

2 SYSTÉM SLOVESNÝCH TVARŮ (DÍLČÍCH PARADIGMAT)

2.1 SYNTETICKÉ TVARY A PARADIGMATA

2.1.1 Indikativ prézentu (aktivní) (oznamovací způsob přítomného času, činný)

Indikativ prézentu (aktivní) se tvoří z prézentního kmene osobními koncovkami:

sg	1. os.	*-u, -i, -m*	pl	1. os.	*-me, -m*
	2. os.	*-š*		2. os.	*-te*
	3. os.	*-Ø*		3. os.	*-ou, -í*

Tvary indikativu prézentu vyjadřují kategorii osoby, způsobu oznamovacího, času přítomného a kongruenční jmennou kategorii čísla. Tvary sloves nedokonavých vyjadřují přítomný čas tzv. aktuální, prézens historický, prézens futurální a prézens atemporální. Tvary sloves dokonavých vyjadřují aktuální futurum a prézens historický, zřídka též prézens atemporální (gnómický).

Osobní koncovky se připojují ke kmeni zakončenému prézentní kmenotvornou příponou (tématem). Koncovky *-u, -i* v 1. sg a *-ou, -í* v 3. pl (tj. koncovky samohláskové) jsou komplexním zakončením, v němž téma nebo jeho vokalická složka neoddělitelně splývá s osobní koncovkou. V ostatních případech (před koncovkami nesamohláskovými) je dosud zřetelná celá kmenotvorná přípona, která spolu s osobní koncovkou jako tzv. zakončení tvarů indikativu prézentu (srov. IV 2a, bod 2.1.3) charakterizuje formálně jednotlivé skupiny sloves - tzv. slovesné třídy. Na pozadí těchto tvarů je dána možnost hodnotit i zakončení *-u, -i* v 1. sg a *-ou, -í* v 3. pl jako nulovou alternantu vokalické složky + vlastní osobní koncovku: *-Ø + -u, -i; -Ø- + -ou, -í.* - Koncovky *-u, -i* v 1. sg a *-ou, -í* v 3. pl mají slovesa s prézentním kmenem na *-e-* (resp. *-e-, -ne-*,

-je-, -uje-). Slovesa s dlouhými kmenotvornými příponami *-í-, -á-* mají v 1. sg koncovku *-m*, v 1. pl pouze *-me* a v 3. pl *-í*; v tvaru 3. pl má téma těchto sloves buď alternantu nulovou *(pros-Ø-í, trp-Ø-í)*, nebo o segment *-j-* rozšířenou *(sáz-ej-í, děl-aj-í)*. (Srov. 1.1.1.1.)

Z tvarů indikativu prézentu sloves nedokonavých se předponou *po-* tvoří jednoduché tvary budoucího času - indikativu futura. Jde o slovesa jednosměrného pohybu a slovesa trvání nebo změny stavu (jež jsou rovněž pojaty jako jednosměrný pohyb). Předpona *po-* má zde význam pouze gramatický, nikoli lexikální; nemění ani lexikální význam, ani nedokonavý vid slovesa. Např. *ponesu, poletím, pojedu, pokvete, povládne*; u slovesa *jít* se objevuje ve variantě *pů-*: *půjdu*. Vedle futurálních tvarů jednoduchých je možno tvořit i pravidelné tvary složené futura opisného, tedy vedle *poletím* i *budu letět, ponese* i *bude nést, pokvetou* i *budou kvést* atd. (srov. indikativ futura 2.2.3).

2.1.2 Imperativ (rozkazovací způsob)

Imperativ jakožto typická apelová kategorie jazyka má i specifickou morfémovou stavbu. Základní jeho podoba je v bezpříznakovém tvaru 2 sg.

Ostatní, příznakové tvary - 2. pl a 1. pl (tzv. inkluzívní plurál) - se tvoří aglutinačně připojovanými elementy z tohoto tvaru základního. To se projevuje mj. v tom, že slovesa, která mají v zakončení 2. sg imperativu souhlásku neznělou *(nes, kup)*, popř. která mění před pauzou znělou párovou souhlásku v neznělou *(pojď* [-ť], *kaz* [kas]), podržují neznělost i před znělým *m* v koncovce 1. pl - *pojďme* [pojťme].

Tyto aglutinační osobní morfy jsou stejné pro všechny slovesné typy: 2. pl *-te*, 1. pl *-me*.

Základní imperativní tvary se tvoří v zásadě z té podoby prézentního kmene, která je ve 3. pl ind. préz., a to specifickým imperativním morfémem, který má varianty (alomorfy) *-Ø* a *-i//-ě(e)*:

ved-Ø-ou	*veď-Ø-Ø*	*veď-Ø-Ø-me*	*veď-Ø-Ø-te*
tř-Ø-ou	*tř-Ø-i*	*tř-Ø-e-me*	*tř-Ø-e-te*
bd-Ø-í	*bd-Ø-i*	*bd-Ø-ě-me*	*bd-Ø-ě-te*
ház-ej-í	*ház-ej-Ø*	*ház-ej-Ø-me*	*ház-ej-Ø-te*
hýb-aj-í	*hýb-ej-Ø*	*hýb-ej-Ø-me*	*hýb-ej-Ø-te*

Základní variantou imperativního formantu je *-Ø*, např. *nes, peč/pec, ber, maž; miň; kryj, kupuj; pros, trp, sázej, dělej*. Končí-li tvarotvorný základ skupinou souhlásek, která by byla výslovnostně nesnadná, připojuje se zpravidla pozitivní imperativní morf *-i*, který v 1. a 2. pl alternuje s *-ě(e)-*, např. *tři* × *třeme, třete, zvi* × *zvěme, zvěte, tiskni* × *tiskněme, tiskněte*, podobně *začni, krášli* atd. Druhotně se pozitivní varianta imperativního morfému vžila

i u některých sloves jiných, především u sloves s dlouhou samohláskou základu, která jinak před nulovým imperativním alomorfem krátí, např. *touži* vedle *tuž, tíži* vedle *tíž* atp. U některých sloves 1. třídy je imperativní tvar 1. a 2. pl homonymní s 1. a 2. pl ind. préz., např. *třeme, třete.*

V tvarech imperativu dochází k hláskovým alternacím vzhledem k prézentnímu kmeni; např. (krácení) *chvál-í* × *chval, posíl-í* × *posil, troub-í* × *trub;* (ojediněle dloužení) *stůj;* (měkčení) *ved-ou* × *veď, plet-ou* × *pleť, žen-ou* × *žeň;* (alternace v kmenotvorné příponě) *tisk-n-ou* × *tisk-n-i* [-ň-], *děl-aj-í* × *děl-ej.*

Některá nedokonavá slovesa - téměř vesměs s významem jednosměrného pohybu - mají vedle pravidelného tvoření imperativních tvarů též podoby s prefixem *po-:* např. *pojeď, poběž, poleť, polez, pojď,* vedle *jeď, běž, leť, jdi,* vzácně i u jiných sloves jako *pokveť, poslyš.* Tyto předponové tvary bývají provázeny zvláštním významovým odstínem; zpravidla mají význam vybídnutí k vykonávání pohybu ‚současně s mluvčím' nebo ‚směrem k mluvčímu'.

2.1.3 Infinitiv (neurčitek)

Infinitiv, představující absolutně bezpříznakový tvar slovesa, a reprezentující proto sloveso jako lexém, se tvoří z kmene infinitivního koncovou příponou *-t (-ti).* U sloves s kmenem na *-k, -h* je komplex finály tvarotvorného základu a infinitivní koncovky reprezentován podobou *-ct/-ci.*

Ze synchronního hlediska je tato koncovka vždy oddělitelná od kmene, který je totožný s kmenem v ostatních tvarech infinitivních, popř. hláskově obměněn. Jen u některých skupin sloves je třeba při vyčleňování kmene v tomto tvaru přihlédnout k určitým, historicky se vytvořivším alternacím; srov. např. dloužení samohlásky v základu (kořeni) jednoslabičných (analogicky pak někdy i prefigovaných) infinitivů: *nesl* × *nést* (a také *odnést, vynést*), *četl* × *(pře)číst, žil* × *(za)žít, plul* × *(vy)plout, rostl* × *(vy)růst;* nebo střídání podoby kmenotvorné přípony: *bral* × *brát* (ale *vybrat*) *dbal* × *dbát* (ale *nedbat, zanedbat*), *třel* × *(vy)třít, bděl* × *(pro)bdít, ťal* × *(za)tít, minul* × *(po)minout* ap. U sloves s kmenem na zubnou souhlásku *t, d* se toto *t, d* před infinitivní koncovkou *-t (-ti)* disimiluje v *s* (mimořádná alternace *t/s, d/s*), např. *pletl* × *plést, vedl* × *vést* (na rozdíl od *nesl - nést*).

Infinitiv významového slovesa bývá složkou opisného futura sloves nedokonavých.

Od ostatních tvarů infinitivních se infinitiv odlišuje svými gramatickými vlastnostmi: nevyjadřuje ani čas, ani způsob, ani osobu, ani číslo; vyjadřuje jen vid, dokonavý a nedokonavý, i ostatní odstíny průběhu slovesného děje a slovesný rod.

Pozn.: Po slovesech pohybu se užívalo s infinitivem příbuzného supina. Do současné češtiny se nedochovalo, stopa po něm je jen kvantitou odchylná varianta infinitivu slovesa *spát* ve frazeologizovaném spojení *jdu spát*.

2.1.4 Participia (příčestí) a příslušná slovesná adjektiva

2.1.4.1 *Vlastní příčestí*

Příčestí činné a příčestí trpné vyjadřují vid, vždy jen jeden rod slovesný a dále i kongruenční jmenné kategorie čísla, rodu a životnosti; nazývají se proto někdy také (spolu s přechodníky) tvary verbonominální neboli jmenné tvary slovesné.

2.1.4.1.1 Příčestí činné

Příčestí činné (*l*-ové, *l*-ový tvar) je základní tvar, podle něhož se sloveso začleňuje do příslušného dílčího paradigmatu infinitivního.

Tvoří se nekoncovým sufixem *-l-* (proto se také nazývá *l*-ové a jmennými koncovkami, rozlišujícími jmenný rod, životnost a číslo; tyto koncovky jsou shodné s koncovkami krátkých tvarů přídavných jmen (v nominativním tvaru sg a pl):

sg m.	*-l-Ø*	pl m. živ.	*-l-i*
f.	*-l-a*	m. než. a f.	*-l-y*
n.	*-l-o*	n.	*-l-a*

Pozn.: V obecné češtině bývají tvary m. sg i bez sufixu *-l-*, např. *nes, pad, ved, moh*. Vyskytují se u sloves, která mají kmen zakončen na souhlásku (odsouváním sufixu se tedy odstraňuje koncová souhlásková skupina).

Příčestí činné je součástí složených určitých tvarů času minulého a způsobu podmiňovacího. Samostatně, tj. jinak než jako složka analytických slovesných tvarů, se nevyskytuje. Ve větách jako *Pršelo – Napadal sníh* ap. není příčestí činné samostatným tvarem (v platnosti přísudku nebo jeho jádra), nýbrž součástí složeného finitního tvaru, který je v 3. sg i pl charakterizován nulovou podobou (nulovým tvarem) pomocného slovesa.

2.1.4.1.2 Příčestí trpné

Příčestí trpné (*n*-ové a *t*-ové, *n*-ový a *t*-ový tvar) se tvoří z infinitivního kmene sufixy *-n-* a *-t-* a jmennými koncovkami, rozlišujícími tytéž jmenné kategorie jako u příčestí činného, např. sg *brá-n-Ø, -a, -o*; pl *brá-n-, -i, -y, -a*; pod. *mazá-n, kupová-n, trpě-n, sáze-n, dělá-n; minu-t, kry-t, mle-t*. Je-li infinitivní kmen před

participiální příponou zakončen na souhlásku, má přípona podobu *-en-*, např. *nes-en, tišt-ěn.* Participiální sufix *-en-* mají rovněž slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou *-i-/-Ø-*, jako např. *pros-i-t, voz-i-t, plat-i-t* × *proš-en, vož-en, plac-en.*

Při tvoření příčestí trpného dochází před sufixem *-(e)n-* k četným kvalitativním nebo kvantitativním alternacím: *péct/péci* × *pečen; zasáhnout* × *zasažen; tisknout* × *tištěn/tisknut; nosit* × *nošen; pustit* × *puštěn; vyprat* × *vyprán; vypracovat* × *vypracován.*

Pozn.: Před koncovkou *-i* v tvaru pro Npl mužského rodu životného dochází k alternaci přípony *-n-* s [-ň-] a *-t-* s [-ť-] (např. *nesení, krytí*).

Příčestí trpné se tvoří zpravidla jen od sloves přechodných; obvykle je nemívají slovesa bezpředmětová a pouze zvratná (*jít, růst, smát se, umřít* aj.). Výjimky jsou vzácné (např. *je tázán, obáván*).

Příčestí trpné je součástí participiálních konstrukcí s významem pasívního děje neboli (tradičně) tzv. participiálního (opisného) pasíva a derivovaných struktur - rezultativních konstrukcí typu *je zatopeno, mám zatopeno* (srov. 1.3, 2.2.4 a IV 1 E 2.5). Samostatně se užívá jen zřídka (většinou se pak hodnotí jako tvar trpného přechodníku s výpustkou přechodníkových tvarů pomocného slovesa), např. *dojat jeho slovy rozplakal se = jsa, byv dojat;* častěji bývá jmennou složkou verbonominálního predikátu (*obloha je zatažena, zůstal zakryt*) a konkuruje pak dlouhému tvaru slovesného adjektiva (*obloha je zatažená, zůstal zakrytý*).

2.1.4.2 *Adjektiva slovesná z příčestí*

Z příčestí činných i trpných se tvoří adjektivizací příslušná adjektiva slovesná. Jakožto flektovaná adjektiva nepatří již k slovesnému paradigmatu ve vlastním smyslu, přimykají se však k němu těsně významem i tvořením. Na rozdíl od příčestí mají úplné adjektivní paradigma. K participiovému kmeni se připojují formanty dlouhých tvarů adjektiv tvrdých:

Nsg m.	*-ý*	Npl m.živ.	*-í*
f.	*-á*	m.než. a f.	*-é*
n.	*-é*	n.	*-á*

Např. *svržen - svržen-ý, -á, -é; -í, -é, -á; zvrhl (se) - zvrhl-ý, -á, -é; -í, -é, -á.*

U slovesných adjektiv od trpných příčestí na *-án-* dochází ke krácení kmenové souhlásky: *brán - braný, mazán - mazaný, dělán - dělaný, kupován - kupovaný.*

Vzhledem k častým posunům významovým lze chápat tato slovesná adjektiva jako odvozená od slovesných kmenů příslušnými formanty.

Adjektiva slovesná jednak zachovávají význam děje (a pak i vid) - to jsou tzv. zpřídavnělá příčestí -, jednak se stala skutečnými přídavnými jmény a označují vlastnost jako výsledek děje. Pak ztrácejí význam slovesného rodu.

Slovesná adjektiva z příčestí činného - tzv. adjektivizovaná činná příčestí - se tvoří zřídka. Jsou adjektivy jen formou a syntaktickou funkcí, ale nenabyla kvalifikujícího významu (jen minulý děj je pojat jako vlastnost), např. *přistěhovalý (občan), spadlé (ovoce), nastalý (čas), (člověk) přišlý (včas), (strom) vyrostlý (o samotě)* ap. Zpravidla se tvoří od sloves bezpředmětových. - Více je takových případů, kdy adjektiva na *-l(ý)* už nemají význam dějový, nýbrž vyjadřují prostou vlastnost, popř. stav, který vznikl nějakým předcházejícím dějem, většinou v minulosti dokončeným. Nepociťuje se u nich těsný vztah ke slovesu, osamostatnila se významově i formálně, např. *bdělý, vleklý, otylý, podezřelý, smělý, dokonalý.* - Jsou i případy, kdy útvar na *-l(ý)* je jak adjektivizovaným příčestím, tak samostatným adjektivem, např. *zapadlý: zapadlá tužka* × *zapadlá vesnice* (obojí rozliší pouze kontext, situace).

V některých případech se stírá rozdíl mezi slovesným adjektivem odvozeným od příčestí trpného a příčestí činného, např. *rozechvělý* i *rozechvěný (člověk), proděravělý* i *proděravěný, ochrnulý* i *ochrnutý* ap. Adjektiva z příčestí trpných jsou zde zbytkem staršího stavu, kdy byla co do slovesného rodu neurčená.

2.1.5 Přechodníky (transgresívy) a příslušná slovesná adjektiva

2.1.5.1 *Vlastní přechodníky*

Přechodníky vyjadřují vid a slovesný rod, relativní čas a také kongruenční kategorie jmenné, a to číslo a v sg i jmenný rod; náležejí tedy k tzv. jmenným tvarům slovesným. O funkcích a užívání přechodníků viz IV 1 E 1. 5.

2.1.5.1.1 Přechodník přítomný (aktivní)

Přechodník přítomný (jeho funkci přesněji vyjadřuje termín přechodník pro současnost) se tvoří od kmene prézentního, a to z té jeho podoby, která je v 3. pl ind. préz. K tomuto kmeni se připojují dva soubory sufixálních formantů (přípon):

sg m.	*-a*	*-ě(e)*
f. a n.	*-ouc-Ø*	*-íc-Ø*
pl všech rodů	*-ouc-e*	*-íc-e*

První soubor sufixálních formantů se připojuje k slovesům s 3. pl na *-ou*, s výjimkou sloves, která mají v 3. pl též *-í* a ve všech prézentních tvarech základ zakončen výhradně na měkkou souhlásku, a u nichž proto musí být uplatněny přípony druhého souboru; např. *nes-u, nes-ou-c, nes-ou-ce, ber-u, tisk-n-u, min-u*, ale *maž-e, maž-íc, maž-íce*.

Druhým souborem sufixálních formantů se tvoří přechodník přítomný k slovesům ostatním (s 3. pl na *-í*, popř. *-í/-ou*), např. *kryje, kryjíc, kryjíce, kupuje, prose, trpě, sázeje, dělaje*.

Slovesa s dvojí podobou kmene v 3. pl ind. préz. mají zpravidla tuto dvojí podobu kmene i v přechodníku, např. *mize* i *mizeje, kvíle* i *kvíleje*. U sloves jako *kope* i *kopá, kopou* i *kopají, kouše* i *kousá, koušou* i *kousají* má však přechodník naprostou většinou jen tvary s *-aj-* (jako u typu „dělat"): *kopaje, kousaje* atd.

Přípony v sg m. *(-a* a *-ě(e))* jsou nositeli významu přechodníku pro současnost a zároveň i nositeli gramatických významů maskulina a singuláru. Jsou to tedy přípony koncové, kdežto přípony v sg f., n. a v pl jsou nekoncové: kromě hlavního významu přechodníkového signalizují jen to, že daný tvar není singulár maskulina; význam feminina, neutra a singuláru vyjadřuje společně koncovka nulová *(-ou-c-Ø, -íc-Ø)*, význam plurálu – bez rozlišení rodu – pozitivní koncovka *-e (-ou-c-e, -íc-e)*.

2.1.5.1.2 Přechodník minulý (aktivní)

Přechodník minulý (podle funkce zvaný přechodník pro předčasnost) se tvoří od kmene infinitivního, a to obvykle jen sloves dokonavých, charakteristickými nekoncovými sufixy *-v-//-Ø-* pro m., *-vš-//-š-* pro f. a n. a celý pl. Varianty s *-v-* jsou u sloves s infinitivním kmenem na samohlásku; jsou to podoby základní, např. *pokry-v, -vši, -vše, minu-v, -vši, -vše, umdle-v, -vši, -vše, poprosi-v, -vši, -vše, udělá-v, -vši, -vše, vystěhova-v se, -vší se, -vše se*. Varianty bez *-v-* jsou u sloves, která mají infinitivní kmen zakončen na souhlásku, např. *přines, -ší, -še, vytisk, -ší, -še*; jsou dnes zcela zastaralé.

Nulová koncovka v m. sg je spolu s přechodníkovou příponou -v-//-Ø- nositelem gramatických významů maskulina a singuláru *(sebra-v-Ø, přišed-Ø-Ø)*, významy feminina, neutra a singuláru a pak také plurálu jsou signalizovány zvláštními koncovkami, a to pro f. a n. sg koncovkou *-i (sebra-vš-i, přišed-š-i)* a pro celý plurál koncovkou *-e (sebra-vš-e, přišed-š-e)*.

2.1.5.2 *Adjektiva slovesná z přechodníků*

Z přechodníků přítomných i minulých se tvoří - podobně jako z obojího příčestí - adjektivizací příslušného přechodníku adjektiva slovesná (měkká). K příslušné variantě přechodníkové přípony *-ouc-//-íc-* připojují se formanty dlouhých tvarů adjektiv měkkých, např. *ber-ouc-í, žn-ouc-í, tiskn-ouc-í, kryj-íc-í, kupuj-íc-í, bal-íc-í, sázej-íc-í, dorozumívaj-íc-í se* ap. Tvoří se převážně ke slovesům nedokonavým a označují činnost jako právě probíhající nebo trvající vlastnost. Vztahují se k jménům osob i věcí, např. *zpívající (dívka), bijící (hodiny).* Zachovávají vid i vazbu slovesa, od něhož jsou utvořena. - Někdy i tato slovesná adjektiva přecházejí ve skutečná přídavná jména, např. *nevídoucí, neslyšící (člověk), osvěžující (nápoj).*

Z přechodníku minulého vznikají adjektiva slovesná rovněž formantem *-í*; ten se připojuje k přechodníkové příponě *-vš-//-š-*, např. *pominu-vš-í (zima), prohřeši-vš-í se (občan), vykvet-š-í (keř).* Tvoří se především od sloves dokonavých. Toto tvoření je však velmi omezené; v starším jazyce neexistovalo. Rovněž tato adjektiva zachovávají vid i vazbu slovesa, od něhož jsou utvořena. Vesměs jde o tvary knižní.

2.1.6 Podstatné jméno slovesné (substantivum verbální, substantivum verbale)

Substantivum verbální souvisí geneticky s participiem *n*-ovým a *t*-ovým, avšak z hlediska synchronního se nepovažuje za tvar od nich odvozený. Odvozuje se formanty *-n(í)* a *-t(í)* z infinitivního kmene. Těmito formanty se odvozuje i od sloves (zvl. nepřechodných), která nemají příčestí trpné, např. *ležení, stání, bání* aj. Ve srovnání s tvary příčestí trpného a infinitivu dochází v kmeni verbálního substantiva k hláskovým obměnám, např. *vzat* × *vzetí, zajat* × *zajetí.* Zvláště dvojslabičná substantiva na *-aní* se ve své převážné většině odlišují od příčestí trpného a infinitivu kvantitou, např. *brát, brán* × *braní, hnát, hnán* × *hnaní*; u substantiv s předponou délka zůstává, např. *zabrat - zabrán, zabrání, vyhnat - vyhnán, vyhnání.*

Z hlediska formálního lze tvořit substantiva verbální od všech sloves, určitá omezení jsou motivována jejich sémantikou.

Za zvláštní typ verbálních substantiv se považují substantivizovaná trpná příčestí na *n(á), -t(á),* která si zachovávají adjektivní flexi. Tvoří se omezeně, jen od některých sloves, některá se vyskytují jen v ustálených spojeních. Např. *odbíjená, vrtěná, dožatá; na shledanou, na uvítanou, za vyučenou* ap.

2.2 ANALYTICKÉ TVARY A PARADIGMATA

2.2.1 Indikativ préterita a antepréterita (oznamovací způsob minulého času a oznamovací způsob předminulého času)

2.2.1.1 Indikativ préterita se tvoří spojením příčestí činného významového slovesa s tvary indikativu prézentu pomocného slovesa *být*. Tvary pomocného slovesa jsou nositeli kategorií oznamovacího způsobu, osoby a čísla. Tvarem příčestí činného jsou vyjádřeny kongruenční jmenné kategorie rodu a také čísla (časově je příčestí činné samo o sobě neurčené, význam minulého času lze přičíst až celkovému tvaru). Paradigma má tuto podobu:

sg	1. os.	*nesl, -a, -o*	*jsem*	pl 1. os. *nesli, -y, -a*	*jsme*
	2. os.	*nesl, -a, -o*	*jsi*	2. os. *nesli, -y, -a*	*jste*
	3. os.	*nesl, -a, -o*	Ø	3. os. *nesli, -y, -a*	Ø

Ve 3. sg i pl není tvar pomocného slovesa vyjádřen, je nulový. V 2. sg bývá tvar *jsi* pomocného slovesa *být* nahrazován variantou *-s* (srov. 1.1.2, 1.2.1.2, 2.2.2.2).

2.2.1.2 Indikativ antepréterita se tvoří spojením příčestí činného významového slovesa s tvary indikativu préterita pomocného slovesa *být*. (Alternativně se však tento tvar analyzuje rovněž jako préteritum významového slovesa + příčestí činné pomocného slovesa *být*.) Jde o tvar trojslovný:

sg	1. os.	*byl, -a, -o*	*jsem*	*prosil, -a, -o*
	2. os.	*byl, -a, -o*	*jsi*	*prosil, -a, -o*
	3. os.	*byl, -a, -o*	Ø	*prosil, -a, -o*
pl	1. os.	*byli, -y, -a*	*jsme*	*prosili, -y, -a*
	2. os.	*byli, -y, -a*	*jste*	*prosili, -y, -a*
	3. os.	*byli, -y, -a*	Ø	*prosili, -y, -a*

Antepréteritum označuje děj probíhající v minulosti před jiným dějem minulým. Je to tvar zastaralý; vyskytne-li se, pak jen v umělecké literatuře jako archaismus.

2.2.2 Kondicionál (podmiňovací způsob)

2.2.2.1 Kondicionál prézentu (podmiňovací způsob přítomný) se tvoří z příčestí činného významového slovesa a nesamostatných podmiňovacích tvarů pomocného slovesa *být:* v 1. sg *bych*, v 2. sg *bys*, v 1. pl *bychom*, v 2. pl

byste, v 3. os. obou čísel pouze *by*. V těchto tvarech můžeme rozlišit vlastní morfém kondicionálu *by* a osobní morfémy *-ch, -s, -Ø, -chom, -ste, -Ø:*

sg	1. os.	*nesl, -a, -o*	*bych*	pl	1. os.	*nesli, -y, -a*	*bychom*
	2. os.	*nesl, -a, -o*	*bys*		2. os.	*nesli, -y, -a*	*byste*
	3. os.	*nesl, -a, -o*	*by*		3. os.	*nesli, -y, -a*	*by*

Kondicionálové morfémy pomocného slovesa *být* splývají ve větě se spojkami *aby, kdyby: abych, kdybych nesl, -a, -o, abys, kdybys nesl* .. atp.

2.2.2.2 Kondicionál préterita (podmiňovací způsob minulý) se skládá ze dvou bezprostředních složek: z kondicionálu přítomného významového slovesa a z činného příčestí pomocného slovesa *být*. Je to tedy tvar trojslovný:

sg	1. os.	*byl, -a, -o*	*bych*	*prosil, -a, -o*
	2. os.	*byl, -a, -o*	*bys*	*prosil, -a, -o*
	3. os.	*byl, -a, -o*	*by*	*prosil, -a, -o*
pl	1. os.	*byli, -y, -a*	*bychom*	*prosili, -y, -a*
	2. os.	*byli, -y, -a*	*byste*	*prosili, -y, -a*
	3. os.	*byli, -y, -a*	*by*	*prosili, -y, -a*

Význam vzdálenější minulosti se někdy posiluje připojením činného příčestí slovesa *bývat: byl, -a, -o bych býval, -a, -o prosil, -a, -o* atd., řidčeji pouhou záměnou příčestí *byl* příčestím *býval: býval, -a, -o bych prosil, -a, -o*. Pravidlem je užití participia od *bývat* u plnovýznamového slovesa *být: byl, -a, -o bych býval, -a, -o* místo očekávaného *byl bych byl*.

U obou druhů kondicionálu se v 2. os. sg klade po zvratném *se, si* závazně pouhé *-s: zmýlil by ses, byl by ses zmýlil, vzal by sis, byl by sis (býval) vzal*. (Srov. 1.1.2, 1.2.1.2, 2.2.1.1.)

2.2.3 Indikativ futura (oznamovací způsob budoucího času)

Futurum sloves nedokonavých je tvar složený ze zvláštního jednoduchého tvaru budoucího času pomocného slovesa *být* - *budu, budeš, bude, budeme, budete, budou* - a infinitivu významového slovesa (mluví se o opisném futuru):

sg	1. os.	*budu*	*prosit*	pl	1. os.	*budem(e)*	*prosit*
	2. os.	*budeš*	*prosit*		2. os.	*budete*	*prosit*
	3. os.	*bude*	*prosit*		3. os.	*budou*	*prosit*

U některých nedokonavých sloves vymezených sémanticky, tj. sloves pohybu a změny stavu, se vedle pravidelných tvarů analytického futura tvoří ještě futurální tvary syntetické s předponou *po-: bude běžet - poběží, bude táhnout -*

potáhne, bude téct - poteče, bude kvést - pokvete atp. Slovesa *jet, jít* mají pouze tvary syntetické: *pojede, půjde* (s alternací v předponě). (Srov. 2.1.1.)

Pozn.: K slovesům dokonavým se analytické futurum netvoří, neboť již jejich prézentní tvary mají základní časový význam budoucí.

2.2.4 Pasívum (rod trpný)

Existují dvojí formální prostředky vyjadřování pasíva: konstrukce participiální, vystupující jako vlastní pasívní tvary slovesa, a reflexívní (zvratné) tvary slovesné, jejichž primární funkcí je zobecnění a anonymizace dějového agentu (srov. IV 1 E 2.5).

2.2.4.1 Pasívum participiální (srov. též 1.3) se tvoří z příčestí trpného významového slovesa a příslušných tvarů pomocného slovesa *být*, popř. *bývat*:

infinitiv: *být (po)chválen, -a, -o; -i, -y, -a*
ind. préz.: *jsem chválen, -a, -o, . . ., jsou chváleni, -y, -a*
imperativ: *buď (po)chválen, -a, -o, buďme, buďte (po)chváleni, -y, -a*
futurum: *budu (po)chválen, -a, -o, . . ., budou (po)chváleni, -y, -a*
ind. prét.: *byl, -a, -o jsem (po)chválen, -a, -o, byl jsi/byls (po)chválen, . . ., byli, -y, -a (po)chváleni, -y, -a*
kond. préz.: *byl, -a, -o bych (po)chválen, -a, -o, . . ., byli, -y, -a by (po)chváleni, -y, -a*
kond. prét.: *byl, -a, -o bych býval (po)chválen, -a, -o, . . ., byli, -y, -a by bývali, -y, -a (po)chváleni, -y, -a*
přech. přít.: *jsa chválen, jsouc chválena, -o; jsouce chváleni, -y, -a*
přech. min.: *byv pochválen, byvši pochválena, -o; byvše pochváleni, -y, -a*

Místo tvarů slovesa *být* mohou stát v indikativu prézentu a préterita i tvary násobeného slovesa *bývat: bývám chválen, býval jsem chválen.*

2.2.4.2 Tzv. pasívum reflexívní (zvratné) se tvoří z aktivních tvarů příslušného slovesa významového a volného morfému (původně zvratného zájmena) *se*. Trpný rod lze zvratnými tvary slovesa vyjadřovat zpravidla jen při podmětu věcném, tedy pouze v 3. os. obou čísel, např. *(okno) se myje, (lístky) se vydávají*, a - s poněkud jiným významovým odstínem - ve větách bezpodmětých, např. *bojuje se, bude se tančit; spalo se mi dobře* (srov. IV 1 E 2.5.3.2). U podmětu osobního mívá zvratná podoba slovesa významy jiné, proto se jí zpravidla v úloze pasíva neužívá. Vyskytne se jen příležitostně, např. *přijali se dělníci, vyzýváte se, abyste se dostavil* ap. Po stránce formálně morfologické jsou tyto reflexívní tvary jinak zcela totožné s příslušnými tvary aktivními (proto je zde jednotlivě neprobíráme).

2.2.5 Opisné tvary s modálními částicemi

Význam slovesných tvarů bývá často odstíněn, popř. posunut různými modálními částicemi. Z těchto spojení slovesných tvarů s modálními částicemi se nejtěsněji přimykají k analytickým tvarům tzv. opisné tvary imperativu a jiná spojení indikativních, popř. kondicionálových slovesných tvarů s částicemi *ať, nechť, kéž.*

Pro vyjádření rozkazu nebo přání se užívá tvaru indikativu prézentu s částicemi *ať, nechť: ať vejde, nechť přijdou, ať se propadnu.* Rozkaz nebo přání se tímto způsobem vyjadřuje především v osobách, v nichž nemá rozkazovací způsob své vlastní tvary jednoduché, ale i v jiných osobách na vyjádření důrazu nebo citového zabarvení, např. *ať mi nechodíš na oči.* Pro vyjádření přání se užívá též tvaru indikativu prézentu nebo kondicionálu s částicí *kéž*, např. *kéž přijde, kéž by ses brzo vrátil.*

Pozn.: (1) V běžném úzu jsou vícenásobně složené tvary slovesné nahrazovány tvary jednodušími; to platí zejména o kondicionálu minulém a složitějších tvarech participiálního pasíva. Antepréteritum dnes nežije ani v psaném jazyce.

(2) U složených tvarů významových sloves v záporné podobě má záporná předpona *ne-* různé umístění. Klade se:

(a) k příčestí činnému významového slovesa: u préterita *(nechválil jsem)*, u kondicionálu přítomného *(neprosil bych)*;

(b) k příčestí činnému významového slovesa nebo k příčestí činnému pomocného slovesa *být*: u antepréterita (*(1) byl jsem nechválil, (2) nebyl jsem chválil*), u kondicionálu minulého *(byl bych neprosil, nebyl bych prosil)*

(c) k tvaru pomocného slovesa *být*, je-li významové sloveso v tvaru příčestí trpného nebo infinitivu: u indikativu prézentu *(nejsem chválen)*, u imperativu *(nebuď napomínán)*, u indikativu préterita *(nebyl jsem chválen)*, u kondicionálu přítomného *(nebyl bych chválen)*, u kondicionálu minulého *(nebýval bych býval chválen)*, u futura *(nebudu prosit)*.

3 TŘÍDĚNÍ SLOVES. POPIS KONJUGAČNÍCH TYPŮ

3.1 1. TŘÍDA SLOVESNÁ

3.1.0 Do 1. tř. náležejí slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg ind. préz. kmenotvornou příponu **-e-**. Touto příponou je tvořen jejich prézentní kmen.

Ve vztahu k podobě tohoto kmene se uvnitř třídy rozdílnou základní podobou kmene infinitivního (nejlépe zjevnou před sufixem *-l-* v příčestí činném) vyčleňují tři skupiny sloves lišící se typem časování.

(1) První z typů - konjugační typ A - vytvářejí slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou (inf. skupina I); jsou reprezentována vz. **„nese - nesl, nést"**.

Do rámce tohoto typu náleží také několik sloves, která mají v základní podobě obou kmenů finální souhlásku tvarotvorného základu realizovánu rozdílně: vyznačují se zejména alternacemi (převážně obligatorním měkčením) této finály téměř ve všech prézentních tvarech a osobitě zakončeným variantním tvarem infinitivu. Jsou zastupována podvz. **„peče - pekl, péct/ péci"**.

(2) Konjugační typ B představují slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou **-a-** (inf. skupina V). Jsou reprezentována vz. **„bere - bral, brát"**.

Také tento typ zahrnuje malou skupinu sloves, která mají prézentní kmen od kmene infinitivního odlišen závaznými průvodními alternacemi (měkčením) finály tvarotvorného základu, a to důsledně ve všech prézentních tvarech. Tato slovesa jsou zastupována podvz. **„maže - mazal, mazat"**.

(3) Konjugační typ C je charakterizován infinitivní kmenotvornou příponou **-e-** (inf. skupina III). Je reprezentován vz. **„tře - třel, třít"**.

Pozn.: Z vývojového hlediska je infinitivní kmen tohoto typu bez přípony: byl původně *ter-* (podobně jako u typu A *nes-, pek-*), ale ještě v době pračeské se změnil v *tře-*. Vokál v zakončení infinitivního kmene se pak přehodnotil v kmenotvornou příponu.

3.1.0.1 *Alternace kmenotvorných přípon a podoba tvarotvorného základu*

Prézentní kmenotvorná přípona *-e-* je zjevná před osobními koncovkami v tvarech 2., 3. sg a 1., 2. pl ind. préz., kdežto ve zbývající části prézentního paradigmatu - v 1. sg a 3. pl ind. préz., v přechodníku přítomném a v imperativu - alternuje s fonémovou nulou (např. *nes-e-š, nes-e-Ø* × *nes-Ø-u, nes-Ø-a, nes-Ø-Ø*).

Infinitivní kmenotvorná přípona *-a-* v tvarech typu B „brát - mazat" se střídá s *-á-* vždy v příčestí trpném; v substantivu verbálním má délku jen tehdy, má-li tento tvar více než dvě slabiky *(brán - braní, prán - praní* × *vybrán, vyprán, mazán - vybrání, vyprání, mazání)*. V infinitivu je kvantitativní realizace této přípony rovněž závislá na délce tvaru, ale opačná: délku má vždy jen kratší, jednoslabičný tvar (srov. *brát, prát* × *vybrat, vyprat, mazat*). Slovesa, která jako prostá mají infinitiv jednoslabičný, se tak v tomto tvaru i v substantivu verbálním kvantitou kmenotvorné přípony liší od svých předponových derivátů (srov. výše uvedené příklady). - Stejné rysy má infinitivní kmen sloves typu „dělat" v 5. tř.; vzhledem k těmto shodám mnohá slovesa vz. „brát" a zejména podvz. „mazat" k tomuto produktivnímu a silně zastoupenému typu přešla nebo přecházejí.

Infinitivní kmenotvorná přípona *-e-* u typu C „třít" se dlouží jen v infinitivu, zato však důsledně - u sloves prostých i předponových. Dloužení se realizuje alternací *-e-/-í- ((na)třel - (na)třít, (ze)mřel - (ze)mřít).*

Typ A „nést - péct/péci" s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou je podobou infinitivního kmene (tedy i některými infinitivními tvary) blízký typu „tisknout", proto některá slovesa k tomuto typu 2. tř. přecházejí.

Tvarotvorný základ sloves 1. tř. je zakončen vždy na souhlásku; fonologická povaha a morfonologická realizace této finály je zpravidla důležitá pro jejich tvary.

Mnohá slovesa mají podobu tvarotvorného základu vlivem někdejších hláskových změn značně rozrůzněnu. Naprostá většina sloves má v základu rozmanité, často zcela specifické, někdy i lexikálně omezené střídání samohlásek nebo souhlásek (často obojí), které se podílí na formování (odlišení) obou kmenů - prézentního a infinitivního.

Některé z alternací jsou vázány na určitý druh tvaru, jiné nastávají vlivem kmenotvorné přípony v závislosti na charakteru pretematické souhlásky. Tento druhý, pravidelnější typ střídání na morfematickém švu mezi tvarotvorným základem a kmenotvornou příponou se jako spoluformant uplatňuje šířeji, a to nejen u výše zmíněných podvzorů „peče - pekl, péct/péci" a „maže - mazal", ale také téměř v celém základním paradigmatu sloves vz. „třít". Naopak vokalické alternace uvnitř tvarotvorného základu jsou většinou vázány na infinitiv (u typu A: *nesl - nést, rostl - růst...*) nebo diferencují co do slabičnosti tvarotvorný základ (resp. kořen) v některém z obou kmenů *(br-al - ber-e, ml-el - mel-e...).* Zvláštní, dnes nesystémové typy alternací nebo jejich neobvyklé kombinace jsou omezeny na malé shluky sloves, popř. na slovesa jednotlivá (*²přadu/předu - předl - příst, stonal - stůně, mohl - moct/moci - můžeš* aj.).

Hlavní rysy morfematické stavby kmene konjugačních typů 1. tř. lze zachytit těmito vzorci:

typ A - „nést - péct/péci":	$_{1}$Zc + **-e-**/-Ø- // **-Ø-**
typ B - „brát - mazat":	$_{Ø-1}$Zc + **-e-**/-Ø- // **-a-**/-á-
typ C - „třít":	$_{Ø}$Zc + **-e-**/-Ø- // **-e-**/-í-

3.1.0.2 *Konjugační paradigma*

Soubor tvarotvorných formantů v prézentních tvarech mají tyto konjugační typy (s výjimkou přechodníku přítomného u podvz. „mazat") navzájem zcela shodný a do značné míry blízký slovesným typům 2. a zčásti též 3. tř. K příznačným společným rysům - kromě vokalické složky kmenotvorné přípony (srov. *-e-, -n-e-, -j-e-*) - patří zejména: v 1. sg ind. préz. koncovka *-u,* v relaci k ní ve 3. pl koncovka *-ou* a v 1. pl ind. préz. variantní koncovka *-me/^{h}-m,* a to

TYPY	A	B		C
VZORY	„nese—nesl, nést"	„bere—bral, brát"		„tře—třel, třít"*3
PODVZORY	„peče—pekl, péct/péci"*2	„maže—mazal, mazat"*1		
Ind. préz. sg 1.	(peču/[kz]peku)	-Ø-u	(mažu/[k]maži)	(třu/[z]tru)
2.	(pečeš)	-e-š		(třeš)
3.		-e-Ø		
pl 1.		-e-me/[h]-m		
2.		-e-te		
3.	(pečou/[kz]pekou)	-Ø-ou	(mažou/[k]maží)	(třou/[z]trou)
Imperativ sg 2.	(peč/[kz]pec)	-Ø-Ø(*) (-Ø-i)	(maž; skákej)	-Ø-i
pl 1.		-Ø-Ø-me (-Ø-ě(e)-me)		-Ø-e-me
2.		-Ø-Ø-te (-Ø-ě(e)-te)		-Ø-e-te
Přech. přít. sg m.	(peka)	-Ø-a	(maže; skákaje)	(tra)
f., n.		-Ø-ouc-Ø	(mažíc; skákajíc)	
pl		-Ø-ouc-e	(mažíce; skákajíce)	
Příčestí činné	-Ø-l-	-a-l-		-e-l-
Příčestí trpné	-Ø-en- (pečen)	-á-n-		-e-n-
Přech. min. sg m.	-Ø-Ø-Ø	-a-v-Ø		-e-v-Ø
f., n.	-Ø-š-i	-a-vš-i		-e-vš-i
pl	-Ø-š-e	-a-vš-e		-e-vš-e
Infinitiv	-Ø-t (v/ý + d,t/s : vést, mést)	-a-t (ØZc + -á-t)		-í-t
	-ct/-ci (v/ý + k,h/c : péct/péci, moct/moci)			

Pozn.: Značka (*) = alternace finálních souhlásek (i krácení kvantity) v imper. některých sloves

*1 = obligatorní alternace *z/ž, s/š, sl/šl, k/č, h/ž, n/ň* před kmenotvornou příponou *-e-/-Ø* - ve všech préz. tvarech s výjimkou přech. přít. *lha*

*2 = alternace velár *k/č* a *h/ž* před tvarotvornými formanty v préz. tvarech i v přič. trp., (v imper. *-č/-c* a *-z*); přech. přít. bez alternace; alternace *k/c, h/c* v infinitivu na *-ct/-ci* ;

*3 = alternace *r/ř* před tvarotvornými formanty v celém základním paradigmatu s výjimkou přech. přít.

jako pendant obdobných shod v týchž tvarech mezi slovesy 4. a 5. tř. (tj. slovesy, která mají prézentní kmenotvornou příponu s dlouhou kvantitou).

Pro některé skupiny sloves této třídy byly dříve příznačné v 1. sg a ve 3. pl ind. préz. dublety s členy rozlišenými konsonantickou alternací (u podvz. „péct/péci" a vz. „třít") nebo dublety s variantními koncovkami *-u/-í* a *-ou/-í* (u některých sloves podvz. „mazat"). Původní tvary (např. *pekou, trou, mažÍ*) však vývojem nabyly výrazné slohové příznakovosti a buď již různou měrou zastaraly, nebo zastarávají.

Imperativ má většina sloves tvořen nulovým morfem (např. *nes, vez*), často s průvodním obligatorním měkčením finál, ev. i krácením délky *(veď, pleť, peč/pec, pomoz, važ)*, po souhláskové skupině je ovšem z výslovnostních důvodů morf *-i (čti, (ne)kašli, (ne)lži, tři)*.

Přechodník přítomný se tvoří sufixálními formanty *-a, -ouc, -ouce* (jako u sloves 2. tř.), jen slovesa podvz. „maže - mazal" mají po měkké střídnici v prézentním kmeni formanty *-e, -íc, -íce* (shodně se slovesy 3. - 5. tř.).

V infinitivním paradigmatu se stavbou kmene, tedy i většinou tvarů od ostatních sloves výrazně odlišuje typ A (srov. tab.); o těchto diferencích viz 3.1.1.2.

Na základě shodnosti infinitivních tvarů s jinými konjugačními typy pronikají do prézentního paradigmatu některých sloves novotvary podle pravidelnějších typů časování: u sloves typu „brát - mazat" jsou to novotvary podle „dělat" (viz 3.1.2 a též 3.5.0.3); u sloves typu „nést - péct/péci" jsou to novotvary podle typů 2. tř. (o tomto přechodu, který se zčásti týká i infinitivu, viz 3.1.0.3).

3.1.0.3 *Vývojové tendence*

Konjugační typy řazené na základě shodné podoby prézentního kmene s kmenotvornou příponou *-e-/-Ø-* do 1. tř. představují na rozdíl od jiných slovesných typů (z nichž některé jsou zastoupeny mnoha tisíci lexémů) vesměs nepočetné a uzavřené, neproduktivní skupiny sloves. Mnohá z těchto sloves jsou velmi starobylá a jako součást základní slovní zásoby i vysoce frekventovaná, naprostou většinou se však vyznačují velkou variabilitou základu a častou rozdílností jeho podob v prézentním i v infinitivním kmeni. To je na překážku jejich slovotvorné živosti a produktivitě.

Sloves, která svými tvary do 1. tř. patří, stále ubývá. Některá slovesa v prosté podobě zastarala (*[z]břísť, [zb]slát, [zkb]stŕít* aj.) a užívá se jich dnes jen v podobě předponové nebo vzhledem k shodnosti infinitivních tvarů se slovesy pravidelnějších typů přešla či přecházejí i prézentními tvary do jiných tříd, pokud již dříve nebyla svými životnějšími souběžnými protějšky s jinou konjugací zcela nahrazena (jako např. *bůsti* dvojicí sloves *bodat // bodnout, pásti - padat // padnout, vrci - vrhat // vrhnout, žíci - žíhat // žhnout* ap.).

U všech typů této třídy se výrazně projevují tendence charakteristické pro pohyb v současném tvaroslovném systému, především však tendence unifikač-

ní, a to jak k vyrovnávání vnitroparadigmatickému, tak i meziparadigmatickému.

Tvarové vyrovnávání vnitroparadigmatických rozdílů vzniklých někdejším hláskovým vývojem, které zprvu vedlo ke vzniku dublet a později k jejich prohlubující se stylové diferenciaci, se dnes projevuje naopak spíše ústupem (zastaráváním) původních podob ve prospěch těch tvarových variant (novotvarů), které lépe odpovídají jedné z hlavních tendencí - tendenci po neměnnosti základu a po vyrovnání jeho podob v celém dílčím paradigmatu. Tak např. variantnost v 1. sg a ve 3. pl ind. préz. jako typický dřívější paradigmatický rys sloves vzorů „péct/péci", „třít" a „mazat" je dnes natolik oslabena, že přestává být z hlediska systémové charakteristiky těchto sloves relevantní. Sjednocování základu v rámci dílčího paradigmatu ve prospěch převažujících podob s pretematickou souhláskou změkčenou upevňuje postavení dané skupiny sloves a sbližuje ji se skupinami, které mají podobné rysy, ale na druhé straně prohlubuje její odlišnost od typu, k němuž původně patřila.

Živý je proces meziparadigmatického vyrovnávání se slovesy konjugačních typů 5. a 2. tř., k němuž dochází na základě zcela či alespoň zčásti společných infinitivních tvarů. O odstupňovaném přechodu sloves typu „brát - mazat" s infinitivním kmenotvorným *-a-* do 5. tř. viz blíže 3.5.0.3. Mimo to se četná slovesa typu „nést - péct/péci" (zvláště svými předponovými deriváty) přiklánějí k perfektivům 2. tř. Tento proces (dílčí přechod) má rovněž několik stupňů: (1) tvary sloves 1. a 2. tř. fungují vedle sebe jako rovnocenné (např. u početné skupiny předponových sloves odvozených souběžně od základového *vléct/vléci* a *-vléknout*, jako *do-, na-, od-* atd.), (2) původní tvary již ustoupily do pozice prostředků knižních (např. kniž. *vybřede, vybříst* vedle běžnějšího *vybředne, vybřednout*) nebo (3) z původních tvarů (ovšem kromě těch, které jsou shodné s tvary vz. „tisknout") se zachoval již jen infinitiv; pro svou výraznost a specifičnost co do zakončení je dosud zpravidla podobou převažující (např. *nalézt* vedle *naleznout*, ale jen *nalezne, nalezneš...; ukrást* vedle *ukradnout*, ale jen *ukradnu, ukradneš*... ap.). (Srov. též 3.1.1.4 a 3.2.1.4.)

3.1.1 Typ A: vz. „nese - nesl, nést" (podvz. „peče - pekl, péct/péci")

Vzorec kmene: $_{1}$Zc + **-e-/-Ø- //-Ø-**

3.1.1.1 K tomuto neproduktivnímu typu náleží malá uzavřená skupina starobylých prostých a předponových sloves, která se vzájemně shodují způsobem tvoření (základními znaky) prézentního a infinitivního kmene i souborem koncovek a sufixálních formantů v jednotlivých tvarech, ale liší se rozsahem a typem průvodních alternací koncové souhlásky základu při časování a v dů-

sledku toho i tvary infinitivu, které jsou těmito alternacemi formovány. Proto se slovesa tohoto typu podle morfonologické realizace finály základu ve srovnání obou kmenů dělí na dvě skupiny a v jejich rámci dále.

Slovesa, která mají tuto finálu v základní podobě obou kmenů stejnou (jako např. *nes-e - nes-l*), náležejí k hlavní skupině, reprezentované vz. „nést", kdežto slovesa, která ji mají v základní podobě prézentního kmene odlišnou, změkčenou (srov. *peč-e - pek-l*), vytvářejí samostatnou podskupinu, reprezentovanou podvz. „péct/péci". Vz. „nést" zastupuje dvacet primárních sloves s předponovými deriváty a podvz. „péct/péci" sedm sloves s předponovými odvozeninami. (Některá z těchto sloves však zejména svými předponovými podobami ustupují tlaku pravidelnějších časovacích typů - viz o tom 3.1.0.3 a 3.1.1.4.)

3.1.1.2 Obě skupiny sloves mají celé základní paradigma zcela stejné (srov. tabulku 3.1.0.2), podvz. „péct/péci" se však ve srovnání se vz. „nést" vyznačuje tím, že ve funkci spoluformantu má v indikativu prézentu a v imperativu přidruženy zčásti fakultativní, převážně však obligatorní alternace pretematické souhlásky, v imperativu u většiny sloves s dvojí možnou morfonologickou realizací této alternace *(nesu, neseš . . ., nesou, nes, nesa* × *peču/*^{kʲ}*peku, pečeš . . ., pečou/*^{kʲ}*pekou, peč/*^{kʲ}*pec, peka).*

Pozn.: Distribucí alternace v prézentních tvarech a zastaráním variant se základem tvrdě zakončeným je podvz. „péct/péci" blízký vz. „třít". Příklonem k tvarům „změkčeným" se obě tyto skupiny sloves vlastně sbližují s podvz. „maže - mazal".

Infinitivní kmen s nulovou kmenotvornou příponou je povrchově zakončen na souhlásku (u sloves prostých je identický s kořenem), proto některé infinitivní tvary má tento typ tvořeny jinak než ostatní konjugační typy (a to zčásti podobně jako typ „tisknout"): Příčestí trpné je tvořeno sufixem *-en-*; poněvadž samohláska sufixu podmiňuje tytéž alternace jako prézentní kmenotvorná přípona *-e-*, mívá základ v tomto tvaru stejnou podobu jako v kmeni prézentním (srov. např. *třese - třásl - třesen, peče - pekl - pečen*). Přechodník minulý se tvoří souborem formantů *-Ø, -ší, -še: -nes, -nesši, -nesše, (při)ved, (u)pek* ap., ale tyto tvary jsou dnes zcela zastaralé. Nejvýraznějším tvarem sloves tohoto konjugačního typu je infinitiv: má vždy dlouhou samohlásku (s výjimkou slovesa *moct*) a charakteristické zakončení buď *-st, -zt* [-st] (u sloves vz. „nést"), nebo *-ct/-ci* (u sloves podvz. „péct/péci"), které se u jiných konjugačních typů nevyskytuje.

Pozn.: V příčestí činném vzniká připojením *l*-ového sufixu souhlásková skupina; ta se v obecné češtině ve tvaru m. sg často zjednodušuje odsouváním *-l-* (např. *nes, ved, moh*, pod. jako *(do)sáh, (u)pad, zdvih* aj. u typu „tisknout").

3.1.1.3 *K tvarům sloves typu „nést - péct/péci"*

(1) Ke vz. **„nese - nesl, nést"** patří slovesa se základem na souhlásky (a) *s, z, b,* (b) *d, t.*

Ke skupině (a) náležejí slovesa *nese - nést, pase - pást, třese - třást; hryze - [kz]hrýzt, leze - lézt, veze - vézt; zebe - zábst.* Finála jejich základu se při časování nemění (ovšem kromě běžné asimilace znělosti, k níž dochází před koncovkou infinitivu a v imperativu, např. [lést; les, lesme]). Sloveso *zebe - zábst,* které jako jediné z nich nemá základ na sykavku, má v infinitivu *-s-* vložené.

Ke skupině (b) náležejí slovesa s finálami *-d, -t: bredе - [ř]bříst, hude - [kz]houst, klade - klást, krade - krást, přede - příst, vede - vést; čte - číst, hnete - hnísť, kvete - kvést/kvísť, mate - mást, mete - mést, plete - plést, roste - růst.* V imperativu mají alternaci *d/ď, t/ť* a v infinitivu (disimilací někdejších skupin zubnic *-dt-, -tt-*) neobvyklé střídání *d/s, t/s,* např. *vede - veď, mete - meť; vedl - vést, metl - mést* (jen *roste - růst* má *-st-* původní).

Na základě podobnosti prézentních tvarů s *-d-* lze k této skupině přiřadit též slovesa *jede - jet* a *jde - jít* (viz 3.1.1.4).

U všech výše uvedených sloves dochází při časování k nejednotně realizovaným vokalickým alternacím v základu, především k dloužení v infinitivu: *a/á* (např. *kladl - klást*), *e/é (nesl - nést,* ob. čes. *nýst), e/í (hnětl - hnísť), y/ý (hryzl - [kz]hrýzt), o/ů (rostl - růst), u/ou (houdl - [kz]houst);* sloveso *kvést* má v infinitivu také variantu *kvísť.* Slovesa *mást, pást, třást* a *zábst* mají délku i v dalších infinitivních tvarech s výjimkou příčestí trpného a substantiva verbálního (v nichž má základ stejnou podobu jako v kmeni prézentním), mají tedy oba kmeny odlišeny střídáním *á/a* nebo *á/e (mátl - mate - maten(í), pásl - pase - pasen(í), třásl - třese - třesen(í), zábl - zebe - Ø).* Slovesa *přísť* a *třást* mají mimo to v indikativu prézentu navíc též zastaralé tvary s vokálem *a (předu/[ř]přadu, třesu/[ř]trasu).*

Sloveso *číst* se od ostatních sloves této skupiny liší neslabičností základu v tvarech s prézentním kmenem, proto má imperativ s *-i;* v infinitivním kmeni má základ s *-e-,* v infinitivu s alternací *e/í (čte, čti, čta; čten(í); četl - číst).* Před vokalickými koncovkami v příčestí činném je podoba základu dvojí: vedle analogických novotvarů, tvořených podle m. sg, jsou též starší tvary bez *-e- (četl, četla/čtla, četlo/čtlo, četli/čtli).*

(2) K podvz. **„peče - pekl, péct/péci"** patří slovesa se základem na veláry *k* nebo *h.* Jako spoluformant při časování mají alternace těchto finál v prézentních tvarech (s výjimkou přechodníku přítomného), v příčestí trpném i substantivu verbálním a v infinitivu. Osobitým variantním infinitivem se odlišují od všech sloves vůbec. V tomto tvaru splynuly velární finály s původní infinitivní příponou *-ti* v zakončení *-ci (péci, moci).* Variantní tvar na *-ct* je novější; vznikl analogií podle infinitivů ostatních sloves a nabyl postupně ve

spisovném jazyce platnosti neutrální. Dnes je variantou základní a tvar na *-ci* je jím vytlačován do vrstvy prostředků knižních.

(a) Slovesa s finálou *-k* - *péct/péci, síct/síci, téct/téci, tlouct/tlouci* a *vléct/vléci* - mají základ formován alternacemi *k/č/c* (např. *peču/*^{kz}*peku, pečeš, peče . . ., pečou/*^{kz}*pekou, peč/*^{kz}*pec, peka; pekl, pečen(í), (u)pek*). Zřetelně se u nich projevuje tendence k vyrovnání základu v prézentních tvarech ve prospěch podob s alternantou *-č-* (varianty *peku, pekou, pec* jsou dnes knižní a zastaralé); pouze před „tvrdým" souborem formantů *-a, -ouc, -ouce* v přechodníku přítomném zůstává základ nezměněn (u slovesa *péct* se však v poslední době v běžné mluvě objevují též analogické novotvary *peče, pečíc* . . . a adjektivum verbální *pečící*, zřejmě i vlivem běžného účelového *pečicí (trouba)*). Před sufixem *-en-* v příčestí trpném a v substantivu verbálním je rovněž alternanta *-č-* jako v prézentních tvarech.

V infinitivu všech výše uvedených sloves dochází k dloužení *e/é* (běžně mluvený úzus však kolísá mezi spisovnými podobami *péct, téct, vléct* a ob. čes. *píct, týct, vlíct*) nebo *e/í (sekl - síct/síci)*. Střídání *u/ou* a délku i v příčestí činném proti krátkosti v tvarech ostatních má *tlouct/tlouci (tloukl - tluče - tlučen(í))*.

(b) U sloves *mohl - moct/moci* a *střehl -* ^{k}*stříci* se základem na veláru *h* dochází při časování k alternacím *h/ž/z/c*.

Sloveso *moct/moci* s předponovými deriváty má obdobnou distribuci alternant finály jako předchozí skupina sloves, ale v imperativu jen střídnici *-z* (i když proniká analogické *-ž*) a v 1. sg a 3. pl ind. préz. varianty s alternací dosud jen jako tvary hovorové *(mohu/*^{h}*můžu, můžeš, může . . ., mohou/*^{h}*můžou, (po)moz, moha; mohl, (pře)možen(í), (pře)moh*, inf. *moct/moci*). Samo prosté *moct/moci* nemá tvar imperativu, tento tvar existuje jen v podobě předponové. Toto sloveso se vyznačuje neobvyklou, od ostatních sloves odchylnou distribucí kvantity: má krátkou samohlásku *o* v infinitivu, kdežto v indikativu prézentu naopak délku; v 1. sg a ve 3. pl je alternace *o/ů* vázána na střídání *h/ž* (srov. *mohl - mohu/*^{h}*můžu - může*).

Knižní *stříci* má v souladu se svým zabarvením pouze tvary původní *(střehu, střežeš . . ., střehou, střež, střeha; střehl, střežen(í), (po)střeh* a infinitiv jen na *-ci*). Celkově zastarává; z prézentních tvarů se dnes užívá jen imperativ.

3.1.1.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům*

Na základě dílčích shod v infinitivních tvarech s perfektivy 2. tř. přecházejí některá slovesa (zvláště jejich dokonavé předponové deriváty) i prézentními tvary k morfematicky pravidelnějšímu typu „tisknout" nebo jsou jeho slovesy, popř. tvary sloves jiných konjugačních typů postupně nahrazována (viz též 3.1.0.3).

(1) U vz. „nést" se to týká několika sloves. Tak sloveso *krást* má tvary

podle vz. „nést", ale derivát *ukrást* byl až na infinitiv nahrazen slovesem *ukradnout (ukrást/ukradnout, ukradnu, ukradneš..., (ne)ukradni...).* - Předponová slovesa [k]*nalézt* a *vynalézt* ve významu ‚najít, objevit' se časují podle „tisknout" *(nalezne, nalezni..., naleznuv),* jen infinitiv *naleznout* je řídký, ale ve významu ‚lezením vniknout' se drží tvary původní *(naleze, nalez...).* - *Břede - bředl, bříst* zastaralo; knižní deriváty *vybřísť* a *zabřísť* jsou nahrazovány slovesy *vybřednout, zabřednout (vybředne, vybředni...).* - *Hryze - hryzl, hrýzt* v prézentních tvarech ustoupilo slovesu *hryzat (hryzá/hryže, hryzej/hryž...);* předponové odvozeniny jsou vytlačovány perfektivy 2. tř. (např. [k]*prohrýzt/* [f]*prohryznout,* [z]*rozhrýzt/rozhryznout,* [f]*zahrýzt/zahryznout*).

(2) Ze sloves podvz. „péct/péci" zastarává sloveso [k]*stříci;* je v prézentních tvarech (s výjimkou imperativu *střez*) nahrazováno slovesem *střežit* (4. tř.), popř. [f]*střehnout* (2. tř.).

Sloveso *vléct/vléci* se skupinou předponových derivátů má ve vz. „tisknout" souběžné protějšky (srov. např. *obléct/obléci, obleču..., obleč, obleka - obléknout, obléknu..., oblékni, oblékna...*; pod. *dovléct/dovléci - dovléknout, navléct/navléci - navléknout* aj.).

Sloveso *říct/říci/*[f]*říci* se s výjimkou původního infinitivu a přechodníku přítomného časuje podle vz. „tisknout" (je proto spolu s předponovými deriváty zařazeno u tohoto vzoru - viz 3.2.1.4).

(3) Ke konjugačnímu typu *-e-//-Ø-* se volně řadí nepravidelná slovesa *jet* a *jít.* Prézentními tvary se podobají slovesům vz. „nést", ale infinitivní tvary mají odchylné. *Jet* má v prézentním kmeni souhlásku *d (jedu, jedeš, jede..., jeď/pojeď, jeda;* fut. *pojedu),* která v infinitivním kmeni není *(jel, (roz)jet, jetí,* inf. *jet;* tvar *ject* je ob. čes., nespis.; v přechodníku minulém je analogický novotvar *(při)jev).* - Sloveso *jít* má supletivní časování: prézentní tvary se tvoří ze základu *jd-* s náslovným *j- (jdu, jdeš, jde..., jdi/pojď, jda;* fut. *půjdu)* a infinitivní tvary ze základu *š(d)-, še(d)- (šel, šla, šlo..., (při)šed)* s výjimkou infinitivu a substantiva verbálního *(jití).*

3.1.2 Typ B: vz. „bere - bral, brát" (podvz. „maže - mazal")

Vzorec kmene: $_{\emptyset-1}$Zc + **-e-**/-Ø-// **-a-**/-á-

3.1.2.1 K tomuto neproduktivnímu typu náleží dvacet osm prostých primárních sloves s předponovými deriváty. Všechna se způsobem tvoření prézentního a infinitivního kmene navzájem shodují a také infinitivní tvary mají stejné, ale liší se jednak obměnami hlásek v základu (zejména alternacemi finály) v prézentním kmeni a zčásti i formanty v některých prézentních tvarech, jednak též tím, zda mají jako prostá buď jednoslabičný, nebo dvojslabičný tvar

infinitivu. (Slovesa s dvojslabičným infinitivem a jejich předponové deriváty interferují totiž téměř všechna s typem „dělat".) Podle morfonologické realizace finály základu (zřejmé ze srovnání obou základních tvarů) dělí se na dvě nestejně velké skupiny a v jejich rámci dále.

Slovesa s tvarotvorným základem na souhlásky, které se při časování nemění, jsou reprezentována vz. „bere - bral", kdežto slovesa s tvarotvorným základem na souhlásky, které v prézentním kmeni mají měkké střídnice, jsou reprezentována podvz. „maže - mazal".

3.1.2.2 Všechna slovesa typu B mají zřetelně vyčlenitelné kmenotvorné morfémy. Prézentní kmenotvornou příponou *-e-* i její nulovou alternantou se shodují s ostatními slovesy 1. tř. Jako konjugační typ jsou v rámci této třídy charakterizována infinitivní kmenotvornou příponou *-a-/-á-*. (O alternacích obou kmenotvorných přípon viz 3.1.0.1.)

Infinitivní kmen i tvary má tento typ zcela shodné se slovesy 5. tř., proto mnohá dvojslabičná slovesa i prézentními tvary odstupňovanou měrou přešla a dosud přecházejí k typu „dělat", řídčeji též naopak (viz 3.5.0.3).

Pozn.: Slovesa, která dnes mají úplné prézentní paradigma shodné s typem „dělat", jsou již zařazena k tomuto typu (zejm. k podvz. „kopá/kope - kopal", viz 3.5.1.3), i když vedle prézentních tvarů s kmenotvornou příponou *-á-* mají v různé míře i varianty s kmenotvornou příponou *-e-*, tj. prézentní tvary podle vz. „brát" nebo podvz. „mazat".

U typu „brát - mazat" zůstávají zařazena pouze slovesa, která mají buď výhradně, nebo alespoň převážně prézentní paradigma s kmenotvornou příponou *-e-* a buď žádné, nebo jen jednotlivé novotvary podle vz. „dělat".

3.1.2.3 *K tvarům sloves typu „brát - mazat"*

(1) Ke vz. **„bere - bral"** náleží osmnáct sloves s tvarotvorným základem na sonory nebo na retnice (tyto souhlásky se při časování nemění). V prézentních tvarech mají stejný soubor formantů jako většina sloves 1. tř. Ve srovnání s alternujícím („měkkým") podvz. „maže - mazal" jsou charakteristické zejména: v 1. sg ind. préz. koncovka *-u*, v relaci k ní ve 3. pl ind. préz. koncovka *-ou (beru, bereš, bere . . ., berou)* a v přechodníku přítomném „tvrdé" sufixální formanty *-a, -ouc, -ouce*.

Slovesa se základem na sonory *r, l, n - brát, drát, prát, žrát, stlát* a *hnát* - mají základ v prézentním kmeni od kmene infinitivního odlišen alternací *Ø/e*, tj. slabičností *(br-al - ber-e, ber, ber-a, dr-al - der-e, stl-al - stel-e . . .)*. Sloveso *hnát* má mimo to ještě alternaci *h/ž* a v imperativu střídání *n/ň (hnal - ženu, ženeš, žene . . ., žeň, žena)*.

Pozn.: Slovesa *brát* a *drát* měla v některých prézentních tvarech původně také střídání *r/ř (beru, béreš/béřeš, bere/béře . . .berou, ber/beř)*, tvary s *ř* však zcela zastaraly.

Slovesa se základem na retnice *p, v - cpát, rvát, řvát, štvát* a *zvát* - mají v obou kmenech tvarotvorný základ (resp. kořen) neslabičný, proto tvoří imperativ morfem *-i (cpi, rvi ...)*; v plurálu imperativu mají tvary dvojí, jednak s *-ě-*, jednak s *-e-* (např. *cpěme/cpeme, cpěte/cpete; zvěme/zveme, zvěte/zvete*). Varianty s *-e* jsou homonymní s 1. a 2. pl ind. préz., tedy méně zřetelné.

Pozn.: Sloveso *zvát* má ve významu ‚jmenovat, nazývat' také zcela zastaralé variantní tvary indikativu prézentu s vokálem *-o- (zvu/*^{z}*zovu, zveš/*^{z}*zoveš ...)*.

Tvarotvorný základ většinou na retnice má také malá skupina dvojslabičných sloves s předponovými odvozeninami. Patří sem: *chápat, chrápat, hrabat, klamat, lámat, plavat/*$^{\prime}$*plovat* a s jinak zakončeným základem *kašlat*. Tato slovesa interferují s typem „dělat": všechna mají podle tohoto vzoru přechodník přítomný *(chápaje, hrabaje* ap.*)* a první dvě z nich také imperativ *(chápej, chrápej)*; ostatní mají v imperativu variantní pár tvarů (např. *hrab/hrabej, (ne)klam/(ne)klamej* atp. a *kašli/kašlej*). Jejich prézentní paradigma podle vz. „brát" je tedy neúplné.

Mnohá další slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou *-a-* v prosté podobě dvojslabičná a se základem na retnice mají tvary stejné, ale mimo to v celém indikativu prézentu i tvary s kmenotvornou příponou *-á-*, tj. celé základní paradigma shodné se slovesy typu „dělat"; ve smyslu poznámky uvedené výše (viz 3.1.2.2) jsou proto zařazena k podvz. „kopá/kope – kopal" do 5. tř.

(2) Podvz. **„maže - mazal"** s alternacemi (měkčením) finály základu ve všech prézentních tvarech, jimiž je odlišen jeho prézentní kmen od kmene infinitivního, zastupuje deset sloves (s předponovými deriváty). Jsou to jednak slovesa s dvojslabičným infinitivem: s alternací *z/ž kázat - káže, mazat - maže,*^{k}*tázat se - táže se, vázat - váže; k/č plakat - pláče, skákat - skáče; n/ň stonat - stůně*, jednak slovesa s jednoslabičným infinitivem: s alternací *s/š psát - píše; h/ž lhát - lže; sl/šl*^{zb}*slát - šle* (dnes se vyskytuje jen jako předponové, např. *odeslat, poslat* aj.).

Některá slovesa mají podobu základu v prézentním kmeni od kmene infinitivního diferencovánu i průvodními vokalickými alternacemi: *a/á plakat - pláče, o/ů stonat - stůně, Ø/í psát - píše; vázat* má ve významu ‚spojovat' také zastaralé tvary s *-í- (váže/*^{fzb}*víže)*. Ke krácení délky vždy dochází v imperativu tvořeném nulovým morfem *(plač; kaž, taž se, važ; piš)*.

Podvz. „maže - mazal" se některými formanty od všech ostatních sloves 1. tř. liší: po morfonologicky měkké souhlásce v prézentním kmeni má vedle základních, běžných koncovek *-u* v 1. sg a *-ou* ve 3. pl ind. préz. také původní, výrazně knižní a zastarávající koncovky *-í, -í (mažu/*^{k}*maží, mažeš ..., mažou/*^{k}*maží)* a v přechodníku přítomném soubor formantů *-e, -íc, -íce (maže, mažíc, mažíce;* tvar m. sg se povrchově kryje s tvarem 3. sg ind. préz.). - Tyto tvary však nemají všechna slovesa podvzoru: některá z nich se zejména v přechod-

níku přítomném a zčásti též v imperativu odchylují - především pro interferenci s typem „dělat".

Pozn.: Obdobné prézentní tvary jako tento podvzor mají také slovesa typu „krýt" a „kupovat" s prézentním kmenem na *-j(e)-* (např. *kryji/*^{h}*kryju, kryješ . . ., kryjí/*^{h}*kryjou, kryje, kryjíc, kryjíce*); i u těchto sloves začínají převažovat v 1. sg a ve 3. pl ind. préz. koncovky *-u, -ou*, konjugačním typům 1.–3. tř. společné.

Ze sloves s jednoslabičným infinitivem - *lhát, psát* a ^{zb}*slát* (i předponových) - má dublety v 1. sg a 3. pl ind. préz. pouze *psát (píšu/*^{k}*píši, píšeš . . ., píšou/*^{k}*píší).* - Sloveso *lhát* má přechodník přítomný tvořen odchylně, a to stejně jako většina sloves 1. tř. *(lha, lhouc, lhouce)*; ind. préz. je *lžu, lžeš . . ., lžou;* tvary *lhu, lhou*, tvořené analogií s *mohu, mohou*, jsou hyperkorektní.

Slovesa s dvojslabičným infinitivem - *kázat, mazat,* ^{k}*tázat se, vázat; plakat, skákat* a *stonat* i jejich předponové deriváty - mají zastarávající variantní koncovky *-i* v 1. sg a *-í* v 3. pl ind. préz. dosud všechna s výjimkou slovesa *stonat* (jen *stůňu, stůňou*, ale např. *kážu/* ^{k}*káži . . ., kážou/* ^{k}*káží, pláču/* ^{k}*pláči* atp.), knižních variant se však dnes téměř neužívá.

Z těchto několika sloves si zatím uchovávají (ovšem jen ve spisovném jazyce) prézentní tvary interferencí s typem „dělat" dosud nedotčené jedině slovesa *mazat* a *vázat*. Původní tvar přechodníku přítomného již ztratila slovesa *kázat* a ^{k}*tázat se* (je jen *kázaje, tázaje se*), *plakat* má dubletu i v imperativu *(pláče* i *plakaje, plač* i *plakej)* a oba tvary již jen podle vz. „dělat" mají *skákat* a *stonat (skákaje, stonaje; skákej, stonej).*

Pozn.: V běžné mluvě se prézentní analogické novotvary s kmenotvorným *-á-/-aj-/-ej-* (nevyžadujícím alternaci finál základu) uplatňují mnohem větší měrou: i v 3. pl ind. préz. pronikají ke všem slovesům této skupiny a u slovesa *skákat* a u *stonat*, jehož tvary jsou zatíženy dvojím druhem alternací, se uplatňují v celém prézentním paradigmatu.

Poměrně četná slovesa s týmiž prézentními tvary (tedy většinou s jen neúplným souborem tvarů podle „mazat") vývojem nabyla úplného paradigmatu i podle vz. „dělat", takže dnes mají prézentní tvary dvojí (např. *kouše/kousá, hryže/hryzá, líže/lízá* aj.); jejich taxativní výčet viz u podvz. „kopá/kope – kopal" (3.5.1.3, bod 2).

3.1.3 Typ C: vz. „tře - třel, třít"

Vzorec kmene: $_{\emptyset}$Zc + **-e-/-Ø-** // **-e-/-í-**

3.1.3.1 K neproduktivnímu typu „třít" patří slovesa: *dřít, mřít, přít se, (o)přít, (pro)střít, třít, vřít, (za)vřít,* ^{k}*(po)zřít* (čtyři z nich se vyskytují jen v podobě předponové). Řadí se sem i *mlít*, má však některé rysy odchylné.

3.1.3.2 Tato slovesa se vyznačují velmi pravidelnou a zřetelnou morfematickou stavbou: mají základ ve všech tvarech (s výjimkou přechodníku přítom-

ného) zakončen souhláskou *ř*, prézentní kmenotvornou příponu *-e-/-Ø-* shodně s ostatními slovesy 1. tř. a v infinitivním paradigmatu kmenotvornou příponu *-e-*, v infinitivu pravidelně alternující s *-í-*.

3.1.3.3 *K tvarům sloves typu „třít"*

Podoba základu sloves sem náležejících je formována alternací *r/ř*, ale (se zřetelem k povaze kmenotvorných přípon *-e-//-e-*) se původní *-r-* zachovalo jen v přechodníku přítomném *(tra)*; někdejší varianty s *-r-* v 1. sg a 3. pl ind. préz. *(třu/'tru, třeš . . ., třou/'trou)* vývojem zcela zastaraly.

Imperativ se tvoří morfem *-i*, v pl *-e- (tři, třeme, třete)*; tvary 1. a 2. pl jsou povrchově synkretické s tvary 1. a 2. pl ind. préz.

3.1.3.4 Sloveso *mlít* se od sloves vz. „třít" odlišuje jednak zakončením tvarotvorného základu na *-l*, jednak tím, že má základ formován alternací *Ø/e (ml-el - mel-e)*, tj. v prézentním kmeni slabičný, proto imperativ s nulovým morfem *(mel)*. Jako jediné ze sloves 1. tř. má příčestí trpné a substantivum verbální tvořeno sufixem *-t- (mlet(í))*; u některých jeho předponových derivátů, jako např. *omlít, promlít, rozemlít* ap., se vyskytuje i řídký tvar s *-n-* (např. *rozemlet(í)/'rozemlen(í)*).

3.2 2. TŘÍDA SLOVESNÁ

3.2.0 Do 2. tř. náležejí slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg ind. préz. složenou kmenotvornou příponu **-n-e-**; touto příponou je tvořen jejich prézentní kmen.

Podle morfematických diferencí v infinitivním kmeni - ve vztahu ke kmeni prézentnímu - vyčleňují se tři typy časování. Za základ dělení se bere podoba infinitivního kmene v příčestí činném a přihlíží se též k zakončení (finále) tvarotvorného základu.

(1) Ke konjugačnímu typu A náležejí slovesa, jejichž infinitivní kmen má (v příčestí činném) nulovou kmenotvornou příponu; tvarotvorný základ mají zakončen na souhlásku. Jsou reprezentována vz. **„tiskne - tiskl, tisknout"** (inf. skupina II).

Některá slovesa s tímto typem časování mají - zčásti z výslovnostních důvodů, zčásti vlivem analogie s typem B - v příčestí činném dubletu, tedy základní podobu infinitivního kmene dvojí: jak s kmenotvornou příponou nulovou, tak s příponou **-nu-**, zpravidla jen jako hovorovou.

(2) Konjugační typ B vytvářejí slovesa, která mají v příčestí činném vždy kmenotvornou příponu **-nu-**; finálou jejich tvarotvorného základu je téměř

vždy samohláska nebo slabikotvorné *r*, *l*. Jsou reprezentována vz. **„mine - minul, minout"** (inf. skupina II).

(3) Typ C je nepravidelný. Náležejí k němu slovesa s prézentním kmenem na **-n-e-** (nebo **-m-e-**) a v příčestí činném s infinitivní kmenotvornou příponou **-a-**, popř. vlivem analogie též s příponou **-nu-** (nebo **-mu-**), a to u sloves prostých po jediné souhlásce. Jsou reprezentována vz. **„začne - začal, začít"** (inf. skupina V); v infinitivu má však většina z nich jinou podobu kmene než ji vzor (srov. *začít, vzít*, ale např. *pnout, tnout* ~ *tít, jmout*).

3.2.0.1 *Alternace kmenotvorných přípon a podoba tvarotvorného základu*

Prézentní kmenotvorná přípona *-n-e-* je plně zjevná ve 2., 3. sg a v 1., 2. pl ind. préz. V ostatních prézentních tvarech její vokalický komponent *-e-* alternuje s fonémovou nulou; konsonantická varianta prézentní kmenotvorné přípony je v 1. sg a v 3. pl ind. préz. v postchodníku přítomná i v tvarech imperativu (srov. např. *tisk-n-e-Ø-v* ~ *tisk-n-Ø-me*, *tisk-n-e-Ø-te* ~ *tisk-n-Ø-te*). Přitom v imperativu dochází i k obligatorní fleritaci morfu *-n-* v *-ň-* (*tisk-n-Ø-i*, *tisk-ň-Ø-me* [tiskni, tiskněme], *tisk-n-Ø-te*, *mu-n-Ø-me* apod.). Odlišnou podobu kmene v imperativu od kmene v ostatních prézentních tvarech má i u sloves s kmenem na *-m-e-* v typu C (*kaž-mu-ne*, *kaž-mi-me*). Tato alternace souvisí s podobou kmene v imperativu od kmene v ostatních prézentních tvarech i u sloves s imperativy na *-i* zabraňují homonymitě příslušných tvarů s tvary 1. sg a 3. pl ind. préz. (např. 1. pl ind. préz. *sahneme*, 2. pl imp *sáhněme* [vezměme]).

Infinitivní kmenotvorná přípona *-ou-* se v infinitivu nedochovává. Nahrazuje ji tou *-nout-*. Kmenotvornou příponu *-a-* v infinitivu nemají slovesa typu B, ale také typ A a z části též typ C.

Kmenotvorná přípona *-a-* v infinitivu typu C je zakončena základu podoba infinitivního kmene v příčestí činném, s výjimkou v příčestí trpném a v přechodníku minulém; ve zbývajících dvou infinitivních tvarech má dále rozdílné alternanty, a to v substantivu verbálním a v infinitivu (*vzal - vzetí - vzít*, *vzal - vzetí - vzít*).

Tvarotvorný základ sloves tohoto typu je v typu C většinou slabičný a je nepomerně [illegible] souhlásku na samohlásku. Tato finála u některých sloves typu [illegible] verbálním alternuje (mění se). U sloves typu C obchází [illegible] (koncové) souhlásky základu ve všech infinitivních tvarech.

Hlavní rysy morfematické stavby kmene sloves 2. tř. lze zachytit vzorci, u nepravidelného typu C s odkazem na podobu kmene typu pravidelných:

typ A - „tisknout": $_0$Ze + **-n-e-**/-n-Ø-/-ň-O-// **-O-**/ $_0$**-nu-**/-nou-
typ B - „minout": /v + **-n-e-**/-n-Ø-/-ň-O-// **-nu-**/-nou-(zř. $_0$Ze)
typ C - „začít": $_0$Ze + ≡ A, B // **-a-**/-ě(e)-/-i- (ev. ≡ B)

3.2.0.2 *Konjugační paradigma*

Slovesa této třídy se tvarotvornými formanty prézentních tvarů v podstatě shodují se slovesy 1. a zčásti též 3. tř. (prézentní kmen však mají rozšířen o *-n-*) a typ „tisknout" se tvořením původních tvarů infinitivních (s výjimkou infinitivu) shoduje s typem „nést - péct/péci" v 1. tř.

V prézentním paradigmatu mají všechny tři typy stejný, společný soubor tvarotvorných formantů, dílčí diference (z morfonologických důvodů) jsou pouze v imperativu: u sloves vz. „tisknout" a „začít", pro něž je příznačná souhlásková skupina na morfematickém švu mezi základem a prézentní kmenotvornou příponou, se tento tvar tvoří vždy morfem *-i (tiskni, začni, najmi)*, kdežto u sloves vz. „minout", jejichž základ většinou končí na slabičný element, převažuje tvar s morfem nulovým *(miň, pokyň, naviň, rozhrň*, ale např. *hni, lni)*.

V infinitivních tvarech probíhá u slovesných typů A a C vyrovnávání podoby kmene ve prospěch tvarů s *-nu-* (viz dále).

Z tvarů infinitivního paradigmatu se v závislosti na podobě kmene rozdílně tvoří příčestí trpné a substantivum verbální, jde však pouze o diference dílčí: většina sloves má v těchto tvarech sufix *t*-ový (po kmeni zakončeném na samohlásku: *minut(í); sloupnut(í); počat, vzat, početí, vzetí, objetí/obejmutí, ujmut(í)*), jen u některých sloves typu „tisknout" (po kmeni na souhlásku) je sufix *en*-ový, často s přidruženou alternací *(přepaden(í); přistižen(í), zatčen(í))*. - Oba tvary, zejména však příčestí trpné, jsou u některých sloves typu „tisknout" a „začít" variantní (*tištěn(í)/tisknut(í); napjat/napnut, napětí/napnutí* atp.); podoby starší a novotvary s *-nu-* bývají slohově nebo i sémanticky rozlišené.

Diference v přechodníku minulém, který se tvořil u typu „tisknout" původně rozdílně, a to stejně jako u typu „nést - péct/péci", vývojem zanikly (viz 3.2.1.4).

3.2.0.3 *Vývojové tendence*

Charakteristickým rysem všech tří konjugačních typů je odstupňované splývání v tvarech tvořených z infinitivního kmene.

Poněvadž slovesa typu „minout" s tvarotvorným základem na vokalický element nemají možnost jiných tvarů než s pozitivní kmenotvornou příponou a mimo to jejich tvary lépe odpovídají tendenci po neměnnosti kmene při časování, probíhá toto vyrovnávání diferencí v infinitivním paradigmatu v jejich prospěch (ačkoli jde o typ slovotvorně neproduktivní, který je poměrně nepočetně zastoupen).

Toto sbližování není ve všech tvarech ani u všech sloves rovnoměrné. Namnoze souvisí s významovou stránkou a slohovým zabarvením lexikálních

TYPY	A	B	C
VZORY	„tiskne—tiskl, tisknout"	„mine—minul, minout"	„začne—začal, začít"
Ind. préz. sg 1.		-n-Ø-u	
2.		-n-e-š	
3.		-n-e-Ø	
pl 1.		-n-e-me/^{h}-m	
2.		-n-e-te	
3.		-n-Ø-ou	
Imperativ sg 2.	-n-Ø-i	-ň-Ø-Ø (-n-Ø-i)	-n-Ø-i
pl 1.	-n-Ø-ě-me	-ň-Ø-Ø-me (-n-Ø-ě -me)	-n-Ø-ě-me
2.	-n-Ø-ě-te	-ň-Ø-te (-n-Ø-ě-te)	-n-Ø-ě-te
Přech. přít. sg m.		-n-Ø-a	
f., n.		-n-Ø-ouc-Ø	
pl		-n-Ø-ouc-e	
Přičesti činné	-Ø-l- $^{(h)}$-nu-l- dubleta	-nu-l-	-a-i- $^{(h)}$-nu-l- dubleta
Přičesti trpné	-Ø-en-$^{(*)}$ $^{(h)}$-nu-t- dubleta	-nu-t-	-a-t- $^{(h)}$-nu-t- dubleta
Subst. verbální		-nu-t-i-Ø	-e-t-i-Ø -nu-t-i-Ø dubleta
Přech. min. sg m.	(-Ø-Ø-Ø)	-nu-v-Ø	-a-v-Ø -nu-v-Ø dubleta
f., n.	(-Ø-š-i)	-nu-vš-i	-a-vš-i -nu-vš-i dubleta
pl	(-Ø-š-e)	-nu-vš-e	-a-vš-e -nu-vš-e dubleta
Infinitiv		-nou-t	-i-t -nou-t dubleta

Pozn.: Značka $^{(*)}$ = alternace velárních finál základu (ev. vokálů *a/a, é/e*) u některých sloves

jednotek. Distribuce tvarů s kmenotvornou příponou *-nu-* je u typu „tisknout" a zčásti též u typu „začít" poměrně složitá a pestrá, a to jak z morfologického hlediska, tak z hlediska stylového a sémantického rozlišení dublet (srov. 3.2.1.3, 3.2.3.3 a 3.2.3.4).

Vývojový pohyb uvnitř 2. tř. zahrnuje tedy dvě protikladné tendence: na jedné straně snahu po tvarovém sjednocení, která vyúsťuje i ve vznik tvarů variantních, na druhé straně tendenci diferenciační, která se obráží v rozrůzňování funkční platnosti členů tvarových dvojic vzniklých tímto vývojovým procesem.

Výskyt variantních tvarů (zejména v infinitivu) souvisí mimo jiné také s přechodem některých sloves typu „nést - péct/péci" k produktivnějšímu typu „tisknout", který je jim morfematicky blízký ve svých původních infinitivních tvarech s nulovou kmenotvornou příponou (srov. 3.1.0.3, 3.1.1.4 a 3.2.1.4).

3.2.1 Typ A: vz. „tiskne - tiskl, tisknout"

Vzorec kmene: $_{\emptyset-1}$Zc + **-n-e-**/-n-Ø-/-ň-Ø // **Ø**/$^{(h)}$**-nu-**/-nou-

3.2.1.1 Vz. „tisknout" reprezentuje poměrně velký počet sloves. Výrazně jsou mezi nimi zastoupena především perfektiva s momentánním významem, která představují vidové protějšky k imperfektivům na *-at*, řídčeji na *-ě(e)t* nebo na *-ovat* (např. *bodnout, couvnout, stoupnout, šlápnout, lehnout, kleknout, mihnout se, sednout; (od)hadnout, (vy)dechnout).* Mnohá z nich mají citoslovečný základ *(bouchnout, cinknout, cvrnknout, dupnout, chňapnout, klepnout, mňouknout, plácnout . . .).* Často se vyznačují inherentním slohovým příznakem expresivity nebo hovorovosti, popř. obojí touto charakteristikou (např. expr.: *blebtnout, ceknout, (ne)dutnout, frnknout, hrknout, (ne)muknout, špitnout, ťápnout;* hovor.: *čutnout, kouknout se, risknout, stopnout, šťouchnout, tipnout;* hovor. expr.: *bácnout, breptnout, juknout, pláchnout, trumfnout* aj.). Tvoření těchto okamžitých sloves je produktivní, ale omezené. - Druhou vyhraněnou skupinou jsou inchoativa (slovesa počínavá). Je to hojně zastoupený, ale již neživý slovotvorný typ. Jde o nedokonavá slovesa odvozená od primárních adjektiv (*blednout, bohatnout, hořknout, houstnout, hubnout, chabnout, chladnout, rudnout, řídnout, stárnout, vlhnout* aj.); některá z těchto sloves mají slovotvornou motivaci již poněkud zastřenou (např. *moknout, puchnout, schnout, stydnout*). Několik počínavých sloves nemá vedle sebe základní adjektiva *(chřadnout, jihnout, vadnout, žasnout).* K této konjugaci se hlásí také nečetná základní nedokonavá slovesa jiného významu *(drhnout, lesknout se, mrznout, prahnout, táhnout, tíhnout, tisknout, vládnout, zábnout).* - Náležejí sem ovšem i předponová slovesa všech výše uvedených slovotvorných typů (skupin).

Více než polovina z celkového počtu sloves typu „tisknout" je slohově příznaková; nejčastěji se vyznačují řídkostí výskytu (zejména slovesa předponová) nebo expresivitou, popř. (také) hovorovostí (viz výše skupinu sloves okamžitých).

3.2.1.2 Morfematická stavba sloves typu „tisknout" je zřetelná, v prézentních tvarech u všech sloves vyrovnaná, stejná, ale v infinitivních tvarech nejednotná (viz dále).

Tvarotvorný základ těchto sloves je zakončen vždy na neslabičnou souhlásku nebo na souhláskovou skupinu. Zpravidla je u sloves prostých roven kořeni a je představován jedinou slabikou (jen zřídka je neslabičný); nositelem slabičnosti je krátká či dlouhá samohláska nebo dvojhláska *ou*, řidčeji slabikotvorné *r̥*, *l̥*. (Např. slovesa se základem na souhlásku + *-nout: klesnout, rudnout, tmavnout; dýchnout, kousnout, mávnout; drhnout, mrznout, prchnout; mlknout, vlhnout;* se základem na souhláskovou skupinu + *-nout: polknout, pustnout, žbluňknout; houstnout, hvízdnout, výsknout; chrstnout, prsknout, trpknout* aj.) Prostých sloves s neslabičným základem je velmi málo *(schnout, [fk]tknout se, žhnout*; dnes jen předponová jsou *(na)dchnout, (za)lknout se, (ode)mknout, (na)řknout).* Základ se při časování zpravidla nemění; k alternacím dochází jen před sufixem *-en-* v příčestí trpném a v substantivu verbálním.

Prézentním kmenem i tvary se typ „tisknout" shoduje s ostatními typy 2. tř., má však na rozdíl od typu „minout" v prézentním kmeni souhláskovou skupinu a vzhledem k tomu imperativ s *-i*, v pl *-ě- (tiskni, tiskněme, tiskněte).*

Ve svých původních infinitivních tvarech (ty se však zachovaly jen zčásti) má tento typ - s výjimkou infinitivu - kmenotvornou příponu nulovou. Příslušné formanty, participiální a přechodníkové sufixy, tedy vlastně následují po základu zakončeném na souhlásku (jako u typu „nést - péct/péci"); v příčestí činném je proto souhlásková skupina (v tvaru m. sg někdy obtížně vyslovitelná), v příčestí trpném sufix *-en-* (zpravidla provázený alternací předchozí souhlásky, popř. také samohlásky) a v přechodníku minulém tvary s archaickým souborem formantů *-Ø, -ši, -še,* které zcela zastaraly a byly nahrazeny jinými. - Infinitiv má však vždy kmenotvornou příponu *-nou-* jako u typu „minout".

3.2.1.3 *K diferenčním tvarům sloves typu „tisknout"*

Výrazný rozdíl mezi podobou kmene v infinitivu a kmenem v ostatních infinitivních tvarech (a to ve vztahu k podobě kmene prézentního) vyrovnává většina sloves vznikem novotvarů s příponou *-nu-*. Některá slovesa ztrácejí původní tvary, jiná si je podržují vedle nově vzniklých analogických podob. Tím se sbližují s typem „minout". U některých sloves tento konvergentní

proces pokročil natolik, že s typem „minout" téměř splývají: v příčestí činném mají ještě základní podobu kmene dvojí *(ťukl/ťuknul)*, ale v dalších infinitivních tvarech jen kmen s *-nu- (ťuknut(í), ťuknuv)*.

Z tvarů infinitivního paradigmatu nejvíce odolává vlivu analogie příčestí činné (jako vysoce frekventovaný tvar). Do příčestí trpného pronikly analogické podoby více a v substantivu verbálním se uplatňují ještě hojněji; v přechodníku minulém, kam pronikly nejdříve, jsou dnes vesměs jen tvary s *-nu-*.

Morfologické diference mezi slovesy v rámci tohoto konjugačního typu se týkají těch infinitivních tvarů, které jsou teprve vyrovnávány, tj. především příčestí činného, zčásti příčestí trpného a v menší míře i substantiva verbálního. Projevují se u jednotlivých sloves rozdílným stupněm zachování původních tvarů a eventuální funkční diferenciací variant.

3.2.1.3.1 Příčestí činné

V příčestí činném mají slovesa této konjugace na švu kmene a sufixu souhláskovou skupinu. Její výslovnost je relativně méně snadná pouze v tvaru m. sg, kde je nositelem slabiky sufix *-l-*; do tohoto tvaru proto pronikají analogické podoby s *-nu-*. Vyskytují se až na ojedinělé výjimky vesměs jako varianty a jsou většinou slohově příznakové. Ve f., n. sg a v pl (kde po *-l-* následuje samohláska) bývají však ve spisovném jazyce zpravidla jen tvary původní *(tisk-la, tisk-lo . . .)*.

Novotvary jako varianty hovorové má dnes v m. sg vedle původních stylově neutrálních tvarů celá řada sloves (jako *bodnout - bodl/* [h]*bodnul, couvnout - couvl/* [h]*couvnul*, pod.: *křiknout, mrznout, polknout, puchnout, škrtnout, trpknout, tvrdnout* aj.). U sloves citoslovečného původu jsou tvary s příponou *-nu-* považovány za slohově rovnocenné s tvary původními *(klepl/klepnul*, pod. *bouchnout, cinknout, dupnout, klapnout . . .)* a u sloves s výrazným inherentním příznakem hovorovosti, popř. expresívnosti, kde jsou v souladu s celkovým zabarvením dané lexikální jednotky, jsou běžně užívaným a spíše převažujícím členem dublet (srov. [he]*bácnout - bácnul/bácl*, pod. [he]*plácnout*, [e]*práskнout*, [e]*rafnout* ap.).

Jako prostředek stylově bezpříznakový jsou tvary s *-nu-* (v příčestí činném) pociťovány pouze tehdy, jsou-li preferovány z výslovnostních důvodů. To se týká tvaru m. sg u malé skupiny sloves:

(1) Slovesa *schnout* a [rk]*tknout se* s neslabičným základem mají výhradně tvar s *-nu- (schnul, tknul se)*, ale jen jako prostá, po slabičné předponě je obvyklý typ dublet (např. *uschl, vyschl, netkl se, dotkl se/* [h]*uschnul*, [h]*vyschnul* atd.); jen tvar s *-nu-* mělo i *'dchnout (dchnul)*, dnes se však toto sloveso vyskytuje pouze s předponami (je tedy např. *nadchl/* [h]*nadchnul, prodchl/* [h]*prodchnul* ap.); o slovese *žhnout* a také o *-řknout* viz 3.2.1.4.

(2) Také u několika sloves, která mají v tvarotvorném základu *r, l* a v příčestí činném dubletu, je podoba s *-nu-* stylově bezpříznaková; je preferována jako tvar výslovnostně snazší *(blbnul/zř. blbl,* pod. *krknul/krkl, smlsnul/smlsl, zvrtnul/zvrtl* a též *vrhnul/vrhl* ve významu ‚dávit', jinak jen *vrhl).* Stejně je tomu také u sloves *čmárnout, stárnout* a *zlátnout (čmárnul/čmárl, stárnul/stárl, zlátnul/zlátl).* Nekodifikovaná, ale běžná je preference tvaru s *-nu-* také u dalších sloves, jako *mrknout, škrtnout, vrznout, zhltnout, zmlknout* aj. – U této skupiny sloves nemá připojení slabičné předpony vliv na usnadnění výslovnosti koncové slabiky v m. sg, proto si tyto tvary zachovávají i u takových předponových podob jako *zestárnul, vyvrtnul* v podstatě stejné, stylově neutrální postavení.

Tvary f., n. sg a pl, v nichž vlivem samohláskové koncovky výslovnostní potíže odpadají, mají podobně jako u všech ostatních sloves vz. „tisknout" kmen bez *-nu-* (např. *schla, schlo, schli,* pod. *dotkla se, vyvrtla, zestárla* atd.).

Pozn.: V běžné mluvě se užívá analogických podob s *-nu-* ve všech tvarech příčestí činného. V obecné češtině se koncová souhlásková skupina v m. sg často zjednodušuje také odsouváním sufixu *-l-* (*vytisk, zbled, zhub, říz se),* tj. podobně jako u typu A v l. tř. *(nes, pek);* tyto tvary jsou regionálně omezeny na západní oblast.

3.2.1.3.2 Příčestí trpné

Většina sloves typu „tisknout" má dnes v příčestí trpném novotvary analogické s typem „minout"; jsou tvořeny (po kmenotvorné příponě *-nu-*) sufixem *-t-* (*tisknut, bodnut* ap.), kdežto tvary původní (s kmenem zakončeným souhláskou) jsou tvořeny sufixem *-en-*. Před tímto sufixem se podoba základu mění: dochází k alternaci *á/a, é/e (vyplázl – vyplazen, oblékl – oblečen),* a jsou-li finálou základu veláry *h, ch, k* nebo skupina *sk,* nastupují za ně měkké střídnice *ž, š, č, šť (zapřáhl – zapřažen, nadchl – nadšen, vyřkl – vyřčen, tiskl – tištěn).*

Některá slovesa mají obě podoby příčestí trpného; rozdílnosti obou variant bývá pak často využito k významovému rozlišení.

Pozn.: Mnohým slovesům typu „tisknout" (a to slovesům bezpředmětovým, zejména všem slovesům s významem změny stavu) příčestí trpné chybí; mívají jen substantivum verbální.

(1) Původní tvar se sufixem *-en-* a průvodní alternací si zachovala zvláště slovesa se základem na veláry:

(a) Ze sloves se základem na *-h* jsou to především: *-přáhnout, stihnout, střihnout, táhnout, -trhnout, vrhnout* (paralelní k *vrhat* na rozdíl od *vrhnout* ve významu ‚dávit'), *zdvihnout* (na rozdíl od souběžného *zvednout*) spolu se všemi jejich předponovými odvozeninami (je tedy např. *zapřažen; stižen, zastižen; střižen, ustřižen; tažen, zatažen; roztržen; vržen, zavržen;* k *zdvihnout: zdvižen, pozdvižen,* ale k *zvednout: zvednut, pozvednut* ap.); samo prosté sloveso *trhnout* má však jen tvar s *-nu- (trhnuto)* a derivát *vyvrhnout* dubletu s členy

sémanticky rozlišenými: *vyvržen*, např. ze společnosti × *vyvrhnut* ‚vykuchán' nebo ‚vydáven'.

Dále mají starý tvar s alternací i některá jednotlivá předponová slovesa; jsou to: *oblehnout, (obležen*, ale *zalehnout* pro rozlišení od *zaležen* k *zaležet), dosáhnout* i *pře-* a *za- (dosažen, přesažen, zasažen)* a též *obsáhnout*, které má sémanticky diferencovaný pár tvarů *(v něčem obsažen* × *zrakem obsáhnut);* k prostému slovesu *sáhnout* a ke složenině *odpřisáhnout* pronikl již zcela tvar s *-nu- (sáhnuto, odpřisáhnuto).*

(b) Ze sloves se základem na *-k, -sk, -ch* mají tvar příčestí trpného s alternací především předponové odvozeniny slovesa *vléknout* (jako *dovléknout, obléknout, odvléknout, navléknout* aj.) za podpory souběžných protějšků v 1. tř. *(vléct/vléci, dovléct/dovléci, obléct/obléci . . .),* poněvadž ty mají příčestí trpné tvořeno stejně *(vlečen, dovlečen, oblečen, odvlečen, navlečen . . .).*

Převážně v dubletách se původní tvar s alternací uplatňuje u sloves *-mknout, -ř(e)knout, (-)tisknout, (-)tknout* a *-dchnout.* Tvarová různost bývá u této skupiny sloves spjata s rozdílností významu *(cítil se dotčen* × *jídlo bylo nedotknuto/nedotčeno*, ale jen *netknuto; cíl byl vytčen* × *chyba byla vytknuta; viník byl zatčen* × *praporec byl zatknut; kniha byla vytištěna* × *ruka byla stisknuta, byl nadšen* ‚uchvácen' × *nadchnut* ‚načichlý'), několik sloves však má variantní pár tvarů bez této diferenciace, popř. jen tvar s *-nu- (odemčen/odemknut, zamčen/zamknut*, ale jen *obemknut, přimknut, semknut, vymknut; dořečen/dořeknut*, pod. *na-, pro-, [f]při-, [f]vy-; nařčen/nařknut, přiřčen/přiřknut, vyřčen/vyřknut*, ale jen *uřknut* - viz též 3.2.1.4; *podotčen/podotknut*, ale jen *prodchnut).*

(2) Původní podobu příčestí trpného se sufixem *-en-* si udrželo také několik sloves se základem zakončeným jinak než na veláry:

(a) [k]*nalézt/*[f]*naleznout, vynalézt/*[f]*vynaleznout* a *ukrást/ukradnout*, s nimiž (až na tvar infinitivu) splynula slovesa 1. tř., která tvořila příčestí trpné shodně *(nalezen, vynalezen, ukraden);*

(b) *dopadnout, napadnout, přepadnout (dopaden, napaden, přepaden* ve významu útoku) a *spadnout* (jen v ustáleném spojení [he]*má spadeno na někoho*); u sloves *vypláznout, nabodnout, probodnout* je starý tvar s *-en-* ustupujícím členem dublet (*vypláznut, nabodnut, probodnut* / řidč. *vyplazen, naboden, proboden*) a u prostého slovesa *bodnout* i odvozenin s předponami *při-, v-, za-* již zastaral (dnes jen: *bodnut, přibodnut* atd.).

3.2.1.3.3 Substantivum verbální

Slovesa, u nichž se zpravidla příčestí trpné netvoří (všechna inchoativa a řada okamžitých, zejména citoslovečných, expresívních a hovorových sloves bezpředmětových), mají substantivum verbální vždy jen s *-nu-* (*blednutí, blýsknu-*

tí, cinknutí, chřadnutí, [h]*kouknutí,* [c]*křupnutí, procitnutí, sednutí, sládnutí, stárnutí, uváznutí, užasnutí* ap.).

Také k některým výše uvedeným slovesům, která si dosud zachovala původní tvar příčestí trpného (ať už sám, nebo jako tvarovou variantu), pronikly novotvary větší měrou než v příčestí trpném: ze sloves uvedených v bodě předchozím (3.2.1.3.2) ve skupině

(1a) má variantní tvar substantiva verbálního sloveso *zasáhnout* (jen *zasažen*, ale *zasáhnutí* i *zasažení*) a *podtrhnout* (jen *podtržen*, ale v substantivu verbálním s významovým rozlišením: *podtržení (slova)* × *podtrhnutí (židle)*);

(1b) má jen novotvar *dořící/dořící* (*dořeknutí*) i některá předponová slovesa další (viz 3.2.1.4 *říct/říci*, bod b) a též *obléknout* a *převléknout* (*oblékнutí, převlékнutí*: původní tvar s alternací bývá užíván zpravidla jen v nedějovém významu ‚oděv' a ‚přestrojení': *oblečení, převlečení*);

(2b) *dopadnout, napadnout, přepadnout* mají dubletu (*napadení/napadnutí, přepadení/přepadnutí*, a to zpravidla s významovým rozlišením, např. *dopadení* ‚přistižení' × *dopadnutí* ‚padnutí'); *spadnout* má jen analogický tvar *(spadnutí)* podobně jako další slovesa odvozená od *padnout* (jako např. *o-, od-, při-, roz- se* atd.), jimž tvar příčestí trpného chybí.

U vícerých dalších sloves zmíněných skupin se však v substantivu verbálním projevuje výrazná tendence k tvaru s příponou *-nu-*, jen slovesa uvedená v bodě 3.2.1.3.2 sub (2a) mají původní tvar příčestí trpného i substantiva verbálního se sufixem *-en-* dosud pevný *(nalezení), vynalezení), ukradení)*, novotvary k nim nepronikly.

3.2.1.3.4 Přechodník minulý

V tomto tvaru se užívá již jen podob analogických *(zabodnuv, vytisknuv, zamknuv)*; původní podoby (*upad, upadši, upadše, užas, zdvih* ap.), které se vyskytovaly i ve starší umělecké literatuře jen zřídka, zcela zastaraly.

3.2.1.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům*

Několik sloves s pravidelným paradigmatem podle vz. „tisknout" má i tvarové varianty podle vz. „nést" nebo podvz. „péct/péci":

Slovesa [k]*nalézt/*[f]*naleznout, vynalézt/*[f]*vynaleznout, ukrást/ukradnout* a *dosáhnout/*[k]*dosíci*, která přešla k typu „tisknout" od typu „nést - péct/péci", si z původních tvarů zachovala osobitě zakončený infinitiv s tvarotvorným základem formovaným alternacemi: *e/é (nalezne, nalezl* - [k]*nalézt), a/á, d/s (ukradne, ukradl - ukrást); á/í, h/c (dosáhne, dosáhl -* [k]*dosíci).*

Nepravidelné sloveso *říct/říci - řekne* se s výjimkou přechodníku přítomného časuje podle vz. „tisknout", substantivum verbální a infinitiv podle 2.

tř. se však vyskytují jen zřídka *(řeknu, řekneš..., řekni, řekl, řečen, ᶠřeknutí, ᶠřeknout)*; mimo to má toto sloveso i některé staré tvary podle podvz. „péct/péci": kromě infinitivu je to zastaralý tvar 1. sg ind. préz. *řku*, vyskytující se jen v ustrnulém, pokleslém výrazu *jářku*, 3. pl ind. préz. *řkou* a archaický imperativ *rci*, dále zastarávající přechodník přítomný *řka* a osamostatnělý variantní tvar substantiva verbálního *rčení* s částečně zastřenou motivací.

Předponové odvozeniny slovesa *říct/říci* lze z hlediska stupně zachování původních tvarů podle podvz. „péct/péci" dělit na několik skupin:

(a) Deriváty *odříct/odříci/odřeknout, pod- se, pře- se, u- se, z- se, za- se* mají variantní jen infinitiv (jinak se časují pravidelně podle vz. „tisknout": *-řekne..., -řekl, -řeknut(í)*).

(b) Předponová slovesa *dořící/dořeci/* ᶠ*dořeknout*, pod. ᶠ*na-*, ᶠ*při-*, ᶠ*vy-* vesměs s významem ‚-povědět' a dále také *prořící (se)/prořeci (se)/prořeknout (se)* ‚prozradit (se)' mají kromě variantního infinitivu dubletu v příčestí trpném: *dořeknut, dořečen, nařeknut, nařečen, prořeknut, prořečen* atp., ale substantivum verbální jen *-řeknutí*.

(c) Slovesa *nařknout, přiřknout,* ᶠ*vyřknout* a *uřknout* se odlišují tím, že mají infinitiv již jen podle vz. „tisknout", zato však ve všech tvarech neslabičný kořen *(nařkne..., nařkni, nařkl)* a s výjimkou slovesa *uřknout* v příčestí trpném a substantivu verbálním dublety, např. *nařčen(í)/nařknut(í)*, zast. i *narčen(í)* atp., ale jen *uřknut(í)*.

Sloveso *žhnout – žhne* s pravidelným paradigmatem podle vz. „tisknout" má varianty podle 1. tř. v přechodníku přítomném a v příčestí činném (vedle *žhna, žhnul*... má po zaniklém *žíci* také tvary *žha, žehl, žhla, žhlo* a analogickým vyrovnáním i *žehla, žehlo*). Deriváty tohoto slovesa mají slabičné předpony a v základu všech tvarů vokál *e*, např. *(za)žehne, (za)žehni, (za)žehna, (za)žehl, (za)žehnuv, (za)žehnut(í)*; předponové sloveso *rozžehnout* má též variantní infinitivní tvary typu „začít" se střídáním *a/e* v kmeni *(rozžehne, rozžehl/rozžal, rozžehnut/rozžat, rozžehnutí/rozžetí, rozžehnuv/rozžav)*.

3.2.2 Typ B: vz. „mine – minul, minout"

Vzorec kmene: ₍Zv + **-n-e-**/-n-Ø-/-ň-Ø- // **-nu-**/-nou- (zř. ₀Zc)

3.2.2.1 K typu „minout" patří nevelká uzavřená skupina primárních sloves se slabičným základem zakončeným na krátkou samohlásku nebo na slabikotvorné *r̥, l̥*, např. *hynout, klenout, kynout,* ᵏ*linout, planout,* ᵏ*řinout se, sunout,* ᵏ*tanout,* ᵏ*tonout, vanout, vinout; hrnout, trnout;* ᵏ*klnout*, aj., dále slovesa se základem redukovaným na jedinou kořennou souhlásku: *hnout, lnout, mnout, (u)snout* i předponové deriváty všech těchto sloves.

3.2.2.2 Slovesa tohoto typu se vyznačují zřetelnou a velmi pravidelnou morfematickou stavbou obou kmenů.

Jejich prézentní paradigma je shodné s ostatními slovesy 2. tř. s výjimkou imperativu. Pro infinitivní paradigma je příznačná vyrovnaná podoba kmene: ve všech infinitivních tvarech je kmenotvorná přípona *-nu-*, v infinitivu *-nou-*. V tvarotvorném základu nedochází při časování k alternacím.

3.2.2.3 *K diferenčním tvarům sloves typu „minout"*

Odchylky od tvarů vzoru se vyskytují jen v imperativu: u většiny sloves, která sem patří, se imperativ tvoří nulovým morfem *(miň, miňme, miňte)*, jen slovesa *lnout, hnout, mnout* s jejich deriváty a předponová *(po)usnout, [k]zesnout, [rk]zasnout* mají z výslovnostních důvodů imperativ s morfem *-i*, v pl *-ě-* *(hni, hněme, hněte)*.

3.2.2.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům*

Skupina sloves tvořená ze základového *-pomenout* předponami *o-, při-, roz-, u-, vz-, (po)za-* s výjimkou *(po)napomenout*, které se časuje jen podle vz. „minout", má v příčestí činném a v přechodníku minulém též variantní tvary podle typu „trpět - sázet" (např. *připomenul/připomněl, připomenuv/připomněv; zapomenul/zapomněl, zapomenuv/zapomněv* ap.); slovesa s předponami *vz-, za-* mají dublety i v příčestí trpném a v substantivu verbálním *(zapomenut(í)/zapomněn(í); vzpomenut(í)/vzpomněn(í))*. Varianty s *-ě-* jsou od slovesa *pomníti*, které jinak zastaralo; jsou hodnoceny jako řídké a knižní, běžné jsou jen v příčestí činném.

Sloveso *opominout*, tvořené dvojí předponou k základovému *minout*, se zkřížilo se *zapomenout*; má též infinitiv *opomenout* a v celém paradigmatu tvary dvojí - jednak původní podle *minout*, jednak podle *zapomenout (opominu/opomenu, opomiň/opomeň* atp., *opominul/opomenul/opomněl . . .)*.

Ke slovesu *odpočinout si* pronikly též tvary podle vz. „začít": vedle *odpočinul si, odpočinut* je hovor. *odpočal si, odpočat*; i prézentní tvary *odpočne si, odpočni si* a infinitiv *odpočnout si* jsou dnes již hodnoceny jako spisovné.

Knižní sloveso *stanout* se časuje pravidelně podle vz. „minout" *(stanu, staneš, stane . . ., staň, stanul, stanuv, stanutí)*, ale *stát se* a slovesa předponová mají infinitivní tvary původní, bez přípony *-nu-*: *stane se - stalo se; dostane - dostal, dostav, dostání*, pod. *nastat, přestat, zůstat* aj.; sloveso *přistát - přistane* analogií se *stát - stojí* kolísá v těchto tvarech v kvantitě *(přistal/přistál, přistav/přistáv*, inf. *přistat* i *přistát)*.

3.2.3 Typ C: vz. „začne - začal, začít"

Vzorec kmene: $_{\emptyset}$Zc + ≡ A, B // **-a-**/-ě(e)-/-í- (ev. ≡ B)

3.2.3.1 Vz. „začít" reprezentuje uzavřenou skupinu velmi starobylých sloves, z nichž některá existují jen v podobě předponové.

Kromě vzorového slovesa *začne - začít* a dalších předponových sloves od základového *-čít (načít, [k]počít, [k]započít)* sem patří *pne - pnout, tne - tnout/[k]tít, žne - žnout/[k]žít* a dále *vezme - vzít, jme - [k]jmout, dme - [k]dmout* a četná předponová slovesa od nich tvořená, jako např. *dopnout, napnout, přepnout; přetnout/[k]přetít, setnout/[k]stít, zatnout/[k]zatít; nažnout/[ʼ]nažít, požnout/[k]požít, vyžnout/[ʼ]vyžít; převzít, [k]předsevzít si; [kʼ]uzmout,* analogické k předponovému *vzít* (jehož spojitost se *jmout* se však již nepociťuje), *dojmout, najmout, vyjmout; nadmout (se), vydmout, [k]vzedmout (se)* aj.

3.2.3.2 Morfematická stavba sloves tohoto konjugačního typu je zřetelná; v prézentních tvarech je pravidelná a v podstatě stejná jako u ostatních typů 2. tř., ale v infinitivních tvarech je u většiny sloves nejednotná v důsledku vyrovnávání podoby kmene.

Prézentní kmenotvorná přípona *-n-e-* (s alternantami *-n-Ø-/-ň-Ø-*) má u některých sloves této konjugace podobu *-m-e-/-m-Ø-* (viz výše *vezme, jme, dme*). Infinitivní kmenotvorná přípona *-a-*, kterou je typ „začít" v rámci třídy dosud charakterizován, je zjevná v příčestí činném a trpném i v přechodníku minulém; v substantivu verbálním alternuje s *-ě(e)-* a v infinitivu se střídá s *-í-* (*načal, načat, načav, načetí,* inf. *načít*). Tvarotvorný základ primárních sloves je neslabičný: je představován jedinou, pro oba kmeny společnou kořennou souhláskou (např. *(na)č-ne - (na)č-al, j-me - j-al, ž-ne - ž-al*); ta u některých sloves před vokály infinitivní kmenotvorné přípony alternuje (např. *(vy)jme - (vy)ňal, tne - ťal, pne - pjal*).

Pozn.: Z vývojového hlediska je základ (kořen) primárních sloves typu „začít" v prézentních tvarech tvořen souhláskou a nazálou *n* nebo *m* (např. *-čn-, tn-, žn-, jm-, dm-*; srov. příslušná iterativa *-čínat . . ., jímat, dýmat*). Z tohoto faktu vychází i dvojí možná interpretace morfematické struktury prézentního kmene: buď se pro tato slovesa předpokládá stejná kmenotvorná přípona jako u ostatních sloves 2. tř. a dvojí podoba této přípony, tj. *-n-e-* nebo *-m-e-*, je dána překrytím morfu *-n-* s nazálami *n, m* v základu (tj. tzv. morfémovým uzlem), nebo jsou tyto nazály pokládány výlučně za součást základu (patří ke kořeni) a prézentní kmenotvorná přípona je pouze *-e-*, takže vlastně jde o slovesa 1. tř.; v tomto pojetí je důvodem k zařazení typu „začít" do 2. tř. jen vnější podobnost v zakončení prézentního kmene se slovesy této třídy (zčásti i podobnost kmene v infinitivu a sbližování s těmito slovesy v infinitivních tvarech dalších). – Současnému chápání morfematické struktury těchto sloves však nejlépe odpovídá třetí pojetí, podle kterého je kořen těchto sloves pouze jednosouhláskový a *-n-*, popř. *-m-* zcela náleží k tématu.

Nazálám *n, m* v prézentním kmeni pozičně odpovídají v kmeni infinitivním tematické vokály *-a-/-ě(e)-/-í-* (srov. *tne – ťal, tětí, tít; vezme – vzal, vzetí, vzít*); jsou to střídnice za nosovku *ę* (*ę* > *a, á,*

to zčásti > *ě, ie* > *e, í*). Tyto vokály v zakončení infinitivního kmene jsou dnes hodnoceny jako alternující kmenotvorná přípona, poněvadž ze synchronního hlediska tuto funkci plní a pozičně i vývojově jsou navzájem totožné. (V pojetí, které je interpretuje jako součást kořene, je pak kořen v infinitivních tvarech odlišný, a to otevřený, infinitivní kmen je bez kmenotvorné přípony, jako u vokalického typu „krýt", a vokály v zakončení kmene funkci přípony jen suplují.)

Slovesa typu „začít" se prézentními tvary přimykají k ostatním slovesům 2. tř., zejména k typu „tisknout"; mají jako tento typ souhláskovou skupinu v prézentním kmeni, tedy imperativ s *-í*, v pl *-ě- (začni, začněme . . .*, pod. např. *zatni, napni; najmi, vezmi*). Do souboru jejich infinitivních tvarů (v relaci k podobě kmene tvarů prézentních) odstupňovanou měrou pronikají novotvary s kmenotvornou příponou *-nu-/-nou-*; vzhledem k tomu se většina sloves v infinitivním paradigmatu od tvarů vzoru odchyluje.

Pozn.: Pokud se předpony, jimiž jsou tato slovesa odvozena, vyskytují i v podobě vokalizované, pak tuto vokalizovanou podobu mívají jak v prézentních tvarech, tak v infinitivních novotvarech s kmenotvorným *-nu-, -mu-* (srov. *vezme – vzal, vzít; podetne – podťal/podetnul; obejme – objal/obejmul, objetí/obejmutí; sejme – sňal/sejmul, snětí/sejmutí* ap.). U sloves *rozepnout* a *sepnout* je vokalizovaná podoba obvykle i v tvarech původních (např. *rozepjal, sepjal*/řidč. *rozpjal, spjal* ap., *roz(e)pjat, s(e)pjat, s(e)pětí*, ale *rozpětí*).

3.2.3.3 *K diferenčním tvarům sloves typu „začít"*

Novotvary s příponou *-nu-/-nou-* se v infinitivním paradigmatu sloves tohoto typu neuplatňují ve všech tvarech ani u všech sloves stejně výrazně. Jeden pól vývojového pohybu představují slovesa, která tlaku analogie odolávají, druhý pól pak slovesa, u nichž tyto novotvary převládly a postoupily do pozice prostředků základních, stylově bezpříznakových.

Infinitiv jako u pravidelných vzorů 2. tř. mají slovesa *ᵏjmout, pnout, ᵏdmout* (původní tvary *jíti, píti, douti* byly homonymní s *jít - jde, pít - pije, dout - duje*) a slovesa *tnout, žnout*, u nichž tento novotvar funguje jako slohově neutrální varianta vedle kniž. *tít, žít* (*žnout* je pro odlišení od *žít - žije* a tvar *tnout* vznikl analogií). Jen velmi frekventovaná slovesa *vzít, začít* (a další předponová), jejichž infinitiv nebyl homonymní se slovesy jinými, podržují výhradně původní tvar s *-í-*.

U těch sloves, která se přizpůsobila tvarem infinitivu slovesům 2. tř., pronikají analogické podoby i do infinitivních tvarů dalších (nevyskytují se tedy u sloves *začít, vzít* a u jiných odvozenin s týmiž základy): u sloves odvozených od *ᵏjmout* se uplatňují relativně nejméně a nerovnoměrně (viz dále), ale u *tnout/ᵏtít, žnout/ᵏžít* a *pnout (se)* i u všech jejich předponových podob fungují v celém infinitivním paradigmatu, a to zpravidla ještě vedle tvarů původních, u *pnout (se)* (a předponových) však již převažují; *ᵏdmout* (a slovesa předponová) má jen tvary s *-mu-*.

V substantivu verbálním se u kolísajících sloves tvary s *-nu-* prosadily

nejvýrazněji. Poněvadž sem pronikly (podobně jako do infinitivu) již dříve, zaujímají na rozdíl od podob s *-ě(e)-* postavení stylově neutrální, pokud ovšem jimi nebyly u jednotlivých sloves staré tvary již zcela nahrazeny. V příčestí činném, v příčestí trpném a v přechodníku minulém jsou pravidlem dublety. Tvary s kmenovým *-a-* se tu drží poměrně pevně a mají dosud povahu prostředků základních, jen u *pnout (se)* (a sloves předponových) nabyly rázu knižního.

Členy dublet jsou téměř vždy diferencovány stylově a zčásti též sémanticky. Slohové rozlišení se děje na ose hovorovost - neutrálnost - knižnost, tj. slohová platnost novotvarů je závislá na stupni knižnosti (ev. zastarávání) tvarů původních a na stylové příslušnosti daného lexému. Rozlišení sémantické je založeno na rozdílu mezi konkrétním (hmotným) a abstraktním (nehmotným) významem slovesa a zpravidla je navrstveno na rozlišení stylové.

Pozn.: V hovorové formě spisovného jazyka jsou analogické podoby s *-nu-* dnes na postupu a v obecné češtině vůbec převládají (s výjimkou slovesa *vzít* se uplatňují téměř vesměs, srov. např. *zatnul, zatnula*, ob. čes. *načnout, načnul, načnula* ap.). – U některých sloves vznikají také dílčí analogické podoby podle vz. „tisknout"; z nich větší rozšíření mají tvary *začla, začlo, začli* (místo *začala, začalo* ...), které pronikají i do projevů spisovných.

3.2.3.4 *K jednotlivým slovesům vz. „začít"*

Zpravidla se celá skupina předponových odvozenin časuje v podstatě shodně jako sloveso základové a také platnost variant v dubletách bývá v podstatě stejná nebo obdobná; jen u početné skupiny derivátů slovesa [k]*jmout* existuje zatím větší nevyrovnanost (nevyváženost) tvarů, celkově však i tu původní podoby postupně zastarávají a ustupují novotvarům s *-mu-* (viz dále).

Slovesa *začít, vzít* a další slovesa předponová si plně zachovala původní infinitivní paradigma včetně infinitivu (např. *načne - načal, načat, načetí, načav; vezme - vzal, vzat, vzetí, vzav*). Vlivu analogie zvláště pevně odolává sloveso *vzít* i předponová *převzít* a [k]*předsevzít (si)*.

Sloveso [k]*jmout* a slovesa předponová mají infinitiv analogický; původní tvar pro výše zmíněnou homonymitu s *jít - jde* (viz 3.2.3.3) téměř zanikl, udržely si ho jako ustupující, popř. již neužívanou variantu pouze odvozeniny *odejmout, sejmout* a [k]*vzejmout (se)* (jde o tvary: [k]*odnít*, [z]*snít*, [z]*vznít (se)*).

Jinak má [k]*jmout* a deriváty s předponami *do- (se), ode-*, [k]*po-*, [k]*pode- (se)*, [k]*pře-*, [k]*přede-, při-*, [kz]*roze-*, [k]*vze- (se), za-, zau- (se)* dosud jen tvary původní *(jme - jal, jat, jetí, -jav)*. U derivátu *sejmout* tyto tvary zastarávají. (O odvozeninách, k nimž pronikly různou měrou novotvary, viz dále.)

Některá z těchto sloves mění při časování podobu základu: u odvozenin s předponami *od(e)-, s(e)-, vy-, vz(e)-* dochází před vokály infinitivního tématu k alternaci *j/ň*, odlišující infinitivní kmen od kmene prézentního (*odejme – odňal*, pod. *sňal, vyňal, vzňal (se); odňat, sňat ...; odnětí, snětí ...*

atp.); sem svou podobou náležejí i původní infinitivy [k]*odnít* a [z]*snít*, [z]*vznít (se)* a osamocené tvary příčestí *rozňal, rozňat* defektivního slovesa [kz]*rozejmout*.

Novotvary s *-mu-* pronikly (mimo infinitiv) k několika slovesům: Pouze v substantivu verbálním, a to jako rovnocenné s tvarem původním, se vyskytují u slovesa *obejmout (objetí/obejmutí)*; u sloves *najmout, (roz)pronajmout, přinajmout, vyjmout* a *ujmout se* se uplatňují jako stylově neutrální varianty vedle ustupujících, zastarávajících tvarů s *-ě(e)-* *(najmutí/ [z]najetí,* pod. též *(roz)pro-, při-; vyjmutí/ [k]vynětí, ujmutí/ [z]ujetí).* – Výhradně tvary s *-mu-*, **a to** v celém infinitivním paradigmatu, mají slovesa *projmout, ujmout* ve významu ‚ubrat, zúžit' *(projmul, projmut(í), projmuv; ujmul, ujmut(í), ujmuv)* a [kz]*uzmout* s významem ‚odejmout, vzít' *(uzmul, uzmut(í), uzmuv).* Rovněž u slovesa *sejmout* dnes analogické tvary převažují *(sejmul, sejmut(í), sejmuv);* staré tvary *(sňal, sňat, snětí, sňav)* mají knižní ráz a vyskytují se jen zřídka.

Slovesa *tnout/ [k]tít* a *žnout/ [k]žít* a předponové deriváty mají dvojí tvary v celém infinitivním paradigmatu. Členy dublet jsou slohově diferencovány: v příčestí činném a trpném i v přechodníku minulém si původní tvary ještě podržují základní postavení a progresívní varianty s *-nu-* jsou dosud hodnoceny jen jako hovorové *(ťal, ťat, -ťav/* hovor. *tnul, tnut, -tnuv,* pod. *proťal, uťal/* hovor. *protnul, utnul* aj.; *žal, žat, -žav/* hovor. *žnul, žnut, -žnuv,* pod. *požal, vyžal/* hovor. *požnul, vyžnul),* kdežto v substantivu verbálním, kde se novotvary prosadily již dříve, nabyly staré tvary rázu knižního (např. *tětí, podtětí, přetětí, roztětí*), popř. zastaraly *(požetí, užetí, vyžetí)* a jejich místo zaujaly varianty s *-nu-* jako prostředek základní, stylově neutrální *(tnutí, podetnutí, rozetnutí; požnutí, vyžnutí)*; prosté sloveso *žnout/ [k]žít* má již jen analogický novotvar *(žnutí).*

U slovesa *tnout/ [k]tít* a odvozenin je soubor původních infinitivních tvarů (bez *-nu-*) od tvarů prézentních odlišen průvodní alternací *t/ť (tne–ťal).*

Sloveso *pnout (se)* i slovesa předponová mají rovněž v celém infinitivním paradigmatu varianty s *-nu-*, avšak tuto řadu tvarů mají vesměs již v postavení základním, stylově neutrálním *(pnul, pnut(í), -pnuv)*; původní tvary jsou užívány jen v obratech knižních (kniž. *pjal, -pjat, -pětí, -pjav*). Přitom starý tvar substantiva verbálního se u některých předponových sloves vyskytuje vůbec jen velmi zřídka (např. *obepětí, odepětí, připětí, upětí*) a jeho místo zaujal tvar analogický; samo prosté sloveso *pnout (se)* a několik sloves dalších má již jen tento tvar *(pnutí, dopnutí* a pod. i reflexívní *odepnout se, napnout se, [k]opnout se).* Proces přizpůsobování ostatním slovesům 2. tř. tu tedy ještě víc pokročil než u sloves výše uvedených, protože novotvary s *-nu-* fungují u slovesa *pnout (se)* (a předponových) ve spisovném jazyce již delší dobu.

Všechna předponová slovesa odvozená od *pnout* mají členy dublet důsledně diferencovány nejen stylově, nýbrž i sémanticky. Tvarů s příponou *-nu-* se užívá ve významu konkrétním, hmotném *(napnul lano, napnutí lana; vypnul*

telefon, vypnutí telefonu, pod. *rozepnutí, sepnutí, vepnutí, vzepnutí, zapnutí),* kdežto tvary bez této přípony se uplatňují jen ve významu přeneseném, nehmotném (např. *žít v napětí, vypětí sil,* pod. *přepětí, rozpětí* atd.)

U této skupiny sloves je kmen souboru ustupujících infinitivních tvarů od kmene prézentního odlišen průvodní alternací *p/pj* např. *sepne - spjal - sepětí* [sepjetí].

Sloveso ^{k}*dmout* s deriváty *na- (se), vy-, vze- (se)* má infinitivní tvary vesměs jen s *-mu- (dmul, dmut(í), -dmuv).*

Pozn.: Původně se toto sloveso časovalo *dmu, dmeš, dme . . ., dul, dut(í), -duv,* inf. *dout.* Vyrovnáváním podoby kmene (tj. jednak vznikem infinitivních novotvarů s *-m-*, jednak prézentních novotvarů bez *-m-*) vznikla slovesa dvě: dnešní *dme - dmul, dmout* a sloveso 3. tř. ve vz. „krýt" *duje - dul, dout.*

3.3 3. TŘÍDA SLOVESNÁ

3.3.0 Do 3. tř. náležejí slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg ind. préz. složenou kmenotvornou příponu **-j-e-** nebo **-u-j-e-.** Prézentní kmen mají tedy zakončen shodně, ale počtem fonémů (submorfů) v kmenotvorné příponě se liší.

Na základě výrazných morfematických diferencí, kterými se vyznačují v infinitivním kmeni, dělí se na dva konjugační typy.

(1) Typ A vytvářejí slovesa s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou (inf. skupina I); jsou reprezentována vz. **„kryje - kryl, krýt".**

(2) Typ B představují slovesa s infinitivním kmenem tvořeným složenou kmenotvornou příponou **-ov-a-** (inf. skupina VI); jsou reprezentována vz. **„kupuje - kupoval, kupovat".**

Pozn.: Submorfy *-u-* a *-ov-* u typu „kupovat" bývají pro původní historickou spojitost někdy interpretovány jako alternující součást základu, takže za kmenotvorné přípony se pak považuje pouze *-j-e-//-a-.*

3.3.0.1 *Alternace kmenotvorných přípon a podoba tvarotvorného základu*

Prézentní kmenotvorné přípony - u typu A dvojfonémová, u typu B trojfonémová - jsou plně zjevné ve 2., 3. sg a v 1., 2. pl ind. préz.; v ostatních prézentních tvarech - v 1. sg a 3. pl ind. préz., v přechodníku přítomném a imperativu - alternuje jejich finální morf *-e-* s fonémovou nulou (např. 3. pl ind. préz. *kry-j-Ø-í, kup-u-j-Ø-í*).

Infinitivní kmenotvorná přípona *-ov-a-*, kterou je tvořen infinitivní kmen

typu B, má obměněnou podobu v příčestí trpném a/nebo v substantivu verbálním; v těchto tvarech její finální morf *-a-* alternuje s *-á- (kup-ov-á-n-(í))*.

Oba konjugační typy se výrazně liší i některými dalšími rysy: Slovesa typu A jsou primární, jako prostá jsou vždy pouze jednoslabičná a tvarotvorný základ mají otevřený, zakončený na samohlásku; ta při časování podléhá změnám. Slovesa typu B jsou téměř vesměs odvozená, i jako prostá jsou vždy víceslabičná a základ mají zakončen zpravidla na souhlásku; podoba jejich základu se při časování nemění.

Tyto rysy - včetně diferencí v infinitivním kmeni - souvisejí s rozdílnou produktivitou obou typů: typ „krýt" je dávno neživý, kdežto typ „kupovat" je nejproduktivnějším slovesným typem vůbec.

Hlavní znaky morfematické stavby kmene konjugačních typů 3. tř. lze zachytit těmito vzorci:

typ A - „krýt": $_{1}$Zv + **-j-e-**/-j-Ø- // **-Ø-** (→ inf.$_{1}$Zv́)
typ B - „kupovat": $_{1-6}$Zc(v) + **-u-j-e-**/-u-j-Ø- // **-ov-a-**/-ov-á-

3.3.0.2 *Konjugační paradigma*

TYPY		A	B
VZORY		„kryje — kryl, krýt"*	„kupuje — kupoval"
Ind. préz.	sg 1.	-j-Ø-i/^{h}-u	-u-j-Ø-i/^{h}-u
	2.	-j-e-š	-u-j-e-š
	3.	-j-e-Ø	-u-j-e-Ø
	pl 1.	-j-e-me/^{h}-m	-u-j-e-me/^{h}-m
	2.	-j-e-te	-u-j-e-te
	3.	-j-Ø-i/^{h}-ou	-u-j-Ø-i/^{h}-ou
Imperativ	sg 2.	-j-Ø-Ø	-u-j-Ø-Ø
	pl 1.	-j-Ø-Ø-me	-u-j-Ø-Ø-me
	2.	-j-Ø-Ø-te	-u-j-Ø-Ø-te
Přech. příč.	sg m.	-j-Ø-e	-u-j-Ø-e
	f.,n.	-j-Ø-ic-Ø	-u-j-Ø-ic-Ø
	pl	-j-Ø-ic-e	-u-j-Ø-ic-e
Příčestí činné		-Ø-l-	-ov-a-l-
Příčestí trpné		-Ø-t-; -Ø-n-; (dubleta)	-ov-á-n-
Přech. min.	sg m.	-Ø-v-Ø	-ov-a-v-Ø
	f.,n.	-Ø-vš-i	-ov-a-vš-i
	pl	-Ø-vš-e	-ov-a-vš-e
Infinitiv		-Ø-t	-ov-a-t

Pozn.: Značka * = alternace finálních vokálů základu (obligatorní dloužení v infinitivu) u naprosté většiny sloves

Soubor tvarotvorných formantů v prézentních tvarech mají oba typy téměř shodný a soubor koncovek společný. Zakončení většiny tvarů indikativu prézentu včetně variantní koncovky *-me/*^{h}*-m* v 1. pl mají velmi blízké konjugačním typům 1. a 2. tř.; diference se slovesy těchto tříd v tvarech 1. sg a 3. pl ind. préz. vyrovnávají formou dublet: vedle slohově neutrálních flexívních morfů *-i* v 1. sg a *-í* ve 3. pl k nim pronikají variantní koncovky *-u* a *-ou*, hodnocené jako hovorové. Pouze slovesa knižní a na druhé straně slovesa s inherentním příznakem hovorovosti či expresivity, popř. slovesa vysloveně nespisovná mají jen tu z obou koncovek, která je v souladu s jejich celkovým slohovým zabarvením jako lexému.

Pozn.: Hovorové varianty *-u, -ou* zaujímají v současném jazyce již značně pevné postavení (pravděpodobně i vlivem vzrůstu frekvence mluvených projevů) a zejména u sloves často užívaných, označujících běžné, všední životní skutečnosti a děje, jeví tendenci stát se podobami neutrálními; u takových sloves pociťuje zvláště mladší generace uživatelů původní koncovky *-i, -í* jako téměř knižní. Přitom proces stylové neutralizace hovorových variant probíhá rychleji v 1. sg než ve 3. pl ind. préz.

Tvary 3. sg ind. préz. a m. sg přechodníku přítomného jsou povrchově synkretické, hloubkovou morfematickou strukturou se však liší (srov. 3. sg *kry-j-e-Ø* × přech. přít. *kry-j-Ø-e*, pod. u „kupovat").

V infinitivním paradigmatu se oba typy zčásti liší tvořením příčestí trpného (a/nebo substantiva verbálního): u sloves typu „krýt" se tvoří tento tvar převážně sufixem *-t-*, kdežto u typu „kupovat" výhradně sufixem *-n-* *(kryt(í), přán(í); kupován(í))*.

3.3.0.3 *Vývojové tendence*

Typ „kupovat" je morfologicky velmi pravidelný a stabilní; nepodléhá tlaku jiných konjugačních typů. Poskytuje do jisté míry oporu typu „krýt", a to na základě společných prézentních tvarů.

Typ „krýt" má vzhledem k nedostatku pozitivní infinitivní kmenotvorné přípony tvary zatíženy vokalickými alternacemi (podoba základu se zejména v infinitivu zpravidla mění). To je hlavní příčinou jeho neproduktivnosti. Některé zastarávající lexikální jednotky z úzu ustupují ve prospěch významově blízkých sloves náležejících k morfematicky pravidelnějším, produktivním slovesným typům (viz 3.3.1.4).

3.3.1 Typ A: vz. „kryje - kryl, krýt"

Vzorec kmene: ‚Zv + **-j-e-/-j-Ø-//-Ø-** (→ inf. ‚Zv)

3.3.1.1 Ke konjugačnímu typu „krýt" patří uzavřená, sémanticky poměrně jednotná skupina zhruba padesáti primárních jednoslabičných sloves a jejich předponových derivátů. Několik sloves se vyskytuje jen v podobě předponové (např. *obout, zout, okřát*).

Některá slovesa mají periferní postavení a slohově omezené užití, zejména inherentní slohový příznak řídkosti, zastaralosti nebo knižnosti (jako např. ^{k}*pět*, ^{zv}*psout*, ^{f}*řít*, ^{zb}*trout* aj.). Vedle takto zabarvených lexikálních jednotek sem však náleží též řada sloves, která příslušejí k nejstarší slovní zásobě, jsou stylově neutrální a vysoce frekventovaná (jako *hřát, pít, přát, rýt, šít, žít* aj.); většina z nich se vyznačuje velkým počtem prefixálních odvozenin. Tato slohově bezpříznaková slovesa tvoří jádro lexikálního obsazení typu „krýt"; především díky jim je postavení tohoto neproduktivního slovesného typu poměrně pevné.

3.3.1.2 Slovesa této konjugace mají většinou zřetelnou morfematickou stavbu. Jejich slabičný základ je otevřený: je zakončen na samohlásku *i(y), u, a* nebo *ě(e)*. V infinitivu má tento vokál téměř vždy délku. Prézentní paradigma s kmenotvornou příponou *-j-e-/-j-Ø-* se (až na nedostatek submorfu *-u-* v této příponě) zcela shoduje s tvary typu „kupovat" (viz tabulku - 3.3.0.2). Pro infinitivní paradigma je příznačná jednak nulová kmenotvorná přípona (infinitivní kmen je tedy povrchově roven tvarotvornému základu a u sloves prostých kořeni) spolu s průvodními různě realizovanými kvantitativními alternacemi samohlásek v základu, jednak nejednotné tvoření příčestí trpného (i substantiva verbálního), a to buď sufixem *-t-*, nebo sufixem *-n-*.

Některá slovesa mají dubletní prézentní tvary též podle 5. či 4. tř. nebo zdvojením paradigmatu vyrovnávají výrazné diference mezi podobou prézentního a infinitivního kmene (srov. 3.3.1.4, bod 1).

3.3.1.3 *K diferenčním tvarům sloves typu „krýt"*

3.3.1.3.1 Úplný přehled sloves typu „krýt" podle morfonologické realizace (finální) samohlásky základu při časování:

(1) Samohlásku základu nemění slovesa typu
pějе - pěl - pět s *-ě(e)-* v infinitivu, a to: ^{k}*pět*, ^{k}*spět*, ^{k}*zet* s deriváty a předponová slovesa ^{rz}*pomět*, ^{h}*pomět se, přimět*.

(2) Dlouhou samohlásku (nebo dvojhlásku) v infinitivu na rozdíl od krátkosti ve všech ostatních tvarech základního paradigmatu mají slovesa typu
bije - bil - bít: bít, °*blít, čít, hnít, lít, nadít* ‚nacpat', *pít,* °*plít* ‚plivat', ř*řít* ‚říjet', *šít, vít, žít* a jejich deriváty;
kryje - kryl - krýt: krýt, k*nýt, mýt, rýt, týt, výt* a jejich deriváty;
duje - dul - dout: dout, n*chrout se* ‚vrtět se', k*kout, plout,* zo*psout* ‚spílat', zn*rout* ‚škubat', kz*slout,* k*snout, -sout* ‚sunout', zb*trout* ‚otravovat', fz*vyklout se* ‚vyklubat se', *obout, zout* a jejich deriváty;
pleje - plel - plít: klít, plít ‚odplevovat', *sít,* k*skvít se* a jejich deriváty, dále též *dít se* ‚stávat se', *(po)dít se* ‚(z)mizet', k*odít (se)* ‚obléct (se)', z*prodít* ‚propíchnout', f*přidít* ‚připojit'; sem lze přiřadit též sloveso *nadít se* ‚očekávat' (má však infinitivní tvary s *-á-* jako *přeje - přál*) a sloveso *chvět se* s řídkým a zastarávajícím variantním infinitivem *chvít se.*

(3) Dlouhou samohlásku ve všech tvarech z infinitivního kmene na rozdíl od krátkosti v tvarech prézentního paradigmatu mají slovesa typu
laje - lál - lát: hrát, kát se, lát, k*plát, sát tát, vlát, zrát* a jejich deriváty (výjimkou je krátkost v substantivu verbálním *hraní*);
přeje - přál - přát: hřát, přát, smát se, vát s jejich deriváty a předponové sloveso *(po)okřát.*

Pozn.: Vokál *á* je ve všech infinitivních tvarech dlouhý, poněvadž jeho délka vznikla druhotně stahováním.

Některá ze sloves s *-í-* v infinitivu mají dublety vázané na dvojí možnou podobu vokálu v základu; druhá z variant je však méně častá, ev. slohově příznaková (je pozůstatkem starších, původních nebo souběžných podob základu, které však dalším hláskovým vývojem u uvedených sloves ustoupily).

Variantní fonémy jsou:

i/e v prézentních tvarech slovesa *lít (lije/leje . . ., lij/lej, lije/leje)* a *e/i* v příčestí činném slovesa *sít (sel/sil);*
e/a v příčestí trpném sloves *klít, proklít* ve významu ‚zatracovat' *(klet/*zb*klat, proklet/*z*proklat);*
ě/á v příčestí činném slovesa *dít se* ‚stávat se' *(dělo se/dálo se);*
i/u v prézentních tvarech a v příčestí činném slovesa *čít* ve významu ‚tušit' *(čije/*°*čuje . . .; čil/*°*čul).*

3.3.1.3.2 Příčestí trpné a substantivum verbální

Příčestí trpné je u typu „krýt" tvořeno převážně sufixem *-t- (kry-Ø-t-),* řidčeji sufixem *-n- (pří-Ø-n-).* Samohláska před sufixem je vždy stejná jako v příčestí činném.

Pozn.: Některá slovesa mají jen substantivum verbální (*[k]nytí, [k]plání, dění* aj.): pro tvoření tohoto tvaru formanty *-t(í), -n(í)* platí stejné zásady jako pro příčestí trpné.

(1) Sufixem *-t-* tvoří příčestí trpné:
(a) všechna slovesa s *i/í (y/ý), u/ou* v infinitivním kmeni: *bít, lít, pít, krýt, mýt, rýt, [k]kout, obout, [k]snout* a další;
(b) několik sloves s vokálem *á* v infinitivním kmeni: *hřát* s deriváty, *okřát, pookřát,* všechny předponové deriváty slovesa *vát* (nikoli však samo sloveso základní) a zpravidla i slovesa *rozesmát, rozevlát;*
(c) ze sloves s *e/í* v infinitivním kmeni: *plít* ‚odplevovat' a *sít.*

(2) Sufixem *-n-* tvoří příčestí trpné slovesa, která mají v infinitivním kmeni
(a) vokál *á* (s výjimkou sloves uvedených sub 1b): *hrát, kát, se, lát, [k]plát, přát (si), smát se, tát, vlát, zrát* a samo základní sloveso *vát;*
(b) alternaci *ě(e)/í* (s výjimkou sloves uvedených sub 1c): ned. *dít se* ‚stávat se', *[k]odít (se), [k]přiodít (se), [k]skvít se* a *chvět se/[fz]chvít se;*
(c) slovesa s nealternujícím *-ě(e)-* v kmeni: *[k]pět, [k]spět, [k]zet* a *přimět.*

(3) Dubletu má sloveso *sát (-sán/-sát, sání/sátí)* a *klít.* Sloveso *klít* s deriváty *odklít, zaklít* má členy dublety významem rozlišené: ve významu ‚láteřit' jsou jen tvary *n*-ové *(klení, odklení, zaklení),* ve významu ‚kouzlem proměnit' tvary *t*-ové a zastaralé tvary *n*-ové *(klet(í), odklet(í), zaklet(í)* / zast. *-klen(í));* ve významu ‚proklínat', ‚zatracovat' má *klít* s derivátem *proklít* rovněž tvary *t*-ové, ale v příčestí trpném s dvojí možnou, slohově odlišenou podobou základu *(klet/[zb]klat, proklet/[z]proklat;* subst. verb. jen *-kletí).*

3.3.1.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům*

(1) U některých sloves typu „krýt" přetrvává ze starší doby meziparadigmatické kolísání.

Některá slovesa s *-á-* nebo s alternací *ě(e)/í* v infinitivním kmeni vzhledem k shodnosti infinitivních i některých prézentních tvarů s těmi slovesy 5. nebo 4. tř., která jsou v bezpředponové podobě jednoslabičná, mají v prézentním paradigmatu dublety: Řídké a knižní nebo zastaralé tvary také podle vz. „dělat" (tj. v sg a 1., 2. pl ind. préz. a v imp.) mají slovesa *hrát, vlát, zrát* (např. *hraje, vlaje, zraje/[z]hrá, [fk]vlá, [fk]zrá* atp. jen v imperativu sloves. *hrát* je varianta podle „dělat" stylově bezpříznaková: *hraj/hrej*); u knižního slovesa *plát* - v souladu s jeho stylovým zabarvením - tvary 5. tř. převažují (v ind. préz. např. *plám, pláš, plá,* jen zř. *plaji* atp., ale imp. pouze *plaj*). Řídké a knižní tvary také podle vz. „trpět" má sloveso *chvět se/[fz]chvít se* (např. *chvěje se/chví se, chvěj se/chvi se)* a sloveso *[k]skvít se* si tyto tvary zachovalo jako rovnocenné *(skvěje se/skví se, skvějí se/skví se, skvěj se/skvi se, skvěje se/skvě se);* kromě sg a 1., 2. pl ind. préz. jsou variantní tvary těchto dvou sloves shodné s kolísáním „trpět - sázet".

Z prostých a předponových sloves se základovým *-dít*, která se v průběhu vývoje významově značně rozrůznila a zčásti i tvarově odlišila, má intranzitivní zvratné ned. i dok. *nadít se - naděje se* („mít naději, očekávat") paralelní podobu podle 5. tř. *nadát se - nadá se;* v ind. préz. fungují obě podoby tohoto slovesa souběžně (*naději se/*[h]*naděju se // nadám se, naděješ se // nadáš se* atd.), ale v další části základního paradigmatu splývají *(naděj se, (ne)nadál se, nadáv se,* subst. verb. *nadání,* zprav. jen ve spojení *mimo nadání).*

Pozn.: Jen podle „dělat" se časují [k]*udát se* „přihodit se" a *zdát se.* – Geneticky příbuzné [kl]*dít* „pravit" s derivátem *přezdít* „přezvat" náleží ke vz. „sázet" (ale má též variantní tvary podle „trpět": *oni dějí/dí, děje/dě, dějíc/díc).*

Slovesa [k]*kout, plout,* [k]*snout* s dloužením *u/ou* v infinitivu mají tvary jednak podle vz. „krýt", jednak podle „brát" (1. tř.) nebo „kopat" (5. tř.), ale zčásti i staré tvarové kombinace jako možné. Původně měla tato slovesa značně rozdílný prézentní a infinitivní kmen (srov. např. někdejší *kuje - kovat, snuje - snovat* a naproti tomu *plove - plout*); vyrovnáním těchto podob se jejich paradigma zdvojilo a vznikla tak slovesa dvě, každé s jinou konjugací (např. [k]*kout - kuje // kovat - kove/ková,* ale dosud je možná i tvarová kombinace původní *kovat - kuje;* pod. *plout - pluje //* [l]*plovat - plove,* nověji *plavat - plave;* [k]*snout - snuje //* [k]*snovat - snove/snová,* ale u víceslabičného [k]*osnovat* jen *osnuji, osnuješ, osnuje . . ., osnoval* ztrátou slovotvorné motivace a přeřazením ke vz. „kupovat").

(2) Tendence k zpravidelňování tvarů se (mimo vyrovnávání podob kmene) projevuje u některých sloves typu „krýt" také tím, že jsou postupně vytlačována a nahrazována víceslabičnými slovesy živějších a morfologicky pravidelnějších typů.

Pozn.: Řada sloves v průběhu vývoje (a) téměř zanikla či velmi zastarala nebo (b) ustoupila do pozic výrazně příznakových, popř. (c) v konkurenci se slovesy téhož významu se sémanticky více méně specifikovala (srov. např. (a) [z]*žvát – žvýkat,* [zb]*trout – otrávit,* [zl]*rout – rvát,* [zk]*klout se – klubat se;* (b) [k]*nýt – tesknit,* [k]*pět – zpívat,* [k]*plát – planout,* [c]*plít – plivat,* [c]*blít – zvracet;* (c) *plout – plavat, čít – čichat/cítit,* [zo]*psout/lát – (zle) nadávat/hubovat, dout/vát – (prudce) foukat/vanout* ap.). Opačný proces je vzácný.

Pevné postavení a naprostou slohovou bezpříznakovost si zachovávají ta slovesa, za něž není v jazyce adekvátní náhrada (jako *pít, mýt, šít, obout* a další) - ta představují jádro konjugačního typu „krýt".

3.3.2 Typ B: vz. „kupuje - kupoval, kupovat"

Vzorec kmene: $_{1-6}$Zc(v) + **-u-j-e-**/-u-j-Ø- // **-ov-a-**/-ov-á-

3.3.2.1 K vysoce produktivnímu typu „kupovat" náleží velká, stále vzrůstající skupina sloves: jsou to jednak slovesa odvozená, zvláště desubstantiva a de-

verbativa tvořená z domácích základů, jednak téměř všechna slovesa přejatá do češtiny z jazyků cizích.

Pozn.: Celkový počet lexikálních jednotek, které tento mohutně zastoupený typ zahrnuje, je zhruba stejný jako u typu „prosit" (kolem 9 000 lexikálních jednotek), ale mnohem menší než u typu „dělat" (zhruba o 3 500 sloves). Mnohá denominativa mají minimální počet předponových podob, jsou tvořena ad hoc a jsou zřídka užívána; také přejatá slovesa jsou na předponové odvozeniny velmi chudá a rovněž bývají stylově omezena. Více než třetina sloves typu „kupovat" má inherentní stylové zabarvení, zejména příznak řídkosti výskytu nebo knižnosti, řidčeji nespisovnosti.

3.3.2.2 Všechna slovesa tohoto typu mají zřetelnou a výraznou morfematickou stavbu a tvary naprosto pravidelné, plně shodné s tvary vzoru. Uplatnění hovorových variant osobních koncovek v 1. sg, ve 3. pl i v 1. pl ind. préz. je vázáno na stylové zabarvení jednotlivých sloves (viz 3.3.0.2).

3.3.2.3 *K slovesům přejatým a deverbativům*

3.3.2.3.1 Slovesa přejatá mají některé specifické rysy:

(1) Tvarotvorný základ mají někdy zakončen odchylně, tj. na samohlásku - častěji na *-u*, řidčeji na *-i* nebo *-e*, takže na morfematickém švu je pak skupina samohlásek (např. *distribuovat, konstruovat; asociovat, repatriovat; rekreovat se*); je-li finálou základu samohláska *u*, stojí v prézentních tvarech vedle sebe dvě samohlásky stejné (např. *distribuuje, distribuuj*).

(2) Mnohá z přejatých sloves mají základ rozšířen o pretematický komponent *-iz- (mechanizovat, realizovat)*, a to někdy jen fakultativně *(amortizovat/amortovat, pasterizovat/pasterovat, sterilizovat/sterilovat)*, nebo o komponent *-ír- (-ýr-)*. Slovesa se segmentem *-ír- (-ýr-)* mají však většinou zabarvení buď vysloveně nespisovné (*"citýrovat, "markýrovat, "mašírovat, "gravírovat*), nebo hovorové (*[h]fantazírovat, [h]forsírovat*); jen málokterá z nich se stala stylově neutrálními (jako *masírovat, tupírovat*).

(3) Mezi přejatými slovesy je mnoho termínů, popř. výrazů slangových. U řady z nich dochází v současném úzu k postupnému posunu na základní ose knižnost - neutrálnost - hovorovost, a to pohybem od obou pólů této osy k jejímu středu: přibývá sloves, která svou původní příznakovost ztratila a stala se stylově neutrální, popř. hovorovou složkou běžného vyjadřování (např. (a) donedávna kniž.: *akomodovat se, inspirovat, kooperovat, nominovat, renovovat, stabilizovat, transformovat;* (b) donedávna hovor.: *interesovat se, stornovat, taktizovat, tipovat, (z)trémovat;* (c) dříve ob. čes., nyní hovor.: *narukovat, študovat, štupovat*).

(4) Jedním z rysů přejatých sloves je vidová ambiguálnost neboli obojvidovost (např. u sloves *absolvovat, delegovat, habilitovat se, regenerovat, sociali-*

zovat, typizovat amj.), u sloves domácích jen vzácná (obojvidová jsou např. *obětovat, věnovat* a nečetná další - viz IV 1 E 2.6.4). Nebývá uplatněna vždy stejnou měrou. Postupné zdomácňování některých přejatých sloves se projevuje vytvářením dokonavých podob pomocí druhotné prefixace (srov. *(z)aktualizovat, (za)kódovat, (z)regenerovat, (z)restaurovat* ap.).

3.3.2.3.2 Se slovesy jiných konjugací je typ „kupovat" spjat početnou skupinou deverbativ, sekundárních imperfektiv tvořených z dokonavých předponových sloves příponou *-ova-*. Často představují iterativní protějšek společný pro slovesa dvou rozdílných konjugačních typů (např. k *-it* a *-ě(e)t: zdomácnit - zdomácnět - zdomácňovat, roztratit - roztrácet - roztracovat;* k *-it* a *-at: přelomit - přelámat - přelamovat;* k *-it* a *-nout: rozestoupit se - rozestoupnout se - rozestupovat se;* k *-nout* a *-at: vyhrábnout - vyhrabat - vyhrabovat;* k *-nout* a *-ě(e)t: vylétnout - vyletět - vyletovat* aj.).

Při odvozování těchto sekundárních imperfektiv od předponových perfektiv typu „prosit" dochází ke střídání pretematických souhlásek *t/c, d/z, s/š, z/ž, st/št, zd/žd',* které má nepřímý podpůrný morfologický význam, protože se realizuje téměř vesměs shodně jako v příčestí trpném sloves na *-it*, to znamená, že v morfonologické realizaci souhlásky před kmenotvornou příponou *-ova-* se promítá obligatornost, fakultativnost nebo neexistence alternace v uvedeném tvaru sloves typu „prosit" (doklady viz 3.4.1.3.2.2). Mimo to se délka ve finální slabice odvozovacího základu zpravidla krátí *(navštívit - navštěvovat, prohloubit - prohlubovat, zvýšit - zvyšovat)*; u sloves nověji vzniklých však zůstává kvantita obvykle nezměněna (zejména tehdy, je-li základové sloveso původu zřetelně jmenného: *zbásnit - zbásňovat,* pod. *vyústovat, zestátňovat, znárodňovat*), popř. se užívá podob obou *(umístit - umisťovat/umísťovat,* pod. *vysídlovat/vysídlovat, zmírňovat/zmírňovat).*

3.4 4. TŘÍDA SLOVESNÁ

3.4.0 Do 4. tř. náležejí slovesa, která mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg ind. préz. kmenotvornou příponu **-í-**; touto příponou je tvořen jejich prézentní kmen.

Podle morfematických diferencí v základní podobě infinitivního kmene dělí se na dva konjugační typy.

(1) Typ A vytvářejí slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou **-i-** (inf. skupina IV); jsou reprezentována vz. **„prosí - prosil, prosit".**

(2) Typ B představují slovesa s infinitivní kmenotvornou příponou **-ě(e)-** (inf. skupina III). Podle rozdílné alternanty prézentní kmenotvorné přípony

v opěrném tvaru 3. pl ind. préz., realizované shodně též v přechodníku přítomném a v imperativu, dělí se tento typ na dva podtypy - B_1 a B_2.

K podtypu B_1 patří slovesa, která mají v uvedených třech tvarech nulovou alternantu prézentní kmenotvorné přípony (tj. stejnou jako typ A); jsou reprezentována vz. **„trpí - trpěl, trpět"** (3. pl *trp-Ø-í* jako *pros-Ø-í*);

K podtypu B_2 náležejí slovesa s rozšířenou podobou prézentní kmenotvorné přípony; jsou zastupována vz. **„sází - sázel, sázet"** (3. pl *sáz-ej-í*).

3.4.0.1 *Alternace kmenotvorných přípon a podoba tvarotvorného základu*

Prézentní kmenotvorná přípona *-í-*, pro niž je (obdobně jako u sloves 5. tř.) příznačná dlouhá kvantita, je ve své základní podobě zjevná ve všech tvarech sg a v 1. i 2. pl ind. préz. Skutečnost, že v ostatních prézentních tvarech alternuje jednak s fonémovou nulou (u A a B_1), jednak s *-ě(e)j-* (u B_2), je pro slovesa této třídy charakteristická a má dosah pro paradigmatické relace mezi nimi.

Pozn.: Alternanta *-ě(e)j-* prézentního tématu sloves vz. „sázet" nese stopy původní podoby prézentního kmene těchto sloves (intervokalický segment *-j-*, o nějž je rozšířena, je charakteristický pro stažené konjugace. Prézentní tvarotvorné formanty tohoto podtypu mají obdobnou stavbu jako formanty sloves vz. „dělat" (srov.: ind. préz. *sáz-ím – děl-ám* ..., *sáz-ejí – děl-ají*, imp. *sáz-ej – děl-ej*, přech. příč. *sáz-eje – děl-aje*).

Infinitivní kmenotvorná přípona *-i-* u typu A alternuje v příčestí trpném s fonémovou nulou *(pros-i-l - proš-Ø-en)*; mimo to se střídá s *-í-* v jednoslabičném infinitivu malé skupinky sloves s neslabičným základem i v infinitivu jejich předponových derivátů (např. *cti-l - ctí-t, (pro)cli-l - (pro)clí-t*).

Také u typu B s infinitivní kmenotvornou příponou *-ě(e)-* je několik takových sloves; jen v jejich infinitivu kmenotvorná přípona *-ě(e)-* alternuje s *-í-* (B_1: *bděl - bdí-t*; B_2: *tlel - tlí-t*), ne však důsledně (např. B_1 *hřměl - hřmí-t/hřmě-t*; B_2: *tmělo se - tmí-t se/tmě-t se*, ale pouze *směl - smě-t*), u ostatních sloves se v žádném z tvarů infinitivního paradigmatu nemění.

Tvarotvorný základ prostých sloves obou konjugačních typů je - s výjimkou sloves právě uvedených - vesměs slabičný a je zakončen na souhlásku nebo na souhláskovou skupinu. Vzhledem k fonologické povaze kmenotvorných přípon nemůže být finálou základu velára nebo *d, t, n, r*.

Je-li pretematickou souhláskou retnice, mají po ní slovesa typu B vždy *-ě-*, a to oba podtypy v tvarech z infinitivního kmene a podtyp B_2 též v tvarech s prézentním kmenotvorným *-ě(e)j-*. Mimo to je *-ě-* po retnicích u podtypu B_1 a u typu A v sufixu m. sg přechodníku přítomného a jako střídnice morfu *-i* v plurálových tvarech imperativu. Výskyt *-ě-* je provázen alternacemi *p, b, v; m/pj, bj, vj, mň*. - Významovou a tvarovou rozlišovací platnost má diference

-e- × *-ě-* po retnicích v příčestí trpném a/nebo v substantivu verbálním ve srovnání těchto tvarů u typů A × B (např. A *-it: chybení, otupení, ozdravení, rozestavení, zmrtvení* × B *-ě(e)t: chybění, otupění, ozdravění, rozestavění, zmrtvění*; výjimkou je pouze sloveso *uvědomit*, které má dubletu *(uvědomen(í)/uvědoměn(í))*.

Pozn.: U typu B jde o kmenotvornou příponu *-ě(e)-*, kdežto u typu A o samohlásku sufixu *-en*, jímž je tvořeno příčestí trpné.

Hlavní rysy morfematické stavby kmene slovesných typů (podtypů) 4.tř. lze zachytit těmito vzorci:

typ A - „prosit" : $\emptyset_{-4}$Zc + **-í-/-Ø-** // **-i-/-Ø-**
typ B - B_1 „trpět" : $\emptyset_{-1}$Zc + **-í-/-Ø-** // **-ě(e)-**
B_2 „sázet" : $\emptyset_{-4}$Zc + **-í-/-ě(e)j-** // **-ě(e)-**

3.4.0.2 *Konjugační paradigma*

TYPY			A	B	
PODTYPY				B_1	B_2
VZORY			„prosí–prosil"	„trpí–trpěl"	„sází–sázel"
Ind. préz.	sg	1.		-í-m	
		2.		-í-š	
		3.		-i-Ø	
	pl	1.		-í-me	
		2.		-í-te	
		3.		-Ø-í	-ě(e)j-í
Imperativ	sg	2.	-Ø-*	-Ø-i dubleta	-ě(e)j-Ø
	pl	1.	-Ø-Ø-me	-Ø-ě(e)-me dubleta	-ě(e)j-Ø-me
		2.	-Ø-Ø-te	-Ø-ě(e)-te dubleta	-ě(e)j-Ø-te
Přech. přít. sg m.				-Ø-ě(e)	-ě(e)j-e
f., n.				-Ø-ic-Ø	-ě(e)j-ic-Ø
pl				-Ø-ic-e	-ě(e)j-ic-e
Příčestí činné			-i-l	-ě(e)-l-	
Příčestí trpné			-Ø-en-(*)	-ě(e)-n-	
Přech. min. sg m.			-i-v-Ø	-ě(e)-v-Ø	
f., n.			-i-vš-i	-ě(e)-vš-i	
pl			-i-vš-e	-ě(e)-vš-e	
Infinitiv			-i-t	-ě(e)-t	

Pozn.: Značka (*) = alternace finál základu u některých sloves
* = obligatorní krácení kvantity ve finální slabice

Z osobních koncovek indikativu prézentu jsou pro tyto konjugační typy charakteristické: v 1. sg *-m*, v 1. pl pouze koncovka *-me* (vzhledem k potřebě odlišit tvar 1. sg a 1. pl nemají tato slovesa též hovorovou variantu *-m* v 1. pl) a ve 3. pl koncovka *-í*; slovesa 4. tř. mají tyto koncovky shodné se slovesy 5. tř. a rozdílné od sloves 1. – 3. tř.

Tvary 3. sg a 3. pl ind. préz. vz. „prosit" a vz. „trpět," povrchově synkretické, se hloubkovou morfematickou strukturou liší (srov. 3. sg. *pros-í-Ø, trp-í-Ø* × 3. pl *pros-Ø-í, trp-Ø-í*).

Imperativ mají tato slovesa převážně s nulovým morfem, u typu A a u podtypu B, se však často vyskytují též tvary s morfem *-i*.

Dílčí diference jsou v příčestí trpném: typ „prosit" má po nulové alternantě infinitivního tématu v tomto tvaru sufix *-en-*, u některých sloves provázený souhláskovými alternacemi *(prosil - prošen)*, kdežto typ B má po kmenotvorné příponě *-ě(e)-* základní podobu tohoto sufixu, tj. *-n-* (k alternacím – až na několik výjimek u vz. „trpět" – tu nedochází). (O diferencích mezi oběma typy u sloves se základem na retnice viz např. 3.4.0.1.)

Pro vzory této třídy je příznačná odstupňovaná meziparadigmatická stejnost (shodnost) tvarů: kromě společných, u všech sloves 4. tř. stejných tvarů sg a 1., 2. pl. ind. préz. mají slovesa vz. „prosit" a „trpět" společné tvarotvorné formanty i ve všech dalších tvarech prézentních, kdežto slovesa vz. „trpět" a „sázet" (jako dvě realizace jediného konjugačního typu) naopak ve všech tvarech infinitivních (viz výše uvedenou tabulku).

Vz. „trpět" má dílčí paradigmatické rysy obou konjugačních typů, proto vůči oběma mezním představitelům 4. tř., jimiž jsou „prosit" a „sázet", zaujímá postavení do jisté míry zprostředkující.

Morfologické typy „prosit" a „sázet" jsou od sebe výrazněji odlišeny, mají však hojné vzájemné relace slovotvorné, jednak vidové (mezi dokonavými předponovými slovesy na *-it* a sekundárními imperfektivy na *-ě(e)t*), jednak lexikálně sémantické (zejména u denominativ tvořených z téhož základu souběžně v obou vzorech, a to s významovou opozicí ‚činit nějakým' × ‚stávat se nějakým', často doprovázenou zvláště u reflexívních deadjektiv shodným významem ‚být, jevit se nějakým'). Tyto odstupňované vztahy vedou někdy k prolínání paradigmat u sloves obou vzorů a k míšení tvarů.

3.4.0.3 *Vývojové tendence*

Přirozeným důsledkem vzájemné blízkosti tvarových souborů typů (podtypů) 4. tř. je tendence k analogickému vyrovnávání diferenčních tvarů buď (1) meziparadigmatickému, nebo (2) vnitroparadigmatickému.

(1) Vyrovnávání meziparadigmatické

(a) Ve 3. pl jako v jediném tvaru, jímž se slovesa 4. tř. v indikativu prézentu

navzájem liší, jsou v nespisovných útvarech národního jazyka rozšířeny územně rozdílné, vždy však unifikované formanty. Je patrné, že i v současném jazyce spisovném probíhá vývojový proces směřující k sjednocování dosud rozdílného zakončení tohoto tvaru. (Celkově jde o jev širší, který má paralelu ve vyrovnávání realizací flexívního morfému 3. pl u sloves 1.-3. tř. směrem k jednotné koncovce *-ou*, u konjugačních typů 3. tř. zatím jako hovorové.)

Spisovná čeština dosavadní diference ve 3. pl. *(prosí, trpí* × *sázejí)* sice dosud zachovává, ale u mnoha sloves, která ztratila souvislost se svým původním slovotvorným typem nebo mají slovotvornou motivaci oslabenou, je tento tvar silně rozkolísán. Vzhledem k prohloubenému vědomí o stylové diferenciaci variantních tvarových prostředků jazyka (k němu přispívá i zřetelně pociťovaná nespisovnost obecně českého jednotného *-ě(e)j* i různých dalších, nářečně užívaných unifikovaných podob) je na pozadí celkového vývoje uvnitř 4. tř. formant *-í* dnes pociťován jako spisovnější, takže zvýšenou měrou dochází k jeho pronikání ke slovesům vz. „sázet", zvláště pak v projevech psaných (srov. 3.4.2.2.3.3).

K vyrovnávání tvarových diferencí mezi slovesy 4. tř. dále dochází sjednocováním podoby kmene:

(b) mezi typem A *-í-//-i-* a typem *B -í-//-ě(e)-* i v dalších diferenčních tvarech (kolísání „prosit - sázet" a „prosit - trpět");

(c) mezi oběma podtypy v rámci konjugačního typu B *-í-//-ě(e)-* (kolísání „trpět - sázet").

(2) Vyrovnávání vnitroparadigmatické

probíhá v rámci typu A *-í-//-i-* (tj. u sloves vz. „prosit") v imperativu a v příčestí trpném (i v substantivu verbálním).

K sjednocování tvarů (většinou vznikem dublet) přispívá vedle ztráty slovotvorné soudržnosti také tendence po zachování neměnné podoby tvarotvorného základu při časování. To do jisté míry podporuje u vz. „prosit" oslabování obligatornosti alternací pretematických souhlásek v příčestí trpném a zčásti i narůstání počtu sloves s variantním párem tvarů v imperativu (viz 3.4.1.3.1).

Vývoj k sjednocování tvarů přesahuje u vz. „sázet" i do imperativu, a to zejména u těch sloves, která jsou se slovesy vz. „prosit" spjata generickými lexikálně sémantickými vztahy. V důsledku toho začíná u nich v tvaru imperativu diferenciační proces, jevící se však z hlediska celku 4. tř. jako integrace: na jedné straně je jím narušována morfologická a lexikálně sémantická specifičnost a kompaktnost podtypu „sázet", na druhé straně jsou tak - spolu se sjednocováním tvaru 3. pl - vyrovnávány zatímní sice dílčí, ale výrazné diference v prézentních tvarech mezi slovesy tohoto podtypu a ostatními slovesy 4. tř. (Rozdílnost tvarotvorných formantů, resp. pouze alternanty kmenotvorné pří-

pony v přechodníku přítomném je vzhledem k slohové příznakovosti a řídké frekvenci tohoto tvaru zcela zanedbatelná.)

Změny vyvolávané zmíněnými tendencemi probíhají pomalu a pronikají do spisovného jazyka nesnadno; svědčí však o živém soudobém vývojovém pohybu uvnitř 4. tř.

3.4.1 Typ A: vz. „prosí - prosil, prosit"

Vzorec kmene: $_{\emptyset-4}$Zc + -í-/-Ø- // -i-/-Ø-

3.4.1.1 Konjugační typ A je silně zastoupen: zahrnuje více než polovinu celkového počtu základových sloves 4. tř. (s prefigovanými deriváty jsou to dvě třetiny lexikálních jednotek této třídy). Řada sloves má však slohově omezené užití, zejména inherentní příznak knižnosti, ev. řídkosti výskytu nebo zastaralosti.

Po slovotvorné stránce jsou vlastním jádrem tohoto slovesného typu faktitiva, tj. deadjektiva s významem ‚činit nějakým' *(čistit, krátit, měkčit;* často mají jen podobu předponovou: *ʳzdelšit, zdůraznit, znárodnit, zespolečenštit);* jejich zvratná podoba mívá význam ‚stát, stávat se nějakým'. Méně živé je tvoření od substantiv *(brázdit, hřmotit, končit, křivdit; zalesnit, odvodnit, uzemnit).* Velmi mnoho sloves této konjugace je z dnešního hlediska neodvozených *(bořit, cedit, dojit, chytit, mísit).* Nevelkou a uzavřenou skupinu představují kauzativa, tj. deverbativa s významem ‚působit, aby se dělo to, co vyjadřuje základní sloveso' *(budit, hasit, (po)ložit, (po)stavit, (po)věsit, trápit, vařit);* k nim patří i několik iterativ tvořených k determinovaným durativům 1. tř. (jsou to indeterminovaná slovesa *honit, jezdit, nosit, vodit, vozit, chodit* a též ⁿ*lozit* ze stč. *lazit*).

3.4.1.2 Morfematická stavba všech sloves vz. „prosit" je zřetelná. Kmenotvorné přípony *-í-//-i-*, protikladné kvantitou, jsou snadno vyčlenitelné a opakují se ve většině tvarů základního paradigmatu. V některých tvarech alternují s fonémovou nulou. Prézentní kmenotvorná přípona *-í-* má nulovou alternantu před samohláskovými gramatickými morfémy ve 3. pl ind. préz. a v přechodníku přítomném; tato podoba prézentního kmene je i základem imperativu. Infinitivní kmenotvorná přípona *-i-* je realizována nulovou alternantou vždy před vokálem sufixu *-en-* v příčestí trpném (u některých sloves tu zanechala po sobě stopu v měkkostní alternaci pretematického konsonantu) a mimo to se závazně střídá s *-í-* v infinitivu malé skupiny sloves, která jsou v bezpředponové podobě jednoslabičná (např. *cítil - cítí, mstil - mstí,* pod. *(obe)lstít, snít, zdít* aj.).

Slovesa tohoto vzoru mají tvarotvorný základ (jako všechna slovesa 4. tř.) zakončen na netvrdou souhlásku nebo souhláskovou skupinu; před ní bývá jako slabičný element nejčastěji krátká samohláska, popř. slabikotvorné *r̥*, *l̥*, řidčeji samohláska dlouhá, ev. dvojhláska *ou*. (Např. slovesa se základem na jednoduchou souhlásku: *mluvit, souhlasit, učit; krmit, plnit, vlnit; bránit, cítit, líčit; bloudit, loudit, proudit* aj.; na souhláskovou skupinu: *jezdit, tančit, uplatnit; mrštit, vlhčit, vrstvit; brázdit, [k]prýštit, sídlit; blouznit, kouzlit, (z)vroucnit* atd.).

I když převážná část sloves podobu základu při časování nemění, u mnohých sloves se uplatňují buď vokalické alternace v tvaru imperativu s nulovým morfem, nebo konsonantické alternace v příčestí trpném, zřídkakdy obojí. Pokud k tomuto střídání hlásek dochází, je buď obligatorní, nebo (řidčeji) fakultativní; fakultativní střídání vede k dubletám.

Uvedené diference jsou spjaty s tím, že konjugační typ reprezentovaný vz. „prosit" není po morfologické stránce realizován jednotně (řada sloves se od tvarů vzoru liší): v rozkazovacím způsobu se vyskytuje dvojí typ tvarů nebo dubleta *(-Ø, -i, -Ø/-i)* a v příčestí trpném (a shodně i v substantivu verbálním) jsou rovněž tři tvarové možnosti: tvar bez alternace pretematické souhlásky, tvar s alternací nebo dubleta.

Některá slovesa zdvojením základního paradigmatu nebo variantností v některých tvarech vytvářejí přechodové pásmo mezi typem „prosit" a buď podtypem „trpět", nebo podtypem „sázet" (viz 3.4.2.1.3.3 a 3.4.2.2.3.4).

3.4.1.3 *K diferenčním tvarům sloves typu „prosit"*

3.4.1.3.1 Imperativ

Slovesa vz. „prosit" mají většinou imperativ s nulovým morfem, popř. s morfem *-i*, řidčeji dubletu *(pros × mysli × čisť/čisti, tuž/touži)*.

Podoba 2. sg. imperativu je závislá na hláskové stavbě finální slabiky základu, který se v tomto tvaru (vzhledem k nulové alternantě prézentní kmenotvorné přípony) v podstatě kryje s příslušnou podobou prézentního kmene. Končí-li základ na souhláskovou skupinu, rozhodují o obligatornosti imperativního morfu *-i* především možnosti výslovnostní, kdežto končí-li na jednu souhlásku, je důležité i to, jaký slabičný element tuto finálu předchází (přitom slabikotvorné *r̥*, *l̥*, se hodnotí jako krátká samohláska): u sloves s délkou nebo s dvojhláskou *ou* totiž spolupůsobí při volbě typu tvaru i činitele další.

Distribuce tvarů imperativu:

Typ tvaru	jen na -Ø	dubleta	jen na -*i*
u sloves se souhláskovou skupinou	ojediněle	řídčeji	velmi často
u sloves se základem na (jednu) souhlásku			
po krátké samohlásce nebo *r, l*	vždy	—	—
po dlouhé samohlásce	zpravidla	řídčeji	ojediněle
po dvojhlásce *ou*	často	často	zřídka

(1) Tvar s nulovým imperativním morfem (typu *pros*, např. *plň, raď, uč, vol*) má nejvíce sloves. Vzhledem k tomu, že plurálové koncovky se připojují k tvaru 2. sg, setkávají se tak někdy v 1. pl dvě souhlásky stejné (např. *krm - krmme, napřimme, oblomme, seznamme*). Jedině sloveso *uvědomit* má v plurálu též tvary s *-ě- (uvědom - uvědomme/uvědoměme, uvědomte/uvědoměte)*.

Finála základu se - až na spodobu znělosti - nemění (*probuď, donuť, uhas, omez* ap.). Měkčení, které proniká do frekventovaných imperativů na *-s, -z* u některých sloves (jako *hlásit, poprosit, pověsit, pohrozit, (ne)kazit, porazit, (ne)urazit se, vrazit, vozit* aj.), děje se analogií s tvary příčestí trpného.

Dlouhá kvantita ve finální slabice se u tohoto typu imperativu vždy krátí (např. *pochválí - pochval*, pod. *kup, leč, posil, pospěš, rozptyl, rozpul, služ, suď, vrať, vystup, zuž* aj.). Obligatornost alternací je však vlivem tendence po neměnnosti základu (kmene) oslabena, proto některá slovesa inklinují dnes - především v 2. sg - k tvarům variantním (např. *(na)bílit - (na)bil* i *(na)bíli*, pod. u *hýřit, (vy)léčit, (za)lícit,* [k] *(po)hroužit (se)* aj.).

Ze sloves se základem na souhláskovou skupinu mají běžně jen tvar s nulovým morfem pouze slovesa *pustit* a *půjčit* s deriváty. Jinak je u sloves s takovou hláskovou stavbou pravidlem buď jen tvar s *-i*, nebo dubleta (srov. dále bod 2 a bod 3a).

Pozn.: Některá slovesa se základem na souhlásku si zachovala staré tvary s *-i* a enklitickým *-ž*; v nich se kvantita zpravidla nekrátila (např. *chváliž, soudiž* ap., ale krátkost je u *chraniž, račiž*). – Tvary imperativu s enklitickým *-ž* dnes silně knižní a zastaralé, mělo původně více sloves, nikoli jen slovesa 4. tř. (srov. např. *budiž, staniž se; dejž* aj.).

Imperativu slovesa *ráčit* se užívá ve zdvořilostních frázích ve spojení s infinitivem, ev. i vypuštěným (např. *Račte vstoupit. Račte (jít) dál*), popř. v platnosti indikativu *(Račte/ráčíte si přát? Co (si) račte (přát)?)*.

(2) Pouze tvar s morfem *-i*, v pl s *-ě(e)-* (typ *mysli, cti*) mají taková slovesa, u nichž by tvar bez tohoto morfu buď znamenal redukci slova na pouhé souhlásky, nebo by končil nezvyklou, (zejm. v tvarech pl) výslovnostně obtížnou souhláskovou skupinou (proto není relevantní, jaký slabičný element - zda krátká samohláska nebo *r̥, l̥*, či dlouhá samohláska nebo dvojhláska *ou* - dané souhláskové skupině popř. předchází). Pouze imperativ na *-i* má má tedy především malá skupina sloves s neslabičným tvarotvorným základem a jejich předponové deriváty (*cti, pohřbi, přelsti, pomsti, zaskli, vyzdi* atp.) a pak řada

sloves dalších, mezi nimiž výrazně převažují předponové podoby denominativ, zvláště deadjektiv (tvarotvorné základy takových sloves proto nejčastěji končí na *-ň, -l, -v, -č, -ř,* popř. na *-š* (u sloves tvořených z komparativů), řidčeji jinak; např. *zdrsni, objasni, zmírni, uprázdni; vyčísli, zaokrouhli, urychli, (ne)žárli; nabarvi, občerstvi, navrstvi, umrtvi; dokonči, ulehči, obměkči, ztrpči, urči, zvlhči; zkypři, umoudři se, naostři, zpestři; (ne)horši se, zmenši, zvětši;* základ končí jinak: *(ne)hanbi se,* [k]*dychti, zušlechti* aj.) O některých souhláskových skupinách viz dále v bodě (3).

Slovesa s vzácně se vyskytujícími skupinami *zď, žď* mají většinou také pouze tvar s *-i (jezdit - jezdi,* pod. *pozdit se,* [t]*hvozdit* ‚sušit slad', [f]*uzdit* ‚opatřovat uzdou', *brázdit, hnízdit, dláždit, dráždit, (po)hmoždit, vraždit),* jen několik z nich má dubletu *(brzdit - brzď/brzdi,* pod. *hyzdit, shromáždit).*

Výjimečně má imperativ jen s *-i* (a nikoli s nulovým morfem nebo dubletu) skupinka denominativ se základem na (jednu) souhlásku po dvojhlásce *ou,* jimž tvar na *-i* umožňuje zachovat souvislost se substantivním odvozovacím základem nenarušenu alternací *ou/u* (např. *čalounit - (vy)čalouni,* pod. [e]*(ne)divousi,* [k]*vykloubi,* [fe]*mrzouti, zamouči*), a jen ojediněle slovesa jiná (jako expr. *(ne)módi se, (ne)pádi, peláši*).

(3) Variantní pár tvarů mají (zejm. ve 2. sg)

(a) slovesa se základem na některé souhláskové skupiny, zpravidla na *-sť, -šť,* ev. na *-tř* po samohlásce (jako *čistit - čisť/čisti,* pod. např. *hostit, hustit, jistit, mastit, přemostit, pěstit, oprostit, přemístit; luštit, svraštit, roztříštit; jitřit, opatřit, šetřit* aj.), zčásti na *-zď, -žď* (viz výše bod 2), ojediněle na *-dč* (*svědč/svědči* - běžně se se vyslovuje [-č] místo [-tč], ale u *předčit,* kde k splývavé výslovnosti nedochází, jen *předči* a zpravidla stejně tak i u jiných sloves se souhláskovou skupinou zakončenou na *-č,* srov. bod 2);

(b) některá slovesa se základem na souhlásku zejména po dvojhlásce *ou,* řidčeji po dlouhé samohlásce (jako *loudit - (ne)lud'/(ne)loudi,* pod. např. *bloudit, bouřit, čoudit, hloubit, hroutit se,* [k]*pohroužit se, schoulit se, vyloužit, přimhouřit, vypoulit, rozproudit, rdousit, soužit se, toužit;* [k]*pýřit se,* [k]*šálit,* [c]*štířit se, přitížit,* [k]*přivábit* aj.).

Obě varianty - delší a kratší - jsou volně zaměnitelné, ovšem jejich postavení není u všech lexémů zcela stejné a vyrovnané; na preferenci některé z nich má svůj vliv i oblastní úzus.

Pozn.: Zatímco počet členů skupiny (3a) zůstává z morfonologických důvodů v podstatě stálý, sloves ve skupině (3b), kde dominantní postavení zaujímají slovesa s *-ou-*, spíše přibývá. Tendenci k variantnímu tvaru jeví především ta slovesa s *-ou-* nebo délkou v kořenné slabice, jichž se pro jejich význam nebo pro celkové (nezřídka knižní) zabarvení neužívá často, tím spíše v rozkazovacím způsobu, takže se u nich snáze může uplatnit vliv tendence po zachování neměnné podoby základu.

3.4.1.3.1.1 Alternace v imperativu

(1) K alternaci *-i//-ě(e)-*, popř. i k původní alternaci retnic dochází mezi singulárovým tvarem a tvary plurálovými, např. *kresl-Ø-i - kresl-Ø-e-me, kresl-Ø-e-te; barv-Ø-i - barv-Ø-ě-me* [barvjeme], *barv-Ø-ě-te* [barvjete].

(2) Při krácení délky kořenné samohlásky v tvaru s nulovým imperativním morfem (nebo v tomto tvaru jako v členu dublety) dochází ve srovnání s ostatními tvary z prézentního kmene k alternacím

obligatorním				fakultativním			
á/a	*chválí*	–	*chval*	*[k]šálí*	–	*(ne)šal/(ne)šáli*
é/e	*léčí*	–	*leč*		–	
í, ý/i, y	*řídí*	–	*řiď*	*umístí*	–	*umisť/umísti*
	mýlí se	–	*(ne)mýl se*	*pýří se*	–	*(ne)pyř se/(ne)pýři se*
ů, ú/u	*půlí*	–	*pul*		–	
	úží	–	*už*	*ústí*	–	*usť/ústi*
ou/u	*soudí*	–	*suď*	*touží*	–	*tuž/touži*
í/ě(e)	*(po)spíší*	–	*(po)spěš*		–	
í/i, [z]ě	*navštíví*	–	*navštiv/ [z]navštěv*		–	

Některé z uvedených alternací se vyskytují jen vzácně. Zcela ojedinělé je střídání *é/e* a na pouhá tři slovesa je omezena alternace *ů, ú/u* (doklady viz výše). Alternaci *í/ě* jako řídkou a zastaralou mají vedle běžného střídání *í/i* slovesa *mísit, navštívit, [k]nítit, [řk]štípit* (např. *nit/[r]nět, mis/[z]měs*); funkčně je tohoto střídání využito k dílčí sémantické diferenciaci jednak u slovesa *[z]spíšit* (základové sloveso a předponové *po- (si)* mají imperativ *-spěš* a význam ‚spěchat', kdežto derivát *uspíšit* má tvar *uspiš* a význam ‚urychlit'), jednak k zabránění koincidence tvarů u významem rozdílných sloves *bílit* × *bělit, svítit* × *světit* (srov. *bíl* × *běl, svíť* × *svěť*); obojí typ alternace se zachoval jen u těch jejich předponových derivátů, kde nebyl na překážku tvarové a významové diferenciaci (např. u *rozsvítit – rozsvít/[r]rozsvěť*, protože sloveso *světit* derivát s předponou *roz-* nemá).

3.4.1.3.2 Příčestí trpné (a substantivum verbální)

Příčestí trpné se u sloves vz. „prosit" tvoří z infinitivního kmene sufixem *-en-*. Řada sloves má v tomto tvaru na morfematickém švu mezi kmenem a sufixem charakteristické střídání *ť/c, ď/z, s/š, z/ž*; ostré sykavky alternují se sykavkami tupými také ve skupinách *sl, sť* a *zď*.

Pozn.: Příčinou tohoto střídání je někdejší palatalizace; původní infinitivní kmenotvorná přípona *-i-* se před *-e-* participiálního sufixu změnila v *j* a to pak měkčilo pretematickou souhlásku *(pros-j-en > prošen)*. Ve staré době byl tento typ změn téměř pravidelný, vývojem však docházelo k částečnému analogickému vyrovnávání tvarů. Většina starých sloves si souhlásku vzniklou palatalizací uchovala. U sloves nověji vzniklých již měkčení nenastávalo.

K alternaci souhlásek v příčestí trpném (a vždy shodně i v substantivu verbálním) dochází dnes pouze u 8,1 % prostých základových sloves typu „prosit". Přitom z případů, kdy je finála základu schopna změny, má toto střídání zhruba polovina prostých sloves; jsou to však převážně slovesa frekventovaná a mají v průměru vysoký počet předponových odvozenin, většinou běžně užíva-

ných (průměr je vyšší než 10; tím vzrůstá výše uvedené procento na téměř 16 % lexikálních jednotek z celkového počtu zhruba 9 000 sloves náležejících k typu „prosit").

Pretematická souhláska má někdy hláskové okolí, které alternaci znesnadňuje (např. slovesa *cítit, šlechtit, pachtit* v měkčení kolísala i v době, kdy bylo pravidlem), jindy je střídání potlačeno s ohledem na zachování neměnného základu slova (zejména u denominativ, zvláště u desubstantiv, např. u *pečetit, zobrazit* k *pečeť, obraz*, pod. u *zaštítit, ᶠzplnoletit; brodit, dědit, nalodit, nahromadit, soustředit; kosit, rosit, souhlasit, zápasit; zcizit, zmrazit, vymezit, zvítězit; bruslit, kreslit, vyčíslit; ukořistit, vykostit, přemístit, zplstit; brázdit, hnízdit, ᶠuzdit* aj.). Z týchž důvodů dnes zachovávají základ nezměněn také jednoslabičná slovesa a jejich deriváty *((po)ctít - (po)ctěn*, pod. též *křtít, lstít, mstít).*

Nejčastěji se realizuje alternace *t/c*; méně *d/z*, zřídka *s/š, st/št*, ještě vzácněji *z/ž*, pouze ve třech případech *zd/žd'* a jen ojediněle *sl/šl.*

Pozn.: Výjimečné je původní vokalické střídání kořenné dvojhlásky *ou* s *u* v tvarech slovesa *obloudit (oblouzen/obluzen, oblouzení/obluzení).* – Samohláska sufixu *-en-* zůstává nezměněna i po retnicích, poněvadž tu jde o původní *e*, nikoli *ě*, např. *pochyben(í), zlomen(í), otupen(í), umrtven(í);* jediné sloveso *uvědomit* má též tvar s *ě (uvědomění)/uvědoměn(í),* ale v nedějovém významu ‚obsah vědomí' jen *uvědomění).*

Pokud ke konsonantickému střídání dochází, děje se tak nepoměrně častěji obligatorně než fakultativně (srov. 3.4.1.3.3). – V příčestí trpném mají tedy slovesa vz. „prosit" buď (ponejvíce) tvar bez alternace, nebo jen s alternací, popř. alternací rozlišený pár tvarů.

Varianty nebývají funkčně diferencovány: stylově bývají většinou rovnocenné, nejvýše je některá z podob méně častá, pak je zpravidla pociťována jako „spisovnější" (obvykle tvar bez alternace); sémanticky se liší jen výjimečně (např. *míšen* × o těstě *mísen*).

Diference tvar s alternací × bez alternace × dubleta je v několika případech využito k rozlišení těch členů určitého derivačního souboru, u nichž došlo k sémantické divergenci, např. u sloves *hrozit, kvasit, vodit, znechutit* a *ochutit (hrození/hrožení*, pod. též *po-* a *za-* × *ohrožení* × *zhrození (se); kvašení* × *ᶠkvasení* ‚hodování', pod. též *ᶠprokvasení, hodokvasení; vodění, ᵏpřivodění* × *dovození*, pod. též *od-, pro-, vy-* a *dopro-, spro-, vypro-* × *ᵏnavodění/navození, ᵏᵛuvodění/uvození; znechucen* × *ochucen/ochucen)* a dále k odlišení předponových sloves *sladit* a *obrazit* od homonymních sloves prostých *((s)laděn* × *slazen* k *sladký; (ob)ražen* × *obrazen* k *obraz*, častěji však *zobrazen).*

3.4.1.3.2.1 Přehled sloves s alternací v příčestí trpném

Pozn.: Pokud údaj neplatí jak pro sloveso základové, tak pro všechny jeho prefigované deriváty, je to vždy naznačeno. Není-li předpona umístěna v závorkách, pak má daný tvar příčestí trpného (popř. substantiva verbálního) jen uvedený derivát. Značka O = obligatorní alternace, F = fakultativní alternace, tj. dubleta. Výčtové řady obligatorních alternací *t/c, d/z* nejsou (s ohledem na jejich rozsah) úplné.

Slovesa s alternací **ť/c**

O: *(o)bohatit, hodnotit, (vy)hrotit, chytit,* [zk]*(roz)katit se, (z)kudrnatit, (z)nechutit, oplotit, (z)potit se, sytit, šatit . . .; (z)bortit; čtvrtit, drtit, (po)hltit, (u)smrtit, škrtit . . .; (za)blátit, (u)chvátit,* [k]*(s)klátit, (z)krátit, mlátit, mýtit, (pod)nítit, (z)řítit se, svítit, vrátit . . .; (z)hroutit (se), (z)kormoutit (se), kroutit, (za)rmoutit . . .;*

F: [k]*hatit, (k)lopotit (se), lakotit, (o)chutit* (i *do-, při-*), *(z)tekutit, (na)žlutit; (roz)poltit.*

Slovesa s alternací **ď/z**

O: *budit, cedit, hladit, hodit, hradit, chladit, chodit, (o)chudit, (u)klidit, (o)mladit, plodit, (o)prudit, (po)pudit, -radit* (a to: *od-, z-, proz-, vyz-*), *(za)sadit, (o)sladit, (pro)studit, (o)svobodit, šidit, udit, -vodit* (a to: *do-, od-, pro-, dopro-, spro-, vypro-, vy-*) . . .; *(po)tvrdit; řídit; obloudit (oblouzen/obluzen), pobloudit, soudit . . .;*

F: *čadit/*[o]*čudit, (z)ostudit, řadit, -vodit* (a to: [k]*na-,* [kz]*u-*); *(u)čoudit.*

Slovesa s alternací **s/š**

O: *(vy)děsit, dusit, hasit, (o)kusit, kvasit, nosit, prosit, (na)věsit; hlásit, křísit; brousit, rdousit, trousit;*

F: [r]*(o)krásit, mísit (míšen* × o těstě: *mísen).*

Slovesa s alternací **z/ž**

O: *ohrozit, kazit, razit, vozit,* [řk]*hrouzit(/*[k]*hroužit);*

F: *hrozit* (a to prosté *hrozit* a předponové *po-, za-*), *mrazit* (u předponových jen *-mrazen(í);* sloves. adj. jen s alternací v ustáleném: *mražená káva*).

Slovesa s alternací **sl/šl**

O: *myslit.*

Slovesa s alternací **sť/šť**

O: *hostit, hustit, (z)jistit, mastit, (o)prostit, pustit, věstit;*

F: *čistit, klestit* (zprav. ale jen: *(pro)klestění cesty* × *(vy)kleštění zvířete*).

Slovesa s alternací **zď/žď**

O: *(o)pozdit se;*

F: *hyzdit, (roz)jezdit.*

3.4.1.3.2.2 Tvary s alternací se pevněji drží tam, kde je jim do jisté míry oporou (a) podoba základu sekundárních imperfektiv na **-ě(e)t,** při jejichž konverzi ze sloves vz. „prosit" se pretematická souhláska mění vždy (zpravidla spolu s průvodním střídáním kvantity samohlásky v kořeni), nebo (b) tvary silně frekventovaných sekundárních imperfektiv na **-ovat,** která ji mění dosti často, popř. (c) tvary obou těchto slovesných typů. (Srov. např.: (a) *vyplácet* k *vyplatit, vyplacen,* pod. *probouzet* k *probudit, zhášet* k *zhasit, zavážet* k *zavozit, vymýšlet* k *vymyslit, vypouštět* k *vypustit, vyjíždět* k *vyjezdit;* (b) *obohacovat*

k *obohatit, obohacen,* pod. *přerozovat* k *přerodit, obrušovat* k *obrousit, ohrožovat* k *ohrozit, zprošťovat* k *zprostit, opožďovat* k *opozdit;* (c) *rozsvěcet - rozsvěcovat* k *rozsvítit, rozsvícen,* pod. *rozházet - rozhazovat* k *rozhodit, rozvěšet - rozvěšovat* k *rozvěsit,* [k]*pohroužet - pohružovat* k [r]*pohrouzit/pohroužit*).

Fakultativnosti alternace v příčestí trpném zpravidla odpovídá variantní podoba základu sekundárních imperfektiv na **-ovat** (např. *ochucovat/ochuťovat* k *ochutit, ochucen/ochucen, ochutěn,* pod. *zařazovat/zařaďovat* k *zařadit, očišťovat/očisťovat* k *očistit, zohyžďovat/zohyzďovat* k *zohyzdit*). Stejně tak bývá v souhlase, zůstává-li finála základu nezměněna (např. *pociťovat* k *pocítit, pocítěn,* pod. *odlaďovat* k *odladit, orosovat* k *orosit, zcizovat* k *zcizit, vyčíslovat* k *vyčíslit, vyúsťovat* k *vyústit, uhnizďovat se* k *uhnízdit se*), nebo proniká-li v obecném úzu výjimečně střídání nenáležité (srov. v nespis. vyjadřování alternaci *ď/ž* místo *ď/z* u slovesa *hradit* a u jeho předponových derivátů).

U části denominativ vz. „prosit" se základem na souhlásku schopnou alternace v příčestí trpném se tyto korespondence se slovesy ve vz. „sázet" (a „kupovat") mísí se stránkou významovou.

Týká se to deadjektiv na **-atit (se),** která jsou nejpočetněji zastoupena. Většina z nich má ve vz. „sázet" protějšky tvořené souběžně, tj. z týchž jmenných základů; jen některé z těchto dvojic jsou však ve tvaru příčestí trpného nebo substantiva verbálního navzájem odlišeny alternací. Je tomu tak tehdy, jestliže význam ‚činit nějakým', příslušející jen slovesům ve vz. „prosit", je stejně, popř. více rozvinut a uplatněn než význam ‚stát, stávat se nějakým' (srov. např. *kudrnatit - kudrnacení* × *kudrnatět - kudrnatění; zkulatit - zkulacení* × *zkulatět - zkulatění,* pod. též *klikatit, krabatit*), pokud ovšem není alternace u slovesa vz. „prosit" potlačena vzhledem k hláskové stavbě základu (jako např. u *zešpičatit - zešpičatění,* [r]*zplacatit - zplacatění* atp.) - Poněvadž však mnohá reflexíva (někdy i nereflexíva) na *-it (se)* často významem ‚stát, stávat se' nebo ‚být, jevit se nějakým' se zcela kryjí se souběžně odvozenými slovesy ve vz. „sázet" (srov. např. *kudrnatit se = kudrnatět (se), zkulatit se = zkulatět, krabatit se = krabatět* ap.) a výše uvedené významové diference ‚činit' × ‚stávat se nějakým' nebývají v úzu dostatečně respektovány, dochází někdy k matení (záměnám) náležitých tvarů příčestí trpného nebo substantiva verbálního.

Pozn.: Jestliže ovšem je výrazně dominantní naopak význam ‚stát, stávat se', ev. ‚být, jevit se nějakým', pak v souhlase s tím ani u členu dvojice, který náleží k typu „prosit", k alternaci zpravidla nedochází. V podstatě tu jde o dvě různé možnosti: buď sloveso ve vz. „prosit" je v tomto významu (ale i ve významu, který mívá navíc, tj. ‚činit nějakým') vzhledem k samotné povaze označovaného děje celkově jen zřídka užíváno, zatímco protějšek ve vz. „sázet" je mnohem obvyklejší, běžnější (např. [c]*bachratět - bachratění,* pod. *hranatět, kostrbatět, strakatět* aj. proti *-it (se)*), nebo - řídčeji - se obě podoby významově překrývají (srov. *rozkošatět (se)* // [r]*rozkošatit (se) - rozkošatění,* pod. *oplešatět* // [r]*oplešatit* aj.) - Tato významem motivovaná tendence je však někdy narušována právě existencí iterativ na *-ovat* se souhláskou změkčenou (jsou protějškem pro oba

typy denominativ), ev. někdy i povědomím nářečním (srov. [f]*rozkošacovat (se)*, [n]*rozkošacený*); to přispívá k pochybnostem o náležité podobě tvaru příčestí trpného nebo substantiva verbálního toho členu dvojice, který přísluší ke vz. „prosit".

Poměrně početnější jsou ještě rovněž výrazná denominativa na **-otit** a **-etit.** Souběžně tvořené protějšky ve vz. „sázet" nemají. Pokud k nim existují sekundární imperfektiva na *-ovat,* pak s pretematickou souhláskou stejnou, jako je v příčestí trpném těchto sloves. I když jde o slovesa s velice různorodými odvozovacími základy, lze souhrnně konstatovat, že pretematické [ť] v prvním typu zakončení téměř vždy alternuje s *c,* a to buď obligatorně, nebo fakultativně, a tvary s alternací jsou běžnější; druhá skupina souhlásku [ť] nikdy nemění (srov. (a) ***-otit,*** např.: *lichotit - lichocení, hodnotit, jednotit, osamotit (se), rachotit, šramotit* aj., ale *hřmotit - hřmotění; lakotit - lakocení/lakotění,* pod. *(k)lopotit (se);* (b) ***-etit,*** např.: *klevetit - klevetění,* [c]*repetit - repetění* atp.).

3.4.1.3.3 Na základě diferencí v imperativu a v příčestí trpném by bylo možno slovesa vz. „prosit" rozřadit do devíti skupin; všechny tvarové kombinace jsou zastoupeny, avšak každá z nich výrazně různou měrou.

Příč. trp. (subst. verb.):

		bez alternace	dubleta	s alternací
Imperativ:	*-Ø*	[1]*mluvit* ←	[5]*řadit* ←	[3]*prosit*
	dubleta	[1]*toužit*	[7]*čistit*	[6]*mastit*
	-i	[2]*barvit*	[8]*jezdit*	[9]*myslit*

Šipky vyznačují směr přechodu sloves, pokud je podle pohybu v úzu a v kodifikaci alespoň u silně obsazených skupin výrazněji patrný. Číslice naznačují pořadí co do četnosti zastoupení dané tvarové kombinace. – Pro zpřesnění představy o distribuci tvarů uvádíme alespoň hrubé číselné údaje: kombinaci 1 „mluvit" má 5 000 lexikálních jednotek, z toho 900 sloves základových, 2 „barvit" má 2 200/670 sloves, 3 „prosit" – pro sám vzor příznačnou – má 1 100/110 sloves; početná je ještě kombinace 4 „toužit" – 370/50. Dále obsazení prudce klesá (např. na 125/12 u skupiny 5) – až po zastoupení pouhými dvěma základovými slovesy (vždy jedno z nich má však četné předponové podoby) u kombinací 8 a 9.

3.4.2 Konjugační typ B se člení na dva podtypy, které jsou vzájemně odlišeny rozdílnou alternantou kmenotvorné přípony *-í-* v opěrném tvaru 3. pl ind. préz. (i v přechodníku přítomném a v imperativu); jsou reprezentovány vz. „trpět" a vz. „sázet" (3. pl ind. préz. *trp-Ø-í* × *sáz-ej-í*).

3.4.2.1 Podtyp B_1: vz. „trpí - trpěl, trpět"

Vzorec kmene: $_{\emptyset-1}$Zc + **-í-/-Ø- // -ě(e)-**

3.4.2.1.1 Ke konjugačnímu podtypu zastupovanému vz. „trpět" patří zhruba sto prostých základových sloves, která jsou po více stránkách poměrně vyhraněná; s výjimkou těch, která jsou souvztažná s citoslovci, jsou pociťována jako neodvozená a představují skupinu dnes téměř uzavřenou.

Centrální postavení zaujímají slovesa zřetelně primární; příslušejí k nejstarší slovní zásobě, jsou slohově neutrální, mají vysokou promluvovou frekvenci a početné prefigované deriváty. Vedle nich sem náleží velká skupina imitativ; ta mají namnoze inherentní slohový příznak expresivity, ev. řídkosti výskytu. U řady z nich již nelze prokázat odvození od citoslovce.

3.4.2.1.2 Až na několik jednoslabičných sloves (se základem tvořeným skupinou souhlásek) jsou všechna prostá slovesa tohoto vzoru dvojslabičná, morfematicky zřetelná a mají výraznou, značně jednotnou stavbu základu. Tvarově jsou velmi stabilní. Jejich prézentní paradigma se kryje se vz. „prosit" a infinitivní paradigma je shodné se vz. „sázet" (viz 3.4.0.2; o tvarech, v nichž je po retnicích *-ě-*, viz 3.4.0.1).

Infinitivní kmenotvorná přípona *-ě(e)-* se v infinitivu jednoslabičných sloves a jejich předponových odvozenin dlouží - alternuje s *-í- (bděl - bdít, zřel - ^{k}zřít)*, nikoli však důsledně *(čpěl - $^{\prime}$čpít/čpět, hřměl - hřmít/hřmět, lpěl - $^{\prime}$lpít/lpět)*.

Tvarotvorný základ sloves sem náležejících je zakončen vždy na netvrdou souhlásku, velmi často na *č* (u poloviny sloves); slabikotvorným elementem je zpravidla buď krátká samohláska, nebo slabikotvorné *r̥*, ojediněle *l̥* (srov. např.: *bečet, brečet, bručet, bučet, bzučet, čišet, dunět, fičet, hledět, hořet, klečet, křičet, kypět, letět, ležet, slyšet, velet; brnět, crčet, držet, hrčet, mrzet, pršet, trčet, vrnět; mlčet*). Některá ze sloves onomatopoických mají základ zakončen na souhláskové skupiny, zvláště na *-nč-, -šť-, -ť-* (např. slovesa *crnčet, drnčet, řinčet; pištět, svištět; chraptět, chroptět* atp.).

Podoba základu zůstává při časování stejná. Alternace pretematických hlásek jsou u tohoto vzoru jevem výjimečným, omezeným na slovesa jednotlivá. (Příznačné jsou pouze pro skupinu sloves s tvary nepravidelnými, izolovanými, která se ke vz. „trpět" volně řadí na základě podobnosti prézentních tvarů, viz 3.4.2.1.4.)

Některá slovesa této konjugace variantností tvarů vyrovnávají meziparadigmatické diference buď se vz. „prosit", nebo se vz. „sázet".

Jednoslabičných sloves (a jejich předponových podob) se týká jen druhý typ tohoto kolísání: některá z nich mají tvary též podle vz. „sázet" (např. *čnít/čnět, ^{kz}(po)mnít/^{řkz}pomnět, ^{řk}třmít/^{řk}třmět, znít)*. - Dvě slovesa - *chvět se/*

[fz]*chvít se* a [k]*skvít se* - se časují jak podle vz. „trpět", tak podle „krýt"; první z nich náleží k 3. tř., tvary 4. tř. má jen zřídka a jsou hodnoceny jako knižní, kdežto [k]*skvít se* si zatím rovnou měrou podržuje tvary obojí (srov. 3.3.1.4).

3.4.2.1.3 *Diferenční tvary a kolísání sloves typu „trpět"*

3.4.2.1.3.1 Imperativ

Hlásková stavba základu umožňuje většině sloves tvar s nulovým morfem *(trp, trpme, trpte)*. Tvar s morfem *-i*, který se v plurálu střídá s *-ě-*, po *p, m* s *-ě-* (za průvodní alternace *pj, mň*), mají z výslovnostních důvodů především slovesa s neslabičným základem (např. *bdi, zři*) a jejich odvozeniny.

Slovesa *běžet, letět* a *slyšet* mají v rozkazovacím způsobu vedle tvarů *běž, leť, slyš* také tvary s předponou *po- (poběž, poleť, poslyš)*. Tvar *slyš* je dnes v platnosti rozkazovací neobvyklý a je silně knižně zabarven; v hovorovém úzu poklesl na pouhý kontaktový výraz (srov. obdobný vývoj u *poslyš, viď, hleď, hle*).

Sloveso *vidět* má nepravidelný imperativ s alternací *ď/z* a přechodník přítomný podle 1. tř. *(viz, vizme, vizte; vida, vidouc, vidouce)*, tj. jako izolované sloveso *vědět*, místo starších tvarů přechodníku se však dnes příležitostně objevuje i pravidelný analogický novotvar *vidě, vidíc, vidíce*; tvar *viz* má platnost odkazovací. - Předponové deriváty mají tvary pravidelné: *(ne)závid', (ne)návid'; závidě, (ne)návidě*.

3.4.2.1.3.2 Příčestí trpné a substantivum verbální

Příčestí trpné a substantivum verbální se u vz. „trpět" tvoří sufixem *n*-ovým *(trp-ě-n-(í))*; alternace v tvarotvorném základu nastávají jen výjimečně a pouze fakultativně.

Variantní pár tvarů s průvodním fakultativním střídáním *ď/z, ť/c* mají pouze slovesa *sedět* a *vrtět (sedění/sezení, vrtění/vrcení)* i jejich předponové odvozeniny a některé z předponových derivátů izolovaného slovesa *vědět* (např. *vypověděn(í) / vypovězen(í)* - blíže viz 3.6).

Pozn.: Patrná je tendence k sémantickému rozlišení variant: tvary bez alternace fungují ve významech konkrétních, označujících fyzický akt, kdežto tvary s alternací, z hlediska vzoru atypické, jsou běžnější ve významech přenesených (srov. *sedění* × *sezení* kniž. ‚shromáždění', ‚zasedání', zast. ‚sídlo'; *vypovědění* × *vypovězení* ‚vyhoštění', ‚zrušení' ap.; *vrtění*, také tanec *vrtěná* × *vrcení* ‚stloukání másla'; tvar s alternací vlastně přísluší zast. a nář. slovesu *vrtit*).

3.4.2.1.3.3 Kolísání „prosit – trpět"

Vzory „prosit" a „trpět" se navzájem liší jen souborem tvarů z infinitivního kmene. Některá slovesa tyto diference vyrovnávají zdvojením infinitivního paradigmatu (tj. mají pak infinitivní kmenotvornou příponu dvojí).

Takto kolísá frekventované sloveso *myslit//myslet (myslil/myslel, (po)mysliv/(po)myslev),* ale v příčestí trpném a v substantivu verbálním má tvary jen podle vz. „prosit" *(myšlen, myšlení).* Tvarové varianty jsou rovnocenné a užívá se promiskue podob obou. Stejné dublety má i mimořádně početná skupina předponových derivátů tohoto slovesa.

Dvojími tvary v infinitivním paradigmatu se vyznačují i některá slovesa další. Jsou téměř vesměs onomatopoická, proto často s řadou variantních podob (např. *ᶠblyštět se // ᶠblyštit se; chraptět // ᶠchraptit; chroptět // ᶠchroptit; chrastět/chrustět/ ᶠchřustět // chrastit/ ᶠchrustit/ ᶠchřustit; ᶠchřestět // chřestit; svištět //ᶠsvištit; šustět // šustit; vřeštět/ⁿbřeštět //ᶠvřeštit //ⁿbřeštit* atp.; mimo ně takto kolísá též *pučet //ᶠpučit (se); strmět //ᶠstrmit, svědět // svědit,* neos. *ᶠsvečeřet se // ᶠsvečeřit se* aj.). Tvary typu „prosit" jsou však u některých dvojic omezeny jen na slovesa základová, předponovým derivátům chybějí. - Vzhledem k sémantické, slovotvorné i hláskové povaze většiny těchto sloves převažují spíše tvarové varianty podle vz. „trpět", u něhož jsou četná slovesa zvukomalebná a expresívně zabarvená.

3.4.2.1.3.4 Kolísání „trpět – sázet"

Vzory „trpět" a „sázet" mají tvarotvorné formanty totožné, pouze ve 3. pl ind. préz., v přechodníku přítomném a v imperativu se navzájem liší alternantou prézentní kmenotvorné přípony *(trp-Ø-í, trp-Ø-ě, trp-Ø-Ø* × *sáz-ej-í, sáz-ej-e, sáz-ej-Ø).* K analogickému vyrovnávání dochází zejména v 3. pl a děje se tak vznikem dublet; rovněž tvar přechodníku přítomného bývá variantní, ale v imperativu se vzájemné přizpůsobení realizuje zpravidla příklonem k jedné z obou tvarových možností. - Přechod se týká mnohem větší měrou sloves vz. „sázet", proto přehled všech sloves s takovými dvojtvary je podán u tohoto vzoru (viz 3.4.2.2.3.3).

3.4.2.1.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům*

Na základě převažujících shod v prézentních tvarech se ke vz. „trpět" volně řadí i několik frekventovaných primárních sloves s nepravidelnými, izolovanými tvary. Jsou to: *bát se, stát* a *spát.* (O slovese *vidět* viz 3.4.2.1.3.1 a o slovesech *vědět* a *jíst* viz 3.6.)

Bát se (s řídce se vyskytujícími předponovými deriváty) má pravidelné prézentní tvary podle vz. „trpět", ale infinitivní tvary podle vz. „dělat" (z kmene *bá-*) a prézentní kmen od kmene infinitivního odlišen alternací *á/oj (bojím se, bojíš se . . ., bojí se, (ne)boj se, boje se; bál se, báni, -báv se,* inf. *bát se;* vokál *á* v infinitivním kmeni si zachovává ve všech tvarech dlouhou kvantitu, poněvadž vznikl stahováním skupiny *-oja-).*

Stát s předponovými deriváty (např. *dostát - dostojí,* pod. *ob-, od(e)- se, po-*

atp.) se časuje stejně jako sloveso *bát se*, liší se jen v imperativu: jako jediné ze všech sloves vůbec dlouží v tomto tvaru kořennou samohlásku alternací *o/ů (stoj!, stůj, stoje; stál, -stán, stání, -stáv*; inf. *stát)*.

Pozn: Reflexívní *stát se* – *stane se* a také *[k]stanout* – *stane* (i předponové odvozeniny jako *dostat* – *dostane*, pod. *přestat, zastat* aj.) náležejí prézentními tvary k typu „minout" (viz 3.2.2.4).

Spát má prézentní paradigma podle vz. „trpět", a to s morfem *-í* v imperativu a s průvodní alternací *p/pj* v pl imperativu a v m.sg přechodníku přítomného *(spím, spíš ... spí, spi, spě)*, kdežto infinitivní paradigma podle vz. „brát" *(spal, -spán, spaní, -spav*; inf. *spát)* s alternací *a/á* realizovanou shodně jako u sloves tohoto vzoru, tj. v příčestí trpném vždy stejně, ale v infinitivu a v substantivu verbálním protikladně a - v závislosti na délce těchto dvou tvarů - u základového slovesa opačně než u předponových derivátů (*spát, spaní* × *vyspat se, vyspání*, pod. *dospat, přespat, zaspat* i záporné *nespat* aj.); jen sloveso *rozespat* má v substantivu verbálním přesahovou dubletu *(rozespání/* řidč. *rozespaní)*.

3.4.2.2 Podtyp B_2: vz. „sází - sázel, sázet"

Vzorec kmene: $_{0-4}$Zc + **-í-**/-ě(e)j- // **-ě(e)-**

3.4.2.2.1 Slovesa tohoto vzoru jsou původně vesměs odvozená (s deverbativním typem „sázet" vývojem splynul denominativní typ „umět"). Jsou tvořena jednak ze jmen, zvláště z adjektiv, jednak ze sloves - zvláště ze sloves typu „prosit" - změnou tvaroslovné charakteristiky. Tato slovotvorná stránka je relevantní pro jejich morfologické rysy i pro jejich tvarové korespondence s ostatními slovesy 4. tř.

Řada denominativ - zvláště deadjektiv - má odstupňované lexikálně sémantické relace k souběžně tvořeným slovesům ze stejného základu ve vz. „prosit" (*znárodnět* ‚stát se nějakým' × *znárodnit* ‚učinit nějakým', pod. *zjasnět - zjasnit, zkadeřavět - zkadeřavit* aj.). Zjevná a žádoucí významová diference mezi tranzitivně faktitivním *-it* a intranzitivně počínavým (inchoativním) *-ě(e)t* je však v hovorovém úzu často zanedbávána. Přispívá k tomu též společné fungování některých takových dvojic (zvláště reflexívních) ve statálním významu ‚být, jevit se nějakým' (srov. 3.4.1.3.2.2).

Vztah deverbativ (morfologických iterativ) typu „sázet" k slovesům typu „prosit" je jiného rázu. Jsou to sekundární imperfektiva tvořená většinou z předponových perfektiv na *-it;* při jejich aspektuální derivaci dochází ve finální slabice odvozovacího základu k alternacím: finální konsonanty alternují týmž způsobem jako v příčestí trpném u sloves vz. „prosit" a kvantita vokálů se mění (srov. např. *ztratit - ztrácet, odhodit - odházet, zkusit - zkoušet, podrazit*

- *podrážet, promyslit - promýšlet, pustit - pouštět, jezdit - přijíždět; rozsvítit - rozsvěcet, vrátit - vracet; naklonit - naklánět se* aj.) a jen vzácně zůstává stejná (u dvojic *klonit se - klanět se, stavit - stavět, (na)věsit - (na)věšet*). Alternace hlásek jako průvodní podpůrný jev podtrhují morfologické diference mezi členy těchto dvojic. Ta slovesa, která výjimečně nejsou o takové opozice opřena, v diferenčních tvarech kolísají.

3.4.2.2.2 Většina sloves reprezentovaná vz. „sázet" má průhlednou morfematickou stavbu; přitom jejich derivovanost je zpravidla zřejmá. Oba zmíněné rysy jsou jim při konjugaci do značné míry oporou.

Prézentní kmenotvornou příponu *-í-* mají tato slovesa společnou s ostatními slovesy 4. tř., ale v tvarech s druhou podobou prézentního kmene mají alternantu *-ě(e)j-* (3. pl *sáz-ej-í*, přech. přít. *sáz-ej-e*, imp. *sáz-ej-Ø*). - Infinitivní kmenotvorná přípona *-ě(e)-* (společná s podtypem B_1 „trpět") prochází neměnně všemi infinitivními tvary, pouze v infinitivu několika sloves, která jsou v bezpředponové podobě jednoslabičná, alternuje s *-í-* (*k/dět - dít*). Toto střídání není důsledné: některá slovesa mají infinitiv variantní *(tmělo se - tmít se/tmět se)* a sloveso *smět* má jen krátký morf (tvar *smít* zcela zastaral).

Až na několik zmíněných výjimek jsou všechna slovesa tohoto vzoru víceslabičná, s tvarotvorným základem na netvrdou souhlásku nebo na souhláskovou skupinu.

Tvarotvorný základ si zachovává při časování vždy stejnou podobu, alternace jsou omezeny jen na morfy kmenotvorných přípon. Tato okolnost je jedním z důvodů poměrně vysoké produktivity vz. „sázet" jako slovotvorného typu.

Základní paradigma vzoru samého je pravidelné, bez variantních tvarů, řada sloves má však dublety v těch tvarech, v nichž se vz. „sázet" jednak od vz. „trpět", jednak od vz. „prosit" liší. Meziparadigmatickému vyrovnávání podléhají především ta slovesa, jejichž odvozenost není dnes již dostatečně zřejmá; k nim patří i některá slovesa jednoslabičná (např. *k/mdlít, tlít*) s předponovými odvozeninami.

Mimo zmíněné kolísání (o něm viz dále) se integrační tendence uplatňují ve změnách nenormativní, z hlediska vzoru nesystémové povahy; týkají se i sloves zřetelně derivovaných. Projevují se jednak ve 3. pl ind. préz. sjednocováním tvarotvorného formantu s ostatními slovesy 4. tř. (viz 3.4.0.3 a 3.4.2.2.3.3), jednak v imperativu.

3.4.2.2.3 *Diferenční tvary a kolísání sloves typu „sázet"*

3.4.2.2.3.1 Imperativ

Na úkor náležitých tvarů typu *sázej* pronikají k řadě sloves imperativy typu *pros // trp* nebo *mysli // bdi*, tj. tvary celkově frekventovanější. To se projevuje jen u denominativ vz. „sázet"; ta mají imperativ nepevný, z lexikálně sémantických důvodů málo užívaný.

Pozn.: Vedle tlaku analogie je vyrovnávání tvarů rozkazovacího způsobu motivováno též důvody významovými. Paralelně fungující imperativy řady denominativ, zejména párových deadjektiv na *-ěť(se)* a *-it* se chápou jako významovou platností totožné, a proto plně záměnné (tj. ‚(ne)staň se takovým' = ‚(ne)učiň se takovým'). Za podpory vedlejších činitelů (jako je např. frekvence tvaru, jazyková ekonomie, ale v běžném vyjadřování i zanedbávání jemnějších významových diferencí) dochází k tomu, že tvar typu *pros* nebo *mysli*, ač je z hlediska vz. „sázet" neústrojný, v obecném, ev. i v hovorovém úzu u sloves tohoto vzoru jednoznačně převažuje (srov. *nezdivoč/nezdivočej, nezpohodlň/nezpohodlněj, nezmalomyslni/nezmalomyslněj, znehybni/znehybněj*), a to i když paralela na *-it* neexistuje, nebo je velmi řídká (jako např. u °*nezfanfrnět se, nezvlčet, nezbujnět*) a mylně je pokládán za tvar systémový.

Toto kolísání vede k homonymitě tvarů sloves významem i typem konjugace zcela různých, ačkoli v naprosté většině případů poskytuje slovotvorná stavba a význam dostatečnou oporu pro zařazení slovesa ke vzoru.

Tendenci ke sjednocování v imperativu pevně odolávají deverbativa; ke kontaminaci s tvary vz. „prosit" dochází u nich jen výjimečně, a to pouze u sloves *stavět, věšet* a u prostého, bezpředponového *klanět se* (o nich viz 3.4.2.2.3.4).

3.4.2.2.3.2 Příčestí trpné a substantivum verbální

Slovesa se základem na retnice mají v těchto tvarech vždy jen *-ě-* (např. *proděravění, otupění, ozdravění, ozřejmění, zmrtvění, znecitlivění*); tvary s *-e-* po retnici (*proděravení, otupení, ozdravení, ozřejmení* atp.) příslušejí souběžným slovesům ve vz. „prosit" (srov. např. 3.4.0.1). Také tato diference bývá někdy opomíjena, významový rozdíl je však zpravidla natolik evidentní, že matení tvarů zabraňuje; srov. *chybění* × *chybení, vyhladovění(í)* × *vyhladovení(í), vystavění(í)* × *vystavení(í).*

3.4.2.2.3.3 Kolísání „trpět – sázet"

Oba vzory se většinou tvarů shodují (náležejí k témuž konjugačnímu typu *(-í-//-ě(e)-*), liší se jen v 3.pl ind. préz., v přechodníku přítomném a v imperativu.

Tyto diference – rozhodující v tvaru nejfrekventovanějším, tj. ve 3. pl – vyrovnávají formou dublet ta slovesa, která historickým vývojem svou původní slovotvornou motivovanost ztratila nebo ji mají oslabenu, takže jsou pociťována

jako neodvozená. To se týká převážně sloves vz. „sázet", pro něž je původní derivovanost charakteristická.

Postavení sloves vz. „trpět" je v tomto konvergentním procesu pevnější: je podporováno jednak jejich slovotvornou povahou (jsou převážně primární, neodvozená), jednak shodností jejich prézentních tvarů s mohutně zastoupeným vz. „prosit". Proto přechod opačný - od vz. „trpět" ke vz. „sázet" - není častý. Týká se jen několika sloves s dlouhými neperfektivizujícími předponami (jsou to imperfektiva tantum *náležet, záležet, souviset* a *záviset*), která se významově, a v důsledku toho i tvarově vzdálila od svých sloves základových, a několika jednotlivých sloves dalších (jako *šumět, znít, čnít/čnět* ap.). Podobný proces, i když zatím nedovršený, je patrný na nepevnosti tvaru 3. pl ind. préz. u sloves *(ne)návidět* a *závidět*.

Na základě dublety s formanty *-í/-ě(e)jí* v tvaru 3. pl jsou k tzv. kolísání „trpět - sázet" tradičně zařazována pouze tato slovesa (a jejich předponové odvozeniny):
bolet, bubřet, bujet, cepenět, °cívět, °čumět, duřet, hovět, koprnět, ᵏkrnět, mízet, puchřet, říjet, slušet, příslušet, slzet, šumět, ᶠᶜšupět, teřet, ᵏúpět, večeřet, vonět, želet, náležet, záležet, souviset, záviset; čnít/čnět, ᵏᶻdlít, ᵏᶻmnít, ᵏᶻpomnít/ ᵏᶻpomnět, rdít se, ᵏtkvít/ᵏtkvět, tlít, ᶠᵏtřmít/ᶠᵏtřmět, znít a *ᵏmdlít* ‚stávat se mdlým' s deriváty *omdlít/omdlet, ᵏu-, ᵏz(e)-* (na rozdíl od *'mdlít* ‚činit mdlým' s tvary podle vz. „prosit": *mdlí, mdlil* ...).

Také přechodník přítomný, pokud je užíván, mívá podobu variantní. Tvar jen podle vz. „trpět" mají *teřet, večeřet, vonět, želet* a *rdít se* (např. *rdě se, rdíc se* ...).

Imperativ je u většiny těchto sloves tvarem spíše hypotetickým. Vyskytne-li se, bývá podle vz. „trpět" *(zmiz, navečeř se, (ne)rdi se, zazni, (ne)omdli, prodli)*; dvojí tvar je uváděn u *°cívět, hovět, tlít* (např. *tli/tlej*). Tvar s *-ě(e)j-* převládá u *záležet, náležet* a *příslušet* (na rozdíl od *oslušet, osluš (si)*); sloveso *úpět* má jen tvar *úpěj*.

Pozn.: K výše uvedené skupině jsou zařazována i některá slovesa, jejichž dublety mají jiný původ (srov. např. *říjet // ᶠříjit, úpět //* zaniklé *úpit, želet // 'želit*), dnes však u nich převažují tvary, které se jako toto kolísání „trpět - sázet" jeví (o příčinách viz 3.4.2.2.3.4, bod 2).

V současném úzu jeví sklon k vyrovnání tvaru 3. pl řada dalších sloves (vesměs náležejí ke vz. „sázet"). Týká se to především sloves, která mají slovotvornou motivaci již zastřenou a jsou určitým způsobem bez opory a osamocena (jako např. *otálet, zahálet, kácet, kymácet se, potácet se, trmácet se, smět*), ale i některých sloves, u nichž je tato motivace dosud zřejmá, je však z různých příčin oslabena (např. *míjet, vyvíjet (se), podílet se, splácet, obracet, vracet, nacházet, narážet (na potíže), provádět, před-, u-* atp., *svážet, vyprávět*), ze sloves se zcela zřetelnou motivací pak některých denominativ (jako *oněmět, onemocnět, (z)mohutnět, umět* i *rozumět* nebo - matením s *chybit - chybět* aj.).

Proti různosti podob s *-j-* užívaných v nespisovném jazyce (srov. ob. čes. *-ě(e)j* a jiné nářeční realizace), je dnes tvar 3. pl s formantem *-í* podle vz. „trpět" (i „prosit") pociťován jako jednotný a spisovnější, proto zvláště v psaných projevech oficiálního rázu začíná převažovat. (Srov. 3.4.0.3.)

3.4.2.2.3.4 Kolísání „prosit – sázet"

Vzory „prosit" a „sázet" se většinou tvarů základního paradigmatu vzájemně liší, shodují se jen v tvarech se základní podobou prézentního kmene, tj. v sg a 1., 2. pl ind. préz. Poněvadž dané diference jsou poměrně velké, vyrovnává je důsledně formou dublet pouze několik sloves: dvě paralelní a úplné řady tvarů podle obou vzorů mají slovesa *bydlet // bydlit, muset // musit, hanět // hanit, kvílet // kvílit, šílet // šílit.* Jsou to slovesa zdvojená, ale významem nerozlišená; každé z nich má svůj vlastní soubor tvarů. Dlouhodobým užíváním obou tvarových řad dochází k jejich prolínání. Tato skutečnost je dobře patrná zejména u sloves *bydlit // bydlet* a *musit // muset,* která jsou v úzu značně frekventovaná (např. mluvčí, který preferuje infinitivy typu *bydlit, musit,* užívá v préteritu běžně podoby *bydlel, musel*). U řídčeji se vyskytujících sloves *hanět, kvílet, šílet* jsou tvary podle vz. „prosit" na ústupu, drží se však pevně v imperativu (zpravidla *(ne)haň, (ne)šil,* podobně *bydli*). – Modální sloveso *muset // musit* má paradigma neúplné (a to bez tvarů imp. a příč. trp.; neobvyklé a neužíváno je subst. verb. *musení* (arch. *mušení*)).

Výlučnost skupiny sloves tradičně k tomuto „kolísání" zařazovaných spočívá v plném překrytí významu, v tomu odpovídající symetričnosti jejich tvarových souborů a v pravidelném uplatnění variantních dvojic u všech jejich předponových derivátů. Přitom členy těchto dvojic jsou chápány jako rozdílné tvarové realizace jediného slovesa, jediné lexikální jednotky, jak tomu nasvědčuje i výše zmíněný způsob jejich záměnného fungování v úzu. (Zejména tento fakt spolu s tendencí k sjednocování v tvaru imperativu opravňuje označovat tento zvláštní typ zdvojení paradigmatu za „kolísání".)

Na rozdíl od sloves této skupiny u řady sloves dalších, která měla nebo dosud mají tvary podle vz. „prosit" i „sázet", nejsou obojí tvary uplatněny rovnou měrou jak u slovesa základového, tak u všech jeho předponových derivátů.

Zdvojené paradigma podle obou vzorů mělo původně více sloves. Jestliže se jedna z výchozích (lexikálních) podob stala řídká nebo značně zastarala, popř. zcela zanikla, ustoupily s ní i ostatní tvary paradimatu, a to buď

(1) zcela – pak se podoba běžnější plně přichýlila k některému z obou vzorů (srov. např. dnes jen podle „sázet": *vláčet, lačnět;* jen podle „prosit": *(ne)svářit se, sídlit, truchlit,* [k]*žalostit*), nebo

(2) jen zčásti – pak se zbylé dvojice tvarů (zvláště ve 3. pl) vzhledem k shodám mezi slovesy 4. tř. jeví jako kolísání „trpět – sázet", tj. původní dvě

řady tvarů splynuly v jedno paradigma s jedním nebo několika členy variantními. Slovesa s těmito rysy jsou ze synchronního hlediska právem ke kolísání „trpět - sázet" zařazována (viz tam např. *bujet, hovět, říjet, úpět, želet*). – Z tohoto vývoje je patrné, že vyrovnávání relativně rozsáhlých tvarových diferencí mezi vz. „prosit" a „sázet" se zčásti děje prostřednictvím vz. „trpět", který je jim oběma paradigmaticky blízký.

Dílčí kolísání typu „prosit - sázet" mají deverbativa *věšet, stavět* a prosté (bezpředponové) sloveso *klanět se*, a to vlivem protějšků *věsit, stavit* a *klonit se*. Mají dublety v imperativu, zčásti i v přechodníku přítomném (srov. *stavět - stavěj/stav, stavěje/stavě* × *stavit - stav, stavě; klanět se - klaněj se/klaň se, klaněje se/klaně se* × *klonit se - kloň se, kloně se*; u *věšet, navěšet, rozvěšet* viz v úzu živý, zkřížený tvar imp. *věš* místo *věšej*, vzniklý matením s tvary slovesa *věsit - věs, věšen*).

Pozn.: Dvojice těchto sloves nejsou odlišeny kvantitou kořenné samohlásky (tj. podpůrným protikladem délka – krátkost, který je jinak u všech sekundárních imperfektiv na **-ě(e)t** v poměru k příslušným perfektivům na **-it** pravidelný a obvyklý); to jejich vzájemnou diferenciaci oslabuje (srov. zejména tvary ind. préz., v nichž se zčásti, nebo zcela kryjí – např. homonymní *stavím*). Kontaminace u *věšet – věsit* je podporována i překrýváním lexikálního významu, kdežto u *stavět – stavit* je naopak dílčí významovou diferencovaností těchto sloves brzděna. Nejvýrazněji je od svého protějšku odlišeno sloveso *klanět se* (navíc je významem opřeno o nekolisající předponová sekundární imperfektiva *naklánět se, před- se, u- se* ap.), je však vůbec poměrně málo užíváno, tím méně v imperativu a v přechodníku přítomném, proto je v těchto tvarech nepevné.

3.4.2.2.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům*

Sloveso *chybět* ‚nebýt přítomen' se významem i časováním liší od slovesa *chybit* ‚udělat chybu, minout se cíle' (*chybět - oni chyběj, (ne)chyběj, chyběl* × *chybit - oni chybí, (ne)chyb, chybil*). – Sloveso *házet* má pravidelné tvary podle vz. „sázet" (*házím, házíš ... házejí*; tvary *házu, házeš ... házou* podle podvz. „mazat" jsou oblastní, moravské). — Archaismus *vece* (původní tvar 3. sg aoristu zaniklého slovesa *vecěti*) je užíván jen výjimečně, zprav. v platnosti ind. prét., ev. ind. préz., tj. ve významu ‚pravil, praví'.

3.5 5. TŘÍDA SLOVESNÁ

3.5.0 Slovesa 5. třídy mají před nulovou osobní koncovkou ve 3. sg ind.préz. kmenotvornou příponu **-á-**, kterou je tvořen jejich prézentní kmen.

Také infinitivní kmen mají tvořen všechna stejně, a to infinitivní kmenotvornou příponou **-a-**. Představují tedy jediný konjugační typ. Jsou reprezentována vz. **„dělá - dělal, dělat"** (inf. skupina V).

Do rámce tohoto konjugačního typu náležejí i slovesa, pro něž je charakte-

ristická dvojí podoba prézentních tvarů: vedle tvarů s kmenotvornou příponou **-á-** mají navíc ještě jednu (většinou však jen neúplnou) řadu tvarů s prézentní kmenotvornou příponou **-e-** a souborem formantů podle typu „brát - mazat" v 1. tř. Do samostatné skupiny se vyčleňují na základě dublety ve 3. sg ind. préz. Jsou reprezentována podvz. **„kopá/kope - kopal"**. (Dvojí základní podobou svého prézentního kmene v kombinaci s **-a-** kmene infinitivního spojuje tedy tento podvzor tzv. infinitivní *a*-kmeny 1. a 5. třídy - slovesné typy „dělat" a „brát - mazat".)

3.5.0.1 *Alternace kmenotvorných přípon a podoba tvarotvorného základu*

Prézentní kmenotvorná přípona *-á-*, společná všem slovesům 5. tř., má charakteristickou délku (podobně jako prézentní téma *-í-* u sloves 4. tř.). V základní podobě se objevuje v sg a 1., 2. pl ind. préz., kdežto ve 3. pl ind. préz. a v přechodníku přítomném je realizována rozšířenou alternantou *-aj- (děl-aj-í, děl-aj-e)* a v imperativu *-ej- (děl-ej-Ø)*.

Pozn.: Obě uvedené alternanty jsou z historického hlediska totožné (bylo-li *-aj-* těžeslabičné, měnilo se v *-ej-*). Segment *-j-*, o nějž jsou rozšířeny, je příznačný pro stažené konjugace; vyskytuje se rovněž v alternantě *-ě(e)j-*, která je charakteristická pro prézentní kmen podtypu „sázet".

Prézentní kmenotvorná přípona *-e-* ve variantních prézentních tvarech sloves podvz. „kopá/kope - kopal" alternuje jako u sloves 1. tř., tj. střídá se s fonémovou nulou v 1. sg a ve 3. pl ind. préz. i v imperativu (viz tab. v 3.5.0.2), popř. i v přechodníku přítomném (ten však u většiny sloves tohoto podvzoru bývá jen podle vz. „dělat").

Infinitivní kmenotvorná přípona *-a-*, společná všem slovesům této třídy, se v některých tvarech střídá s *-á-*. V příčestí trpném se vždy dlouží (např. *dělán, zván*), zatímco v substantivu verbálním a v infinitivu bývá realizována v závislosti na délce tvaru: dvojslabičná substantiva verbální mívají kvantitu krátkou (např. *dbaní, ptaní, zvaní* × *zanedbání, zeptání, pozvání*; z hist. důvodů existují však i odchylky, např. *(vy)dání,* [kz] *(pro)klání,* [k] *(za)lkání*), jednoslabičné infinitivy mají vždy délku (srov. *dbát, ptát se, zvát* × *zanedbat, zeptat se, pozvat, dělat*). Prostá jednoslabičná slovesa se tedy délkou kmenotvorné přípony v těchto dvou tvarech obvykle liší od svých předponových odvozenin nebo od jiných víceslabičných sloves (srov. výše uvedené příklady). Poměrně složitá distribuce obou kvantitativně rozdílných podob infinitivní kmenotvorné přípony *-a-* je u sloves 5. tř. obdobná jako u typu „brát - mazat" (srov. 3.1.0.1).

Tvarotvorný základ sloves 5. tř. je většinou slabičný (u prostých sloves podvz. „kopat" jednoslabičný) a je zakončen na souhlásku. Tato finála je podobami kmenotvorných přípon v tvarech podle vz. „dělat" nepodmíněna a při

časování se nemění, kdežto ve variantních prézentních tvarech některých sloves podvz. „kopat" před kmenotvornou příponou *-e-/-Ø-* alternuje a má měkké střídnice jako u podvz. „maže - mazal" v 1. tř. (např. *česá/češe, hryzá/hryže* ap.).

Hlavní rysy morfematické stavby kmene sloves 5. tř. lze zachytit těmito vzorci:

typ „dělat": $_{0-5}Zc$ + **-á-**/-aj-/-ej- // **-a-**/-á-

podvz. „kopat": $_{1}Zc$ + **-á-**/-aj-/-ej- // **-a-**/-á-
-e-/-Ø-/-Ø-

3.5.0.2 *Konjugační paradigma*

TYP — VZOR		„dělá — dělal"	
PODVZOR			„kopá/kope — kopal"
Ind. préz.	sg. 1.	-á-m	/-Ø-u (*)
	2.	-á-š	/-e-š
	3.	-á-Ø	/-e-Ø
	pl 1.	-á-me	/-e-me/^{h}-m
	2.	-á-te	/-e-te
	3.	-aj-i	/-Ø-ou
Imperativ	sg 2.	-ej-Ø	(/-Ø-Ø)
	pl 1.	-ej-Ø-me	(/-Ø-Ø-me)
	2.	-ej-Ø-te	(/-Ø-Ø-te)
Přech. příť. sg m.		-aj-e	(/-Ø-e)
f., n.		-aj-ic-Ø	(/-Ø-ic-Ø)
pl		-aj-ic-e	(/-Ø-ic-e)
Příčestí činné		-a-l-	
Příčesti trpné		-á-n-	
Přech. min. sg. m.		-a-v-Ø	
f., n.		-a-vš-i	
pl		-a-vš-e	
Infinitiv		-a-t (øZc + -á-t)	

Pozn.: Značka (*) = obligatorní alternace finál základu u některých sloves ve všech uvedených prézentních tvarech

Typ „dělat" má stejný soubor koncovek a posttematických sufixů jako konjugační typy 4. tř. (morfematické diference mezi slovesy těchto tříd jsou dány rozdílností jejich kmenotvorných přípon); přitom rozšířenou alternantou prézentní kmenotvorné přípony je blízký zejména podtypu „sázet". Podobnost stavby prézentních tvarů sloves 4. a 5. tř. (včetně délky prézentní kmenotvor-

né přípony) tvoří určitý protějšek ke shodám v tvarech indikativu prézentu mezi slovesy 1. - 3. tř.

Pro prézentní paradigma všech sloves 5. tř. jsou příznačné tyto formanty: po kmenotvorné příponě *-á-* v 1. sg ind. préz. koncovka *-m* a v 1. pl *-me* a po rozšířené alternantě kmenotvorné přípony ve 3. pl ind. préz. koncovka *-í*, imperativ bez morfu *-i* a v přechodníku přítomném formanty *-e, -íc, -íce*.

Slovesa podvz. „kopá/kope - kopal" mají mimo to v dubletních prézentních tvarech s kmenotvornou příponou *-e-* soubor formantů 1. tř., v indikativu prézentu s příznačnými osobními koncovkami - v 1. sg *-u*, v 1. pl *-me*/^{h}*-m* a ve 3. pl *-ou*.

Infinitivní paradigma - a to jak kmenotvornou příponu *-a-*/*-á-*, tak sufixy v jednotlivých tvarech - má typ „dělat" společné s konjugačním typem „brát - mazat".

3.5.0.3 *Vývojové tendence*

Vzhledem k pravidelné morfematické stavbě tvarů a neměnnosti základu při časování se typ „dělat" vyznačuje vysokou produktivitou a morfologickou stabilitou; to bylo a je příčinou jeho vlivu na slovesa typu „brát - mazat" (a dříve i na typ „nést").

Mnohá slovesa 1. tř. s infinitivní kmenotvornou příponou *-a-* (zvláště slovesa se souhláskovými alternacemi v prézentním paradigmatu, která patřila původně k podvz. „maže - mazal") vyrovnávala diference s typem „dělat" vznikem dublet v prézentních tvarech. Zároveň však analogicky také u typu „dělat" některá slovesa (a to slovesa se základem na retnice) naopak nabyla prézentních tvarů 1. tř. Tímto obousměrným, ale nerovnoměrným vzájemným přizpůsobováním infinitivních *a*-kmenů obou tříd vznikla skupina sloves s variantními prézentními tvary, reprezentovaná podvz. „kopá/kope - kopal".

Slovesa tohoto podvzoru tvoří centrum odstupňovaného přechodového pásma mezi typem „brát - mazat" a typem „dělat". Okraje tohoto pásma představují na jedné straně slovesa, která původních tvarů pozbyla natolik, že přešla k jiné konjugaci (viz u vz. „brát" sloveso *cpát* a ze sloves s některými prézentními tvary podle 5. tř. *chápat, lámat, klamat, plavat*/*'plovat* - srov. 3.1.2.3 - a u vz. „dělat" slovesa s reliktními, osamocenými variantními tvary podle 1. tř., jako *kárat, šeptat, týkat se* aj. - srov. 3.5.1.4), a na druhé straně slovesa, která si naopak původní tvary převážně dosud udržela (viz u vz. „brát" *chrápat, hrabat, kašlat* a u podvz. „mazat" *stonat, skákat, plakat,* ^{k}*tázat se* a *kázat* zatím jen s omezeně proniknuvšími novotvary podle vz. „dělat").

Uvedený vývojový pohyb je dosud živý; probíhal a probíhá převážně ve prospěch typu „dělat".

3.5.1 Vz. „dělá - dělal, dělat" (podvz. „kopá/kope - kopal")

Vzorec kmene: $\emptyset_{-5}$Zc + **-á-**/-aj-/-ej- // **-a-**/-á-

3.5.1.1 Vz. „dělat" reprezentuje jeden z nejsilněji zastoupených konjugačních typů vůbec.

Ze sloves, která sem patří, představují nejproduktivnější i co do počtu dominantní skupinu deverbativa - sekundární imperfektiva tvořená ke slovesům různých vzorů. Z nich jsou pro tuto třídu typická zvláště opakovací slovesa tvořená příponou *-va-*, ev. reduplikovanou na *-váva-* (např. *chodívat - chodívávat, nosívat - nosívávat, sedávat - sedávávat*); tvoří se od všech sloves s kmenem na samohlásku (např. *bývat, mívat; brávat, psávat; kupovávat, milovávat; zívat, zouvat; prosívat, trpívat, sázívat; dělávat, ptávat se, vyvolávat*). Hojně zastoupena - i když co do produktivity omezenější - je skupina nedokonavých protějšků tvořených příponou *-a-* (jako *dýmat, metat, žíhat*) zejména k okamžitým slovesům 2. tř. (jako *bodat, cinkat, broukat, chytat, padat, sedat, tukat*). Řada sloves - sekundárních imperfektiv - je odvozena od dokonavých předponových sloves (např. *domnívat se, nadouvat, přikrývat, rozechvívat, zprostředkovávat; oblékat, namrzat, ovládat, počínat, rozpínat* aj.). Neživé je tvoření sloves počínavých (jako *bělat (se), černat (se), teplat*). Poměrně velká je skupina sloves primárních (např. *doufat, chovat, lákat, nechat, volat*). K nim se řadí také slovesa s jednoslabičným infinitivem (*dbát, [z]klát, [k]lkát, ptát se, [k]ržát, [t]skát, [k]štkát, (u)dát se, zdát se, znát*) a dále i někdejší slovesa atematická: *dát* s četnými předponovými podobami (jako *dodat, přidat, vydat* ap.) a *mít*, které sem přísluší pouze tvary prézentními (o něm viz 3.5.1.4).

Téměř polovina sloves má inherentní slohové zabarvení, zvláště příznak expresivity nebo řídkosti výskytu. V tomto směru se uvnitř typu zřetelně vyčleňuje několik skupin sloves, u nichž je tato příznakovost spojena s určitou specifičností hláskové a morfematické stavby i s některými méně obvyklými rysy slovotvornými a lexikálně sémantickými. Jsou to zejména četná slovesa s citoslovečnými základy (např. *achat/áchkat, cupat, cupkat, cupitat, jukat, ťapkat*), mazlivá slovesa dětská (jako *bumbat, dadat, hajat, papat*), někdy zdrobnělá *(hajinkat, spinkat)*, a slovesa úsilná, tzv. intenzíva (jako *deptat, hltat, hmatat* ap.), která často mají odstín familiárnosti nebo pejorativnosti až vulgárnosti (*cupotat, třepetat/třepotat; čmárat, čmuchat, kecat, šmátrat, trajdat* aj.) včetně intenzív tvořených vzácně se vyskytující předponou *ko-* (např. *kobrtat, kodrcat, kohrtat, (s)komírat*).

3.5.1.2 Slovesa s tímto typem časování jsou i v bezpředponové podobě téměř vesměs víceslabičná, často dvojslabičná, s tvarotvorným základem na souhlásku nebo souhláskovou skupinu. Většinou mají zřetelnou morfematic-

kou stavbu. U těch sloves, která ji mají již zastřenou, lze kmenotvorné přípony vyčlenit na základě analogie (tak je tomu především u sloves s jednoslabičným infinitivem a u jejich předponových odvozenin).

Všechna slovesa 5. tř. mají naprosto pravidelné tvary shodné s tvary vzoru. To platí také o těch slovesech, pro která jsou charakteristické určité tvarové zvláštnosti: odlišují se totiž jen tím, že mají buď ve více prézentních tvarech (jako podvz. „kopat"), nebo jen v tvarech jednotlivých (viz 3.5.1.4) navíc i varianty podle „brát" nebo „mazat".

3.5.1.3 *K diferenčním tvarům sloves podvz. „kopat"*

Podvz. „kopá/kope - kopal" reprezentuje poměrně početnou, uzavřenou skupinu sloves se základem buď (1) na retnice, ojediněle na *-l*, nebo (2) na finály *-s, -z*, zřídka na *-k, -ch, -r*.

Všechna tato slovesa mají základní paradigma společné se vz. „dělat", ale v prézentních tvarech odstupňovanou měrou ještě i tvarové varianty podle 1. tř.: (a) většina sloves má dublety jen v indikativu prézentu, (b) některá slovesa také v imperativu, (c) jen několik sloves se zakončením (2) má i dvojí tvary přechodníku přítomného, tj. celé prézentní paradigma zdvojené. (O vzniku této dvojtvarosti viz 3.5.0.3.)

Obě řady variant jsou u těchto sloves většinou hodnoceny jako stylově i významově rovnocenné (určité rozdíly jsou ovšem ve frekvenci variant z hlediska oblastního i generačního úzu).

Slovotvorná motivace řady sloves, která sem svými tvary patří, je do značné míry již zastřena, proto jsou pociťována převážně jako primární. Mnohá souvisejí se zvukomalebnými citoslovci nebo mají onomatopoické zabarvení.

(1) Slovesa se základem na retnice, ojediněle na *-l* mají dubletní tvary podle vz. „brát". Tyto dvojí tvary má

(a) jen v indikativu prézentu *(kopám/kopu, kopáš/kopeš ..., kopají/kopou)* zhruba 70 prostých základových sloves s předponovými deriváty, např. *dloubat, rubat, škubat, zobat; dupat, houpat, chroupat, koupat, loupat, rýpat, skřípat, šoupat, štípat, tápat, tepat; dřímat; kovat, klovat/klofat;* [he]*patlat* aj.;

(b) také v imperativu *(sypám/sypu, sypáš/sypeš ..., sypají/sypou; sypej/syp)* pouze několik sloves se základem na *-b, -p: dlabat, drbat, škrabat/škrábat; klapat, klepat, sypat, šlapat,* [e]*tlapat* a *třepat* s předponovými odvozeninami.

Přechodník přítomný je u všech sloves skupiny (1) výhradně podle vz. „dělat": *kopaje, sypaje* atp.

Pozn.: Varianty podle 1. tř. jsou jen výjimečně hodnoceny jako preferované, a to u sloves: *kape, krápe, škrabe/škrábe* - řidč. *kapá, krápá, škrabá.* - Do skupiny (1a) náleží též sloveso *hýbat*

(hýbá/hýbe), ale jeho předponové deriváty mají tvary jen podle vz. „dělat" (např. *nahýbá, přehýbá, vyhýbá se* ap.).

(2) Slovesa se základem na *-s, -z, -k, -ch, -r* přešla (téměř všechna) do 5. tř. od podvz. „maže - mazal"; zachovala si odstupňovanou měrou též původní prézentní tvary s obligatorními alternacemi finály základu *s/š, z/ž, k/č, ch/š, r/ř*. Tyto varianty mají

(a) jen v indikativu prézentu *(koušu/kousám, koušeš/kousáš ..., koušou/kousají)* jako tvary stylově neutrální slovesa *klusat, kousat, klouzat, vrzat, párat* a jako tvary řídké a knižní slovesa *(o)pásat, kdákat, kvákat, páchat;*

(b) také v imperativu: slovesa *křesat (křešu/křesám, křešeš/křesáš ..., křešou/křesají; křeš/křesej)* a *orat (ořu/orám ...; oř/orej*, ale u předponových podob zpravidla již jen *vyorej, zaorej* ap.);

(c) i v přechodníku přítomném *(řežu/řezám, řežeš/řezáš ..., řežou/řezají; řež/řezej; řeže/řezaje)* jen některá ze sloves s tvarotvorným základem na *-s, -z*, a to *česat, kysat, tesat, hryzat, řezat* a *lízat* (s imperativem *liž/lízej*), avšak i u těchto sloves převažuje tvar přechodníku přítomného podle vz. „dělat" (zejména ve f., n. sg a v pl).

Pozn.: Původní tvary si tedy nejvýrazněji podržují slovesa s alternacemi *s/š* a *z/ž*. (Srov. se slovesy zařazenými u podvz. „mazat": z nich — vedle *lhát, psát, (po)slat* - dosud mají relativně nenarušené prézentní paradigma jen podle 1. tř., tj. bez novotvarů podle „dělat", pouze slovesa *mazat* a *vázat* a slovesa *kázat, [k]tázat se* přejala jen přechodník přítomný.) - Z tvarů indikativu prézentu podléhá vlivu vz. „dělat" nejvíce tvar 3. pl, naopak tvary se souhláskovými alternacemi a kmenotvorným *-e-* se nejpevněji drží ve 3. sg ind. préz. (srov. přežívání reziduálních variant v tomto tvaru u některých sloves, která již jinak tvary podle „mazat" zcela ztratila – 3.5.1.4).

3.5.1.4 *Poznámky k jednotlivým slovesům vz. „dělat"*

Několik sloves vz. „dělat" si zachovalo ve 3. sg ind. préz. také původní, dnes již osamocené a zastaralé tvary s kmenotvornou příponou *-e-* a alternacemi *t/c, k/č, ch/š* a *r/ř* před touto příponou (např. *šeptá/šepce, trestá/tresce*, pod. *kráče, káře, žebře* aj., u *dýchat* vedle *dýchá/dýše* i tvar 1. sg *dýši*); varianta s alternací je stylově neutrální pouze u slovesa *týkat se* (zprav. jen ve spojení *co/pokud se týká/týče*).

Variantní tvar podle vz. „brát" má v imperativu sloveso *nechat (nech/nechej;* z pokleslého imperativu s enklitickým *-ž, -t* se vyvinula modální částice *nech(a)ť* i lid. *nešť).*

Sloveso [k]*ržát*, ‚řehtat' má dubletu s původním tvarem podle 1. tř. ve 3. pl ind. préz. *(ržají/[t]ržou)*, imp. jen *rži.*

U vz. „krýt" s typem „dělat" prézentními tvary interferují slovesa *hrát, vlát, zrát* a *nadát se/nadít se;* [k]*plát* přechází od vz. „krýt" ke vz. „dělat", v úzu je však nahrazováno pravidelnějším slovesem *planout.* (O tvarech těchto sloves viz 3.3.1.4, bod 1.)

Neúplné paradigma má sloveso *ʼklátʼ*: zachovalo si jen infinitivní tvary *(klál, -klán, klání, -kláv)*, jeho prézentní tvary již zcela zastaraly.

Ze sloves s neobvyklou kombinací prézentního a infinitivního kmene lze na základě prézentních tvarů k typu „dělat" zařadit nepravidelné (atematické) sloveso *mít (mám, máš, má ..., mají, měj, maje)*; infinitivní paradigma má toto sloveso shodné s typem „trpět – sázet" ve 4. tř.: *měl, měv*; inf. *mít* s alternací *ě/í*; příčestí trpné zaniklo a verbální substantivum *jmění* s náslovným *j-* se vzhledem k zastřené motivaci osamostatnilo a lexikalizovalo v hmotném významu ‚majetek' (nespis. je regionální inf. *mět* a ob. čes. tvar *mání*, vyskytující se jen ve spojeních jako *být k mání* podle něm. *zu haben*). Předponová slovesa *ᶠpomět*, *ʰpomět se* a *přimět* se již významově i tvarově vzdálila od základového *mít* a časují se pravidelně podle vz. „krýt".

3.6 SLOVESA IZOLOVANÁ

Čtyři slovesa – *být, chtít, jíst* a *vědět* – s tvary různou měrou nepravidelnými, popř. výlučnými (např. *být* má tvary tvořeny ze tří různých základů), zůstávají nezařazena. Jsou to – s výjimkou slovesa *chtít* – tzv. slovesa atematická neboli bezpříznaková (jejich prézentní kmen neměl téma, tj. kmenotvornou příponu), která se jen zčásti přizpůsobila časování tematickému. (K slovesům atematickým náležela i slovesa *dát – dám, mít – mám*; na základě podobnosti tvarů s typem „dělat" jsou řazena k tomuto typu.)

Nepravidelnosti v tvarech (z historických příčin), projevující se ze synchronního hlediska málo zastoupenými nebo zcela neobvyklými kombinacemi prézentního a infinitivního kmene i mimořádnými, dnes nesystémovými obměnami fonémové stavby tvarotvorného základu (popř. výjimečně i tzv. supletivismem, tj. tvary utvořenými ze základů od původu různých, např. *jít – jde – šel*), mají i poměrně četná slovesa další. Zpravidla jsou to slovesa starobylá a velmi frekventovaná, takže i když se tvarově adaptovala slovesům ostatním, zachovala si i některé tvary odchylné, původní. V systému popisu konjugačních typů (ve zvolené klasifikaci uspořádaných podle prézentního kmene) jsou – kromě sloves výše uvedených – zařazena k těm vzorům, resp. skupinám pravidelných sloves, jimž se svými (prézentními) tvary nejvíce podobají.

Sloveso *být* je supletivní, má tvary tvořeny z různých základů. (a) Indikativ prézentu a přechodník přítomný se tvoří ze základu *js-, jes- (jsem, jsi/-s, je/jest, jsme, jste, jsou; jsa)*; o podobě *-s* ve 2. sg viz níže; variantní tvar *jest* je dosud běžný pouze ve spojení *to jest* (psáno zprav. zkratkou *tj.*), jinak je pociťován jako zastaralý a ve spojení *tak jest* jako knižní; při záporu je ve 3. sg tvar *není*. (b) Imperativ a tvary futura mají základ *bud-*; časují se podle vzoru „nést" *(buď; budu, budeš, bude ...)*. (c) Tvary infinitivního paradigmatu mají základ

by-; časují se podle vzoru „krýt" *(byl, bytí, byv, být)*. Zvláštní (pův. aoristové) tvary s týmž základem a specifickými osobními morfémy *-ch, -s, -Ø, -chom, -ste, -Ø* jsou v kondicionálu prézentu a préterita *((dělal) bych, bys, by; (dělali) bychom, byste, by; byl bych (dělal), byl bys, byl by . . .)*; bývají rovněž složkou některých kondicionálových spojek *(abych, abys, aby . . .; kdybych, kdybys, kdyby . . .)*.

Všechny tvary slovesa *být* jsou také složkou analytických tvarů; pomocné kondicionálové tvary, o nichž to platí téměř výlučně, se vyskytují jen vzácně samy o sobě (ve spojení *rád bych, co bys rád*). Ve 2. sg bývá v analytických tvarech místo tvaru *jsi* varianta *-s* (oblastně jsou však rozdíly); ta se zpravidla připojuje k prvnímu přízvučnému slovu věty (např. *Kdes byl? Cos říkal? Tys říkal, žes přišel včas*), nejčastěji k příčestí činnému *(Věděls to. Byls tam? Byls zván)*, u zvratných sloves k *se, si (Ptal ses ho? Napsal sis to?)* a mimo to je součástí kondicionálového tvaru 2. sg (viz výše). Zřídka se vyskytuje podoba *-s* u slovesa sponového *(Tys mi pěkný ptáček)*.

Předponová perfektiva odvozená z prostého *být* předponami *do- (vy̆do-), na-, od-, od- se, po-, pře-, při-, u-, vy-, z- (poz-), z- se* mají prézentní tvary typu (b) s významem budoucího děje (např. *dobudu, dobudeš, dobude . . . dobudí* atp.) a infinitivní tvary typu (c) jako sloveso základní *(dobyl, dobytí), dobyv*; z obecné češtiny pronikají do hovorové vrstvy spisovné i prézentní tvary s analogickou podobou kmene (např. *přibyde, (ne)ubyde*).

Sloveso *chtít* s řídce se vyskytujícími předponovými deriváty (zprav. jen předponové neos. *zachce se, znechce se* ap.) má v sg a v 1., 2. pl ind. préz. nepravidelné tvary s alternací *t/c (chci, chceš, chce . . .)*; všechny ostatní tvary má podle typu „trpět – sázet", s dubletou ve 3. pl ind. préz. a v přechodníku přítomném *(chtějí/chtí, chtěj, chtějíc/chtíc; chtěl, chtěn(í), chtěv)*, v infinitivu s alternací *ě/í (chtít;* tvar *chtět* je nespis., regionální). Imperativ a tvary přechodníku přítomného se v ustrnulé podobě vyskytují v příslovečných výrazech *(chtěj nechtěj, chtě nechtě, chtíc nechtíc)*.

Sloveso *jíst* s předponovými odvozeninami má tvary sg a 1., 2. pl ind. préz. jako „trpět" *(jím, jíš, jí . . .)*, ale 3. pl ind. préz. se základem *jed- (jedí* – tvar postupně vytlačovaný analogickým *jí)* a imperativ s alternací *d/z (jez)*; zřídka se vyskytující přechodník přítomný *(jeda)* a všechny tvary infinitivního paradigmatu jsou podle vz. „nést" *(jedl, -jeden, jedení, -jed)*; v infinitivu je základ *jed-* formován střídáním *ě/í, d/s (jíst)*.

Sloveso *vědět* se prézentními tvary shoduje se slovesem *jíst (vím, víš, ví, víme, víte, vědí, věz, věda)*; infinitivní paradigma má zcela pravidelné podle vz. „trpět" *(věděl, vědění, -věděv)*. – Sloveso *povědět* a jeho předponové deriváty *(do-, na-, [1]o-, od- (zod-, zod- se), [1]pro-, před-, [1]při-, vy-, [b]za-)* se časují jako *vědět (povím . . ., povědí, pověz; pověděl)*; přitom deriváty *zodpovědět* (nikoli však

odpovědět), vypovědět a [k]*zapovědět* mají dubletu v příčestí trpném a substantivu verbálním *(zodpověděn(í)/zodpovězen(í)...).* Slovesa *dovědět se* (i [zn]*zdo- se*) a [k]*zvědět* (i předponová *do- se,* [zn]*pře-,* [?]*před-, vy-*) mají na rozdíl od prostého slovesa *vědět* pravidelný imperativ *(dověď se, zvěď, dozvěď se, vyzvěď).* Pokud se u některého z těchto předponových sloves vyskytne přechodník přítomný, je tvořen pravidelně *(povědě, -íc, -íce).*

VÝBĚR ZKRATEK A SYMBOLŮ

f.	femininum
m.	maskulinum
m. než.	maskulinum neživotné
m. živ.	maskulinum životné
n.	neutrum
pl	plurál
podvz.	podvzor
sg	singulár
vz.	vzor
i̯	oblouček pod vokálem *i* označuje jeho neslabičnost
r̥, l̥	kroužek pod konsonanty *r, l* označuje jejich slabikotvornost
GVV	gramatický větný vzorec
INF	infinitiv
K_m	konsonant morfonologicky a pravopisně měkký
K_o	konsonant morfonologicky a pravopisně obojetný
K_t	konsonant morfonologicky a pravopisně tvrdý
K_{t-}	konsonant morfonologicky a pravopisně tvrdý kromě velár
K_v	konsonant velární
N, G, D, A, V, L, I	nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál
S, A, V, C, Q, D	substantivum, adjektivum, verbum, cirkumstantivum, kvantitativní výraz, deiktické slovo (významové báze)
s, a, v, c	funkční příznaky substantiva, adjektiva, verba, cirkumstantiva — kombinované symboly typu S^s, S^a, A^s atd. — viz IV 1, tab. na s. 18
T	transgresiv
V	vokál
VA	verbální adjektivum
VF	verbum finitum

VS	verbální substantivum
Zc, Zv	tvarotvorný základ zakončený na konsonant (Zc), na vokál (Zv); číselný index (např. $_{0-2}$Zc) udává počet slabik základu sloves prostých, přičemž index 0 označuje neslabičnost
ZVS	základové větné struktury
1., 3.	odkazy na 1. a 3. svazek této mluvnice
„"	uvozovky označují vzorové slovo, vzor, podvzor
‚'	v jednoduchých uvozovkách se uvádí význam slova
[ ]	v hranatých závorkách se uvádí výslovnost
/, //	lomítka uvádějí alternativní výraz, tvar ap.
<	vzniklo z
>	změnilo se v
×	na rozdíl od
≡	totožnost
+	plus

Stylové charakteristiky slova nebo tvaru (pokud nejsou uvedeny v textu jinou formou) se označují následujícími indexy, popř. jejich kombinacemi:

[b]	básnické	[o]	obecné
[d]	dětské	[r]	regionální (oblastní)
[e]	expresívní	[ř]	řídké, ev. řidší, poněk. řídké
[h]	hovorové	[s]	slangové
[k]	knižní	[t]	termín
[n]	nářeční	[z]	zastaralé, ev. poněk. zastaralé

PERIODIKA A KNIŽNÍ PUBLIKACE

ČJL	Český jazyk a literatura
ČMF	Časopis pro moderní filologii (též PhilPrag – Philologica Pragensia)
ČsRus	Československá rusistika
JČ	Jazykovědný časopis
JŠ	Jazykovědné studie
LF	Listy filologické
NŘ	Naše řeč
RJ	Ruský jazyk
SaS	Slovo a slovesnost
SJL	Slovenský jazyk a literatúra v škole
SR	Slovenská reč
VJaz	Voprosy jazykoznanija
JS	Jazykovědný sborník
SPFFBU	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity
SlavPrag	Slavica Pragensia
SlavSlov	Slavica Slovaca
TLP	Travaux linguistiques de Prague
AUC	Acta Universitatis Carolinae
AUPO	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis
FSČ	Jelínek, J.–Bečka, J. V.–Těšitelová, M.: Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce. Praha 1961
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1978
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého. Praha 1958–1971

LITERATURA

ADAMEC, P.: Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění. In: *Otázky slovanské syntaxe* III. Brno 1973, s. 141 – 147.

BARNET, V.: Dílčí tvarové systémy ve vývoji morfologické stavby slovanských jazyků. In: *Čs. přednášky pro VII. MSS v Varšavě*. Praha 1973, s. 117 – 127.

BAUER, J.: Relativa a spojky. *SlavPrag* 4. *AUC*. Praha 1962/63, s. 221 – 226.

BAUER, J.: Spojky a částice. *SPFFBU*. A 12, 1964, s. 131 – 139.

BAUER, J.: Predikační kategorie slovesa a kategorie osoby. *JČ* 18, 1967, s. 62 – 64.

BAUER, J.: K otázce významů a funkcí spojek. *SPFFBU*. A 15, 1967, s. 27 – 36.

BAUER, J.: Modálnost výpovědi a kategorie slovesného modu. *JČ* 18, 1967, s. 89 – 91.

BEČKA, J. V.: O relativních a subjektivních časech v češtině. *NŘ* 58, 1975, s. 186 – 195.

BEČIČ, J.: Tři změny v deklinaci zájmen. *ČJL* 12, 1961/62, s. 135 – 140.

BEČIČ, J.: *Bez něj je to těžké* (Zájm. tvary *jej/něj* a *-ň* v G sg m. a v G, A sg n.). *NŘ* 60, 1977, s. 57 – 67.

BEVNAR, V.: Kategória množného čísla. *JS* 4, 1950, s. 89 – 99.

BONDARKO, A. V.: Kategorii i razrjady slavjanskoj funkcional'noj morfologii. In: *Slavjanskoje jazykoznanije (VII. MSS)*. Moskva 1973, s. 42 – 62.

ČUŘÍN, F. – NOVOTNÝ, J.: *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*. Praha 1974.

ČERNÝ, J.: O vzniku a vývoji gramatických kategorií. *SaS* 31, 1970, s. 207 – 222.

DANEŠ, F.: Jména hromadná a jména jednotlivin. In: *Tvoření slov v češtině* 2. Praha 1967, s. 477 – 493.

DANEŠ, F.: Znovu k problematice ‚označování' a ‚vyjadřování'. *SaS* 28, 1967, s. 306 – 310.

DANEŠ, F.: *Oba, oboji, obé*. *NŘ* 51, 1968, s. 6 – 13.

DANEŠ, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. *SaS* 32, 1971, s. 193 – 207.

DANEŠ, F.: Věty s restriktivními adverbii *(jen, pouze, toliko ...)*. *SaS* 34, 1973, 61 – 70.

DANEŠ, F. – HAUSENBLAS, K.: Přivlastňovací zájmena osobní a zvratná ve spisovné češtině. *SlavPrag* 4. *AUC*. Praha 1962/63, s. 191 – 202.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – KOŘENSKÝ, J. a kol.: *Práce o sémantické struktuře věty (Přehled a kritický rozbor)*. Praha 1973.

DANEŠ, F. – KNAPPOVÁ, M.: Příslovce a příslovečné určení zřetelově vymezovací. *SaS* 33, 1972, s. 106 – 115.

DANEŠ, F. – KOMÁREK, M. a kol.: Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. *SaS* 36, 1975, s. 18 – 46.

DOKULIL, M.: K modální výstavbě věty. In: *Studie a práce lingvistické* I. Praha 1954, s. 255 – 262.

DOKULIL, M.: K otázce morfologických protikladů. *SaS* 19, 1958, s. 81 – 103.

DOKULIL, M.: Vývojové tendence časování v současné spisovné češtině. In: *O češtině pro Čechy.* Praha 1963, s. 210—239.

DOKULIL, M.: K pojetí morfologické kategorie. *JČ*, 18, 1967, s. 13—36 (viz též K voprosu o morfologičeskoj kategorii. *VJaz*, 16, 1967, s. 3—16).

DOKULIL, M.: Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích. In: *Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze.* Praha 1968, s. 17—26.

DOKULIL, M.: Stav a úkoly zkoumání morfologické stavby současné češtiny. *SaS*, 29, 1968, s. 229—246.

DOKULIL, M.: O vyjadřování jedinosti a jedinečnosti v českém jazyce. *NŘ*, 53, 1970, s.1—15.

DOKULIL, M.: Status a funkce tzv. kmenotvorné přípony slovesné v slovanském tvoření slov. In: *Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě.* Praha 1973, s. 241—249.

DOKULIL, M.: K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. *SaS*, 43, 1982, s. 257—271.

DOKULIL, M.: Zur Norm der Literatursprache und ihrer Kodifizierung. In: *Grundlagen der Sprachkultur* II. Berlin 1982, s. 104—131.

DOKULIL, M.—DANEŠ, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků.* Praha 1958, s. 231—246.

DVONČ, L.: *Dynamika slovenskej morfológie.* Bratislava 1984.

DVONČOVÁ, J.: Ke skloňování neživotných podstatných jmen rodu mužského zakončených na *-l*. *NŘ*, 40, 1957, s. 145—149.

ERHART, A.: Gramatický rod a slovanská deklinace. *SPFFBU*, A 25—26, 1978, s. 59—63.

FIEDLEROVÁ, A.: Nástin vývoje pomnožných jmen v češtině. *SaS*, 36, 1975, s. 266—284.

FILIPEC, J.: K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině. *SaS*, 33, 1972, s. 122—129.

FILIPEC, J.—ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie.* Praha 1985.

GALTON, H.: Slovesný vid a čas. *SaS*, 30, 1969, s. 1—10.

GREPL, M.: Vyjadřování tzv. voluntativní modality v novodobé češtině. *SPFFBU*, A 20, 1972, s. 143—150.

GREPL, M.: K podstatě modálnosti. In: *Otázky slovanské syntaxe* III. Brno 1973, s. 23—38.

GREPL, M.: Imperativní postoje a imperativ. *SPFFBU*, A 27, 1979, s. 165—174.

GREPL, M.—LAMPRECHT, A.: K otázce syntaktické klasifikace slovních druhů. *SPFFBU*, A 7, 1959, s. 31—36.

HALLER, J.: Poznámky k českému kondicionálu. *LF*, 72, 1948, s. 97—106.

HAUSENBLAS, K.: *Vývoj předmětového genitivu v češtině.* Praha 1958.

HAUSENBLAS, K.: Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. *NŘ*, 46, 1963, s. 13—28.

HAUSENBLAS, K.: Spojování číslovek se jménem počítaného předmětu aneb ‚dvacetjedna metrů'. *SlavPrag*, 8. *AUC*. Praha 1966, s. 301—310.

HAUSENBLAS, K.: K terminologii slovesných tvarů a významů v současné češtině. In: *Miscellanea linguistica. AUPO.* Olomouc—Ostrava 1971, s. 99—104.

HAVELKOVÁ, B.: Lexikální a gramatické vyjadřování slovesného rodu. Spojení modálních výrazů s infinitivem z hlediska generativního popisu. *SlavPrag*, 10. *AUC*. Praha 1968, s. 45—57.

HAVRÁNEK, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích* I, II. Praha 1928, 1937.

HAVRÁNEK, B.: Řadění slovních druhů v mluvnici. In: *Rusko-české studie* 2. Praha 1960, s. 465—469.

HAVRÁNEK, B.: *Studie o spisovném jazyce.* Praha 1963.

HAVRÁNEK, B.: Kondicionál modalitní v hovorové české řeči. *SlavPrag*, 21. *AUC*. Praha 1978, s. 177—178.

HAVRÁNEK, B.—JEDLIČKA, A.: *Česká mluvnice.* 4. vyd. Praha 1981.

HLAVSA, Z.: Několik poznámek o užívání a významu tvarů množného čísla podstatných jmen. *NŘ*, 47, 1964, s. 266—274.

HLAVSA, Z.: On the operators of reference. *TLP*, 3. 1968, s. 95—103.
HLAVSA, Z.: K protikladu určenosti v češtině. *SaS*, 33, 1972, s. 199—203.
HLAVSA, Z.: Tři problémy pro strukturní výklad kategorie času. In: *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia*. Wrocław 1975, s. 87—96.
HLAVSA, Z.: *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*. Praha 1975.
HLAVSA, Z.—SVOZILOVÁ, N.: K povaze významu u zájmen. *SaS*, 30, 1969, s. 120—124.
HORÁK, G.: K transpozícii modálnosti. In: *Otázky slovanské syntaxe* III. Brno 1973, s. 153—155.
HORÁLEK, K.: K metodice morfologických výkladů. *SaS*, 17, 1956, s. 1—6.
HORÁLEK, K.: Jazyk jako systém a norma. *NŘ*, 55, 1972, s. 65—68.
HORÁLEK, K.: Sémantika a gramatika. *SaS*, 36, 1975, s. 81—83.
HORECKÝ, J.: *Morfematická štruktúra slovenčiny*. Bratislava 1964.
HOŘEJŠÍ, V.: Postavení morfologie v mluvnici a její obsah. *ČMF*, 39, 1957, s. 75—88 a 212—220.
CHLOUPEK, J.: (Ne)aktuálnost slovesného děje. *SaS*, 34, 1973, s. 48—51.
JAHN, J.: *Slovanské adverbium*. *AUPO*. Olomouc 1966.
JAHN, J.: Základní vývojové tendence slovanské nominální flexe. *AUPO*. Olomouc 1968, s. 19—30.
JAHN, J.: O funkci a významu zájmen. *AUPO*. Olomouc 1972 (*Slavica 3*), s. 5—11.
JEDLIČKA, A.: Skloňování jmen, jeho dnešní stav a vývojové tendence. In: *O češtině pro Čechy*. Praha 1963, s. 102—129.
JEDLIČKA, A.: K problematice normy a kodifikace spisovné češtiny (oblastní varianty ve spisovné normě). *SaS*, 24, 1963, s. 9—20.
JEDLIČKA, A.: Studium současných spisovných jazyků slovanských a problematika variantnosti normy. *SaS*, 29, 1968, s. 113—125.
JEDLIČKA, A.: Vývojová dynamika současné spisovné češtiny. *NŘ*, 52, 1969, s. 79—94.
JEDLIČKA, A.: Oblastní varianty a spisovná kodifikace. In: *Miscellanea linguistica*. *AUPO*. Olomouc—Ostrava 1971, s. 205—210.
JEDLIČKA, A.: Poznámky k formální morfologii substantiv ve spisovné češtině. *SaS*, 33, 1972, s. 133—138.
JEDLIČKA, A.: Dynamika současného spisovného jazyka a jeho stylová diferenciace. In: *Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě*. Praha 1973, s. 211—221.
JEDLIČKA, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha 1974.
JEDLIČKA, A.: Problematika normy spisovného jazyka. *SaS*, 36, 1975, s. 116—125.
JEDLIČKA, A.—ŠMILAUER, V.: Tvarosloví v školních Pravidlech českého pravopisu. *NŘ*, 41, 1958, s. 138—149 a 177—190.
JELÍNEK, M.: Podstatná jména slovesná se zvratným zájmenem. *NŘ*, 46, 1963, s. 229—237.
JELÍNEK, M.: Výrazy předložkové povahy v dnešní spisovné češtině. *SPFFBU*, A 12, 1964, s. 117—130.
JELÍNEK, M.: Nové výrazy předložkové povahy v češtině a ruštině. *SPFFBU*, A 16, 1968, s. 47—58.
JIRSOVÁ, A.: Dynamika vztahů singuláru a plurálu u substantiv v češtině. *SaS*, 42, 1981, s. 193—199.
KAČALA, J.: Sloveso, jeho intenčná hodnota, intencia slovesného deja a intenčná štruktúra vety. In: *Sesja naukowa (Kraków 1969)*. Wrocław 1971, s. 71—82.
KARLÍK, P.: Morfologický a syntaktický modus. *SPFFBU*, A 29, 1981, s. 59—71.
KNAPPOVÁ, M.: K otázkám adverbializace. *SaS*, 34, 1973, s. 150—157.
KNAPPOVÁ, M.: O vzniku příslovcí z frazeologických spojení. *SaS*, 35, 1974, s. 15—20.
KNAPPOVÁ, M.: Osobní jména v českém jazykovém systému. *NŘ*, 63, 1980, s. 225—231.
KNAPPOVÁ, M.: Významové aspekty vlastních jmen. *SaS*, 41, 1980, s. 57—60.
KØLLEN, H.: Aspekt und Diathese im Slavischen. *Scando-slavica*, 12. Copenhagen 1966, s. 57—59.
KØLLEN, H.: Zur Definition des Verbalaspekts. *Scando-slavica*, 14. Copenhagen 1968, s. 131—139.
KOMÁREK, M.: K otázce predikativa (kategorie stavu) v češtině. *Sb. Vysoké školy pedagogické v Olomouci (Jazyk a literatura)*. Praha 1954, s. 7—25.
KOMÁREK, M.: K otázce slovních druhů v češtině. *SaS*, 17, 1956, s. 160—168.

KOMÁREK, M.: K vývoji morfémové stavby českého slovesa. In: *Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze.* Praha 1968, s. 27—35.
KOMÁREK, M.: Formační pravidla české konjugace. *AUPO.* Olomouc 1968, s. 39—53.
KOMÁREK, M.: Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu. In: *Miscellanea linguistica. AUPO.* Olomouc—Ostrava 1971, s. 107—112.
KOMÁREK, M.: Stavba tvarů adjektivní a pronominální flexe v spisovné češtině. *SaS,* 33, 1972, s. 139—145.
KOMÁREK, M.: Zu den Begriffen Morphem — Morph — Allomorph. *Wiener Slavistisches Jahrbuch,* 21, 1975, s. 109—116.
KOMÁREK, M.: *Příspěvky k české morfologii.* Praha 1978.
KOMÁREK, M.: Sémantická struktura deiktických slov v češtině. *SaS,* 39, 1978, s. 5—14.
KOMÁREK, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka.* 2. vyd. Praha 1981.
KOMÁREK, M.: Prefixace a slovesný vid (K prefixům prostě vidovým a subsumpci). *SaS,* 45, 1984, s. 257—267.
KONEČNÁ, D.: Poznámky k významům „izolovaných" pádů v současné spisovné češtině. *SaS,* 21, 1960, s. 24—33.
KONEČNÁ, D.: Flexe českého slovesa z hlediska přípravy strojového překladu. *SlavPrag.* 2. *AUC.* Praha 1960, s. 85—96.
KONEČNÁ, D.: O významech pádů v současné češtině, zejména v místních určeních. *SaS,* 30, 1969, s. 347—357.
KONEČNÁ, D.: O významech českých pravých předložek. *SaS,* 35, 1974, s. 261—264.
KOPEČNÝ, F.: Morfologické prostředky vidové v nynější češtině. In: *Pocta F. Trávníčkovi a F. Wollmanovi.* Brno 1948, s. 240—252.
KOPEČNÝ, F.: Povaha českého préterita. *NŘ,* 34, 1950, s. 85—89.
KOPEČNÝ, F.: Význam krátkých tvarů adjektivních a zejm. tvaru neutrálního v češtině. *Slavia,* 22, 1953, s. 557—574.
KOPEČNÝ, F.: Pasívum, reflexívní forma slovesná a reflexívní sloveso. In: *Studie a práce lingvistické* I. Praha 1954, s. 224—247.
KOPEČNÝ, F.: Kvantitativní přívlastek a určení míry. *SaS,* 14, 1953, s. 115—121.
KOPEČNÝ, F.: *Základy české skladby.* Praha 1962.
KOPEČNÝ, F.: *Slovesný vid v češtině.* Praha 1962.
KOPEČNÝ, F.: Ke vzniku futurálního významu dokonavého prézentu. *SlavPrag.* 4. *AUC.* Praha 1962/63, s. 233—239.
KOPEČNÝ, F.: K pojmu ‚neaktuálnost' ve vidové soustavě českého slovesa. *SaS,* 26, 1965, s. 23—26; *SaS,* 27, 1966, s. 258—261.
KOPEČNÝ, F.: Ke slovesným kategoriím. *JČ,* 18, 1967, s. 93—94.
KOPEČNÝ, F.: K symetrii a asymetrii v jazyce. *NŘ,* 55, 1972, s. 68—72.
KOŘENSKÝ, J.: Struktura funkčních vztahů kategorií substantiva, zejména se zřetelem k pádu. *SaS,* 31, 1970, s. 97—104.
KOŘENSKÝ, J.: Poznámka k teorii slovních druhů. In: *Sesja naukowa (Kraków 1969).* Wrocław 1971, s. 95—99.
KOŘENSKÝ, J.: K problému větněsémantických funkcí nedějových významů českého slovesa. *SaS,* 32, 1971, s. 208—216.
KOŘENSKÝ, J.: Výskyt variantních tvarů podstatných jmen v češtině. (Na základě experimentálního průzkumu.) *NŘ,* 55, 1972, s. 10—22.
KOŘENSKÝ, J.: *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině.* Praha 1972.
KOŘENSKÝ, J.: K voprosu o semantičeskich funkcijach modaľnych glagolov v češskom jazyke. In: *Otázky slovanské syntaxe* III. Brno 1973, s. 213—215.
KOŘENSKÝ, J.: Relevance kategorie času ve struktuře přirozeného jazyka. In: *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia.* Wrocław 1975, s. 77—86.

KROUPOVÁ, L.: K slovnědruhové povaze deverbativních nevlastních předložek v češtině a slovenštině. *JŠ*, 12, 1974, s. 122—130.

KROUPOVÁ, L.: K diskusi o slovnědruhové povaze předložek a jejich klasifikaci. *SaS*, 35, 1974, s. 265—268.

KROUPOVÁ, L.: K citoslovcím v češtině a slovenštině. *NŘ*, 60, 1977, s. 110—112.

KROUPOVÁ, L.: Sekundární předložky v současné spisovné češtině. *Linguistica XIII*. Praha 1985.

KŘÍSTEK, V.: K jednomu zvláštnímu případu záměny slovesných kategorií. *NŘ*, 55, 1972, s. 81—85.

KŘÍŽKOVÁ, H.: K problematice aktuálního a neaktuálního užití časových a vidových forem v češtině a v ruštině. *ČsRus*, 3, 1958, s. 185—200.

KŘÍŽKOVÁ, H.: K problematice podstatných jmen slovesných v ruštině v porovnání s češtinou. *RJ*, 9, 1959, s. 195—203.

KŘÍŽKOVÁ, H.: K absolutnímu užití komparativu v ruštině a češtině. *RJ*, 14, 1963/64, s. 337—382.

KŘÍŽKOVÁ, H.: Pojetí neutralizace v morfologii. *SaS*, 26, 1965, s. 14—23.

KŘÍŽKOVÁ, H.: Sémantická analýza zájmenného systému a klasifikace současných spisovných jazyků slovanských. In: *Čs. přednášky pro VII. MSS v Varšavě*. Praha 1973, s. 155—164.

KŘÍŽKOVÁ, H.: Systém modálních sloves, adjektiv a adverbií v ruštině a češtině. *SlavSlov*, 9, 1974, s. 3—15.

KUCHAŘ, J.: Skloňování přejatých jmen v češtině. In.: *O češtině pro Čechy*. Praha 1963, s. 130—162.

KURYŁOWICZ, J.: Vývoj gramatických kategorií. In: *Dvanáct esejů o jazyce*. Praha 1970, s. 63—79.

LAMPRECHT, A.: Vztah mezi fonologickým a morfologickým systémem v slovanských jazycích. In: *Slavjanskaja filologija*. VII. Sofija 1965, s. 124—125. (Resumé sjezdového referátu.)

LEBED, S. A.: O vremennoj paradigme dvuchvidovych glagolov inojazyčnogo proischoždenija v sovremennom češskom jazyke. In: *Vestnik Moskovskogo universiteta — Filologija*. Moskva 1977, s. 57—62.

LEŠKA, O.: K vztahu mezi morfologií a syntaxí. *SaS*, 26, 1965, s. 124—126.

LEŠKA, O.: K otázce soustavy slovních druhů. In: *Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze*. Praha 1968, s. 87—88.

LEŠKA, O.: Gramatické invarianty a lexikální význam. *JČ*, 23, 1972, s. 122—126.

MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha 1932, s. 14—31.

MATHESIUS, V.: O konkurenci vidů v českém vyjadřování slovesném. *SaS*, 4, 1938, s. 15—19 (také v souboru *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947, s. 195—202).

MEYERSTEIN, Z. P.: Czech deictics: pronouns and articles? *Linguistics*, 91, 1972, s. 17—30.

MIKO, F.: *Rod, číslo a pád podstatných mien*. Bratislava 1962.

MIKO, F.: Vzťah inklúzie v pádovom systéme. *SlavSlov*, 6, 1971, s. 5—14.

MISTRÍK, J.: Častice a štýly. *JŠ*, 12, 1974, s. 137—141.

MOLL, M.: K problematice spojovacího formantu ve flexivní morfologické struktuře slovanských sloves. *Slavia*, 36, 1967, s. 244—249.

MORFOLÓGIA SLOVENSKÉHO JAZYKA, Bratislava 1966 (viz též recenzi v *SaS*, 29, 1968, s. 318—332).

MRÁZEK, R.: Modus verbi v češtině z hlediska morfologie a syntaxe. *SPFFBU*, A 16, 1968, s. 25—35.

NĚMEC, I.: *Geneze slovanského systému vidového*. Praha 1958.

NĚMEC, I.: Iterativnost a vid. *SaS*, 19, 1958, s. 189—200.

NĚMEC, I.: Vývojové problémy soudobé nauky o vidu. *Slavia*, 28, 1959, s. 301—325.

NĚMEC, I.: Slovesa okamžitá v soudobém systému českého slovesa. *SlavPrag*, 4. *AUC*. Praha 1962/63, s. 227—231.

NĚMEC, I.: K vyjadřování opakovanosti slovesného děje v češtině. *SaS*, 25, 1964, s. 157—160.

NĚMEC, I.: Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa. In: *Informační bulletin pro otázky jazykovědné*. Praha 1964, s. 5—14.

NĚMEC, I.: Systém záporných zájmenných příslovcí v staré a nové češtině. *SaS*, 39, 1978, s. 292—294.
NEWMAN, L. W.: The Czech noun declension. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 14, 1971, s. 21—31.
NEWMAN, L.—TOWNSEND, CH.: Towards a new classification of Czech verbs. *Slavic and East European Journal*, 16, 1972, s. 324—336.
NOVÁK, L.: Ku gramatickej kategórii osoby. *JČ*, 18, 1967, s. 58—61.
NOVÁK, L.: Príznakové a nepríznakové nulové systémy v morfológii slovanských jazykov. *Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, 4, 1975, s. 58—64.
NOVÁK, P.: O ‚klamu' gramatické formy. *SaS*, 34, 1973, s. 146—149.
NOVÁK, P.: K lokalistickému pojetí významu pádů. *SaS*, 35, 1974, s. 256—260.
NOVÁK, P.: K věcné platnosti pádů, jejich tzv. celostnímu (obecnému) významu a lokalismu. *SaS*, 35, 1974, s. 88—95.
NOVOTNÝ, J.: K některým otázkám vyjadřování tzv. přirozeného rodu v češtině. *Sb. pedagogického institutu v Ústí n. L.*, 1960, s. 17—54.
OBERPFALCER, F.: *Rod jmen v češtině*. Praha 1933.
ODDĚLENÍ JAZYKOVÉ KULTURY A STYLISTIKY ÚJČ ČSAV: Na okraj vydání encyklopedií antiky. *SaS*, 37, 1976, s. 137—151.
ONDRUS, P.: Z nových výskumov v morfológii slovenského jazyka. Systém základných slovných druhov. *SJL*, 22, 1975/76, s. 84—90.
PANEVOVÁ, J.—BENEŠOVÁ, E.—SGALL, P.: *Čas a modalita v češtině*. Praha 1971.
PANEVOVA, J.—SGALL, P.: Relativní čas. *SaS*, 32, 1971, s. 140—148.
PANEVOVÁ, J.—SGALL, P.: Čas a vid českého a ruského slovesa. *Slavia*, 42, 1973, s. 16—24.
PAROLKOVÁ, O.: Zvratná pasívní forma. In: *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české* I. Praha 1956, s. 80—118.
PAROLKOVÁ, O.: K problematice zvratných sloves a tzv. zvratného pasíva v současné spisovné ruštině a češtině. *Slavia*, 36, 1967, s. 33—46.
PAULINY, E.: *Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava 1943.
PAULINY, E.: Kontrastívna analýza slovenskej a českej deklinácie. *Studia Academica Slovaca*, 4, 1975, s. 243—257.
PAULINY, E.: Kontrastívna analýza slovenskej a českej konjugácie a neohybných slovných druhov. *Studia Academica Slovaca*, 5, 1976, s. 317—330.
PECIAR, Š.: Problematika morfologického členenia slovesných tvarov v slovanských jazykoch. *Slavia*, 22, 1953, s. 276—285.
PECIAR, Š.: Niektoré problémy klasifikácie neohybných slov. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha 1958, s. 141—148.
PECIAR, Š.: O morfologickom členení slovesných tvarov. *JČ*, 8, 1954, s. 248—266.
PECIAR, Š.: Morfologická, morfematická a slovotvorná stavba slovanského slovesa. *Slavia*, 37, 1968, s. 193—202.
PETR, J.: K charakteristice polských číslovek (analýza gramatické kategorie číslovek). *SlavPrag*, 14. *AUC*. Praha 1972, s. 145—156.
PÍŤHA, P.: Existuje dativ posesívní? *SaS*, 32, 1971, s. 301—311.
POLDAUF, I.: O podstatě stupňování přídavných jmen. *ČMF*, 31, 1948, s. 109—122.
POLDAUF, I.: Podíl mluvnice a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu. In: *Studie a práce lingvistické* I. Praha 1954, s. 200—223.
POLDAUF, I.: Vyjadřování kvantity v češtině. *SaS*, 18, 1957, s. 71—85.
POLDAUF, I.: Děj v infinitivu. *SaS*, 20, 1959, s. 183—201.
POLDAUF, I.: Místo dativu ve výstavbě věty. *SlavPrag*, 4. *AUC*. Praha 1962/63, s. 335—345.
POLDAUF, I.: Neaktuálnost jako gramatická kategorie českého slovesa? *SaS*, 27, 1966, s. 23—28.
POLDAUF, I.: Máme v češtině harmonii samohlásek? *NŘ*, 22, 1959, s. 201—209.

POLDAUF, I.: Form and meaning — their interplay in morphology. *TLP*, 4, 1971, s. 157—187.
POPELA, J.: K podstatě slovních druhů. *SaS*, 30, 1969, s. 203—241.
PORÁK, J.: O neurčitém významu číslovek určitých. *NŘ*, 41, 1958, s. 241—251.
PORÁK, J.: K vyjadřování neurčitosti u zájmen a zájmenných příslovcí. *SlavPrag*, 4. *AUC*. Praha 1962/63, s. 405—410.
PORÁK, J.: K vývoji české konjugace. *SlavPrag*, 10. *AUC*. Praha 1968, s. 19—32.
PORÁK, J.: Některé aspekty třídění českých sloves. *SlavPrag*, 11. *AUC*. Praha 1969, s. 85—92.
PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU. 8. vyd. Praha 1983.
PROUZOVÁ, H.: Přivlastňovací přídavná jména na *-ův*, *-in* v současné češtině. *NŘ*, 47, 1964, s. 129—142.
ROCHER, P.: *Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných*. Praha 1934.
ROMPORTL, S.: O systému českého slovesa z hlediska aplikované a teoretické lingvistiky. *SPFFBU*, A 10, 1962, s. 73—90.
ROMPORTL, S.: O aspektech typologické klasifikace českého slovesa (zejména z hlediska imperativu). *SaS*, 30, 1969, s. 125—137.
ROMPORTL, S.: *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*. Praha 1970.
RUSÍNOVÁ, Z.: O adverbializaci předložkových výrazů. *JČ*, 23, 1972, s. 182—185.
RUSÍNOVÁ, Z.: O vlivu slovotvorného systému na systém morfologický. *SPFFBU*, A 22—23, 1974/75, s. 43—47.
RUSÍNOVÁ, Z.: *Problémy současné české morfologie*. Praha 1977.
RUSÍNOVÁ, Z.: *Současná česká morfologie*. Praha 1982 (skripta).
RUŽIČKA, J.: K problému pomocných slovies. *SR*, 22, 1957, s. 269—281.
RUŽIČKA, J.: Osobné a neosobné slovesá. *JČ*, 11, 1960, s. 6—31.
RUŽIČKA, J.: Zo základnej problematiky slovných druhov. *SR*, 26, 1961, s. 65—84.
RUŽIČKA, J.: Vzťahy medzi morfológiou a syntaxou. *SaS*, 26, 1965, s. 119—124.
RUŽIČKA, J.: Typológia slovenskej morfológie. *Studia Academica Slovaca*, 1, 1972, s. 201—210.
SEKANINOVÁ, E.: Nové pohľady na kategóriu slovesného vidu. *JČ*, 23, 1972, s. 192—197.
SGALL, P.: *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině*. Praha 1958.
SGALL, P.: Soustava pádových koncovek v češtině. *SlavPrag*, 2. *AUC*. Praha 1960, s. 65—84.
SGALL, P.: K tvarům *mně — mě*, *mi — mne*. *NŘ*, 44, 1961, s. 163—168.
SGALL, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha 1967.
SGALL, P.—WEISHEITELOVÁ, J.: K deklinaci českých substantiv ženského rodu. *SlavPrag*, 10. *AUC*. Praha 1968, s. 9—18.
SCHENK, R.: K morfologickým kategóriam mužských podstatných mien. *SR*, 20, 1955, s. 351—357.
SKALIČKA, V.: Poznámky k teorii pádů. *SaS*, 12, 1950, s. 134—152.
SKALIČKA, V.: Komplexnost jazykových jednotek. *Universitas Carolina*, 3, 1957, s. 15—24.
SKALIČKA, V.: Vztah morfologie a syntaxe. *SaS*, 18, 1957, s. 65—71.
SKALIČKA, V.: Infinitiv. In: *Sborník slavistických prací k IV. MSS v Moskvě*. Praha 1958, s. 3—10.
SKOUMALOVÁ, Z.: *Status tzv. kmenotvorných přípon slovesných v slovanských jazycích, zvláště v ruštině*. Praha 1976.
SLOVNÍK SPISOVNÉHO JAZYKA ČESKÉHO I—IV. Praha 1958—1971.
SLOVNÍK SPISOVNÉ ČEŠTINY PRO ŠKOLU A VEŘEJNOST. Praha 1978.
SPAL, J.: Číslovky jako slovní druh. *Sb. Pedagogické fakulty v Plzni*, 11, 1973, s. 5—22.
STRAKOVÁ, V.: Ke kategorii čísla. In: *Rusko-české studie* 2. Praha 1960, s. 75—85.
SVOBODA, K.: *Infinitiv v současné spisovné češtině*. Praha 1962.
SVOBODA, K.: K pojetí modálnosti a k systému modálních významů. *JČ*, 18, 1967, s. 84—87.
SVOBODA, K.: K třídění českých sloves. *ČJL*, 21, 1970/71, s. 218—233.
SVOBODA, K.: K pojetí nedokonavosti a dokonavosti českých sloves. *NŘ*, 61, 1978, s. 127—133.
SVOZILOVÁ, N.: Jak skloňujeme zájmeno *týž/tentýž*? *NŘ*, 53, 1970, s. 72—81.

Širokova, A. G.: *Mnogokratnyje glagoly v češskom jazyke.* Avtoreferat dissertacii na soiskanije učennoj stepeni doktora filolog. nauk. Moskva 1966.

Šiška, Z.: K problematice plurálu substantiv. *Sb. pedagogického institutu v Olomouci.* 1964, s. 137—143.

Šiška, Z.: O gramatické kategorii čísla. *ČsRus.* 14, 1969, s. 97—102.

Šlosar, D.: Kmenové protiklady českých sloves a jejich vývoj. *SPFBU.* A 24, 1976, s. 39—56.

Šmilauer, V.: Slovesný vid a způsob slovesného děje (s. 65—79). Slovesný čas (s. 149—165). Slovesný způsob (s. 166—183). Slovesný rod (s. 184—195). In: *Druhé hovory o českém jazyce.* Praha 1947.

Šmilauer, V.: *Novočeská skladba.* 2. vyd. Praha 1966.

Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku.* Praha 1972.

Šticha, F.: K problematice významu slovesných reflexivních forem fakultativních. *NŘ.* 58, 1975, s. 127—132.

Šticha, F.: Vypouštění částice *se* v koordinovaném a závislostním spojení zvratných sloves. *NŘ.* 59, 1976, s. 68—76.

Těšitelová, M.: K homonymii v morfologickém systému zájmen osobních v nové češtině. *SlavPrag.* 4. *AUC.* Praha 1962 (63), s. 183—189.

Těšitelová, M.: *O morfologické homonymii v češtině.* Praha 1966.

Těšitelová, M.: Kategorie jmenného rodu z hlediska morfologické homonymie. *SaS.* 28, 1967, s. 255—261.

Těšitelová, M.: K frekvenci pádu v současné spisovné češtině. *SaS.* 30, 1969, s. 269—275.

Těšitelová, M.: Kvantitativní analýza českých morfologických kategorií jména z hlediska jejich funkce sémantické a stylistické. In: *Čs. přednášky pro VII. MSS* ve Varšavě. Praha 1973, s. 203—210.

Těšitelová, M.: *Využití statistických metod v gramatice.* Praha 1980.

Topolińska, Z.: Vocativus — kategoria gramatyczna. In: *Otázky slovanské syntaxe* III. Brno 1973, s. 269—274.

Trávníček, F.: *Studie o českém vidu slovesném.* Praha 1923.

Trávníček, F.: Pasivum ve spisovné češtině. *SaS.* 5, 1939, s. 13—24.

Trávníček, F.: *Mluvnice spisovné češtiny* I. 3. vyd. Praha 1951.

Trávníček, F.: K otázce slovních druhů v češtině. *SaS.* 17, 1956, s. 6—18. (Polemika s Komárkem, odpověď Komárkova tamtéž, s. 160n.)

Trnka, B.: Morfologické protiklady. In: *O vědeckém poznání současných jazyků.* Praha 1958, s. 93—104.

Trnka, B.: Principles of morphological analysis. *PhilPrag.* 4, 1961, s. 129—137.

Trnka, B.: O morfologické analogii. *CMF.* 43, 1961, s. 65—73.

Trnka, B.: On the basic categories of syntagmatic morphology. *TLP* 2, 1966, s. 165—169.

Trost, P.: Tabu vokativu. *LF.* 72, 1948, s. 33—38.

Tvoření slov v češtině 2. Praha 1967.

Uličný, O.: K pádovému systému v češtině. *Slavia.* 42, 1973, s. 347—361.

Uličný, O.: O výrazovou strukturu substantivního pádu. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.* 34, 1976, s. 175—179.

Váhala, F.: Skloňování vlastních jmen osobních a místních. In: *O češtině pro Čechy.* Praha 1963, s. 167—209.

Vachek, J.: České předložky a struktura češtiny. *NŘ.* 19, 1935, s. 320—331.

Vachek, J.: K problematice českých posesivních adjektiv. In: *Studie a práce lingvistické* I. Praha 1954, s. 171—189.

Vachek, J.: Ještě k osudu českých posesivních adjektiv (Glosa k pohybu v českém tvarosloví). *SaS.* 33, 1972, s. 146—148.

VASILEVA, V. F.: Kategorija čisla i suščestviteľnyje pluralia tantum (na materiale sovremen. češskogo jazyka). In: *Vestnik Moskovskogo universiteta.* Moskva 1972/I, s. 56—67.

VEY, M.: O slovesné aktuálnosti a jejím vyjadřování v českém jazyce. *SaS.* 19, 1958, s. 182—189.

ZATOVKAŇUK, M.: *Neosobní predikativa a útvary příbuzné, zvl. v ruštině.* Praha 1965.

ŽAŽA, S.: Složené spojky ve spisovné češtině. In: *Studie ze slovanské jazykovědy.* Praha 1958, s. 119—132.

REJSTŘÍKY

Pojmoslovný a věcný rejstřík k oddílu Funkční tvarosloví (IV 1)

absolutní (základní) čas 164n, komparativ 79n, přechodník 153, 156, stupeň vlastnosti 72
abstrakta 46, 48n, 109, 119, (názvy vlastností) 72n
abstraktní lokalizace 54, 58
adice 217
adiční (kopulativní, slučovací) spojovací výrazy 225
adjektiva (přídavná jména) 14n, 67—80, deskriptivní 71n, deverbativní 69, druhově přivlastňovací 73, 77, individuálně přivlastňovací 77, kvalifikační 71n, kvalitativní 70n, nesklonná 69n, přivlastňovací (posesiva) 77n, relační 70, 73n; primární a sekundární funkce 18, 67n; a. verbální (VA, slovesná) 130n, 141n; dlouhé (tzv. složené) tvary 75n, krátké (tzv. jmenné) tvary 75n, stupňování (komparace) 72n, 78n; v. též přídavná jména
adjektivalia 69
adjektivní atribut (přívlastek) shodný 67, číslovky 109, shoda 104, skloňování zájmen 84, zájmena 84n, 104
adjektivnost 105n
adnominální genitiv 56n, lokál 201
adordinace (apozice) 150, 189
adresát (posluchač) 89n, 157n, 162, 169
adverbia (příslovce) 14n, 188—196, času 189n, deadjektivní 190n, homonymní s předložkami 194, kvalifikační 191, kvalitativní 190n, míry (intenzity) 189n, místa 189, příčiny 189n, relační 190n, zájmenná (pronominální) 81n, způsobu, zřetele 189n; primární a sekundární funkce 188n; a. specializovaná pro funkci predikativu 194n; stupňování 191; tvarová korelace u adverbií typu *jasně — jasno* 191n; — v. též příslovce; v. též cirkumstantiva
adverbiále (příslovečné určení) 17n, 188; a. množství 108, pruvodního děje/stavu 68, 77; v. též adverbiální komplement a suplement
adverbializace 21, 192n
adverbiální číslovky (násobné) 121, funkce infinitivu 150, pádu 66; a. komplement (valenční příslovečné určení) 30n, 54n, 61, 65, 188; a. sémantika pádu: akuzativu 63n, dativu 62, genitivu 61n, instrumentálu 65, lokálu 64n, nominativu 61; a. suplement (nevalenční příslovečné určení) 30, 54n, 61n, 188
adverbiálnost 105n
adverzativnost 214
agens (činitel děje) 36, 58, 171n, anonymní 175, osobní 177n, všeobecný 175n
akční predikáty mutační, nemutační 58
Aktionsart (způsoby slovesného děje) 180n, 185
aktivní partner komunikace 157, tvary slovesné 171
aktivum 158n, 171n
aktualizační funkce částic 228; a. gramatická kategorie 163
aktuální děj 165, chápání dějového významu 179, prézens 179
aktuálnost — neaktuálnost 165, 173, 180n
akuzativ 36, 53n, 59, 63n, předložkový 55n, 63n, ve srovnání s genitivem 63, 199n

akuzativní objektový komplement 59n
alterátory (identifikátory negativní) 94n, 124
alternanty, kontextové 160
alternativnost 217
anafora 92n; v. též kontextová deixe
anaforická demonstrativa 88, 92n
analytické (opisné) futurum 164; a. predikáty (verbonominální konstrukce) 137; a. (složené) tvary slovesa 129, 158n
analytický (opisný) imperativ 167n
animata v. mužská substantiva životná
anonymizace agentu 171; v. též dekonkretizace
antepréteritum 162
antikadence 169
antonymní dvojice (adjektiv) 72n, (adverbií) 191
apelativa (jména obecná) 47
apelové částice 230n
apelovost imperativu 166n
apozice (adordinace) 150, 189
apoziční funkce infinitivu 150
aspekt v. vid
aspektuálnost 165
asymetrický dualismus 12, 17, 164n
asymetrie participiálních konstrukcí a reflexivních tvarů slovesa 177n, vývoje a významu u spojek 218
asyndetický (bezespojecný) útvar 221
atribut (přívlastek), adjektivní (shodný) 17n, 67, neshodný 18, 55, verbální (tzv. doplněk) 18, 68, 76n, 141n, 144, 150
atributivní (adjektivní) shoda 39, 104
augmentativa (adjektivní) 72
autosémantické slovní druhy (autosémantika) 14, 25

báze, významová (zákl. slovních druhů) 17n
bezkontaktní orientace 202, směrování 202
bezpředmětová slovesa 160, 186
bezpříznakovost maskulin 53
bezpříznakový tvar sg neutra a 3. os. sg 160
bezrodá zájmena 101n
bodovost (punktuálnost) děje 181
budoucí čas v. futurum; b. přechodník 154
budoucnost 164n
bytosti živé 32n, 90, 103

cirkumstantiva (okolnostní slova, určení) 16n, 188; v. též adverbia
citoslovce (interjekce) 21, 24n, 239—250; c. apelová 25, emocionální 25, 239, 242n; c. kontaktová 25, 239n, 245n; odpovědová, oslovovací, povzbuzovací, pozdravová, upozorňovací, žádací; c. zvukomalebná 25, 239, 247n
citoslovečné výrazy víceslovné 240
„citová slovce" 241
communia 40

čas 163—166, absolutní (základní) 164n, „fyzikální" 163, jako gramatická kategorie aktualizační 163, minulý 158, relativní 164n, slovesný 26n, 130, 158, 163n, 173n, 179n, u přechodníku 153n, v analytických tvarech 162
časová adverbia 163, deixe 93
časové (temporální) spojovací výrazy 163, 226; č. okolnosti, určení 64, 189n, věty 163n, významy předložek 211, významy slovesné 158, 164, vztahy 163n
částice (partikule) 21n, 25n, 167n, 221n, 228—238, (komunikační, textové formativy) 22, 26; č. apelové 230n; přací, tázací, žádací; č. emocionální 236; č. hodnotící 231n; modalitní, měrově a předpokladové hodnotící, rektifikačně odkazující, srovnávací, prostě a vytýkavě zdůrazňovací; č. strukturující text nebo jeho části 237n; — v. též „větná příslovce"
činitelská jména 37
činné formy (typy) verbálních adjektiv 166; v. též přičestí č.
číselná homonymie 43n
číselné paradigma 46
číselný protiklad 45n
číslo, dvojné (duál) 51, gramatické 26n, jednotné (singulár) 42n, množné (plurál) 43n; č. u adjektiv 78, u číslovek 126n, u slovesných a deverbativních slovnědruhových forem 130n, 139, 144, 158—163, u substantiv 29, 31, 42—52, u zájmen 84n, 101n
číslovky (numeralia) 14n, 21n, 28, 98, 105—128; dílové, druhové, násobné, neurčité, numerické, rangové, řadové, skupinové, solitérní, souborové, úhrnné, úplnostní, velikostní, základní — v. zde abecedně; č. zájmenné (pronominální) — kvantitativní

pronominalia 83n, 85, 106; primární a sekundární funkce číslovek 105n
členy větné (tradiční) 15, 18

dativ 53, 55n, 59, 62, 66, 199n, adverbiální 62, etický 86, 102, prospěchový 102
dativní komplement objektový 59, zaměřenost 61n
deadjektivní adverbia 20, 72n, 190n
deadverbiální sekundární předložky 204
deagentizace 157, 171
deagentizační funkce reflexivního tvaru 176
deagentní (syntaktické) konstrukce 160, 163, 171
deagentnost 174
degradace (potlačení) agentu 171
deiktická slova (pronominalia — zájmena, zájmenná příslovce a zájmenné číslovky) 14, 23n, 81—104; primární a sekundární funkce deiktických slov 84n; třídy deiktických slov spjaté vztahem ke komunikačním osobám (osobní, přivlastňovací a zvratná zájmena) 89n, spjaté deixí v úzkém smyslu (demonstrativa a vlastní identifikátory) 92n; třídy deiktických slov neurčitých (indefinita, interogativa a relativa) a určitých (totalizátory a negativa) 95n
deiktičnost (funkční rys) 82, 106
deixe (ukazování) 81n, 92n, bližší 89, 92n, časová 93, kontextová 81, 92n, prostorová 92n, situační 81, 92n, v úzkém smyslu (vlastní) 92n, vzdálenější 89, 92n
děj, aktuální 165, budoucí 165, komplexní 132, násobený 180, neaktuální 180, nereálný 168, reálný (uskutečněný) 168; d.-proces, d.-substance 136; — děje, mutační (události) 129, 181, nemutační 129
dějová adjektiva 69, vlastnost 143
dějově okolnostní sémantika 57
dějový význam participiálních konstrukcí 173
deklinace (skloňování) 14, 130
deklinační morf 53, prostředky, soustava, typy substantiv 27, 37n
dekonkretizace (anonymizace, generalizace), agentu 171, pravovalenčního participantu 174
delimitace 27, 83, 107
deminutiva (adjektivní) 72
demonstrativa (ukazovací výrazy vlastní) 82, 87, 92n, 100, jako součást korelativ 94
denotát, jedinečný 46, jediný, kompaktní, neohraničený, složený, souborný 52 (tab.)
depersonalizace 138, 157
depredikační transformace 56
deprepozicionální sekundární předložky 205, 208
deprocesualizace děje 138
depronominální sekundární předložky 205, 208
derivace (transformace) 173n
derivované syntaktické konstrukce, struktury 172n
deskriptivní adjektiva kvalitativní 71n
desubstantiva 48
desubstantivní sekundární předložky 204n
detemporalizace děje 138
determinovanost — nedeterminovanost děje 185n
deverbativní adjektiva 69, slovnědruhové formy 129n, 166
deziderativ 167
deziderativní (přací) věty 168
dialektický rozpor výrazu a významu, významu a funkce 17
diateze 27, 171n, pasivní (sekundární) 155, 171, základní (primární) 155, 171
dílové (zlomkové) číslovky 111, 113, 117, 122
disjunkce 214
dispoziční modalita v. modalita
distinktivní rysy částic 229n
distributiva (podílná slovesa) 186
distributivní užití singuláru a plurálu 44
dlouhé (složené) tvary adjektivní 75n, 172n
dlouhý — krátký tvar adjektiv 75n, participií 172n
dokonavá slovesa (perfektiva) 165n, 179n
dokonavost — nedokonavost 165, 179n
dominace 214n
dominační (subordinační) vztahy (rozvíjení) 215n
doplněk (tradiční) 18, 68, 76n, 84; v. též atribut verbální; v. též adverbiále průvodního děje/stavu
doplnění v. komplement
druhové číslovky 109, 113, 115, 119n, neurčité 120; d. přivlastňování 73, 77
druhy slov (slovní druhy) 13n
duál (dvojné číslo) 51
dualismus, asymetrický 12, 17, 164n
dubletní tvary životné a neživotné 36n

dublety, rodové 40
důsledkové (konkluzivní) spojovací výrazy 226
důvod 190
důvodové spojovací výrazy 225
dvojice, heteronymní rodové 33n, souvztažné (korelativní) 220, supletivní 183, vidové 181n
dvojné číslo (duál) 51
dynamický kontakt 200
dynamičnost (statičnost — d.) 202

elipsa (u adjektiv) 67, (u zájmen) 86
elize 20
emocionálně příznakové věty 170; emocionálně oznamovací (zvolací), tázací (deliberativní, podivové), žádací (přací)
emocionální citoslovce 25, 239, 242n, částice 236
emocionálnost (u postojové modality) 169n
endofora (kontextová deixe) 92
entita, kvalifikující, kvalifikovaná 56; e. časově fixovaná, konfrontovaná, lokalizovaná, ve vztahu uspořádání 58
etický dativ 86, 102
eventualitní spojovací výrazy (vylučovací) 225
exceptivní (výjimkové) spojovací výrazy 227
exkluze (sémantický rys) 209, 212
exkluzív 167
exofora (situační deixe) 92
expresivita (u citoslovcí, inherentní) 240, (u částic) 228
expresívní nesklonná adjektiva 70, posuny v rodu 40, substantiva (na *-a*, tzv. communia) 40; e. příznaky, užití, zabarvení (u částic) 228n, (u zájmen) 93n, 100

faktitivní slovesa 186
fázová slovesa 185
feminina (jména rodu ženského) 32n, 37n
„fenotyp" (u slovesa) 134
finální (účelové) spojovací výrazy 226
finitní (určité, základní) tvary sloves 130n, 158, 161n
flexívní paradigma substantiv 39n
fonologická struktura citoslovcí 239n
forma, slovesná 129n; v. též tvar
formální prostředky vyjádření gramatického čísla 43n, rodu 39
formant, přechylovací 33
formativy, komunikační, textové v. částice
frekventativa (děj násobený a zároveň neaktuální) 180n
funkce 13, 15n, komunikační a odrazové 26n, slova n. slovního tvaru 13, slovního druhu 15, strukturační (pořádací) 26n, větněčlenské 17n; f. pádových tvarů 54; větotvorné f. slovesa 129, 136; primární a sekundární (syntaktické) f. základních slovních druhů 15, 18; jednota významu a f. 17
funkčně-sémantické charakteristiky základních i nezákladních slovních druhů v. obsah
funkční příznaky základních slovních druhů 17n; f. transpozice 20, tvarosloví 11, vázanost slova n. tvaru slova 13, 28; f. a sémantická jednota základního slovního druhu 20
futurum 158n, 164n, 173, opisné 158, 164
„fyzikální" čas 163

generalizace v. dekonkretizace agentu
generické užití substantiva 44
geneze (sémantický rys) 57, 63n
genitiv 53, 55n, 66, 199n, adnominální 56n, 108, adverbální 57, 108, adverbiální 61n, numerativní 58, partitivní 56, množství 58, záporový 58
„genotyp" (u sloves) 133n
genus verbi v. slovesný rod
gnómičnost 165
gradace 214
gramatická (mluvnická) osoba 26n, 156n; g. transpozice 19n
gramatické (mluvnické) číslo 26n, 42n, 107; g. prostředky (kategorie) 13, 27; u jednotlivých slovních druhů v. obsah; g. větné vzorce (GVV) 53n, 134
gramatický (jmenný, mluvnický) rod v. rod; g. prostředek 27

heteronymní rodové dvojice, trojice 33n
hierarchizace 56n, dějů 153, propozice 171
hierarchizační pády 65n
hodnotící částice 232n
homonymie částic 228, číselná 43n, při přivlastňování 91
homonymní spojky 218, příslovce a předložky 194
hromadná jména (kolektiva) 37, 43, 48n, 107, 109, 119

hypotaktické (podřadicí) spojovací výrazy 217n, 226n
hypotetičnost (u kondicionálu) 166; h. — konstatace 168

identifikace 54n, pronominální 81n, 88, 92
identifikační propozice 54
identifikátory 82, 94n, negativní (alterátory) 94n, totální v. totalizátory; i. vlastní 92, 94n, 98
imitativní v. zvukomalebná citoslovce
imperativ (rozkazovací způsob) 158, 166n, 186, analyticky (opisný) 167n
imperativní modalita infinitivu 152
imperfektiva (nedokonavá slovesa) 165n, 179n; i. tantum 183, 186
impersonalia (neosobní slovesa) 159n
impersonální 3. osoba 157
inanimata v. mužská substantiva neživotná
indefinita (neurčité deiktické výrazy) 82, 95n
indikativ (oznamovací způsob) 158, 166n
individuální přivlastňování 73, 77, názvy (jména vlastní) 46n; i. užití substantiv 44
inertní zásah (sémantický rys) 57
infinitiv („neurčitek", neurčitý tvar slovesný) 18, 130n, 138n, 146—152, apoziční 150, jmenovací samostatný 151, podmětový (subjektový) 147, předmětový (objektový) 148n, přirovnávací 150, příslovečný (adverbiální) 150, přívlastkový (atributivní) 149n, účelový 150, s modální platností 151n; gramatické prostředky (rod slovesný, vid) 152
infinitní (neurčité) tvary slovesa 130n
inherentní expresivita (u citoslovcí) 240
iniciace (prohibitivní nebo permisivní) 58
iniciační perfektiva 182
inkluze 101, 163, 212
inkluzív 167n
inkluzívní spojovací výrazy (slučovací) 225
instrumentál 53n, 57, 60n, 65n, 199n, patientový 61, prostý 55n, předložkový 54n
integrace (sémantický rys) 56
integrační charakter nominativu 58
intence slovesa 132n
interjekce v. citoslovce
interogativa (deiktické výrazy tázací) 82, 95n, 100
intonace, koncová 169
intranzitiva v. nepřechodná slovesa
ireálnost 168
iterativa 185

jedinečné jevy 46, objekty 54
jedinečnost 47
jednoduché (jednodílné) spojky 223; j. (syntetické) tvary slovesa 129, 158
jednorodost (u zájmen) 103
jednost — nejednost (singularita — pluralita) 27, 31n, 42n, 101, 161
jednotky (prostředky) zvukové a grafické 11
jednotliviny (počitatelné) 45, 48, 51
jednotné číslo v. singulár
jednoznačné symetrické znaky 17
jednoznačnost znakových vztahů 17
jistotní částice 233, modalita 167, 170, 233
jména abstraktní v. abstrakta; j. činitelská 37, expresivní (na *-a*, communia) 40, hromadná (kolektiva) v. hromadná; j. konatelská 37, konkrétní (konkréta) 50, 52, látková 46, 48n, mláďat 35, nepočitatelná 45n, 107n, 119, neživotná 35n, obecná (apelativa) 47, počitatelná 45, pomnožná v. pluralia tantum, podstatná v. substantiva; j. prostředků 37, přídavná v. adjektiva; j. vespolná 34, vlastní (propria) 43n, vlastností 71, zvířat 29, 32, 34n, 73, 77, životná 35n; j. rodu mužského v. maskulina; j. rodu středního v. neutra; j. rodu ženského v. feminina; j. rozlišující protiklad sg — pl 45, s převahou pl nad sg 50n; j. stojící mimo protiklad sg — pl 45n
jmenné (krátké, nesložené) tvary adjektivní 75n, 172n; j. (substantivní) prostředky 130n
jmenný rod v. rod
jmenovací infinitiv (samostatný) 151

katafora 92n; v. též kontextová deixe
kataforická demonstrativa 88, 92n, funkce (preparativní) 92n
katalytičnost 64n, 200n
katalýza 57, 63n, 199n
kategoriální významy osobních forem slovesných 159
kategorický příkaz 170
kategorie 16, gramatické, morfologické 26; k. (prostředky) kongruenční (reduplikační) v. kongruenční; k. stavu v. predikativum; — v. též prostředky
kauzalita 217, 222
kauzální (příčinné) spojovací výrazy 226

kauzativa 186
klasifikace (třídění) slovních druhů i gramatických prostředků v. obsah
klasifikační významy 54n
kognitivní funkce jazykových prostředků 31; k. složky výpovědi 168
kolektiva v. jména hromadná; k. sémantická 48, slovotvorná 48
kolísání mezi rody 40, mezi tvary životnými a neživotnými 36n
kombinace výrazových prostředků 12
kombinované číslovkové výrazy 107, 114n, 121n, 126n
komparace v. stupňování
komparační (srovnávací) spojovací výrazy 227
komparativ 79n, 142, absolutní 79n, nepravý, subjektivního hodnocení 80
komplement (doplnění) 30n; adverbiální k. (valenční příslovečné určení) 30n, 54n, 61, 65n; objektový k. 30n, 54n, 58n, 63, 65n
komplexní výrazová struktura pádu 30, 53, 199; k. kondenzace 153
komplexnost slovesných významů (dějů) 132, 148
komponenty komunikace 89
komunikační formativy v. částice; k. funkce jazykových prostředků 26n; k. „osoby" 89n, 157n
konadverbiální sekundární předložky 204
konatelská jména 37
koncesívní (přípustkové) spojovací výrazy 226
kondenzace 131, 135, 138, 144, 146, 153
kondenzáty, syntaktické 138
kondicionál (podmiňovací způsob) 158, 162, 166n, minulý a přítomný 158, 162, 166n
konektory, připojovací 229, textové 214
kongruence (shoda) 68, 78, 159, neutralizovaná 159; — v. též shoda
kongruenční (reduplikační, shodové) gramatické prostředky (kategorie) 28, 68n, 78, 89, 104, 128, 156, 161n
kongruentní (shodné) tvary 32, 35, 37, užití 159
konjugace (časování) 14, 130
konjunkce 15, 214, 217
konkluzívní (důsledkové) spojovací výrazy 226; k. kadence 169
konkrétní jména (konkréta) 50n, lokalizace 58, míra 62n
konkurence mezi infinitivem a verbálním substantivem 138n, mezi nominativem a instrumentálem 54n, mezi verbálními adjektivy 145
konsekutivní (účinkové) spojovací výrazy 227
konstatace — hypotetičnost 168
konstrukce v. participiální k.; k. sponově-jmenné 172, syntaktické 171n
kontakt, dynamický 200n, nedynamický 202, statický 200n; nedostatek, rušení kontaktu, směřování do kontaktu 202
kontaktní zásah (sémantický rys) 202n
kontaktová citoslovce 25, 239n, 245n, funkce částic 26, specifikace 201
kontextová deixe (endofora, vnitrotextové odkazování) 81, 92n; k. deixe anaforická (anafora) 92n, kataforická, preparativní (katafora) 92n; k. shoda 104
kontextové alternanty 160
konvenční rod substantiv 39
konverzační (účastnické) komunikační osoby 161
koordinace 214n
koordinační vztahy (přiřazování) 215n
kopulativní (adiční, slučovací) spojovací výrazy 225
korelativa (souvztažné výrazy s funkcí spojovací) 87, 214n, 219n
kořeny deiktických slov, tzv. zájmenné, 83; k. tázací 95n; k. *t-, n-, on-* 92
krátké (jmenné, nesložené) tvary adjektivní 75n, 172n
kumulace gramatických významů 158
kvalifikace 54n, 212
kvalifikačně-klasifikační významy 54n
kvalifikační adjektiva kvalitativní 71n, 142, adverbia kvalitativní 191, významy 54n
kvalifikátor 56
kvalifikující prezens 165
kvalita 189
kvalitativní adjektiva 70n; deskriptivní 71n, kvalifikační 71n; k. adverbia 190n
kvantifikace 107, neurčitá 95n, určitá 95
kvantifikační funkce 112, schopnost substantiv 49n, výrazy 83, významy 99
kvantifikátory, pronominální 98
kvantifikovanost, neurčitá (u indefinit) 95, určitá (u totalizátorů a negativ) 95
kvantitativní adverbia 106, komponent 99, pronominalia 106, příznak děje 110, rysy substance 161, neurčenost — určenost 31, 42,

výrazy 121, významy 88, 98n, 108; k. význam genitivu 59
kvantitativnost 57, 105n
kvantové hodnoty, významy, vztahy 107n
kvantovost 22, 105n, 161, neurčitá, určitá 22; sémantika, vyjádření kvantovosti 124, 127
kvantum (množství) 22, 105n, neurčité 107n, určité 108, u zájmen 83

látková jména 46, 48n, 109, 119
limitativa 82, 94, 98
lokál 53n, 60, 64n, 199n
lokalizace, abstraktní 54, 58, konkrétní 58, dynamická a statická 64n, u přísloveí 190
lokálně-temporální pole 200n, 209, předložky 201n, sémantika 65, vztahy 199n
lokální určení 63n; l. sémantika akuzativu 63n, genitivu 62, instrumentálu 65, lokálu 64; v. též prostorové (místní) určení
lokálnost 201n

majestatikus v. plurál
maskulina (jména mužského rodu) 32n, 37n
měrová příslovce 194
měrové určení 63, srovnání 108
metajazykové užití slov 19
mezivětné vztahy 214n
minulost 164n, 179
minulý čas 158, kondicionál 167n, přechodník 154; v. též préteritum
míra 56, 189n, konkrétní 62n
místní (lokální, prostorové) okolnosti, určení 61n, 64, 189, 210n
mláďata (jména mláďat) 35
„mláděcí" rod 32
mluvčí 89n, 102, 157n, 162, 167n, kolektivní 90, 102
mluvnický v. gramatický
množné číslo v. plurál
množství 42n; genitiv m. 58; m. (u deiktických slov) 83, 96n
modalita 167n, 179, dispoziční (volitivní, voluntativní) 152, 167n, 233n, jistotní (pravděpodobnostní) 167n, objektivní 167n, „neskutečnostní" 195, nutnostní 152, 234, postojová (záměrová) 146, 151, 167n, skutečnostní 167n, subjektivní 167 n; m. u predikativ 195
modalitní částice 233n; m. funkce částic 26
modální predikativa 195n, slovesa 168n, stav 195; m. platnost infinitivu 151n; m. významy slovesné 158
modifikace pádového významu 57, 199n, 209n
modifikační adjektiva 68, vlastnosti předložek 198n, 209n; m. tendence českých pádu 65n
modus (způsob), morfologický 166n, možnostní 196, nutnostní 196, slovesný 27, 130n, 166—170, syntaktický 168; funkce modu 168n; v. též způsob
momentánní (okamžitá) slovesa 187
momentánnost děje 181
morf, deklinační 53, pádový 54
morfém, gramatický 175, pohyblivý 167, slovotvorný 175, tvarotvorný 175, volný 172n
morfologická struktura modu 167n
morfologické kategorie (prostředky) 26
morfologie v. tvarosloví
možná podmínka 168
mutační děj (událost) 129, slovesa 181, 186
mužská substantiva neživotná (inanimata), životná (animata) 35n
mužský rod (maskulinum) 32n, 37n

následnost 164n
násobená neaktuální slovesa 183n
násobenost — nenásobenost 165, 180n
násobné číslovky 110, 121n
nástavbové slovní druhy 21n, 27n, 82n, 105n, 124n
nástroj 65
navazovací funkce částic 26, 229
neaktuální děj 180, slovesa násobená 172, 183n
neaktuálnost — aktuálnost 165, 180n
neděje (statické významy) 129
nedeterminovanost — determinovanost děje 185n
nedokonavá slovesa (imperfektiva) 165n, 179n
nedokonavost — dokonavost 165, 179n
nedynamický příznak 67n
negace, totální 83, 98n
negativa (deiktické výrazy záporné) 82, 98n
negátory v. negativa
nejednost v. jednost
„nekontakt" 202
nemutační děje 129, 181
neohebná slova 14, 188
neohraničený denotát 52 (tab.)

neorientovanost — orientovanost 202
neosobní formy (tvary) slovesné 160, pasívum 160; n. slovesa (impersonalia) 159n; n. zvratný tvar (slovesný) s významem aktivním 176
„ne-osobovost" (u zájmen) 88, 103
nepárová slovesa 181n
„nepartner" (neúčastník komunikace) 89, 157; v. též partner
nepočitatelná jména 45n, 107, 109, 119
nepodmíněnost — podmíněnost 168
nepravé vedlejší věty 220
nepředmětová slovesa 173n, nezvratná 178
nepřechodná (intranzitivní) slovesa 160, 171n
nereálnost — reálnost 168
nerozčleněnost — rozčleněnost 27
nesamostatné slovní druhy 21n, 25n
neshodná nesklonná zájmena 87
neshodný atribut (přívlastek) 18, 55
nesklonná adjektiva 70, neutra 41n, substantiva 41n
neskutečná podmínka 168
„neskutečnostní" modalita (modální stav) 195
nestabilizované sekundární předložky 205
neúčastník v. nepartner
neurčenost — určenost 31, 42, 95n
neurčitá kvantifikace 95n
neurčité (infinitní) tvary sloves 130n, 161; n. číslovky 110, 112n, 115n, 121, 123n, 194; n. deiktické výrazy v. indefinita
„neurčitek" v. infinitiv
neurčitost (u deiktických slov) 82, 88, 95n
neutra (jména středního rodu) 32n, 37n, nesklonná 41n
neutralizace protikladu sg — pl 44, deagentnosti 174
nevalenční příslovečné určení v. adverbiální suplement
nezákladní slovní druhy 21n
nezvratná nepředmětová slovesa 178
neživost 35n
neživotná jména 35n
neživotnost 35n
nominalizace 20
nominativ 53, 58, subjektový 36, 58, 61; adverbiální sémantika 61
nositel 58, 160, děje/stavu 171
nukleus, sémantický 134
nulovost 98n
numeralia v. číslovky
numerativní genitiv 58
numerické číslovky 112n, 116n, 123, 126

obecná jména (apelativa) 47
obecné číslovky 123n
obecný význam 16n, 25, 215
objekt (předmět) 17n; v. též objektový komplement
objektivní modalita 167n
objektový komplement (doplnění) 30n, 54n, 58n, 63, 65n
obojvidová slovesa 184
obsahově-sémantická kritéria klasifikace slovních druhů 13n
obsahově-významové prostředky 11n
obsahové spojovací výrazy 226
odkazovací výrazy 83, jako součást korelativ 94, 215, 220
odkazování, vnitrotextové v. kontextová deixe
odporovací (adverzativní) spojovací výrazy 225
odpověďová citoslovce 246
odrazové funkce jazykových prostředků 26n
ohebná slova 14
okamžik komunikačního aktu 164n
okamžitá (momentánní) slovesa 187
okolnosti, časové, místní 64, 189, průvodní 64, vnitřní 189, způsobové 189
okolnostní pády 18, 54, příznak 188n; o. slova, určení (cirkumstantiva) 16n, 188
onikání 90, 162
onkání 90
onomatopoická (zvukomalebná) citoslovce 239, 247n
operátory 21, 24, 215
opisné futurum 158, 164; o. pasívum v. participiální konstrukce; o. (analytické, složené) tvary slovesa 129, 158n
opisný (analytický) imperativ 167n
optativ 167
organizační (pořádací, strukturační) funkce jazykových prostředků 26n
orientace 62, 89, 199n
orientovanost — neorientovanost 202
osoba (bytost živá, lidská) 29, 32, 157, 178; o. gramatická (mluvnická) 26n, 156—161; komunikační o. 89n, 157; první, druhá, třetí o. 89n, 157n; slovesná o. 130, 156n, 161n; zájmenná osoba 89n
osobní agens 177n, koncovky slovesné 89,

pasívum 173; o. slovesa neosobně užitá 160; o. tvary (tvary slovesné osoby) 157n; o. zájmena (personalia) 82, 89n; o. zájmena přivlastňovací (posesíva) 91
„osobovost" u zájmen 86n, 103
otázka 169, nepřímá 96
otázkovost (interogativnost) 95
označování 11n
oznámení 169
oznamovací věty 169n, způsob (indikativ) 158, 166n

pád 18, 26n, 36, u adjektiv 78, u číslovek 127n, u substantiv 29, 53—66, u zájmen 101n; pád postojový (vokativ) 53; komplexní výrazová struktura pádu 30, 53, 199; pády okolnostní 18, 54; p. prosté a předložkové 53, 55n, 66
pádový morf 54, protiklad 36, tvar 29n, 53
paradigma číselné 46, flexivní 39n, slovesné (p. aktivních tvarů slovesa) 172n
paradigmatická forma substantiv 39, funkce gramatického rodu 37
parajazykové prostředky interjekčního typu 241, zvuky 240n
parataktické (souřadicí) spojovací výrazy 217n, 225n
participant (účastník sémantických vztahů) 134
participiální konstrukce (tradiční opisné pasívum) 143, 153n, 158n, 162, 172n, s přechodníkem 155
participium (příčestí): činné (aktivní) 130n, 158n, trpné (pasívní) 130n, 153n, 158n, 172n
partikule v. částice
partitivní genitiv 56
partner (účastník) komunikačního aktu 89, 157n
pasivizace 178
pasívní diateze 155, 171, infinitiv 152, význam 176; v. též p. participium
pasívnost — aktivnost 145
pasívum 171n, neosobní 160, osobní 173, zvratné (reflexívní) 160, 172n; p. opisné v. participiální konstrukce
patiens 36, 58, 171n, akuzativní 59n
patientový instrumentál 61
perfektum prézens 174
perfektiva (dokonavá slovesa) 165n, 179n, iniciační 182; p. tantum 183
permisívní iniciace 58
personalia (osobní zájmena) 82, 89n
personálnost 157
personifikace 90, 177n
plurál (množné číslo) 43n, 161n, autorský (modestiae, skromnosti) 102, 163, majestatikus 102, 163
pluralia tantum (jména pomnožná) 43, 46n, 51n, 98
pluralita — singularita v. jednost — nejednost
počet 108n, 114, 118n, neurčitý — určitý 110
počitatelná jména 45, 49n
počitatelnost 31
podílná slovesa (distributiva) 186
podivové věty 170
podmět, podmětový v. subjekt, subjektový
podmíněnost — nepodmíněnost 168
podmínka: možná (kondicionál přítomný), neskutečná (kondicionál minulý n. přítomný) 168
podmínkové spojovací výrazy 226, určení 62n
podmiňovací způsob v. kondicionál
podnět (psychického stavu) 59, 61
podřadicí (hypotaktické) spojovací výrazy 217n, 226n
podstatná jména v. substantiva
podstatné jméno slovesné v. substantivum verbální
polysémní sekundární předložky 212
pomnožná jména v. pluralia tantum
posese v. přináležitost
posesíva v. přídavná jména přivlastňovací; p. v. přivlastňovací zájmena
posluchač v. adresát
postojová modalita v. modalita
postojový pád (vokativ) 53, 102n
posuny v čísle a osobě 90, 102; p. v rodu (expresívní) 40
potenciální prézens 165, reference 89; p. členy větného vzorce 134; p. pronominální subjekt 85n
potenciálnost podmětu 86, 134, 161; p. u kondicionálu 168
potlačení (degradace) agentu 171
pozdravová citoslovce 247
pozice, funkční 19, 54, 129n, syntaktická 171
pozitiv 79n; varianty pozitivu 80
predikace, sponová 135
predikační gramatické prostředky 135, syntagma 135

predikát, akční 58, analytický 137
predikativ 20n, 30, 54n, 67, 76n, 84, 141, 189, 194n
predikativní funkce 20n, 191, jména 34, shoda 39
predikativum (kategorie stavu) 15, 20n, 30, 177, 194n; — predikativa modální a stavová 195n
prepozice v. předložky
preparativní funkce v. kontextová deixe
prepozicionalizace 205n
préteritum 158, 162, 164n, 173
prézens 158, 164n, 173, aktuální 179, historický 165, 173, 179, kvalifikující 165, potenciální 165, pro futuro 165, uzuální 165; perfektum p. 174
primární (neodvozená) adjektiva 68; p. předložky 197n, 199—203; p. syntaktické funkce slovních druhů 15n
procesuální přechodná slovesa 173
procesuálnost 165
prohibitivní iniciace 58
pronomina v. zájmena
pronominalia v. deiktická slova
pronominalizace 81, 89
pronominální číslovky 111, identifikace 81, 88; p. adverbia v. zájmenná příslovce; p. numeralia v. zájmenné číslovky
pronominálnost 81n, 106
propozice, identifikační 54
propria (vlastní jména) 43, 46n
prosté pády 53, 55n, 66
prostě vidové předpony 182n
prostorová deixe 92n
prostorové okolnosti, určení 61n, 189, 210n; — v. též lokální, místní určení
prostředkové určení, významy, vztahy 63n, 211
prostředky (jazykové): deiktické v. deiktická slova; gramatické v. gramatické prostředky; modifikační a specifikační p. v. předložky; p. obsahově-významové 11n, spojovací 214 až 227, tvaroslovné 13, výrazové 11n, 16; — v. též kategorie
protiklad (opozice): číselný 45n, přirozeného rodu 32n, vidový 179n
proživatel (sémantická role) 59, 61, 196
průvodní okolnosti, příznaky 61n, 64n; adverbiále průvodního děje/stavu 68, 77
první osoba v. osoba
přací částice 231, věty 168n
předčasnost 164
předčasný (minulý) přechodník 154n, 184
předložkové pády 53, 55n, 66, 198n
předložkový akuzativ 55n, 63n, 173, genitiv 54, instrumentál 54n; p. pád (lokál) 54n, 173
předložky (prepozice) 14n, 21n, 25, 28, 53n, 57, 197—213, jako prostředky modifikační a specifikační 14, 199n, 209n; p. primární 197n, 199—203, sekundární 62, 203—213; p. s akuzativem 200, s dativem 200, s genitivem 199, s instrumentálem 201, s lokálem 200n; spojovatelnost sekundárních předložek s pády 208n
předmět v. objekt; p. komunikace 89n, 157n
předmětová slovesa nepřechodná 173
přechodná slovesa (tranzitiva) 171n
přechodník (transgresiv) 130n, 153n, absolutní (ustrnulý) 153, 156, budoucí 154, přítomný (současný) 154n, minulý (předčasný) 154n; p. zpřídavnělý: přítomný 142n, minulý 142n; adjektivní rysy, verbální charakter přechodníku 153; gramatické prostředky, tvary přechodníku 153n, 161n; participiální konstrukce s přechodníkem 155
přechodníkové vazby (konstrukce) 153, 156
přechylovací formant 33
přechylování 14, 78
přesvědčovací částice 231
příčestí 18, 130n, 158n, činné 131n, 158n, trpné 131n, 158n; zpřídavnělé příčestí 69, 142n; činné, trpné; gramatické prostředky, tvary p. 161n; — v. též participium
příčina 62n, 189n
příčinné (a důvodové) spojovací výrazy (parataktické) 225; p. (kauzální) spojovací výrazy (hypotaktické) 226; p. určení, vztahy 62n
přídavná jména v. adjektiva
přídavné jméno přivlastňovací (posesivum) 77n; p. jméno slovesné (verbální adjektivum, VA) 130n, 141n, 166
příklonné tvary osobních zájmen 87
přináležitost, přivlastňování, vlastnictví (posese) 56n, 77n, 82, 88, 91
připojovací konektory 229
přípustka 62n, 222
přípustkové (koncesivní) spojovací výrazy 218, 226; p. určení, vztahy 62n
přirovnávací význam 190

přirozený rod 32n
přiřazování (koordinace) 214, 217n, 222
příslovce v. adverbia; p. měrová (tradiční) 194; tzv. větná p. 194, 229, 233; tzv. vytýkavá p. 193; p. zájmenná 24, 81n, 194
příslovečné určení v. adverbiále; p. spřežky 192n, výrazy (spojení) 189n; p. určení nevalenční 61, valenční 61
přísudek slovesný 17
přítomnost 164n, 179, aktuální 173
přítomný čas v. prézens; p. děj 165, kondicionál 158, 162, 167n, přechodník 154n
přívlastek (atribut) 17, 172, neshodný 54n, shodný 17, 144
přivlastňovací (posesivní) vztah 56; p. přídavná jména (posesivní adjektiva, posesiva) 77n; p. zájmena (posesiva) osobní 82, 87, 91, relativní 95; p. zájmeno zvratné (posesivní reflexivum, reflexivní posesivum) 91n
přivlastňování (přináležitost) 82, 88, druhové 73, 77, individuální 73, 77
pseudorelativa 220
příznak, funkční 17n; příznaky dynamické probíhající v čase (slovesa) 16, 129; příznaky nedynamické v čase neprobíhající (adjektiva) 16, 67; příznaky s široce okolnostní sémantikou (adverbia) 16, 188n
punktuálnost (bodovost) děje 181
původce děje 58, 169, modality 169

rád 77
rangové číslovky 115n, 126; r. (řádové) hodnoty 114n, 123
ráz u citoslovcí 240
realizovatelnost děje 168
reálnost — nereálnost 168
reduplikace gramatických prostředků 68, 78, 128; v. též kongruence
reduplikační gramatické prostředky (kategorie) 28, 68, 78, 104, 128
reference 83, potenciální 89
referenční totožnost/netotožnost 157n
reflexíva v. zvratná zájmena; r. (reflexivní slovesa) 140n, 174n, vlastní 175, tantum 174n
reflexívní (zvratné) pasivum 160, 172n, tvar slovesa 174n, význam aktivní — pasivní 145; r. zájmena (reflexíva) v. zvratná zájmena
rektifikačně odkazující částice 234
rektifikační spojovací výrazy (vylučovací) 225
relační adjektiva 70, 73n, adverbia 190n
relativa (deiktické výrazy vztažné) 26, 82, 87, 95n, 214n, 219n; r. přivlastňovací 95
relativní čas 142n, 164n, u přechodníku 153; r. zájmena, příslovce v. relativa
reprezentativní tvar jmen 39n
rezultát 59, 174, 186
rezultativní význam participiálních konstrukcí 173n
rezultování předmětu 57; r. — zásah 59
rod, gramatický (jmenný, mluvnický) 26n, 35n; r. adjektiv 78, číslovek 116, 125n, deverbativních slovnědruhových forem 130n, 153n, 161n, nesklonných substantiv 41n, substantiv 31n, zájmen 84, 101n; r. konvenční 39, „mládeží" 32, přirozený 32n; r. mužský, střední, ženský 32n, 37n; formální prostředky vyjádření gramatického rodu 39; — r. slovesný (genus verbi) 26n, 171 — 179; u infinitivu 152, u přechodníku 153n, u příčestí 161n, u verbálního adjektiva 142, 145
rodová příslušnost 39; zájmen 103n
rodově rozlišené třídy substantiv 37n
rodové dublety 40, dvojice, trojice heteronymní 33n; r. zařazení substantiv 40
rodovost u zájmen 101n
rozčleněnost — nerozčleněnost 27, pohybu 186
rozvíjení 25, 217
různoslovné spojovací výrazy vícedílné 223
rysy, distinktivní (u částic) 229n; funkčně-sémantické r. (pádu) 56n; strukturačně-orientační r. 57n

řadové číslovky 112n, 123n; ř. číslovky časové 124, neurčité 123n, obecné 123n, výčtové 124
řádové (rangové) hodnoty 114n, 123

sekundární (odvozená) adjektiva 68; s. předložky 62, 198, 203n; nestabilizované 205, polysémní 212, stabilizované 204n, vícečlenné 203n; s. syntaktické funkce (základních) slovních druhů 15n
sémantická báze v. významová báze; s. kolektiva 48
sémantické pole, rysy (pádu) 56n, 201n
sémantický nukleus 134
sémantika českých pádů 56n; s. pádové soustavy; dějově okolnostní, vlastnostně

kvalifikační 57; s. lokální a temporální 62n
shoda (kongruence) 35n, 43, 103, adjektivní (atributivní), „členská" 39, 104, kontextová 104, predikativní 39
shodný přívlastek v. atribut
shodové prostředky 89
singulár (jednotné číslo) 42n, 161n
singularia tantum 43, 46n, 103
singularita — pluralita v. jednost — nejednost
singulativa 49
situační deixe (exofora) 81, 92n
skloňování (deklinace) 14
skupinové číslovky 111, 113, 115, 122n
slovesa (verba) 14n, 129—187, bezpředmětová 160, modální 168, mutační 181, 186, neaktuální násobená 183n, neosobní 160, nepárová 183n, nepřechodná 160, 172n, nepředmětová 173n, obojvidová 184, osobní 158, osobní neosobně užitá 160, pohybu 186; sloveso *být* 158n, 172; sloveso určité (verbum finitum, VF) v. verba
slovesná intence 132n, osoba 156n, valence 132n
slovesné adjektivum (s. přídavné jméno, verbální adjektivum, VA) 130n, 141n, 184; s. formy (tvary) jednoduché (syntetické) a složené (analytické) 129; s. prostředky 130n; s. substantivum (s. podstatné jméno, verbální substantivum, VS) 130n, 135n
slovesný přísudek 17; s. rod v. rod slovesný; s. způsob v. modus, způsob
slovnědruhová znaková forma (slovní druh) 29
slovnědruhové formy slovesné a deverbativní 129n; s. transpozice gramatické a slovotvorné 19n; s. znakové vztahy 17
slovní druhy (druhy slov) 13n, autosémantické 14, 25, synsémantické 25
slovo jako gramatická jednotka 12n; slova neohebná a ohebná 14
slovotvorná kolektiva 48
slovotvorné transpozice 19n
slovotvorný morfém se 175
složené (analytické, opisné) tvary sloves 129, 158n
složenost (pluralita složek) 46n
složený denotát 52
slučovací (kopulativní, adiční) spojovací výrazy 225
slučování 217
směřování 63, 190, 200, 202
solitérní číslovky 111
souborové číslovky 109, 113, 118n, neurčité 119
souborný denotát 46, 52
současný děj 154, 186, přechodník 154n
souhrnnost 103
souřadicí (parataktické) spojovací výrazy 217n, 225n
sousloví, spojková 214n
sounáležitost 58, 60
souvýskyt 58, 60
souvztažné výrazy (spojovací) v. korelativa
souvztažnost rodu a zakončení substantiv 39n
specifikace výrazu 19, významu 19; s. předložkou 199n, 209n; s. v rámci pádového významu 57
specifikačně-modifikační funkce, vlastnosti předložek 66, 198n; primárních 199n, sekundárních 209n
specifikující kvalifikace 56
spojovatelnost sekundárních předložek s pády 208n
spojková sousloví 214
spojkové dvojice 214, výrazy 214n; s. výrazy vícedílné 223
spojky 14n, 21n, 25n, 28, 214—227, jednoduché (jednodílné) 223; s. funkčně homonymní 218, homonymní s částicemi n. s příslovci 221n, složené 221; sdružování, „zmnožování" spojek 216
spojovací funkce 82, 214n; s. prostředky 14, 214n; s. výraz základní 215; — s. výrazy hypotaktické, parataktické 217n, 225n; s. výrazy vícedílné (opakované n. různoslovné) 223; — v. též korelativa, relativa, spojkové výrazy, spojky
spona 18, 135
sponově-jmenné konstrukce 172
sponové (predikační) syntagma 135
spřahování 83
spřežky: deiktická slova 83, spojky 221; s. příslovečné 192
srovnávací (komparační) spojovací výrazy 218, 227; s. částice 234
stabilizované sekundární předložky 204n
statické a dynamické lokalizace 64n; s. významy sloves (neděje) 129
statický kontakt 200n

statičnost — dynamičnost 202
stav: adverbiále průvodního děje/stavu 68, 77; s. modální 195; s. ve vlastním slova smyslu 195n; kategorie stavu v. predikativum
stavová predikativa 195n; s. slovesa 186
stavový význam participiálních konstrukcí 173n
stejnopodmětné konstrukce (přechodníkové) 153
stejnopodmětost 156
strukturační (organizační, pořádací) funkce jazykových prostředků 26n
střední rod (neutrum) 32n, 37n
stupňovací (gradační) spojovací výrazy 225
stupňování (gradace) 222; — s. (komparace) 14, 79, 107, 188n
subjekt (podmět) 17n, 30, 58, 157, 160n, 188; potenciální pronominální s. 85n
subjektivní hodnocení příznaku, vlastnosti 70, 72n, 80; s. modalita 167n
subjektová (podmětová) funkce 54, 56n
subjektový nominativ v. nominativ
subordinační (dominační) vztahy 214n
substancializace děje 136n
substantiva (podstatná jména) 14n, 29—66; s. abstraktní, hromadná, konkrétní, látková, nepočitatelná, neživotná, počitatelná, pomnožná, životná v. jména; s. rodu mužského v. maskulina; s. rodu středního v. neutra; s. rodu ženského v. feminina; primární a sekundární funkce 18, 29n, 54n, 58n, 61n; — substantivum verbální (VS, podstatné jméno slovesné) 130n, 135n
substantivizace zájmen 86n
substantivní atribut 18, číslovky a zájmena 28, 84n; s. paradigma 39; s. vlastnosti verbálního substantiva 137
substantivnost 105n
substituční (zástupná) funkce deiktických slov 81, 88
subsumpce významová 182
sufixace (tvoření sloves nedokonavých) 181
sufixy subjektivního hodnocení 72n, 191
superlativ 80, 142
suplement, adverbiální 30, 54n, 61n, 188
supletivní dvojice sloves 183
symetrické jednoznačné znaky 17
synonyma deiktických slov 87
synsémantické slovní druhy (synsémantika) 25
syntagmatické funkce gramatického rodu 37
syntaktická paradigmatika 53
syntaktické funkce slovních druhů 15n; s. kondenzáty 138, konstrukce 171n
syntaktickofunkční kritéria 14n
syntaktický modus 168
systém tvaroslovných významů 12
systémové transpozice 19n

široce okolnostní sémantika adverbia 16, 188n

tázací částice 231, deiktické výrazy (interogativa) 82, 95n; t. kořeny 97, věty 169n
temporalizační platnost 64
temporální (časové) spojovací výrazy 226; t. sémantika, určení 55, 62n
temporálnost 165, 201n
terciární syntaktické funkce slovních druhů 19n
terminativnost 181
textové formativy v. částice; t. konektory 214
totalizátory (totální identifikátory) 82, 98n
totální identifikátory v. totalizátory; t. negace 83, 98n
totálnost 82n, 98n
totožnost 54; t./netotožnost 157, t. reference 94
transadverbiální sekundární předložky 204
transgresív (T, přechodník) 130n, 153n
transformace 173n, depredikační 56, zapouštěcí (začleňovací) 20
transpozice, funkční 20, 160, gramatické 19n, slovnědruhové 19n, slovotvorné 19n, systémové 19n; t. děje: v dějovou vlastnost 143, v substanci 138
transpoziční procesy 19n
tranzitivní (přechodná) slovesa 186
trojčlenné (morfologické, rodové) paradigma slovesa 175n
trojice heteronymní 33n
trojrodost 104
trpné formy (typy) verbálního adjektiva 166; v. též příčestí trpné
třetí osoba slovesná v. osoba
tvar (forma) slova 12n; reflexivní t. slovesa 174n; dlouhé, krátké tvary (adjektiv) 75n; finitní (určité, základní), infinitní (neurčité), jednoduché (syntetické), složené (analytické) tvary slovesa 129n, 158n
tvarosloví (morfologie) formální 53, funkční 11n
tvaroslovná paradigmatika 53

tvaroslovné kritérium klasifikace slovních druhů 14n; t. prostředky 13
tvaroslovný význam 12n
tvarotvorný morfém sc 175
tykání 90
typ, deklinační 27, 37n; typy znakových vztahů 12

účastnické (konverzační) komunikační osoby 161
účastník — neúčastník komunikačního aktu 89n, 157n; ú. (participant) sémantických vztahů 134
účel 62, 190
účelově-zřetelové uspořádání 62n
účelové (finální) spojovací výrazy 226; ú. určení (vztahy) 62n
účinkové (konsekutivní) spojovací výrazy 227
událost (mutační děj) 129, 181
úhrnné číslovky 110, 113, 117n, 127, neurčité 117
úhrnovost 57
ukazovací výrazy vlastní v. demonstrativa
ukazování (deixe) 81n; u. neurčité a určité 88
univerbizace 192, 203
úplnostní číslovky 111n, 118n, 127
upozorňovací citoslovce 246
určení, příslovečné v. adverbiále; okolnostní u. (cirkumstantivum) 16n, 188
určenost — neurčenost 31, 42, 95n
určitá zájmena (osobní, zvratná a přivlastňovací) 88
určité číslovky 110, 113n, 123; u. sloveso (verbum finitum, VF) 130n, 132n; u. (finitní) tvary slovesné 130, 158n
určitost — neurčitost 95n
usouvztažňovací funkce gramatických prostředků 28
ustálená spojení (adverbializovaná) 192
ustrnulé tvary substantiv 20n, 30, výrazy 192, 204
ustrnulý (absolutní) přechodník 153, 156
uzuální děj 180, 184n, prézens 165
uzuálnost (obvyklost) 165, 184, u infinitivu 152
užití substantiv 44; distributivní, generické, individuální

valence slovesa 131n
valenční příslovečné určení (adverbiální komplement) 61n
vazby (konstrukce) přechodníkové 153, 156
„věcnost" v. „ne-osobovost"
velikostní číslovky 110, 113, 120n
verba v. slovesa; verbum finitum (VF, sloveso určité) 130n, 132n, 166, 172
verbální adjektivum (VA, slovesné adjektivum, přídavné jméno slovesné) 130n, 141n, 166; verbální substantivum (VS, slovesné substantivum, podstatné jméno slovesné) 130n, 135n
verbonominální konstrukce 137
vespolná jména 34
větná příslovce 194, 229, 233
větné členy (tradiční) 15, 18, ekvivalenty 239, pozice (adverbií) 189, (spojek) 219, útvary 223, vzorce 53n, 134
větněčlenské funkce 17
větněkonstitutivní funkce 53n, 105
větotvorné funkce slovesa 129, 136
větotvornost citoslovcí 241
věty 169n; (emocionálně) oznamovací, tázací, žádací; věty deliberativní, dezideratívní, podivové, přací, rozkazovací, výzvové, zvolací
vícečlenné sekundární předložky 203
vícedílné spojovací výrazy (opakované a různoslovné) 214, 223
víceslovné výrazy citoslovečné 240
vid (aspekt) 27, 130n, 173, 179—187, dokonavý — nedokonavý 179n, základní 180; vid u přechodníku 153n, u verbálního adjektiva 142n, u verbálního substantiva 136; vztah vidu ke kategorii času 163n
vidová dvojice (vidový pár) 181, korelace 181
vidový protiklad 179n
vlastní jména (propria) 43, 46n; adjektiva vlastní 69, 142; deiktické výrazy vlastní 83; identifikátory vlastní 92n
vlastnictví (posese) v. přináležitost
vlastník 55, 91
vlastnost 55, 68n; jména vlastností 71
vlastnostně kvalifikační sémantika 57
vnitrotextové odkazování v. kontextová deixe
vnitrovětná funkce deiktických slov 88, shoda 104
vnitrovětné vztahy 214n
vokativ 53, 102n
vokativní funkce 102
volitivní (dispoziční, voluntativní) modalita 146, 152, 167n, 233n

„**volní** slovce" 241
volný morfém *se* 172n; volný pohyblivý morfém *by* 167
voluntativní modalita v. volitivní modalita
všeobecný agens 175n
výčtové spojovací výrazy (slučovací) 225
výjimkové (exceptivní) spojovací výrazy 227
vykání 90, 102, 162
vylučovací (disjunktivní, alternativní) spojovací výrazy 225
vymezovací zájmena (limitativa) 82, 94, 98
výrazové prostředky (jednotky) 11n, 16
výrazy, souvztažné v. korelativa, spojkové 214n, spojovací 214n, vztažné v. relativa
výsledkový (rezultativní, stavový) význam 69, 173
výsledný stav (rezultát) 174
vysvětlovací spojovací výrazy 225
vytýkavá příslovce 193
vytýkavě zdůrazňovací částice 235n
význam, obecný 16, tvaroslovný 12n, základní 16; „nejobecnější", „vlastní" význam slovního druhu 15; význam slova a slovního tvaru 13; jednota významu a funkce 17
významová (sémantická) báze základních slovních druhů 17n; významová subsumpce 182
výzva 169
vznik a zánik 59n
vzorce, větné 53n, 134
vztah, znakový (označování) 11n, 17; — vztahy koordinační (přiřazování), subordinační (dominace, rozvíjení) 214n; vztahy mezivětné, vnitrovětné 214n; vztahy sémantické, větné, větněsémantické 56, 198
vztažné deiktické výrazy v. relativa

zahrnutí, zahrnutost 57, 61, 63, 65, 199n
zájmena (pronomina) 14n, 21, 23n, 28, 81n, absolutivní 86, 95n, 103, adjektivní 84n, 104, bezrodá 101n, osobní (personalia) 82, 89n, přivlastňovací (posesíva) 91n, rodová 103n, substantivní 84n; zvratné (reflexívní) zájmeno: osobní 90n, přivlastňovací 91n; v. též deiktická slova
zájmenná adverbia (z. příslovce, pronominální adverbia) 24, 84n; z. slova (deiktická slova, pronominalia) 81n
zájmenné číslovky (pronominální numeralia) 81n, 85, 98; z. komponenty, kořeny, slovotvorné postupy 83
základní (absolutní) čas 164n; z. číslovky 107, 109, 112n, 123, 127, neurčité 115; z. (primární) diateze 171; z. slovní druhy (adjektiva, adverbia, substantiva, verba) 16n; z. spojovací výrazy 215n; z. (finitní, určité) tvary sloves 161n; z. vid 180; z. význam 16; z. znakové vztahy 17
základové větné struktury (ZVS) a jejich deriváty 13
zakončení substantiv (rodově rozlišující) 39n
záměny rolí v komunikaci (posuny v osobě a čísle) 90, 102
záměr mluvčího 170
záměrová (postojová) modalita 167n
zaměřenost 62n, 199n, časová a prostorová 62, ve smyslu určenosti 200
zánik v. vznik
záporné deiktické výrazy (negativa) 82, 98n
záporový genitiv 58
zapouštěcí (začleňovací) transformace 20
zásah a inertní zásah (sémantický rys) 57, 59n, 200
zásahovost 199n
zástupná (substituční) funkce deiktických slov 81, 88, 104
zdůrazňovací částice 235n
zdvořilostní forma (vykání) 162
zlomkové v. dílové číslovky
změna výrazu 19, významu 19
„zmnožování" spojek ve spojkové výrazy 216
znak 17n, jaderný slovnědruhový 17n, jednoznačný symetrický 17
znakové vztahy jaderné, slovnědruhové, základní 11n, 17n
zpřídavnělá příčestí: činné, trpné 69, 142n, 145
zpřídavnělé přechodníky 69, 142n, 145
způsob 189; z. slovesný (modus) 26n, 158n, 166 až 170; z. platnosti propozičního obsahu 167; způsoby slovesného děje (Aktionsart) 180n, 185; v. též modus
způsobové spojovací výrazy 226, určení, vztahy 62n
způsobovost 64
zřetel 62n, 189n
zřetelové určení, významy 55, 62n, 211n
ztotožňovací výrazy (identifikátory vlastní) 82, 94n
zvířecí jména (jména zvířat) 34n, 73, 77
zvolací věty 169n

zvratná zájmena (reflexíva) 90n
zvratné (reflexívní) pasívum 160, 172n; z. zájmeno (reflexívum) osobní 90n; přivlastňovací zájmeno z. (posesívní reflexívum, reflexívní posesívum) 91n
zvukomalebná (imitativní, onomatopoická) citoslovce 239n, 247n
zvuková a grafická podoba citoslovcí 240
„zvuková slovce" 241
žádací citoslovce 246, částice 231n, 167n, věty 167n
žádost 169n
ženský rod (femininum) 32n, 37n
živé bytosti 32n, 90, 103
živost — neživost 35n
životnost — neživotnost 35n, u číslovek 126, u zájmen 103

(Zpracovala Naděžda Svozilová)

Rejstřík k oddílu IV 2 Formální tvarosloví

adjektiva (přídavná jména) 379—387, a. individuálně přivlastňovací (posesíva) 380, 386n, nesklonná 387, substantivizovaná 302, 382, 384; analýza tvarů a. 381, stavba tvarů a. 381; v. též přídavná jména, podtypy, skloňování, typy, vzory
adjektivizace, přechodníků 423, příčestí 420
adjektivní skloňování, adjektiv 380—384, číslovek 383, 403n, substantiv 285, 289, zájmen 388, 392, 398n
afix gramatický, konjugační 411; v. též předpona, přípona, koncovka
aktivum (činný rod) 259
alternace, morfonologické, tvaroslovné 256n, 278n, samohláskové (vznikové, zánikové), kvantitativní (dloužicí, kráticí), kvalitativně-kvantitativní, kvalitativní 257, souhláskové (palatalizace, depalatalizace) 257
analogie 272, 273; v. též tendence, tvarové vyrovnávání
analytické, futurum (opisné) 425, slovesné konstrukce 414n, složené slovesné tvary 412n, 424n, složené slovní tvary 263n, 265, strukturní typy a. tvarů sloves 264n, 413n, a. tvary u nástavbových slovních druhů 265; v. též participiální pasívum, struktura
analyticko-syntetické tvary slovesné 413
analytický komparativ a superlativ (adjektiv a adverbií) 265, 384
analytičnost, stupně a-i 263n
anonymizace dějového agentu 426
antepréteritum, indikativ a-a 424
antická vlastní jména 347, 350n, osobní 354, 356, 358, zeměpisná 368, 373, 375
antroponyma 346, skupinová a. 346, 348; skloňování a. 351, 353—366
apelativa (obecná jména), domácí a začlenitelná přejatá 290—334, ne plně začlenitelná (cizí) 335—345; deklinační začleňování přejatých a. 335, 336, 341n; v. též skloňování
apelativizace osobních vlastních jmen 272, 348
archaismy 271
atematická (bezpříznaková) slovesa 493—495, v. též nepravidelná (izolovaná)

báze v. základ
bezpříznaková slovesa v. atematická, izolovaná (nepravidelná)
bezpříznakovost stylová 269
bezrodá zájmena 389—391, plurálová, singulárová 390n, substantivní povahy 390, paradigmata 390
budoucí čas v. futurum

cizí (přejatá) ne plně začlenitelná obecná jména 335—345

čas 414, pořadí č-ů 259; v. též antepréteritum, futurum, préteritum, prézens, relativní čas
časování (konjugace) 427—495
částice, modální u opisných slovesných tvarů 427, při vyjadřování rozkazu 427
činitele (faktory) jazykové a mimojazykové ve formálním tvarosloví 266, 275n; v. též tendence
činné příčestí (*l*-ové příčestí, *l*-ový tvar, participium aktivní) 419; v. též příčestí
činný rod (aktivum) 259
číslo gramatické (mluvnické) v. plurál (množné), singulár (jednotné)
číslovkové skloňování 262
číslovky nesklonné 402, 406n, sklonné

402—406; skloňování adjektivní 383, 403, dvoutvarová flexe 403, 406, skloňování substantivní 404n, zájmenné 388, 404, 406, zvláštní 405; kombinované číslovkové výrazy 407
členění slova, slovního tvaru 254n

deklinace v. skloňování
deklinační v. formant, paradigma, podtyp, typ, systém, v. též koncovka, přípona
delší („silnější", důrazové) tvary zájmen 390
diferenciace variantních prostředků a tvarů: sémantická, stylová 269, 272, 274n, 284, tvaroslovná 267n; v. též tendence v jazyce, variantnost
dílčí paradigmata slovesných tvarů 416—426
distribuce deklinačních koncovek Npl m. živ. substantiv 292n, polymorfních deklinačních formantů u substantiv 284n
dlouhé (složené) tvary adjektiv 379, 380—384; v. též adjektivní skloňování
dobová vázanost variantního prostředku, tvaru 271
dokonavá slovesa, časová platnost tvarů indikativu prézentu 416
druhové číslovky (skloňování) 403
duálové tvary 327, 382, 384, 395, 398n, 406
dubleta — variantní pár 268n
dubletní tvary osobních zájmen 390n; v. též variantní
důrazové (delší „silnější") tvary zájmen 390
dvoukmenovost, antických vlastních jmen 350n, 354, 358, 368n, 373, 375; přejatých apelativ 341n
dynamické vývojové tendence v tvarosloví 272n
dynamika morfologického systému jazyka 266, 285, spisovné normy 267, 268, 274

feminina v. podstatná jména ženského rodu
finála (finální konsonant, koncová souhláska) základu, kmene (kmenová) 255, u sloves (pretematická souhláska) 410, u substantiv 280
finitní tvary v. určité tvary slovesné
flektivní (ohebné) slovo 253n; f. varianty (dubletní tvary) 267n
flexe (ohýbání slova) 253, jmenná (adjektivní, substantivní, zájmenná) v. skloňování (deklinace), verbální v. časování (konjugace); f. dvoutvarová u číslovek 403, 406
fonematická (fonémová) stavba tvarotvorného základu 275
formální tvarosloví (morfologie) 253—265
formant, deklinační (nulový, pozitivní) 277, konjugační 409, tvarotvorný 254, 277; přehled deklinačních f-ů: adjektiv 381n, 384, 387; substantiv: m. živ. 291, 302, m. než. 304, neuter 314, 321, feminin 323, 333; přehled konjugačních f-ů: 1. tř. 430, 2. tř. 443, 3. tř. 457, 4. tř. 466, 5. tř. 488
funkce slovesa ve větě (primární, sekundární) 408, soubor funkcí vlastních jmen 346
futurum (budoucí čas), analytické (opisné) 425, syntetické s prefixem *po-* 417, 412, 425n

genitiv jako opěrný tvar u substantiv 282; Gpl u feminin 325n
gramatická (mluvnická) kategorie 257, (hierarchie) 259; g. složka slovního tvaru 254
gramatické (mluvnické) číslo u substantiv 281; v. též plurál, singulár
gramatický (mluvnický) afix konjugační 411; v. též (jmenný) rod, význam

homomorfie (soutvarost) 258, u substantiv vnitroparadigmatická a meziparadigmatická 283, u vz. „stavení" 319; v. též homonymie tvarová
homonymie (homonymnost) tvarová (morfologická) 258, 283; v. též homomorfie, synkretismus
hovorovost 270
hovorový prostředek 270

charakteristika deklinačního systému substantiv 280—285, tvaroslovná 254, 261
choronyma 346
chrématonyma 346

imperativ (rozkazovací způsob) 417n, 470 až 473, s prefixem *po-* 418; vyjádření rozkazu opisnými tvary s částicemi 427
imperativní morfém 417
indikativ (oznamovací způsob) antepréterita 424, futura 425n, s prefixem *po-* 412, 417, 425, préterita 424, prézentu (aktivní) 416n
individuálně přivlastňovací adjektiva (posesíva) 380, 386n
infinitiv (neurčitek) 418n, slovníkový (základní) tvar 259, 260; i. sloves 1. tř. s kmenem na veláru 272n, 433, 434n; vztah k supinu 419

infinitivní, kmen 411, koncovka 255
infinitní tvary v. neurčité tvary slovesa
inherentní stylová charakteristika 274
izofunkčnost variantních prostředků 267
izolovaná slovesa 493—495; v. též nepravidelná, atematická, bezpříznaková
izolované zájmeno 398, 401

jazykové činitele (při volbě varianty) 275
jednoduché tvary slovesné v. syntetické tvary
jednorodost (u zájmen) 392
jednotné číslo v. singulár
jména obecná v. též apelativa, podstatná v. též substantiva, přídavná v. též adjektiva; v. též pomnožná, vlastní (osobní a zeměpisná)
jmenné (krátké) tvary adjektiv 379, 384—387, j. tvary číslovek 403, rodových zájmem 398n, slovesné (verbonominální) 419n
jmenný (mluvnický) rod 262, u substantiv 281; v. též rod

kategorie v. gramatická
kmen tvaroslovný (tvarotvorný) 255, infinitivní 410n, prézentní (přítomný) 410n; u substantiv (tvarotvorný základ) 255, 277; vyrovnávání podoby k-e 272n; v. též dvoukmenovost, vývojové tendence
kmenotvorná (kmenová) přípona, u sloves 255, 409, u substantiv 279n
kmenová finála 255
knižní prostředek 270
knižnost 270
kolísání mezi sklonností a nesklonností u apelativ 345; mezi vz. „píseň" a „kost" 329—332, mezi vz. 4. tř. 479—480, 483—485
kombinované číslovkové výrazy (skloňování) 407
komparativ, analytický (adjektiv a adverbií) 265, 384
komponent tvaru v. složka tvaru
komunikační činitele v. sociálně komunikační
koncovka (tvarotvorná, koncový sufix, koncová přípona) 255n; deklinační (jmenná, pádová — nulová, pozitivní) 277, konjugační 409, 411, infinitivní 255, osobní 255, 411; rozšířená (zakončení) 256; v. též přípony, sufixy
koncová souhláska kmene, základu v. finála
koncové a nekoncové přípony u sloves 409, 411
kondicionál (podmiňovací způsob) 424n, k. préterita (minulý) 425, k. prézentu (přítomný) 424n, s modálními částicemi 427
kondicionálový morfém *by* 425
konekt 256
konektém 256, u sloves 255, u substantiv 279n
konjugace (časování) 427—495
konjugační formant v. formant; k. gramatický afix 411, k. paradigmata 262, k. typy 427n, 440n, 456n, 464n, 486n; v. též podtyp, typ
konstrukce, slovesné 414n; v. též participiální
kosmonyma 346
krátké (jmenné) tvary v. jmenné
kratší („slabší", příklonné) tvary zájmen 390n

latinská a starořecká vlastní jména v. antická
lexém 254, 259
lexikální (slovníkový) tvar 259, 1. složka slovního tvaru (analytického) 263, 1. význam v analytickém tvaru slovesa 264n; v. též význam
l-**ové** příčestí (*l*-ový tvar, činné příčestí) 419

maskulina v. podstatná jména mužského rodu (životná a neživotná)
mimojazykové činitele v tvarosloví 266, 276, sociálně komunikační 276; v. též tendence
minulý čas v. préteritum
místní (vlastní) jména 346
mluvnická kategorie v. gramatická
mluvnický rod v. jmenný; m. význam v. gramatický
mnohotvarost v. polymorfie
množné číslo v. plurál
modální částice v opisných tvarech slovesných 427
morfém, imperativní 417, kondicionálový *by* 425, reflexívní (zvratný) *se* 412, 414, 426
morfematická stavba slovního tvaru syntetického 254n, analytického 263—265; v. též struktura (stavba) tvarů
morfologická homonymie v. homomorfie, m. synonymie v. polymorfie
morfologické (tvaroslovné) paradigma v. paradigma, konjugační p.
morfologický systém (dynamika) jazyka 266
morfologie v. tvarosloví
morfonologické (tvaroslovné) alternace 256n, u substantiv 278n

nadbytečnost v jazyce 274

národní jména 346
násobné číslovky (skloňování) 403
nástavbové slovní druhy (skloňování) 262, 265
nedokonavá slovesa — časová platnost tvarů indikativu prézentu, imperativu s prefixem *po-* 412, 417, 425n
negace 264
nekoncové přípony u sloves 409, 411
neohebná slova 253n
nepravidelná (izolovaná) slovesa 493—495, v. též atematická (bezpříznaková)
nesklonná jména 254, 282; adjektiva 387, číslovky 402, 406n, apelativa 343n, vlastní jména (osobní feminina) 365, (zeměpisná) 352, zájmena 397
nespisovné varianty 271
nespisovnost 271
neurčité (infinitní) tvary slovesa (n. sloveso, verbum infinitum) 408
neurčitek v. infinitiv
neutra v. podstatná jména středního rodu
neutralizace, stylová 270
nominativ jako tvar základní (slovníkový, pojmenovávací) u substantiv 280, distribuce deklinačních koncovek Npl m. živ. v. 292n
norma spisovná 287, dynamika n-y 267, 268, 274
n-/t-ové **příčestí** (*n-/t-*ový tvar) v. trpné příčestí
nulová koncovka, pádová 277, u sloves 410
nulové téma 410
nulový, deklinační formant 277, konjugační morfém 410

obecná podstatná jména domácí i přejatá v. apelativa
oblastní (regionální) varianty 269
obojvídovost u přejatých sloves 463n
obyvatelská jména 346
ohebné (flektivní) slovo 253n
ohýbání slova 253; v. též flexe
onymum 345
opěrný tvar slova 260n, 262, u sloves 261, u substantiv 282
opisné, futurum 425, participiální pasivum 413, 415, 426, tvary s modálními částicemi 427
osoba (mluvnická), pořadí 259, vyjadřování u sloves v. osobní koncovky; v. též osobní zájmena
osobní koncovky 255, 411, v imperativu 417n, v indikativu prézentu 416n, v kondicionálu 424n, o. vlastní jména (antroponyma) 346, 353—366; apelativizace 272, 348; o. zájmena 1. a 2. os., 390n, 3. os. 396; supletivnost 390
oznamovací způsob v. indikativ

pád — gramatický prostředek pádu, u substantiv 281, pořadí p-u 259
pádová (deklinační) koncovka 256, nulová, pozitivní 277, rozšířená (zakončení) 256; v. též formant, koncovka, homomorfie, polymorfie
paradigma (tvaroslovné, morfologické) 257; deklinační — jmenné (adjektivní, číslovkové, substantivní, zájmenné) 261n, dílčí 257, 416—426, konjugační — slovesné 262, 415n, smíšené 327, úplné (obecné) 257, 415, zdvojené 309n, 317, 491n, pořadí tvarů v p-tu 259, třídy p. 261n; v. též skloňování, typy, podtypy
participiální, konstrukce 414, (opisné) pasivum 413, 415, 426
participium v. příčestí
pasívum (trpný rod) 426n, participiální (opisné) 413, 415, 426, reflexivní 414, 426
plurál u substantiv 281, 348, inkluzivní 417, supletivní 301
pluralia tantum 281; v. též pomnožná jména
plurálová osobní zájmena 390n
podmiňovací způsob v. kondicionál
podstatná jména (substantiva) 277—289, obecná (apelativa) 290—345 (domácí a začlenitelná přejatá 290—334, ne plně začlenitelná (cizí) 335—345), vlastní (propria) 345—378 (osobní 353—366, zeměpisná 366—378); skloňování p. j.: m. živ. 290—303, m. než. 303—312, neuter 313—322, feminin 322—334; slovesná v. verbální s.; substantiva; v. též substantiva, apelativa, propria, skloňování, nesklonná, pomnožná, typy a podtypy, vzory a podvzory
podtyp tvaroslovný, deklinační 262, konjugační 263; p-y adjektiv: p. tvrdý vz. „mladý" 380—383, měkký vz. „jarní" 383n; substantiv: m. živ. p. tvrdý vz. „pán", měkký vz. „muž" 293—298, m. než. p. tvrdý vz. „hrad", měkký vz. „stroj" 307—310, feminina vz. „píseň", vz. „kost" 329—332; zájmen: p. tvrdý a měkký 392n, 395, 398; sloves: vz. „trpí-trpěl, trpět" 478n, vz. „sází-sázel, sázet" 481n
podvzor 282; p-y sloves: „peče-pekl, pect/péci" 432n, „maže-mazal, mazat" 436n, „kopá-

kopc-kopal, kopat" 490n; substantiv: m. živ. „soused", „dělník" 294n, „učitel", „lovec" 297, „husita", „rikša", „sluha" 299n, m. než. „jazyk" 306n, neuter „středisko" 314, „sídliště" 317, feminin „ulice" 324, 328

pohyblivý (volný) morfém, reflexivní *se* 412, 414, 426, postfix *-s* 412, 413, 424, 425

pohybné samohlásky v tvarech s fonémovou nulou 257, u adjektiv 385, číslovek 404, 405, substantiv (s vkladným *e*) 278, vlastních jmen osobních 353, 355, zeměpisných 368, 370

pojmenování příslušníků rodiny 366

polyfunkčnost, deklinačních formantů 258, 281, 381; v. též homomorfie, synkretismus

polymorfie (mnohotvarost, tvarová synonymie) **258**

polymorfní deklinační formanty u substantiv 284n

polysémie (víceznačnost) 258

pomístní jména 346

pomnožná jména (pluralia tantum) 281, p. apelativa 332 (feminina), 321 (neutra), p. toponyma 349, 366, 376—378

pomocná (formantová) složka (p-ý komponent, p-ý slovní tvar) 413, 414

pořadí tvarů v paradigmatu 259

posesivní adjektiva v. individuálně přivlastňovací (posesiva)

postfix, pohyblivý *-s* 412, 413, 424, 425

posttematická složka slovesného tvaru 409, 410

pozitivní, pádové koncovky 277

prefix (předpona): *po-* v imperativu 412, 418, v syntetickém futuru 417, 425; p-y čistě zdokonavující („prázdné") 412; v. též předpona

pretematická složka slovesného tvaru 410

pretematický konsonant 410

préteritum, indikativ p-ta 424, kondicionál (minulý) p-ta 425; v. též stupně

prézens, indikativ p-tu 416n, kondicionál p-tu 424n

prézentní kmen, p. kmenotvorná (kmenová) přípona 255, 410n

primární kmen slovesa v. kmen

propria v. vlastní jména

předčasnost, přechodníky pro p. 422, vyjádření p-i antepréteritem 424

předložka, tvary zájmen po p-ách 396

předložkový pád 265, u substantiv 282

předminulý čas v. antepréteritum

předpona (prefix) záporná v analytických tvarech 414, 427; v. též prefix

přechodníky (transgresivy) 421n, minulý (aktivní) 422, přítomný (aktivní) 421n, adjektivizace p-ů 423

přechylování příjmení 362, 347, 382

přejatá podstatná jména v. apelativa; p. slovesa vz. „kupovat" 463n

přezdívky 346

příčestí (participia) 419n, činné 419, trpné 419n, 423; sloves vz. „tisknout" 446—448, vz. „prosit" 473—477; v analytických tvarech 419n; adjektivizace p. 420, substantivizace trpných p. 423

přídavná jména v. adjektiva, slovesná v. slovesná a.

příjmení 346, 349, skloňování 351; pojmenování příslušníků rodiny 366, ženské podoby p. 347, 362, 365, 382; v. též přechylování

příklonné (kratší, „slabší") tvary zájmen 390n

přípony (sufixy) tvaroslovné 255; kmenotvorné (kmenové) 255, koncové a nekoncové (u sloves) 409, 411, u substantiv 279n; v. též koncovky, sufixy

přítomný čas v. prézens

přivlastňovací adjektiva v. individuálně přivlastňovací (posesiva)

psaná podoba cizích vlastních jmen ve vztahu k podobě vyslovované 350n

reflexivní (zvratný) morfém *se* 412, 414, 426, r. pasivum 414, 426n, r. tvary 412, r. zájmeno v. zvratné

regionální (oblastní) varianty 269

relativní čas u antepréteritu 424, přechodníku 421

reprezentativní (lexikální) tvar 259; v. též slovníkový, základní

rod jmenný (gramatický, mluvnický) 262, 281, přirozený u antroponym 347; pořadí r-u jmenných i slovesných 259, r. vlastních jmen 347n; v. též slovesný rod, trpný rod

rodinná jména 346

rodná jména 346

rodová jména 346

rodová zájmena 391—400, zájmenné spřežky 393

rodovost u zájmen adjektivních (trojrodost) 392, substantivních (jednorodost) 392, 393

rodový princip u substantiv 260, 281
rozkazovací způsob v. imperativ
rozšířená koncovka 256; v. též koncovka

řadové číslovky (skloňování) 403n
řecká a latinská starověká vlastní jména v. antická

sekundární kmen slovesa 411; v. též kmen
sémantická diferenciace tvarových variant 269, 272, 284; s. vázanost tvaru 274
sémantické činitele (při volbě variant) 275
singulár u substantiv 281
singularia tantum u substantiv 281; u vlastních jmen 348; u zájmen 389, 394
singulárová osobní zájmena 390n
skloňování (deklinace): adjektiv: dlouhé (složené) tvary 379—384; tvrdé (tvrdý podtyp) 380—383, měkké (měkký podtyp) 380, 383n, smíšený typ 380, 386n (u posesiv), krátké (jmenné) tvary 384—386; adjektiva nesklonná 387; číslovek: adjektivní 403n, substantivní 404n, zájmenné 404, zvláštní 405n, kombinovaných číslovkových výrazů 407; číslovky nesklonné 402, 406n; substantiv obecných: vlastní substantivní 290—301, 303—312, 313—321, 322—332, adjektivní 302n, 312, 321n, 333n, přejatých apelativ 335n; vlastních: 346, 350—352, osobních 353—366, zeměpisných 366—378; zájmen: adjektivní 388, 392, 398—401, smíšené 397n, specifické zájmenné 388, 392, 394—398, z. bezrodých 389—391, z. rodových 391—401; typy s.: adjektivní, číslovkový, smíšený, substantivní, zájmenný, se zájmennými koncovkami; v. též adjektiva, číslovky, substantiva, zájmena, typy a podtypy, vzory a podvzory
„skupina" slovesná 262
skupinová antroponyma 346, 348n; v. též pomnožná jména
slohový v. stylový
slovesa, atematická (bezpříznaková, nepravidelná, izolovaná) 493—495, obojvidová 463n, prostá (bezpředponová) 410; s. pohybu 412, 418, 425n, změny stavu 417, 425; s. pomocné *být* 264n, 412—414, 415; s. významové (v analytických tvarech) 264n; kategorie gramatické u s. 264, paradigma v. konjugační p.; v. též reflexivní (zvratný), typ, podtyp
slovesná (verbální) adjektiva 420n, 423, z přechodníků 423, z příčestí 420n; s. podstatná jména v. verbální substantiva
slovesná „skupina" (podle kmene infinitivního) 262, s. třída (podle kmene prézentního) 262
slovesné, konstrukce 414n, tvary neurčité (infinitní), určité (finitní) 408, verbonominální (jmenné) 419; systém s. tvarů 416n, 426; v. též analytické, syntetické
slovesně-jmenná spojení 415
slovesný čas v. antepréteritum, futurum, préteritum, prézens; s. kmen 410n; s. rod 264, pořadí 259, trpný (pasivum) 426n; s. způsob (modus) 264
slovní druhy 262, nástavbové 262, 265; s. tvar 253n, jednoduchý (syntetický), složený (analytický) 254, 263n; členění s. tvaru 254n, systém a subsystémy s-ch tvarů 257—263
slovníkový (lexikální) slovní tvar 259; v. též reprezentativní, základní
slovo 253, slovo-lexém 254, neohebné 253n, ohebné (flektivní) 253n, systémové a textové 253n, vzorové 261; nauka o s-ě 253; v. též slovní tvar
slovoforma 254
slovotvorné činitele (při volbě variant) 275
složené tvary adjektiv v. dlouhé t.; s. tvary slovesné v. analytické
složeniny (spřežky) u rodových zájmen 389, 393, 396
složka (komponent) gramatická 254, lexikální 254, pomocná formantová 413n, pomocná nulová (u sloves) 414; s-y analytických tvarů 263—265
smíšené paradigma 327
smíšený typ skloňování: adjektiv (posesiv) 380, 386n, substantiv 318, zájmen 394n, 397n
sociálně komunikační 276
soutvarost v. homomorfie
spisovná norma 267, 268
spoluformant 256, 279
spřežky u rodových zájmen 389, 393, 396, podoby na -č 396
stabilita (ustálenost), morfologické stavby spisovného jazyka, spisovné normy 267, 274
struktura (stavba) slovního tvaru 254; tvarů adjektiv 381, slovesných 409n — analytických 264n, 413n, syntetických 409n; tvarů substantiva 277—280; v. též složky, konjugační typy
strukturní typy analytických tvarů 264n, 413n

stupeň analytičnosti 263n, těsnosti spojení v analytických tvarech 414
stylová diferenciace tvaroslovná 269, 272, 284, s. charakteristika variantních prostředků 269, neutralizace 270
stylové, činitele (při volbě variant) 275, s. tendence diferencující a jednotící 266, s. vrstvy 269
substantiva (podstatná jména), deklinační systém 280—285, morfonologické alternace 256n, 278n, struktura tvaru 277—280; v. též podstatná jména, skloňování, typy a podtypy, vzory a podvzory
substantivizovaná adjektiva 302, 383, 384, číslovky 404, trpná příčestí 423n
substantivní funkce: adjektiv 382, 384, číslovek 404n, infinitivu 408; s. zájmena bezrodá 390, rodová 392; v. též skloňování, typ, podtyp
subsystémy slovních tvarů 257n, 261
sufixy (přípony, sufixální formanty) tvaroslovné (tvarotvorné) 255; v. též přípony, koncovky
superlativ analytický (adjektiv a adverbií) 265, tvary 384
supinum 419
supletivismus (supletivnost) základu u sloves 436, 493n, u substantiv 301, u zájmen 390
synkretismus tvarový 258, u adjektiv 381, 387, sloves 458, 467, substantiv 283, zájmen rodových 393; v. též homomorfie, tvarová homonymie
synonymie (synonymnost) tvarová (morfologická) 258; v. též polymorfie
syntaktické činitele (při volbě variant) 275, s. konstrukce slovesné 409, 414n; větná pozice (vliv na tvar zájmena) 391, 396
syntetické (jednoduché) slovní tvary 254n; s. slovesné tvary 409, 412, 417, 425, (dílčí paradigmata) 416—426, jako složka tvarů analytických 424—426
systém jazykový 253, morfologický (dynamika) 266; s. slovesných tvarů 261, 416—426, slovních tvarů 257—263
systémové slovo 253n

téma kmenové 409n, kmene infinitivního, prézentního 415n; nulové 410
tendence v jazyce, demokratizační 273n, diferenciační 273, dynamické vývojové 272, mi mojazykové a vnitřnějazykové 272, unifikační (simplifikační) 272, vývojové u sloves 431, 242n, 467n, 489n; t. po vyrovnání (neměnnosti) podoby kmene, základu 273
textové slovo 253n
toponyma 346, 349n, 366—378
transgresívy v. přechodníky
trojrodost u zájmen 392
trpné příčestí (*n-/t*-ové příčestí, *n-/t*-ový tvar, participium pasívní) 419n, 423, sloves vz. „tisknout" 446n, vz. „krýt" 460, vz. „prosit" 473n; v. též příčestí
trpný rod v. pasívum
třetí osoba, zájmeno 3. os. 396; tvar sg indikativu prézentu (základní tvar) 261, pl indikativu prézentu (opěrný tvar) 261
třída slovesná (tradiční) 262: 1. tř. 427—440, 2. tř. 440—456, 3. tř. 456—464, 4. tř. 464—486, 5. tř. 486—493
tvar slova, slovní 253, 265; slovníkový (lexikální, reprezentativní) 259, 262, opěrný 260n, 262, 282, variantní 261, základní 259, 262; t-y adjektiv: dlouhé 380, krátké 380n, 384n; t-y substantiv singulárové a plurálové 281, t-y slovesné analytické (složené) 263n, 412n, 424n, reflexívní 412, syntetické (jednoduché) 409, neurčité (infinitní), určité (finitní) 408, verbonominální 419; t-y stylově bezpříznakové (neutrální) 269, příznakové 269; analýza a stavba t-ů adjektiv 381, struktura t-ů slovesných 409—416; soustava t-ů zájmen 388, 390, 392
tvarosloví (morfologie) formální (obecně) 253—265; variantnost v t. 266—276
tvaroslovná, diferenciace 267n, charakteristika slova 261, slovního tvaru 254
tvaroslovné, činitele 275, typy a podtypy 262
tvarotvorná báze, základ 254
tvarotvorné variantní prostředky 267n
tvarotvorný, afix 411n, formant 254, kmen 255, základ 254n, 272n, 277
tvarová, analogie 272n, (morfologická) homonymie 258, 283, synonymie (polymorfie) 258
tvarové varianty 267; t. vyrovnávání kmene, základu 272n; v. též vývojové tendence, analogie
typ tvaroslovný: deklinační 262, konjugační 262, 416; t-y adjektiv 380—384n; substantiv 286—289 (přehled): vlastní typy substantivní: m. živ. 293—301, m. než. 303—312, neuter

313—321, feminin 322—332, t-y adjektivní: m. živ. 302—303, m. než. 312, neuter 321—322, feminin 333—334; t-y zájmen 389n, 391—398; v. též konjugační paradigmata, třída slovesná

úplné (obecné) paradigma u sloves 257, 415
určité (finitní) tvary slovesné (určité sloveso, verbum finitum) 408
ustálenost (stabilita) spisovné normy 267, 274

variantní, pár (dubleta) 268n; tvar 261, 267n, tvarotvorné prostředky 267n, 274
variantnost v tvarosloví (tvarová) 266—276; spisovné normy 267, 274
varianty tvarové 267, diferencované 269, morfologické (flektivní) 267n, nespisovné 271, regionální (oblastní) 269, rovnocenné 268, stylově bezpříznakové (neutrální) 269, příznakové 269, synonymní 268, zastaralé (archaismy) 271, zastarávající 271; volba v-y 274n
verbální (slovesná), adjektiva 420n, 423, substantiva (substantiva verbale, slovesná podstatná jména) 423n; v. též slovesná
verbonominální (jmenné) tvary slovesné 419
verbum finitum (určité sloveso), verbum infinitum (neurčité sloveso) v. určité a neurčité tvary slovesné
víceznačnost (polysémie) 258
vkladná hláska v. pohybná samohláska
vlastní jména (onyma, propria) 345—378: osobní (antroponyma) 353—366, zeměpisná (toponyma) 366—378; druhy vl. j. 346, rod 347n a číslo 348n, skloňování 350n
vokativ 259
volba tvarové varianty (variantního prostředku) 274n
volný (pohyblivý) morfém v. pohyblivý morfém
vsuvný vokál v. pohybná samohláska
vykání 391
vyslovovaná podoba cizích vlastních jmen ve vztahu k podobě psané 350n
vývojová dynamika spisovné normy 268
vývojové tendence v tvarosloví (tvarové vyrovnávání) 272—274; u konjugačních typů 1. tř. 431n, 2. tř. 242n; 3. tř. 458, 4. tř. 467n, 5. tř. 489n.
význam, gramatický (mluvnický) 258, lexikální v analytickém tvaru slovesa 264n, morfologický (tvaroslovný) 254
vzor tvaroslovný 261, 282, 416; v-y adjektiv: „mladý" 380—383, „jarní" 383n, „šťasten" 384—386, „otcův, matčin" 386n; sloves: 1. tř. „nese-nesl, nést", podvz. „peče-pekl, péct/péci" 432n, „bere-bral, brát", podvz. „maže-mazal, mazat" 436n, „tře-třel, třít" 439n, 2. tř. „tiskne-tiskl, tisknout" 444n, „mine-minul, minout" 450n, „začne-začal, začít" 452n, 3. tř. „kryje-kryl, krýt" 459n, „kupuje-kupoval, kupovat" 462n, 4. tř. „prosí-prosil, prosit" 469n, „trpí-trpěl, trpět" 478n, „sází-sázel, sázet" 481n, 5. tř. „dělá-dělal, dělat", podvz. „kopá/kope-kopal, kopat" 490n; substantiv: m. živ. „pán" 294—296, „muž" 296—298, „soudce" 298n, „předseda" 299—301, „hajný" 303, „průvodčí" 303; m. než. „hrad" 307n, „stroj" 308—310, „zlatý" 312; neuter „město" 315n, „moře" 316n, „kuře", „břímě" 317—319, „stavení" 319n, „vstupné" 321n, „hovězí" 322; feminin „žena" 324—327, „růže" 327-329, „píseň" 330—332, „kost" 332, „bytná" 333n, „průvodčí" 334; zájmen: bezrodých 390, rodových „ten", „náš" 395, „on", „jenž" 396, „všechen" 398, „sám", „můj" 399, „týž" 400
vzorce kmene konjugačních typů 424, 441, 457, 466, 488
vzorové slovo (jméno, sloveso) 261, 282, 416

zájmena 388—401, bezrodá 389n, rodová 391—401; adjektivní 392, 398n, izolované 398, 401, singulárová a plurálová 390n, substantivní 390; hononymie tvarů z. 389, 390; skládání, spřahování z. 389, 393, 396, suppletivismus 389, 390, tvarová soustava z. 388n, tvarové varianty (dublety) 389n, 396n, 400, typy a podtypy 388; v. též skloňování
zájmenné číslovky 388, spřežky (složeniny) 389, 393, 396; koncovky z-ého skloňování u vlastních jen 359, 360
základ tvarotvorný (báze) 254n, 273, 277; finální souhláska z-u v. finála; vyrovnávání podoby z-u 273
základní tvar slova 259, 262
zakončení (koncovkový komplex, rozšířená koncovka) 256
zdvojené paradigma — deklinační 309n, 317n, konjugační 485, infinitivní 479n, prézentní 491n

zdvořilostní forma (vykání) 391
zeměpisná vlastní jména v. toponyma
zpřídavnělé, přechodníky 423, příčestí 420
způsob, slovesný (modus) 264, oznamovací 416n, 424n, 425n, podmiňovací 424n, rozkazovací 417n, 470—473; pořadí z-ů 259
zvratné zájmeno *se* 388, 389, v. též reflexívní

ženská vlastní jména osobní: cizí 351, nesklonná 365n; v. též přechylování, příjmení
životnost mluvnická (gramatická, morfologická) 281, 310n, u vlastních jmen 347, 351

(Zpracovala Zdeňka Hrušková)

OBSAH

Předmluva 5

IV 1 FUNKČNÍ TVAROSLOVÍ 9

IV 1 0 Obecné výklady o funkčním tvarosloví 11

1 Slovní druhy 13
1.2 Základní slovní druhy 16
1.3 Nezákladní slovní druhy 21
1.3.1 Nástavbové slovní druhy 22
1.3.3 Tzv. nesamostatné slovní druhy 25
1.4 Gramatické prostředky (kategorie) slovních druhů 26

IV 1 A Podstatná jména 29

1 Funkční charakteristika podstatných jmen 29
2 Sémantická charakteristika podstatných jmen 31
3 Gramatické prostředky podstatných jmen 32
3.1 Rod podstatných jmen 32
3.2 Číslo podstatných jmen 42
3.3 Pád podstatných jmen 53

IV 1 B Přídavná jména 67

1 Funkčně-sémantická charakteristika adjektiv 67
2 Klasifikace adjektiv 70
2.1 Kvalitativní adjektiva 70
2.2 Relační adjektiva 73
3 Krátké tvary adjektiv 75
4 Přídavná jména přivlastňovací 77
5 Gramatické prostředky adjektiv 78
5.1 Rod, číslo a pád 78
5.2 Stupňování adjektiv 79

IV 1 C Zájmena a další deiktická slova 81

1 Slovnědruhová charakteristika deiktických slov 82
2 Funkčně-sémantická klasifikace deiktických slov 88

3 Jednotlivé třídy deiktických slov . . . 89
4 Gramatické prostředky zájmen . . . 101
4.1 Gramatické prostředky substantivních zájmen . . . 101
4.2 Gramatické prostředky adjektivních zájmen . . . 104

IV 1 D Číslovky . . . 105

1 Funkční a diferenční charakteristika číslovek . . . 105
2 Sémantická klasifikace číslovek . . . 108
3 Jednotlivé druhy číslovek . . . 112
4 Gramatické prostředky číslovek . . . 124
4.1 Rod . . . 125
4.2 Číslo . . . 126
4.3 Pád . . . 127

IV 1 E Slovesa . . . 129

1 Funkčně-sémantická charakteristika sloves . . . 129
1.1 Verbum finitum . . . 132
1.2 Podstatné jméno slovesné . . . 135
1.3 Přídavné jméno slovesné . . . 141
1.4 Infinitiv . . . 146
1.5 Přechodníky . . . 153
2 Gramatické prostředky sloves . . . 156
2.1 Slovesná osoba . . . 156
2.2 Číslo . . . 161
2.3 Čas . . . 163
2.4 Slovesný způsob . . . 166
2.5 Slovesný rod . . . 171
2.6 Vid . . . 179

IV 1 F Příslovce . . . 188

1 Funkční charakteristika adverbií . . . 188
2 Klasifikace a typologická charakteristika adverbií . . . 189
2.3 Transpoziční procesy adverbializační . . . 192
3 Adverbia specializovaná pro funkci predikativu . . . 194

IV 1 G Předložky . . . 197

1 Funkčně-sémantická charakteristika předložek . . . 197
2 Primární předložky . . . 199
2.1 Specifikačně-modifikační vlastnosti primárních předložek . . . 199
2.2 Funkčně-sémantické vlastnosti primárních předložek . . . 201
3 Sekundární předložky . . . 203
3.2 Klasifikace sekundárních předložek . . . 204
3.6 Funkčně-sémantické vlastnosti sekundárních předložek . . . 210

IV 1 H Spojky a další spojovací prostředky . . . 214

1 Funkčně-sémantická charakteristika spojek (a spojkových výrazů) . . . 215
2 Funkční charakteristika relativ a korelativ . . . 219

3 Klasifikace spojek a spojkových výrazů . . . 220
4 Funkční typy spojovacích výrazů . . . 224
4.1 Spojovací výrazy parataktické . . . 225
4.2 Spojovací výrazy hypotaktické . . . 226

IV 1 I Částice . . . 228

1 Funkčně-sémantická charakteristika částic . . . 229
2 Klasifikace částic . . . 230

IV 1 J Citoslovce . . . 239

1 Formální charakteristika citoslovcí . . . 239
2 Funkční a slovnědruhová charakteristika citoslovcí . . . 241
3 Klasifikace citoslovcí . . . 242

IV 2 FORMÁLNÍ TVAROSLOVÍ . . . 251

IV 2a Obecné výklady k formálnímu tvarosloví . . . 253

1 Slovo systémové a textové . . . 253
2 Slovní tvar . . . 254
3 Morfonologické alternace . . . 256
4 Systém a subsystémy slovních tvarů . . . 257
5 Slovní tvary analytické . . . 263

IV 2b Variantnost v tvarosloví . . . 266

0.1 Dynamika morfologického systému . . . 266
0.2 Spisovná norma a variantnost . . . 267
1 Varianty ve formální morfologii . . . 267
2 Vývojové tendence v tvarosloví . . . 272
3 Volba varianty . . . 274

IV 2 A Podstatná jména . . . 277

0 Úvod ke skloňování podstatných jmen . . . 277
1 Podstatná jména obecná . . . 290
1.1 Podstatná jména domácí a začlenitelná přejatá . . . 290
1.1.1 Maskulina životná . . . 290
1.1.2 Maskulina neživotná . . . 303
1.1.3 Neutra . . . 313
1.1.4 Feminina . . . 322
1.2 Podstatná jména přejatá ne plně začlenitelná do deklinačního systému substantiv domácích . . . 335
2 Podstatná jména vlastní . . . 345
2.0 Úvod ke skloňování vlastních jmen . . . 345
2.1 Skloňování jmen osobních . . . 353
2.1.1 Maskulina . . . 353
2.1.2 Feminina . . . 362
2.1.3 Pojmenování příslušníku rodiny . . . 366

2.2 Skloňování jmen zeměpisných . . . 366
2.2.1 Maskulina . . . 366
2.2.2 Feminina . . . 371
2.2.3 Neutra . . . 374
2.2.4 Pomnožná jména . . . 376

IV 2 B Přídavná jména . . . 379

1 Skloňování přídavných jmen . . . 380
1.1 Základní adjektivní skloňování (dlouhé tvary) . . . 380
1.2 Krátké tvary adjektiv . . . 384
1.3 Skloňování adjektiv individuálně přivlastňovacích . . . 386
2 Adjektiva nesklonná . . . 387

IV 2 C Zájmena . . . 388

1 Skloňování zájmen bezrodých . . . 389
2 Skloňování zájmen rodových . . . 391
2.2 Zájmenné skloňování rodových zájmen . . . 394
2.3 Adjektivní skloňování rodových zájmen . . . 398

IV 2 D Číslovky . . . 402

1 Skloňování číslovek . . . 402
2 Číslovky nesklonné . . . 406
3 Kombinované číslovkové výrazy . . . 407

IV 2 E Slovesa . . . 408

0 Úvod k časování sloves . . . 408
1 Struktura slovesných tvarů . . . 409
1.0 Tvary syntetické a analytické . . . 409
1.1 Struktura syntetických tvarů . . . 409
1.2 Struktura analytických tvarů . . . 412
1.3 Slovesné konstrukce . . . 414
1.4 Konjugační paradigma . . . 415
2 Systém slovesných tvarů . . . 416
2.1 Syntetické tvary a paradigmata . . . 416
2.2 Analytické tvary a paradigmata . . . 424
3 Třídění sloves. Popis konjugačních typů . . . 427
3.1 1. třída slovesná . . . 427
3.2 2. třída slovesná . . . 440
3.3 3. třída slovesná . . . 456
3.4 4. třída slovesná . . . 464
3.5 5. třída slovesná . . . 486
3.6 Slovesa izolovaná . . . 493

Výběr zkratek a symbolů . . . 497
Periodika a knižní publikace . . . 499
Literatura . . . 500
Rejstříky . . . 509

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha

MLUVNICE ČEŠTINY

(2) Tvarosloví

doc. PhDr. Miroslav Komárek, DrSc.
PhDr. Jan Kořenský, DrSc.
prof. PhDr. Jan Petr, DrSc., čl. koresp. ČSAV
(vedoucí autorského kolektivu)
prom. fil. Jarmila Veselková
a kolektiv

Vydala Academia
nakladatelství Československé akademie věd
Praha 1986

Přebal a vazbu navrhl Jaroslav Krouz
Redaktorka publikace Helena Kupcová
Technická redaktorka Daniela Šebánková

I. vydání – 536 stran (3 obr.)
Fotosazbou Tempora Digiset z n. p. Svoboda Praha
vytiskl ofsetem Tisk, knižní výroba, n. p., Brno, závod 1
37,84 AA – 38,46 VA
Náklad 15 000 výtisků – 12/5 – 8654
21-114-86
Cena váz. výt. 75 Kčs